

CHHANDOGYA UPANISHAD

with commentaries

Sankaracharya

and glossary Anandagiri

edited by E. Rosen

1849

B I 3

छान्दोग्योपनिषत्सूचीपत्रं ॥

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

	अथ	प्रहास्यवि	प्रहास्यं
अन्वितं दक्षप्रमत्तातिसन्धिमुद्यानामुक्तिः	१	८	२०
वाक्दृष्ट्या अन्वितोपासनं	२	२५	२८
आदिहृष्ट्या प्राणादिहृष्ट्या च उक्तीष- सोपासनं	३	३८	४८
अद्विष्टमोहादोपासनं	४	५०	५२
वाजादीन् मन्त्रावाक्यं दक्षोन् आ- दिहृष्ट उक्तीषहृष्ट्या चभेदोपास- नमिन्द्रायुर्वचं तयोः पुनर्भेदोपासनं	५।६।७	५४	६८
त्रिचक्रदास्यमैवसिंवाहः	८।९	६०	७२
दुर्भिक्षवाचे उवसेर्देवाम्नात्प्रमनं ससिपापोऽपिहभोजमादिप्रस्तावपू- र्वं सदाभद्रंमादिशक्तिं संवाहः	१०	८०	८५
दानोऽसिंवाहस्यपूर्वमर्मात्मिन्प्रस्तावे देवतादानं	११	८५	९०
कुक्कुटैरुक्तीषोपासनोपदेशः	१२	९०	९४
भास्ववयवोपासनं	१३	९५	९८

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

वापुहृष्टं मनसामोपासना	१	९९	१०१
वोसहृष्ट्या विहातः प्रस्तावः उक्तीषः प्रति- हारः निश्चयमिति यज्ञविधिसामोपासना	२	१०२	१०५
वह्निहृष्ट्या यज्ञविधिसामोपासना	३	१०६	१०६
अहृष्ट्या यज्ञविधिसामोपासना	४	१०७	१०७

15891

GL no 22945

	खण्ड	शुद्धाचारविधि	शुद्धापर्व्यंजन
ऋतुदृष्ट्या पञ्चविधसामोपासना	५	१०८	१०८
पशुदृष्ट्या पञ्चविधसामोपासना	६	१०९	१०९
प्राण्यदिदृष्ट्या पञ्चविधसामोपासना	७	११०	१११
वाग्दृष्ट्या विज्ञानः प्रज्ञावः आदिः) उद्धीयः प्रतिहारः उपद्रवः निघ्न- मिति सप्तविधसामोपासना	८	१११	११२
आदित्यदृष्ट्या सप्तविधसामोपासनं	९	११२	११७
आदित्यजयेन सप्तविधसामोपासनं	१०	११७	१२०
प्राणेषु ग्राह्यसामोपासनं	११	१२१	१२२
प्राणेषु रथन्तरसामोपासनं	१२	१२२	१२३
मिथुने वामदेव्यसामोपासनं	१३	१२४	१२५
वृहदादित्ये पञ्चविधसामोपासनं	१४	१२५	१२५
पर्जन्ये वैरूप्यसामोपासनं	१५	१२६	१२६
ऋतुषु वैराजसामोपासनं	१६	१२६	१२७
पृथिव्यादिदृष्ट्या सामोपासनं	१७	१२७	१२७
पशुदृष्ट्या सामोपासनं	१८	१२८	१२८
बौक्यदृष्ट्या सामोपासनं	१९	१२८	१२९
देवतादृष्ट्या सामोपासनं	२०	१२९	१३०
त्रयीविद्यादिदृष्ट्या सामोपासनं	२१	१३०	१३२
विमर्दिगुब्बिभिन्नसामोपासनं	२२	१३२	१३५
धर्मस्तन्त्रेण ओङ्कारोपासनं	२३	१३६	१५१
ओङ्कारप्रसङ्गेन सामहोमिनेन्द्रोपासनं	२४	१५२	१५७
अद्यातसामहोमिनेन्द्रोपासनस्य कर्मनिषेधः	२५	१५७	१५७

अथ इतीयोऽध्यायः ।

आदित्यादौ मन्त्रादिदृष्टिः	१	१६८	१६२
दक्षिणदिक्स्थरश्म्यादौ मधुनाद्यादिदृष्टिः ..	२	१६२	१६३
पूर्वदिक्स्थरश्म्यादौ मधुनाद्यादिदृष्टिः	३	१६३	१६४
उत्तरदिक्स्थरश्म्यादौ मधुनाद्यादिदृष्टिः ..	४	१६४	१६५
उर्ध्वदिक्स्थरश्म्यादौ मधुनाद्यादिदृष्टिः ..	५	१६५	१६६

प्रथमाभ्युत्थं यत्रोद्दितादिरूपं बहूप- जीवनभूतं यस्त्रोपासनं	६	१६६	१६८
द्वितीयाभ्युत्थं यत्रोपजीवनभूतं यत्तदुपासनं	७	१६६	१७०
तृतीयाभ्युत्थमादित्योपजीवनभूतं यत्तदुपासनं	८	१६७	१७०
चतुर्थाभ्युत्थं मन्वतोपजीवनभूतं यत्तदुपासनं	९	१७०	१७१
पञ्चमाभ्युत्थं साध्योपजीवनभूतं यत्तदुपासनं	१०	१७१	१७२
भोगक्षये आत्मनि संवृतं सर्वमित्युपासनं ..	११	१७६	१७६
गायत्र्या ब्रह्मोपासनं	१२	१८१	१८७
द्वारपालादिगोत्रोपासनं हृदिमुख- ब्रह्मोपासनं	१३	१८८	२००
सर्वदृष्ट्या ब्रह्मोपासनं मनोमयत्वा- द्यारोपेण शाखिल्यविद्या च	१४	२००	२०६
पुत्रदीर्घायुङ्गफला विराट्कोशोपासना	१५	२१०	२१४
आत्मनो दीर्घायुङ्गफला आत्मयज्ञोपासना ..	१६	२१४	२१६
आत्मयज्ञोपासना आङ्गिरसेन देव- कीपुत्रायोक्ता अक्षयादिफला	१७	२१६	२२४
मनसादिदृष्ट्या अध्यात्माधिदैविक- ब्रह्मोपासना	१८	२२५	२२८
आदित्याखदृष्ट्या अध्यात्माधिदैविक- ब्रह्मोपासना	१९	२२८	२३३

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

जानश्रुतेर्हंसोक्त्या रत्ननिघण्टे क्षत्रप्रवर्यं	१	२३२	२४०
रत्नाय जानश्रुतेर्धनदिदानं	२	२४०	२४४
ब्रह्मचारिणो ब्रह्मदानरूपा सर्वोप- निषङ्गा संवर्गविद्या	३	२४५	२५७
सत्यकामेन ब्रह्मचर्यार्थं गौतमस्य गोपार्यं	४	२५२	२५६
बलीवर्दस्य सत्यकामाय ब्रह्मण्यकपादोक्तिः	५	२५७	२५८
अग्नेः सत्यकामाय ब्रह्मणो द्वितीयपादोक्तिः	६	२६०	२६०
इंसस्य सत्यकामाय तृतीयपादोक्तिः ..	७	२६०	२६१

महोः सत्यनामाय चतुर्थपादोक्तिः	८	२६१	२६२
सत्यनामस्य गुणकुले पुनर्गमनं	९	२६३	२६४
उपकोसकस्य आत्मविद्या	१०	२६४	२७०
गार्हपत्याग्निविद्या	११	२७१	२७२
अन्वाहार्यपञ्चनाग्निविद्या	१२	२७३	२७३
आहवनीयाग्निविद्या	१३	२७४	२७४
अग्नीनामुपकोक्षणप्रतिबचनं	१४	२७५	२७७
अग्निपुत्रयोपासना	१५	२७७	२८२
यज्ञे अध्यास्य उपासना	१६	२८४	२८७
आहव्युपासना	१७	२८८	२९३

अथ षष्ठमोऽध्यायः ।

ज्येष्ठमेष्ठगुणोपासना इन्द्रियाणां विवादश्च ..	१	२९४	३०२
प्राज्ञस्याग्निवासकल्पोपासनं	२	३०५	३१४
पश्चाग्निविद्यार्थं श्वेतकेतुप्रवाह्यसंवादः	३	३१५	३२१
लोकाङ्गुपाग्निविद्या	४	३२४	३२५
पर्जन्याङ्गुपाग्निविद्या	५	३२५	३२६
पृथिवीङ्गुपाग्निविद्या	६	३२७	३२७
पुरुषङ्गुपाग्निविद्या	७	३२८	३२८
योषिङ्गुपाग्निविद्या	८	३२९	३२९
पुनर्घटीयन्त्रवदप्यै सम्पद्यते	९	३३०	३३२
आत्मविद्ययोत्तरमार्गः कर्मणा दक्षिणमार्गः ..	१०	३३३	३३२
सौपमन्यवादिभिः पश्चाभिखण्डालकेन सङ्घटितैः केनयस्य संवादः क आत्मा किं ब्रह्मेति	११	३३२	३३२
सौपमन्यवकैकेयराजसंवादः ..	१२	३३७	३३८
सत्ययज्ञकैकेयराजसंवादः	१३	३३८	३४०
इन्द्रद्युम्नकैकेयराजसंवादः	१४	३४०	३४१
जगन्कैकेयसंवादः	१५	३४१	३४२
बुद्धिलकैकेयसंवादः	१६	३४२	३४२
उद्गाहककैकेयसंवादः	१७	३४३	३४३

	पृष्ठ	प्रहास्यसि	प्रहास्येन
सर्वैः सह कैकेयसंवादः	१८	३७३	३७६
आङ्गुपासना तेष्वः प्राजाय खाहेति	१९	३७६	३७७
खानाय खाहेति	२०	३७७	३७७
खपानाय खाहेति	२१	३७७	३७८
समानाय खाहेति	२२	३७८	३७८
उदानाय खाहेति	२३	३७८	३७९
एवंविदोऽग्निहोचक्षणं	२४	३७९	३८१

षष्ठाध्यायः ।

श्वेतकेतुमुपदिशत्वादिभिः	१	३८२	३८७
प्रपञ्चस्य कारणात्मना सत्त्वे कृष्टिश्च	२	३८७	३९२
भूतसृष्ट्यात् प्रपञ्चकृष्टिनामः	३	३९४	३९२
एकविंशानेन सर्वविज्ञानं	४	३९२	३९९
अन्नाद्यश्रितं त्रेधा भवति	५	३९९	३९२
भक्ष्यमाश्रयाश्रयभागो मनसादिर्भवति ..	६	३९२	३९४
घ्राह्यकृत्तपुत्रयोपदेशः	७	३९४	३९८
सुषुप्तिकालोपदेशः	८	३९९	३९३
यथायतनं पुनस्तथा सुषुप्तादुत्तिष्ठति.....	९	३९४	३९६
नदीदृष्टान्तेनोपदेशः	१०	३९७	३९८
दृष्टफलदृष्टान्तेनोपासना	११	३९८	३९९
वटफलदृष्टान्तेनोपासना	१२	३९९	३९३
जवदृष्टान्तेनोपासना	१३	३९३	३९६
गन्धारदेघ्रादागतपुत्रदृष्टान्तेनोपासना ..	१४	३९६	३९५
भमूर्धुपुत्रदृष्टान्तेनोपासना	१५	३९५	३९५
चारपरशुदृष्टान्तेनोपासना	१६	३९५	३९८

सप्तमाध्यायः ।

गारुडाय सनत्कुमारोपदेशः	१	४०३	४८०
वाक् नाम्ना भूयसंति	२	४८०	४८२
मनो वाचो भूय इति	३	४८२	४८३

	अपठ	प्रहास्यवधि	प्रहास्यार्थान
सङ्गच्छो मनसो भूयानिति	४	४८४	४८८
चित्तं सङ्गत्याङ्ग्य इति	५	४८८	४९०
ध्यानं चित्ताङ्ग्य इति	६	४९०	४९२
विज्ञानं ध्यानाङ्ग्य इति	७	४९२	४९४
बर्णं विज्ञानाङ्ग्य इति	८	४९४	४९४
अन्नं वक्त्राङ्ग्य इति	९	४९६	४९७
अपोऽन्नाङ्ग्य इति	१०	४९८	४९९
तेजोऽङ्गो भूय इति	११	४९९	५००
आकाशस्तेजसो भूयानिति	१२	५०१	५०२
स्मरन्माकाशाङ्ग्य इति	१३	५०२	५०३
आशा स्मरणाङ्ग्यसीति	१४	५०४	५०४
प्राण आशाया भूयानिति	१५	५०५	५१०
सत्यज्ञानोपदेशः	१६	५१०	५११
विज्ञानोपदेशः	१७	५११	५१३
मतिज्ञानोपदेशः	१८	५१४	५१४
अज्ञाज्ञानोपदेशः	१९	५१४	५१४
निष्ठाज्ञानोपदेशः	२०	५१४	५१४
कतिज्ञानोपदेशः	२१	५१५	५१५
सुखज्ञानोपदेशः	२२	५१५	५१५
भूमाज्ञानोपदेशः	२३	५१६	५१६
अस्मिन् प्रतिष्ठितत्वोपदेशः	२४	५१७	५२१
सर्वत्र स एवेत्युपदेशः	२५	५२१	५२४
एवंविदः फलोपदेशः	२६	५२४	५२७

अथाष्टमाध्यायः ।

दहरपुण्डरीके ब्रह्मोपासनं	१	५२८	५४०
दहरब्रह्मोपासनफलं	२	५४१	५४२
असत्त्वापिहितसत्त्वोपासनं नामाक्षरोपा- सनञ्च	३	५४३	५४९
सेतुत्पात्तोपासना	४	५५०	५५३

	अध्याय	प्रहास्यवि	प्रहास्यंन
यथादौ ब्रह्मचर्यादृष्टिः	५	५५४	५६२
हृदयनाडीसूत्र्यंरश्मिपथोपासना	६	५६२	५७०
इन्द्रविरोचनयोः प्रजापतिसक्ताश्चगमनं ..	७	५७१	५७५
इन्द्रविरोचनयोर्बदधरावे आत्मदर्शनं.....	८	५७६	५८५
इन्द्रस्य पुनरागमनं.....	९	५८६	५९०
इन्द्राय स्वप्नपुरवेषोपदेशः	१०	५९१	५९४
सुषुप्तपुरवेषोपदेशः.....	११	५९५	५९७
मत्स्यशरीराद्युपदेशः	१२	५९७	६२१
प्रज्ञामाद्युपदेशः.....	१३	६२२	६२२
कारकत्वेनाकाशाख्यब्रह्मोपदेशः	१४	६२३	६२५
परम्परागतब्रह्मोपदेशः	१५	६२५	६२८

समाप्ता सूची ।

ॐ परमात्मने नमः ।

कान्दग्योपनिषद्भाष्यं ॥

भा० ॐमित्येतदक्षरमित्याद्यष्टाध्यायी कान्दग्योपनिषत् ।
तस्याः सङ्क्षेपतोऽर्थजिज्ञासुभ्य ऋजुविवरणमन्यग्रन्थमिद-
मारभ्यते ॥

आनन्दगिरिहस्तटीका ।

आ० ॐ ॥ नमो जन्मादिसम्बन्धबन्धविध्वंसहेतवे ।
हरये परमानन्दवपुषे परमात्मने ॥ १ ॥
नमस्त्यन्तसन्दाहरसीरुहभानवे ।
गुरवे परपदाघध्वान्तध्वंसपटीयमे ॥ २ ॥

कन्दोगानामुपनिषद्भेदं व्याचिख्यासुभंगवान् भाष्यकारश्चिकी
र्षितग्रन्थपरिसमाप्तिप्रचयपरिपश्यद्गितनिबर्हणसिद्धार्थमोऽहम् ।
रोषारलक्षणं मङ्गलाचरणं सम्पादयन् व्याख्येयस्वरूपं दर्शयति ।
ॐमित्येतदिति ॥ व्याख्यानं सप्रयोजकं प्रतिजानीते । तस्या
इति ॥ ननु शारोरके भूयःसु प्रदेशेषु विस्तरेण व्याख्यात
त्वाकमुच्य भाष्यं किमिति सम्प्रत्यारभ्यतेऽत्राह । सङ्क्षेपत इति ॥
विस्तरेण व्याख्यातत्वेऽपि सङ्क्षेपतो व्याख्यानमस्याः सम्प्रणीयते
विस्तृतस्य सङ्क्षेप्य ग्रहणे सुग्रहत्वादित्यर्थः ॥ किञ्च । न चयं
यथा पाठक्रमं व्याख्याता । प्रकृतं तु पाठक्रममनतिक्रम्य व्याख्यायते
तद्युक्तमिदं भाष्यमित्याह । ऋजुविवरणमिति ॥ ऋजु पाठ
क्रमानुसारि विवरणमर्थरूपटीकरणं प्रकृतोपनिषदो यस्मिन्
भाष्ये तत्तथेति यावत् ॥ अथ पाठक्रममाश्रित्यापि द्वावड
भाष्यं प्रकीर्तते किमनेनेत्याशङ्क्याह । अन्यग्रन्थमिति ॥ तथापि

भा० तत्र सम्बन्धः । ममसं कर्माधिगतं प्राणान्यादिदेव-
ताविज्ञानसहितमर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्रतिपत्तिका-
रणं । केवलं च धूमादिमार्गेण चन्द्रलोकप्रतिपत्तिकारणं ।
सम्भावप्रवृत्तानां च मार्गद्वयपरिभ्रष्टानां कष्टाऽधोग-
तिरुक्ता ॥

भा० विशिष्टाधिकार्यभावे कथमिदमारभ्यते । तत्राह । अर्थजि-
ज्ञासुभ्य इति ॥ ये हि मुमुक्षवोऽस्याविवक्षितमर्थं जिज्ञासन्ते
तेभ्यो भाव्यमिदं प्रस्तूयते । तथा च विशिष्टाधिकारिसम्भवे
तदारम्भः सम्भवति । तस्य च प्रकृतोपनिषदर्थपरिज्ञानमवान्त-
रफलं तद्वारा केवल्यं परमं फलमिति भावः ॥

ननु कर्मविधिषेधत्वादुपनिषदस्तद्वाख्यानैवैव कृतव्याख्या-
नत्वात् पिष्टपिष्टिप्रसङ्गात् कृतं तद्वाख्येयत्वात् शेषशेषित्वे
प्रमाणाभावान्नैवमित्यभिप्रेत्य पूर्वोत्तरकाण्डयोर्नियतपूर्वोपर-
भावप्रयुक्तं सम्बन्धं प्रतिजानीते । तत्रेति ॥ तस्या व्याख्येयत्वेन
प्रकृतत्वात् उपनिषदः कर्मकाण्डेन सह सम्बन्धोऽभिधीयत
इत्यर्थः । कोऽसावित्यपेक्षायां तदभिधित्वया कर्मकाण्डार्थमनुव-
दति । समस्तमिति ॥ विहितं प्रतिषिद्धस्य कर्म पूर्वस्मिन् काण्डे
प्रतिपन्नमित्यर्थः ॥ तत्र हि विहितं समुचितमसमुचितञ्चेति
द्विविधमङ्गीकृत्य समुचितस्य फलमनुवदति । प्राज्ञान्यादीति ॥
प्राज्ञान्यादिष्वेत्याद्यधिदेवता तद्विज्ञानं तदुपासनं तेन समुचित-
मभिष्टोत्रादि कर्म अर्चिराद्युपलक्षितेन देवयानेन यथा कार्य-
ब्रह्मप्राप्तौ कारणं न तु ब्रह्मप्राप्तौ तस्य गन्तव्यत्वाभावात् कार्य-
स्यैव गन्तव्यताया वादर्थ्यधिकरणे राज्ञान्तितत्वात् । तस्मान्न
समुचितं विहितं कर्म परमपुरुषार्थहेतुरित्यर्थः ॥ तस्यैवासमु-
चितस्य फलमाह । केवलञ्चेति ॥ विहितस्य गतिमुक्त्वा प्रतिषि-
द्धस्य गतिमाह । स्वभावेति ॥ स्वभावेन शास्त्रापेक्षामन्तरेण
प्रकृतिवशादेव प्रवृत्ता यथेष्टचेष्टारसिकास्तेषां कर्मज्ञानाभा-
वाद्देवयाने पिष्टयागे च पथ्यनधिकृतानामधोगतिस्तिर्यग-
वस्था क्षुद्रजननुकलत्वात् अपनरावृत्तिर्दुर्लभा ॥

भा० न चोभयोरपि मार्गयोरन्यतरस्मिन्नपि मार्गे आत्म-
निकीपुरुषार्थसिद्धिरित्यतः कर्मनिरपेक्षमद्वैतात्मविज्ञानं
संसारगतित्रयहेतूपमर्देन वक्तव्यमित्युपनिषदारभ्यते ।

न चाद्वैतात्मविज्ञानादन्यत्रात्यन्तिकी निःश्रेयसप्राप्तिः ।

आ० वाक्येनान्यतरस्मिन्नेवाधिकृतानां परमपुरुषार्थः सेत्स्यति ।
सुसुखी गती क्षीते जगतः शान्ते मते इति स्मृत्या तयोर्निश्चय-
लाभप्रतिपत्तेरत आह । न चोभयोरित्यादिना ॥ ननु मार्गद्वय-
भ्रष्टानां पुरुषार्थाभावेऽपि द्वयोः पयोरन्यतरस्मिन् वा भवि-
ष्यतीति चेत् तत्र न तावदेवयानपथि निमित्ते निरतिशयपुरु-
षार्थसिद्धिः ॥ इमं मानवमावर्त्तन्नावर्त्तते तेषामिह न पुनराह-
त्तिरित्यचेममिहेति विशेषणात् एकया यात्यनाहत्तिमिति स्मृता
वनाहत्तेरेतत्कल्पविषयत्वात् कान्तान्तरेऽप्यनाहत्तावपि विशेष-
खानर्धक्यात् । नापि पितृयागपथि निरतिशयपुरुषार्थसिद्धिः ।
एतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तते । अन्यथा वर्त्तते पुनरिति चन्द्र-
ख्यानखणनावगमात् । तस्मान्न कर्मवशादात्मनिकपुरुषार्थ-
प्राप्तिरित्यर्थः ॥ एवमनूद्य कर्मफलं फलितं सम्बन्धमाह । इत्यत
इति ॥ उक्तरीत्या कर्म यतो न निरतिशयपुरुषार्थहेतुरतः ससा-
धनात् कर्मशक्तत्वाच्च विरक्तस्य निरतिशयपुरुषार्थं काङ्क्ष-
तस्तत्साधनं केवलमात्मज्ञानं संसारान्तर्भूतपूर्वाङ्गगतित्रयहेतु-
कर्म तद्धेतुनिराकरणेन वक्तव्यमित्यभिप्रायेणोपनिषदारभ्यते ।
न हि कर्मानुष्ठानात् पुमर्था निरतिशया लभ्यते । तस्य तत्-
यथेहेत्यादौ क्षयिष्णुफलत्वश्रुतः । तथा चेश्वरार्थशब्दाऽनुष्ठि-
तशुभकर्मवशादुपजातशुद्धबुद्धेर्विरक्तस्य मुमुक्षोर्भोलासाधनज्ञा-
नार्थाऽयमपनिषदारम्भ इति हेतुहेतुमद्भावः सम्बन्ध इत्यर्थः ॥
ननु मोक्षार्थं न प्रवर्त्तत तत्र काम्यनिघ्नयोर्निश्चयैर्मित्तिके
कृत्यात् प्रत्यवायिजिहीर्षयेति वृद्धेवत्त्वात् । काम्यनिघ्नैरेव न
नाये नित्यमैमित्तिके च कृत्वा व्यवस्थितस्य मुमुक्षोर्वर्त्तमानदेह-
पाते पुनर्देहान्तरयज्ञे हेत्वभावादनायाससिद्धाज्ञानादृतेऽपि
मुक्तिरिति कथं तादर्थ्येणोपनिषदारम्भेन तत्राह । न चेति ॥ न

भा० वक्ष्यति हि । अथ येऽन्यथातो विदुरन्वराजानसोच्य-
लोका भवन्ति । विपर्यये च स खराट् भवतीति ॥

तथा द्वैतविषयानृताभिसन्धस्य बन्धनं तस्करस्येव
तत्तपरशुयहणे बन्धदाहभावः संसारदुःखप्राप्तिसेत्युक्त्वा

प्या० हि त्वदुत्प्रेक्षितो मोक्षोपायो विना प्रमाद्यं कल्प्यते । न च पौरु-
षेयं वाक्यं मूलप्रमाणमन्तरेण प्रमाणं । न चात्र श्रुतिस्मृती प्रत्य
क्षादि वा मूलमालोच्यते । सम्भवति च यथावर्णितरचितस्यापि
कर्म्मशेषवशाद्देहान्तरं न चेकभविष्यः कर्म्मशेषः । तद्य इह रमणी-
यचरणास्ततः शेषेयोत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधात्तस्मादात्मज्ञानादेव
मुक्तिरिति भावः ॥ अद्वैतात्मज्ञानविधुरायां भेदज्ञानभाजां
कर्म्मोपस्थाधिनां क्षय्यफलशालित्वे वाक्यशेषं प्रमाद्ययति । वक्ष्यति
द्योति ॥ अद्वैतात्मोपदेशानन्तर्यमथशब्दार्थः । ये पुनरनुपासि-
तगुरवस्तदुपदेशश्रुत्या यथा मति यथोक्त्वाद्द्वैतादन्यथा द्वैतमेव
तत्त्वं विन्दन्ति ते परतन्वाः सन्तो रागादिना कर्म्मोपतिष्ठन्तो
विनाशिकफलशालिनः स्युरिति श्रुत्यर्थः ॥ अद्वैतात्मज्ञानादात्म-
न्तिकपुरुषार्थसिद्धिरित्यत्रापि वाक्यशेषमनुकूलवति । विपर्यये
चेति ॥ अकारात् क्रियापदमनुकूल्यते । स हि विद्वान्विद्यया
निरस्ताऽविद्यादिमलः स्वपरिज्ञानात्स्वयमेव परात्मा भवति ।
भेदप्रतिपत्तिहेतोः खञ्जित्वादित्यर्थः ॥

कर्म्मिणां पुरुषार्थो निरतिशयो न सिद्ध्यति । अद्वैतनिष्ठा-
नान्तु कर्म्मत्यजतां पुमर्थः सेत्स्यतीत्यत्र वाक्यशेषस्यं लिङ्गं दर्शयति ।
तद्येत्यादिना ॥ द्वैतमेव विषयस्तस्मिन्वाचारम्भमिति श्रुते-
रन्वतेऽभिसन्धा यस्याभिसन्धा सत्त्वाभिमानस्तस्य बन्धनं पर-
मानन्दस्याविर्भावहारित्वं । संसारात्मकस्य दुःखस्य प्राप्तिश्च ।
यथा वस्तुतस्तस्करस्य नाहं तस्करोऽस्मीति मिथ्यैवाभिमन्वानस्य
परिशोधनार्थं तत्तपरशोर्यहणे दाहो बन्धनं दुःखप्राप्तिश्च
प्रतीयते । तथैव द्वैताभिनिवेशवतोऽपीति प्रथममुक्त्वा वस्तुतोऽत-
स्करस्य पररादोषिततस्करत्वस्य परिश्रुत्यया तत्तपरशुयहणे
दाहाद्यभाववद्द्वैताभावोपलक्षिते प्रथमात्मनि परमार्थसत्त्वेऽभि-

ॐ० ज्ञेयतात्मतयाभिसम्भस्यातस्करस्यैव तत्रपरब्रह्मरूपे बन्ध-
दाहाभावः संसारदुःखनिवृत्तिश्चेति । अतएव न कर्मावह-
भावो ज्ञेयतात्मदर्शनं ॥

क्रियाकारकफलभेदोपमर्दनं मदेकमेवाद्वितीयमात्मै-
वेदं सर्वमित्येवमादिवाक्यजनितस्य बाधकप्रत्ययानुप-
पत्तेः । कर्माविधिप्रत्यय इति चेत् । न । कर्तृभोक्तृत्वभाव-
विज्ञानवतसाञ्जनितकर्मफले रागद्वेषादिदोषवतस्य कर्म-
विधानात् । अधिगतमकलत्रेदार्थस्य कर्माविधानादद्वैत-

ॐ० मानवतो ज्ञेयताच्च व्यावृत्तचित्तस्यानर्थध्वंसे निरतिशयानन्दावि-
भावश्चेति । यथाज्ञानानुरोधेनाये श्रुतिर्वक्ष्यतीति योजना । ज्ञेयता-
मात्मज्ञानं कैवल्यहेतुस्तत्सिद्धार्थमुपनिषदारम्भ इति स्वप्नो-
दर्शितः । खयुथ्यास्तु कर्मसमुच्चितमात्मज्ञानं मोक्षसाधनं ।
तादर्थ्येनोपनिषदारम्भ इत्याहुः ॥ तां प्रत्याह । अत एवेति ॥ यत्क-
तकं तदनिवृत्तमिति व्यात्यनुष्ठेयततया तद्यथेहेत्यादिश्रुत्या कर्म-
फलस्यानित्यत्वावगमाद्भ्रष्टविदाप्रति परमित्यादिश्रुत्या च ज्ञान-
फलस्य नित्यत्वसिद्धेर्ज्ञानकर्मणोर्विषयफलत्वाध्यवसायादद्वैत-
स्यात्मनो दर्शनं नैव कर्मणा सह भावि भवितुमुत्सहते । न च
विरुद्धयोस्तमःप्रकाशयोः समुच्चयः सङ्गच्छते । तन्न समुच्चितज्ञा-
नार्थत्वेनोपनिषदारम्भ इत्यर्थः ॥

क्रियाज्ञेयतात्मज्ञानं स्वसाध्यसिद्धार्थं कर्मापेक्षते । स्वबाधक-
विधननार्थं वा । नाद्यः तस्यासाध्यफलत्वादिति मन्वानो द्वितीयं
प्रत्याह । क्रियेति ॥ वाक्यजनितस्याज्ञेयतात्मज्ञानस्येति शेषः । तस्य
बाधकाभावेन तत्परिहारार्थं सहकार्यपेक्षा नास्तीत्यर्थः ॥
बाधकप्रत्ययाभावस्यासिद्धिमाशङ्कते । कर्मति ॥ तद्विधयो विधि-
प्रत्ययो यजेतेत्यादिविधिजनितः कर्मण्यतावबाधः । स चात्मनि
कर्तृत्वादिकमाकाङ्क्षकत्वाद्यात्मज्ञानस्य बाधको भवतीत्यर्थः ।
कस्यायं कर्माविधिरस्य विदधा हेति विकल्प्यायं प्रत्याह ।

भा० ज्ञानवतोऽपि कर्मेति चेत् । न । कर्माधिष्ठतविषयस्य कर्त्त-
 भोक्तादिज्ञानस्य स्वाभाविकस्य सदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं
 सर्वमित्यनेनोपमर्द्दितत्वात् । तस्मादविद्यादिदोषवत एव
 कर्माणि विधीयन्ते । नाद्वैतज्ञानवतः । अत एव हि
 वच्छति । सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति । ब्रह्मसंख्याऽऽमृतत्व-

आ० नेत्यादिना ॥ कर्त्तव्याकारं प्रमाणनिरपेक्षप्रकृतिप्रसूतं मिथ्या-
 ज्ञानं तद्वत्स्तेन मिथ्याज्ञानेन जनितकर्म्मफलविषयो रागादि-
 दोषस्तद्वत्स्य कर्म्म विधीयते । न हि कर्त्ताहमित्यादिमिथ्याधियो
 रागादेषु भावे कर्म्म विधातुं शक्यं । यद्यद्भि कुर्वते जन्तुस्तत्त्वा-
 मस्य चेष्टितमिति स्मृतः । अतोऽज्ञस्य कर्म्मविधिपक्षे न तस्यत्ययो
 बाधकः प्रात्यभावादित्यर्थः ॥ द्वितीयं शङ्कते । अधिगतेति ॥
 अधीतस्वाध्यायो हि वैदिके कर्म्मणि अधिक्रियते । अध्ययनश्चा-
 र्थावबोधफलमिति मीमांसकमर्थ्यादा । तथा चाध्ययनवतो
 ज्ञातसर्व्ववेदार्थस्य यजेतेत्यादिना कर्म्मविधानादात्मज्ञानस्यापि
 कर्म्माङ्गत्वं गम्यते । न चात्मज्ञानमपवाध्यते । अविरोधादित्यर्थः ।
 न तावदर्थावबोधफलमध्ययनमिति प्रामाणिकमक्षरावामिफलं
 तदिति चाध्येत्प्रसिद्धं । तत्राध्ययनविधिवशेन नात्मज्ञानस्य
 कर्म्मविधिसम्बन्धः सम्भवतीति परिहरति । नेति ॥ किञ्च ममेदं
 कर्म्मति कर्म्मण्यैश्वर्य्यं प्रतिपद्य श्वस्थितं विषयीकृत्य प्रवृत्तस्य कर्त्ता-
 द्याकारविज्ञानस्य प्रमाणापेक्षामन्तरेण स्वभावप्राप्तस्य वाक्यो-
 त्थेन सम्यग्ज्ञानेनापहृतत्वात् कर्म्मफलविषये रागाद्ययोगात्तन्निब-
 द्धनस्य कर्म्मणोऽपि दुरनुष्ठानत्वात्तात्मज्ञस्य कर्म्मोपपत्तिरित्याह ।
 कर्म्माधिष्ठतेति ॥ अद्वैतात्मज्ञानस्य कर्म्मप्रवृत्तिविरोधित्वे फलि-
 तमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ अज्ञस्य कर्म्मविधिर्न त्वात्मज्ञस्येत्यत्र
 श्रुतिं संवादयति । अत एवेति ॥ एते त्रयोऽप्याश्रमिभः कर्म्मा-
 धिष्ठता इति यावत् ॥ यथा ब्रह्मचारी ऋहस्यो वागप्रस्यचेत्वेते
 कर्म्मिणस्तथा ब्रह्मविदपि कर्म्मी चेन्न एथक् क्रियेत । एथक्कर-
 माच्च न, तस्य कर्म्मविधिरिति मत्वात् । ब्रह्मसंख्या इति ॥ यदि

भा० मेतीति । तत्रैतस्मिन्नद्वैतविद्याप्रकरणेऽभ्युदयसाधनान्यु-
पासनान्युच्यन्ते । कैवल्यसन्निहृतफलानि चाद्वैताद्वीष-
दिकृतब्रह्मविषयाणि मनोमयशरीर इत्यादीनि कर्मा-
समृद्धिफलानि च कर्माङ्गसम्बन्धीनि । रहस्यसामान्यान्म-
नोवृत्तिसामान्याश्च ॥ यथाऽद्वैतज्ञानं मनोवृत्तिमात्रं
तथान्यान्युपासनानि मनोवृत्तिरूपाणीत्यस्ति हि सामान्यं ।
कस्माद्द्वैतज्ञानस्योपासनानाञ्च विशेषः । उच्यते । स्वाभा-
विकस्यात्मन्यक्रियेऽधारोपितस्य कर्मादिकारकक्रिया-
फलभेदविज्ञानस्य निवर्त्तकमद्वैतविज्ञानं । रज्जादाविव

षा० समुच्चयासम्भवात् कैवल्यमेवात्मज्ञानं कैवल्यसाधनमिति तादर्थ्ये-
नोपनिषदारभ्यते । हन्त किमिच्छस्यामुपनिषदि त्रिविधान्युपास-
नान्युपन्यस्यन्ते तत्राह । तत्रैति ॥ उक्तरीत्योपनिषदारम्भे सतीति
यावत् । स यो वायुं दिशां वत्सं वेदन् पुरेदं रोदतीत्यादी-
न्यभ्युदयफलानि उपासनानि । कैवल्येन सन्निहृतफलत्वं नाम
क्रममुक्तिफलत्वं । अद्वैतान्निष्पृष्टादोषदिकृतं सगुणं ब्रह्म ।
कर्मसमृद्धिफलानि कर्मफलगतातिशयफलान्यद्वीथाद्युपासना-
नीत्यर्थः ।

आत्मविद्याप्रकरणे त्रिविधोपासनेोपन्यासे हेतुमाह । रह-
स्येति । उपनिषत्पदवेदनीयत्वस्यात्मविद्यायामुपासनेषु चावि-
शेषादित्यर्थः । तत्रैव हेतुन्तरमुद्गाय विभजते । मनोदृतीत्या-
दिना ॥ आत्मज्ञानस्योपासनानां च यथोक्तं सामान्यमित्यते
चेत्तर्हि फलतोऽपि विशेषो न स्यादिति मन्वानः शङ्कते । कस्मा-
दिति ॥ फलतो विशेषं दर्शयन्नुत्तरमाह । उच्यते इति ॥ तत्र
प्रथममात्मज्ञानस्योपासनाभ्योऽविशेषमादर्शयति । स्वाभाविक-
स्येति ॥ प्रत्यगात्मनि क्रियाकारकफलविभागविक्रमे फूटस्ये
स्वभावशब्दिताविद्याकृतमधारोपितं कर्माद्याकारविज्ञानं ।
तस्याद्वितीयत्वादिलक्षणाधिष्ठानयाद्यात्मज्ञानं निवर्त्तकं । यथा

भा० सर्पाद्यधारेोपलक्षणज्ञानस्य रज्वादिस्वरूपनिश्चयः प्रका-
 शनिमित्तः । 'उपासनं तु यथाशास्त्रसमर्पितं किञ्चिदा-
 लम्बनमुपादाय तस्मिन् समानचित्तवृत्तिमन्तानलक्षणं ।
 तद्विलक्षणप्रत्ययानन्तरितमिति विशेषः । तान्येतान्युपा-
 सनानि सत्त्वशुद्धिकरत्वेन वस्तुतत्त्वावभासकत्वादद्वैतज्ञा-
 नोपकारकाण्यालम्बनविषयत्वात् सुखसाध्यानि चेति पूर्व-
 मुपन्यस्यन्ते ॥ तत्र कर्माभ्यासस्य दृढीकृतत्वात्कर्मपरि-

१० रज्वादावधिष्ठाने सर्पादिसमारोपरूपस्य मिथ्याज्ञानस्य प्रका-
 शादिकारणप्रसूतो रज्वाद्यधिष्ठानस्वरूपनिश्चयो निवर्तकस्तथे-
 त्यर्थः । सत्युपासनानामद्वैतज्ञानादिशेषं दर्शयति । उपासनं
 त्विति ॥ शास्त्रं मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादि किञ्चिदालम्बनं मनः-
 प्रभृति विवक्षितं । समानजातीयप्रत्ययसन्तानकरणं विच्छिद्य
 विच्छिद्य ध्यायिनोऽपि सिध्यतीत्याशङ्क्य विशिनष्टि । तद्विल-
 क्ष्यतीति ॥

आत्मज्ञानस्योपासनानां च अवान्तरविशेषमुपसंहरति ।
 इति विशेष इति ॥ ननु विद्याप्रकरणे यथोक्तोपासनानामुपदे-
 शसम्भवेऽपि विद्यैव प्राधान्यात्प्राथम्येनोच्यतामुपासनानि पुनर-
 प्रधानत्वात्पश्चात्तेन वाच्यानीत्याशङ्क्याह । तानीति ॥ उपासना-
 नामीश्वरार्पणबुद्धानुष्ठितनित्यादिकर्मवर्षितशुद्धिद्वारा ज्ञान-
 कारणत्वात् । कार्योच्य कारणस्य प्राथम्यप्रसिद्धेः साकारवस्तु-
 विषयत्वेन सुसाध्यत्वाच्च । मन्दाणां साहसा तेषु प्रवृत्त्युपपत्तेरा-
 दावुपदेशः सम्भवतीत्यर्थः ॥ तथापि बद्धविधेधूपासनेषु किमि-
 त्यङ्गावबद्धमेवोपासनं प्रथममुच्यते तत्राह न तत्रेति ॥ प्राकृते
 पुण्ये कर्माभ्यासस्यानादिवासनया दृढीकृतत्वादभ्यस्ततत्क-
 र्माद्योगेनातत्त्वमन्थिनि केवलोपासने चेतसः समर्पणं दुःखं
 कर्तुमिच्छन्नावबद्धमेव तावदुपासनमुच्यते । एवमादावङ्गा पुन-
 रुपासनान्तराणि क्रमेण वक्तव्यानीत्यर्थः । आख्येयस्य नियत-

उ० श्रीमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत ॥

भा० त्यागेनोपासन एव दुःखं चेतःसमर्पणं कर्तुमिति कर्माङ्ग-
विषयमेव तावदादावुपासनमुपम्यस्यते ॥

श्रीमित्येतदक्षरमुपासीत । श्रीमित्येतदक्षरं । परमा-
त्मनोऽभिधानं नेदिष्ठं । तस्मिन् हि प्रयुज्यमाने म
प्रसीदति प्रियनामग्रहण इव लोकः । तदिहेति परं प्रयु-
क्तमभिधायकत्वाद्वावर्त्तितं शब्दस्वरूपमात्रे प्रतीयते ।
तथाचार्थादिवत्परस्यात्मनः प्रतीकं मन्यस्यते ॥

भा० पौष्माण्ड्यप्रयुक्तसम्बन्धमुपनिषत्तात्पर्यस्योक्ता प्रत्यक्षरं श्याम्यातु
कामः प्रतीकमादत्ते । श्रीमित्येतदक्षरमिति ॥

तत्र प्रथममोक्षारस्याभिधायकत्वपक्षमेवावलम्बते । परमा-
त्मन इति ॥ अभिधानान्तरेभ्यो विशेषं दर्शयति । नेदिकुमिति ॥
निकटतममतिशयेन प्रियमिति यावत् । अकारस्य नेदिकत्वत्वं
समर्पयति । तस्मिन्निति ॥ अकारस्यान्यत्र परमात्मनामत्वेऽपि
प्रकृते किं विवर्त्तितमित्याशङ्काह । तदिहेति ॥ प्रकृते हि
वाक्यं तदोमिति पदमिति शब्दशिरस्कं प्रयुक्तमिति शब्दमाम-
र्यादेव वाचकत्वाद्वावर्त्तितं । शब्दस्वरूपमात्रमुपास्यं मन्यते ।
यत्र हीति परः प्रयोगो न तत्राभिधेयविवक्षास्ति यथा गौरि-
त्ययमाहेति । तथा चोचेति परत्वादोकारस्य स्वरूपमात्रमुपास्यं
विवर्त्तितमित्यर्थः ॥ तस्योपास्यत्वात् अङ्गं साधयति । तथा चेति ॥
इति परप्रयोगवशादभिधायकत्वाभावे सत्त्वचांशब्दितपति-
माथां भगवत्प्रतीकत्ववदोकारस्यापि परमात्मप्रतीकत्वेन
अङ्गत्वादुपास्यत्वसिद्धित्यर्थः ॥ तदीयं अङ्गं संप्रसादकं
निगमयति ।

भा० एवं नामत्वेन प्रतीकत्वेन च परमात्मोपासनसाधनं
 श्रेष्ठमिति सर्ववेदान्तेष्ववगतं । जपकर्त्तृस्वाध्यायाद्यन्तेषु
 ब्रह्मणः प्रयोगात्प्रसिद्धमस्य श्रेष्ठ्यं । अतस्तदेतदक्षरं वर्णा-
 त्मकमुद्गीथभक्त्यवयवत्वादुद्गीथशब्दवाच्यमुपासीत । कर्त्ता-
 ज्ञावयवभूते ऊँकारे परमात्मप्रतीके दृढामेकाग्र्यलक्षणं
 मतिं सक्तनुधात् ॥

आ० एवमिति ॥ सर्ववेदान्तेष्वेतदात्मन्मनं श्रेष्ठमेतदात्मन्मनं परमि-
 त्यादिषु । किञ्च नान्यस्य श्रेष्ठ्यं समर्थनीयं प्रसिद्धत्वादित्याह ।
 जपेति ॥ गायत्र्यादिजपे यज्ञादो कर्मणि स्वाध्यायस्यादावन्ते
 चोङ्कारस्य प्रयोगो दृश्यते ॥ तस्मादेमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपः-
 क्रियाः । प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां । ब्राह्मणः
 प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा । खवत्वनोक्तं पूर्वं परस्ताच्च
 विधीयते इति स्मृतेः ॥ शोभिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाहेत्यादि
 श्रुतेः श्रेष्ठ्यर्थः । शोभितित्यर्थं भागो व्याख्यातः । सन्मत्वेतदक्षर-
 मित्यस्यार्थमाह । अत इति ॥ श्रेष्ठत्वमुपास्यत्वात्प्रमनुक्त्यते ।
 व्याप्तेश्च समस्तसमिति न्यायेन विशेषणस्यार्थवत्त्वमभिप्रेत्य
 ऋद्धिर्योगमुपहरतीति न्यायेनाक्षरशब्दस्य प्रकरणमनुक्त्य
 प्रसिद्धमर्थमाह । वर्णात्मकमिति ॥ ग्रामो दग्धः पटो दग्ध
 इतिवदेकदेशे समुदायविषयं परं प्रकृतमित्याह । उद्गीथेति ॥
 उपानिं विभजते । कर्मेति ॥ उद्गीथावयवत्वादीकारे तच्छब्द-
 प्रकृतिरित्युक्तत्वादनन्तरवाक्यमकिञ्चित्करमित्याशङ्क्य श्रुत्यक्तो
 योऽस्मिन्नो हेतुत्वेन स्फुटीक्रियते ततश्चोक्त्यास्माभिर्दर्शित
 इत्यभिप्रेत्याह ।

उ० ओमित्युद्गायति तस्योपवाख्यानं ॥ १ ॥
एषां भूतानां पृथिवी रसो पृथिव्या आपो रसः ॥

भा० स्वयमेव अतिरोंकारस्योद्गीथशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह ।
ओमिति ह्युद्गायति । ओमित्याग्भ्य हि यस्मादुद्गायति
अत उद्गीथ ओंकार इत्यर्थः । तस्याचरस्योपवाख्यानमेव-
मुपासनमेवं विभूत्येवं फलमित्यादिकथनमुपवाख्यानं ।
प्रवर्त्तत इति वाक्यशेषः ।

एषां चराचराणां भूतानां पृथिवी रसो गतिः परा-
यणमवष्टम्भः । पृथिव्या आपो रसोऽसु ज्ञाता च प्रोता च

व्या० स्वयमेवेति ॥ ओमित्येतदक्षरमित्यत्रोपासनेत्यन्तिविधिरक्तः ।
सम्प्रति गुणं विवक्षुर्वाक्यान्तरमादाय व्याचष्टे । तस्येति ॥ एवमु-
पासनमिति ॥ रसतमत्वमाप्तिः सम्यङ्दिरित्वेवंगुण्यकमुपासनं यस्या-
क्षरस्य तत्तथेत्यर्थः । एवं विभूतीति परमपराङ्मः । तेनेयं त्रयीविद्या
वर्त्तत इत्याद्या विभूतिः क्षुतिर्यस्य तत्तथेति यावत् ॥ एवं फल-
मित्यापयिता ह वै कामानामित्यादिफलं यस्यापास्यसाक्षा-
त्कारस्य तत्तथोक्तमित्यर्थः ॥ गोदीह्नवदाश्रित्य विधानादधि-
ज्ञाताधिकारमिदमुपासनं तथापि पृथगेव । पृथगङ्गाप्रतिबन्धः
फलमिति न्यायेन फलवत्फलं याजमानमुद्गातुर्यजमानेन कर्मार्थं
क्रीतत्वात्तत्कर्मकस्योपासनस्यापि यजमानस्य स्वामिणः फलमिति
वचनमादिशब्दार्थः । वाक्यस्य साक्षात्त्वानेनार्थकत्वं वादयति ।
प्रवर्त्तत इति ॥

तदेवोपवाख्यानमनुवर्गयन्नांकारस्य रसतमत्वं गुणं विधातुं
पातनिकां करोति । एषामिति ॥ गतिरित्युत्पत्तिकारकत्वं परा-
यणमिति स्थितिहेतुत्वमवष्टम्भ इति प्रणयनिदानत्वमुच्यत
इति भेदः । वैपरीत्वेन वामुनि पदानि नेयानि । अर्थां पृथि

उ० अपामोषधयो रस ओषधीनां पुरुषो रसः पुरुषस्य
वायसो वाच ऋयसऋचः साम रसः साम उद्गीथो
रसः ॥ २ ॥ स एष रसानां रसतमः परमः

भा० पृथिव्यतस्ता रसः पृथिव्याः । अपामोषधयो रसोऽप्यरि-
णामत्वादोषधीनां । तामां पुरुषो रसोऽन्नपरिणामत्वात्पुरु-
षस्य । तस्यापि पुरुषस्य वायसः । पुरुषावयवानां हि वाक्
मारिष्ठा । अतो वाक् पुरुषस्य रस उच्यते । तस्या अपि वाचः
ऋयसः सारतरा । ऋचः साम रसः सारतरं । तस्यापि
साम उद्गीथः प्रकृतत्वादेकारः सारतरः ॥ एवं स एष
उद्गीथाख्य ङ्कारो भूतादीनामुत्तरोत्तररसानामति-

भा० वीरसत्त्वं साधयति ॥ अस्तु हीति । अस्यार्थस्य अत्यन्तरप्रसिद्धिं
द्योतयितुं हिशब्दः । ओषधीनामपः प्रति कारकत्वाभावात् कथं
तत्र रसशब्दस्तत्राह । अप्यरिणामत्वादिति ॥ कारकपरतया
पूर्वत्र व्याख्यातोऽपि रसशब्दे गोरस इतिवदुत्तरत्र कार्यपर-
तया व्याख्येय इत्यर्थः । कथमोषधीनां पुरुषो रसः । न हि ताभि-
रसौ क्रियते तत्राह । अनेति ॥ पुरुषरसत्वं वाचः समर्धयते ।
पुरुषेति ॥ वाक्त्रिहीनं प्रति पुरुषान्तरं निन्दन्ति अतो वाचः
सारतमत्वं प्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः । तस्याः सारिष्टत्व-
प्रसिद्धिरतःशब्दार्थः ॥ वाङ्निर्वर्त्यत्वादृषस्तत्रसत्वमित्यभिप्रेत्याह ।
सारतरेति ॥ ऋचः सक्ताशादपि तदृढं साम गीयमानं वक्तुं
श्रोत्रोःसुखकरमिति मत्वाह । सारतरमिति ॥ उद्गीथशब्दश्चाव-
यवे प्रकरणाग्नियमयति । प्रकृतत्वादिति ॥ न हि सामानोद्भूतं
प्रकाय भवतीति मन्वानोद्भूते । सारतर इति ॥

यदर्थं पृथिव्यादीनां रसत्वमङ्गं तदिदानीं दर्शयति । यव-
मिति ॥ रसतमत्वगुणकमोद्धारमपान्यत्वार्थं विशेषणभाषामधि-

भा० परार्थोऽष्टमो यदुद्गीथः ॥ ३ ॥ कतमा कतम-
कृतमत्कतमत्साम कतमः कतम उद्गीथ इति

भा० अथेन रसो रसतमः परमात्मप्रतीकत्वात् परार्थः अर्द्धं
स्नानं परश्च तदर्द्धं तदर्हतीति परार्थः परमात्मस्वा-
नार्हः। परमात्मवदुपास्यत्वादित्यभिप्रायः। अष्टमः पृथिव्या-
दिरससङ्ख्यायां यदुद्गीथो य उद्गीथः। वाच अथम इत्युक्तं।
कतमा मा अक् कतमत्तत्साम कतमो वा म उद्गीथः
कतमा कतमेति वीष्णादरार्थः। ननु वा बहूनां जाति-

भा० करोति। रस इति ॥ तस्य परमात्मस्नानयोग्यत्वं समर्चयते।
परमात्मवदिति ॥ यथा परमात्मा स्वरूपत्वेनानुसन्धीयते तथा
स्यापि तदात्मनानुसन्धेयत्वाद्विद्याबुद्धानाम्बनार्हं प्रतिमावश्यमपि
परमात्मबुद्धानाम्बनयोग्यो भवतीत्यर्थः। कारात्पराची रसो
नास्तीति तदीयरसतमत्वरूपटोकर्थं परिगणना। स्वतः सिद्धम-
कृतमत्समनुवदति। अष्टम इति ॥ ननु भूतान्यारभ्य नवमत्वे प्रती-
यमाने कथमेकारस्याकृतमत्वं प्रतिज्ञायते तत्राह। पृथिव्या-
दीति ॥ स एव इत्युक्तं अक्षीकत्वं यदुद्गीथ इत्येतद्याचष्टे। य
उद्गीथ इति ॥ पूर्ववदुद्गीथशब्दोऽवयवपरो नेतव्यः। अथ
गुणान्तरविधानार्थं प्रथमवतारयन्मृत्तमनुवदति। वाच इति ॥
ऋचः साम रसः साम उद्गीथो रस इति चेत्तन्मिति इत्युक्तं।
इदानीन्दिगादिजातिं जिज्ञासमानः पृच्छति। कतमेति ॥ वीष्णा
अर्थं प्रश्ने तत्तज्जातिज्ञानं अज्ञातिरेकं दर्शयितुमित्याह। कतमा
कतमेति ॥ प्रश्नत्रयमाक्षिपति। ननु वेति ॥ अनेकजात्ववच्छि-
न्नायां मध्ये यदैकस्या जातेनिर्धारणार्थः परिप्रश्नो भवति तदा
तस्मिन्विषये विकल्पेन इतमचप्रत्ययः स्याद्यथा बहूनां कठादीना
मध्ये कठजातिनिर्णयार्थं कतमे कठा इति प्रश्नो दृश्यते तथा
अथापीति सूचार्थः। बहूनामेकस्यानिर्धारणे इतमन्विधानेऽपि

उ० विमृष्टं भवति ॥ ४ ॥ वागेवर्कप्राणः साम

भा० परिप्रश्ने उतमच् । न ह्यत्र ऋगजातिबहुत्वं कथं उतमच् प्रत्ययः । नैष दोषो जातौ परिप्रश्नो जातिपरिप्रश्न इत्ये- तस्मिन् विग्रहे जातावृग्यक्तीनां बहुत्वोपपत्तेः । न तु जातेः परिप्रश्न इति विगृह्यते ।

ननु जातेः परिप्रश्न इत्यस्मिन्विग्रहे कतमः कठ इत्या- द्युदाहरणमुपपन्नं जातौ परिप्रश्न इत्यत्र तु न युज्यते । तत्रापि कठादिजातावेव व्यक्तिबहुत्वाभिप्रायेण परिप्रश्न इत्यदोषः । यदि जातेः परिप्रश्नः स्यात् कतमा कतमा

भा० प्रकृते प्रश्नत्रये कानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । न हीति ॥ अत्रेत्य- ध्यापकाध्यैत्यवहारभूमिरुक्ता । ऋगजातियद्ग्रहणं सामजाते- रङ्गीयजातेषोपपन्नत्वं । तद्बहुत्वाभावेऽपि किन्नः क्लिद्यते तत्राह । कथमिति ॥ ऋगादिजातयोः यदि भूयस्यः स्युस्तदा तासां मध्ये कतमा ऋगजातिः कतमा सामजातिर्वा कतमा वोङ्गीयजाति- रत्र विवक्षितेति प्रश्नो युज्यते । न चास्ति तत्र जातिबहुत्वं प्रमा- णाभावादतोऽनुपपन्नं प्रश्नत्रयमित्यर्थः । प्रश्नानुपपत्तिं दृषयति । नैष दोष इति ॥ बहुनां तत्तज्जात्यवच्छिन्नाणां समिधाने जातौ सत्यां व्यक्तिबहुत्वसम्भवात्तदन्यतमनिर्धारणार्थं परिप्रश्ने विक- ल्येन उतमजिति सूत्रार्थाङ्गीकारादृगादिजातौ तद्यत्किंवाङ्क- ल्यात्कतमा तद्यत्किंवाच ऋग्रस इत्यादौ विवक्षितेति प्रश्नपर्य- वसानादुपपन्नं प्रश्नत्रयमित्यर्थः ॥ यत्तु विग्रहान्तरं गृहीत्वा प्रश्ना- नुपपत्तिरित्युक्तं तत्राह । न त्विति ॥

तत्र चानुपपत्तिं यदि जातेरित्यत्र व्यक्तीकरिष्यति । अस्म- दिदृक्विग्रहापरिग्रहे वृत्तिकारीयमुदाहरणं विवक्ष्यते ॥ कठ- शब्दस्य व्यक्तिविशेषत्वाभावादिति शङ्कते । नन्विति ॥ उदाहर- णेऽपि सत्यां कठज्यतौ तद्यत्किंवाङ्कल्यात्तदन्यतमनिर्धारणाभि

उ०

श्रामित्येतदक्षरमुद्गीथः

भा० अगित्यादौ उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यं स्याद्विद्वष्टं भवति विमर्शः
कृतो भवति । विमर्शे हि कृते मति प्रतिवचनोक्तिरूपपञ्चा
वागेवर्कप्राणः सामेति ।

वागृचोरेकत्वेऽपि नाष्टमत्वव्याघातः । पूर्वस्माद्वाक्यान्त-
रत्वादाप्तिगुणसिद्धये श्रामित्येतदक्षरमुद्गीथ इति वाक्

षा० प्रायेण परिप्रश्ने इतमजित्वङ्गोकारान्न परीक्षोदाहरणविरोधा
ऽस्मिन् पक्षेऽस्तीति परिहरति । तत्रापीति ॥ ननु द्विधापि
वियहोपपत्तौ किमिति त्वदिष्टो वियहो नियम्यते तत्राह ।
यदीति ॥ त्वदिष्टवियहपरियहश्चेदृगादिजातिरेकत्वात् प्रत्येकं
वङ्गत्वायोगाद्वा बङ्गनामित्यादिसूत्रेण कतमर्कतमत्तानेत्युदाहरणं
न सिद्धेति । तथा च तत्सिद्धार्थं एषक् सूत्रविधानं प्रसज्यते । न
हि वैदिकमुदाहरणं प्रमत्तगीतमिव हानुं शक्यं तस्माद्दृगादि-
व्यक्तिरेवात्र प्रयुक्त्यर्थः ॥ किमिति यद्योक्तरीत्या विमृश्यते ।
विवक्षितमृगादिस्वरूपमेवादावुपन्यस्यतां आद्यवादिवाग्भङ्गाह ।
विमर्श इति ॥ शिष्यभृतया श्रुत्या चोदिते सैवाचार्यभृता
परिहरति । वागेवेति ॥ नन्याथे प्रतिवचने वागृचोरेकत्वा-
वगमात् ऋकारस्य रसतमवाक्त्वोपदिष्टमष्टमत्वं स्याद्व्यन्तेत्या
शङ्काह । वागृचोरिति ॥

कथम्युना रसतमत्ववाक्त्वादिसं प्रत्यप्रतिवचनरूपं नाक्यं भिद्य-
तेऽयं पुधिक्त्वाभावात् तत्राह । आसीति ॥ पूर्वं हि वाक्त्वमेव
ज्ञारस्य रसतमत्वं विदधाति । इदमु तस्यैवाभिगुणं विधत्ते ।
तथा च तादृश्याविध्यर्थेनास्य वाक्यान्तरत्वादंतरत्वात्तद्व्याघाद-
कृतमत्वाभावेऽपि पूर्ववाक्त्वादोज्ञारस्याष्टमत्वमविवक्षित्यर्थः ॥
तथापि कथमृगादिजातोये एष्टे वागेवर्गत्वादिप्रतिवचनम-
चितं । तद्यत्किविशेषवचनमेव प्रत्यानुसारीत्याशङ्काह । वाक्-
प्राणाविति । वागृचो योनिस्तन्निर्वर्त्तकत्वात् । प्राणाश्च साक्षो
हेतुर्वचनेन हि गीतितवत्याद्यते । तथा च वागेवेत्यादिना कार्यवा-

उ० तद्वा एतन्मिथुनं यद्वाक् च प्राणश्चर्कं च
साम च ॥ ५ ॥

भा० प्राणावृक्सामयोनी इति वागेवर्कं प्राणः सामेत्युच्यते ।
यथाक्रममृक्सामयोन्योर्वाक्प्राणयोर्ग्रहणे हि सर्व्वामा-
मृचां सर्व्वेषाञ्च साम्नामवरोधः कृतः स्यात् । सर्व्वर्क्षा-
मावरोधे चर्कसामसाध्यानां च सर्व्वकर्म्मणामवरोधः कृतः
स्यात् । तदवरोधे च सर्व्वे कामा अवरुद्धाः स्युः ।
ओमित्येतदक्षरमुद्गीय इति भक्त्याशङ्का निवर्त्तते ।
तद्वैतदिति मिथुनं निर्दिश्यते । किन्तन्मिथुनमित्याह
यद्वाक् च प्राणश्च सर्व्वर्क्सामकारणभूतौ मिथुनं

षा० रणयोरेभेदोपदेशादृक्प्राञ्च साममात्रं वा तत्तत्कारणात्मकं प्रती-
यते न पूर्व्वत्रापि स्थितिरविवक्षिता । प्रश्नप्रतिवचनयोरेकार्थ-
त्वात् । न चैवमृगादिजातेरेकत्वात् इतमचप्रत्ययानुपपत्तिस्त-
त्तज्जात्यवच्छिन्नानामृक्सामोद्गीथानां सन्निधादृगादिजातेरेकस्या
निर्धारणार्थं परिप्रश्ने तत्प्रयोगसम्भवादृगादिषु प्रत्येकं भेदविव-
क्षया षष्ठीसमासे दूषणमुक्तं । तत्र प्रत्येकमेकत्वमुपेत्योक्तरीत्या
षष्ठीसमासे तु न किञ्चिद्दुष्यतीति भावः । ऋगात्मिकाया वाचः
सामात्मकस्य प्राणस्य ग्रहणे फलितं दर्शयन्नृकमेव स्थितीकरोति ।
यथा क्रममिति ॥

ऋक्साममात्रावरोधेऽपि किं सिद्धतीत्याशङ्काह । सर्व्वेति ॥
तथापि किं स्यादिति चेत्तदाह । सर्व्वे कामा इति ॥ उक्तप्रक्रि-
यया सर्व्वकामावामिहेतुरोद्गीथारो विवक्षितामिगुणकः सिद्धती-
त्यर्थः । तृतीये प्रतिवचने तात्पर्य्यमाह । ओमित्येतदिति ॥
अत्रापि पूर्व्ववृत्तातिऋहीतौ तद्व्यक्तित्वेन भक्तिरेवोक्तेति श्रद्धां
निरसितुमोमित्येतदक्षरमिति विशेषणं । तथा चोद्गीथस्तदवयवो
विशेषज्ञात् प्रकरणाच्चेत्यर्थः । पारम्पर्य्येण वाक्प्राणयोः सर्व्वका-

उ० तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते

भा० ऋक् च साम चेति ऋक्सामकारणौ ऋक्सामशब्दोक्ता-
वित्यर्थः । ननु स्वतन्त्रं ऋक् च साम च मिथुनं ।
अन्यथा हि वाक् च प्राणश्चेत्येकमिथुनमृक्षाम चापरं
मिथुनमिति द्वे मिथुने स्यातां । तथा च तदेतन्मिथुनमि-
त्येकवचननिर्देशोऽनुपपन्नः स्यात् । तस्माद्दृक्षामयोन्वोर्वा-
क्प्राणयोरैव मिथुनत्वं ॥

तदेतदेवंलक्षणं मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते ।
एवं सर्वकामावाप्तिगुणविशष्टं मिथुनमोंकारे संसृष्टं विद्यत
इत्योंकारस्य सर्वकामावाप्तिगुणवत्त्वं प्रसिद्धं । वाङ्मयत्वमो-

भा० मसम्बन्धादुद्गीथस्यापि तथाभूतवागादिसम्बन्धादस्ति सर्व-
कामसम्बन्ध इत्युक्तः । इदानीमोङ्कारस्य वाक्प्राणद्वारा सर्वका-
मसम्बन्धे हेतुन्तरमाह । तद्वा इति ॥ तदतत्पदयोरक्षरविष-
यत्वं व्यावर्त्य वक्ष्यमाणविषयं दर्शयति । मिथुनमिति ॥ वैशब्दे
मिथुनप्रसिद्धार्थः ॥ वाक् च प्राणश्चेति यदुभयमुपलभ्यते तदेत-
न्मिथुनमिति योजनामङ्गीकृत्य वाक्यार्थमाह । सर्वकामेति ॥
वाक्प्राणयोर्ऋक्सामकारणत्वमंतरवाक्येन स्पष्टयति । ऋक्
चेति ॥ यथा वाक्प्राणौ मिथुनमेवमृक्षामे च स्यातकृष्य
मिथुनं निर्देशसामान्यादित्वाशङ्काह । नन्विति । विपक्षे दोष-
माह । अन्यथेति ॥ इत्येव मिथुनद्वयमिति चक्षेत्र्याह । तथा
चेति ॥ ननु मिथुनयोरनुगतं मिथुनत्वमादायैकवचनमुपपत्स्यते
चेत्तेत्याह । तस्मादिति ॥

उपक्रमभङ्गात् स्वतन्त्रं मिथुनद्वयमस्तीत्यर्थः । भवत् वाक्प्रा-
णाख्यमृक्षामात्मकं वाक्प्राणरूपं । ओंकारमिथुनयोः संसर्गं त्रिं-
षण्णतीत्याह । एवमिति ॥ कथा पुनर्विधया मिथुनेन सृष्टत्व-
मक्षरस्य सेत्स्यति तच्चाह । वाङ्मयत्वमिति । यत्तु सर्वकामा

उ० यदा वै मिथुनौ समागच्छत आपयतो वै ता-
वन्योन्यस्य कामं ॥ ६ ॥

आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं

भा० कारस्य प्राणनिष्पाद्यत्वञ्च मिथुनेन संसृष्टत्वं मिथुनस्य
कामार्पणित्वत्वं प्रसिद्धमिति दृष्टान्त उच्यते । यथा लोके
मिथुनौ मिथुनावयवौ स्त्रीपुमांसौ यदा समागच्छतो
ग्राम्यधर्मतया संयुज्येयातां तदाऽऽपद्यतः प्रापयतोऽन्योन्य-
स्वेतरेतरस्य तौ कामं । तथा च स्वात्मानुप्रविष्टेन मिथुनेन
सर्वकामान्निगुणवत्त्वभेदात्कारस्य सिद्धमित्याभिप्रायः ॥

तदुपासकोऽप्युद्गाता तद्धर्मा भवतीत्याह । आपयिता
ह वै कामानां यजमानस्य भवति य एतदक्षरमेवाग्नि-
गुणवदुक्तीथमुपास्ते तस्मैतद्यथोक्तं फलमित्यर्थः । तं यथा

आ० अग्निगुणविशिष्टं मिथुनमित्युक्तं तदुपादायति । मिथुनस्येति ॥
प्रसिद्धमिति ॥ स तादृशार्थो यथाक्ताक्षरस्य सर्वकामार्पणित्वे
दृष्टान्तः समुच्यतेऽनन्तरवाक्येनेत्यर्थः ॥ दृष्टान्तमेव विवक्ष्यति ।
यथेत्यादिना ॥ मिथुनद्वयं नास्तीत्युक्तत्वात्कथं मिथुनाविति द्वि-
चनं तत्राह । मिथुनावयवविति ॥ ग्राम्यधर्मतया तथाविध-
व्यापारतथेति यावत् । वै शब्दोऽवधारणे ॥ विवक्षितं दार्ष्टा-
न्तिकमाहृष्टे । तथेति ॥ एवमेकारमाग्निगुणविशिष्टं शिष्टा
तदुपासनाफलं कथयति । तदुपासकोऽपीति ॥

तद्धर्मेत्युपासकस्याग्निगुणवैशिष्ट्योक्तिः । आग्नेति वक्तव्ये कथ-
मापयित्वुक्तं तत्राह । यजमानस्येति । निपातो त्ववधारणार्थो ।
उक्तीथं तदवयवभूतमिति यावत् ॥ आग्निगुणवदाकारोपास-
नात् कथमुपासिता तद्गुणो भवतीत्याशङ्क्याह । तमिति ॥ उत्तर-
ग्रन्थस्य गुणान्तरविधाने तात्पर्यं दर्शयति । सम्बद्धीति ॥ तस्य

उ० विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥ ७ ॥ तद्वा एतदनुज्ञा-
क्षरं यद्धि किञ्चानुजानात्योमित्येव तदाह एषो
एव समृद्धिर्यदनुज्ञा समर्द्धयिता ह वै कामानां

भा० यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः । समृद्धिर्वाञ्छाकारः कथं
तद्वा एतत्प्रकृतमनुज्ञाक्षरमनुज्ञा च साक्षरञ्च तत् । अनु-
ज्ञानुमतिरोङ्कार इत्यर्थः । कथमनुज्ञेत्याह । श्रुतिरेव
यद्धि किञ्च यत्किञ्च लोके ज्ञानं धनं वानुजानाति विदा-
न्वनी वा तत्रानुमतिं कुर्वन्नेमित्येव तदाह । तथा च वेदे
अयस्त्रिंशदित्योमिति होवाचेत्यादि ॥

तथा च लोकेऽपि तवेदं धनं गृह्णाति इत्युक्तं श्लोमि-
त्याह । अत एषा उ एव एषैव समृद्धिर्यदनुज्ञा या अनुज्ञा
या समृद्धिस्तन्मूलत्वादनुज्ञायाः समृद्धौ श्लोमित्यनुज्ञा

आ० समृद्धिगुणवत्त्वमप्रामाणिकमित्याशङ्क्य परिहरति । कथमित्या
दिना ॥ तदेतत्पदय रे।काराख्यमक्षरविषयत्वेन निर्दिशति ।
प्रकृतमिति ॥ तस्य स्मृत्यर्थः वैशब्दः । अनुज्ञाक्षरमित्येतद्विग्रह
विवक्षितेनार्थेन घटयति । अनुज्ञा चेति ॥ तस्यानुज्ञात्वे प्रश्न-
पूर्वकप्रसिद्धिमपन्यस्यति । कथमिति ॥ तत्रेति ज्ञानधनयोर्वक्ति-
कादित्त्वमन्तथं साधारण्येनोच्यते ॥ श्लोकारस्यानुज्ञाक्षरत्वे लोका-
प्रसिद्धिवहेदप्रसिद्धिं समुच्चिनोति । तथा चेति ॥ कथं च देवा याज्ञ-
वल्क्येति शाकल्येन पृष्टे अयस्त्रिंशदिति याश्रवणक्येन प्रकृतौ
सत्वोमिति शाकल्येऽनुज्ञा कृतवान् पुनश्च कथंवेति प्रश्ने घडिति
प्रतिवचने सत्वोमिति होवाचेत्यादि ऋहदारण्यके यथोक्ता-
र्थानुसारि प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ यद्धि किञ्चेत्यादावुक्तां लोकाप्रसिद्धि-
मेव प्रकटयति । त । च लोकेऽपीति । श्लोकारस्य लोकावेद-
प्रसिद्धिभ्यामनुज्ञात्वेऽपि कथं समृद्धिगुणवत्त्वमित्याशङ्क्याह । अत

उ० भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥ ८
 तेनेयं त्रयी विद्या वर्तते ओमित्याश्रावय-
 त्योमिति शःसत्योमित्युद्गायत्येतस्यैवाक्षरस्या
 पचित्यै महिम्ना रसेन ॥ ९ ॥

भा० ददाति तस्मात्समृद्धिगुणवानोकार इत्यर्थः । समृद्धिगुणो-
 पासकलात्तद्धर्मा समर्द्धयिता ह वै कामानां यजमानस्य
 भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्त इत्यादि पूर्व-
 वत् । अथेदानीमक्षरं स्तौति उपास्यत्वात्प्ररोचनार्थं । कथं
 तेनाक्षरेण प्रकृतेनेयगृह्वेदादिलक्षणा त्रयी विद्या विहितं
 कर्ममित्यर्थः ।

न हि त्रयी विद्यैवाश्रावणादिभिर्वर्तते कर्म तु तथा
 प्रवर्तत इति प्रसिद्धं । कथमोमित्याश्रावयत्योमिति शंस-

षा० इति ॥ उशब्देऽप्यर्थः समृद्धिशब्दादुपरि सम्बध्यते । तस्याः समृ-
 द्धिमूलत्वं साधयति । समृद्धो ह्येति ॥ अनुज्ञायाः समृद्धिं प्रति
 कारणत्वेन समृद्धित्वे सत्यांकारस्यापि तदात्मकस्य समृद्धिगुणवत्त्वं
 सिद्धमित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥ समर्द्धयितेत्यादिफलवाक्यं
 प्रत्याह । समृद्धीति ॥ अस्मिन्वाक्ये समर्द्धयितेत्यादिपदजातमा-
 पयितेत्यादिपूर्ववद्वाख्येयमित्याह । इत्यादिपूर्ववदिति ॥
 षोडशस्य गुणत्रयवतः सफलमुपासनमुक्तं । तथा च वक्तव्या-
 भावात् तेनेयमित्यादिवाक्यमनर्थकमित्याशङ्क्याह । अथेति ॥
 कृतेरानर्थक्यमाशङ्क्याह । उपास्यत्वादिति ॥ प्ररोचनं प्रश्नपूर्वकं
 प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥ त्रयी विद्या वर्तत इति सम्बन्धः ।
 त्रयी विद्येत्यस्योपचरितार्थत्वं कथयति । त्रयी विद्येति ॥

ईकमिति श्रुतं त्वक्का व्याख्यायते तत्राह । न ह्येति ॥ तस्याः
 स्वरूपकाभ्यानादित्वेन हेतुनपेक्षत्वादित्यर्थः । कर्मोपि कथ

उ० तेनोभौ कुरुतो यश्चेतदेवं वेद यश्च न वेद ।

भा० त्वोमित्युद्गायतीति लिङ्गाच्च सोमयाग इति गम्यते तच्च कर्म
एतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै पूजार्थं । परमात्मप्रतीकं हि तत् ।
तदपचितिः परमात्मन एव सा । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं
विन्दति मानव इति स्थितेः । महिम्ना रमेन किञ्चित्स्यैवा-
क्षरस्य महिम्ना महत्त्वेन ऋत्विग्यजमानादिप्राणैरित्यर्थः ।
तथैतस्यैवाक्षरस्य रमेन प्रोद्दिश्यवाद्दिरमनिर्घृत्तेन
हविषेत्यर्थः । यागहोमाद्यक्षरेण क्रियते । तच्चादित्यमुप-

था० माश्रावणादिभिरात्मानं लभते तत्राह । कर्म त्विति ॥ प्रसिद्धि-
मेव प्रपद्यति । कथमित्यादिना ॥ आध्वर्यवहैः प्रोद्गात्रसमा-
हारस्य दर्शपूर्णमासादिष्वसम्भवादप्रियेष्टोमादिषु च सम्भवा-
त्तत्रितयसमाहाराङ्गिद्वादेद्वारेण प्रवर्त्तमानं त्रयीविहितं कर्म
सोमयाग इति प्रतिभातीत्याह । लिङ्गाच्चेति ॥ स्ववत्प्राप्तं
कर्मिति न्यायादेद्वारेण वैदिकस्य कर्मणः स्थितिरिति स्तुतिविधाय
स्तुत्यन्तरमाह । तच्चेति ॥ कथं पुनरक्षरं कर्मणा पुज्यते तत्राह ।
परमात्मेति ॥ तस्य तत्प्रतीकत्वे किं स्यादिति प्रोक्तदाह । तदपचि-
तिरिति ॥ ननु कर्मणा परमात्मा घेदाराध्यते तर्हि तत्प्रतीक-
त्वादक्षरस्यापि तेनाराधनं स्यात् । न चेश्वरस्तेनाराध्यत इति प्रमा-
यमस्ति तत्राह । स्वकर्मणेति ॥ वर्णाश्रमविहितेन कर्मणा ईश्वरं
प्रसाद्य तत्प्रसादवशात्तत्फलं कर्त्ता प्राप्नोतीति भगवतोक्तत्वात्
ईश्वरपूजार्थं कर्मिति गम्यते । तथा च तत्प्रतीकत्वादेद्वारस्य तत्पू-
जार्थं कर्मिति युक्तमित्यर्थः । वैदिकं कर्माक्षरपूजार्थमित्यक्षरं
स्तुत्वा विधान्तरेण स्तौति । किञ्चित् ॥ यजमानादीत्यादिपदेन
पत्नी गृह्यते । प्राणैस्त्रयीविहितं कर्म वर्त्तत इति सम्बन्धः ॥

स्तुत्यन्तरमाह । तथेति ॥ यथाक्षरविकारैर्यजमानादिप्राणै-
र्वैदिकं कर्म प्रवर्त्तते तथेति यावत् ॥ हविषेत्यत्रापि पृष्ववद-
न्वयः । कथं ऋत्विगादिप्राणानां हविषश्चाक्षरविकारत्वमत

उ०

नाना तु विद्या चाविद्या च

तिष्ठते । ततो वृक्षादिक्रमेण प्राणोऽन्नञ्च जायते । प्राणैर-
 न्नेन च यज्ञस्यायते । अत उच्यतेऽक्षरस्य महिम्ना रसे-
 नेति । तत्राक्षरविज्ञानवतः कर्म कर्त्तव्यमिति स्थितमा-
 क्षिपति । तेनाक्षरेणोभौ यश्चैतदक्षरमेवं व्याख्यातं वेद
 यश्च कर्ममात्रवित् अक्षरयाथात्म्यं न वेद तावुभौ कुरुतः
 कर्म । तथोय कर्मसामर्थ्यादेव फलं स्यात् किं तत्राक्षर-
 याथात्म्यविज्ञानेनेति ॥

दृष्टं हि लोके हरीतकीं भक्षयतोस्तद्रसाभिज्ञैतरयो-
 विरेचनं । नैवं च यस्मान्नाना तु विद्या च अविद्या च ।
 भिन्ने हि विद्याविद्ये । तु शब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । ओंकारस्य

आ० आह । यागो ॥ आदिशब्दोऽनुक्तवैदिककर्मसङ्ग्रहार्थः ।
 तस्मादोमित्युदाहृत्येत्यादिस्मृतेरित्यर्थः । अथौ प्राप्ताऽऽकृतिः
 सम्यगादित्यमुपतिष्ठतं । आदित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजा
 इति स्मृतिमाश्रित्याह । तच्चेति ॥ दृष्ट्यादीत्यादिशब्देनाग्नस्य
 प्रजानाञ्चात्पशुपक्षरयं सर्वमुच्यते । तथापि कथमेतस्त्रैवाक्षरस्य
 महिम्नेत्यादि तत्राह । प्राणैरिति ॥ अक्षरस्य कृत्वा महीकृतत्वा-
 दुपासने सिद्धे किमुत्तरेण यज्ञेनेत्याशङ्क्याह । तत्रेति ॥ पूर्व-
 सिद्धशब्दं स्तुतिवशादक्षरविज्ञाने कर्त्तव्ये तन्निष्पाद्यं कर्म तद्वि-
 ज्ञानोऽनुष्ठेयमिति स्थितं । तदाक्षेपमुत्तरं वाक्यमित्यर्थः ॥
 आक्षेपाक्षराणि व्याचष्टे । तेनेत्यादिना ॥ ननु कर्मकर्त्तव्ये विद्व-
 दविदुषोर्विद्वानेव तत्फलमश्रुते नाविद्वानिति कथमित्याश-
 ङ्क्याह । तयोश्चेति ॥ इति शब्दस्वाक्षिपतीत्यनेन सम्बध्यते । कथं
 विद्वदविदुषोरविशिष्टं फलमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह ॥

दृष्टं हीति । विमतं न स्वतन्त्रफलमश्रुतत्वादाव्यावेक्ष-
 यवदिति प्राप्ते प्रत्याह । नैवमिति । हेतुत्वेनावतारितं वाक्यं

यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव
वीर्यवत्तरं भवतीति खल्वेतस्यैवाक्षरस्योप-

भा० कर्माङ्गत्वमात्रविज्ञानमेव रसतमाप्तिमष्टद्विगुणवद्विज्ञानं
किन्तुर्हि ततोऽभ्यधिकं । तस्मान्नदङ्गाधिकात्फलाधिक्यं
युक्तमित्यभिप्रायः । दृष्टं हि लोके वणिक्श्वरयोः पद्म-
रागादिमणिविक्रये वणिजो विज्ञानाधिकात्फलाधिक्यं ॥

तस्माद्यदेव विद्यया विज्ञानेन युक्तः सन् करोति कर्म
श्रद्धया श्रद्धधानश्च सन्नपनिषदा योगेन युक्तस्येत्यर्थः

भा० याचष्टे । भिन्ने हीति ॥ विद्योपासना कर्माविद्या तयोर्भिन्नत्वं
पृथक्फलवत्त्वं तन्न विद्यावैयर्थ्यमित्यर्थः । विद्यायाः स्वतन्त्रफल-
वत्त्वं नास्तीति पक्षस्य चाऽतिप्रकारमेव प्रपञ्चयति । नेत्यादिना ॥
अङ्गज्ञानाद्गुणवदत्तज्ञानस्याधिक्ये फलान्नाह । तस्मादिति ॥
तदङ्गकर्माङ्गमुद्गीयमाणज्ञानं विद्याविशिष्टाक्षरस्य
ज्ञानस्येति यावत् । यत्तु पुनरङ्गज्ञानं फलसामर्थ्यादेव फलं
स्यादिति तत्राह । दृष्टं हीति ॥ यत्तु अङ्गावस्थादिति तत्किम-
ङ्गत्वे सति ज्ञानत्वं किंवास्त्वित्य विहितत्वमथवा एतदेव ज्ञान-
त्वविशेषितं । नाद्यः । तन्निर्जाराणानियमन्यायेनासिद्धः । न द्विती-
यो ग्राहो हने व्यभिचारात् । न तृतीयो दृष्टान्तस्य साधनविक-
ल्पत्वादाव्यावृत्तस्याश्रित्य विध्युदाहरणवद्भिर्भूतत्वादङ्गसम्बन्ध-
ज्ञानत्वमात्रेण दृष्टान्तत्वे सत्त्वङ्गत्वापाधेः सम्भवादित्यभिप्रेत्य
ज्ञानाधिक्ये फलाधिक्यमित्यज्ञानान्तरवाक्यं योजयति । तस्मादिति ॥
विज्ञानमुद्गीयाद्यङ्गमात्रविषयमुपासनातिरिक्तं तनेति यावत् ।
योगो देवतादिविषयमुपासनं । इतिशब्दस्तदर्थसमाख्यर्थः ॥
तत्रैवार्थसिद्धमर्थं कथयति । विददिति । नन्वर्थी समर्थो
विज्ञानपर्युदक्तश्च कर्मण्यधिकारीत्यङ्गीकारादवदुषत्तत्त्वज्ञाना-
नास्मान्तस्यानधिकारात्त्वयं तत्कर्म बोध्यं वदिति प्रतिज्ञायते
तत्राह । न चेति ॥ शेषस्थे उपनिषत्सम्बन्धे मटचीहतेष्वित्यादिषु

उ० व्याख्यानं भवति ॥ १० ॥ १ ॥ तृतीयस्य प्रथमः
खण्डः ॥

भा० तदेव कर्म वीर्यवत्तरं । अविद्वत्कर्माणोऽधिकफलं न भव-
तीति । विद्वत्कर्माणो वीर्यवत्तरवचनादविदुषोऽपि कर्म
वीर्यवदेव भवतीत्यभिप्रायः । न चाविदुषः कर्माणधिक-
कारः । औषस्थे काण्डेऽविदुषामपि आर्त्विज्यदर्शनात् ।
रसतमाप्तिमष्टद्विगुणवदक्षरमित्येकमुपासनं । मध्ये प्रथ-
दान्तरादर्शनात् । अनेकैर्हि विशेषणैरनेकधोपास्यत्वा-
त्खल्वेतस्यैव प्रकृतस्योद्गीथाख्यस्याक्षरस्योपव्याख्यानं भवति
॥ * ॥ हान्दोग्यतृतीयाध्यायप्रथमखण्डभाष्यं ॥ १ ॥

आ० तस्मिन्प्रयजाते विद्याहीनानामपि कर्मानुष्ठानं दृश्यते प्रस्तो-
तया देवतयादौ । तास्तेदविद्वानित्यादिलिङ्गात् । तस्मादविदुषो
ऽपि कर्मण्यधिकारः । अधिकारलक्षणे तु ज्ञानाभावेऽपि द्रव्यादि-
ज्ञानमात्रेण विशेषणसिद्धिरित्यर्थः । गुणवदक्षरज्ञानं स्वतन्त्र-
फलमित्युक्तं । तत्तु रसतमगुणवदक्षरविषयमेकमुपासनं तत्र च
विध्यदेशे फलस्याश्रुतत्वेऽपि विश्वजिज्ञायेन वा तत्कल्प्यते ।
आप्तिगुणवतः सष्टद्विगुणवतश्चाक्षरस्य द्वे विज्ञाने प्रत्येकं
फलश्रुतेः । तथा चात्र त्रीण्युपासनानि पृथक्फलानि विवक्षि-
तानीत्यत आह । रसतमेति ॥ न तावदिहोपासोतेति विधिय-
तिरेकेण मध्ये विध्यन्तरमुपलभ्यते । न चापयिता ह वै कामाना-
मित्यादिवाक्ये फलश्रुत्या विधिरुन्नेयः । रसतमगुणवदक्षरवि-
ज्ञानविधौ फलाकाङ्क्षिण्यर्थवादस्य फलांशान्वयेनानेकगुणवदेक-
विज्ञानविधिसम्भवे विधिभेदकल्पनायोगात् खल्वर्थवादफल-
वदनेकविशेषणैकोपासनविषयविध्युपगमैर्न वाक्यैकसम्भवे वाक्यं
भेदमुचितं । एतेन विश्वजिज्ञायो निरस्तः । रात्रिसप्तन्यायस्तु
प्रकृताविरोधीति भावः ॥ तस्योपव्याख्यानमित्युक्तस्योपसंहार-

देवासुरा ह वै यत्र संयेतिरे

भा० देवासुराः । देवासुराश्च । देवा दीव्यतेर्द्यौतगार्थस्य
 शास्त्रोद्गायिता इन्द्रियवृत्तयः । असुरास्तद्विपरीताः ।
 स्त्रेवेषामुषु विष्वम्बिषयासु प्राणनक्रियासु रमणात्
 स्वाभाविक्यसम आत्मिका इन्द्रियवृत्तय एव । इ वै
 इति पूर्ववृत्तोद्गायकौ निपातौ । यत्र यस्मिन्निमित्ते इतरे-

भा० वाक्यं खण्डितस्येत्यादि तत्रैतच्छब्देन प्रकृतार्थस्य कारणमाह ।
 अनेकैरिति ॥ रसतमानिसमृद्धिरूपाख्यनेकानि विशेषणानि
 तैर्विशिष्टत्वेनाक्षरस्यानेकप्रकारेणोपास्यत्वात् । प्रकारभेदेऽप्युपा-
 सनेत्यस्य प्रागेवाक्तत्वात्प्रकृतस्यैवाक्षरस्यैतदुपस्थाख्यानं यखणु
 विहितमित्यर्थः ॥ ॥ प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

गुणत्रयविशिष्टमुद्गीयावयभूतमेकाराख्यमक्षरं परमात्म-
 प्रतीकं तद्द्रोपास्यमित्यपदिष्टमिदानीं तस्यैवाक्षरस्याध्यात्माधि-
 दैवभेदेनादित्यप्राग्दृष्टोपासनं विवक्षन् कथिक्त्वात्परमवतार-
 यति । देवासुरा इति । तत्राक्षराणि व्याचिख्यासुरप्रतिभासु-
 दासार्थं विवक्षितं समासन्दर्शयति । देवाश्चेति । देवशब्द-
 निष्पत्तिप्रकारं सूचयति । देवा इति । दीव्यतेर्द्यौतगार्थां दिवु
 क्रोडाविजिगीषाद्यवहारद्युतिकृत्यतिमेदमदस्यप्रकान्तिगतिस्त्विति
 दर्शनात्तस्य चाजन्तस्य सति गुणे कर्त्तुं यथोक्तप्रसिद्धिरित्यर्थः ॥
 ते च द्यौतका देवा हृष्टेरिन्द्रादयो भविष्यन्तीत्याशङ्गाह ।
 प्रास्तेति । इत्यध्यात्ममित्युपसंहारविरोधात्प्रसिद्धेरैव हेतुत्वाद्-
 पासकश्चरीरस्यकरणावस्था देवाः सत्त्वात्मकाः प्रास्मानुसारिणो
 देवशब्दवाच्या इत्यर्थः ॥ तथाध्यात्मं असुरा विरोचनादयः
 स्युरित्याशङ्क्य पूर्ववदुपसंहारविरोधमभिप्रेत्याह । असुरा
 इति । असुरा इन्द्रियवृत्तय एवेति सम्बन्धः । सात्त्विकेन्द्रिय-
 वृत्तयो वैपरीतं तासामसुरत्वसिद्धयर्थं दर्शयति । तद्विपरीता

भा० तरविषयापहारलक्षणे मंथेतिरे । सम्पूर्वस्य यततेः सङ्ग्रामा-
 र्थत्वमिति । सङ्ग्रामं कृतवन्त इत्यर्थः । शास्त्रीयप्रकाशवृत्त्यभि-
 भवनाय प्रवृत्ताः स्वाभाविक्यस्तमोरूपा इन्द्रियवृत्तयो
 ऽसुराः । तथा तद्विपरीताः शास्त्रार्थविषयविवेकज्योति-
 रात्मानो देवाः स्वाभाविकतमोरूपासुराभिभवनाय
 प्रवृत्ता इत्यन्योन्याभिभवेऽङ्गवरूपः सङ्ग्राम इव सर्व-
 प्राणिषु प्रतिदेहं देवासुरसङ्ग्रामोऽनादिकालप्रवृत्त इत्य-
 भिप्रायः ॥

आ० इति ॥ तासामसुरशब्दवाच्यत्वे निमित्तान्तरमाह । खेध्वेवेति ॥
 विष्वस्विषयासु विष्वस्यो नानागतयो विषया यासां तास्त्रि-
 यावत् । प्राणनक्रियासु जीवनानुकूलप्राणचेष्टास्त्रित्यर्थः ॥ तदेव
 स्फोरयति । स्वाभाविक्य इति ॥ शास्त्रापेक्षामन्तरेणैव
 स्वभाववशात्प्रवर्तमानत्वं स्वाभाविकत्वं । तथा च शास्त्रीये-
 न्द्रियवृत्तिभ्यो वैपरीत्यममघामतिविशदमित्यर्थः । वैपरीत्या-
 न्तरमाह । तमन्धात्मिका इति ॥ कथं मियो विषयापहारं
 निमित्तोक्तत्वं देवानामसुराणां सङ्ग्रामोऽभूदित्यपेक्षायामा-
 सुरीं वृत्तिं प्रकटयति । शास्त्रीयेति ॥ देवीं वृत्तिं प्रथ-
 यति । तर्धेति ॥ देवानामुक्तासुरवैपरीत्यं स्फुटयति ।
 शास्त्रेति ॥ स्वाभाविकः शास्त्रानपेक्षस्तमोरूपः पाप्माऽसुरपरि-
 श्लेदाभिमानस्तस्य तिरस्कारार्थमिति यावत् ॥ उक्तमाध्यात्मि-
 कसङ्ग्रामं निगमयति । इत्यन्योन्येति ॥ उक्तरीत्या यथोक्तानां
 देवानामसुराणाञ्च पराभिभवः स्तोत्रवच्चैत्येवं रूपः सङ्ग्रामः
 प्रतिदेहमनादिकालप्रवृत्तो यथा देवासुरसङ्ग्रामस्तर्धेति योजना ।
 किमर्थं पुनरपुनश्चार्थरूपो देवासुरसङ्ग्रामः श्रुत्या श्रायते
 तत्राह ॥ स इहेति ॥

उ. उभये प्राजापत्यास्तद्ध देवा उद्गीथमाजहु-

भा० स इह श्रुत्याख्यायिकारूपेण धर्माधर्मोत्पत्तिविवेक-
विज्ञानाय कथ्यते प्राणविशुद्धिविज्ञानविधिपरतया । अत
उभयेऽपि देवासुराः प्रजापतेरपत्यानीति प्राजापत्याः ।
प्रजापतिः कर्मज्ञानाधिकृतः पुरुषः । पुरुष एवोक्तमयमेव
महान्प्रजापतिरिति श्रुत्यन्तरात् । तस्य हि शास्त्रीयाः
स्वाभाविक्यस्वरणप्रवृत्तयो विरुद्धापत्यानीव तदुद्भवत्वात् ।
तत्तत्रोत्कर्षापकर्षलक्षणनिमित्ते ह देवा उद्गीथं उद्गीथ-
भक्त्युपलक्षितमौद्गात्रं कर्माजहुराहतवन्तः । तस्यापि
केवलस्याहरणासम्भवाज्ज्योतिष्टोमाद्याहतवन्त इत्यभि-
प्रायः ॥

षा० स हि सङ्ग्रामोऽस्मिन्मकरणे प्राणस्य विशुद्धिविषयं विज्ञानं
विधातुं प्रवृत्तः । तथा श्रुत्या कथारूपेणाख्यायते । इन्द्रियाणां विष-
यवैमुख्ये धर्मः स्यात्तेषां तदाभिमख्ये पापस्योत्पत्तिरिति विवे-
कविज्ञानसिद्ध्यर्थं चाख्यायिका प्रणीयते । तस्मादिन्द्रियाणां प्रथ-
मतो विषयप्रावण्यं परिहर्तव्यं । तद्वैमुख्यस्य तेषां श्रेयोऽर्थिभि-
र्यत्नादाधेयमिति भावः । यजमानप्राणानामेव देवासुरभावस्यो-
क्तत्वमतःशब्दार्थः । प्रजापतिशब्दस्य रूढमर्थमपाङ्गत्य विव-
क्षितमर्थमाह । प्रजापतिरिति ॥ उक्तरूपः पुरुषः प्रजापति-
रित्यत्र गमकमाह । पुरुष एवेति ॥ कथं पुनर्यथोक्तानां देवा-
सुराणां तदपत्यत्वं तत्राह । तस्य हीति ॥ यत्रैतुक्तं संयामनि-
मित्तं पराम्यश्नति । तत्तत्रेति ॥ देवानामुत्कर्षोऽपकर्षस्यासुराणा-
मित्त्वस्मिन्निति कथमुद्गीथभक्त्याहरणमित्याशङ्क्याह । उद्गी-
थेति ॥ कश्चित्तज्ज्ञान्यायं सूचयति । तस्यापीति ॥ उद्गीथ-
भक्तेरित्यपेरर्थः ।

उ० रनेनैनानभिभविथाम इति ॥ १ ॥
ते ह नासिक्यं प्राणमुद्गीथमुपासाञ्चकिरे

भा० तत्किमर्थमाजङ्गुरित्युच्यते । अनेन कर्षणैरानसुरान-
भिभविथाम इत्येवमभिप्रायाः सन्तो ॥ यदा च तदु-
द्गीथकर्मज्ञां हीर्षवसदा ते ह देवा नासिक्यं नासिकायां
भवं चेतनावन्तं घ्राणं प्राणं उद्गीथकर्त्तारमुद्गातारं उद्गीथ-
भक्त्योपासाञ्चकिरे कृतवन्त इत्यर्थः । नासिक्यप्राण-
वृक्षोद्गीथाख्यमचरमोकारमुपासाञ्चकिर इत्यर्थः । एवं
हि प्रकृतार्थपरित्यागोऽप्रकृतार्थोपादानञ्च न कृतं स्यात् ।
खल्वेतस्यैवाचरस्येत्यांकारो ह्युपास्यतया प्रकृतः ॥

आ० तदाहरणप्रयोजनं प्रअपूर्वकं कथयति । तत्किमर्थमित्या-
दिना ॥ सम्प्रत्युद्गीथाहरणप्रकारं प्रकटयति । यदा चेति ॥
अचेतनस्य करणस्योद्गाढत्वासम्भवाद्दृष्टिगच्छि । चेतनावन्तमिति ॥
मुख्यं घ्राणं व्यावर्त्तयति । घ्राणमिति ॥ तन्न उद्गायेति वाजसनेय-
कश्रुतिमाश्रित्याह । उद्गीथकर्त्तारमिति ॥ अथोद्गीथभक्तिरेव
श्रूयते न वृद्गाता ॥ तत्कथं तदुपासनमित्याशङ्क्याह । उद्गीथ-
भक्त्येति । तयोपलक्षितमुद्गातारमुपासत इति यावत् ॥ कथ-
मुपासनमित्यपेक्षायामुद्गीथेन कर्त्तव्यप्रार्थनयेत्याह । कृतवन्त
इति ॥ ते ह नासिक्यमित्यक्षरोक्तमर्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह ।
नासिक्येति ॥ किमित्यक्षरमोकाराख्यमिहोपास्यत्वेन व्याख्यायते
तच्चाह । एवं षीति ॥ उक्तमेव स्पष्टयति । खल्विति ॥ तथा च
प्राणस्योद्गाढदृष्ट्योपासने प्रकृतस्य परित्यागो भक्त्यैव प्राणदृष्ट्यो-
पास्यत्वाङ्गीकारे प्रकृतोपादानमिति शेषः ॥ पूर्वापरविरोधमा-
शङ्कते । नन्विति ॥

उ० तं हासुराः पाप्मना विविधुः

भा० ननु उद्गीथोपलक्षितं कर्माहृतवन्त इत्येषां इदानी-
मेव कथं नासिक्यप्राणदृष्ट्योद्धारमुपासाञ्चक्रिर इत्यात्य ।
नैष दोषः । उद्गीथकर्माख्येव हि तत्कर्तृप्राणदेवतादृष्ट्यो-
द्गीथभक्तवचयवर्णाकार उपाख्यत्वेन विवक्षिते न स्वतन्त्रो
ऽतस्मादर्थेन कर्माहृतवन्त इति युक्तमेवाङ्गं । तमेवं
देवैर्दृतमुद्गातारं हासुराः स्वाभाविकात्मभ्रान्नात्मानो
ज्योतीरूपं नासिक्यं प्राणं देवं खोत्थेन पाप्मना ऽधर्मासङ्ग-
रूपेण विविधुर्विद्ववन्तः संसर्गं हृतवन्त इत्यर्थः । स हि
नासिक्यः प्राणः कल्याणगन्धयष्टणाभिमानासङ्गाभिभूत-
विवेकविज्ञानो बभूव ॥

षा० उद्गीथोपलक्षितेनैद्गात्रेणोपलक्षितं ज्योतिष्टोमादि कर्मा-
हृतमित्युक्तं तदाहरणञ्च तस्योपासनं तद्विद्वं नासिक्यप्राणदृ-
ष्ट्याक्षरोपासनवचनमित्यर्थः ॥ खोत्तमिथा विरोधं परिहरति ।
नैष दोष इति ॥ उद्गीथोपलक्षितकर्माहृतवन्त ज्योतिष्टो-
मादौ कर्माणि सत्येवोद्गातृप्राणदृष्ट्योपास्यत्वेनाक्षरं विवक्षितं ।
खोत्तारखोद्गीथावयवा ध्येयत्वेनेष्टे न स्वतन्त्रो व्यापकः । तथा
चाक्षरोपासनार्थत्वेन कर्माहरणं न ध्येयत्वेनेत्यविरोध इत्यर्थः ॥
आश्रित्य विधानार्थं कर्माहरणमित्युक्त्वा तं हेत्यादि व्याचष्टे ।
तमेवमिति ॥ खोत्थेन चासुरेण नासिकासम्बन्धेनेति यावत् ।
अधर्मादासङ्गत्तद्रूपेणैतस्यासङ्गवेधं साधयति । स हीति ॥
कल्याणो गन्धः सुरभिरुक्तस्य यद्यं समैवेत्यभिमानात्पायोऽय-
मासङ्गस्तेनाभिभूतमुपकारो गन्धाभ्रावहातस्तज्यः सर्वस्य कार्य-
करबसङ्गातस्येति विवेकविज्ञानं यस्य स तथेति विग्रहः ॥

उ० तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गन्धि च
पाप्मना श्लेष विद्मः ॥ २ ॥

भा० स तेन दोषेण पाप्मसंसर्गी बभूव । तदिदमुक्तमसुराः
पाप्मना विविधुरिति । यस्मादासुरेण पाप्मना विद्ध-
स्तस्मान्मेन पाप्मना प्रेरितो घ्राणः प्राणो दुर्गन्धियाहकः
प्राणिकां । अतस्तेनोभयं जिघ्रति लोकः सुरभि च दुर्गन्धि
च । पाप्मना श्लेष यस्माद्विद्धः । उभयग्रहणमविवक्षितं ।
यस्योभयं हरिरार्त्तिमार्च्छतीति यदत् । यदेवेदमप्रतिरूपं
जिघ्रतीति समानप्रकरणश्रुतेः ॥

आ० ननु कथं यथोक्तासङ्गस्यार्थतेत्याशङ्क्याह । स तेनेति ॥ उक्ते-
र्ये वाक्यं याजयति । तदिदमिति ॥ घ्राणप्राणस्यासुरपाप्मवि-
द्धत्वे कार्य्यसङ्गकमनुमानं सूचयति । तस्मादिति ॥ उक्तानुमा-
नावद्योति वाक्यं व्याकरोति । अत इति ॥ अतः शब्दार्थमेव
स्पष्टयति । पाप्मनेति ॥ ननु पाप्मना विद्धत्वात्तेन लोको दुर्गन्धं
जानातीत्येव वक्तव्यं सुरभिज्ञानस्य पाप्मकर्मत्वाभावात् । तथा
च कथं तेनोभयं जिघ्रतीत्युक्तं तत्राह । उभयग्रहणमिति ॥ एक-
स्यापि हविषो ब्रवात्मकस्य पुरोडाशादेर्वां काकादिसम्बन्धाद्गृहे
प्रायश्चित्तसत्त्वेऽपि यस्योभयं हरिरार्त्तिमार्च्छति स रेन्द्रं प्रस-
हरावमेदमं निर्वपेदित्यनेोभयग्रहणमविवक्षितमिति स्थितं
प्रथमतन्त्रे तथाऽत्रापीत्याह । यस्येति ॥ न केवलं पाप्मना हीति
वाक्यश्लेषादनोभयग्रहणमविवक्षितं किन्तु वाजसनेयके यथो-
क्तोद्गीथविद्याविषयत्वेन समानप्रकरणे यदेवेदमप्रतिरूपं
जिघ्रति स एव स पाप्मेति श्रुतेरत्रापि पाप्मवैधवशाद्दुर्गन्धं
जानातीत्येव वक्तव्यत्वादविवक्षितमुभयग्रहणमित्याह । यदेवेति ॥

उ० अथ ह वाचमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तां हामुराः
पाप्मना विविधुस्तस्मात्तयोभयं वदति सत्यञ्चा-
नृतं च पाप्मना खेषा विद्धा ॥ ३ ॥ अथ ह चक्षुस्-

भा० मुख्यप्राणस्योपास्यत्वाय तद्विशुद्धत्वानुभवार्थोऽयं
विचारः श्रुत्या प्रवर्तितः । अतश्चक्षुरादिदेवताः क्रमेण
विचार्यासुरेण पाप्मना विद्धा इत्यपोह्यन्ते । समानमन्यत् ।
अथ ह वाचं चक्षुः श्रोत्रं मन इत्यादि । अनुक्ता अप्य-
न्यास्त्वगमनादिदेवता द्रष्टव्याः । एवमु खल्वेता देवताः
पाप्मभिरिति श्रुत्यन्तरात् ॥

असुरेण विद्धत्वात्प्राणादिदेवता अपोह्यन्ते । अथान-
न्तरं य एवायं प्रमिद्धो मुखे भवे मुखः प्राणस्तमुद्गीथमुपा-

षा० ननु नासिञ्चस्य प्राणस्य पाप्मविद्धत्वादनुपास्यत्वे सिद्धं न्याय-
सामान्याद्वागादीनामपि नोपास्यत्वमिति सिद्ध्यति तस्मिन्मत्त-
यश्चनेत्यत आह । मुख्यप्राणस्येति ॥ न्यायसाध्येऽपि मुखतो नि-
राकाराभावे मुख्यप्राणस्यैवोपास्यत्वमित्यनिश्चयात्तदुपास्यतादा-
र्यार्थं मुखतो वागादीनामुपास्यत्वमपाकर्तुमत्तरयस्य इत्यर्थः ।
विद्धा इति विचार्य क्रमेणापोह्यन्त इति सम्बन्धः । उत्तरवा-
क्येष्वक्षरव्याख्यानमनपेक्षितं पूर्वेषु समानत्वादित्याह । समान
इति ॥ अवशिष्टवाक्यकदेशयद्वाच्यार्थमादिपदं ॥ ननु ज्ञानादीनां
पाप्मविद्धत्वादनुपास्यत्वेऽपि त्वगादीनां तद्विद्धत्वेनानुपास्यत्वाद्-
चनाभ्युत्थस्यैव प्राणस्योपास्यत्वं नावसीयते तथाह । अनुक्ता
इति ॥ उक्तानामनुक्तोपलक्ष्यत्वे दृष्टदारण्यकश्रुतिं संवादयति ।
एवमु खल्विति ॥ अथ हत्यादि मुख्यप्राणवधयवाक्यमुत्थाप्य
व्याकरोति । असुरेणेत्यादिना ॥

पूर्ववद्वागादिस्त्वेति यावत् । टङ्गैश्च विदारकैर्नाहविशे-
वैरित्यर्थः । अश्रुतस्य जोष्टस्यात्रोपादाने हेतुमाह । सामर्थ्या-

उ० ज्ञीथमुपासाञ्चक्रिरे तद्वासुराः पाप्मना विविधु-
स्तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च
पाप्मना खेतद्विद्धं ॥ ४ ॥ अथ ह श्रोत्रमुज्ञीथमुपा-
साञ्चक्रिरे तद्वासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनो-
भयं शृणोति श्रवणीयञ्चाश्रवणीयञ्च पाप्मना
खेतद्विद्धं ॥ ५ ॥ अथ ह मन उज्ञीथमुपासाञ्चक्रिरे
तद्वासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं सङ्क-
ल्पते सङ्कल्पनीयञ्चासङ्कल्पनीयञ्च पाप्मना खेत-
द्विद्धं ॥ ६ ॥ अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमु-
ज्ञीथमुपासाञ्चक्रिरे तं हासुरा ऋत्वा विदधुं-
सुर्यथाश्मानमाखणमृत्वा विधुंसेत ॥ ७ ॥

भा० साञ्चक्रिरे तं हासुराः पूर्ववदृत्वा प्राप्य विदधुंसुर्विनष्टा
अभिप्रायमात्रेण । अहत्वा किञ्चिदपि प्राणस्य कथं विनष्टा
इत्यत्र दृष्टान्तमाह । यथा लोके अश्मानमाखणं न शक्यते
खनितुं कुहालादिभिरपि टङ्कैश्चेत्तुं न शक्योऽखण
एवाखणस्तद्वत्त्वा । सामर्थ्याल्लोष्टः पांशुपिण्डः सुत्यन्तरा-
द्याग्नेनि क्षिप्त्वाऽग्नेभेदनाभिप्रायेण तस्याग्निः किञ्चिदप्य-
हत्वा स्वयं विधुंसेत विदीर्यतेव विदधुंसुरित्यर्थः ।

पा० दिति । तस्य भ्रंसनयोग्यात् भ्रंसतेच कर्त्तव्येकत्वादित्यर्थः ।
तर्हि यस्य कस्यचिदेवंविधस्य सम्भवादनं सोऽप्यहमेनेत्या-
शङ्क यथाश्मानमृत्वा सोऽपि विधुंसेतेति बृहदारण्यकसुतेस्तस्यै-
वात्र यदहमित्याह । अत्यन्तराचेति ।

उ० एवं यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसेत एव
 हेव स विध्वंसेते य एवंविदि पापं कामयते
 यश्चैनमभिदामति स एषोऽश्माखणः ॥ ६ ॥

भा० एवं विगुह्योऽसुरैरर्धर्षितत्वात्प्राण इति । एवंविदः प्राणा-
 त्मभूतस्येदं फलमाह । यथाश्मानमित्येष एव दृष्टान्तः । एवं
 हेव स विध्वंसेते विनश्यति । कोऽभाविद्याह । य एवंविदि
 यथोक्तप्राणविदि पापं तदनर्हे कर्तुं कामयते इच्छति
 यश्चाप्येनमभिदामति हिनास्ति प्राणविदं प्रत्याक्रोशताड-
 नादि प्रयुक्ते सोऽप्येवमेव विध्वंसेत इत्यर्थः । यस्मात् स एष
 प्राणवित् प्राणभूतत्वाद्दशाखण इवाश्माखणोऽधर्षणीय
 इत्यर्थः । ननु नामिक्योऽपि प्राणो वाय्वात्मा यथा मुख्यस्तत्र
 नामिक्यः प्राणः पापना विद्वः प्राण एव मन्त्र मुख्यः कथं ।
 नैष दोषो नामिक्यस्तु स्थानकरणवैगुण्याद्विद्वो वाय्वात्मापि
 मन् मुख्यः स्थानदेवताबलीयस्त्वान्न विद्व इति युक्तं ॥

भा० दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकाभ्यां सिद्धमर्थं निगमयति । एवमिति ॥
 इति प्राणस्य विशुद्धत्वात्तदुपासनं कर्त्तव्यमिति श्रेयः ॥ फलवचन-
 मवतार्थं व्याकरोति । एव विद इत्यादिना ॥ प्राणवित्प्रतिपद्विनेो
 विनाशे हेमाह । यस्मादिति ॥ नामिक्यप्राणस्य मुख्यप्राणस्य
 च वायुविकारत्वेन प्राणव्याविशेषात्पापानां वेधावेधा तुल्यावेव
 यातामिति शङ्कते । नन्विति ॥ स्थानविशेषसम्बन्धासम्बन्धाभ्यां
 इयोरपि पापवेधावेधयवस्था युक्तेति परिहरति । नैष दोष
 ति ॥ स्थानावस्थावच्छिन्ने करणे वंगुण्यं विषयविशेषासङ्गत्वं
 मात्तद्रूपस्य नासिक्तप्राणस्यापि विद्धता स्यादिति यावत् । तद-
 र्धिशेषसम्बन्धप्रयुक्तवैगुण्यायोगात्किञ्चेत्च्छिद्यमन्त्रमपपन्नं ॥

उ० नैवैतेन सुरभि न दुर्गन्धि विजानात्यपह-
तपाप्मा ह्येष तेन यदश्नाति यत्पिबति तेने-
तरान्प्राणानवति ।

भा० यथा वाङ्मादयः शिखावत्पुरुषाश्रयाः कार्यविशेषं
कुर्वन्ति मान्यहस्तगतास्तद्दोषवद्ग्राणसचिवत्वादिद्वा भ्राण-
देवता न मुख्यः ॥ यस्मान्न विद्भेऽसुरैर्मुख्यस्माच्चैवै-
तेन सुरभि दुर्गन्धि वा विजानाति भ्राणेनैव तदुभयं विजा-
नाति लोकः । अतश्च पाप्मकार्यादर्शनादपहृतपाप्माऽपहृतो
विनाशितोऽपनीतः पाप्मा यस्मात्तोऽयमपहृतपाप्मा ह्येष
विशुद्ध इत्यर्थः । यस्माच्चात्मभरयः कल्याणायामङ्गवत्त्वा-
द्ग्राणादयो न तथात्मभरिर्मुख्यः किं तर्हि सर्वार्थः । कथ-
मित्युच्यते तेन मुख्येन यदश्नाति यत्पिबति लोकस्तेनाशि-
तेन पीतेन चेतरेण भ्राणादीनवति पालयति ।

भा० स्थानसम्बन्धविशेषात् । भ्राणप्राणस्य पाप्मविद्धत्वं तदभावाच्च
मुख्यप्राणस्य तदविद्धत्वमित्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यद्येत्वा-
दिना । न मुख्यो दोषवद्भ्राणसचिवत्वाभावादिति शेषः ॥ भ्राण
देवता विद्धा प्राणदेवता तु न विद्धेत्यत्र गमकत्वानानन्तरवा-
द्याच्छेत् । यस्मादिति ॥ मुख्यप्राणस्य पाप्मवेधाभावमुपसंहरति
अतश्चेति ॥ पाप्मकार्यमासङ्गन्तस्य प्राणोऽनुपलम्भादित्यतः ॥
सिवाद्यैश्चिद्वन्देनोक्तं ॥ पाप्मविधं विशुद्धत्वं हेतुत्वात् मुख्य-
विशुद्धिमुपसंहरति । ह्येष इति ॥ तस्य विशुद्धत्वे हेतु-
माह । यस्माच्चेति । अतो विशुद्ध इत्युत्तरत्र सम्बन्धः ॥
स्यै-
र्थत्वं प्राणस्य प्रत्यपृच्छकं प्रतिपादयति । कथमित्यादिना ।
दोषादिशब्देन कार्यमप्युच्यते ।

उ० एतमु एवाप्ततोऽविन्वोत्क्रामति याददात्ये-
वान्तत इति ॥ ६ ॥

भा० तेन हि तेषां स्थितिर्भवतीत्यर्थः । अतः सर्व्वम्भरिः
प्राणोऽतो विशुद्धः । कथं पुनर्मुखाश्रितपीताभ्यां स्थिति-
रेषां गम्यत इति । उच्यते । एतं मुख्यं प्राणं मुख्यप्राणवृत्तिं ।
अन्नपाने इत्यर्थः । अन्नतोऽन्ते मरणकालेऽविन्वोत्क्रामन्धो-
त्क्रामति । प्राणादिप्राणसमुदाय इत्यर्थः । अप्राणो हि न
शक्नोत्यश्रितुं पातुं वा । तेन तदोत्क्रान्तिः प्रसिद्धा प्राणा-
दिकलापस्य । दृश्यते ह्युत्क्रान्ती प्राणस्याश्रिशेषा । अतो
याददात्येवास्य विदारणं करोतीर्थः । तद्वन्नालाभे
उत्क्रान्तस्य लिङ्गं ॥

आ० तेनैतास्तृप्यन्तीति अथन्तरमाश्रित्याह । तेन हीति ॥ प्राण-
वृत्तिहेतुभ्यामन्नपानाभ्यां सङ्घातस्थितिरतः शब्दार्थः । सर्वाद्यत्वं
द्वितीयस्यातः शब्दस्यार्थः ॥ मुख्यप्राणोपयुक्तत्वादन्नपानानां सङ्घा-
तस्थितिहेतुत्वमित्यत्र प्रथमपूर्व्वकं लिङ्गं दर्शयति । कथमित्या-
दिना ॥ वृत्तिमेव विशिनष्टि । अन्नपाने इति ॥ अन्वहमुपयु-
ज्यमानेऽन्नपाने प्राणस्थितिहेतु इति यावत् । प्राणस्योच्चिक्रमि-
षायामपि सङ्घातः स्वयमन्नपाने कृत्वा स्यास्यति इत्याशङ्क्याह ।
अप्राणो हीति ॥ तदा प्राणोच्चिक्रमिषावस्थायामिति यावत् ॥
ननुत्क्रान्त्यवस्थायामश्रिशेषाद्यभावादेव सङ्घातस्योत्क्रान्तिर्न त्वश्र-
नाद्यभावात्तत्र प्रमाणाभावादत आह । दृश्यते हीति ॥ तदिति
मुख्यादानमच्यते । अन्नग्रहणं पानोपलक्षणार्थं ॥

उ० तं हाङ्गिरा उद्गीथमुपासाञ्चक एतमु एवाङ्गिरसं मन्यन्ते

भा० तं हाङ्गिरासं मुख्यं प्राणं ह आङ्गिरा इत्येवगुणमुद्गीथमुपासाञ्चके उपामनं कृतवान् वको दाल्भ्य इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धते। तथा बृहस्पतिरित्यायास्य इति चोपासाञ्चके वक इत्येवं सम्बन्धं कृतवन्तः केचित् । एतमु एवाङ्गिरसं बृहस्पतिमायासं प्राणं मन्यन्ते इति वचनाद् भवत्येवं । यथाश्रुतासम्भवे सम्भवति तु यथाश्रुतगृषिचेदनायामपि श्रुत्यन्तरवत् । तस्माच्छतर्चिन इत्याचक्षते एतमेव सन्त-गृषिमपि ।

षा० विसृद्धिगुणकमुख्यप्राणात्मोद्गाढदृष्ट्यादीयावयवभूतमोद्गाराख्यमक्षरमुपास्यमित्युक्तं इदानीं तत्रैवाङ्गिरसबृहस्पत्यायास्यगुणत्रयविधानार्थमुत्तरग्रन्थमत्यापयति । तं हेति ॥ तत्र वृत्तिकाराभिप्रेतं सम्बन्धं दर्शयति । तं मुख्यमिति ॥ पराभिप्रेतसम्बन्धे गमकमाह । एतमिति ॥ अथर्वहितसम्बन्धसम्भवे व्यवहितसम्बन्धकल्पना न युक्तेति परिहरति । भवत्येवमिति ॥ ऋषीणामङ्गिरोबृहस्पत्यादिशब्दैरुपदेशेऽपि गुणत्रयविशिष्टप्राणोपासनं न विरुध्यतेऽतस्त्र प्रधानानामबाधे प्राणोपासकानाम् ऋषीणामुपदेशे न त्यागमर्हत्यङ्गिरोबृहस्पत्यादिशब्देभ्योऽपि । प्रथमप्रतिपन्नारुषीण्यहाय यागिकवृत्तिप्रतिपत्तव्यगुणमात्रप्रतिपत्तनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ प्राणोपासकानाम् ऋषीणामभिधानमैतरेयकश्रुत्या ऋणयति । श्रुत्यन्तरवदिति ॥ तदेव स्पष्टयति । तस्मादिति ॥ शतर्चिना नाम प्रथममखलकृष्ट ऋषयः । एष च प्राणो यस्मात्पुरुषं सङ्गातासं शतवर्षाण्यभिगतवान् तस्मादंतमेव प्राणं सन्तमृषिश्शरीरस्थितमपि शतर्चिनशब्दवार्थं वदन्तीति योजना ।

उ०

अङ्गानां यद्रसः ॥ १० ॥

भा० तथा मध्यमा गृह्यमदो विश्वामित्रो वामदेवोऽत्रि-
त्यादिच्छीनेव प्राणमापादयति श्रुतिः । तथैतानपृषीन्
प्राणोपासकानङ्गिरोहृहस्यत्यायास्यान् प्राणं करोत्य-
भेदविज्ञानाय । प्राणो ह पिता प्राणो मातेत्यादिवच ।
तस्माद्दृषिरङ्गिरा नाम प्राण एव सन्नात्मानमाङ्गिरसं
प्राणमुद्गीयमुपासाञ्चक इत्येतत् । यस्मात्सोऽङ्गानां प्राणः
सन् रसस्तेनासावाङ्गिरसः ।

ष्या० प्रतर्चिन्शब्दवदुभयविषयाणि शब्दान्तराख्यपि सन्तीत्याह ।
तथेति ॥ अद्य मगडलमुक्त्वा मध्यमानां मगडलानां दृष्टारो
माध्यमा ऋषयस्तुऽपि प्राणस्तस्य स्वात्मनि मध्ये सर्वजगदिधार-
कत्वात् । गृह्यमदस्तु द्वितीयमगडलदर्शी । सापकाने वागादीनां
गिरगात्राणो गृह्यः रेतोविसर्गकारणं मदहेतुत्वात् । अपानो मदः
प्राणोपासनात्मकत्वात् प्राणोऽपि तथोच्यते । तृतीयमगडलदर्शी विश्वा-
मित्रः प्राणोऽपि तथा व्यपदिश्यते तस्य हि विश्वं भोज्यजातं
स्थितिहेतुतया खिग्धमासीत् । वामदेवस्तु चतुर्थमगडलदृष्टा
प्राणोऽपि तच्छब्दवाच्यस्तस्य वागादिदेवतासम्भजनीयत्वात् ।
पञ्चममगडलदृष्टाऽत्रिरित्युच्यते प्राणोऽपि तथैव कथ्यते । तस्य
पाप्मनाऽनर्थरूपान्प्रति सञ्चत्तृत्वात् । आदिपदेन भरद्वाजा-
दिपदानि गृह्यन्तानि ॥ दृष्टान्तमवं व्याख्याय दार्ष्टान्तिकमाह ।
तथेति ॥ क्रिमिव्यङ्करः प्रभृतीन्प्राणं करोति श्रुतिरत आह ।
अभेदेति ॥ तथा च सप्तमे प्राणस्य सार्व्वात्म्यं वक्ष्यते तथात्रापि
तस्य तत्तद्दृष्टिरूपत्वं विवक्षितमित्याह । प्राणो हेति ॥ अथव-
हितसम्बन्धसम्भवे फलितं वाक्यार्थं कथयति । तस्मादिति ॥
प्राणस्याङ्गिरस्य व्युत्पादयति । यस्मादिति ॥

उ० तेन तं ह बृहस्पतिरुद्गीथमुपासाञ्चक्र एतमु
 एव बृहस्पतिं मन्यन्ते वाग्धि बृहती तस्या
 एष पतिः ॥ १११ ॥ तेन तं हायास्यमुद्गीथमुपा-
 साञ्चक्र एतमु एवायास्यं मन्यन्त आस्याद्यदयते
 ॥ १२१ ॥ तेन तं ह वको दाल्भ्यो विदाञ्चकार ।

भा० तथा वाचो बृहत्याः पतिस्तेनामौ बृहस्पतिः । तथा
 यद्यस्मादास्यादयते निर्गच्छति तेनायास्यः । च्छधिः प्राण
 एव सन्नित्यर्थः । तथान्योऽणुपासक आत्मानमेवाङ्गिरसा-
 दिगुणं प्राणमुद्गीथमुपासीतेत्यर्थो न केवलमङ्गिरःप्रभृत-
 य उपासाञ्चक्रिरे । तं ह वको नाम दाल्भ्यस्यापत्यं दाल्भ्यो
 विदाञ्चकार यथा दर्शितं प्राणं विज्ञातवान् ॥

आ० अङ्गिरःशब्दवद्बृहस्पतिशब्दोऽप्युभयत्र नेतव्य इत्याह ।
 तथेति ॥ प्राणस्य बृहस्पतित्वं साधयति । वाच इति ॥ अङ्गिरो-
 बृहस्पतिशब्दवदायास्यशब्दोऽप्युभयत्र द्रष्टव्य इत्याह । तथेति ॥
 तस्योभयत्र दर्शनं विशदयति । यद्यस्मादिति । यस्मादायास्या-
 दयते तेनायास्यः प्राणः स एवात्रोपासकत्वाद्दृष्टिरपि तथेति
 योजना ॥ यद्योक्तानाम्घीणामेवाङ्गिरसमुपासनं मान्यघां
 विशेषवचनादित्याशङ्क्याह । तथेति ॥ विशेषस्य न घेषनिवर्त्त-
 कत्वं प्रदर्शनाद्यत्वादित्यर्थः ॥ यद्योक्तोपासनस्य त्रिषु नियमाभावे
 गमकं दर्शयति । न केवलमिति ॥

उ० स ह नैमिषीयानामुहाता बभूव स ह स्मैभ्यः
 कामानागायति ॥ १३ ॥ आगाता ह वै कामानां
 भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्त इत्य-
 ध्यात्मं ॥ १४ ॥ २ ॥ तृतीयस्य द्वितीयः खण्डः ॥
 अथाधिदैवतं य एवामौ तपति तमुद्गीथ-

भा० विदित्वा च स ह नैमिषीयानां मन्त्रिणामुहाता बभूव।
 स च प्राणविज्ञानमामर्थादेभ्यो नैमिषीयेभ्यः कामाना-
 गायति स ह आगीतवान् किलेत्यर्थः । तथान्योऽणुहाता
 आगाता ह वै कामानां भवति य एवं विद्वान् यथोक्तगुणं
 प्राणमक्षरमुद्गीथमुपास्ते तस्मैतद्वृष्टं फलमुक्तं । प्राणात्म-
 भावस्त्वद्वृष्टं । देवो भूत्वा देवानप्येतीति श्रुत्यन्तरात्सिद्धमेवे-
 त्यभिप्रायः । इत्यध्यात्ममेतदात्मविषयमुद्गीथोपासनमि-
 त्युक्तोपसंहारोऽधिदैवतोद्गीथोपासने वक्ष्यमाणे बुद्धिम-
 माधानार्थः ॥ २ ॥

अथानन्तरं अधिदैवतं देवताविषयमुद्गीथोपासनं
 प्रस्तुतमित्यर्थोऽनैकधोपास्यत्वादुद्गीथस्य य एवामावादित्य-

भा० सम्प्रति विहितोपासनस्य दृष्टफलमादेष्टुं पातनिकां करोति ।
 विदित्सेति ॥ भूमिकां कृत्वा विवक्षितमुपान्तिफलं कथयति ।
 तथेति । दृष्टमिति विशेषणादभीष्टं फलान्तरमाचष्टे । प्राण्येति ॥
 आत्मविषय शरीरवर्तिप्राणगोचरमिति यावत् ॥ उपसंहारस्य
 प्रयोजनमाह । अधिदैवतेति ॥ २ ॥

अनन्तरमाध्यात्मिकप्राणदृष्ट्योद्गीथोपासनवचनमिति शेषः ॥
 किमिति देवताविषयमुद्गीथोपासनं, प्रस्तुयते तत्राह । अने

उ० मुपासीतोद्यन्वा एष प्रजाभ्य उद्गायति ।
 उद्यंस्तमोभयमपहन्यपहन्ता ह वै भयस्य तम-
 सो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥ समान उ एवा-

भा० सपति तमुद्गीथमुपासीतादित्यदृश्याद्गीथमुपासीतेत्यर्थ-
 समुद्गीथमित्युद्गीथशब्देऽचरवाची मन् कथमादित्ये वर्त्तत
 इति । उच्यते । उद्यन्नुद्गच्छन्वैष प्रजाभ्यः प्रजार्थमुद्गायति
 प्रजानामन्नोत्पत्त्यर्थं । न ह्यनुद्यति तस्मिन्वृह्यादेः पक्तिः
 स्यादत उद्गायतीवोद्गायति ॥ १ ॥

यथैवाद्गाताऽन्नार्थं अत उद्गीथः मवितेत्यर्थः । किञ्चो-
 द्यवैशं तमस्तज्जञ्च भयं प्राणिनामपहन्ति तमेवंगुणं मवि-
 तारं यो वेद सोऽपहन्ता नाशयिता ह वै भयस्य जन्म-

भा० कर्धेति ॥ प्राणरूपेणादित्यादिरूपेण चोद्गीथस्योपास्तत्वाद्देवता-
 विषयतदुपास्तिप्रस्तावोयुक्त एवेत्यर्थः ॥ आदित्यादिमतयस्त्रेत्वा-
 दित्यायेन वाक्यार्थं कथयति । आदित्यदृश्येति ॥ तमादित्यमु-
 द्गीथमुपासीतेत्यादित्यशब्दस्याद्गीथशब्दस्य च सामानाधिकर-
 ण्यमयुक्तमुद्गीथशब्दस्य प्रकरणादत्तरवाचित्वादादित्यशब्दस्य च
 ष्येतिविषयत्वाद्भिन्नार्थयोश्च शब्दयोः सामानाधिकरण्यायो-
 गादिति शङ्कते । तमुद्गीथमिति ॥ आदित्ये यद्यपि नाद्गीथ-
 शब्दे रूपा वर्त्तितुमर्हति तथापि ग्राह्या च तत्र तत्र दृत्तेः
 सामाधिकरण्यसिद्धिरित्युत्तरमाह । उच्यत इति ॥ प्रजार्थमुद्गा-
 यतीत्येतदेव स्पष्टयति । प्रजानामिति । अन्नोत्पत्त्यर्थमुद्गायतीति
 पूर्ववत् सम्बन्धः ॥ तदेव व्यतिरेकदाग्रा साधयति । न हीति ॥
 आदित्यस्यान्नार्थमागानमतः शब्दार्थः । न तसोद्गातुरिव प्रत्य-
 क्षमुद्गानमुपलब्धमित्याशङ्क्याह । उद्गायतीवेति ॥

उपमामेवापपादयति । तथेति ॥ अथात्मनेऽन्नाद्यमाग्रायेदिति-
 अत्यन्तरे यथान्नार्थमुद्गाताऽऽ गायतीत्यवगतं तथाऽऽदित्याऽपि

उ० यञ्चासौ चोष्णोऽथमुष्णोऽसौ स्वर इतीममाचक्षते
स्वर इति प्रत्यास्वर इत्यमुं तस्माद्वा एत-
मिमममुञ्चोऽतीथमुपासीत ॥ २ ॥

भा० रक्षादिलक्षणाख्यात्मनसामसञ्च तत्कारणस्याज्ञानलक्षणात्
भवति । यद्यपि खानभेदात्प्राणादित्यौ भिन्नाविव लक्ष्येते
तथापि न स तत्त्वभेदस्तयोः ॥ कथं समान उ एव तुल्य एव
प्राणः सवित्रा गुणतः सविता च प्राणेन । यस्माद्दुष्णोऽथं
प्राणः उष्णस्यासौ सविता । किञ्च स्वर इतीमं प्राण-
माचक्षते कथयन्ति तथा स्वर इति प्रत्यास्वर इति
चामुं सवितारं । यस्मात्प्राणः स्वरत्येव न पुनर्मृतः
प्रत्यागच्छति ॥

आ० प्रजानामन्नाद्यंमागायतीत्यर्थः । उद्गीथशब्दस्यादित्ये सम्भवं
परामृश्य फलितमाह । अत इति ॥ आदित्यदृष्ट्याद्गीथोपास-
नमुपपाद्य फलोक्तिं व्याचष्टे । किञ्चित्वादिना ॥ एवंगुणं तम-
स्तस्य भयनिवर्त्तकत्वगुणसहितमिति यावत् । नन्वध्यात्ममधिदे-
वतमिति खानभेदात्प्राणादित्ययोर्भिन्नत्वात् ॥ भिन्नमेव तयोः
पासनमुपादेयमस आह । यद्यपीति ॥ प्राणादित्ययोः स्वरूप-
भेदाभावं प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति । कथमित्यादिना ॥ उद्गीथो
ऽप्यर्थः । खानभेदतो भेदमनुजानाति गुणतः साम्यं साधयति ।
यस्मादिति ॥ नामतः साम्यं सङ्गिरते । किञ्चित्वादिना ॥ सवित्रव-
त्प्राणोऽपि प्रत्यास्वरशब्दप्रवृत्तिमाशङ्क्याह । यस्मादिति ॥ स्वर-
त्वेव गच्छत्येवेति यावत् । तस्मिन्नेव खूनदेहे न प्रत्यागच्छति
तस्मात्प्राणोऽस्वरशब्दप्रवृत्तिरिवेत्यर्थः ॥

उ० अथ खलु ध्यानमेवोद्गीथमुपासीत यद्वै प्राणिति
स प्राणो यदपानिति सोऽपानः । अथ यः

भा० सविता त्वस्मिन्वा पुनरप्यहन्वहनि प्रत्यागच्छति । अतः
प्रत्याखरोऽस्माद्गुणतो नामतश्च समानमितरेतरं प्राणा-
दित्यौ । अतः सतत्त्वाभेदादेतं प्राणमिमममुच्चादित्यमुद्गी-
थमुपासीताथ खल्विति ॥ प्रकारान्तरेणोपासनमुद्गीथस्यो-
च्यते ध्यानमेव वक्ष्यमाणलक्षणं । प्राणस्यैव वृत्तिविशेष-
मुद्गीथमुपासीत । अधुना तत्त्वैर्निरूप्यते । यद्वै पुरुषः
प्राणिति मुखनासिकाभ्यां वायुं वह्निर्निःसारयति स
प्राणाख्यो वायोऽर्च्योऽपानोऽपानाख्या वृत्तिः ॥

षा० सवितर्यपि तर्हि तच्छब्दप्रवृत्तिरेवेत्याशङ्क्याह । सविता
त्विति ॥ आदित्यस्यास्तं गतस्य प्रत्यहमेकत्रेवागतिदर्शनात्तस्मि-
न्प्रत्याखरशब्दस्यापि प्रवृत्तिरस्तीत्यर्थः । अतः प्राणादित्योरुक्तं
साध्यं निगमयति । अस्मादिति ॥ अन्योन्यसाम्यकृतं फलमाह ।
अत इति ॥ प्राणादित्यावेकीकृत्य तद्दृष्ट्योद्गीथोपासनाभूतमोक्षा-
राख्यमक्षरमुपास्यमित्यर्थः । अथाध्यात्मिकमाधिदैविकस्योद्गी-
थोपासनं प्रस्तुत्य तदेव समस्यैकीकृत्योक्तं तथा च वक्तव्याभावात्
किमुत्तरेण ग्रन्थेनेत्याशङ्क्याध्यात्मिकमेवोद्गीथोपासनमुच्यत्याह ।
अथिति ॥ कोऽसौ ध्यानो यद्दृष्ट्योद्गीथोपासनमुपदिदित्तमित्यत
आह । वक्ष्यमाणलक्षणमिति ॥ यद्दान्तरं व्यावर्तयति । प्राणस्यै-
वेति ॥ वक्ष्यमाणलक्षणमित्युक्तं व्यक्तीकरोति । अधुनेति ॥ तत्रि-
रूपव्याप्यमादौ प्राणापानौ निरूपयति । यद्वा इत्यादिना ॥
ताभ्यामेव मुखनासिकाभ्यामित्येतत् स्यातामित्येवं प्राणापानौ ॥
ध्यानस्य तु किमायातमिति शङ्कित्वा तत्त्वरूपं दर्शयति । तत्
इत्यादिना ॥

उ० प्राणापानयोः सन्धिः स यानो यो यानः सा
वाक् । तस्मादप्राणन्नपानन्वाचमभिव्याहरति
॥ ३ ॥

ततः किमित्युच्यते अथ य उक्तलक्षणयोः प्राणापानयोः
सन्धिसुयोरन्तरावृत्तिविशेषः स यानो यः साङ्ख्यादिशा-
स्त्रप्रसिद्धः श्रुत्या विशेषनिरूपणास्मै व्यान इत्यभिप्रायः ।
कस्मात्पुनः प्राणापानौ हित्वा महताऽऽयामेन व्यानस्यैवो-
पासनमुच्यते । वीर्यवत्कर्महेतुत्वात् । कथं वीर्यवत्कर्महेतु-
त्वमित्याह । यो व्यानः सा वाक् । व्यानकार्यत्वादायः ।

यस्माद्व्याननिर्वर्त्या वाक्त्वात्प्राणन्नपानन् प्राणापान-
व्यापारावकुर्वन् वाचमभिव्याहरत्युच्चारयति लोकः ।

आ० सन्धमेव स्फुटयति । तयोरिति ॥ प्राणापानयोर्द्वन्द्वेभवाव-
स्थायां मध्ये च वायोर्द्वन्द्वविशेषो योऽस्ति स व्यानशब्दार्थ
इत्यर्थः । सन्धिः सन्धमर्मदेशद्वन्द्वित्यर्थे इति साङ्ख्या योगाच्चाङ-
स्तान् प्रत्याह । यः साङ्ख्यादीति । साङ्ख्यानां योगानाञ्च शास्त्रे
प्रसिद्धो यो वायोर्द्वन्द्वविशेषः सन्ध्यादिदेशगो नामो व्यानः
श्रुत्या विशेषनिरूपणादिति योजना । व्यानस्य प्राणापानसा-
येकत्वात्तयोरन्यतरस्योपासनमेवाचितं न व्यानोपासनमिति
मन्वानस्योदयति । कस्मादिति ॥ महताऽऽयामेन न व्यानसतत्त्व-
निरूपणेनेति यावत् ॥ ताभ्यां विशिष्ट्यमुपेत्य परिहरति । वीर्य-
वदिति । व्यानस्यैवोपासनमिति शेषः । तदेव प्रप्रद्वारा प्रप-
द्यति । कथमित्यादिना । कथं व्यानस्य वीर्यवत्कर्म प्रसिद्धं
प्रतिपाद्यते कार्यकारणभावादित्याह । यानेति ॥

वाचो व्याननिर्वर्त्ये लिङ्गं दर्शयति । यस्मादिति ॥ वा वाग्नि-
व्यदिवाक्व्यानामर्थं सङ्गुपति । तथेत्वमिति ॥ अतो यानी

उ० या वाक्सर्क्स्मादप्राणन्नपानन्नृचमभिव्याह-
रति यर्त्तत्साम तस्मादप्राणन्नपानन्साम गायति
यत्साम स उद्गीथस्तस्मादप्राणन्नपानन्नृहायति
॥ ४ ॥ अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्म्माणि
यथाग्नेर्मन्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आय-
मनमप्राणन्नपानंस्तानि करोत्येतस्य हेतो-

भा० तथ वाग्निशेषानृचमृक्स्मच्च साम सामावयवञ्चोद्गीथम-
प्राणन्नपानन् व्यानेनैव निर्वर्त्तयतीत्यभिप्रायः । न केवलं
वागाद्यभिव्याहरणमेवातोऽस्मादन्यान्यपि यानि वीर्यवन्ति
कर्म्माणि प्रयत्नादधिकनिर्वर्त्तयानि यथाग्नेर्मन्थनमाजेर्मर्त्या-
दाद्याः सरणं धावनं दृढस्य धनुष आयमनमाकर्षणम-
प्राणन्नपानंस्तानि करोति । अतो विशिष्टो व्यानः
प्राणादिप्रवृत्तिभ्यः । विशिष्टस्योपासनं व्यायः फलवत्त्वाद्वा-
जोपासनवत् ॥

आनं त्वादि व्याचष्टे । न केवलमिति ॥ व्यानेन निर्वर्त्तयतीति पूर्वेषु
सम्बन्धः । यान्यन्यान्यपि यथोक्तानि कर्म्माणि तानि जोको व्याने-
नैव करोतीत्युत्तरत्र सम्बन्धः । प्रयत्नाधिक्यनिर्वर्त्तयानि कर्म्माण्यो-
बोदाच्चरति । यद्येति । यथा तानि कर्म्माणि तथान्यान्यप्येवं-
प्रकाराणीति योजना । व्यानस्य वीर्यवत्कार्यं हंतुत्वे फलितमाह ।
अत इति । वैशिष्ट्येऽपि किं स्यादिति चेत्तदाह । विशिष्ट-
स्येति ।

उ० धीनमेवोद्गीथमुपासीत ॥ ५ ॥ अथ खलूद्गीथा-
क्षराण्युपासीतोद्गीथ इति प्राण एवोत्प्राणेन

भा० एतस्य हेतौरेतस्मात्कारणाद्धानमेवोद्गीथमुपासीत
नान्यदृत्त्यन्तरं कर्म वीर्यवत्तरत्वं फलं ॥ अथाधुना खलूद्गी-
थाक्षराण्युपासीत भक्त्यक्षराणि मा भूवन्नित्यतो विभिन्नदृष्टि
उद्गीथ इति । उद्गीथनामाक्षराणीत्यर्थो नामाक्षरोपासने-
ऽपि नामवत् एवोपासनं कृतं भवेदमुकमिन्द्रा इति यदत् ।
प्राण एवोददित्यस्मिन्नक्षरे प्राणदृष्टिः । कथं प्राणस्योत्प-
मित्याह । प्राणेन क्षुत्तिष्ठति सर्वोऽप्राणस्यावसाददर्शना-
दतोऽस्युदः प्राणस्य च सामान्यं । वागीः । वाचो ह गिर
इत्याचक्षते शिष्टाः ॥

आ० वैशिष्ट्यफलमुपसंहरति । एतस्येति ॥ फलवत्त्वादित्युक्तमुपा-
स्तिफलं स्पष्टयति । कर्मेति ॥ आनदृष्ट्योद्गीथोपासनस्याङ्गाव-
वद्भवादिति शेषः । उद्गीथोपासनप्रसङ्गेनोद्गीथाक्षरोपासनां
प्रसंगोति । अथेति ॥ विशेषणतात्पर्यं दर्शयति । भक्त्येति ॥
उद्गीथाक्षराण्युपासीतेत्युक्ते भक्त्यक्षराण्युपास्यानि प्राप्तानि तानि
मा भूवन्निति यतो मन्यते श्रुतिस्ततो विशेषणं करोतीत्यर्थः ॥
विशेषणश्रुतिं व्याकरोति । उद्गीथेति ॥ नामाक्षरोपासनमुद्गीथो-
पासनस्याकिञ्चित्त्वरमित्याशङ्क्याह । नामेति ॥ यथा लोकं कृष्य-
मिन्द्रादिवाचकशब्दप्रयोगे वाच्यस्य पुरुषविशेषस्योपासनं गम्यते
तथेहापीत्यर्थः ॥ नामाक्षरोपासने नामवत्तदुपासनेऽपि तदु-
पासनमेव कथमित्याशङ्क्य विभजते । प्राण इवेति ॥ प्राण-
स्योदः सादृश्यं प्रप्रपूर्वकमाह । कथमित्यादिना । गिरित्य
स्मिन्नक्षरे वागदृष्टिः कर्त्तव्येत्याह । वागीरिति । वाचो गिरस्य
सादृश्यं दर्शयति । वाचो हेति ।

उ० ब्रुतिष्ठति वाग्गीर्वाचो ह गिर इत्याचक्षते
 अन्नं थमन्ने हीदं सर्वं स्थितं ॥ ६ ॥ —
 द्यौरेवोदत्तरिक्षं गीः पृथिवी थमादित्य एवो-
 द्वायुर्गीरग्निस्थं सामवेद एवोद्यजुर्वेदो गीः

भा० तथात्रं थमन्ने हीदं सर्वं स्थितमतोऽस्यन्नस्य थाचरस्य च
 सामान्यं ॥ त्रयाणां श्रुत्युक्तानि सामान्यानि तानि तेनानु-
 रूपेण शेषेष्वपि द्रष्टव्यानि द्यौरेवोदुच्चैः स्थानात् । अन्तरिक्षं
 गीर्गिरणाद् लोकानां । पृथिवी थं प्राणिस्थानात् । आदित्य
 एवोदूर्द्धत्वात् । वायुर्गीरग्यादीनां गिरणात् । अग्निसं
 याञ्जीयकर्षावस्थानात् । सामवेद एवोत्सर्गमंस्तुतत्वात् ।
 यजुर्वेदो गीर्यजुषा प्रत्तस्य हविषो देवतानां गिरणात् ।

आ० उद्गीरत्तरयोः प्राणवाग्दृष्टिरिव थमित्यस्मिन्नक्षरेऽग्नदृष्टिः
 कार्येत्याह । तथेति ॥ थकारान्नयोरपेक्षितं सादृश्यं दर्शयति ।
 अग्ने हीति ॥ प्राण एवोदित्यादौ सादृश्यं श्रुत्वैवाज्ञं । द्यौरेवोदि-
 त्यादौ तु नाज्ञं । तथा च तत्र सादृश्याभावे कथं दृष्टीकरणमि-
 त्याशङ्क्याह । त्रयाणामिति ॥ अन्तरिक्षमाकाशस्तदन्तः प्रतिष्ठा
 लोकास्तेन गीर्वा इवेति मत्वाह । गिरणादिति ॥ अग्यादीनां
 गिरणादिति संबर्गविद्यायां प्रत्ययं ॥ सामवेदो वै स्वर्गो लोक
 इति स्वर्गलोकात्वेन सामवेदस्य संस्तुतत्वादिति हेतुमाह ।
 स्वर्गेति ॥ यजुषा स्वाहास्वधादिनेति यावत् । अध्यात्ममधिलोक-
 मधिदैवमधिभेदेच्च नामाक्षरोपासनमुक्त्वा तत्प्रजापतिमवतार्य
 थाकरोति ॥ उद्गीर्येति ॥

उ० ऋग्वेदस्थं दुग्धेऽस्यै वाग्दोहं यो वाचो दोहः
अन्नवान्नादो भवति य एतान्येवं विद्वानुद्गी-
थाक्षराण्युपास्त उद्गीथ इति ॥ ७ ॥

भा० ऋग्वेदस्थमृचस्फुटत्वात्मान्नः । उद्गीथाक्षरोपासनफलं
मधुनेच्यते दुग्धे दोग्धस्यै साधकाय । का सा वाक् कं दोहं
कोऽस्यै दोह इत्याह । यो वाचो दोहः । ऋग्वेदादिशब्द-
साध्यं फलमित्यभिप्रायस्तदाचो दोहस्तं स्वयमेव वाग्दोग्धि
आत्मानमेव दोग्धि / किञ्चान्नवान् प्रभूतास्त्रोऽन्नादस्य
दीप्तान्निर्भवति य एतानि यथोक्तानि एवं यथोक्तगुणान्यु-
द्गीथाक्षराणि विद्वान्मन्त्रुपास्ते उद्गीथ इति ॥

आ० यो वाचो दोह इत्यत्र षष्ठी कर्मणि द्रष्टव्या । तमेव वाग्दोहं
प्रकटयति । ऋग्वेदादीति ॥ तत्साध्यं फलं स्वाधीनोच्चारणफलं
तदनायासेनास्य सम्भवतीत्यर्थः । तदिति प्रकृतफलपरामर्शः ।
षष्ठी पूर्ववत् । तमिति दोहाक्तिः । वाच एव दोहे कर्मत्वं
कर्तृत्वञ्चेत्याह । आत्मानमेवेति ॥ यो दोग्धा सा वागेव सा
आत्मानमेव तं दोग्धीति योजना । यथोक्तानि प्राणवाग्नादि-
रूपत्वेनोक्तानीति यावत् । यथोक्तगुणान्युत्थानगिरणस्थित्यादि-
धर्मकानीत्यर्थः । उद्गीथाक्षराणां त्वत्वं विशेषज्ञानवादेन स्फुट-
यति । उद्गीथ इतीति ॥ उद्गीथ इत्येवं रूपस्य नासोऽक्षरातीति
यावत् । वागादिसमृद्धिफलकमुपासनमुपदिश्य फलसमृद्धिर्यत्र
प्रकारेण भवति तत्प्रकारं ज्ञानं सर्वकाम्योपासनशेषभृतं प्राप्त-
क्रियं विधीयत इत्याह । अथ खल्विति । वागादिसमृद्धिफलको-
पासनानन्तर्यमथशब्दार्थः । वच्यमानोपासनानां सर्वकाम्योपा-
सनाशेषत्वद्योतनायं खल्वित्युक्तं ॥

उ० अथ खल्वाशीःसमृद्धिरूपसरणानीत्युपासीत
 येन साम्ना स्तोथन्, स्यात्तत्सामोपधावेत् ॥ ८ ॥
 यस्यामृचि तामृचं यदार्षेयं तमृचिं यां देवताम-
 भिश्रेथन्स्यात्तां देवतामुपधावेत् ॥ ९ ॥ येन
 छन्दसा स्तोथन्स्यात्छन्द उपधावेद्येन स्तोमेन
 स्तोथमाणः स्यात् तं स्तोममुपधावेत् ॥ १० ॥

भा० अथ खलु इदानीमाशीःसमृद्धिराशिषः कामस्य समृद्धि-
 र्यथा भवेत्तदुच्यते इति वाक्यशेषः । उपसरणान्युपसर्त्त-
 व्यान्युपगन्तव्यानि धेयानीत्यर्थः । कथमित्युपासीत एवमु-
 पासीत तद्यथा येन साम्ना विशेषेण स्तोथन् स्तुतिं करि-
 ष्यन् स्याद्भवेदुक्ताता तत्सामोपधावेदुपसरेत्स्तिन्त्येदुत्प-
 न्यादिभिः ॥ यस्यामृचि तत्साम ताञ्चर्चं उपधावेद्देवता-
 दिभिः । यदार्षेयं साम तच्चर्चिं । यां देवतामभिश्रेथन्
 स्यात्तां देवतामुपधावेत् ॥ येन छन्दसा गायत्र्यादिना स्तो-
 थन् स्यात्तच्छन्द उपधावेत् । येन स्तोथमाणः स्यात् स्तोमेन ।

षा० प्रासङ्गिकत्वं दर्शयति । इदानीमिति ॥ कामशब्दः फलविषयः ।
 तच्छब्दः प्रकारज्ञानपरामर्श उच्यते विधीयते इत्यर्थः ॥ ध्यान-
 प्रकारं प्रत्यपूर्वकं विशदयति । कथमित्यादिना ॥ इतिशब्दार्थ-
 मभिगच्छति । एवमिति ॥ एव शब्दार्थमुदाहरणनिष्ठतया स्पष्ट-
 यति । तद्यथेति ॥ उत्पत्त्यादिभिरित्यादिशब्देन छन्दोदेवतादि-
 गृह्यते देवतादिभिरित्यादिपदेनार्षेयादिग्रहः । गायत्र्यादिनेत्या-
 दिपदमुष्णिगनुत्सृज्यादिसंयत्तार्थं । चित्तत्पक्षदश सप्तदश एक-
 विंश इति प्रसिद्धः स्तोमयागे स्तोमः ॥

उ० यां दिशमभिष्टेथन्स्यातां दिशमुपधावेत् ॥ ११ ॥
 आत्मानमन्त उपसृत्य स्तुवीत कामं ध्यायन्-
 प्रमत्तोऽभ्यासो ह यदस्मै स कामः समृद्धेति
 यत्कामः स्तुवीतेति यत्कामः स्तुवीतेति ॥ १२ ॥
 ३ ॥ तृतीयस्य तृतीयः खण्डः ॥

भा० स्तोमाङ्गफलस्य कर्तृगामित्वादात्मनेपदं स्तोयमाण
 इति । तं स्तोममुपधावेत् ॥ यां दिशं स्तोयमाणः स्यात्तां
 दिशमुपधावेदधिष्ठात्रादिभिः ॥ आत्मानमुद्गाता स्तं
 रूपं गोत्रनामादिभिः सामादीन् क्रमेण स्वच्चात्मानम-
 न्ततोऽन्ते उपसृत्य स्तुवीत । कामं ध्यायन्प्रसक्तः
 स्वरोपगव्यञ्जनादिभ्यः प्रमादमकुर्वन्सतोऽभ्यासः क्षिप्रमेव
 ह यद्यत्रास्मा एवेति स कामः समृद्धेति समृद्धि

आ० आत्मनेपदप्रयोगप्रतिपन्नमर्थमाह । सोमाङ्गेति ॥ यत्र कर्तृ-
 गामि फलं तत्रात्मनेपदं प्रयुज्यते प्रकृते च स्तोयमाण इत्यात्मने
 पदं दृश्यते । तस्मादेतः फलस्य कर्तृगामित्वं गम्यते अन्यथा पूर्वोक्त-
 योरिव परस्मैपदप्रयोगप्रसङ्गादित्यर्थः । यां दिशमभित्याभि-
 ष्याप्यत्यर्थः । स्तोयन्देवताविशेषमिति शेषः । अधिष्ठात्र इत्यनेन आ-
 दयो मृच्छन्तं । आदिपदं तत्र दिग्बन्धितासाधारणधर्मसङ्गुहाय ।
 आत्मानं स्वरूपं गोत्रादिभिरेव पृच्छत्योद्गाता स्तुवीतेति सम्बन्धः ।
 नामादिभिरित्यादिशब्देन वर्णाश्रमादिग्रहणं । अन्त इत्य-
 स्त्यर्थमाह । सामादीनिति ॥ पूर्वोक्तान् सामादीन् सर्वानुक्तेन
 क्रमेण आत्मा तदवसाने स्वात्मानमपि सच्चिन्मयापेक्षितफलमनु-
 सन्दधानः स्वरादिभ्यः प्रमादमकुर्वन्मुद्गाता स्तुवीतेति योजना ।
 यत्र कर्मण्ययमुद्गाता यथास्तौत्या स्तोता भवति तत्र क्षिप्रमे-

उ० ॐमित्येतदक्षरमुपासीतोमिति बुजायति त
स्योपव्याख्यानं ॥ १ ॥ देवा वै मृत्योर्विभ्यतस्त्रयीं
विद्यां प्राविशंस्ते

भा० गच्छेत्कोऽसौ यत्कामः सन् स्तुवीतेति द्विरुक्तिरा-
दरार्था ॥ ३ ॥

ॐमित्येतदित्यादिप्रकृतस्याक्षरस्य पुनरुपादानं । उद्गी-
याक्षराद्युपासनान्तरितत्वादित्यत्र प्रसङ्गे माभूदित्येवमर्थं
प्रकृतस्यैवाक्षरस्यामृताभयगुणविशिष्टस्योपासनं विधात-
व्यमित्यारम्भः । ॐमित्यादि व्याख्यातं ॥ देवा वै मृत्यो-
र्मारकाद्विभ्यतः किं कृतवन्त इत्युच्यते । त्रयीं विद्यां
त्रयीविहितं कर्म प्राविशन् प्रविष्टवन्तो वैदिकं कर्म
प्रारभ्यवन्त इत्यर्थः । तन्मृत्योस्ताणं मन्यमानाः ॥

आ० वासं स सकामः समृद्धिं गच्छेत् यत्कामः सन् यः स्तुवीतेत्यन्वयः ।
इतिशब्दः प्रासङ्गिकोपासनसमात्यर्थः ॥ ३ ॥

प्रासङ्गिकं हित्वा प्रकृतमनुसन्धत्ते । ॐमित्येतदित्यादीति ॥
पुनरुपादानस्य तात्पर्यमाह । उद्गीथेति ॥ आदिशब्देन पूर्वो-
क्तान्युपासनानि गृह्यन्ते । उद्गीथस्य तैथ्वहितत्वात्प्रकरण-
विच्छेदशङ्कायां । ततोऽन्यस्मिन्नर्थे प्रसङ्गः स्यात् स माभूदित्येवमर्थं
पुनरुपादानमित्यर्थः । देवा वै मृत्योरित्यादेस्तात्पर्यमाह । प्रकृत-
स्येति ॥ अक्षरव्याख्यानप्राप्तावनुवादभागं प्रत्याह ॥ ॐमित्या-
दीति ॥ देवासुरा इ वै यत्रेतत्र व्याख्याता देवाः मारकादासुरा-
त्यापन्नः सकाशादिति यावत् ॥ कोऽयं कर्मणि प्रवेशो नाम
तत्राह । वैदिकमिति ॥ तदिति वैदिकं कर्मोच्यते ते कृन्दा-
भिरित्यादि व्याचष्टे । किञ्चेति ॥

उ० कृन्दाभिरच्छादयन्त्यदेभिरच्छादयन्तुस्तच्छन्द-
सां कृन्दस्त्वं ॥ २ ॥ तानु तत्र मृत्युर्यथा मत्स्यमु-
दके परिपश्येदेवं पर्य्यपश्यदृचि साभि यजुषि ।

भा० किञ्च ते कर्मण्यविनियुक्तैः कृन्दाभिर्मन्त्रैर्जपशोमादि
कुर्वन्त आत्मानं कर्मान्तरेष्वच्छादयन् ह्यादितवन्तः । यद्य-
स्मादेभिर्मन्त्रैराच्छादयन्तस्माच्छन्दसां मन्त्राणां कृन्द-
नाच्छन्दस्त्वं प्रसिद्धमेव ॥ तांस्तत्र देवान् कर्मपरामृत्यु-
र्यथा लोके मत्स्यघातको मत्स्यमुदके नातिगभीरे परि-
पश्येद्विभोदकस्त्वोपायसाध्वं मन्यमान एवं पर्य्यपश्यदृष्ट-
वान् मृत्युः । कर्मस्योपायसाध्वान् देवान् मेने इत्यर्थः ।
क्वसौ देवान्दर्शयत्युच्यते । अचि साभि यजुषि । अग्यजुः-
सामसम्बन्धिकर्मणीत्यर्थः ॥

षा० नहि सर्वे मन्त्राः सर्वत्र विनियुज्यन्ते । तथा चेकस्मिन् कर्मणि
अनुष्ठेयमाने विनियुक्तान् मन्त्रान् हित्वा कर्मान्तरेष्ववशिष्टे
र्जपादि कुर्वन्तः स्वात्मानं देवाश्चादितवन्तः । तस्मान्न मृत्युवश्यता
तेषामित्यर्थः ॥ तेषां कृन्दाभिश्चादितत्वे कृन्दसा कृन्दस्वप्रकार-
मभिनयति । तस्मादिति ॥ कर्मान्ततिलुतां देवानां मृत्युवश्यता न
यादृशेत्याह । तानिनि ॥ तत्रेति वैदिककर्मप्रारम्भात्तः । उ-
ग्रब्दोऽप्यर्थः । यद्योक्तकर्मपरामपि तान्मृत्युः पर्य्यपश्यदिति
सम्बन्धः ॥ कर्मणां मृत्युपदगोचरत्वं दृष्टान्तेनाह । यथेति ॥
दारुणान्तकभागस्य विवक्षितमर्थं गृह्णाति । मृत्वरिति । दारुण-
ान्तके क्षुद्रोदकस्थानीयं किं स्यादिति प्रश्नपूर्वकं दर्शयति ।
क्वसावित्यादिना ॥ अगादीनां नित्यत्वेन क्षयाभावात् क्षुद्रोद-
कस्थानीयतेत्याशङ्क्य विवक्षितमर्थमाह । अगिति । कर्मण्यस्य
कृतकत्वेन षण्णतः स्वरूपतश्च क्षयिता प्रसिद्धेति भावः ॥ मृत्यु-
परिहारेोपायमुपदिशति ।

उ० ते नु वित्त्वोद्धी ऋचः साम्नो यजुषः स्वरमेव प्राविशन् ॥ ३ ॥ यदा वा ऋचमाप्नोत्योमित्येवा-
तिस्वरत्येव १० सामैवं यजुरेष उ स्वरो यदेत-
दक्षरमेतदमृतमभयं तत्प्रविश्य देवा अमृता
अभया अभवन् ॥ ४ ॥

भा० ते नु देवा वैदिकेन कर्मणा संस्कृता शुद्धात्मानः
सम्नो मृत्योश्चिकीर्षितं विदितवन्तः । विदित्वा च तदुद्धी
व्यावृत्ताः कर्मभ्यः ऋचः साम्नो यजुषः ऋग्यजुःसामसम्बद्धा-
त्कर्मणः अभ्युत्थायेत्यर्थः । तेन कर्मणा मृत्युभयापगमं प्रति
निराशास्तदपास्यामृताभयगुणमक्षरं स्वरशब्दितं प्रावि-
शन्नेव प्रविष्टवन्तः ॥ ॐ कारोपासनपराः संवृत्ताः । एव-
शब्दोऽवधारणार्थः सन् समुच्चयप्रतिषेधार्थः । तदुपासन-
पराः संवृत्ता इत्यर्थः । कथं पुनः स्वरशब्दवाच्यत्वमक्षरस्ते-
त्युच्यते । यदा वै ऋचमाप्नोत्योमित्येवातिस्वरत्येवं सामैवं

आ० ते नु देवा इत्यादिना कर्मभ्यः सकाशादुद्धी व्यावृत्ता इत्यर्थः ।
सर्वकर्मसङ्गृहार्थं कर्मभ्य इति ब्रह्मवचनं । अत्र वैदिककर्मत्यागस्य
कर्मिण्यपि सिद्धत्वाद्द्वैदिककर्मत्यागार्थं विशिनष्टि । ऋच इति ॥
कर्मत्यागमात्रात्कृतकृत्यताशङ्कां वारयति । तेनेति ॥ किन्तु दक्षरं
तदाह । ॐ कारेति ॥ उदात्तादिरूपत्वाभावादक्षरस्य न स्वर-
शब्दत्वमित्याशङ्क्य परिहरति । कथमित्यादिना ॥ ऋचमाप्नोत्य-
ध्ययनेन साधीनं करोतीत्यर्थः । अतिस्वरत्यतिशयेनादरधियोष्वा-
रयतीति यावत् ॥ ऋग्यजुःसाम्नां प्रत्येकमोष्वा रोषारश्वा रेशे-

उ० स य एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणौत्येतदेवाक्षरं
स्वरममृतमभयं प्रविशति तत्प्रविश्य यदमृता
देवास्तदमृतो भवति ॥ ५ ॥ तृतीयस्य चतुर्थः
खण्डः १४ ॥

भा० यजुः । एष एव उ स्वरः । कोऽमी यदेतदक्षरमेतद-
मृतमभयं तत्प्रविश्य यथागुणमेवामृता अभयाद्याभ-
वन्देवाः ।

स योऽन्योऽपि देवदेवैतदक्षरमेवममृताभयगुणं विद्वान्
प्रणौति स्त्रोति उपासनमेव चात्र स्तुतिरभिप्रेता स तथै-
वैतदेवाक्षरं स्वरममृतमभयं प्रविशति तत्प्रविश्य च राज-
कुलं प्रविष्टानामिव राज्ञोऽन्तरङ्गवहिरङ्गतावन्न परस्व
ब्रह्मणोऽन्तरङ्गवहिरङ्गताविशेषः । किन्तुर्हि यदमृता
देवा येनामृतत्वेन यदमृता अभूवन् तेनैवामृतत्वेन
विशिष्टस्वदमृतो भवति न नूनता नाप्यधिकता अमृतत्व
इत्यर्थः ॥

वानिदर्शनादित्यतिशब्दार्थः । उ शब्दोऽपिपर्यायः । सम्यतिपत्र-
स्वरवदिति दृष्टान्तार्थः ॥

आ० अमृतमभयं तथाविधब्रह्मप्रतीकत्वादित्यर्थः । तत् प्रविश्य
ब्रह्मबुद्ध्या तज्ज्ञानं कृत्यत्यर्थः ॥ भवतु देवानामेवमस्माकन्तु किमा-
यातमित्याशङ्क्याह । स योऽन्योऽपीति ॥ राजशब्दं प्रविष्टस्य विशेष-
वदर्शनादक्षरं प्रविष्टस्यापि यत्ने विशेषः स्यादित्याशङ्क्याह । तत्
प्रविश्येति ॥ अमृतत्वेन विशिष्टा इति शेषः ॥ ॥

उ० अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स
उद्गीथ इत्यसौ वा आदित्य उद्गीथ एष प्रणव
अमिति लेष स्वरनेति ॥ १ ॥

भा० प्राणादित्यदृष्टिविशिष्टस्योद्गीथस्योपासनमुक्तमेवानुद्य
प्रणवोद्गीथयोरेकत्वं कृत्वा तस्मिन् प्राणरश्मिभेदगुणवि-
शिष्टदृष्ट्याऽक्षरस्योपासनमनेकपुत्रफलमिदानीं वक्तव्यमि-
त्यारभ्यते । अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो बह्वृचानां । यस्य
प्रणवस्येषां स एव ह्यान्दोग्य उद्गीथशब्दवाच्योऽसौ
वादित्य उद्गीथ एष प्रणवः प्रणवशब्दवाच्योऽपि स एव
बह्वृचानां नान्य उद्गीथ आदित्यः कथं उद्गीथाख्यमक्षरभो-
मित्येतदेष हि यस्मात् स्वरनुच्चारयन्नेकार्थत्वाद्भादृणां ।
अथवा स्वरन् गच्छन्नेति अतोऽसावुद्गीथः सविता ॥

आ० खण्डान्तरस्य तात्पर्यमाह । प्राणादित्येति ॥ प्रणवस्योद्गीथस्य
चैकत्वं कृत्वा तस्मिन् सत्य ध्यात्वं प्राणदृष्ट्याधिदैवतमादित्यदृष्ट्या च
विशिष्टस्योद्गीथस्य यदुपासनमुक्तं तदेवानुद्य निन्दित्वा प्राणानां
रश्मिनां च भेद एव गुणस्तद्विशिष्टदृष्ट्या तस्यैवोद्गीथायवस्या-
क्षरस्थानेकपुत्रफलमुपासनमनेन यज्ञेन वक्तव्यमित्युक्तरो यज्ञः
सम्पत्ति प्रस्तूयत इत्यर्थः । अन्तताभयगुणकाक्षरोपासनानन्तर्था-
मथशब्दार्थः । प्रणवोद्गीथयोरेकत्वे वैदिकप्रसिद्धिप्रदर्शनार्थं
खण्डित्वात् । तयोरेकत्वमुक्त्वा आदित्यदृष्ट्याऽद्गीथापास्त्रिमुक्त्वा-
मनुवदति । अस्माविति ॥ उद्गीथादित्ययोरेकत्वं प्रप्रपूर्वकमुप-
पादयति । उद्गीथ इत्यादिना ॥ उच्चारयन्नेतीति सम्बन्धः । स्वरते-
र्गत्त्वार्थत्वात्प्रमुच्चारयन्निवृत्त्यते तथाह । अनेकार्थत्वादिति ॥

उ० एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमे-
कोऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच रश्मीऽस्त्वं
पर्यावर्तयाद्बहवो वै ते भविष्यन्तीत्यधिदैवतं ॥
२ ॥ अथाध्यात्मं य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथ-
मुपासीतोमिति श्लेष स्वरन्नेति ॥ ३ ॥

भा० तमेतमु एवाहमभ्यगासिषमाभिमुखेन गीतवानस्या-
दित्यरन्मभेदं कृत्वा ध्यानं कृतवानस्तीत्यर्थः। तस्मात्
कारणान्मम त्वमेकोऽसि पुत्र इति ह कौषीतकिः कुषीतक-
स्यापत्यं कौषीतकिः पुत्रमुवाचोक्तवान् । अतो रश्मीनादि-
त्यश्च भेदेन त्वं पर्यावर्तयात्यर्थावर्तयेत्यर्थः । त्वं योगा-
दैवं बहवो वै ते तव पुत्रा भविष्यन्तीत्यधिदैवं । अथानन्त-
रमध्यात्ममुच्यते । य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीते-
त्यादि । तथा पूर्व्वदेमिति श्लेष प्राणोऽपि स्वरन्नेत्यो-
मिति ह्यनुष्ठां कुर्वन्निव वागादिप्रवृत्त्यर्थमेतेत्यर्थः ।

आ० गच्छन् सविता प्राणिनां प्रवृत्त्यर्थमोमित्यनुष्ठां कुर्वन्निव गच्छति
तस्मादोद्धारत्वं सवितुरित्याह । अथवेत्यादिना ॥ आदित्य-
दृष्ट्योद्गीथमुपदिष्टमनुद्य निन्दति । तमेतमिति ॥ निन्द्यापत्तं दर्श-
यति । अत इति ॥ पर्यावर्तयादिति प्रथमपुरुषे श्रूयमाणं किमिति
मध्यमपुरुषो व्याख्यायते तत्राह । त्वं योगादिति ॥ युष्मद्युपपदे मध्य-
मपुरुषविधानादित्यर्थः । रश्मिभेदगुणदृष्टिर्विशिष्टोद्गीथोपा-
सनस्य फलं कथयति । इवमिति । वक्ष्यमाणेऽध्यात्मबुद्धिसमाधा-
नार्थमुक्त्वां । देवताविषयं दर्शनमुपसंहरति । इत्यधिदैवतमिति ।
अध्यात्मप्राणदृष्ट्योद्गीथोपासितमुक्त्वांमनुवदति । अथेत्यादिना । कथं
प्राणोद्गीथयोर्देवत्वमित्याशङ्क्याह । तथेति ॥ यथा प्राणिनां प्रवृत्त्य-
र्थमोमित्यनुष्ठां कुर्वन्निवादित्रो गच्छन्तीत्युक्त्वां तद्वदिति यावत् ॥

उ. एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेको
 ऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच प्राणश्स्त्वं भूमा-
 नमभिगायताइहवो मे भविष्यन्तीति ॥ ४ ॥

भान्न न हि मरणकाले मुमूर्षाः समीपस्थाः प्राणस्योङ्करणं
 शृण्वन्तीति । एतत्सामान्यादादित्येऽप्योङ्करणमनुज्ञामात्रं
 द्रष्टव्यं ॥ एवमु एवाहमभ्यगासिषमित्यादि पूर्ववदेव ।
 अतो वागादीन्मुख्यञ्च प्राणं भेदगुणविशिष्टमुद्गीयं पश्यन्
 भूमानं मनसाऽभिगायतात् । पूर्ववदावर्त्तयेत्यर्थः । बहवो
 वै मे मम पुत्रा भविष्यन्तीत्येवमभिप्रायः सन्नित्यर्थः ।
 प्राणादित्येकत्वोद्गीयदृष्टेरेकपुत्रत्वफलदोषेणापोदितत्वाद्-
 ग्निप्राणभेददृष्टेः कर्त्तव्यता चोद्यते ऽस्मिन् काण्डे बह-
 पुत्रफलत्वाद्यं ॥

आ० उक्तमेव स्थितरेकद्वारा स्फोरयति । न हीति ॥ मुमूर्षुसमी-
 पवर्त्तिनो बन्धवो मरणकाले प्राणस्य वागादिप्रवृत्त्यर्थमनुज्ञा-
 करणं नैव जानन्ति । तथा च जीवदवस्थायामोमिति तदनुज्ञा-
 वशादेव वागादीनां प्रवृत्तिरालक्ष्यते ॥ तस्मात्प्राणस्यानुज्ञामात्र-
 मोङ्करणमित्यर्थः । प्राणादित्यथैरध्यात्माधिदैवतयोरुद्गीयत्वावि-
 शेषात्प्राणवदादित्येऽप्यनुज्ञामात्रमोङ्करणमवधेयमित्याह । एत-
 त्सामान्यादिति ॥ प्राणदृष्ट्यात्कामुद्गीथोपास्तिं निन्दित्वा विवक्षि-
 तामुपास्तिमुपन्यस्यते । एतमु एवेति ॥ भूमानं बह्वत्वापेतमिति
 यावत् । भयमपुरुषे तातआदेशस्य वैकल्पिकत्वेऽपि प्रथमपुरु-
 षशब्दाया दुरन्वयं व्यावर्त्तयति । पूर्ववदिति ॥ एकत्वदृष्टिनि-
 न्दाद्वारा प्रधानोपासनं सफलमुपसंहरति । प्राणेत्यादिना ॥

उ० अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः-स
उद्गीथ इति होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनु-
समाहरतीत्यनुसमाहरतीति ॥ ५ ॥ तृतीयस्थ
पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

भा० अथ खलु य उद्गीथ इत्यादिप्रणवोद्गीथैकत्वदर्शनमुक्तं
तस्यैतत्फलमुच्यते । होतृषदनाद्धाता यत्रस्यः शंसति तत्र
स्थानं होतृषदनं होत्रात्कर्मणः सम्यक् प्रयुक्तादित्यर्थः ।
न हि देशमात्रात्फलमाहर्तुं शक्यं किन्तु एवापि दुरु-
द्गीतं दृष्टमुद्गीतमुद्गीतं कृतं उद्गात्रा स्वकर्मणि कृतं कृत-
मित्यर्थस्तदनुसमाहरत्यनुसन्धत्त इत्यर्थः । चिकित्सयेव
धातुवैषम्यशमीकरणमिति ॥ ५ ॥

आ० पूर्वोत्तरयोर्गणेशोऽसकृतिमाशङ्क्य तात्पर्यप्रदर्शनपूर्वकगत-
रयस्यमवतार्य व्याकरोति । अथेत्यादिना ॥ ननु यथाश्रुतं भ्रान्तं
होतृषदनं किं नेष्यते तत्राह । न ह्यति ॥ होत्रात्कर्मणो
यत्फलमाद्रियते तत्राप्यपूर्वकमविशेषतो दर्शयति । किन्तु
त्यादिना ॥ निपातद्वयमवधारणातिशयफलकं क्रियापदेन सम्ब-
ध्यते । अपिशब्दस्तु निष्ठानन्तरभावावतया नेतव्यः ॥ दृष्टमुद्गीतमेव
स्पष्टयति । उद्गात्रेति ॥ कथमन्यनिष्ठात्कर्मणोऽप्यत्र फलमा-
हर्तुं शक्यमित्याशङ्क्याह । चिकित्सयेति ॥ उद्गात्रा प्रणवाद्गी-
थैकत्वविज्ञानमाहात्म्यात्यामादिकं स्वकर्मणि प्राप्तं कृतं होत्रा-
कर्मणः सम्यक् प्रयुक्तात्प्रणवात्प्रतिसन्दधातीत्यर्थः ॥ ५ ॥

उ० इयमेवर्गग्निः साम तदेतदेतस्यामृच्यद्यूढं साम
तस्माद्द्यूढं साम गीयते इयमेव साऽग्निरमस्त-

भा० अघेदानीं सर्वफलसम्पत्त्यर्थमुद्गीयस्योपासनान्तरं वि-
धित्यते । इयमेव पृथिव्यृक् । ऋचि पृथिवीदृष्टिः कार्य्या ।
तथाग्निः साम । साम्नाग्निदृष्टिः । कथं पृथिव्यग्नेऽर्चकामत्व-
मिति । उच्यते । तदेतदन्याख्यं सामैतस्यां पृथिव्यामृच्य-
द्यूढमधिगतमुपरिभावेन स्थितमित्यर्थः । ऋचीव साम ।
तस्मादत एव कारणाद्द्यूढमेव साम गीयते इदानी-
मपि सामगैः । यथा च ऋकामनी नात्यन्तभिन्नेऽन्योन्यं
तथैतौ पृथिव्यग्नी ॥

षा० इयमेवेत्यादिसन्दर्भस्य तात्पर्यमाह । अथेति ॥ पुत्राद्यैश्व-
र्यैकदेशविषयोपासनेऽपदेशानन्तरमवसरे प्राप्ते ज्योतिष्टोमा-
दावधिकृतस्य समग्रैश्वर्यप्राप्त्यर्थमधिदैवाध्यात्मविभागेनोद्गीय-
विषयमेवापूर्वमुपासनमस्मिन् ग्रन्थे विधातुमिष्टमित्यर्थः ॥ तत्र
तदङ्गभूतमुपासनमादौ विदधाति । इयमेवेति ॥ पृथिव्यामृदृष्टि-
रच नेष्टा कर्माङ्गस्य संस्कर्तव्यत्वादित्यभिप्रेत्याह । ऋचीति ॥
ऋचि यथा पृथिवीदृष्टिरनन्तरवाक्ये विहितता तथाग्निः सामे-
त्यत्राभिदृष्टिः साम्नि विधीयते पूर्ववदित्याह । तथेति ॥ ऋक्त्वं
पृथिव्याः सामत्वस्याग्नेरप्रसिद्धमिति शङ्कते । कथमिति ॥ ऋक्-
सामत्वसिद्धिरित्युत्तरमाह । उच्यत इति ॥ तयोराधाराधेय-
भावे नमस्कं दर्शयति । तस्मादिति ॥ ऋचि पृथिवीदृष्टिः साम्नि
चाभिदृष्टिरित्यत्र हेत्वन्तरमाह । यथा चेति ॥

उ० त्सां १ १ १ अक्षरिषमेवर्गीयुः साम तदेतदे-
 तस्यामृच्यधूढं साम तस्मादृच्यधूढं साम गीय-
 तेऽक्षरिषमेव सा वायुरमस्तत्साम १ २ १ द्यौरे
 वर्गीदित्यः साम तदेतदेतस्यामृच्यधूढं साम
 तस्मादृच्यधूढं साम गीयते द्यौरेव साऽऽदित्योऽ
 मस्तत्साम १ ३ १ नक्षत्राण्येवर्कुन्द्रमाः साम तदे-
 तस्यामृच्यधूढं साम तस्मादृच्यधूढं साम गी-
 यते नक्षत्राण्येव सा चन्द्रमा अमस्तत्साम १ ४ १
 अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्गीय यन्नीलं

भा० कथमिद्यमेव पृथिवी सा सामनामारुहंशब्दवाच्या इत-
 रारुहंशब्दवाच्योऽग्निमस्तदेतत्पृथिव्यग्निद्वयं सामैकश-
 ब्दाभिधेयत्वमापन्नं साम । तस्मान्नान्यान्यं भिन्नं पृथिव्यग्नि-
 द्वयं नित्यभंसिष्टमृक्त्वामनी इव । तस्माच्च पृथिव्यग्न्योः
 चक्षामत्वमित्यर्थः । सामाक्षरयोः पृथिव्यग्निदृष्टिविधा-

आ० पृथिव्यग्न्योरत्यन्तभेदाभावं प्रत्यपूर्वकं प्रकटयति । कथमि-
 त्वादिना ॥ कर्माङ्गयोः सह प्रयोगादृक्तसामयोरन्यान्यमव्य-
 भिचारान्नात्यन्तभेदस्तथा पृथिव्यग्न्योरप्येकशब्दवाच्यत्वान्नात्यन्तं
 भिन्नत्वार्थः ॥ तयोरत्यन्तभेदाभावे फलितमाह । तस्माच्चेति ॥
 पृथिवी साशब्दवाच्या स्त्रीत्वादग्निमः पुंस्त्वादिति द्रष्टव्यं ॥
 यस्मान्तरमत्याप्याङ्गीकरोति । सामाक्षरयोरिति ॥ कथं पुनर्न-
 क्षत्रपर्याये तदेतदेतस्यामित्यादि वाक्यं । न हि नक्षत्रेषु चन्द्रमसः
 स्थितिरत आह । नक्षत्राण्यमिति । नक्षत्राधिपत्यात्तदुपरि-
 भावेन चन्द्रमसः स्थितिरित्यतः शब्दार्थः ॥ नक्षत्रसहितं चन्द्रमसं

उ० परः कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यदृढं साम
 तस्माद्दृढं साम गीयते । ५ । अथ यदेवै-
 तदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव साऽथ यन्नीलं परः कृष्णं
 तदमस्तत्सामाथ य एषोऽन्नरादित्ये हिरण्मयः

भा० नार्थमियमेव साग्निरम इति केचित् ॥ अन्नरिक्तमेवर्वायुः
 सामेत्यादि पूर्ववत् । नक्षत्राणामधिपतिश्चन्द्रमा । अतः
 स साम ॥ अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः शुक्ला दीप्तिः
 सैवर्कं । अथ यदादित्ये नीलं परः कृष्णं परेऽतिशयेन
 काष्ठं तत्साम । तद्व्यक्तान्तसमाहितदृष्टे दृश्यते । अत-
 एवैते भाःशुक्लकृष्णले सा चामस्य साम । अथ य एषो
 ऽन्नरादित्ये आदित्यस्यान्तर्मध्ये हिरण्मयो हिरण्मय
 इव हिरण्मयो नहि सुवर्णविकारत्वं देवस्य सम्भ-

आ० पराश्रयं स शब्दः । अङ्गोपासनानि कानिचिदुक्ता तादृगेवो-
 पासनान्तरमाह । अथेति ॥ आदित्यस्य मण्डलात्मनो यद्रूपं
 शुक्लं दृश्यते ऋचि तद्दृष्टिः कर्णशेथर्थः ॥

तदेव रूपं विशिनष्टि । भा इति ॥ तामेव व्याचष्टे । शुक्ला
 दीप्तिरिति ॥ ऋचि यथा पूर्वाङ्गरूपदृष्टिस्तथा साग्नि वक्ष्यमाण-
 रूपदृष्टिरनुष्ठेयेत्याह । अथेति ॥ नन्वादित्ये शैलवदतिशयं
 काष्ठं नाम्नाभिरनुभूयते तत्राह । तद्वीति ॥ एकान्तेन समा-
 हिता श्राद्धसंस्कृता यस्य दृष्टिस्तस्यादित्ये निरतिशयं काष्ठं
 दृश्यते तथा च तद्दृष्टिः साग्नि स्तिष्ठेत्यर्थः ॥ अथ यदेवैतदित्या-
 देस्तात्पर्यमाह । अत एवेति ॥ अङ्गोपासनानि समाप्यानन्तर-
 माधिदेविकीं प्रधानोपासनां विवक्ष्यमाणस्यैव रूपमनुभवत्यस्य ।
 अथेत्यादिना । किमिति हिरण्मयपदमुपमाथं व्याख्यायते ।
 हिरेण्यविकारत्वमेवात्र विवक्षितं किं न स्यादित्याह ॥

उ० पुरुषो दृश्यते हिरण्यग्नश्चुहिरण्यकेश आप-
णखात्सर्व एव सुवर्णः । ६ । तस्य यथा कप्यासं
पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष

भा० वति ऋक्सामगोष्णत्वापहतपाप्मत्वासम्भवात् । नहि सौवर्णे
ऽचेतने पाप्मादिप्राप्तिरस्ति येन प्रतिषिध्येत चाक्षुषे चा-
यद्वहणात् । अतो लुप्तोपम एव हिरण्यग्नश्चब्दे ज्योतिर्मय
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

उत्तरेष्वपि समाना योजना । पुरुषः पुरि शयनात्पू-
रयति वा स्नेनात्मना जगदिति दृश्यते निवृत्तचक्षुर्भिः समा-
हितचेतोभिर्ब्रह्मचर्यादिभाधनापेक्षैस्तेजस्विनाऽपि ग्न्युके-
शादयः कृष्णाः स्युरित्यतो विशनष्टि । हिरण्यग्नश्चुहिर-
ण्यकेश इति ॥ ज्योतिर्मयान्तेवाम्य ग्न्युणि कंशाश्चैत्यर्थः ।

षा० न हीति ॥ अपहतपाप्मत्वासम्भवं साधयति । न हीत्यादिना ॥
पाप्मादीत्यादिपदं तत्कार्यत्वसङ्ग इति । किञ्च चक्षुःशुभ्रं पुरुषं
सुवर्णविकारस्याग्रहणाद्गौणमेव हिरण्यग्न्यपदमित्याह । चाक्षुषे
चेति ॥ न च तत्राप्यातिदेशिकं तद्गृहणं ऋक्सामगोष्णत्वादिना
तादृशेन विरोधात्तस्माद्गौणमेव हिरण्यग्न्यपदमित्युपसंहरति ।
अत इति ॥

हिरण्यग्नश्चुहिरित्यादिविशेषणेष्वपि तुल्यं गौणत्वमित्याह ।
उत्तरेष्वपीति ॥ नन्वादित्यादिमण्डलं पुरुषो नास्माभिर्दृश्यते
तत्राह । निवृत्तचक्षुर्भिरिति । विशिष्टाधिकारिणांमादित्य-
पुरुषदशमं नमुपपादयति । ब्रह्मचर्यादीति ॥ सर्वं एव सुवर्णं
इति विशेषणादङ्गोरपि सुवर्णत्वप्राप्ते प्रत्याह । तस्येति । विशेष-
णमेव प्रत्यपूर्वकं विद्मदयति । कथमित्यादिना । यथा कप्या-

उ० सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः
पाप्मभ्यो य एवं वेद । ७ ।

भा० आप्रणखात् प्रणखो नखाग्रं नखाग्रेण सह सर्वः सुवर्णं इव
भारूप इत्यर्थः । तस्यैवं सर्वतः सुवर्णवर्णस्याप्यक्षणावशेषः
कथं तस्य यथा कपेर्मर्कटस्यासः कप्यासः । आसेरूपवेश-
नार्थस्य करणे घञ् कपिपृष्ठान्तो येनोपविशति । कप्या-
स इव पुण्डरीकमत्यन्ततेजस्विवमस्य देवस्याक्षिणी ॥

उपमितोपमत्वान्न हीनोपमा तस्यैवगुणविशिष्टस्य
गौणमिदं नामोदिति । कथं गौणत्वं । म एष देवः सर्वेभ्यः
पाप्मभ्यः पाप्मना सह तत्कार्येभ्य इत्यर्थः । य आत्मापहत-
पाप्मेत्यादि वक्ष्यति । उदित उत् इत उद्गत इत्यर्थोऽतोऽ

आ० सवहावस्थितं पुण्डरीकं तथा तस्याद्विगी इति योजना ॥ आस-
शब्दनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति । आसेरिति ॥ घञन्तस्य शब्दस्य
विवक्षितमर्थं कथयति । कपीति ॥ तस्य करणत्वं स्फुटयति ।
येनेति ॥ कपिः स कपिपृष्ठान्तः कप्यास इति शेषः ॥ पदार्थ-
मुक्त्वा वाक्यार्थमाह । कप्यास इवेति ॥

निहीनोपमया देवस्य चक्षुषी व्यपदिशता तयोरपि निहीनत्वं
व्यपदिष्टं स्यादित्याशङ्क्याह । उपमितेति ॥ कप्यासेनोपमितं
पुण्डरीकं तेनोपमानेनोपमितत्वाच्चक्षुषोर्न निहीनोपमानप्रयुक्तं
निहीनत्वमित्यर्थः ॥ यथोक्तस्यादित्यपुरुषस्य चोत्रक्षत्रशङ्खां व्याव-
र्त्तयितुं नाम व्यपदिशति । तस्येति ॥ नाम्ना गौणत्वं शङ्काद्वारा
श्रुत्यादयति । कथमित्यादिना ॥ तस्य न सर्वपाप्मोदयस्तत्कार्य-
भाक्त्वादित्याशङ्क्याह । पाप्मनेति ॥ आदित्यच्चेत्रच्चेऽपि सर्व-
पाप्मोदयः सम्भवति । न ह वै देवान्पापं गच्छतीति श्रुतेरित्या-
शङ्क्य परमात्मविषयवाक्यशेषमुदाहरति । य आत्मेति । उक्तार्थ-

उ० तस्यर्कं साम च गेषी तस्मादुद्गीथस्तस्मात्वे-
वोद्गतैतस्य हि गाता स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो

भा० सावुन्नामा तमेवंगुणसम्पन्नमुन्नामानं यद्योक्तेन प्रकारेण
यो वेद् सोऽप्येवमेवोदेत्युद्गच्छति सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः । ह
वै इत्यवधारणार्थं निपातौ । उद्देत्येवेत्यर्थः ॥ -

तस्योद्गीथत्वं देवस्यादित्यादीनामिव विवक्षितत्वाद् ।
तस्यर्कं साम च गेषी पृथिव्याद्युक्तलक्षणे पर्वणी । सर्वात्मा
हि देवः परापरलोककामेशित्वात्तदुपपद्यते । पृथिव्याग्न्या-
द्यृक्क्षामगेष्यत्वं सर्व्योनित्वाच्च । यत एवमुन्नामा चामा-
दृक्क्षामगेष्यश्च तस्माद्दृक्क्षामगेष्यत्वप्राप्तमुद्गीथत्वमुच्यते

ष्या० योगोऽतःशब्दार्थः ॥ उपास्यं परमात्मानमपन्यस्य तदुपासनमि-
दानीं सफलमपन्यस्यति । तमेव गुणसम्पन्नमिति ॥ यद्योक्तेन
प्रकारेणोद्गीतमानमिति सम्बन्धः ॥ कथं परस्यापासनमित्यपेक्षाया-
मुद्गीथे सम्पाद्येति दर्शयति । तस्येत्यादिना ॥

यथाऽऽदित्यादीनामुद्गीथे सम्पाद्योपासनमत्र विवक्ष्यते तथा
परमात्मनाऽपि तत्र सम्पाद्योपासनं विवक्षितत्वात् सर्व्वर्कसा-
मात्मत्वमाह तस्येत्यादिकात्मित्यर्थः ॥ मगडलावच्छिन्नस्य पुत्र-
घस्य कथन्तगादिगेष्यत्वमित्याशङ्क्याह । सर्वात्मिति ॥ परस्य
स्वारस्येन सर्वात्मत्वादाध्यानार्थं मगडलावच्छिन्नादुपपन्नस्यगादि-
गेष्यत्वमित्यर्थः ॥ तत्रैव हेत्वन्तरमाह । परापरंति ॥ सर्वात्मत्वं
साधयति । सर्व्व्योनित्वादिति ॥ सर्व्वकारणत्वेन सर्वात्मत्वाद्गगा-
दिगेष्यत्वं युक्तमेवेत्यर्थः ॥ तस्मादुद्गीथ इति वाक्यं योजयति ।
यत इति । प्राप्ते सति तस्मादुद्गीथ इत्यनेन वाक्येनाद्गीथत्वं परो
क्षोब नाम्ना देवस्योच्यत इति योजना । किमिति ॥ परोक्षनाम्ना
देवो यद्यदित्यत इत्याशङ्क्य परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षदिव-

उ० लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यधिदै-
वतं ॥ ८ ॥ ६ ॥ तृतीयस्य षष्ठः खण्डः ॥

भा० परोक्षेण परोक्षप्रियत्वाद्देवस्य तस्मादुद्गीथ इति । तस्मात्त्वेव
हेतोरुद्गायतीत्युद्गाता । यस्माद्धेतस्य यथोक्तस्योद्गात्रो
गाताऽसौ अतो युक्त उद्गातेति नामप्रसिद्धिरुद्गातुः ॥

स एष देव उन्नामा ये चामुष्मादादित्यात्पराञ्चः परा-
गङ्गनादूर्द्धा लोकास्तेषां लोकानाञ्चेष्टे न केवलमीशि-
द्वलमेव च शब्दाद्धारयति च । सदाधारपृथिवीं चामुत्ते-
मामिदित्यादिमन्त्रवर्षात् । किञ्च देवकामानामिष्ट इत्ये-
तदधिदैवतं देवताविषयं देवस्योद्गीथस्य स्वरूपमुक्तं ॥ ६ ॥

आ० इति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याह । परोक्षप्रियत्वादिति ॥ उन्नामत्वे
देवस्योद्गातुर्द्वादत्वप्रसिद्धिं प्रमाणयति । तस्मादिति ॥ तच्छब्दार्थं
स्फुटयति । यस्मादिति ॥ प्रकृतस्योद्गात्रो देवस्यागानादित्यतःश-
ब्दार्थः । इद्गातुर्द्गातेति नामप्रसिद्धिरिति युक्तमिति योजना ।
सर्वपाप्मोदर्यालङ्कारस्य चान्यत्रासम्भवात् ॥ आदित्यान्तर्गते
देवः परात्मेत्युक्तं तत्रैव हेत्वन्तरमाह । स एष इति ॥ देवकामा-
नामादित्यादुपरितनलोकैस्त्वधिष्ठातारो ये देवास्तेषां कामाः
काम्यमानफलविशेषास्तेषामिति यावत् । न हि निरङ्कुशं
लोककामेश्लिष्टत्वं परस्मादन्यत्र सम्भवत्येष सर्वेश्वर इति श्रुते-
रितिभावः । आधिदैविकोपास्थानन्तर्यमयशब्दार्थः ॥ अचि
वाग्दृष्टिः साम्नि प्राग्दृष्टिश्च कर्त्तव्येत्यत्र हेतुमाह । अध-
देति ॥ कथमृक्सामयोरिव वाक्प्राग्योरधरोपरिस्थानत्वं
तत्राह । प्राग् इति ॥ स्थानमात्रत्वं थावर्त्तयति । सहेति ॥
भोक्तात्वं थावर्त्तयति । आत्मेति ॥ ज्ञायात्मनः सामत्वे हेतुमाह ।
तस्मात्त्वादिति ॥ अक्षि ज्ञायात्मनः स्थितत्वादचि सामवदित्यर्थः

उ० अथाध्यात्मं वागेवर्कप्राणः साम तदेतस्यामृच्य-
 ध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते वागेव
 सा प्राणोऽमस्तत्साम १ १ १ चक्षुरेवगीत्मा साम
 तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम
 गीयते १ चक्षुरेव साऽऽत्माऽमस्तत् साम १ २ १
 श्रोत्रमेवर्ङ्गनः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम
 तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते १ श्रोत्रमेव सा मनो
 ऽमस्तत्साम १ ३ १ अथ यदेतदक्षणः शुक्लं भाः
 सैवर्गथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम तदेतदेत-
 स्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते
 अथ यदेवैतदक्षणः शुक्लं भाः सैव साऽथ यन्नीलं
 परः कृष्णं तदमस्तत्साम १ ४ १ अथ य एषोऽ

भा० अथाधुनाध्यात्ममुच्यते । वागेवर्कप्राणः साम अध-
 रोपरिस्थानत्वमामान्यात् । प्राणो घ्राणमुच्यते स ह वायुना
 वागेव सा प्राणोऽम इत्यादि पूर्ववत् । चक्षुरेवर्क आत्मा
 भाम आत्मेति क्वायात्मा तन्व्यत्वात्साम । श्रोत्रमेवर्ङ्गनः
 साम श्रोत्रस्याधिष्ठातृत्वान्नमः सामत्वं ॥

धा० आधिर्देविकोपास्त्यागन्तर्थमथशब्दार्थः । अथि वाग्दृष्टिः
 साधि वाग्दृष्टिश्च कर्त्तव्येत्त्वं हेतुमाह । अधरेति । अथमृक्
 सामयोरिव वाक्प्राणयोरधरोपरिस्थानत्वं तथाह । प्राण
 इति । प्राणमात्रत्वं यावत्तयति । सहेति ॥ भोक्तारं यावत्तयति ।
 आत्मेति । क्वायात्मनः सामत्वं हेतुमाह । तन्व्यत्वादिति । चक्षुधि
 क्वायात्मनः स्थितत्वादपि सामवदित्त्वं ॥

उ० ऋरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्षत्तत्साम तदुक्थं
तद्यजुस्तद्भ्रम तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुथ रूपं
यावमुथ गेषौ तौ गेषौ यन्नाम तन्नाम १ ५ १

भा० अथ यदेतदक्षः शुक्लं भाः सैवर्षत् अथ यक्षीलं परः
क्षणादिदत्त इव दृक्शक्त्यधिष्ठानं तत्साम । अथ य एषो-
ऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते पूर्ववत् सैवर्षत्तत्साम वागाद्या
पृथिव्याद्या चाधिदैवतं । प्रसिद्धा च ऋक् पादवद्वाऽचरा-
त्क्षिका । तथा सामोक्थसाहचर्याद्वा स्तोत्रं साम ऋक्कृतं
उक्थादन्यत् । तथा यजुः स्वाहास्वधावषडादि । सर्वमेव
वाग्यजुस्तत्स एव ।

आ० आध्यात्मिकानि कानिचिदङ्गोपासनान्युक्तानन्तरं प्रकारा-
न्तरेणाङ्गोपासनमेव किञ्चिदुपदिशति । अथेति ॥ अक्षोर्यदे-
तद्रूपं शुक्लं दृश्यते ऋचि तदृष्टिः कर्त्तव्येत्यर्थः ॥ तदेव रूपं विशि-
नष्टि । भा इति । ऋचि पूर्वोक्तरूपदृष्टिवदक्ष्यमाणरूपदृ-
ष्टिरपि साञ्चि कर्त्तव्येत्याह । अथेति ॥ यथादित्यमण्डले सम-
धिगम्यमतिदृश्यत्सामुक्तं तथा चक्षुःश्रुतिदृक्क्षेत्रधिष्ठानं तादृ-
यूपमपुत्रभ्यते तदृष्टिः साञ्चि कर्त्तव्येत्यर्थः । आध्यात्मिकप्रधानो-
पासनशेषत्वेनाङ्गोपासनान्युक्तानन्तरं प्रधानोपासनाविषयं दर्श-
यति । अथेति ॥ दृश्यत इति प्रयोगाच्छायात्माऽयमित्याशङ्क्याह ।
पूर्ववदिति ॥ यथा पूर्वोक्तान्नाधिदैविके वाक्ये समाहितचेतो-
भिरादित्यपुरुषस्य दृश्यत्वमुक्तं तथा चाक्षुषपुरुषस्यापि विशिष्टा-
धिकारिभिरेव दृश्यत्वमेष्टव्यमित्यर्थः । ह्याद्यात्मपक्षे वाक्यशेषवि-
रोधमभिप्रेत्याह । सैवेति ॥ येयस्यथा व्याख्याता सा सर्वा स
एव पुरुष इत्यर्थः । ऋचुक्तं न्यायं सामन्वतिदिशति । अथेति । य-
त्किञ्चित्साम तत्सर्वं स एव पुरुष इत्यर्थः । ऋक्सामशब्दयोरङ्गा-
न्तरमाह । उक्थेति । ऋक्साम यददिति दृष्टान्तसाध्याशब्दार्थः ॥

उ० स एष ये वैतस्मादवीञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे

भा० सर्वात्मकत्वात्सर्वयोनित्वाच्चेति ज्ञानोचाम ऋगादि-
प्रकरणात् । तद्ब्रह्मेति त्रयो वेदाः । तस्यैतस्य चाक्षुषस्य
पुरुषस्य तदेव रूपमतिदिशन्ते । किन्तद्यदमुष्यादित्यपुरुषस्य
हिरण्मय इत्यादि यदधिदैवतमुक्तं यावमुष्य गेष्यौ पर्वणी
तावेवास्यापि चाक्षुषस्य गेष्यौ । यच्चामुष्य नामोदित्युद्गीथ
इति च तदेवास्य नामस्थानभेदात् रूपगुणनामातिदेशादी-
श्रित्वविषयभेदव्यपदेशाच्चादित्यचाक्षुषयोर्भेद इति चेत् ।
न । अमुना अनेनैवेत्येकस्योभयात्प्रामाण्यमुपपत्तेः । द्विधाभा-
वेनोपपद्यत इति चेत् । वक्ष्यति हि स एकधा भवति द्विधा
भवति इत्यादि । न । चेतनस्यैकस्य निरवयवत्वाद्द्विधा-

आ० कथमृगाद्यात्मत्वं परस्येवाशङ्काच्च । सर्वात्मकत्वादिति ॥
ब्रह्मशब्दस्य परमात्मविषयं व्यावर्तयन्प्रकरणादित्युक्तन्यायेन
त्रयो वेदाः स एव पुरुष इत्युपसंहारः ॥ ज्ञायात्मनो जडस्य व्याह-
त्यर्थं रूपातिदेशं दर्शयति । तस्येति ॥ किन्तदादित्यपुरुषस्य
रूपमित्यपेक्षायामाह । हिरण्मय इत्यादीति ॥ इतश्च नायं
ज्ञायात्मेत्याह । यावमुष्येति ॥ नामातिदेशोऽप्येतमुपाह्वयतीत्याह ।
यच्चेति ॥ आदित्यचाक्षुषयोर्बपास्ययोर्भेदादुपासनापि भिन्नेति
शङ्कते । स्थानेति ॥ आदित्यमण्डलं चक्षुश्चेति स्थाने भिद्येते रूपं
हिरण्मया हिरण्यममृदित्यादिऋगादिऋष्यत्वादिर्गुणः । उदि-
त्वादि नाम तेषामतिदेशस्तस्यैतस्य तदेव रूपमित्यादिः । ये चामु-
ष्यात्परास्यो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्त्वधिदैवतं । ये
चेतस्मादर्वाचो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां चेत्त्वध्यात्मं ।
इत्त्वधमीश्रित्वविषयो भेदव्यपदेशः । अतश्चेतयोर्भेदादुपास-
नमपि भिन्नमेवेत्यर्थः ॥

उ० मनुष्यकामानाञ्चेति तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं
ते गायन्ति सस्मात्ते धनसनयः १ ६ १

भा० भावानुपपत्तेः । तस्माद्धात्माधिदैवतयोरेकत्वमेव । यत्तु
रूपाद्यतिदेशो भेदकारणमवोचो न तद्भेदावगमाद्य । किं
तर्हि स्थानभेदाद्भेदाशङ्का माभूदित्येवमर्थः ॥ स एष
चाक्षुषः पुरुषो ये चैतस्मादाध्यात्मिकादात्मनाऽर्वाञ्चोऽर्वा-
गता लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यसम्बन्धिनाञ्च कामानां
तत्तस्माद्य इमे वीणायां गायन्ति गायकास्त एतमेव
गायन्ति । यस्मादोत्थरं गायन्ति तस्मात्ते धनसनयो
धनसाभयक्ता धनवन्त इत्यर्थः ॥

आ० नोपास्यभेदादुपासनाभेदोऽस्तीति दृष्यति । नेति ॥ उपा-
सकस्तावदमुनाऽऽदित्यात्मना पराचो लोकान्देवकामांश्चाप्नोति ।
स एवानेन चाक्षुषरूपेणार्वाचीनलोकान्मनुष्यकामांश्चाप्नोतीति
श्रूयते । न चैकस्य वस्तुतोऽभिन्नोभयरूपत्वप्राप्तिरुपपद्यते । तस्मा-
द्भेदकक्षणा न युक्तित्वर्थः ॥ उभयात्मकत्वमेकस्यापि विद्यामाहात्म्या-
देद्यभावोपगमादुपपन्नमिति शङ्कते । विधेति ॥ एकस्य विद्या-
वभ्रादनेकरूपत्वे वाक्यश्रेष्ठं प्रमाण्यति । वक्ष्यति ष्ठीति ॥ एक-
स्यानेकशरीरपरिग्रहेऽपि न स्वरूपभेदोपपत्तिरिति परिहृ-
रति । न चेतनस्येति ॥ एकत्वसाधकसङ्गावस्तुच्छब्दार्थः ॥ परोक्तं
भेदकमनुष्यदति । यत्त्विति ॥ भेदकारणमित्यस्मादुपरिष्ठादिति
शब्दो ब्रह्मणः ॥ दृष्यति । न तदिच्छादिना ॥ तदित्यतिदिश्य-
मानरूपाद्युक्तं । आधिदैविकमुत्थवदध्यात्मिकेऽपि पुरुषे निर-
तिप्रयैश्वर्य्यश्वत्वाच्च तयोरेक्यमित्याह । स एष इति ॥ तयो-
र्भेदाभावे हेत्वकारमाह । तत्तस्मादिति ॥ ईश्वरस्यैव प्रागुक्तहेतो-
र्गोविषयत्वयोग्यत्वादित्यर्थः ॥ तच्छब्दार्थं स्फुटयति । यस्मादिति ।
स्थानभेदेन यथेत्तोपासनवतः फलान्तर्यं प्राप्तिकां करोति ।

उ० अथ य एतदेवं विद्वान्साम गायत्युभौ स गायति सोऽमुनैव स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति देवकामांश्च १७१ अथाने- नैव ये चैतस्मादवीञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति मनु- थकामांश्च तस्माद् ह वैविदुद्गाता ब्रूयात् १ ६ १ कं ते काममागायानीत्येष खेव कामागानस्येष्टे य एतदेवं विद्वान्साम गायति साम गायति १ ६ १ तृतीयस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

भा० अथ य एतदेवं विद्वान् यथोक्तं तदेवमुद्गीयं विद्वान् साम गायति उभौ स गायति चक्षुषमादित्यश्च तस्यैवं विदः फल- मुच्यते । सोऽमुनैवादित्येन स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति आतित्यान्तर्गतदेवो भूत्वैत्यर्थो देवका- मांश्च । अथानेनैव चाक्षुषेणैव ये चैतस्मादवीञ्चो लोका- स्तांश्चाप्नोति मनुष्यकामांश्च चाक्षुषो भूत्वैत्यर्थः । तस्माद् ह वैविदुद्गाता ब्रूयाद्यजमानं । कामिष्टन्ते तव काममागाया- नीति । एष हि यस्माद्गाता कामागानस्योद्गानेन कामं

या० अथेति । एतत्त्वामेति सम्बन्धः । एवं विद्वानित्येतदेव विभजते । यथोक्तमिति । विद्वानित्यस्माद्परिष्ठादद्यशब्दः सम्बन्धते । सोऽ- मुनैव लोकान् कामांश्चाप्नोति सम्बन्धः । आसिपकारं चिद्वेत्तीति । स एष इति । उपास्यवदुपासकस्यापि कुतो निरतिशयमन्वयं । न हि इयानिरश्चमैश्वर्यं मुक्तमित्याशङ्क्याह । आदित्येति । अमुनैवादित्येनेत्युक्तमवात्र याक्तीकृतं । अद्यशब्दस्तथापर्व्यायसा- क्षुषो भूत्वाऽनेनैव चाक्षुषेणेति सम्बन्धः । उक्तफलस्य याज

उ० त्रयो होद्गीथे कुशला बभूवुः शिल्कः शालावत्य-
 चैकितायनो दाल्भ्यः प्रवाहणो जैवलिरिति ते
 होचुरुद्गीथे वै कुशलाः स्मो ह्नोद्गीथे कथां वदाम
 इति ॥ १ ॥

भा० सम्पादयितुमीष्टे समर्थ इत्यर्थः । कोऽसौ च एवं विद्वान् साम
 गायति साम गायति । द्विरक्तिरुपासनसमाप्त्यर्था ॥ ७ ॥-

अनेकधोपास्यत्वादक्षरस्य प्रकारान्तरेण परोवरीयस्व-
 गुणफलमुपासनान्तरमग्निनाथ । इतिहासस्तु सुखावबोध-
 नार्थः । त्रयस्त्रिसङ्ख्याकाः । इ इति ऐतिह्यार्थः । उद्गीथे उद्गी-
 थज्ञानं प्रति कुशला निपुणा बभूवुः कस्मिंस्त्रिदेशे काले च
 निमित्ते वा समेतानामित्यभिप्रायः । न हि सर्वस्मिन्
 जगति त्रयाणामेव कौशलमुद्गीथादिविज्ञाने । श्रूयन्ते ह्युष-
 स्त्रिजानश्रुतिकैकेयप्रभृतयः सर्वज्ञकल्पाः । के ते त्रय इत्याह ।
 शिल्को नामतः शलावतोऽपत्यं शालावत्यः । चिकितायन-
 स्यापत्यं चैकितायनः । दाल्भ्यगोत्रो दाल्भ्यो ह्यामुष्यायणो वा

षा० मानत्वं दर्शयति । तस्मादिति ॥ तच्छब्दार्थमेव कथयति । एष
 शीति ॥ उद्गातारं विश्वमष्टि । कोऽसाविति ॥ उद्गीथे परस्य
 सम्पाद्योपासनं विभागेनोक्तमुपसंहरति । द्विरक्तिरिति ॥ ० ॥

अध्यात्माधिदेवततत्त्वज्ञानभेदावच्छिन्नपरमात्मदृष्ट्योद्गीथोपास-
 नमखिलपाप्मापनमप्यजमुक्तं ॥ सत्यति स्थानभेदावच्छेदं हित्वा
 परोवरीयस्वमुक्तपरमात्मदृष्ट्योद्गीथोपासनं परोवरीयस्वपा-
 त्रिपक्षकमानोतवानाज्ञाय इति प्रकृत्यतात्पर्यमाह । अनेकधेति ॥
 तर्हि विवक्षितमुपासनमेवोच्यतां किमात्माधिक्येत्वात्प्रज्ञाह ।
 इतिहासस्त्विति ॥ इतिहासः पूर्ववत् । इतिहास्य भाव इतिह्यं ।

उ० तथेति ह समुपविविशुः स ह प्रवाहणो जैव-
 लिखाव भगवन्नावये वदतां ब्राह्मणयोर्वदतो-
 वीचः० श्रोथामीति । २ । स ह शिल्कः शाला-
 वत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच हन् त्वा पृच्छा-
 नीति पृच्छेति होवाच । ३ ।

भा० प्रवाहणो नामतो जीवन्त्यापत्यं जैवस्त्रिरित्येते चयसो हो-
 चुरन्योन्यमुद्गीधे वै कुशला निपुणा इति प्रसिद्धाः स्मः । अतो
 हन् यद्यनुमतिर्भवतामुद्गीधे उद्गीधज्ञाननिमित्तां कथां
 विचारणां पक्षप्रतिपक्षोपनासेन वदामो वादं कुर्वन् इत्यर्थः ॥

तथाच तद्विद्यसंवादे विपरीतपक्षणनाम्नाऽपूर्वविज्ञा-
 नोपजनः संशयनिवृत्तिरिति । अतस्तद्विद्यसंयोगः कर्त्तव्य इति
 चेतिहासप्रयोजनं दृश्यते हि शिल्कादीनां । तद्येत्युक्त्वा ते
 समुपविविशुर्होपविष्टवन्तः किल । तत्र राज्ञः प्रागल्भ्याप-

था० समेतानामिति निर्द्धारणे यत्नी । ननु सर्वस्मिन्नगति प्रयागा-
 मेवोद्गीधादिज्ञाने कौशलमिति किं नोच्यते किमिति तेषां मध्ये
 प्रयागामेव तन्नैपुण्यं प्रतिपाद्यते तत्राह । न हीति । अमुष्य
 प्रसिद्धस्यापत्यमामुष्यायसो ह्येतेरामुष्यायसः क्षामुष्यायसः । तत्र
 मम चायमिति परिभाषया धर्मतः परिगृहीत इति यावत् ।

विमर्शो वादारम्भ इत्यत आह । तथा चेति । प्रकृतं वादं
 तस्मिन्निवृत्तिरुद्देश्यं विद्या येषां तैः सच संवादे दृष्टमेव फलमि-
 त्यर्थः । इतिप्रत्यक्षस्य प्रयोजनमित्येतेन सम्बन्धः । वादारम्भस्य
 दृष्टफलते फलितमाह । अत इति । इतिहासस्य सुखावयो-
 धार्थं इत्युक्तेन समुपविविशुर्होपकारः । अथ यथास्तपनं दृष्टमित्या-
 शङ्क्याह । दृश्यते हीति । शिल्कादीनां तद्विद्यसंयोगे विपरीतधी-
 र्भसादिर्भ्रममिति श्रेयः । तथेति निर्द्धारणार्थां सप्तमी । राज्ञः

उ० का साम्नो गतिरिति स्वर इति होवाच स्वरस्य
का गतिरिति प्राण इति होवाच प्राणस्य का
गतिरित्यनुमिति होवावानुस्य का गतिरित्याप
इति होवाच १ ४ १ अपां का गतिरित्यसौ
लोक इति होवाच अमुथ लोकस्य का गतिरिति

भा० पत्तेः । स ह प्रवाहणो जैवल्लिहवाचेतरौ भगवन्मौ पूजाव-
न्नावये पूर्वं वदतां । ब्राह्मणयोरिति लिङ्गाद्राजाऽसौ
युवयोर्ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाचं श्रोयामि । अर्थरहितामित्य-
परे वाचमिति विशेषणात् । उक्तयोः स ह शिलकः ब्राह्मा-
वत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच । इन्त यद्यनुमंस्यसे त्वा त्वां
पृच्छानीत्युक्त इतरः पृच्छेति होवाच लब्धानुमतिराह ॥

का साम्नो गतिः । प्रकृतत्वादुद्गीथस्य । उद्गीथो ह्यत्रोपा-
स्यत्वेन प्रकृतः । परोवरोयांसमुद्गीथमिति च वक्ष्यति । गति-
राश्रयः परायणमित्येतत् । एवं पृष्टो दाल्भ्य उवाच
स्वर इति । स्वरत्नकत्वात्साम्नो यो यदात्मकः स तद्गतिः

षा० प्रागल्भ्योपपत्तेरित्युक्तं तस्य राजत्वे हेत्वभावादित्याशङ्क्याह ।
ब्राह्मणयोरिति ॥ पक्षान्तरं विशेषणसामर्थ्यादुत्थाप्याङ्गोक्तेरि-
ति । अर्थेति ॥ राज्ञा यथोक्तेन प्रकारेणोक्तयोर्ब्राह्मणयोर्मध्ये
शाणावत्वे दाल्भ्यं प्रत्यवाचेति सम्बन्धः । साम्नो गतिरित्यन्वयः ॥

सामशब्दार्थमाह । प्रकृतत्वादिति । तस्य पूर्वोत्तरग्रन्थयोः
प्रकृतत्वं प्रकटयति । उद्गीथो ऋषीति ॥ गतिशब्दस्य क्रियावि-
धयत्वं यावत्तयति । आश्रय इति ॥ औपचारिकमाश्रयं निर-
स्यति । परायणमित्येतदिति ॥ स्वरो ध्वनिभेदः स च यमुद्गीथस्य
गतिरित्याशङ्क्याह । स्वरात्मकत्वादिति । तद्यत्प्रकृतया तदा

उ० न स्वर्गं लोकमति नयेदिति होवाच स्वर्गं वयं
लोकं सामाभिसंस्थापयामः स्वर्गसंस्थावत्सामेति ॥ ५ ॥ तं ह शिल्कः शालावत्यञ्चै-

भा० तदाश्रयश्च भवतीति युक्तं तदाश्रय इव घटादिः ।
खरस्य का गतिरिति प्राण इति होवाच । प्राण-
निष्ठाद्यो हि खरस्यस्यखरस्य प्राणो गतिः । प्राणस्य
का गतिरित्यन्नमिति होवाच । अन्नावष्टम्भो हि प्राणः ।
अनुयति वै प्राण ऋतेऽन्नादिति हि ऋतेः । अन्नं दामे-
ति च । अन्नस्य का गतिरित्याप इति होवाच । अण्णव-
त्वादन्नस्य । अपां का गतिरित्यसौ लोक इति होवाच ॥

अमुष्मासोकादृष्टिः सम्भवति । अमुष्य लोकस्य का गति-
रिति पृष्ठो दान्भ्य उवाच । स्वर्गममुं लोकमतीत्याश्रयान्तर
माम न नयेत् कश्चिदिति होवाच आह । अतो वयमपि
स्वर्गं लोकं सामाभिसंस्थापयामः । स्वर्गलोकप्रतिष्ठं माम

या० अयत्नेन तत्तादाख्याद्भवति खरस्तस्य गतिरित्यर्थः ॥ सास्रः खरा
त्मकत्वेऽपि कथं तद्गतित्वमित्याश्रयस्य दृष्टान्तेन परिहरति । यो
यदात्मक इति । प्राणस्यान्नावष्टम्भत्वं वाजसनेयश्रुतिं प्रमा-
दयति । मुष्यतीति । वत्सस्थानीयस्य प्राणस्यान्नं दाम बन्धनमिति
च ऋतेरित्यर्थः । ता अन्नमश्नन्तीति ऋतेऽन्नस्याश्रयत्वत्वं प्रत्यक्षं ।
कथमपामसौ लोको गतिस्तथाह । अमुष्मादिति । इति
पृष्ठो दान्भ्य उवाच । हेति सम्बन्धः । तत्र हृन्दसि आकभिवमा-
भावमभिप्रेत्य क्रियापदं आकरोति । आहेति । यद्यपि परो
मास्याश्रयान्तरं प्रतिपद्यते तथापि तत्रा तदाश्रयमेवेत्याश्रयत्वात् ।
अत इति । अतःश्रयार्थमेव स्फोरयति । स्वर्गेति । तस्या-

उ० कितायनं दाल्भ्यमुवाचाप्रतिष्ठितं वै किल ते
दाल्भ्य साम यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्द्धी ते विपतिथ-
तीति मूर्द्धी ते विपतेदिति ॥ ६ ॥ हन्नाहमेतद्-

भा० जानीम इत्यर्थः । स्वर्गसंस्तावं स्वर्गत्वेन संस्तवनं संस्तावे
यस्य तस्याम स्वर्गसंस्तावं हि यस्मात्स्वर्गा वै लोकः साम
वेद इति श्रुतिः । तमितरः शिल्पकः शालावत्यश्चैकितायनं
दाल्भ्यमुवाच । अप्रतिष्ठितमसंस्थितं परोवरीयस्तेनास-
माप्तगतिः मामेत्यर्थः । वै इत्यागमं स्मारयति किलेति च
दाल्भ्य ते तव माम् । यस्त्वमहिष्णुः मामविदेतर्ह्येतस्मिन्
कास्ते ब्रूयात्कश्चिद्विपरीतविज्ञानं अप्रतिष्ठितं माम् प्रति-
ष्ठितमित्येवं वादापराधिनं मूर्द्धा शिरस्ते विपतिथ्यति वि-
स्यष्टं पतिथ्यति इति । एवमुक्तस्यापराधिनस्तथैव तद्विपतेन्न
संशयो न त्वधं ब्रवीमीत्यभिप्रायः । ननु मूर्द्धपातार्हं चेदप-

आ० त्वर्गलोकप्रतिष्ठं सामेति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ स्वर्गसंस्तावं सामेत्यत्र
प्रमाणात् । स्वर्ग इति ॥ उपदेशपारम्पर्यमागमः ॥ यत्कृतं
तदनिवृत्तमिति स्वर्गस्यान्तवत्त्वात् परायणत्वं सम्भवतीत्याशये-
नाह । किलेति ॥ यद्योक्तं न्यायं सूचयतीति शेषः ॥ न्यायागमा-
भ्यामप्रतिष्ठितं सामेत्युपसंहरति । दास्येति ॥

स्वर्गप्रतिष्ठितं सामेति ज्ञाने दोषं दर्शयति । यस्त्विति ॥
असहिष्णुर्मिथ्यावचनमसङ्गमानः सन्निति यावत् । एतस्मिन्काले
मिथ्यावचनावस्थायामित्यर्थः । विपरीतं विज्ञानं यस्य स तद्यो-
क्तत्वं प्रति इति विग्रहः ॥ तदेव विपरीतज्ञानमभिनयति । अप्र-
तिष्ठितमिति ॥ साम प्रतिष्ठितमिति विपरीतज्ञानं प्रति कश्चि-
द्ब्रूयादिति सम्बन्धः ॥ तदीयवचनमेव दर्शयति । एवमिति ॥ स

उ० गवत्तो वेदानीति विद्धीति होवाचामुथ लोकस्य
का गतिरित्ययं लोक इति होवाच अस्य लोकस्य
का गतिरिति नं प्रतिष्ठां लोकमिति नयेदिति

भा० राधं कृतवानतः परेणानुक्तस्यापि पतेमूर्द्धा न चेदपराधु-
क्तस्यापि नैव तत्पततु । अन्यथा अकृताभ्यागमः कृतनाशश्च
स्यातां । नैष दोषः । कृतस्य कर्माणः शुभाशुभस्य फलप्राप्ते-
र्देशकालनिमित्तापेक्षत्वात् ॥ तत्रैवं सति मूर्द्धपातनि-
मित्तस्याप्यज्ञानस्य पराभिव्याहारनिमित्तापेक्षत्वमिति ।
एवमुक्तो दास्य आह हन्ताहमेतद्गवत्तो वेदानि
यत्प्रतिष्ठं सामेत्युक्तः प्रत्युवाच शालावत्यो विद्धीति
होवाच । अमुष्य लोकस्य का गतिरिति पृष्टो दास्येन

आ० तथा कथयतु मम तु किं स्यादित्याशङ्क्याह । एवमुक्तस्येति ॥
तथैव विदुषः शापवाक्यानुसारेणैति यावत् ॥ तदिति शिरः
निवृत्तिः ॥ शापदानाय प्रवृत्तत्त्वयमिति शङ्कां वारयति । न
त्विति ॥ मूर्द्धपातोपन्यासानर्थक्यमाशङ्कते । न त्विति ॥ अपराधा-
भावेऽपि पराक्तिवशान्मूर्द्धपाते दोषमाह । अन्यथेति ॥ सति
चापराधिनि पराक्तिवधुर्थ्यान्मूर्द्धपाताभावे दोषं कथयति ।
अकृतेति ॥ अपराधस्य मूर्द्धपातहेतोरपि सहकार्यपेक्षत्वादभि-
व्याहारणं नानर्थकमित्युत्तरमाह । नैष दोष इति ॥

कर्मणः शुभादेशाचरितस्य निमित्तापेक्षया फलहेतुत्वेऽपि
प्रकृतेऽपराधिनि कृता व्याहारजापेक्षेत्याशङ्क्याह । तत्रेति ॥ तत्र
शुभादेशं कर्मण्येव निमित्तापेक्षया फलप्रदे सतीत्यर्थः । इति
पराभिव्याहारकर्मवदिति शंसः ॥ हन्त्यादि व्याहरेति । एव-
मिति ॥ कथममुष्य लोकस्यैतच्छाकप्रतिष्ठत्वं तदाह । अयं लोक
इति । आदिशब्दः अज्ञादिसङ्ख्यार्थः । तत्रैव श्रुतिं प्रमाणयति ।

उ० होवाच प्रतिष्ठां वयं लोकं सामाभिसंस्थाप-
यामः प्रतिष्ठा संस्ताव हि सामेति ॥ ७ ॥ तं ह
प्रवाहणो जैवलिरूवाचान्वद्वै किल ते शालावंत्य
साम यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूढी ते विपतिथतीति मूढी

भा० शालावत्योऽयं लोक इति होवाच । अयं हि लोको याग-
दानहोमादिभिरम्, लोकं पृथ्यतीति । अतः प्रदानं देवा
उपजीवन्तीति हि श्रुतयः । प्रत्यक्षं हि सर्वभूतानां धरणी
प्रतिष्ठेति । अतः साक्षाऽप्ययं लोकः प्रतिष्ठैवेति युक्तं । अस्य
लोकस्य का गतिरित्युक्तं आह शालावत्यः । न प्रतिष्ठां
इमं लोकमतीत्य न नयेत्साम कश्चित् ॥ अतो वयं प्रतिष्ठां
लोकं सामाभिसंस्थापयामः । यस्मात् प्रतिष्ठासंस्तारं
हि प्रतिष्ठालेन संस्तुतं सामेत्यर्थः । इयं वै रथन्तर-
मिति च श्रुतिस्वामेवमुक्तवन्तं ह प्रवाहणो जैवलिरूवा-

चा० अत इति ॥ यस्मात्सोकात्प्रदीयमानं चरपुरोडाशाद्यग्निद्वारो-
पजीवन्ति देवा इति श्रौती प्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ भवतु परं लोकं
प्रति प्रतिष्ठात्मस्य लोकस्य तथापि कथमयं लोकः सामः
प्रतिष्ठेत्याशङ्क्याह । प्रत्यक्षं हीति ॥ पृथिव्याः सर्वाणि भूतानि
प्रति प्रतिष्ठाले षणितमाह । अत इति ॥ साक्षाऽपि सर्वान्त-
र्भावादित्यर्थः ॥

तथापि प्रतिष्ठान्तरं त्वया वाच्यमित्याशङ्क्याह । अतो वय-
मिति ॥ यस्मादेतल्लोकप्रतिष्ठालेन संस्तुतं साम तस्मादिदं साम
प्रत्येतमेव लोकं प्रतिष्ठां जानीम इति योजना ॥ कथं प्रतिष्ठालेन
सामत्वाविशेषात्पृथिव्यां साम कृतमित्याशङ्क्याह । इयमिति ॥
इयं वै रथन्तरं इत्येवाप्यस्य सामविशेषस्य पृथिवीत्वेन कृतत्वा-
दुद्गीयस्यापि सामत्वाविशेषात्पृथिव्यात्मत्वं सम्भाव्यत इत्यर्थः ।

उ० ते विपतेदिति हन्नाहमेतद्भगवतो वेदानीति
 विद्भीति होवाच ॥ ६ ॥ तृतीयस्याष्टमः खण्डः ॥ ६ ॥
 अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच
 सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त
 आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायाना-
 काशः परायणं ॥ १ ॥ स एष परो वरीयानुद्गीथः

भा० चान्तवद्दै किञ्च ते शाखावत्य सामेत्यादि पूर्वम् । ततः
 शाखावत्य आह हन्नाहमेतद्भगवतो वेदानीति विद्भि
 इति होवाच ॥ ८ ॥

इतरोऽनुज्ञात आह अस्य लोकस्य का गतिरिति आ-
 काश इति होवाच प्रवाचणः । आकाश इति च पर आत्मा
 आकाशो वै नामेत्याकाशश्च्युतेः ॥ तस्य हि कर्म
 भूतोत्पादकत्वं । तस्मिन्नेव हि भूतप्रलयः । तत्तेजोऽसृ-
 जत । तेजःपरस्यां देवतायामिति हि वक्ष्यति । सर्व्वेषु
 ह वै इमानि भूतानि स्यावरजङ्गमानि आका-

षा० हन्नाहमेतदित्यचानन्तं सामेतदित्युच्यते । आकाशश्च्युत्वात्स्य
 भूताकाशविवक्ष्यत्वं स्यात्परमात्मविवक्ष्यत्वं वाच्यमिदं चार्ह-
 यति । आकाश इति चेति । किञ्च परस्यात्मनः सर्व्वभूतोत्पा-
 दकत्वं कर्म्मिति वेदान्तमस्यांदा तदिहाकाशे श्रुतं ।

तथा च परमात्मवाकाशश्च्युत्वात् इत्याह । तस्य हीति । किञ्च
 परस्मिन्नेव भूतानां प्रलयः स चाकाशे श्रुतस्तस्मात्पर सवात्मा-
 काश इत्याह । तस्मिन्नेवेति । सर्व्वोत्पादकत्वं परस्य कर्म्मत्वम्
 मानमाह । तत्तेजोऽसृजतेति । परस्मिन्नेव जयो भूतानामित्य-
 चपि मानमाह । तेज इति । भवतु परस्यात्मनः सर्व्वोत्पाद-

उ० स एषोऽनन्तः परोवरीयो हास्य भवति परो-
वरीयसो ह लोकान् जयति य एतदेवं विद्वान्प-
रोवरीयाऽसमुद्गीथमुपास्ते ॥ २ ॥ तऽहैतमति-

भा० शादेव समुत्पद्यन्ते । तेजोबलादिक्रमेण सामर्थ्यादाकाशं
प्रत्यक्षं यन्ति प्रलयकाले तेनैव विपरीतक्रमेण हि यस्मा-
दाकाश एवैभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ज्यायान्महत्तरोऽतः
सर्वेषां भूतानां परायणं प्रतिष्ठा त्रिखपि कालेष्वित्यर्थः ।
यस्मात्परम्परं वरीयः वरीयसोऽप्येषः परस्य परोवरीयानु-
द्गीथः परमात्मसम्पन्न इत्यर्थः । अत एव स एषोऽनन्तोऽवि-
द्यमानान्तस्तमेतं परोवरीयांसं परमात्मभूतमनन्तमेवं

आ० कत्वं कर्म तथापि क्रिमायातमाकाशस्येति चेत्तत्राह । सर्वा-
योति ॥ कथमयं क्रमो लभ्यते । अविशेषेण हि ततः सर्वात्पत्तिः
श्रुतेत्याशङ्क्याह । सामर्थ्यादिति ॥ आत्मन आकाशः सम्भूतस्त-
त्तजोऽदृष्टजतेत्यादिश्रुतिबलादित्यर्थः ॥ तथापि कथमाकाशे सर्व-
भूतलयस्तत्राह । आकाशं प्रतीति ॥ विपर्ययेण तु क्रमोऽत इति
न्यायेनाह । विपरीतेति ॥ आकाशस्य परमात्मत्वे हेतुन्तर-
माह । यस्मादिति ॥ परायणत्वमपि तत्रैव लिङ्गमित्याह । अत
इति ॥ आकाशस्तस्मिन्नादिति न्यायेनाकाशस्य परमात्मत्वमुक्त-
मिदानीं तस्योद्गीथे सम्पादितस्य परोवरीयस्त्वं गुणमुपदिशति ।
यस्मादिति ॥ उत्तरमुत्तरं श्रेष्ठादपि श्रेष्ठोऽयमित्येतत् ॥

साममात्रस्य कथमयं गुणः स्यादित्याशङ्क्याह । परमात्मेति ॥
आकाशस्य परमात्मत्वे लिङ्गान्तरमाह । अत एवेति ॥ परमा-
त्मसम्पन्नत्वादिति यावत् । आकाशो हि प्रकृतोद्गीथे सम्पादि-
तोऽनन्तः श्रुतः । न चानन्तं ब्रह्मणोऽन्यत्र युक्तं । तत्त्वं चानमनन्तं
ब्रह्मेति श्रुतेः । तस्मादाकाशो ब्रह्मेत्यर्थः । सम्भवाकाशश्चित्तस्य
परस्योद्गीथे सम्पादितस्य परोवरीयस्त्वगुणविशद्व्यस्तोपात्तिं

उ० धन्वा शौनक उदरशाण्डिल्यायोक्तौवाव यावत्
 एनं प्रजायामुद्गीथं वेदिष्यन्ते परोवरीयो हैभ्य-
 स्तावदस्मिन्लोके जीवनं भविष्यति ॥ ३ ॥ तथामु-
 ष्मिन्लोके लोक इति स य एतमेवं विद्वानुपास्ते
 परोवरीय एव हास्यास्मिन्लोके जीवनं भवति
 तथामुष्मिन्लोके लोक इति लोके लोक इति ॥
 ४ ॥ ६ ॥ तृतीयस्य नवमः खण्डः ॥

भा० विद्वान् परोवरीयांममुद्गीथमुपास्ते तस्यैतत्फलमाह । परो-
 वरीयः परम्यरं विशिष्टतरं जीवनं हास्यविदूषो भवति दृष्टं
 फलमदृष्टञ्च परोवरीयम उत्तरात्तरविशिष्टतरानेव
 ब्रह्माकाशान्तालोकाश्चयति य एतदेवं विद्वानुद्गीथमुपास्ते ॥
 किञ्च तमेतमुद्गीथं विद्वानतिधन्वा नामतः शुनकस्यापत्यं
 शौनक उदरशाण्डिल्याय शिष्यायंतमुद्गीथदर्शनमुक्तौवाच ।
 यावत् ते तव प्रजायां प्रजामन्ततावित्यर्थः । एतमुद्गीथं
 त्वत्सन्ततिजा वेदिष्यन्ते ज्ञास्यन्तं तावन्तं कालं परोवरीयो
 ह एभ्यः प्रमिद्धेभ्यो लौकिकजीवनेभ्य उत्तरात्तरविशि-
 ष्टतरं जीवनतेभ्यो भविष्यति । तथादृष्टंऽपि परम्लोकं
 ऽमुष्मिन्परोवरीयांलोको भविष्यतीत्युक्तवान् शाण्डिल्या-

आ० विदधाति । तमेतमिति ॥ परम्यरमुपयुंपरोति यावत् । तस्मा-
 देवमुपासीतेति भावः ॥ विधिष्येवमर्थवादं दर्शयति । किञ्चेति ॥
 इतश्चात्र विधिरस्तीत्येतत्तेभ्यस्तत्सन्ततिजा ये यद्योद्गीथे वेदि
 तारत्तदर्शनित्यर्थः । तथा दृष्टविशिष्टतरजीवनवेदित्यर्थः ।

उ० मटचीहतेषु कुरुघाटिक्या सह जाययोषस्तिर्ह
चाक्रायण इभ्ययामे प्रद्राणक उवास ॥११॥स हेभ्यं
कुल्माषान् खादन् विभिक्षे तथ् होवाच ।

भा० यातिधन्वा श्रौनकः । स्यादेतत्फलं पूर्वेषां महाभाग्या-
नां नैदंयुगीनानामित्याशङ्कानिवृत्तये आह । स यः
कश्चिदेतदेवं विद्वानुद्गीथमेतर्ह्युपास्ते तस्याप्येवमेव परोव-
रीय एव हास्यास्मिन्नोके जीवनं भवति तथामुष्मिन्नोके
लोक इति ॥ ९ ॥

उद्गीथोपासनप्रसङ्गेन प्रस्तावप्रतिहारविषयमयुपासनं
कर्त्तव्यमितीदमारभ्यते । आख्यायिका तु सुखावबोधार्था ।
मटचीहतेषु मटच्योऽग्रनयस्ताभिर्हतेषु नाशितेषु कुरुष-
स्त्रेस्त्रित्यर्थः । ततो दुर्भिक्षे जाते आटिक्याऽनुपजातयो-
धारादिस्त्रीव्यञ्जनया सह जाययोषस्तिर्ह नामतस्यक-
स्यापत्यं चाक्रायणः । इभो हस्ती तमर्हतीतोभ्यः ईश्वरो

आ० अट्टेऽपीति छेदः ॥ स य एतमित्याद्युत्तरवाक्यं शङ्कोत्तरत्वेनो-
त्थाप्य आचष्टे । स्यादित्यादिना ॥ अस्मिन्नुगे भवन्तीत्यैदंयुगी-
नास्तेषामैदंयुगीनानां लोकः परोवरीयानिति शेषः । पुनर-
स्मिन्नद्गीथोपासिसमाप्त्यर्था ॥ ९ ॥

अथोद्गीथाक्षरोपासनस्यानेकधोक्तत्वाद्दक्षत्यागवशेषात्प्रपाठक-
परिसममिरेव युक्त्याशङ्काह । उद्गीथेति ॥ इदमाखण्डान्तं परा-
मृश्यते ॥ प्रस्तावाद्युपासनं विवक्षितं चेत्तदेवोच्यतां किमनया कथ-
येत्याशङ्काह । आख्यायिका ऋषिः । मटच्यो मर्दनहेतवोऽग्रनयः
पाषाणदृष्टयो वा ततः शस्यनाशादित्येतत्सर्वतः खैरसम्भारेऽपि
न अभिचारश्चेति दर्शयितुमाटिक्येति विशेषणं । प्रस्तावकपदस्य

उ० नेतोऽन्ये विद्यन्ते यच्च येऽम इम उपनिहिता इति ।

२ । एतेषां मे देहीति होवाच तानस्मै प्रददौ
हस्तानुपानमित्युच्छिष्टं वै मे पीतं स्यादिति
होवाच । ३ । न स्वितेतेऽप्युच्छिष्टा इति न वा
अजीविष्यमिमानखादन्निति होवाच कामो म

भा० हस्तारोहो वा तस्य याम इभयामस्तस्मिन्प्रद्राणकोऽस्त्रा-
लाभात् । द्रा कुत्सायां गतो । कुत्सितां गतिं गतोऽन्यावस्थां
प्राप्त इत्यर्थः । उवाम उषितवान् कस्यचिद्गृहमाश्रित्य ।
मेऽस्त्रार्थमटन्निभं कुत्साषान् कुत्सिताश्राषान् खादन्नं
भक्षयन्तं यदृच्छयोपलभ्य विभिक्षे याचितवान् । तमुषसिं
ह उवाचेभ्यः । नेतोऽस्त्रान्नया भक्ष्यमाणादुच्छिष्टरात्रेः
कुत्साषा अन्ये न विद्यन्ते । यच्च ये राश्री मे मम उप-
निहिताः प्रक्षिप्ता इमे भाजने किं करांसीत्युक्तः प्रत्युवा-

द्या० क्रियापदेन सम्बन्धः । कुत्सितगतिप्राप्ता चतुरश्रालाभादिति ॥
प्रद्राणकशब्दार्थं धातुपन्यासद्वारा कथयति । दा कुत्सायामिति ॥
यदृच्छया सहसेत्यर्थः ॥ नेत इति वाक्यापादानं तद्याकराति ।
अस्त्रादिति ॥ यदित्यर्थं बद्धवचनान्तं । उपनिहिताः कुत्साषा
इति शेषः । तेषां खल्विमे भाजने प्रक्षिप्ता इति योजना । हस्त
कुत्साषा भक्षिताखदित्यर्थः ॥ किं प्रत्युवाचेत्याकाङ्क्षापूर्वकमाह ।
किमित्यादिना ॥ अनुपानाभावेऽपि तुल्यं जीवन्वराचिन्त्यमित्या-
शङ्काह । काम इति ॥

अन्योच्छिष्टकुत्साषभक्ष्यस्यैवदन्त्याः अन्तस्तात्पर्यमाह । अत-
चेति । चाक्रायकस्य विदुषोऽभक्ष्यभक्ष्यद्वयं नादिति यावत् ।
यवामवस्थां प्राप्तस्य जीवितसन्देहमापन्नस्येत्यर्थः । विद्याधर्म-
यज्ञोपेतो ज्ञानादिप्रयुक्तत्वात् प्रपन्नस्येतेतत् । आत्मोपकारे

उ० उदपानमिति '१ ४' १ सं ह खादित्वाऽतिशेषान्
जायाया आजहर साय एव सुभिक्षा बभूव

भा० चोषस्तिः । एतेषामेतानित्यर्थः । मे मद्यं देहीति होवाच ।
तान् स इभ्योऽस्मा उषस्तये प्रददौ प्रदत्तवान् । अनुपानीयं
समीपस्थमुदकं च । हन्त गृहाणानुपानमित्युक्तः प्रत्युवाच ।
उच्छिष्टं मे ममेदमुदकं पीतं स्याद्यदि पास्यामीत्युक्तवन्मं
प्रत्युवाचेतरः । किं न खिदेते कुस्लाषा अप्युच्छिष्टा इत्युक्त
आशोषस्तिर्न वै अजीविष्यं न जीविष्यामीमान् कुस्लाषान्-
खादन्नभक्षयन्निति होवाच । काम इच्छातो मम उदक-
पानं लभ्यत इत्यर्थः । अतश्चैतामवस्थां प्राप्तस्य विद्याधर्म-
वशोवतः स्वात्मपरोपकारसमर्थस्यैतदपि कर्म कुर्वते
नागःस्पर्श इत्यभिप्रायः । तस्यापि जीवितं प्रत्युपायान्तरे
अजुगुप्सिते सति जुगुप्सितमेतत्कर्म दोषाय । ज्ञानावलेपेन
कुर्वते नरकपातः स्यादेवेत्यभिप्रायः ॥

प्रद्राणकशब्दश्रवणात्तांश्च स खादित्वाऽतिशेषानतिशि-
ष्टान् जायायै कारुण्यादाजहार । साटिक्यय एव कुस्लाष-

भा० परोपकारे च सामर्थ्यं नियहानुग्रहशक्तिमत्त्वमेतत्कर्म्म जीवन-
मात्रकारणं कुत्सितस्यैतमित्यर्थः ॥ उच्छिष्टोदकपानप्रतिषेध-
स्तुतेरभिप्रायमाह । तस्यापीति । एतत्कर्म्मैतन्नभक्षयन्नोक्तिः ॥
ननु ज्ञानिनो यथेष्टचेष्टानुच्चायते । मैवं । सर्वज्ञानुमतिश्चे-
त्खादिन्यायविरोधादित्याह । ज्ञानेति ॥

तस्मिन्नभिप्राये किङ्कं दर्शयति । प्रद्राणयेति । चाक्रायणे प्रद्रा-
णकप्रयोगात्परमापदमापन्नः संकुस्लाषानुच्छिष्टान् चानु भक्षि-

उ० तान्प्रतिगृह्य निदधौ १ ५ १ स ह प्रातः सञ्चि-
हान उवाच यद्वताऽनुस्य लभेमहि लभेमहि धन-
मात्राऽ राजाऽसौ यस्यते स मा सर्वैरात्विज्यै-
वृणीतेति १ ६ १ तं जायोवाच हन् य त इम
एव कुल्भाषा इति तान् खादित्वाऽभुं यज्ञं

भा० प्राग्नेः सुभिचा शोभनभिचा लब्धाया इत्येतद्भूय संवृत्ता ।
तथापि स्त्रीस्वाभाव्यादनवज्ञाय तान् कुल्भाषान्पत्युर्हन्नात्
प्रतिगृह्य निदधौ निक्षिप्रवती । स तस्याः कर्म जागन्प्रात-
रुषःकाले सञ्चिहानः शयनं निद्रां वा परित्यजन्नुवाच ।
पत्न्याः शृण्वन्त्याः यद्यदि वतेति खिद्यमानोऽन्नस्य शोकं
लभेमहि । तद्भुक्त्वात्रं समर्थो गत्वा लभेमहि धनमात्रां धन-
स्यान्तं । ततोऽस्माकं जीवनं भविष्यतीति ॥ धनलाभे च

पा० तवानिति प्रतिभाति । तथा च आग्निने यद्येष्टाचरन्ते प्रमायाभा-
वादानेकप्रमायविराधाच्च नामावच विवक्षित इत्यर्थः । स्त्रीस्वा-
भावं पत्युराज्ञाकरत्वं । तस्याः कर्म कुल्भाषायां परिरक्षणं ॥ यत्प्र-
तीति कस्मान्नोक्तं तत्राह । यजमानत्वादिति ॥ राज्ञो यजमानत्वा-
द्यागप्रणस्यात्मगामित्वाद्यस्यत इत्यात्मनेपदं प्रथममित्यर्थः ॥ अन्व-
यानुपपन्नत्वं सम्भवे कुतन्नामैव राजा मानयिष्यतीत्याशङ्क्याह । स
चेति । इत्येतेषु जनेषु लाभश्चेदेवं धनलब्धिवारा जीवन्नेतुरित्यर्थः ।
राज्ञो यज्ञलभेत्सुच्यते ॥ उक्तानुरंक्तत्वं कुतो बल्लित्तिरित्याशङ्क्याह ।
उक्तानुपपन्नानिति । ननुवन्त्यस्मिन्निति सप्तम्या संवाददेशा निर्दे-
श्यते । किमर्थं मामन्तं तदाह । अभिसम्तीकरवाप्यति । विदुषः
समीपे देवतामविदाम्प्रोक्ताश्चमि चेन्मूर्खा तं विपतिय्यतीत्यर्थे
सन्त्यः । ननुविद्वन्निन्दाया विवक्षितत्वादित्यस्योपपन्नम-
न्विष्यन्विति चेन्नैवाह । तन्परोक्तोऽप्युक्ति । तस्यैकविद्यागप्रणो-

उ० विततमेयाय १ ७ १ तत्रोद्गातृनास्तावे स्तोथमा-
णानुपोपविवेश स ह प्रस्तोतारमुवाच १ ८ १
प्रस्तोतयीदेवता प्रस्तावमन्वायता ताञ्चेदविद्वा-
न्प्रस्तोथसि मूर्द्धा ते विपतिथतीति १ ९ १ एव-
मेवोद्गातारमुवाचोद्गातयी देवतोद्गीथमन्वायता

भा० कारणमाह । राजासौ नातिदूरस्थाने यच्छते । यजमानत्वा-
त्तस्यात्मनेपदं । स च राजा मा मां पात्रमुपलभ्य सर्व्वै-
रार्लिज्यैर्ऋत्विक्कर्मभिर्ऋत्विक्कर्मप्रयोजनायेत्यर्था वृणीते-
त्येवमुक्तवन्तं जायोवाच । इन्न गृहाण हे पते इम एव ये
मद्भुक्त्वाविनिश्चिन्नास्त्वया कुक्लाषा इति । तान् खादित्वा मुं यज्ञं
राज्ञो विततं विस्तारितं ऋत्विग्भरेयाय । तत्र च गलोद्गाह-
नुद्गाहपुरुषानागत्य आस्तुवन्यस्मिन्निति आस्तावस्तस्मिन्ना-

आ० तोष्यते ॥ माभुक्त्वात्तत्रविदां कर्मण्यधिकार इति चेन्नेत्याह ।
तच्चेति ॥ तेनोभौ कुरुत इत्यादिश्रुताविति शेषः ॥ अविदुषामपि
कर्माधिकारे हेत्वन्तरमाह । दक्षिणेति ॥ तदेव व्यतिरेकद्वारा
स्फोरयति । अत्रधिकारे चेति ॥ तस्यैव समुच्चयफलत्वादित्यर्थः ।
ननु दक्षिणमार्गस्य वापीकूपतडागादिस्नानकर्म्मप्रयुक्तत्वाद्देदि-
ककर्म्मणि विदानेवाधिक्रियते नेत्याह । न चेति ॥ यच्चुन दानेन
लोकाद्भयतीति वैदिककर्म्मनिष्ठानामज्ञानामेव दक्षिणमार्गश्रव-
णादिति हेतुमाह । यच्चेनेति ॥ इतश्चाविदुषां विदत्समीपे
कर्माधिकारे गालीत्याह । तथोक्तस्येति ॥ देवताविज्ञानशून्यस्य
न मूर्द्धा विपतिथतीत्यनेन प्रकारेण मयोक्तस्य मूर्द्धा व्यपतिथ-
दिति विशेषश्रवणाद्दिदत्समीपे तदनुष्ठानन्तरेण कर्म कुर्वन्तोऽप-
राधित्वात्तस्य कर्मण्यधिकार एवेत्यर्थः ॥ विदत्समीपे पुनरवि-
दुषोऽपि कर्मण्यधिकारोऽस्तोत्याह । न सर्व्वत्रेति । अत्रिहो-

उ० ताञ्चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्द्धा ते विपतिथतीति १
 १० १ एवमेव प्रतिहर्तारमुवाच प्रतिहर्तार्या
 देवता प्रतिहारमन्वायता ताञ्चेदविद्वान्प्रति-
 हरिथसि मूर्द्धा ते विपतिथतीति ते ह समा-
 रतास्तूष्णीमासाञ्चिरे ॥ ११ १ दशमः
 खण्डः १ १० ॥

भा० स्त्रावे स्त्रोच्यमाणानुपोपविवेश समीप उपविष्टस्त्रोचामित्यर्थः ।
 उपविश्य स ह प्रस्तोतारमुवाच । हे प्रस्तोतरित्यामन्त्राभि-
 मुखीकरणाय प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावं प्रस्तावभक्ति-
 मनुगताऽन्वायता ताञ्चेदेवतां प्रस्तावभक्तेरविद्वान् मन्
 प्रस्तोच्यमि विदधो मम समीपे तत्परोत्तेऽपि चेद्विपतेत्तस्य
 मूर्द्धा कर्मात्रविदामपि अनधिकार एव कर्माणि स्यात् ॥
 तच्चानिष्टमविदुषामपि कर्मदर्शनात् । दक्षिणमार्गं श्रुतेः ।
 अनधिकारे चाविदुषामुत्तर एवैको मार्गः श्रूयते । न च
 स्मार्त्तकर्मनिमित्त एव दक्षिणः पन्था । यज्ञेन दानेनेत्या-

ष्या० त्रादौ श्रौते कर्मणि स्मार्त्तेषु च वापीकृपतडागादिकर्मस्वथ-
 यनञ्पादिषु च विद्वत्प्रतिधिमन्तराणां मर्त्यस्मिन् काले
 कर्ममात्रविदे नाधिकारोऽस्तीत्यशक्यं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ तत्र हेतु-
 माह । अनुश्रुतेः । भगवन्तं वा अहं विविदिषाञ्जीत्यादिना
 राज्ञां स्वकीयकर्मनिर्वर्तने प्रार्थनादर्शनादेत एव मया समति
 कृता क्लवतामिति चानुश्रोतकम्भादस्येवाविदुषामपि कर्म
 अधिकार इत्यर्थः । उक्तमर्थमुपसंहरति । कर्ममात्रेति ।
 विद्वत्समीपे तदनुश्रामकबन्धा नास्ति कर्मानुकूलनिमित्तेतन्निरगम

उ० अथ हैनं यजमान उवाच भगवन्तं वा अहं
विविदिषाणीत्युषस्तिरस्मि चाक्रायण इति हो-
वाच १ १ १ स होवाच भगवन्तं वा अहमेभिः
सर्वैरात्विज्यैः पर्यैशिशं भगवतो वा अहम-

भा० दिव्युतेः । तथोक्तस्य मयेति च विशेषणाद्विद्वत्समचमेव कर्म-
ण्यधिकारो न सर्वत्राग्निहोत्रस्नानकर्मोष्थापनादिषु
च । अनुज्ञायास्तत्र दर्शनात् । कर्ममात्रविदामप्यधिकारः
सिद्धः कर्मणीति ॥ मूर्द्धा ते विपतिष्यतीत्येवमेवोद्गातारं
प्रतिहर्त्तारमुवाचेत्यादि समानमन्यत् । ते प्रसोत्रादयः
कर्मभ्यः समारता उपरताः सन्तो मूर्द्धपातभयान्छूणी-
मासाञ्चक्रिरे अन्यथाकुर्वन्तः । अर्थित्वात् ॥ १० ॥

अथानन्तरं ह एनमुषस्तिं यजमानो राजोवाच । भग-
वन्तं वै पूजावन्तं अहं विविदिषाणि वेदितुमिच्छामीत्युक्त
उषस्तिरस्मि चाक्रायणस्तवापि श्रोत्रपथमागतो यदीति

षा० यितुमिति शब्दः ॥ मूर्द्धा ते विपतिष्यतीत्येतदन्तं प्रसोत्रविषयं
वाक्यं व्याख्यातमित्यनुवदति । मूर्द्धेति ॥ तूष्णीमित्यर्थस्यार्थमाह ।
अन्यश्चेति ॥ तत्र हेतुमाह । अर्थित्वादिति ॥ तत्तद्देवताविषय-
विज्ञानार्थित्वेन कर्मान्तरमकुर्वन्त आक्रायणाभिमुखाः स्थिता
इत्यर्थः ॥ १० ॥

अथ हैममित्यादि व्याकरोति । अथेति ॥ प्रसोत्रप्रभृतीनां
तुष्णीभावादिति शेषः ॥ चाक्रायणस्य वचनमङ्गीकरोति । सत्व-
मिति ॥ अङ्गीकारमेव श्लोदयति । एवमिति ॥ आत्विज्यैरि-
त्यस्य व्याख्यानं अतिक्लृप्तमिति । तदर्थमिति यावत् ॥ यदि
मामात्विज्यार्थमनुसंहितवानसि किमितीमानन्यान्वृतवानित्या-

उ० विन्यान्यानवृषि १ २ १ भगवांस्त्वेव मे सर्वै-
 रात्विर्ज्यैरिति तथेत्यथ तर्हेत एव समतिसृष्टाः
 स्तुवतां यावत्वेभ्यो धनं दद्यास्तावन्मम दद्या
 इति तथेति ह यजमान उवाच १ ३ १ अथ
 हेनं प्रस्तोतोपससाद प्रस्तोतयी देवता प्रस्ताव-

भा० शोवाचोक्तवान् । स ह यजमान उवाच मयमेवमहं भगवन्
 बहुगुणमश्रीषं सर्वैश्च अलिङ्ग्यभिरात्विज्यैः पर्येषिषं
 पर्येषणं कृतवानस्मि । अन्विष्य भगवतो वा अहमविष्याऽ
 स्माभेनान्मानिमानवृषि वृतवानस्मि । अद्यापि भगवांस्त्वेव
 मे मम सर्वैरात्विज्यैर्द्विङ्ग्यार्थमस्त्वित्युक्तस्येत्याशो-
 षस्तिः । किन्त्वथैवं तर्हेत एव तया पूर्व्वं वृता मया समति-
 सृष्टाः मया मस्यक् प्रमन्नेनानुज्ञाताः सन्तः स्तुवतां । तया
 त्वेतत्कार्यं । यावत्तु एभ्यः सर्वैभ्यो धनं दद्याः प्रयच्छसि
 तावन्मम दद्या इत्युक्तस्येति ह यजमान उवाच । अथ हेन-
 मोषस्यं वचः श्रुत्वा प्रस्तोतोपससादोषसिं विनयेनापज-

भा० शक्याह । अन्विष्येति ॥ एवं गते किमधुना कर्त्तव्यमित्याशक्याह ।
 अथापीति ॥ चाक्रायवानुमतिं श्रुत्वा किमिदमिति आकृतिषु
 प्रस्तोतृप्रभृतिषु ब्रूते । किन्त्विति ॥ उभयानुमत्यपेक्षयाऽऽन-
 न्तर्धमथशब्दः । ममानाभेनामीषां कृतत्वस्य निश्चयवश्याया-
 मित्याह ॥ तर्हीति ॥ अनुज्ञाताः सन्तः प्रकृतिं कुर्वतामित्याह ।
 स्तुवतामिति ॥ अस्त्वेवं तदर्थं पुनर्मया किं विधेयमित्या-
 शक्याह । तया त्विति ॥ यजमानं प्रत्यक्षप्रोक्तं वचः श्रुत्वा-
 नन्तरमेवमुषसिं प्रस्तोता शक्या आकृज्जत्वं शिष्यत्वेनापसप्रवा-

उ० मन्वायन्ता ताञ्चेदविद्वान्प्रस्तोथसि मूर्द्धा ते
 विपतिथतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देव-
 तेति । ४ । प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा
 इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणम-
 भ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायन्ता ताञ्चेद-
 विद्वान्प्रस्तोथो मूर्द्धा ते यपतिथत्तथोक्तस्य मयेति
 । ५ । अथ हैनमुद्गातोपससादोद्गातर्या देव-
 तोद्गीथमन्वायन्ता ताञ्चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्द्धा

भा० गाम । प्रस्तोतर्या देवतेत्यादि मा मां भगवानवोचत् पूर्वं ।
 कतमा सा देवता या प्रस्तावभक्तिमन्वायन्तेति पृष्टः प्राण
 इति होवाच । युक्तं प्रस्तावस्य प्राणो देवतेति । कथं
 सर्व्याणि स्यावरजङ्गमानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्रलय-
 काले प्राणमभिलक्षयित्वा प्राणात्मनैवोज्जिहते प्राणादे-
 वोद्गच्छन्तीत्यर्थ उत्पत्तिकाले । अतः सैषा देवता प्रस्ताव-
 मन्वायन्ता ताञ्चेदविद्वान् त्वं प्रास्तोथ्यः प्रस्तवनं प्रस्तावभक्तिं

आ० नित्याह । अथेति ॥ उपगतिप्रकारमभिनयति । प्रस्तोतरिति ॥
 प्रतिवचनमादाय प्रश्नसामान्यं गृहीत्वा तात्पर्यमाह । पृष्ट
 इति ॥ कथमिह प्राणशब्दार्थो निश्चीयतामित्याशङ्क्य, त एव
 प्राण इति न्यायेनाह । कथमिति ॥ प्राणात्मनैव संविशन्तीति
 पूर्वेषु सम्बन्धः । प्राणशब्दार्थस्य परमात्मत्वेन निर्णीतत्वमतः
 शब्दार्थेष्वेव शब्दार्थो यदोक्तः । मया तथोक्तस्य मूर्द्धा ते विप-
 तिथतीतिवमुक्तस्य तव तत्काले स्थापराधावस्थायाम् मूर्द्धा यप-
 तिथ्यदेवेति योजना । प्रमादस्य महत्त्ववया परिहृतत्वादि-
 त्वतः शब्दार्थः ।

उ० ते विपतिथतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति १ ६ १ आदित्य इति होवाच सर्वाणीह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्नं गायन्ति सैषा देवतोद्गीथमन्वायन्ता ताञ्चेदविद्वानुदगास्यो मूर्द्धी ते व्यपतिथन्नथोक्तस्य मयेति १ ७ १ अथ हैनं प्रतिहर्त्तोपससाद् प्रतिहर्त्तरीया देवता प्रतिहारमन्वायन्ता ताञ्चेदविद्वान् पतिहरिथसि मूर्द्धी ते विपतिथतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति १ ८ १ अनुमिति होवाच सर्वाणि ह या

भा० कृतवानसि यदि मूर्द्धा शिरस्ते व्यपतिथद्विपतितमभविथ-
त्तथोक्तस्य मया तत्काले मूर्द्धा ते विपतिथतीति । अत-
स्त्वया माधु कृतं । मया निषिद्धः कर्माणो यदुपरममकार्षी-
रित्यभिप्रायः । तथाद्वाता पप्रच्छ कतमा सोद्गीथभक्तिमनु-
गताऽन्वायन्ता देवतेति पृष्ट आदित्य इति होवाच । सर्वाणि
ह वा इमानि भूतानि आदित्यमुच्चैर्कृद्धं मन्नं गायन्ति
शब्दयन्ति सुवन्तीत्यभिप्रायः । उच्चब्दसामान्यात्प्रशब्दसा-
मान्यादिव प्राणोऽतः सैषा देवतेत्यादि पूर्ववत् । एवमेवाथ
हैनं प्रतिहर्त्तोपससाद् कतमा सा देवता प्रतिहारमन्वा-

या० यथा प्रशब्दसामान्यात्प्राणः प्रस्तावदेवतेत्युक्तं तथादित्योद्गीथ-
योऽच्चब्दसामान्यादुद्गीथदेवता आदित्य इत्याह । उच्चब्देति ।
उक्तसामान्यपरामर्शात्प्राणोऽतःशब्दः । सर्वमेव प्रस्तोतवद्गुहात्प्र-
शब्दार्थः । ऋत्विग्भ्यां प्रस्तावोद्गीथदेवतयोर्विज्ञानानन्तर्यमथ-

उ० इमानि भूतान्यनुमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्ति
 सैषा देवता प्रतिहारमन्वायता ताञ्चेदवि-
 द्वाप्रत्यहरिथो मूर्द्धा ते यपतिथतथोक्तस्य
 मयेति तथोक्तस्य मयेति । ६ । एकादशः
 खण्डः १ १ १ ।

अथातः शौव उद्गीथस्तद् वृको दाल्भ्यो ग्लोवो
 वा मैत्रेयः स्वाध्यायमुद्ब्रजाज १ १ १ तस्मै श्वा

भा० यत्ता इति पृष्टोऽन्नमिति होवाच । सर्वाणि च वा इमानि
 भूतान्यन्नमेवात्मानं प्रति सर्वतः प्रतिहरमाणानि जीवन्ति ।
 सैषा देवता प्रतिशब्दमामान्यात्प्रतिहारभक्तिमनुगता ।
 समानमन्यत् । तथोक्तस्य मयेति । प्रस्तावोद्गीथप्रतिहार-
 भक्तीः प्राणादित्यान्नदृश्यापामीतेति समुदायार्थः । प्राणा-
 द्यापत्तिः कर्ममष्टद्विर्वा फलमिति ॥ ११ ॥

अतीते खण्डेऽन्नानामिनिमित्ता कष्टावस्थोक्तोच्छिष्ट-
 पर्युषितभक्षणलक्षणा सा मा भूदित्यन्नलाभायाथानन्तरं

भा० शब्दार्थः ॥ कथमन्नस्य प्रतिहारत्वं तदाह । सर्वाणीति । ताञ्चेद-
 विद्वांनित्याद्यन्वदित्युच्यते । तथोक्तस्य मयेत्येतदन्नमिति शेषः ॥
 कीदृगुपासनमस्मिन् प्रकरणे विवक्षितमित्याशङ्क्याह । प्रस्तावेति ॥
 उपास्तित्रयस्य फलं दर्शयति । प्राणादीति ॥ ११ ॥

पूर्वाक्षरखण्डयोः सकृत्तिं दर्शयन्नपासनान्तरं प्रस्तौति । अतीत
 इति ॥ अन्नलाभस्यापेक्षितमतःशब्दार्थः ॥ प्रकारान्तरेणोद्गीथो-
 पासनमन्नकामस्य प्रस्तुत्य प्रतिपत्तिसौकर्यार्थमाख्यायिकामा-

उ० श्वेतः प्रादुर्बभूव तमन्ये श्वान उपसमेत्योत्तुरन्नं
ने भगवानागायतु अशनायाम वा इति १ २ १

भा० श्वैवः सभिर्दृष्ट उद्गीथ उद्गानं सामातः प्रस्त्रयते। तत्र
किलवको नामतो दक्षस्यापत्यं दाल्भ्यो ज्जातो वा नामतः
मित्रायाश्चापत्यं मैत्रेयो । वाशब्दश्चार्थे । द्यामुष्यायणो
ह्यमौ । वस्तुविषये क्रियास्त्रिव विकल्पानुपपत्तेः । द्विनाम
द्विगोत्र इत्यादि हि स्मृतिः । दृश्यते च उभयतः पिण्ड-
भाक्तं ॥ उद्गीथे बद्धचित्तत्वादृषावनादरादा वाशब्दः
स्वाध्यायार्थः । स्वाध्यायं कर्तुं यामाद्विहृद्भ्राजोद्गतवान्

चा० दन्ते। तत्रेति ॥ न केवलं दक्षस्यापत्यं किन्तु मित्रायाश्चेति
चार्थः । न च सा दक्षस्य पत्नी इति युक्तं । तथा स्मृति मैत्रेयपदस्य
वैयर्थ्यात् । पत्यन्तरापत्यव्याख्यायर्थमिति चंद्र । प्रयोजनाभावात् ॥
नन्वत्र वाशब्दात् दाल्भ्यो विवक्षिताविति चंद्रेत्याह । वाशब्द
इति ॥ कथं पुनर्दक्षस्यापत्यं वक्तुं दभार्था मित्रायाश्चापत्यं भवितु
मुत्सहते तत्राह । द्यामुष्यायणा इति ॥ चैक्रितायनो दाल्भ्य
इत्यत्रोक्तमेतदिति सूचयितुं द्विशब्दः । उदितानुदितस्यैव
वत्केषाश्चिदृष्ट्या वक्रोऽसावन्येषां ग्लान् इत्येकस्मिन्नपि विकल्पो
भविष्यति नेत्याह । वस्तुविषय इति ॥ कथं पुनर्विना मान
मेकस्यैव द्विनामत्वाद्यङ्गोक्रियते तत्राह । द्विनामंति ॥ इत्यादि-
वाक्यं स्मृतिरूपं धर्मशास्त्रे प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ द्विगोत्रत्वमेकस्य
लाकिकेऽपि प्रसिद्धमित्याह । दृश्यते चेति ॥ यतः सुतो जायते
येन चायं धर्मतो ऽदृश्यते तयोर्दभयोर्दाल्भ्याह । उभयत इति ॥
उभयोर्दाल्भ्यो ऋक्षयो पिण्डदाता च धर्मत इति स्मरन्तीत्यर्थः ।
दाल्भ्यादन्यो मैत्रेय इत्यङ्गीकृत्याह । उद्गीथ इति । तदुपासना
तात्पर्यं महावनादरे हेतुः । तस्मादधिप्रयत्नविषयं वा विवक्षित-

उ० तान्होवावेहैव मा प्रातरूपसमीयातेति तद्

भा० विविक्तदेशस्योदकाभ्यासं । उद्भव्राज प्रतिपालयाञ्चकारेति
 चैकवचनास्त्रिङ्गादेकोऽस्मावृषिः । श्रोद्गीथकालप्रतिपा-
 लनादृषेः स्वाध्यायकरणमन्त्रकामनयेति लक्ष्यत इत्य-
 भिप्रायतः स्वाध्यायेन तोषिता देवता ऋषिर्वा श्वरूपं
 गृहीत्वा श्वा श्वेतः मन् तस्मै ऋषये तदनुग्रहार्थं प्रादुर्बभूव
 प्रादुश्चकार तमन्ये शुक्रं श्वानं क्षुद्रकाः क्षुद्रकाः श्वान
 उपममेत्योचुर्लवन्तोऽन्नं नोऽस्मभ्यं भगवानागायत्वा-
 गानेन निष्पादयत्वित्यर्थः । मुख्यप्राणवागादयो वा प्राण-
 मन्त्रभुजः स्वाध्यायपरितोषिताः सन्तोऽनुगृहीयुरेनं
 श्वरूपमादायेति युक्तमेवं प्रतिपत्तं । अशनायामं वै बुभु-

षा० मित्यर्थः । पक्षान्तरद्योतनार्थो वाशब्दः । श्रौते वाशब्दस्तर्हि
 किमर्थमित्याशङ्क्य पाठादन्यन्न तस्य फलमित्याह । वाशब्द इति ॥
 मैत्रेयान्तवाक्यं व्याख्याय स्वाध्यायमित्यादि व्याचष्टे । स्वाध्याय-
 मिति ॥ यदुक्तमृषिरेको वकादिशब्दैरुच्यते इति तत्र लिङ्ग-
 माह । उद्भव्राजेति ॥ शुनामुद्गीथः श्रोद्गीथस्तत्कालस्य प्रति-
 पालनं प्रतिक्षणमृषेर्दृश्यते तेषां श्रोद्गीथानमन्नार्थं तदृषेरपि
 स्वाध्यायकरणं तदर्थमित्याह । श्रोद्गीथेति ॥ यथाक्तार्थ-
 वाचिशब्दाभावेऽपि सामर्थ्यादयमर्थो भवतीत्याह । अभि-
 प्रायत इति ॥ तस्मा इत्यादि व्याचष्टे । स्वाध्यायेनेति । क्षुद्रकाः
 क्षुद्रकाः शिशव इति यावत् । श्वेतश्वा कश्चिदृषिर्देवता वा । अन्ये
 च श्वानो देवता ऋषयो वेत्युक्तं ॥

सम्प्रति विनक्षितं पक्षमाह । मुखेति ॥ तमूचुरिति सम्बन्धः ॥
 तानेव विशिनक्ति । प्राणमन्वति ॥ मुख्यप्राणसहितवागादियद्ये

उ० वको दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः प्रतिपालयाञ्च-
कार ॥ ३ ॥ ते ह यथैवेदं वहिष्पवमानेन
स्तोत्र्यमाणाः सः रब्धाः सर्पन्तीत्येवमाससृपुस्ते
ह समुपविश्य हिञ्जुकुः । ४ । ७० मदा२मं

भा० चिताः सो वै इत्येवमुक्तवक्तः । स आ येतस्मान् चुक्क-
कान् शुन इहेवास्मिन्नेव देशे मा मां प्रातःकाल
उपसमीयातेति । दैर्घ्यं हान्दमं समीयातेति प्रमाद-
पाठो वा । प्रातःकालकरणं तत्काल एव कर्त्तव्यार्थं ।
अन्नदस्य वा सवितुरपराक्लेनाभिमुख्यात्तत्तत्रैव ह वको
दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेय ऋषिः प्रतिपालयाञ्चकार
प्रतीक्षणं कृतवानित्यर्थः ॥

ते शानस्तत्रैवागत्य ऋषेः समत्तं यथैवेह कर्त्माण
वहिष्पवमानेन स्तोत्रेण स्तोत्र्यमाणा उद्गाढपुरुषाः संरब्धाः

था० हेतुमाह । साध्यायति ॥ अन्यथा वाक्यमनिर्द्धारितं स्यादिति
भावः । किमित्यन्नं भवद्भ्यो मया सम्यायते । न हि भवतामभोक्तृणां
तेन कृतमस्तीत्याशङ्क्य त्वन्नैतन्नद्वारेणास्माकमपि भोगसिद्धे-
र्भवेतिमाह । अशनायाम वा इत्यादिना ॥ किमित्ति प्रातःकाल-
प्रतीक्षणं कृतं तत्राह । प्रातरिति । उद्गामस्येति शेषः ॥ प्रातः-
कालप्रतीक्षणकरणं कारुणान्तरमाह । अन्नदस्येति । तस्य दृष्टि-
द्वारान्नदत्वमेष्ट्यं ॥ तद्धेत्यादि थाचष्टे । तत्तत्रेति ॥ ऋषेरन्न-
कामत्वमितोऽवगतं ॥

ते हेत्यादि याकरोति । ते शान इति । समस्तमासश्चपुरिति
सम्बन्धः । उद्गाढपुरुषा इत्यन्वयप्रमुखा यजमानपर्यायान्ता ऋत्वात्

उ० पिबामे० देवो वरुणः प्रजापतिः सविता२ऽ-
न्नमिहा२ऽहरदऽ२न्नपते२ऽन्नमिहाहरा२ऽऽहरो३-
मिति १ ५ १ द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

भा० संलग्नाः अन्योऽन्यमेव सर्पन्ति । एवं मुखेनान्योन्यस्य पुच्छं
गृहीत्वा आससृपुरासृप्रवन्तः परिभ्रमणं कृतवन्त इत्यर्थः ।
त एवं संसृष्य समुपविशोपविष्टाः सन्तो हिंस्रकुर्हिङ्कारं
कृतवन्तः । ओमदामे० पिबामे० । देवो द्योतनात् । वरुणो वर्ष-
णाज्जगतः । प्रजापतिः पालनात्मजानां । सविता प्रसविद-
त्वात्सर्वस्यादित्य उच्यते । एतैः पर्यायैः स एवम्भूत आदि-
त्योऽन्नमस्रभ्यमिहाहरत् आहरत्विति । त एवं हिं कृत्वा
पुनरप्युचुः । स त्वं हे अन्नपते । स हि सर्वस्यान्नस्य प्रसविद-
त्वात्पतिः । न हि तत्पाकेन विना प्रसृतमन्नमणुमात्रमपि
जायते प्राणिनां । अतोऽन्नपतिः । हेऽन्नपते ऽन्नमस्रभ्यमि-
हाहरेति । अभ्याम आदरार्थः । ७०मिति ॥ १२ ॥

षा० अन्योऽन्यसंलग्नाः सर्पन्तीति श्लेषः ॥ हिङ्काररूपमाह । ओमित्या-
दिना ॥ त्रिवारमे०कारो गानार्थमुच्चारितः । अदाम अन्नं
करवाम । पिबाम पानं करवामेत्येतत् । इति शब्दे हिङ्कारसमा-
त्यर्थः ॥ अत्र प्रसविदत्वमादित्यस्य साधयति । न हीति ॥ इहेति
प्रकृतदेशोक्तिः । ॐकारः सविदप्रार्थनामन्त्रसमात्यर्थः । भक्ति-
वधयोपास्तिसमात्यर्थमितिपदं ॥ १२ ॥

उ० अयं वाव लोको हाउकारो वायुहीइकार-
अन्द्रमा अथकारः ।

भा० भक्तिविषयोपामनं सामावयवसम्बन्धमित्यतः सामावय-
वान्तरस्तोभाच्चरविषयाण्युपासनान्तराणि संहतान्युपदि-
श्यन्ते । अनन्तरं सामावयवसम्बद्धत्वाविशेषादयं वा वायमेव
लोको वा हाउकारः स्तोभो रथन्तरे साक्षि प्रसिद्धः । इयं
वै रथन्तर इति । अस्मात्सम्बन्धमामान्याद्वाउकारस्तोभो-
ऽयं लोक इत्येवमुपासीत । वायुर्हाइकारः । वामदेये मामनि
हाइकारः प्रसिद्धः । वाय्वसम्बन्धस्य वामदेव्यस्य साक्षो

था० ननु भक्तिसम्बन्धानामुपासनानां ज्ञातत्वात्समस्तस्येत्यादि वक्तव्ये
किमनन्तरखण्डेनेत्याशङ्क्याह । भक्तीति ॥ इत्यतोऽस्मात्सङ्गा-
दिति यावत् ॥ ऋगक्षराणि गीयन्ते तद्यतिरिक्तानि वाच्य-
न्यानि गीतिसिद्धार्थानि स्तोभाक्षराणि परिभाष्यन्ते तानि च
कर्मापूर्वनिवृत्तिदारेण फलवत्त्वाद्दुपास्यानि तदुपास्तिविधिप-
रमुत्तरवाक्यमित्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणोपासनानां प्रत्येकं स्नातक्यं
नास्तीत्याह । संहतानीति ॥ तेषामनन्तरमुपदेशं हेतुमाह ।
सामावयवेति ॥ न चैवंविधस्तोभा नास्तीति वाच्यमित्याह । रथ-
न्तर इति ॥ तथापि कथं एधिवीदृष्ट्या यथोक्तस्तोभस्यापास्यत्वं
तत्राह । इयं रथन्तर इति ॥ इयं रथन्तर इत्यत्र एधियथा रथन्त-
रत्वं अतं । प्रस्तुतस्य स्तोभो रथन्तरेऽस्तीत्युक्तं । तथा च यथास्ता-
त्सम्बन्धरूपात्सादृश्यात्पृथिवीदृष्ट्या हाउकार उपास्य इत्यर्थः ॥ कथं
पुनर्वायुदृष्ट्या हाइकारस्योपास्यत्वं तत्राह । वाय्वसम्बन्धश्चेति ॥
हाइकारो वामदेये साक्षि प्रसिद्धः । तस्य च वायोरुपास्य सम्बन्धः ।
येनिर्मैद्युनेष्वावतीनामपां वायुः एष्टेत्सुवर्षत ततो वामदेयं

उ० आत्मेहकारोऽग्निरिकारः १ १ १ आदित्य
 उकारः निहव एकारो विश्वे देवा औहो-
 इकारः प्रजापतिर्हिंकारः प्राणः स्वरोऽन्नं या
 वाग्विराद् १ २ १ अनिरुक्तस्त्रयोदशस्तोभः
 सञ्चारो हुंकारः १ ३ १

भा० योनिरिति । अस्मात्सामान्याद्वाइकारं वायुदृष्ट्योपासीत ।
 चन्द्रमा अथकारः । चन्द्रदृष्ट्याऽथकारमुपासीत । अन्ने
 हीदं स्थितं अन्नात्मा चन्द्रः । थकाराकारसामान्याच्च ।
 आत्मा इहकारः । इहेति स्तोभः । प्रत्यक्षो ह्यात्मा
 इहेति व्यपदिश्यते । इहेति च स्तोभः । तस्मान्मान्यादग्निरि-
 कार इति । ईनिधानानि चाग्नेयानि सर्वाणि सामानीति ।
 अतस्मात्सामान्यादादित्य ऊकारः । ऊचैरूद्धं सन्तमादित्यं

षा० सामाभवदिति श्रुतेः । तस्माद्यथोक्ताहामदेव्यसामसम्बन्धसामा-
 न्यादायुदृष्ट्या हाइकारमुपासीतेत्यर्थः ॥

कथमथकारस्य चन्द्रदृष्ट्योपासनं तत्राह । अन्ने हीति ॥ तथा
 च थकारसामान्याद्यथोक्तापास्तिसिद्धिरिति श्लेषः । थकारवद-
 कारसामान्याच्च चन्द्रदृष्ट्याऽथकारमुपासीतेत्याह । थकारेति ॥
 अथकारे तावद्यत्तोऽकारोऽन्नात्मनि चन्द्रमस्यपि सोऽस्तीति
 तद्युक्तं यथोक्तमुपासनमित्यर्थः । प्रथममप्रत्यक्षः पश्चात्प्रत्यक्षो-
 भवन्निति श्लेषः । तस्मान्मान्यमिहेति व्यपदिश्यमानत्वं । तस्मादात्म-
 दृष्टिरिहेति स्तोभे कर्त्तव्येत्याह । तस्मान्मान्यादिति । अग्निदृष्टिरी-
 काराख्ये स्तोभाक्षरे कर्त्तव्येत्यत्र हेतुमाह । ईनिधानानीति ॥
 ईकारो निधीयते येषु सामसु तान्याग्नेयानि प्रसिद्धानि । तथा च
 तेऽग्निरीकारश्चेत्यभयोर्भावादस्मात्सादृश्यादीकारमग्निदृष्ट्योपा-

उ० दुग्धेऽभौ वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽनुवाननुदादो
भवति य एतामेव ११ साम्नामुपनिषदं वेदोप-
निषदं वेद इति ॥ ४ ॥ तृतीयस्य त्रयोदशः
खण्डः ॥ १३ ॥ इति छान्दोग्योपनिषद्ब्राह्मणे
प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १ ॥

भा० गायत्रीत्यूकारस्यायं स्रोतः । आदित्यदैवत्ये साञ्चि स्रोतः
इत्यादित्य ऊकारः ॥ निहव इत्याङ्गानमेकारः स्रोतः ।
एहोति चाङ्गयन्तीति तस्मान्मान्यात् । विश्वे देवा औहो-
कारो वैश्वदेव्ये साञ्चि स्रोतस्य दर्शनात् । प्रजापतिर्द्विहकारः ।
अनिरुक्त्वाङ्गिकारस्य चाव्यक्तत्वात् । प्राणः स्वरः । स्वर इति
स्रोतः । प्राणस्य च स्वरुहेतुत्वमामान्यात् । अन्नं वा । वा
इति स्रोतोऽङ्गं । अन्नेन हीदं यातीतस्मात्सामान्याद्वागिति

आ० सीतेत्यर्थः ॥ ऊकारमादित्यदृष्ट्या कथमुपासीतेत्याशङ्क्याह ।
उच्चैरिति । ऊकारादित्ययोर्विधान्तरं सादृश्यमाह । आदि-
त्येति ॥ इकारसामान्यान्निहवदृष्टिरेकारे स्रोते कार्यत्वाह ।
निहव इत्यादिना । औहोकारस्य विश्वेदेवदृष्ट्यापात्नी
हेतुमाह । वैश्वदेव्य इति ॥ प्रजापतिदृष्ट्या द्विहकारोपास्यत्वे हेतुः ।
अनिरुक्त्वादिति । नीलपोतादिरूपेण निरुक्तविषयत्वात्प्रजापते-
रित्यर्थः । अव्यक्तत्वाद्गुमादिरहितत्वादित्यर्थः । प्राणस्य चेति
चकारात्स्वरस्य चेत्यर्थः । स्वरहेतुत्वं तन्निर्वर्तकत्वेन तदात्मकत्वं ।
वाक्यं व्याचष्टे । या इतीति । अन्नदृष्ट्या इति स्रोते चर्तये
त्यत्र हेतुमाह । अन्नेनेति । विराड्दृष्टिर्वागिति स्रोते कार्यत्वात्
हेतुमाह । वैराज इति । अनिरुक्तः कारयात्मा । तस्यानिरुक्तत्वं
साधयति । अव्यक्तत्वादिति । स चानेवधा कार्यरूपेण सच-

भा० श्लोभो विराड्भ्रं देवताविशेषो वा । वैराजे सान्नि श्लोभ-
दर्शनात् । अनिरुक्तोऽव्यक्तत्वादिदं चेदञ्चेति निर्वक्तुं न
शक्यत इत्यतः सञ्चरो विकल्पमानस्वरूप इत्यर्थः ॥ कोऽ
सावित्याह । ऊङ्कारः । अव्यक्तो ह्ययमतोऽनिरुक्तविशेष
एवोपास्य इत्यभिप्रायः । श्लोभाक्षरोपासनाफलमाह ।
दुग्धेऽस्मै वाग्देहमित्याद्युक्तार्थं । य एतामेवं यथोक्तलक्षणं
सान्नां सामावयवश्लोभाक्षरविषयामुपनिषदं दर्शनं वेद
तस्मैतद्यथोक्तं फलमित्यर्थः ॥ द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ।
सामावयवविषयोपासनाविशेषपरिसमाप्त्यर्थं इतिशब्दः
॥ १३ ॥ इति श्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यपरमहंस-
परिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ छान्दोग्यो-
पनिषद्विवरणे प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १ ॥

भा० रतीति सञ्चरः । ऊङ्कारोऽपि शाखाभेदेन विकल्पमान-
स्वरूपरूपयोदशस्वायं वावेत्वारभ्य गण्यमानस्ततश्च कारणदृष्ट्या
ऊङ्कारमुपासीतेत्यर्थः ॥ उक्तमेवोपपादयति । व्यथक्तो हीति ॥
तत्र विकल्पमानत्वं हेतुः । नैतानि व्यस्तान्युपासनानि प्रत्येकं
फलाश्रवणात् । समस्तं पुनरेकमिदमुपासनमेकफलत्वादित्यभि-
प्रेत्याह । श्लोभाक्षरेति ॥ उपनिषदं वेदोपनिषदं वेदेत्याहृत्ते-
स्तात्यर्थमाह । द्विरभ्यास इति ॥ प्रथमप्रपाठकस्याख्यानसमाप्ता-
वितिशब्दः ॥ १३ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकशुद्धानन्द-
पूज्यपादशिष्यभवदानन्दज्ञानज्ञतायां छान्दोग्यभाष्यटीकायां
प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

उ० ॥ ॐ ॥ समस्तस्य खलु साम्न उपासनं साधु
 यत्खलु साधु तत्सामेत्यावक्षते यदसाधु तदसामेति
 ॥ १ ॥ तदुताप्याहुः साम्नै नमुपागादिति साधुनै-
 नमुपागादित्येव तदाहुरसाम्नै नमुपागादित्यसाधु-

भा० श्रोमित्येतदक्षरमित्यादिना सामावयवविशेषमुपास-
 नमनेकफलमुपदिष्टं । अनन्तरञ्च स्तोभाक्षरविषयमुपासन-
 मुक्तं । सर्वथापि सामैकदेशसम्बद्धमेव तदिति । अथेदानीं
 समस्ते साम्नि समस्तसामविषयाण्युपासनानि वक्ष्यामीत्या-
 रभते श्रुतिः । युक्तं ह्येकदेशोपासनानन्तरमेकदेशिविषयमु-
 पासनमुच्यत इति । समस्तस्य सर्वावयवविशिष्टस्य पाञ्चभ-
 क्तिकस्य मातृभक्तिकस्य चेत्यर्थः । खल्विति वाक्यालङ्कारार्थः ।
 साम्न उपासनं साधु । समस्ते साम्नि साधुदृष्टिविधिपरत्वाच्च

ष्या० ॥ ॐ ॥ पूर्वोत्तरप्रपाठकयोः सङ्गतिं दर्शयति । श्रोमित्येतदि-
 त्यादिना ॥ सर्वथापि सामावयवविषयत्वं स्तोभाक्षरविषयत्वं
 चेत्यर्थः । इतिशब्दे ह्येत्यर्थः ॥ यस्मादेकदेशविषयाण्युपासनानि
 वृत्तानि तस्मात्तानि समस्तविषयाणि वक्तव्यानीत्यर्थः । एकदे-
 शोपास्तियाग्व्यानन्तर्यमयशब्दार्थः ॥ कथमुक्तवत्यमागोपासन
 यारिदं पार्व्यापथ्यं तच्चाह । युक्तं हीति ॥ समस्तस्योपासनं
 साध्विति वचनादवयवोपासनं निन्दितत्वादनगुण्यमित्याश-
 ङ्गाह । समस्त इति ॥ अथादन्ति निन्देति शब्दते । गन्विति ॥
 पूर्वत्रापि साधुत्वस्य विद्यमानत्वाव विषयव्यत्येनानुपादानात्ता
 थादपि निन्देति परिहरति । न साध्विति ॥ यत्खल्वित्यादि-
 व्याख्यातुं पातनिकामाह । साधुशब्द इति ॥ वाक्यमवतार्य
 व्याचष्टे । कथमित्यादिना ॥

उ० नैनमुपागादित्येव तदाहुः ॥२॥ अथोताप्याहुः
साम नो वतेति यत्साधु भवति साधु वतेत्येव
तदाहुरसाम नो वतेति यदसाधु भवत्यसाधु

भा० पूर्वोपासननिन्दार्थत्वं साधुशब्दस्य । ननु लोके पूर्वत्रावि-
द्यमानं साधुत्वं समस्ते साम्यभिधीयते । न साधु सामेत्युपास्त
इत्युपसंहारात् । साधुशब्दः शोभनवाची । कथमवगम्यत
इत्याह । यत्खलु लोके साधुशोभनमनवद्यं प्रसिद्धं तस्मा-
त्सामेत्याचक्षते कुशलाः । यदसाधु विपरीतं तदसामेति ।

तत्तत्रैव साध्वसाधुविवेककरणे उताप्याहुः । साम्ना एनं
राजानं सामन्तञ्चोपागादुपगतवान् । कोऽसौ । यतोऽसा-
धुत्वप्राप्त्याशङ्का स इत्यभिप्रायः । शोभनाभिप्रायेण
साधुनैनमुपागादित्येव तत्तत्राहुः लाकिका बन्धनाद्य-
साधुकार्यमपश्यन्तः । यत्र पुनर्विपर्यये बन्धनाद्यसाधुकार्यं
पश्यन्ति तत्रासाम्नेनमुपागादित्यसाधुनैनमुपागादित्येव

षा० किं पुनरेवं विवेककरणे कारणमित्याशङ्क्याह । तत्तत्रेति ॥
विवेककरणोपायभेदविकल्पार्थमुतेत्युभयत्र पदं साम्नेनमित्या-
दिना साधुनेत्यादिवाक्यस्य यौनसत्त्वमाशङ्क्य व्याख्याव्याख्येयभा-
वात्सैवमित्याह । शोभनेति ॥ शोभनकार्यदर्शने सतीति यावत् ॥
तत्रैव हेतुत्तरमाह । बन्धनादीति ॥ असाध्वेत्यादि व्याचष्टे । यत्रेति ॥
कार्यगम्यं साधुत्वमसाधुत्वञ्चोक्त्वा खानुभवगम्यं तदुपन्यस्यति ।
अथेति ॥ कार्योक्तस्य साधुत्वादिविवेकानन्तर्यमद्यशब्दार्थः ॥
असंबन्धं साधुत्वमसाधुत्वञ्चेति शेषः ॥ तत्र साधुत्वं खानुभव-
सिद्धमित्येतद्युत्यादयति । सामेति ॥ यत्साभिन्त्यादिवाक्यस्य

उ० वतेत्येव तदाहुः ॥३॥ स य एतदेवं विद्वान्साधु
 सामेत्युपास्तेऽभ्याशो ह यदेन^१ साधवो धर्मी
 आ च गच्छेयुरूपचनमेयुः ॥४॥ चतुर्थस्य प्रथमः
 खण्डः ॥ १ ॥

भा० तदाहुः ॥ १ ॥ अथोतायाहुः स्वसंवेद्यं साम नोऽस्माकं वने-
 त्यनुकम्यतः संवृत्तमित्याहुः । एतत्तैरुक्तं भवति यत्साधु
 भवति साधु वतेत्येव तदाहुः । विपर्यये जातेऽसाम नोव-
 तेति । यदसाधु भवत्यसाधु वनेत्येव तदाहुः । तस्मात्साम-
 साधुशब्दयोरेकार्थत्वं सिद्धं ॥

अतः स यः कश्चित्साधु सामेति साधुगुणवत्सामेत्युपास्ते
 समस्तं सामसाधुगुणवद्विद्वांस्यैतत्फलमभ्याशो च सिद्धं
 यदिति क्रियाविशेषणार्थमेनमुपासकं साधवः शोभनधर्माः
 अतिस्वत्यविरुद्धा आ च गच्छेयुरागच्छेयुश्च न केवल-
 मागच्छेयुरूपचनमेयुरूपनमेयुश्च भाग्यत्वेनोपतिष्ठेयुरि-
 त्यर्थः ॥ १ ॥

भा० पूर्वोक्तं यौनवत्प्रमाशब्दात् । एतदिति । असामंत्यादि व्याचष्टे ।
 विपर्यय इति ॥ वतेत्याहुः इति सम्बन्धः । किन्तीबलां भवति
 तदाह । यदसाध्विति ॥ साधुशब्दः शोभनवार्थात्सामुपास-
 क इति । तस्मादिति ॥ तयोरेकार्थत्वमतः शब्दार्थः । उपासकमेव
 विश्रमन्ति । समस्तमिति । आगच्छेयुरिति यत्तत्त्वप्रमेवेति
 क्रियाविशेषणत्वं यदित्यस्य प्रथमं ॥ १ ॥

उ० लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत पृथिवी हि-
ङ्गारः १

भा० कानि पुनस्तानि साधुदृष्टिविशिष्टानि समस्तानि
सामान्युपास्यानीति । इमानि तान्युच्यन्ते लोकेषु पञ्चवि-
धमित्यादीनि । ननु लोकादिदृष्ट्या तान्युपास्यानि साधु-
दृष्ट्या चेति विरुद्धं । न । साध्वर्थस्य लोकादिकार्येषु
कारणस्यानुगतत्वात् । मृदादिवहटादिविकारेषु । साधु-
शब्दवाच्योऽर्थो धर्मा ब्रह्म वा सर्वथापि लोकादिकार्येषु
अनुगतं । अतो यथा यत्र घटादिदृष्टिर्मृदादिदृष्ट्यानु-
गतैव सा । तथा साधुदृष्ट्यानुगतैव लोकादिदृष्टिः । धर्मा-
दिकार्यत्वात्लोकादीनां ॥

यद्यपि कारणत्वमविशिष्टं ब्रह्मधर्मयोः । धर्म एव साधु-
शब्दवाच्य इति युक्तं साधुकारी साधुर्भवतीति । धर्मवि-

षा० एकस्योभयदृष्टिविषयत्वमयुक्तं ॥ नहि घटे दृष्टिमोचरः सं-
पटदृष्टेरपि मोचरः स्यादिति शङ्कते । नन्विति ॥ एकस्मिन्नपि
प्रस्तुतं दृष्टिद्वयमविरुद्धमिति समाधत्ते । न साध्वर्थस्येति ॥ यथा
घटादिषु मृदाद्यनुगतं तथा साधुशब्दार्थस्य कारणस्य लोकादिषु
कार्येष्वनुगतत्वात्तद्वै साधुदृष्टेरनुगमात्तदृष्टिद्वयस्यैकत्र विरो-
धोऽस्तीत्यर्थः ॥ तदेव स्पष्टयति । साधुशब्देति ॥ साध्वर्थस्य
लोकेष्वनुगतिरपिशब्दार्थः । यत्रेति देवदत्ताक्तिः । सा घटादि-
दृष्टिस्तत्रेति शेषः ॥

ननु साधुशब्दार्थयोर्धर्मब्रह्मयोस्तुल्यं कारणत्वं । तथा चात्र
साधुशब्दार्थो न, अवस्थितः स्यादन्याय्यदानेकार्यत्वमित्याशङ्क्याह ।

भा० षये साधुशब्दप्रयोगात् । ननु लोकादिकार्येषु कारणस्या-
 नुगतत्वादर्थप्राप्त्यैव तद्वृष्टिरिति साधु सामेत्युपास्य इति
 न वक्तव्यं । न । शास्त्रगम्यत्वान्तद्वृष्टेः । सर्वत्र हि शास्त्रप्रापिता
 एव धर्मा उपास्या न विद्यमाना अप्यशास्त्रीयाः । लोकेषु
 पृथिव्यादिषु पञ्चविधं पञ्चभक्तिभेदेन पञ्चप्रकारं साधु
 समस्तं सामोपासीत । कथं । पृथिवी हिङ्गारः । लोकैश्चित्ति
 या सप्तमी तां प्रथमालेन विपरिणम्य पृथिव्यादिदृष्ट्या
 हिङ्गारे पृथिवी हिङ्गार इत्युपासीत ॥

आ० दद्यपीति ॥ धर्म एवेत्यत्र तथापीति च वक्तव्यं । ब्रह्मणि तु पर-
 मानन्दे साधुशब्दो भक्त्या गमयितव्यः । न च धर्मस्य निमि-
 त्तकारणत्वात् कार्यानुगतिरिति वाच्यं । कर्मापूर्वसहितदधिप-
 यः प्रभृत्यवयवसमुदायस्य धर्मत्वात् तत्परिणामत्वाच्च कार्यस्य ।
 तत्र तदनुगतिसिद्धेरिति द्रष्टव्यं ॥ अपूर्वत्वाभावेन विधिमात्ति-
 पति । नन्विति ॥ कारणानुगमस्यानुमानिकत्वेऽपि तद्वृष्टिकत्वम-
 पूर्वमेवेति परिहरति । न शास्त्रगम्यत्वादिति ॥ यथार्थादर्था न स
 चादनार्थ इति न्यायेनोक्तं विदुर्गोति । सर्वत्रेति ॥ लोकैश्चित्वादि-
 वाक्ये पञ्चविधसामदृष्ट्या लोकानामुपास्यत्वप्रतीतेरत्रापि हिङ्गार-
 दृष्ट्या पृथिव्या ध्येयत्वं प्राप्तं प्रत्याह । लोकैश्चित्तीति ॥ भाकाः
 पञ्चविधं सामोपासीतेति विभक्तिविपरिणामेन प्रथमवाक्या-
 र्थपर्यवसानात् तदनुसारेणात्रापि पृथिवीदृष्ट्या हिङ्गारे ध्येय
 सति पृथिवी हिङ्गार इति पृथिवीदृष्टिमारेण्य हिङ्गारमुपा-
 सीतेति द्वितीयवाक्यं पर्यवस्यतीत्यर्थः । लोकसम्बद्धा सप्तमी
 हिङ्गारादिषु तत्सम्बन्धा च द्वितीया लोकेषु नेतव्या । तथा च
 लोकविषया सप्तमी अतिहिङ्गारादिषु तत्सम्बद्धा च द्वितीया
 लोकेषु व्यत्यस्य पृथिव्यादिदृष्टिं हिङ्गारादिषु क्त्वोपासीतेति
 पक्षान्तरमाह ॥

उ० अग्निःप्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यःप्रतिहारो
 द्यौर्निधनमित्यूर्ज्ञेषु ॥ १ ॥ अथावृत्तेषु द्यौर्हिङ्कार
 आदित्यः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथोऽग्निः प्रति-

भा० व्यत्यस्य वा सप्तमीं श्रुतिं लोकविषयां हिङ्कारादिषु
 पृथिव्यादिदृष्टिं क्लोपासीत । तत्र पृथिवी हिङ्कारः ।
 प्राथम्यसामान्यात् । अग्निः प्रस्तावः । अग्नौ हि कर्षाणि
 प्रस्तूयन्ते । प्रस्तावस्य भक्तिः । अन्तरिक्षमुद्गीथः । अन्तरिक्षं
 हि गगनं । गकारविशिष्टस्योद्गीथः । आदित्यः प्रतिहारः ।
 प्रतिप्राण्यभिमुखत्वान्मां प्रति मां प्रतीति । द्यौर्निधनं ।
 दिवि निधीयन्ते हि इतो गता इत्यूर्ज्ञेषु जडं गतेषु
 लोकदृष्ट्या सामोपासनं ॥

अथाऽऽष्टत्तेष्ववाङ्मुखेषु पञ्चविधमुच्यते सामोपासनं ।

आ० व्यत्यस्येति ॥ ब्रह्मदृष्टिरत्कर्धादिति न्यायेन पक्षद्वयमुक्त्वा प्रति-
 वाक्यं व्याचष्टे । तत्रेति । उक्तरीत्याऽन्योपासने प्रस्तुते सतीति
 यावत् ॥ अध्यासस्य सादृश्यनिबन्धनत्वाद्युक्तसादृश्याभावेऽपि
 यथा कथञ्चित्कल्पनीयं मत्वाह । प्राथम्येति ॥ लोकेषु पृथिव्याः
 सामसु च हिङ्कारस्य प्राथम्यमस्ति तस्मात्सामान्यादिति यावत् ॥
 अग्निदृष्ट्या प्रस्तावोपासने प्रस्तावत्वसामान्यमाह । अग्नौ हीति ॥
 अन्तरिक्षदृष्ट्या उद्गीथोपासने गकारसम्बन्धसादृश्यं दर्शयति ।
 अन्तरिक्षं हीति ॥ आदित्यदृष्ट्या प्रतिहारोपासने प्रतिप्राण्य-
 सामान्यं हेतुमाह । प्रतिप्राणीति ॥ द्युदृष्ट्या निधनोपासने निध-
 नत्वसामान्यमाह । दिवीति ॥ उक्तमुपासनमुपसंहरति ।
 इत्यूर्ज्ञेष्विति ॥

अथाऽऽष्टत्तेष्विति वाक्यं व्याकरोति । अथेति ॥ पृथिवीमुखेषु
 द्युपर्यन्तेषु पञ्चविधसामोपासनकथनानन्तर्यमथशब्दार्थः ॥

उ० रिक्षमुद्गीथोऽग्निः प्रतिहारः पृथिवी निधनं ॥२॥
 कल्पन्ते हास्मै लोका उद्गीत्वावृत्ताश्च य एतदेवं
 विद्वांसोकेषु पञ्चविधं सामोपास्ते ॥३॥ द्वितीयः
 खण्डः ॥ २ ॥

भा० गत्यागतविशिष्टा हि लोकाः । यथा ते तथादृष्ट्वैव
 सामोपासनं विधीयते यतोऽत आवृत्तेषु लोकेषु ।
 द्यौर्ह्रस्वः प्राथम्यात् । आदित्यः प्रसावः । उदिते
 हि आदित्ये प्रसूयन्ते कर्माणि प्राणिनां । अन्नरिच-
 मुद्गीथः पूर्ववत् । अग्निः प्रतिहारः । प्राणिभिः प्रतिहर-
 णाद्गन्धेः । पृथिवीनिधनं । तत आगतानामिह निधनात् ।

उपासनफलं कल्पन्ते समर्था भवन्ति हास्मै लोका
 उद्गीत्वावृत्ताश्च गत्यागतविशिष्टा भोग्यत्वेन व्यव-
 तिष्ठन्त इत्यर्थः । य एतदेवं विद्वांसोकेषु पञ्चविधं

आ० पूर्वोत्तरग्रन्थयोर्मिथा विरोधं कृत्वा परिहरति । गत्या-
 गतीति ॥ यथा वा ते गतिविशिष्टास्तथादृष्ट्वैव हिङ्गाराद्यु-
 पासनं विहितं । यथा चागतविशिष्टास्ते तथादृष्ट्वैव तदुपासनं
 विधीयते । तथा च शास्त्रानुसारेण क्रियमाणेष्वुपासननयानं
 विरोधोऽस्तीत्यर्थः ॥ द्विविधोपास्तविषयमन्दर्भयोर्विरोधाभाव
 मनुद्य फलितमुपासनं दर्शयति । यत इति ॥ युक्तोक्तदृष्ट्या
 हिङ्गारस्योपास्यत्वे हेतुमाह । प्राथम्यादिति ॥ आदित्यो युक्तो
 कस्यारम्भे च हिङ्गारस्य प्राथम्यं द्रष्टव्यं ॥ आदित्यदृष्ट्या प्रजा
 वस्योपास्यत्वे हेतुमाह । उदित इति । पूर्ववदिति गङ्गारसा
 मान्यं विवक्षितं ॥ अग्निदृष्ट्या प्रतिहारोपास्ते हेतुमाह । प्राणि
 भिरिति ॥ प्रतिहरणमित्यन्ते नयनं ।

उ० वृष्टौ पञ्चविधं सामोपासीत पुरोवातो हि-
ङ्कारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो
विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः ॥१॥ उद्गृह्णाति
तन्निधनं वर्षति हारुमै वर्षयति ह य एतदेवं
विद्वान् वृष्टौ पञ्चविधं सामोपास्ते ॥२॥ ॥३॥

भा० समसं साधु सामेत्युपास्त इति सर्वत्र योजना पञ्चविधे
सप्तविधे च ॥ २ ॥

वृष्टौ पञ्चविधं सामोपासीत । लोकस्थितेर्दृष्टिनिमि-
त्तत्वादानन्तर्यं पुरोवातो हिङ्कारः पुरोवाताद्युद्गृहणान्ता
हि वृष्टिः । यथा साम हिङ्कारादिनिधनान्नं अन्तःपुरो-
वातो हिङ्कारः । प्राथम्यात् । मेघो जायते स प्रस्तावः ।
प्रावृषि मेघोपजनने वृष्टेः प्रस्ताव इति हि प्रसिद्धिः ।
वर्षति स उद्गीथः । श्रैष्ठ्यात् । विद्योतते स्तनयति स प्रति-
हारः । प्रतिहृतत्वात् । उद्गृह्णाति तन्निधनं समाप्तिसामा-

षा० साध्वितिप्रदं सर्वत्र त्रय्यमित्याह । इति सर्वत्रेति ॥ सर्व-
त्रैत्यस्य व्याख्या । पञ्चविधे इत्यादि ॥ २ ॥

ननु लोकदृष्ट्या सामोपास्यनन्तरं किमिति दृष्टिदृष्ट्या तदु-
पास्तिरूपन्यस्यते तत्राह । लोकस्थितेरिति ॥ पुरोवातदृष्ट्या
हिङ्कारोपासने हेतुमाह । पुरोवातादीति ॥ उद्गृह्यत्वं वर्षोप-
संहरत्वं । अतःशब्दार्थमाह । प्राथम्यादिति ॥ मेघजन्मदृष्ट्या
प्रस्तावोपासौ हेतुमाह । प्रावृषीति ॥ वर्षणदृष्ट्योद्गीथोपासन-
हेतुमाह । श्रैष्ठ्यादिति ॥ विद्योतनस्तनयित्वादृष्ट्या प्रतिहारो-
पासने कारयत्माह । प्रतिहृतत्वादिति ॥ विद्युतां स्तनयित्त्वनाच्च
प्रतिहृतत्वं विप्रकीर्णत्वं तेन प्रतिशब्दसादृश्याद्विद्योतनादि-

उ० सर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामोपासीत मेघो यत्
सम्प्लवते स हिङ्कारो यद्वर्षति स प्रस्तावो याः
प्राच्यः स्यन्दन्ने स उद्गीथो याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः
समुद्रो निधनं ॥ १ ॥ न हाप्सु प्रैत्यप्सुमान्
भवति य एतदेवं विद्वान् सर्वास्वप्सु पञ्चवि-
धं सामोपास्ते ॥ २ ॥ ॥ ४ ॥

भा० न्यात् । फलमुपासनस्य वर्षति हास्मा इच्छातः । तथा वर्ष-
यति इ असत्यामपि वृष्टौ य एतदित्यादि पूर्व्ववत् ॥ ३ ॥

सर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामोपासीत । वृष्टिपूर्व्वकत्वात्सर्वा-
सामपामानन्तर्यं । मेघो यत्सम्प्लवते एकीभावेनेतरैतरं घनी
भवति मेघो यदा उद्गतो वा तदा सम्प्लवत इत्युच्यते ।
मेघस्तदाऽपामारम्भः स हिङ्कारः । यद्वर्षति प्रस्तावः ।
आपः सर्व्वतो व्याप्तं प्रस्तुताः । प्राच्यः स्यन्दन्ने स उद्गीथः ।
अैच्छ्यात् । याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः प्रतिहारमामान्यात् ।

भा० दृष्ट्या कर्त्तव्या प्रतिहारोपास्तिरित्यर्थः । उदयश्चदृष्ट्या निध-
नोपासने तिदानमाह । समानीति ॥ वर्षति पथ्यन्वे तदनु
मन्तत्वमक्षिप्त्वरमित्याशङ्क्याह । असत्यामपीति ॥ ३ ॥

किमिति दृष्टिदृष्टेरनन्तरमया दृष्टिः साभि क्षिप्यते तत्राह ।
दृष्टिपूर्व्वकत्वादिति ॥ मेघसम्प्लवदृष्ट्या हिङ्कारमारम्भसामान्या-
दुपासीवेत्याह । मेघ इति ॥ वर्षदृष्ट्या प्रस्तावस्यापास्यत्वे हेतु-
माह । आप इति ॥ प्राचो गयो गङ्गाद्याः । प्रतीच्यस्तु नर्मदाद्या
इति भेदः । तर्हि गङ्गादावपेक्षितमपि मरुतं न स्यादिति चेत्त

उ० ऋतुषु पञ्चविधं सामोपासीत वसन्नो हिङ्गारो
 ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो
 हेमन्तो निधनं ॥ १ ॥ कल्पन्ते हाम्ना ऋतव
 ऋतुमान्भवति य एतदेवं विद्वानृतुषु पञ्चवि-
 धं सामोपास्ते ॥ २ ॥ ५ ॥

भा० समुद्रो निधनं । तन्निधनत्वादपां । न हाप्सु प्रैति । नेच्छति
 चेत् । अप्सुमान् भवति फलं ॥ ४ ॥

ऋतुषु पञ्चविधं सामोपासीत । ऋतुव्यवस्थाया यद्यो-
 क्तान्निमित्तत्वादानन्तर्यं । वसन्नो हिङ्गारः प्राथम्यात् ।
 ग्रीष्मः प्रस्तावः । यवादिसङ्ग्रहः प्रस्तूयते हि प्रावृड्ढयं ।
 वर्षा उद्गीथः प्राधान्यात् । शरत्प्रतिहारो रोगिणां मृता-
 नाञ्च प्रतिहरणात् । हेमन्तो निधनं निवाते निधाना-
 त्प्राणिनां फलं कल्पन्ते ह ऋतुव्यवस्थानुरूपं भोग्यत्वेना ।
 स्ना उपासकायर्त्तवः । ऋतुमानार्त्तविर्भागैश्च सम्यग्ने
 भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

त्राह । नेच्छति चेदिति ॥ असावुपासको मरुस्थलीत्यपि यद्येच्छ-
 मुदकत्वान्भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

आ० किमिति सज्जितदृष्ट्यानन्तरमृतुदृष्टिः सामन्यारोप्यते तत्राह ।
 ऋतुव्यवस्थाया इति । ऋतुव्यवस्थानुरूपं तत्र क्रियाविशेषणं ॥
 कस्यचिदनुपासितुरपि क्रमेण तत्तद्दृतुफलभोगभागीतोपपत्तेर्ने-
 दनुपासकानुरूपं फलमित्याशङ्काह । ऋतुमानिति ॥ सम्यग्ने
 सर्वदा स्नेहावशादिति शेषः ॥ ५ ॥

उ० पशुषु पञ्चविधं सामोपासीताजा हिङ्कारो
 ऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽग्नाः प्रहितारः पुरुषो
 निधनं ॥ १ ॥ भवन्ति हास्य पशवः पशुमान्
 भवति य एतदेवं विद्वान्पशुषु पञ्चविधं सामो-
 पास्ते ॥ २ ॥ ६ ॥

भा० पशुषु पञ्चविधं सामोपासीत । सम्यग्दृष्टेष्वेतुषु पशव्यः
 काल इत्यानन्तर्यः । अजा हिङ्कारः प्राधान्यात्प्राथम्याद्वा ।
 अजः पशूनां प्रथम इति श्रुतेः । अवयः प्रस्तावः साह-
 चर्यदर्शनादजावीनां । गाव उद्गीथः श्रेष्ठ्यात् । अग्नाः
 प्रतिहारः प्रतिहरणात्पुरुषाणां । पुरुषो निधनं पुरुषा-
 श्रयत्वात्पशूनां । फलं भवति हास्य पशवः पशुमाग्भवति ।
 पशुफलैश्च भोगत्यागादिभिर्युज्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

आ० ऋतुदृष्ट्यानन्तरं साधु पशुदृष्ट्यागोपकारमाह । सम्यगिति ॥
 अजादृष्ट्या हिङ्कारोपासने हेतुदयमाह । प्राधान्यादित्यादिना ॥
 अजाया यज्ञसम्बन्धात्प्राधान्यं । प्राथम्यन्तु प्रथमपाठादिति द्रष्टव्यं ।
 ब्राह्मणो मनूय्यात्प्राथम्यः पशूनां तस्मात्तं मुग्धा मुखतां ऋषे-
 व्यन्तेति श्रुतिमजाप्राधान्ये प्रमाणयति । अज इति ॥ तस्मात्प्राता
 अजावय इति श्रुतेरजानामवीनाश्च साहचर्यं हिङ्कारप्रस्ता-
 वयोश्च साहचर्यं प्रसिद्धं । पशुमान् भवतीत्यस्य पूर्वव्यं पशुमान्
 परिहरति । पशुफलैश्चेति ॥ ६ ॥

उ० प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत्
प्राणो हिङ्कारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रति-
हारो मनो निधनं परोवरीयांसि वैतानि ॥ १ ॥

भा० प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत् । परम्परं
परोवरीयस्त्वगुणवत्प्राणदृष्टिविधिं सामोपासीतेत्यर्थः ।
प्राणो घ्राणो हिङ्कारः । उत्तरोत्तरवरीयसां प्राथम्यात् ।
वाक्प्रस्तावः । वाचा हि प्रस्तूयते सर्व्वं । वाग्वरीयसी
प्राणाद्प्राप्तमप्युच्यते । वाचा प्राप्तस्यैव तु गन्धस्य ग्राहकः
प्राणः । वाचो बह्वतरविषयं प्रकाशयति । चक्षुरतो वरीयो
वाच उद्गीथः श्रेष्ठ्यात् । श्रोत्रं प्रतिहारः । प्रतिहतत्वात् ।
वरीयश्चक्षुषः सर्व्वतः श्रवणात् । मनो निधनं । मनसि हि
निधीयन्ते पुरुषस्य भोग्यत्वेन सर्व्वेन्द्रियाहतविषयाः ।
वरीयस्त्वं च श्रोत्रान्मनसः सर्व्वेन्द्रियविषयव्यापकत्वात् ।
अतीन्द्रियविषयोऽपि मनसो गोचर एवेति यद्योक्तहेतुभ्यः

षा० पशुप्रसूतपयोपृतादिनिमित्तत्वात्प्राणस्थितेस्तद्वृष्ट्यनन्तरं प्राण-
दृष्ट्या सामोपासिं प्रक्षैति । प्राणेष्विति ॥ प्राणशब्दस्य मुख्य-
प्राणविषयत्वं व्यावर्त्तयति । घ्राण इति ॥ मुख्यप्राणादुत्तरेषां वरी-
यस्तासम्भवात्तस्य सर्व्वश्रेष्ठताया निर्द्धारितत्वात्परम्परं वरीयसां
वागादीनां मध्ये प्रथमभावित्वेनेकत्वाद्वाच एवात्र प्राणशब्द-
इत्यर्थः ॥ कथं प्राणाद्वाचो वरीयस्त्वं तत्रैव । वाचेति ॥ अप्रा-
प्तत्वं व्यवहितत्वं ॥ चक्षुषो वरीयस्त्वं साधयति । वाच इति ॥
शब्दस्येति यावत् । वाचः शब्दात्सकाशादित्यर्थः ॥ उद्गीथत्वे
चक्षुषो हेतुमाह । श्रेष्ठादिति ॥

उ० परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह
 लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वान्प्राणेषु पञ्चविधं
 परोवरीयः सामोपास्त इति तु पञ्चविधस्य ॥
 २ ॥ ७ ॥

अथ सप्तविधस्य वाचि सप्तविधः सामोपा-
 सीत यत्किञ्च वाचो हुं इति स हिङ्कारो यत्प्रेति
 स प्रस्तावो यदेति स आदिः ॥ १ ॥

भा० परोवरीयांसि प्राणादीनि वै एतानि । एतद्व्या विप्रिष्टं
 यः परोवरीयः सामोपास्ते परोवरीयो हास्य जीवनं
 भवतीति उक्तार्थमिति तु पञ्चविधस्य साम उपासनमुक्त-
 मिति सप्तविधे वक्ष्यमाणविषये बुद्धिसमाधानार्थं । निर-
 पेक्षो हि पञ्चविधे वक्ष्यमाणे बुद्धिं समाधिष्यति ॥ ७ ॥

अथानन्तर सप्तविधस्य समस्तस्य साम उपासनं माध्व-
 दमारभ्यते । वाचीति सप्तमी पूर्ववत् । वाग्दृष्टिर्विप्रिष्टं
 सप्तविधं सामोपासीतेत्यर्थः । यत्किञ्च वाचः शब्दस्य हुं
 इति यो विशेषः स हिङ्कारो हकारसामान्यात् । यन्मति-
 शब्दरूपं स प्रस्तावः प्रसामान्यात् । यदा इति स आदिः ।
 आकारसामान्यात् । आदिरित्यांकारः । सर्वादित्वात् ।

भा० मनसो वरीयस्वे हेतुन्तरमाह । अतीन्द्रियंति । इति वरी-
 यस्त्वमिति पूर्वेषु सम्बन्धः । अप्राप्तमप्युच्यते वाचोत्पादयो यथाक्त-
 हेतवः । उक्तोपसंहारविरहेऽपि वक्ष्यमाणे बुद्धिसमाधानं किं
 न स्यादित्याशङ्क्याह । निरपेक्षो हीति ॥ ७ ॥

उ० यदुदिति स उद्गीथो यत्प्रतीति स प्रतिहारो
 यदुपेति स उपद्रवो यन्नीति तन्निधनं ॥ २ ॥
 दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो
 भवति य एतदेवं विद्वान्वाचि सप्तविधं
 सामोपास्ते ॥ ३ ॥ ८ ॥

अथ खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपा-
 सीत सर्व्वेदा समस्तेन साम मां प्रति मां प्रतीति
 सर्व्वेण समस्तेन साम ॥ १ ॥

भा० यदुदिति स उद्गीथः । उत्पूर्व्वत्वादुद्गीथस्य । यत्प्रतीति स
 प्रतिहारः । प्रतिसामान्यात् । यदुपेति स उपद्रव उपोप-
 क्रमत्वादुपद्रवस्य । यन्नीति तन्निधनं । निशब्दसामान्यात् ।
 दुग्धेऽस्मा इत्याद्युक्तार्थं ॥ ८ ॥

अवयवमात्रे साञ्चि आदित्यदृष्टिः पञ्चविधेषु उक्ता
 प्रथमे चाध्याये । अथेदानीं खल्वमुमादित्यं समस्ते सामान्यव-

षा० अधिकसङ्ख्याज्ञानस्याल्पसङ्ख्याज्ञानपूर्व्वकत्वात्पञ्चविधोपासनानां-
 न्तरं सप्तविधोपासनं प्रसूति । अथेति ॥ पूर्व्ववक्तोकेष्विति
 वत्सप्तमी च नेतव्येत्यर्थः ॥ वाक्शब्देन शब्दसामान्यमुच्यते तस्यप्रधा
 प्रविभक्तसामान्यवैध्वारोप्योपासनं कर्त्तव्यमिति वाक्यार्थमाह ।
 वाग्दृष्टीति ॥ यत्किञ्च वाच इति वाक्योपादानं तस्यार्थमाह ।
 शब्दस्येति ॥ ८ ॥

वाग्दृष्टेरनन्तरमादित्यदृष्टिर्विधीयते । तस्य वाङ्मयत्वात् । न च
 तद्विधानं युक्तं ॥ पूर्व्वमप्यादित्यदृष्टिविशिष्टोपासनस्योपदिष्टत्वा-
 दित्याशङ्काह । अवयवमात्र इति ॥ तस्य सामत्वे हेतुं दृष्टवति ।

उ० तस्मिन्निमानि सर्वाणि भूतान्यन्वायत्नानीति
विद्यात्तस्य यत्पुरोदयात्स हिङ्गारस्तदस्य पशवो
ऽन्वायत्नास्तस्मात्ते हिङ्गुर्बन्धि हिङ्गारभाजिनो

भा० यवविभागोऽध्यस्य सप्तविधं सामोपासीत । कथं पुनः
सामत्वमादित्यस्येत्युच्यते । उद्गीथ हेतुवदादित्यस्य सामत्वे
हेतुः । कोऽसौ सर्व्वदा समो वृद्धिचयाभावात्तेन हेतुना
सामादित्यो मां प्रति मां प्रतीति तुभ्यां बुद्धिमत्प्रादयति ।
अतः सर्व्वेण समोऽतः साम समत्वादित्यर्थः । उद्गीथभक्ति-
सामान्यवचनादेव लोकादिपृक्तसामान्याद्दिङ्गारादित्यं
गम्यत इति हिङ्गारादित्ये कारणं नोक्तं । सामत्वे पुनः
सवितुरनुक्तं कारणं न सुबोधमिति समत्वमुक्तं । तस्मिन्ना-
दित्येऽयवविभागश्च इमानि वक्ष्यमाणानि सर्वाणि
भूतान्यन्वायत्नान्यनुगतान्यादित्यमुपजीव्यत्वंभेति विद्यात् ।

षा० कथमिति । सर्व्वदेत्यादिवाक्यमुत्तरत्वंनादर्शे । उच्यत इति ।
उच्यैःसक्तमादित्यं गायन्तोत्यादित्यस्योद्गीथत्वं हेतुः अन्वोक्तः ।
तथा सामत्वेऽपि तस्य हेतुवद्व्यत इत्यर्थः ॥ तत्रैव प्रश्नपूर्व्वकं
विदुषोति । कोऽसाविति ॥ नादेत नोक्तमेतेत्यादिदर्शनादित्यर्थः ॥
मां प्रतीत्यादि व्याचष्टे । मां प्रतीति ॥ अन्यथाऽन्यथाऽन्यथाऽन्यथा-
नरेण किञ्चिन्नमितमित्यादित्यस्य सामत्वं हेतुवद्व्यते चेद्देशानां
हिङ्गारादित्येऽपि कुतो नमित्तं अन्वा नोक्तमित्याशङ्क्या । उद्गीथ-
ति । आदित्यस्योद्गीथेन सर्व्वोद्गीतं सामान्यं अन्वोक्तं । तदनुसारे-
णात्सद्गुणप्राप्त्यादिसामान्यं यथा पृथिव्यादिषु हिङ्गारादित्यं
ऽन्येते तथादित्यप्रभेदानामपि हिङ्गारादित्यं च व्याचष्टमिति ।
अन्वा तेषां सद्भावेनोक्तं कारवमित्यर्थः । तच्च सामत्वेऽपि व्याचष्टे-

उ० खेतस्यसाम्नः ॥ ३ ॥ अथ यत्प्रथमोदिते स
प्रस्तावस्तदस्य मनुष्या अन्वायतास्तस्मात्ते प्रस्तु-
तिकामाः प्रशंसाकामाः प्रस्तावभाजिनो खेतस्य

भा० कथं तस्यादित्यस्य यत्पुरोदयाद्भूर्मरूपं स हिङ्कारो भक्ति-
स्तत्रेदं सामान्यं । यत्तस्य हिङ्कारभक्तिरूपं तदस्यादित्यस्य
साम्नः पशवो गवादयोऽन्वायत्ता अनुगतास्तद्भक्तिरूप-
मुपजीवन्तीत्यर्थः ॥

यस्मादेवं तस्मात्ते हिङ्कुर्वन्ति पशवः प्रागुदयात् । तस्मा-
द्भिङ्कारभाजिनो ह्येतस्यादित्याख्यस्य साम्नस्तद्भक्तिभजन-
शीलत्वाद्भि ते एवं वर्त्तन्ते । अथ यत्प्रथमोदिते सविह-
रूपं तदस्यादित्याख्यसाम्नः स प्रस्तावस्तदस्य मनुष्या
अन्वायत्ताः पूर्ववत् । तस्मात्ते प्रस्तुतिं प्रशंसां कामयन्ते ।

आ० खेदासम्भवान्न वक्तव्यं कारणमित्याशङ्क्याह । सामत्वे पुनरिति ॥
समत्वं तत्र निमित्तमिति यावत् ॥ समः सर्वेष्वेत्युक्तं यत्कीकरो-
ति । तस्मिन्निति ॥ वेदनप्रकारं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कथ-
मित्यादिना ॥ धर्मरूपत्वं सुखकरत्वात् धर्मकार्यात्मकं रूप-
मिति यावत् । तदृच्छ्या हिङ्कारोपासने प्राथम्यं हेतुः ॥

पशवो यथोक्तमादित्यरूपमुपजीवन्तीत्यत्र किं प्रमाणं तदाह ।
यस्मादिति ॥ तेषां हिङ्कारणं साधयति । तस्मादित्यादिना ॥ तद्-
भक्तिभजनशीलत्वादित्यस्मात्प्रागेव तस्मादित्यस्य सम्बन्धः । सवि-
तरि प्रथमोदिने सति यत्तस्य रूपं तदृच्छ्या प्रस्तावस्थोपास्यत्वे
पूर्वस्मादानन्तर्यं हेतुः । यथोदयात्प्राचीनरूपं पशुभिर्दुपजीव्यन्ते
तथेत्याह । पूर्ववदिति ॥ उदयात्प्राचीनमादित्यरूपं मनुष्या
उपजीवन्तीत्यत्र किङ्कनाह । तस्मादिति ॥ प्रत्यक्षपरोक्षभावेन

उ० साम्नः ॥ ४ ॥ अथ यत्सङ्गववेलायां स आदित्य
स्तदस्य वयांस्थन्वायत्तानि तस्मात्तान्यन्नरिक्षे-
ऽनारम्बणान्यादायात्मानं परिपतन्त्यादिभाजी-
नि ह्येतस्य साम्नः ॥ ५ ॥ अथ यत्सम्प्रति मध्य-
न्दिने स उद्गीथस्तदस्य देवा अन्वायत्तास्तस्मात्ते
सत्तमाः प्राजापत्या नामुद्गीथभाजिनो ह्येतस्य

भा० तस्मात्प्रस्तावभाजिनो ह्येतस्य साम्नः । अथ यत्सङ्गव-
वेलायां गवां रश्मीनां सङ्गमनं सङ्गवो यस्यां वेलायां गवां
वस्त्रैः सह सङ्गववेला तस्मिन्काले यत्सावित्रं रूपं स आदि-
भक्तिविशेष ओङ्कारस्तदस्य वयांमि पक्षिणांऽन्वायत्तानि ॥

यत एवं तस्मात्तानि वयांमि अन्तरिक्षेऽनारम्बणान्य-
नालम्बनान्यात्मानमादायात्मानमेवालम्बनत्वेन गृहीत्वा
परिपतन्ति गच्छन्त्यत आकारसामान्यादादिभक्तिभा-
जीनि ह्येतस्य साम्नः ॥ अथ यत्सम्प्रति मध्यन्दिने ऋजुमध्य-
न्दिने इत्यर्थः । स उद्गीथभक्तिस्तदस्य देवा अन्वायत्ताः ।

षा० प्रकृतिप्रशंसयोर्भेदः । गोशब्दवाच्यानां रश्मीनां जगन्मण्डलेन
सङ्गमनं सम्बन्धगमनमित्यर्थः । वस्त्रैः सङ्गमनमिति सम्बन्धः ।
सङ्गवक्त्राणीनादित्यरूपमारोप्यादिभक्तेरौङ्कारस्योपास्यत्वे ह-
योराकारसामान्यं हेतुः । पक्षिणां यथोक्तमादित्यरूपमुपजीव-
मित्यत्र हेतुमाह ।

यत इति । ऋजुमध्यन्दिने यदादित्यस्य रूपं तद्दृष्टोद्गीथो-
पासने अर्थं हेतुः । तत्त्वाणीनादित्यरूपस्य देवोपजीवत्वे हेतु-
माह । द्योतनेति । तथापि तस्य देवैरुपजीवित्वं कथमि-

उ० साम्नः ॥ ६ ॥ अथ यदूर्द्धं मध्यन्दिनात्प्रागप-
राह्णात्स प्रतिहारस्तदस्य गर्भा अन्वायत्तास्त-
स्मात्ने प्रतिहृता नावपद्यन्ते प्रतिहारभाजिनो
ह्येतस्य साम्नः ॥ ७ ॥

अथ यदूर्द्धमपराह्णात्प्रागस्तमयात्स उपद्रव-
स्तदस्यारण्या अन्वायत्तास्तस्मात्ने पुरुषं दृष्ट्वा

भा० ह्येतनातिशयात्तत्काले । तस्मात्ते सत्तमा विशिष्टतमाः
प्राजापत्यानां । प्रजापत्यपत्यानामुद्गीयभाजिनो ह्येतस्य
साम्नः ॥ अथ यदूर्द्धं मध्यन्दिनात्प्रागपराराह्णाद्यदूर्ध्वं
सवितुः स प्रतिहारस्तदस्य गर्भा अन्वायत्ताः । अतस्ते
सवितुः प्रतिहारभक्तिरूपेणोर्द्धं प्रतिहृताः सन्तो नावपद्यन्ते
नाथः पतन्ति द्वारे सत्यपीत्यर्थः । यतः प्रतिहारभाजिनो
ह्येतस्य साम्नो गर्भाः ॥

अथ यदूर्द्धमपराह्णात्प्रागस्तमयात् स उपद्रवस्त-
दस्यारण्याः पशवोऽन्वायत्ताः । तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा भीताः

भा० तिचेत्तच्चाह । तस्मादिति ॥ अथ यदूर्द्धमितिवाक्यमादाय
व्याचष्टे । मध्यन्दिनादिति ॥ तदृष्ट्वा प्रतिहारोपासने प्रतिशब्द-
साम्बन्धं हेतुस्तस्मिन् काले सवितुरस्तं गिरिं प्रति हरणाद्यथोक्त-
मादित्यरूपं गर्भैरुपजीव्यमित्यत्र समकमाह । अत इति ॥ ऊर्द्धं
यानेत्परिष्ठाञ्छठं प्रतीत्यर्थः । यतो गर्भाः पूर्वोक्ताविशेषणवन्तो
ऽत इति यावत् ॥

तद्वारं पतनद्वारं तत्र तत्कालीनादित्यदृष्ट्वापश्वमुपासीत तस्य
तदाऽस्तावत्तं प्रत्युपश्वयादित्याह । अथेति । अरण्यानां पशूनां

उ० कक्षंश्वभ्रमित्युपद्रवन्त्युपद्रवभाजिनो ह्येतस्य
 साम्नः ॥ ६ ॥ अथ यत्प्रथमास्तमिते तन्निधनं
 तदस्य पितरोऽन्वायत्तास्तस्मात्तन्निदधति निध-
 नभाजिनो ह्येतस्य साम्न एवं खल्वमुमादित्यं
 सप्तविधं सामोपास्ते ॥ ६ ॥ ६ ॥
 अथ खल्वात्मसम्भितमतिमृत्यु सप्तविधं

भा० कक्षमरणं श्वभ्रं भयशून्यमित्युपद्रवन्त्युपगच्छन्ति दृष्टो-
 पद्रवभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ अथ यत्प्रथमास्तमितेऽदर्शनं
 जिगमिषति सवितरि तन्निधनं तदस्य पितरोऽन्वायत्ता-
 स्तस्मात्तान्निदधति पितृपितामहप्रपितामहरूपेण दर्भेषु
 निक्षिपन्ति तांस्तदर्थं पिण्डान्वा स्यापयन्ति । निधन सम्-
 भ्रान्निधनभाजिनो ह्येतस्य साम्नः पितरः । एवमवयवज्ञः
 सप्तधा विभक्तं खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपास्ते यस्तस्य
 तदापत्तिः फलमिति वाक्यशेषः ॥ ६ ॥

मृत्युरादित्यः । अहोरात्रादिकालेन जगतः प्रमा-
 पयित्वात्तस्यातितरणाद्यदं सामोपासनमुपदिशते । अथ

षा० यद्योक्तं योपजीवनमुपपादयति । तस्मादिति । श्वभ्रं गर्शं गृहेति
 यावत् । तस्य विट् रूपमिति श्वभ्रः । तद्दृष्ट्या निधनोपासने समाप्ति-
 सामान्यं हेतुः । यद्योक्तं मादित्यरूपं पितृभिरुपजीव्यमित्यत्र गमक-
 माह । तस्मादित्यादिना । तत्र तत्राद्यशब्दस्तदुपासनान्त-
 र्यांथं श्लाघ्यः । एवं खल्वित्यादिवाक्यमपेक्षितं पुरयन् वाक्य-
 रोति । यवमिति । ६ ।

अथ खल्वात्मसम्भितमित्यादेहात्यर्थमाह । मृत्युरिति । अथ-

उ० सामोपासीत हिङ्कार इति त्र्यक्षरं प्रस्ताव इति
 त्र्यक्षरं तत्समं ॥ १ ॥ आदिरिति द्व्यक्षरं प्रति-
 हार इति चतुरक्षरं तत इहैकं तत्समं ॥ २ ॥
 उद्गीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं
 त्रिभिस्त्रिभिः समं भवत्यक्षरमिति शिथते त्र्यक्षरं
 तत्समं ॥ ३ ॥ निधनमिति त्र्यक्षरं तत्सममेव भवति

भा० खल्वनन्तरं । आदित्यमृत्युविषयसामोपासनस्यात्मसम्भितं
 स्वावयवतुल्यतया मितं परमात्मतुल्यतया वा सम्भितं अति-
 मृत्यु मृत्युजयहेतुत्वात् । यथा प्रथमेऽध्याये उद्गीथभक्ति-
 नामाचाराण्युद्गीथ इत्युपास्यत्वेनोक्तानि । तथेह साम्नः सप्त-
 विध भक्तिनामाचराणि समाहृत्य त्रिभिस्त्रिभिः समतया
 सामत्वं परिकल्प्योपास्यत्वेनोच्यते । तदुपासनं मृत्युगोचरा-
 चरसङ्ख्यासामान्येन मृत्युं प्राप्य तदतिरिक्ताचरेण तस्या-
 दित्यमृत्योरतिक्रमणायैव सङ्क्रमणं कल्पयति । अतिमृत्यु
 सप्तविधं सामोपासीत मृत्युमतिक्रान्तमतिरिक्ताचरसङ्ख्य-
 येति अतिमृत्यु साम । तस्य प्रथमभक्तिनामाचराणि

षा० न्तरमित्यस्यापेक्षितं निक्षिपति । आदित्येति ॥ खल्वन्त्वेन सामो-
 च्यते । तस्यावयवा हिङ्कारादयस्तन्नामाचराणां त्रित्वेन त्रित्वेन
 तुल्यतया मितं सामेत्यर्थः ॥ यथा परमात्मावगमो मृत्योर्माक्षय-
 हेतुस्तथेदमुपासनमप्येत्यर्थान्तरमाह । परमात्मेति ॥ कीदृगचो-
 पासनं विवक्षितमित्यपेक्षायां सदृष्टान्तमुत्तरमाह । यद्येत्या-
 दिना ॥ उद्गीथ इत्युद्गीथभक्तिर्नाम तदक्षराद्येति यावत् ॥ सामत्वं
 तेषां नामाचराणामित्यप्याह्वयं । तदुपासनं तेषामक्षराणा-

उ० तानि ह वा एतानि द्वाविंशतिरक्षराणि ॥४॥
 एकविंशत्यादित्यमाप्नोत्येकविंशो वा इतो
 ऽसावादित्यो द्वाविंशेन परमादित्याज्जयति

भा० द्विङ्कार इत्येतत् । अक्षरं भक्तिनाम प्रस्ताव इति च ।
 भक्तेत्यक्षरमेव नाम । तत्पूर्व्वेण सममादिरिति द्वाक्षरं
 सप्तविधस्य साम्नः सङ्ख्या पूरणे । ओङ्कार आदिरित्यु-
 च्यते । प्रतिहार इति चतुरक्षरं । तत इह एकमक्षरमव-
 च्छिद्याद्यक्षरयोः प्रक्षिप्यते । तेन तत्सममेव भवत्युद्गीथ
 इति अक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं
 भवत्यक्षरमतिश्रियतेऽतिरिच्यते । तेन वैषम्ये प्राप्ते साम्नः
 समत्वकरणायाह । तदेकमपि स्रक्षरमिति अक्षरमेव
 भवति । अतस्तत्समं निधनमिति अक्षरं तत्सममेव भवति ॥

एवं अक्षरसमतया सामत्वं सम्याद्य यथा प्राप्नान्येवा-
 क्षराणि सङ्ख्यायन्ते । तानि ह वा एतानि सप्तभक्तिनामा-

आ० मादित्यादि दृष्ट्यापासनमित्यर्थः । मृत्युगोचरात्तत्समं क्वविंशतित्व
 लक्षणा सास्येकानेकेष्वक्षरेषु तत्सामान्येन तेष्वक्षरेष्वदित्यदृष्ट्या
 मृत्युमादित्यमित्यर्थः । अति क्रमाय तत्साधनमुपासनमिति शेषः ॥
 अतिमृत्यु मृत्योरत्ययश्चेत्तुत्यादित्यमेव स्पष्टयति । मृत्यु-
 मिति ॥ नामाक्षराणि कथ्यन्त इति शेषः । आद्यक्षरयोरदि-
 भक्तिनामाक्षरयोरिति यावत् । तेन प्रक्षेपेन तदादिभक्तिनाम
 प्रतिहारनाम्ना तुल्यमेवेत्यर्थः ॥

ननु यथोक्तरीत्या चतुर्विंशत्यक्षराणि तत्समं तानि ह वा एतानि
 द्वाविंशतिरक्षराणीति तत्राह । एवमिति । आदित्यस्यासा-
 क्षोकादेकविंशत्वे अत्यन्तरं प्रमाद्यति । दादमेति । हेमन्त-

उ० तन्नाकं तद्विशोकं ॥ ५ ॥ आप्नातीहादित्यस्य जयं
परो हास्यादित्यजयाञ्जयो भवति य एतदेवं
विद्वानात्मसम्मितमतिमत्यु सप्तविधः सामो-
पास्तेसामोपास्ते ॥ ६ ॥ १० ॥

भा० चराणि द्वाविंशतिस्तत्रैकविंशत्यक्षरसङ्ख्याऽऽदित्यमाप्नोति
मृत्युं । यस्मादेकविंश इतोऽस्मात्लोकादसावादित्यः सङ्ख्या ।
द्वादशमासाः पञ्चर्त्तवस्तथ इमे लोका असावादित्य एक-
विंश इति श्रुतेरिति शिष्टेन द्वाविंशेनाक्षरेण परं मृत्यो-
रादित्याज्जयत्याप्नोतीत्यर्थः ॥ यच्च तदादित्यात्परं किन्तत् ।
नाकं कमिति सुखं तस्य प्रतिषेधोऽकं तन्न भवतीति
नाकं कमेवेत्यर्थः ॥ अमृत्युविषयत्वात्तद्दुःखस्य विशेषकं च
तद्विगतशोकं मानसदुःखरहितमित्यर्थः । तदाप्नोती-
त्युक्तस्यैव पिण्डितार्थमाहैकविंशतिसङ्ख्यादित्यस्य जय-
माप्नोति । परो हास्य एवं विद् आदित्यजयान्मृत्युगोच-
रात्परो जयो भवति द्वाविंशत्यक्षरसङ्ख्येत्यर्थः ॥ य

आ० शिशिरावेकोक्त्य पञ्चर्त्तव इत्युक्तं । आदित्यस्याहोरात्राभ्यां यौनः-
पुन्येन मृत्युहेतुत्वमस्मिन्नोक्ते दृश्यते । तदयं लोको मृत्युविषयत्वात्त-
द्दुःखात्मकस्तदभावाद्दुःखलोकोः सुखात्मक इति मत्वाह । मृत्युवि-
षयादिति ॥ पूर्वोक्तोत्तरस्य यौनवत्त्वमाशङ्क्याह । उक्तस्यैवेति ।
आख्यातस्यैव यत्रस्य समुदायार्थः सङ्घिष्य बुद्धिसौकार्यार्थमनन्त-
रयत्र्येनेत्यते । तत्र यौनवत्त्वमित्यर्थः । जयमनुपरो जयो भव-
तीति सम्बन्धः ॥ परो हास्येत्युपासं वाक्यं व्याकरोति । एवं विद्

उ० मनो हिङ्गारो वाक्पस्तावच्चक्षुर्ह्रीथः श्रोत्रं प्रति-
हारः प्राणो निधनमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं ॥ १ ॥

भा० एतदेवं विद्वानित्यादि उक्तायं तस्यैतद्यथोक्तं फलमिति
द्विरभ्यासः साप्तविध्यं समाख्यर्थः ॥ १० ॥

विना नामग्रहणं, पञ्चविधस्य सप्तविधस्य च साम्न
उपासनमुक्तं। अथेदानीं गायत्रादिनामग्रहणपूर्वकं विशि-
ष्टफलानि सामोप सनाम्नराण्युच्यन्ते। यथाक्रमं गायत्रा-
दीनां कर्मणि प्रयोगस्तथैव मनो हिङ्गारो मनसः सर्व-
करणप्रवृत्तीनां प्राथम्यात्। तदानन्तर्यादाक् प्रस्तावश्चक्षुर्ह-
्रीथः श्रेष्ठ्यात्। श्रोत्रं प्रतिहारः प्रतिहतत्वात्। प्राणो
निधनं यथोक्तानां प्राणेषु निधनात्प्रापकाले। एतद्गायत्रं
साम प्राणेषु प्रोतं ॥

आ० इति ॥ फलमिति शेष इति यावत्। साप्तविध्यं सप्तविधत्वं तदु-
पेतसामोपासनस्य समाख्यर्थोऽभ्यास इत्यर्थः ॥ १० ॥

ननु पञ्चविधस्य सप्तविधस्य च साम्नो ध्यानं व्याख्यातं। तथा च
साप्तविधये वक्तव्याभावादक्रमनन्तर्यश्रेणेत्याशङ्क्य पूर्वोत्तरपर्य-
योरर्थभेदमाह। विनेत्यादिना। गायत्रं रघन्तरमित्यादि नाम-
ग्रहणेन विशिष्टानि विशिष्टफलानि चेत्यर्थः ॥ कथं पुनर्वस्य-
माद्येषुपासनेषु निर्देशक्रमसिद्धिस्तत्राह। यथाक्रममिति। या-
दृशक्रममाश्रित्य तेषां कर्मणि प्रयोगः कर्मणामिच्छेनैव क्रमेण
तदुपासनेोक्तिरित्यर्थः ॥ तत्राप्राणस्य क्रियाज्ञानयोः संरम्भात्
प्राणस्य प्रधानत्वात्तदुच्छ्वा मास्योपासित्तमार्गो दर्शयति। मनो हि-
ङ्गार इत्यादिना। प्राणं तच्च वाग्मयेतीत्यादिसुखा खापकाले
प्राणेषु वागादीनां निधनमवधेयं प्रोतं प्रगतं प्रतिष्ठितमिति वावत् ॥

स य एवमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी
 उ० भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया
 पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या महामनाः स्यात्तद्गतं ॥
 २ ॥ ११ ॥

अभिमन्यति स हिङ्गारो धूमो जायते स प्रस्ता-
 वो ज्वलति स उद्गीथोऽङ्गारा भवन्ति स प्रतिहार

भा० गायत्र्याः प्राणसंस्तुतत्वात्स य एवमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं
 वेद प्राणी भवति अविकलकरणो भवतीत्येतत् । सर्व-
 मायुरेति । गतं वर्षाणि सर्वमायुः पुरुषस्येति श्रुतेः ।
 ज्योग्ज्वल जीवति । महान्भवति प्रजादिभिर्महांसुकीर्त्या ।
 गायत्रोपासकस्यैतद्गतं भवति यन्महामनास्त्वचुद्रचित्तः
 स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

अभिमन्यति स हिङ्गारः प्राथम्यात् । अग्नेर्धूमो जायते
 स प्रस्ताव आनन्तर्यात् । ज्वलति स उद्गीथो हविः
 सम्बन्धाच्छ्रैष्ठ्यं ज्वलनस्य । अङ्गारा भवन्ति स प्रतिहा-

भा० गायत्रस्य प्राणेषु प्रतिष्ठितत्वे हेतुमाह । गायत्र्या इति ॥
 प्राणो वै गायत्रोति हि श्रुतिः । अविदुषोऽपि प्राञ्जितसिद्धेर्नेदं
 विद्याफलमित्याशङ्क्याह । अविकलेति ॥ कथं पुनर्नानाजनीनं
 सर्वमायुरेको ध्याता गन्तुमकमित्याशङ्क्याह । शतमिति ॥ शता-
 युर्वै पुरुष इति श्रुतेरित्युच्यते । ज्योक्शब्दे निपातः । स चोन्व-
 कनाथः । उज्वलः स्वपरोपकारसमर्थ इति यावत् ॥ ११ ॥

समयप्राणवतो मश्वनकहंससम्भवात्प्राणवदृष्टानन्तरं मश्वनादि-
 हृदिभवतारयति । अभिमन्यतीत्यादिना ।

उ० उपशाम्यति तन्निधनं सशाम्यति तन्निधन-
मेतद्रथक्षरमग्नौ प्रोतं ॥ १ ॥ स य एवमेतद्रथक्षर-
मग्नौ प्रोतं वेद ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति सर्वमा-
युरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भ-
वति महान्कीर्त्या न प्रत्यङ्गुग्निमाचामेन्न निष्ठीवे-
त्तद्वत् ॥ २ ॥ १२ ॥

भा० रोऽङ्काराणां प्रतिष्ठितत्वात् । उपशमः सावशेषत्वाद्ग्रेः
संशमो निःशेषोपशमः समाप्तिसामान्यान्निधनमेतद्रथक्ष-
रमग्नौ प्रोतं । मन्यने ह्यग्निर्गीयते । स य इत्यादिपूर्ववद्ब्रह्म-
वर्चसी वृत्तस्त्राध्यायनिमित्तं तेजो ब्रह्मवर्चमं । तेजस्तु कोवस्त-
न्निष्ठभावः । अन्नादो दीप्ताग्निर्न प्रत्यङ्गुरेभिमुखो
नाचामेन्न भक्षयेत्किञ्चिन्न निष्ठीवेच्छ्रेष्ठानिरसनश्च न
कुर्यात्तद्वत् ॥ १२ ॥

आ० उपशमः संशमश्चेत्यर्थभेदाभावात्पुनरुक्तिमाशङ्क्य सावशेष-
निरवशेषत्वाभ्यां विशेषमाह । उपशम इति ॥ कथं पुनो रथक्षर-
सास्रोऽग्नौ प्रतिष्ठितत्वं । न हि तत्र किञ्चिन्निमित्तमुपलभ्यत आत-
त्याह । मन्यने ऋषिति ॥ मन्यनं निमित्तीकृत्याग्रेत्यसौ रथक्षर-
सास्रोद्दीयमानत्वदर्शनादग्नौ तस्य प्रतिष्ठितत्वसिद्धिरित्यर्थः ।
नन्वत्र ब्रह्मवर्चसीति फलमुक्तं ब्रह्मदासनेतु तेजस्वी भवतीति
वक्ष्यते । न च ब्रह्मवर्चसतजसोर्भेदकथा च ब्रह्मरथक्षरोपा-
सनयोर्न फलवैषम्यमत आह । उच्यते ॥ १२ ॥

उ० उपमन्त्रयते स हिङ्कारो ज्ञपयते स प्रस्तावः
स्त्रिया सह शेते स उद्गीथः प्रतिसत्री सह शेते स
प्रतिहारः कालं गच्छति तन्निधनं पारं गच्छति
तन्निधनमेतद्दामदेयं मिथुने प्रोतं ॥ १ ॥ स य एव-
मेतद्दामदेयं मिथुने प्रोतं वेद मिथुनी भवति
मिथुनान्मिथुनात्प्रजायते सर्वमायुरेति ज्योऽजी-

भा० उपमन्त्रयते सङ्केतं करोति प्राथम्यात्स हिङ्कारः ।
ज्ञपयते तोषयति स प्रस्तावः । सहजयनमेकपर्यङ्के गमनं स
उद्गीथः श्रेष्ठ्यात् । प्रतिसत्रीशयनं स्त्रीयोऽभिमुखीभावः स
प्रतिहारः कालं गच्छति मैथुनेन पारं समाप्तिं गच्छति ।
तन्निधनमेतद्दामदेयं मिथुने प्रोतं । वाय्वम्बुमिथुनसम्ब-
न्धात् । स य इत्यादिपूर्ववत् । मिथुनी भवत्यविधुरो भव-
तीत्यर्थः । मिथुनान्मिथुनात्प्रजायत इत्यमोघरेतस्त्वमुच्यते ।

आ० उत्तराधरारक्षिस्थानीययोः स्त्रीपुरुषयोरवाच्यकर्म्मणि प्रवृत्त-
योर्मन्त्र्यनसामान्यान्मन्त्र्यनादिदृष्ट्यनन्तरं मैथुनदृष्टिं विदधाति ॥
उपमन्त्रयत इत्यादिना ॥ पुरुषो हि पशुकर्म्मार्थं क्रियं वस्त्रा-
दिना प्रीयति । तस्मिन्प्रारम्भसामान्यात्प्रस्तावदृष्टिरित्याह ।
ज्ञपयत इति ॥ कुतो वामदेशस्य साक्षो मिथुने प्रोतत्वं तथाह ।
वाय्वम्बुमिथुनेति । वायोरपाञ्च मिथुनं तथा सम्बन्धाद्दाम-
देयोत्पत्तेरज्ञात्वात्स मिथुने प्रतिकृतत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ न
क्वाचनेतिवाच्यमादाय व्याचष्टे ॥ क्वाचिदपीति पराङ्मनां नेप-
गच्छेदिति स्मृतिविरोधमाशङ्क्याह । वामदेशेति । विधिनिषेधयोः
सामान्यविशेषविषयत्वेन व्यवस्थासिद्धेति भावः । किञ्च शास्त्र-
प्रामाण्यादत्र धर्म्माऽवगम्यते न क्वाचन परिहरेदिति च शास्त्रा-

उ० वति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या न
काञ्चन परिहरेत्तद्व्रतं ॥ २ ॥ १३ ॥

उद्यन्हिङ्कार उदितः प्रस्तावो मध्यन्दिन उद्गी-
थोऽपराहः प्रतिहारोऽस्तं यन्निधनमेतद्बृहदा-
दित्ये प्रोतं ॥ १ ॥ स य एवमेतद्बृहदादित्ये प्रोतं
वेद तेजस्यन्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योऽजी-
वति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या
तपसं न निन्देत्तद्व्रतं ॥ २ ॥ १४ ॥

भा० न काञ्चन काञ्चिदपि स्त्रियं स्वात्मतत्त्वप्राप्तां न परिह-
रेत्समागमार्थिनी । वामदेव्यमामोपासनाङ्गत्वेन विधा-
नात् । एतस्मादन्यत्र प्रतिषेधस्तथो वचनप्रामाण्याच्च
धर्मावगतेर्न प्रतिषेधशास्तेणस्य विरोधः ॥ १३ ॥

उद्यन्सविता स हिङ्कारः प्राथम्याद्दर्शनस्य । उदितः
प्रस्तावः प्रसवने हेतुत्वात्कर्षणां । मध्यन्दिन उद्गीथः
श्रेष्ठ्यात् । अपराहः प्रतिहारः पश्चादीनां गृहान्
प्रतिहरणात् । अस्तं निधनं रात्रौ गृहे निधानात्प्रा-
णिनां । एतद्बृहदादित्ये प्रोतं गृहतः आदित्यदेवत्वत्वात् ।
स य इत्यादि पूर्व्ववत् । तपसं न निन्देत्तद्व्रतं ॥ १४ ॥

भा० वगतत्वादवाच्यमपि कर्म धर्मा भवितुमर्हति ॥ तथाच श्रौतेऽर्षे
दुर्वाकायाः स्मृतेर्न प्रतिस्पर्द्धितेत्याह । वचनेति ॥ यथोक्ता-
पासनावतो ब्रह्मचर्यनियमाभावां तत्तत्वेन विवक्षितस्तत्र प्रति-
षेधशास्त्रविरोधाच्चर्हति भावः ॥ १३ ॥

आदित्यस्य प्रजाप्रसवहेतुत्वात्तद्वेत्तुर्नैद्युगदृष्ट्यनकारमादित्यदृ-
ष्टिमुज्यापयति । उद्यन्निवादिना ॥ १४ ॥

- उ० अभाणि सम्पूवन्ने स हिङ्गारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहार उद्गृह्णाति तन्निधनमेतद्वै रूपं पर्जन्ये प्रोतं ॥ १ ॥ स य एवमेतद्वै रूपं पर्जन्ये प्रोतं वेद विरूपांश्च सुरूपांश्च पशूनवरुन्धे सर्वमायुरेति ज्योऽजीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या वर्षन्तं न निन्देत्तद्व्रतं ॥ २ ॥ १५ ॥
 वसन्तो हिङ्गारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो हेमन्तो निधनमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतं ॥ १ ॥ स य एवमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद विराजति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सर्वमायु-

भा० अभाण्यभरणान्नेघ उदकमेकृत्वा दुक्तार्थमन्यदेतद्वै रूपं नाम साम पर्जन्ये प्रोतं अनेकरूपत्वात्। अभादिभिः पर्जन्यस्य विरूपांश्च सुरूपांश्च अजाविप्रमृतीन्पशूनवरुन्धे प्राप्नोतीत्यर्थः। वर्षन्तं न निन्देत्तद्व्रतं ॥ १५ ॥

वसन्तो हिङ्गारः प्राथम्यात्। ग्रीष्मः प्रस्ताव इत्यादि-पूर्ववत्। एतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद विराजति ऋतुव-

आ० आदित्वाज्जायते दृष्टिरिति स्मृतेरादित्यकार्यत्वात्पर्जन्यस्यादित्यदृष्ट्यनन्तरं पर्जन्यदृष्टिं दर्शयति। अभातीति ॥ कथं वैरूपं साम तस्मिन्प्रतिष्ठितं तत्राह। अनेकेति ॥ १५ ॥

पर्जन्यायत्त्वाद्दृष्टुव्यवस्थायाम्प्राप्तदृष्ट्यनन्तरमृतुदृष्टिमाचष्टे वसन्त इत्यादिना ॥ वैराजस्य सामो युक्तं ऋतुषु प्रोतत्वं तेषां लक्ष्मि-

उ० रेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति
महान्कीर्त्यर्त्तून् निन्देतद्गतं ॥ २ ॥ १६ ॥

पृथिवी हिङ्कारोऽन्तरिक्षं प्रस्तावो द्यौरुद्गीथो
दिशः प्रतिहारः समुद्रो निधनमेताः शक्रार्थ्यो
लोकेषु प्रोताः ॥ १ ॥ स य एवमेताः शक्रार्थ्यो लोकेषु
प्रोता वेद लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जी-
वति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या
लोकान्न निन्देतद्गतं ॥ २ ॥ १७ ॥

भा० अथर्त्तव आर्त्तवैर्धर्म्मैर्विराजन्त एवं प्रजादिभिर्विद्वानि-
त्युक्तमन्यत् । अद्वन् निन्देतद्गतं ॥ १६ ॥

पृथिवी हिङ्कार इत्यादि पूर्ववत् । शक्रार्थ्य इति नित्यं
बहुवचनं । रेवत्य इव लोकेषु प्रोताः । लोकी भवति
लोकफलेन युज्यत इत्यर्थः । लोकान्न निन्देतद्गतं ॥ १७ ॥

भा० विराजनादित्याह । एतदिति । यदा ऋतुनामन्नोत्पत्तिनिमित्त-
त्वादिराडात्मनश्चात्नत्वात्तस्य तेषु प्रतिष्ठितत्वात्तद्वारा वैराजस्य
साम तेषु प्रोतमिति भावः ॥ १६ ॥

ऋतुषु सम्यग्गृत्तेषु लोकस्थितेः प्रसिद्धत्वाद्दृष्टव्यमन्तरं लोक-
दृष्टिमाह । पृथिवीति ॥ कथं शक्रार्थ्य इत्येकस्यैव सास्रो नामधेयं ।
बहुवचनाद्भि बहुनि सामानि प्रतीयन्ते तत्राह । शक्रार्थ्य इतीति ॥
नित्यबहुवचनत्वमुभयत्र तुल्यमिति द्यातनाय बहुमायां दृष्टान्त-
यति । रेवत्य इवेति । महानास्रीषु ऋक्षु शक्रार्थ्यो गीयन्ते ।
तासाञ्चायो वै महानास्रीरित्यद्भिः सम्बन्धः स्मृतः । अशु लोकाः
प्रतिष्ठिता इति श्रुतं । तथा च अस्मात्सम्बन्धासौकेषु शक्रार्थ्यः
प्रतिष्ठिता इत्याह । लोकेष्विति ॥ १७ ॥

उ० अजा हिङ्गारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथो
 ऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनमेता रेवत्यः पशुषु
 प्रोताः ॥१॥ स य एवमेता रेवत्यं पशुषु प्रोता
 वेद पशुमान् भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति
 महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या पशून्
 निन्देत्तद्व्रतं ॥२॥ १८॥

लोम हिङ्गारस्त्वक्प्रस्तावो मांसमुद्गीथोऽस्थि
 प्रतिहारो मज्जा निधनमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु
 प्रोतं ॥ १ ॥ स य एवमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतं
 वेदाङ्गी भवति नाङ्गेन विहूर्कीति सर्वमायुरेति
 ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्

भा० अजा हिङ्गार इत्यादि पूर्ववत् । पशुषु प्रोताः पशून्
 निन्देत्तद्व्रतं ॥ १८ ॥

लोम हिङ्गारो देहावयवानां प्राचन्यात् । लक् प्रस्ताव
 आनन्तर्यात् । मांसमुद्गीथः श्रेष्ठ्यात् । अस्थि प्रतिहारः
 प्रतिहतत्वात् । मज्जा निधनं । एतद्यज्ञायज्ञीयं नाम साम
 देहावयवेषु प्रोतमङ्गी भवति समयाङ्गे भवतीत्यर्थो नाङ्गेन

षा० पशूनां लोकाचार्यात्वात्तोलोकाङ्गनन्तरं पशुदृष्टिमुपन्यस्यति ।
 षजेति । रेवत्य इति सामनामधेयं पूर्ववन्नित्यवञ्चनान्तं ।
 पशवो वै देवतीरिति शुक्लन्तरमाश्रित्वाह । पशुत्विति ॥१८॥

पशुविहारपयोदधादिना मुष्टिरङ्गानां दृष्टेति पशुदृङ्गनन्तर

उ० कीर्त्या संवत्सरं मञ्जो नाश्रीयात्तद्गतं मञ्जो
नाश्रीयादिति वा ॥ २ ॥ १६ ॥

अग्निर्हिङ्गारो वायुः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथो
नक्षत्राणि प्रतिहारश्चन्द्रमा निधनमेतद्राजनं देव-
तासु प्रोतं ॥ १ ॥ स य एवमेतद्राजनं देवतासु
प्रोतं वेदैतासामेव देवतानां सलोकतां सा-
र्षितां सायुज्यं गच्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जी-

भा० हस्तपादादिना विह्वर्कति न कुटिलीभवति पङ्कः कुणी
वेत्यर्थः । संवत्सरं संवत्सरमात्रं मञ्जो मांसानि नाश्रीयात्
भक्षयेत् । ब्रह्मवचनं मत्स्योपलक्षणार्थं । मञ्जो नाश्रीया-
त्सर्वदैव नाश्रीयादिति वा तद्गतं ॥ १६ ॥

अग्निर्हिङ्गारः प्रथमस्थानत्वात् । वायुः प्रस्ताव आनन्त-
र्यसामान्यात् । आदित्य उद्गीथः श्रेष्ठ्यात् । नक्षत्राणि प्रति-
हारः प्रतिहतत्वात् । चन्द्रमा निधनं कर्मिणां तन्निधनात् ।
एतद्राजनं देवतासु प्रोतं देवतानां दीप्तिमत्त्वात् ।

षा० मङ्गदृष्टिमाह । जोमेति ॥ रसो वै यज्ञायज्ञीयमिति श्रुते-
रद्भरसविकारेण जोमादीनां सम्बन्धाद्यज्ञायज्ञीयं सामाङ्गेषु
प्रतिष्ठितमित्याह । यतदिति ॥ कुम्भिः प्रमश्रुतः ॥ १६ ॥

अग्न्यादीनामङ्गेषु प्रतिष्ठितत्वाद्दृष्टव्यमन्तरमग्न्यादिदृष्टिसु-
त्यापयति । अग्निरित्यादिना ॥ राजनस्य साधो देवतासु प्रोतत्वे
हेतुमाह । देवतानामिति ॥ फलविकल्पार्थं वाशब्दस्यात्रासत्ये
क्यं वाच्यं स्यादित्याशङ्क्याह । सलोकतां वेद्यादीति ॥ कथं
पुनरेकस्मिन्नुपासने फलत्रयं विकल्प्यते तत्राह । भावनेति ।

उ० वति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या
ब्राह्मणान् निन्देत्तद्वतं ॥ २ ॥ २० ॥

त्रयी विद्या हिङ्गारस्त्रय इमे लोकाः स प्रस्तावो
ऽग्निर्वीयुरादित्यः स उद्गीथो नक्षत्राणि वयांश्चि

भा० विद्वत्फलमेतासामेवाग्न्यादीनां देवतानां सलोकतां समा-
मलोकतां सार्ष्टितां समानर्द्धिलं सायुज्यं सयुग्भावमेकदे-
हदेहिलमित्येतत् । वाग्भन्दोऽत्र लुप्तो द्रष्टव्यः । सलोकतां
वेत्यदिभावनाविशेषतः फलविशेषोपपत्तेर्गच्छति प्राप्नोति ।
समुच्चयानुपपत्तेश्च । ब्राह्मणान् निन्देत्तद्वतं । एते वै देवाः
प्रत्यक्षं यद्ब्राह्मणा इति श्रुतेर्ब्राह्मणनिन्दा देवनिन्दैवेति
॥ २० ॥

त्रयी विद्या हिङ्गारः । अग्न्यादिसान् अनन्तर्यं त्रयी-
विद्याया अग्न्यादिकार्यत्वश्रुतेः । हिङ्गारः प्राथम्यात्सर्वकर्त्त-
व्यानां । त्रय इमे लोकास्तत्कार्यत्वादनन्तरा इति प्रस्तावः ।
अग्न्यादीनामुद्गीथत्वं श्रेष्ठ्यात् । नक्षत्रादीनां प्रतिहृतत्वात्प्र-

षा० ननु फलत्रयमत्र समुच्चितमिच्छतां किमिति वाग्भन्दं गृहीत्वा
विकल्प्यते तत्राह । समञ्चयेति ॥ न हि मिथो विरुद्धं फल-
त्रयमेकत्र समुच्चेतुं शक्यमतो विकल्पसिद्धिरित्यर्थः ॥ ननु देवता-
दृष्ट्या राजस्य सामोऽध्यानाद्देवता न निन्देदिति वक्ष्ये कथ-
मन्यघोच्यते तत्राह । एत इति ॥ २० ॥

अग्न्यादिदृष्ट्यानन्तरं त्रयीविद्यादृष्टिविधाने कारणमाह ।
अग्न्यादीति ॥ यद्ग्न्याद्यात्मकं सामोपास्यमुक्तं तस्मादानन्तर्य-
मुपास्यास्त्रयीविद्याया युज्यते । ऋग्भेदोऽधेर्यजुर्वेदो वायोरादि-

उ० मरीचयः स प्रतिहारः सर्पा गन्धर्वाः पितर-
स्तन्निधनमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रातं ॥ १ ॥ स य एव-
मेतत्साम सर्वस्मिन्प्रातं वेद सर्वं ह भवति ॥ २ ॥
तदेष श्लोको यानि पञ्चधा त्रीणि तेभ्यो न
ज्यायः परमन्यदस्ति ॥ ३ ॥ यस्तद्वेद स वेद सर्वं

भा० तिहारलं । सर्पादीनां धकारसामान्यान्निधनत्वमेतत्साम-
नामविशेषाभावात्साममुदायः सामशब्दः सर्वस्मिन्प्रातं ।
त्रयीविद्यादि हि सर्वं । त्रयीविद्यादिदृष्ट्या हिङ्गारा-
दिनामभक्तय उपास्याः । अतीतेष्वपि सामोपामनेषु येषु
येषु प्रातं यद्यत्साम तदृष्ट्या तदुपास्यमिति । कर्माङ्गानां
दृष्टिविशेषेणाज्यस्य संस्कार्यत्वात्सर्वविषयसामविदः फलं
सर्वं भवति सर्वेश्वरो भवतीत्यर्थः ॥

निरूपचरितमर्षभावे हि दिक्ष्येभ्यो बलिप्राप्त्युप-
पन्नं सदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोको मन्त्रोऽप्यस्ति । यानि पञ्चधा
पञ्चप्रकारेण हिङ्गारादिविभागैः प्राक्तानि त्रीणि त्रीणि
त्रयीविद्यादीनि तेभ्यः पञ्चत्रिकेभ्यो ज्याद्यो महत्तरं परञ्च
व्यतिरिक्तमन्यदस्त्वन्तरं नास्ति न विद्यत इत्यर्थः । तत्रैव

श्या० त्यात्सामवेद इति श्रुतेः । त्रयास्तत्कार्यत्वावगमादित्यर्थः । तत्कार्य-
त्वात्त्रयीसाध्यकर्मफलत्वादित्यर्थः ॥ कथं सर्वस्मिन्प्रातमित्युक्तं
त्रयीविद्यादौ प्रातमिति वक्तव्यत्वादत आह । त्रयीविद्यादीति ॥
कथं पुनरत्र त्रयीविद्यादिदृष्ट्या सामो ध्येयत्वं गम्यतं तथाह ।
त्रयीति ॥ न चास्या प्रतिज्ञायां पूर्वेषु सन्दर्भेण विदोषदृष्ट्या-
मर्हतीत्याह । अतीतेष्वपीति ॥ तत्र हेतुमाह । कर्माङ्गानामिति ॥

उ० सर्वा दिशो बलिमस्मै हरन्ति सर्वमस्मीत्युपासीत
तद्भ्रतं तद्भ्रतं १ ४ ॥ २१ ॥

विनर्दिसाम्नो वृणे पशव्यमित्यग्नेरुद्गीथोऽनिरुक्तः
प्रजापतेनिरुक्तः सोमस्य मृदु श्लक्ष्णं वायोः श्लक्ष्णं

भा० हि सर्वस्यान्तर्भावः । यस्तद्यथोक्तं सर्वात्मकत्वं साम वेद
सर्वं स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । सर्वा दिशः सर्वदिक्स्था
अस्मा एवम्बदे बलिं भोगं हरन्ति प्रापयन्तीत्यर्थः ।
सर्वमस्मि भवामीत्येवमेतत्सामोपासीत तस्यैतदेव व्रतं ।
द्विरुक्तिः सामोपासनसमाप्त्यर्था ॥ २१ ॥

सामोपासनप्रसङ्गेन गानविशेषादिसम्पदुद्गातुरूपदि-
श्यते । फलविशेषसम्बन्धाद्विनर्दि विशिष्टो नर्दः स्वरविशेष
अष्टभकूजितसमोऽस्यास्तीति विनर्दि गानमिति वाक्यशेषः ।
तच्च साम्नः सम्बन्धि पशुभ्यो हितं पशव्यमग्नेरग्निदै-
वत्यञ्जोद्गीथ उद्गानं । तदहमेनं विशिष्टं वृणे प्रार्थय इति

आ० दर्शपूर्णमासाधिकारे पव्यवेदितमान्यं भवतीति दृष्टिविशे-
षणमान्यं संस्क्रियते । तथा सामभेदानां दृष्टिविशेषणत्वाविशेषा-
नेषां कर्माङ्गानां तत्तदङ्गदृष्ट्या संस्कर्तव्यत्वादित्यर्थः ॥

अथ यथा श्रुतं सर्वात्मत्वमेव किं न स्यादत आह । निरुप-
चरितेति ॥ सर्वविषयसामविदः सर्वेश्वरत्वमित्यत्र मन्त्रं संवा-
दयति । तदेतस्मिन्निति ॥ परमित्यस्यैव व्याख्यानमन्यदिति बल-
न्तराभावे हेतुमाह । तत्रैवेति ॥ सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वञ्च तच्च-
व्यर्थः ॥ २१ ॥

सामोपासनं समाप्तश्चेत्किमुत्तरयश्नेत्याशङ्काह । सामेति ॥
आदिशब्देन सारादयो वर्सा गृह्यन्ते ॥ किमित्युद्गातुर्यथोपासि-

उ० बलवदिन्द्रस्य क्रौञ्चं बृहस्पतेरपध्वानं वरुणस्य
तान्सर्वाग्नेवोपसेवेत वारुणन्त्वेव वर्जयेत् । ११ अ-
मृतत्वं देवेभ्य आगायानीत्यागायेत्स्वधां पितृभ्य
आशां मनुष्येभ्यस्तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं
यजमानायान्मात्मन आगायानीत्येतानि मनसा

भा० कश्चिद्यजमान उद्गाता वा मन्यते । अनिरुक्तोऽमुकसम
इत्यविशेषितः प्रजापतेः प्रजापतिदैवत्यः स गानविशेषः ।
अनिरुक्त्वात्प्रजापतेर्निरुक्तः सृष्टः । सोमस्य सोमदैवत्यः स
उद्गीथ इत्यर्थः । मृदु स्रष्टुणञ्च गानं वायोर्वायुदैवत्यं तत्
स्रष्टुणं बलवच्च प्रयत्नाधिक्योपेतं । इन्द्रस्येन्द्रं तद्गानं क्रौञ्चं
क्रौञ्चपक्षिनादसमं । बृहस्पतेर्बाह्वस्यत्वं तदपध्वानं
भिन्नकांस्यस्वरसमं । वरुणस्यैतद्गानं । तान्सर्वानेवोपसेवेत
वारुणन्त्वेकं वर्जयेत् ॥

अमृतत्वं देवेभ्य आगायानि साधयानि । स्वधां पितृभ्य
आगायान्याशां मनुष्येभ्य आशां प्रार्थनां प्रार्थितमित्येतत् ।
तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं यजमानायान्मात्मने

षा० इत्यते तत्राह । फलेति ॥ मृत्युपरिहारादिफलविशेषकत्वमन्या-
देशः । उपास्तिरनुष्ठेयेत्यर्थः ॥ पशुभ्यो हितमस्य वचनाद्गमयि-
तयं ॥ वाक्यस्यमितिशब्दं व्याचष्टे । इति कश्चिदिति ॥ इत्य-
विशेषितः । अनेन प्रकारेणायमिति विशेषिता व्यवच्छिद्य चातो
न भवतीत्यर्थः । तस्य प्रजापत्यत्वं हेतुमाह । अनिरुक्त इति ।
नोपसीतादिभिर्निरुक्त्वावचनादित्यर्थः ॥

स्वरविशेषज्ञानपूर्वकमुद्गानकाणे ध्यातव्यार्थमाह । अमृतत्व-

उ० ध्यायन्नप्रमत्तः स्तुवीत ॥ २ ॥ सर्वे स्वरा इन्द्रस्या-
 त्मानः सर्वे बुष्माणः प्रजापतेरात्मानः सर्वे स्पशी
 मृत्योरात्मानस्तं यदि स्वरेषूपालभेतेन्द्रः शरणं
 प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रति वक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ३ ॥
 अथ यद्येनमूष्मसूपालभेत प्रजापतिः शरणं प्रप-
 न्नोऽभूवं स त्वा प्रति पेक्ष्यतीत्येनं ब्रूयादथ यद्येनः
 स्पर्शेषूपालभेत मृत्युः शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा
 प्रति धक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ४ ॥

भा० मङ्गमागायानीत्येतानि मनसा चिन्तयन्ध्यायन्नप्रमत्तः
 खरोऽव्यञ्जनादिभ्यः स्तुवीत । सर्वे स्वरा अकारादय
 इन्द्रस्य बलकर्षणः प्राणस्यात्मानो देहावयवस्थानीयाः ।
 सर्वे ऊष्माणः श्वसहादयः प्रजापतेर्विराजः कश्यपस्य
 वात्मानः । सर्वे स्पशाः कादयो व्यञ्जनानि मृत्योरात्मान-
 स्तमेवं विदमुद्गातारं यदि कश्चित्स्वरेषूपालभेदस्वरस्त्वया
 दुष्टः प्रयुक्त इत्येवमुपालभ्य इन्द्रं प्राणमीश्वरं शरणमाश्रयं
 प्रपन्नोऽभूवं स्वरान्प्रयुञ्जानोऽहं स इन्द्रो यत्तव वक्तव्यं
 त्वा त्वां प्रति वक्ष्यति स एव देव उत्तरं दास्यतीत्येनं
 ब्रूयात् ॥ यद्येनमूष्मसु तथैवोपालभेत प्रजापतिं शरणं
 प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रति पेक्ष्यति सञ्चूर्णयिष्यतीत्येनं ब्रूयात् ।

आ० मिति ॥ खरोऽव्यञ्जनादिभ्य इत्यादिशब्देन स्थानप्रयत्नादि-
 सङ्गः ॥ केनाप्याक्षितस्योद्गतुर्ब्रह्मज्ञानकाले प्रतिहारज्ञानाय खरा-
 दिदेवताज्ञानमुपन्यस्यति । सर्वे स्वरा इति ॥ श्वसहादय इत्या-

उ० सर्वे स्वरा घोषवन्नो बलवन्नो वक्तव्या इन्द्रे बलं
ददानीति सर्वं जुष्माणोऽयस्ता निरस्ता विवृ-
ता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं परिददानीति
सर्वे स्पर्शा लेशेनाभिनिहिता वक्तव्या मृत्योरा-
त्मानं परिहराणीति ॥ ५ ॥ २२ ॥

भा० अथ यद्येनं स्वर्गेषूपालभेत मृत्युं शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा
प्रति धक्ष्यति भस्मीकरिष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥

यत इन्द्राद्यात्मानः स्वरादयोऽतः सर्वे स्वरा घोषवन्नो
वक्तव्या बलवन्तस्तथाहमिन्द्रे बलं ददानि बलमाददा-
नीति । तथा सर्वे उष्माणोऽयस्ता अन्तरप्रवेशिता अनिरस्ता
अवहिराक्षिता विवृता विवृतप्रयत्नोपेताः प्रजापते-
रात्मानं परिददानि प्रयच्छन्तीति । सर्वे स्पर्शा लेशेन
शनकैरनभिनिहिता अनभिनिक्षिप्ता वक्तव्या मृत्योरात्मानं

आ० दिशब्दन्तदवान्तरभेदाभिप्रायः । यत्तव वक्तव्यमित्यस्मादृद्धं
तच्छब्दे द्रष्टव्यः । तथैव स्वरेष्विवेति यावत् ॥

देवताज्ञानबलेनोद्गात्रा न प्रमत्तेन भवितव्यं स्वरादीनामन्य-
घोषारणे देवताभेदप्रसङ्गादतः स्वराद्युच्चारणे तात्पर्यं कर्तव्य-
मित्युद्गातरं शिक्षयति । यत इति ॥ प्रयोगक्रमे चिन्तनीय-
मर्थं कथयति । तथेति ॥ यथोक्तरीत्या स्वराणां प्रयोगावस्था-
यामित्यर्थः । आददानीति चिन्तयेदिति शेषः । तथैतदुष्माणं प्रयो-
गावस्थामिति यावत् । विवृतप्रयत्नोपेताः प्रयोगावस्था इति शेषः ॥
तत्रापि ध्यातव्यं दर्शयति । प्रजापतेरिति । अतिद्रुतोच्चारणेन
वर्षान्तरे यथाभिहितो न भवति तथा प्रयुज्यमानत्वमनभि-
क्षिप्तत्वं । मृत्योरात्मानमितिवाक्योपादानं तस्य तात्पर्यमाह ।
वाक्यानिवेति ॥ यथा लोकः शनकैर्जनादिभ्यो वाकाग्रपरिहरति

उ० त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति ।

भा० बालानिव शनकैः परिहरद्भिर्द्व्योरात्मानं परिहरा-
णीति ॥ २२ ॥

आङ्गारस्योपासनविध्यं त्रयो धर्मस्कन्धा इत्याद्या-
रभ्यते । नैवं मन्तव्यं सामावयवभूतसैवोद्गीथादिलक्षणस्यो-
कारस्योपासनात्फलं प्राप्यत इति । किं तर्हि यत्सर्वैरपि
सामोपासनैः कर्मभिस्त्राप्राप्यं तत्फलममृतत्वं केवलादे-
कारोपासनात्प्राप्यत इति तत्सुत्यर्थं सामप्रकरणे तदु-
पन्यासः । त्रयस्त्रिंशसङ्ख्याका धर्मस्य स्कन्धाः । धर्मस्कन्धा
धर्मप्रविभागा इत्यर्थः । के त इत्याह । यज्ञोऽग्निहोत्रा-
दिः । अध्ययनं सनियमस्य ऋगादेरभ्यासः । दानं वहिर्वेदि-
यथाशक्तिद्रव्यसंविभागोऽग्निचमाणेभ्यः । इत्येष प्रथमो

आ० तथा ऋत्योरात्मानमहं परिहराणीति ध्यात्वा स्पर्शानां प्रयोगः
कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २२ ॥

अधिकृताधिकारान्यङ्गावबद्धान्युपासनान्युक्तानि । सम्प्रति
स्वतन्त्राधिकारगोचरमोकारोपासनं विधातुमारभते । सोंका-
रेति ॥ अङ्गावबद्धोपासनाधिकारे यथोक्तस्वतन्त्रोपासनविधाने
कोऽभिप्रायः श्रुतेरित्योशङ्काह । नैवमिति ॥ न स्वतन्त्रस्य तस्यो-
पासनादित्येवकारार्थः । कथं तर्हि मन्तव्यमित्यपेक्षायामाह ।
किन्तुर्हीति ॥ सनियमस्य प्राञ्जलत्वादिनियमसहितस्य पुर-
यस्येति यावत् । अभ्यासश्चाकरणं विचारो जपः शिष्येभ्यो
दानमाहृत्तिश्चेति पञ्चविधः ॥ वेद्यां यद्दीयते तस्य यज्ञाङ्गत्वात्-
पृथक् पञ्चवचनं नास्तीति मन्वानो विश्रित् । वहिर्वेदीति ॥
ऋहस्येन तदात्मनेत्यर्थः । कथं ऋहस्यस्य प्राथम्यं ब्रह्मचारिण-
कथायादित्याशङ्काह । एक इत्यर्थ इति । उक्तव्याख्याने वाक्य-

उ० प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी
तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादन्सर्व एते
पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ॥२॥

भा० धर्मस्कन्धः । गृहस्थसमवेतत्वात्तन्निवर्त्तकोन गृहस्थेन निर्दि-
शते प्रथम एक इत्यर्थो द्वितीयतृतीयश्रवणात् ॥ नाद्यर्थ-
रूप एव । द्वितीयरूप इति ब्रह्मचार्यायणादि तदां-
स्नापसः परिव्राड्वा न ब्रह्मसंस्थः । आश्रमधर्माचमसंस्थे
ब्रह्मसंस्थस्य त्वमृतत्वश्रवणात् । द्वितीयो धर्मस्कन्धः । ब्रह्म-
चार्याचार्यकुले वस्तुं श्रीलमस्येत्याचार्यकुलवासी । अत्यन्तं
यावज्जीवमात्मानं नियमैराचार्यकुले ऽवसादयन्तपय-
न्देहं तृतीयो धर्मस्कन्धः । अत्यन्तमित्यादिविशेषणात्त्रैष्टिक
इति गम्यते । उपकुर्वाणस्य स्नाध्याययहणार्थत्वात् पुण्यलो-
कत्वं ब्रह्मचर्येण । सर्व एते त्रयोऽप्याश्रमिणो यथोक्तैर्धर्मैः
पुण्यलोका भवन्ति । पुण्यो लोको देशां त इमे पुण्यलोका

आ० शेषस्य गमकत्वमाह । द्वितीयंति ॥ प्राथम्यमेव प्रथमशब्दस्य
गार्थो ब्रह्मचारिप्राथम्यप्रसिद्धिविरोधादित्याह । नाद्यर्थ
इति ॥ कीदृशत्र परिव्राड्गृह्यते तत्राह । नेति ॥ कुतो
ब्रह्मसंस्थो न गृह्यते तत्राह । ब्रह्मसंस्थस्येति ॥ वानप्रस्थप-
ह्यमममृत्यस्य परिव्राजोऽपि प्रदर्शनार्थं ॥ ब्रह्मचारित्यादिवाक्यस्य
नेष्टिकविधयत्वं विशेषकसामर्थ्याद्दर्शयति । अत्यन्तमित्यादीति ॥
अथोपकुर्वाणस्यात्र ब्रह्मचारित्वाविशेषात्त्रिमित्युपादानं न भवे-
त्तत्राह । उपकुर्वाणस्येति । ननु ब्रह्मचारिणो ब्रह्मचर्येण
पुण्यलोको न श्रूयते तत्राह । सर्व इति ॥ कथमाश्रमिणां पुण्य-
लोकात्त्वविशेषवता तदात्मत्वमुच्यते तत्राह । पुण्य इति ॥ आश्र-

भा० आश्रमिणो भवन्ति । अवशिष्टस्वगुक्तः परिव्राट् ब्रह्मसंस्थो
ब्रह्मणि सम्यगवस्थितः सोऽमृतत्वं पुण्यलोकविलक्षणम-
मरणभावमात्यन्तिकमेति नापेक्षिकं देवाद्यमृतत्ववत् ॥

पुण्यलोकात्पृथगमृतत्वस्य विभागकरणात् । यदि च
पुण्यलोकातिशयमात्रममृतत्वमभविष्यत्ततः पुण्यलोकत्वा-
द्विभक्तं नावच्छ्यत् । विभक्तोपदेशत्वादात्यन्तिकममृतत्वमिति
गम्यते । अत्र चाश्रमधर्मफलोपन्यासः प्रणवसेवासुत्यर्थं न
तत्फलविध्यर्थं । स्तुतये च प्रणवसेवाया आश्रमधर्मफलवि-
ध्यये चेति हि भिद्येत वाक्यं । तस्मात्स्तुतिप्रसिद्धाश्रमफ-
लानुवादे प्रणवसेवाफलममृतत्वं ब्रुवन्प्रणवसेवां स्तौति ॥

आ० मिषु प्रदर्शमानेषु किं परिव्राट् मुख्यो न प्रदर्श्यते तत्राह ।
अविशिष्टस्त्विति ॥ कुतो हि पुण्यलोकवैजक्ष्यममृतस्येत्याश-
ङ्कोक्तिं । आत्यन्तिकमिति ॥

तस्यापेक्षितत्वाभावे हेतुमाह । पुण्यलोकादिति ॥ अमृतत्वस्य
पुण्यलोकात्पृथग्विभागकरणात्ततोऽन्यत्वादात्यन्तिकत्वसिद्धिरिति
योजना ॥ उक्तमेवार्थं व्यतिरेकमुखेन साधयति । यदि चेत्या-
दिना ॥ ब्रह्मशब्दस्य यथाश्रुतं मुख्यमर्थं गृहीत्वा परब्रह्मात्मना
साक्षात्कारवतो निरङ्कुशममृतत्वमुक्तं प्रकरणालोचनया तु प्रण-
वप्रतीके ब्रह्मोपासनस्य क्रमेणामृतत्वं भेदबुद्धेरनपायाद्गुण्यं ।
कर्मिणामन्तवत्फलत्वाभिधानेन तस्मिन्दया ब्रह्मसंस्थतास्तुति-
दर्शनात्तस्याश्च विध्यर्थत्वादमृतत्वकामो ब्रह्मसंस्थः स्यादित्येकार्थ-
परत्वादेकमिदं वाक्यमित्याह । अत्र चेदित्यादिना ॥ स्तुतये
फलसिद्धये चेदं वाक्यं किं न स्यादित्याशङ्काह । स्तुतये चेति ॥
अर्थकत्वादेकवाक्यं तद्भेदे तद्भेदनिश्चयमादित्यर्थः । किं परं तर्हीदं
वाक्यं तत्राह । तस्मादिति ॥ स्तुतिसिद्धेति श्रुतेः स्तुत्यर्थान-
वादत्वे वैपरीत्यात्तदनुमितिः श्रुतिसिद्धेति योज्यं । स्तुतिमेव
दृष्टान्तावष्टम्भेन स्पष्टयति ॥

भा० यथा पूर्ववर्षणः सेवा भक्तपरिधानमात्रफला राज-
वर्षणस्तु सेवा राज्यतुल्यफलेति तद्वत् । प्रणवस्य तत्सत्यं परं
ब्रह्म तत्प्रतीकत्वात् । एतद्धोवाचरं परमित्याद्याच्चायात् ।
काठकेऽप्युक्तं तस्मेवातोऽमृतत्वं । अत्राहुः केचिच्चतु-
र्षामाश्रमिणामविशेषेण स्वकर्मानुष्ठानात्पुण्यलोकतेषोक्ता
ज्ञानवर्जितानां सर्व्व एते पुण्यलोका भवन्तीति । नात्र
परिव्राडवशेषितः । परिव्राजकस्यापि ज्ञानं यमा निय-
माश्च तप एवेति । तप एव द्वितीय इत्यत्र तपःशब्देन
परिव्राट्तापसौ गृहीता ॥ अतस्तेषामेव चतुर्षां यो
ब्रह्मसंस्थः प्रणवसेवकः सोऽमृतत्वमेतीति । चतुर्षामधि-
कृतत्वाविशेषात् । ब्रह्मसंस्थत्वे प्रतिषेधाच्च । स्वकर्माच्छिद्रे

आ० यद्येत्यादिना ॥ इतिशब्देऽध्याहृतस्तुतये इत्यनेन सम्बध्यते ॥
ननु ब्रह्मतत्त्वसेवातोऽमृतत्वं भवति न प्रणवसेवातस्तत्त्वामिति
तस्य स्तुतिरित्याशङ्क्याह । प्रणवश्चेति ॥ तत्र प्रमाणं दर्शयन्
फलितमाह । एतद्भावेति ॥ स्वव्याख्यानं वर्जितदोषमुक्त्वा
ब्रह्मसंस्थाऽमृतत्वमेतीत्यत्र वृत्तिकारीयं व्याख्यानमुत्थापयति ।
अत्रेति ॥ ये खन्वाश्रमिणश्चत्वारो ज्ञानवर्जितास्तेषां सर्व्वेषामप्य-
विशेषेण स्नाश्रमविहितधर्म्मानुष्ठानेन पुण्यलोका भवन्तीत्य-
त्राक्ता । न तु पूर्व्वस्मिन्ग्रन्थे परिव्राडनुक्तः सन्नवशेषितोऽस्तीति
योजना । ननु पूर्व्वस्मिन्ग्रन्थे वाचकपदं परिव्राजो नोपलभ्यते
तथाचासाववशेषितस्तत्राह । परिव्राजकस्यापीति ॥ ज्ञानं यमा
नियमाश्चोपायभृता इति यावत् ।

परिव्राडपि पूर्व्वत्राभिहितश्चेद्ब्रह्मसंस्थावाक्यस्य कोऽर्थः स्यादि-
त्याशङ्क्याह । अत इति ॥ परिव्राजकस्यानवशिष्टत्वेन चतुर्षामुप-
दिष्टत्वाविशेषोऽतःशब्दार्थः । सामान्यनिर्देशे चतुर्षा-
मिति । अप्रतिषेधाच्चेति शब्दः । नन्वाश्रमस्तथावां कर्म्मार्थत्वा-

भा० च ब्रह्मसंस्थतायाः सामर्थ्यापपत्तेः । न च यववराहादि-
शब्दवद्ब्रह्मसंस्थशब्दः परिव्राजके रूढः । ब्रह्मणि संस्थिति-
निमित्तमुपादाय प्रवृत्तत्वात् । न हि रूढिशब्दे निमि-
त्तमुपाददते । सर्वेषाम्च ब्रह्मणि स्थितिरुपपद्यते ।
यत्र यत्र निमित्तमस्ति ब्रह्मणि संस्थितिस्य तस्य
निमित्तवतो वाचकं सन्तं ब्रह्मसंस्थशब्दं परिव्राजके-
विषये सङ्कोचकारणाभावान्निरोद्धुमयुक्तं ॥

न च पारिव्राज्याश्रमधर्ममात्रेणामृतत्वं । ज्ञानानर्थक्य-
प्रसङ्गात् पारिव्राज्यधर्मयुक्तमेव ज्ञानममृतत्वमाधन-

आ० चत्रैव व्यापृतत्वान्न ब्रह्मसंस्थायां सामर्थ्यमस्ति परिव्राजकस्य तु
निर्यापारस्य ब्रह्मसंस्थता सुकरेत्यत आह । स्वकर्मेति ॥ ननु परि-
व्राजके ब्रह्मसंस्थशब्दे रूढो गवादिशब्दवत् । तन्न असावाश्रमा-
न्तरमास्त्विति तत्राह । न चेति ॥ निमित्तमादाय प्रवृत्तत्वेऽपि
किमिति रूढिर्न स्यादित्याशङ्क्याह । न हीति ॥ नन्वेव शब्दे
नैमित्तिकोऽपि परिव्राजकमात्रमधिकरोति । तत्रैव निमित्तस्य
सत्त्वात्तत्राह । सर्वेषाम्चेति ॥ ननु पञ्चजादिशब्दा निमित्तमस्ती-
त्येतावता नेन्दीवरादौ वर्त्तन्ते किन्तु तामरसादिमात्रं विषयी-
कुर्वन्ति । तथा ब्रह्मसंस्थशब्दे निमित्तवत्त्वमपि गृहस्थादावनव-
स्थितः परिव्राजकमेव परं गोचरयेदत आह । यत्रेति ॥
ब्रह्मसंस्थशब्दं निरोद्धुमयुक्तमिति सम्बन्धः ॥

रूढिपक्षे दोषान्तरमाह । न चेति ॥ धर्मसहितस्य ज्ञानस्य
ज्ञानसहितस्य वा धर्मस्यामृतत्वसाधनत्वान्न ज्ञानानर्थक्यमित्या-
शङ्काद्यप्यस्तमनुवदति । पारिव्राज्येति ॥ पारिव्राज्यधर्ममेवेति
नायं नियमो गृहस्थादिधर्माणामप्याश्रमधर्मत्वेन तुल्यत्वात्तदि-
शिष्टज्ञानममृतत्वहेतुरित्यपि वक्तुं सुकरत्वादित्याह । नाश्रमेति ॥
द्वितीयं दूषयति । धर्मो वेति ॥ यदि परिव्राजकधर्मो ज्ञान-
विशिष्टो मुक्तिहेतुरित्युच्यते तदैतदपि मुक्तिहेतुत्वं सर्वाश्रम-

भा० मिति चेन्न । आश्रमधर्मात्वाविशेषात् । धर्मो वा ज्ञानविशिष्टोऽमृतत्वसाधनमित्येतदपि सर्वाश्रमधर्माणामविशिष्टं । न च वचनमस्ति परित्वाजकस्यैव ब्रह्मसंस्थस्य मोक्षो नान्येषामिति । ज्ञानान्मोक्ष इति च सर्वापनिषदःसिद्धान्तः । तस्माद्य एव ब्रह्मसंस्थः स्वाश्रमविहितकर्मावतां सोऽमृतत्वमेतीति न कर्मानिमित्तविद्याप्रत्यययोः । विरोधात् ॥

कत्रादिकारकक्रियाफलभेदप्रत्ययवत्त्वं हि निमित्तमुपादायेदं कुर्विदं मा कार्षीरिति कर्माविधयः प्रवृत्ताः । तच्च निमित्तं न शास्त्रकृतं । सर्वप्राणिषु दर्शनात् । सदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमिति शास्त्रजन्यः प्रत्ययो विद्यारूपः स्वाभाविकं क्रियाकारकफलभेदप्रत्ययं कर्मविधिनिमित्तमनुपपद्य न जायते । भेदाभेदप्रत्यययो-

ष्या० धर्माणां ज्ञानविशिष्टानामविशिष्टं । तथा च न ऋषिपुत्रेऽपि परित्वाजकस्यैव ज्ञानान्मुक्तिरित्यर्थः । इतश्च परित्वाजकस्यैव मुक्तिभाक्तमसिद्धमित्याह । न चेति ॥ मा तर्हि कस्यचिदपि मुक्तिर्भूयादिति तत्राह । ज्ञानादिति ॥ ब्रह्मसंस्थावाक्यार्थमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ परित्वाजकस्यैवामृतत्वमित्यनियमाज्ञानादेव तदिति नियमादित्यर्थः ॥ ब्रह्मसंस्थः समुच्चयानुष्ठायीति दृष्टिकारमतं निराकरोति । न कर्मेति ॥ कर्मानिमित्तप्रत्ययस्य शुद्धब्रह्मात्मना साक्षात्कारस्य च मिथ्या विरोधात् समुच्चयसिद्धिरिति ॥

वस्तुसङ्गृहवाक्यं विवक्ष्यति । कत्रादीति । कर्मविधयो निषिद्धाश्चेति प्रत्ययं । तथापि प्रत्ययत्वाविशेषात्कारकात्कारकविधिनिषेधयोर्न विरोधाऽस्तीत्याशङ्क्याह । तच्चेति ॥ प्रत्ययत्वेऽपि शास्त्रीयाशास्त्रीयतया विद्याविद्याभावेन विरोधाऽस्तीत्यर्थः ॥

भा० विरोधात् । न हि तैमिरिकद्विचन्द्रादिभेदप्रत्ययमनुपमृद्य
 तिमिरापगमे चन्द्राद्येकत्वप्रत्यय उपजायते । विद्याविद्या-
 प्रत्यययोर्विरोधात् । तत्रैवं सति यं भेदप्रत्ययमुपादाय
 कर्मविधयः प्रवृत्ताः स यस्योपमर्दितः सदेकमेवाद्वितीयं
 तत्सत्यं विकारभेदोऽनृतमित्येतद्वाक्यप्रमाणजनितेनैकत्वप्र-
 त्ययेन यः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तो निमित्तनिवृत्तेः स च निवृ-
 त्तकर्मा ब्रह्मसंस्थ उच्यते स च परिव्राडेवान्यस्यासम्भ-
 वात् ॥ अन्यो हि अनिवृत्तभेदप्रत्ययः सोऽन्यत्पश्यन् गृह्य-
 न्मन्वानो विज्ञानद्विदं हृत्वेदं प्राप्नुयामिति हि मन्यते । त-
 स्यैवं कुर्वन्ता न ब्रह्मसंस्थता वाचारम्भणमात्रविकारानृ-
 ताभिसन्धिप्रत्ययवत्त्वात् । न चासत्यमिति । उपमर्दिते भेद-

आ० सति विरोधे किं स्यादत्राह । स्वाभाविकमिति ॥ विद्यारूपः
 प्रत्यय इतिपूर्वेण सम्बन्धः ॥ तत्रोक्तमेव हेतुं स्मारयति । भेदेति ॥
 तत्र लोकप्रसिद्धमुदाहरणमाह । न हीति ॥ भेदाभेदप्रत्यययो-
 र्विद्याविद्यात्मनोर्विरोधेन समुच्चयासम्भवात्तदनुष्ठायी ब्रह्मसंस्थो
 न भवति चेत्कस्तर्हि ब्रह्मसंस्थः स्यादत्राह । तत्रेति ॥ उक्तरीत्या
 समुच्चयायोगे सतीति यावत् ॥

अन्यस्य गृह्यस्यादेर्ब्रह्मसंस्थतासम्भवमुक्तं साधयति । अन्यो
 हीति ॥ वाचारम्भणमात्रे विकारेऽवृत्ते शरीरादेर्ब्राह्मणोऽह-
 मित्वाद्यभिसन्धानरूपो मिथ्याभिनिवेशात्मको यः प्रत्ययस्त-
 दत्त्वादिति हेत्वर्थः । ननु ब्रह्मविदोऽपि संस्कारवशाद्द्वैतसत्यत्वा-
 भिनिवेशपूर्वकं कर्मप्रवृत्तिसम्भवाद्ब्रह्मसंस्थता सुप्रतिपाद्येत
 आह । न चेति ॥ असत्यमिदमिति विवेकेन सत्यत्वाभिनिवेशे
 शिथिलीकृते पुनः सत्यत्वाभिनिवेशेन न प्रवृत्तिरुपपद्यते । आ-
 भासरूपा तु भेदबुद्धिर्न कर्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । अद्वैतज्ञान-
 यतो निमित्तनिवृत्त्या कर्मनिवृत्तिरवश्यम्भाविनीत्युक्तं । विपक्षे-

भा० प्रत्यये सत्यमिदमनेन कर्त्तव्यं मयेति प्रमाणप्रमेयबुद्धिरु-
 त्यद्यते । आकाशे इव तत्समस्तबुद्धिर्विवेकिन उपमर्दितेऽपि
 भेदप्रत्यये कर्माभ्यो न निवर्त्तते चेत्प्रागिव भेदप्रत्ययोपमर्द-
 नादेकत्वप्रत्ययविधायकं वाक्यमप्रमाणीकृतं स्यादभक्ष्यभ-
 क्षणादिप्रतिषेधवाक्यानां प्रामाण्यवद्युक्तमेकत्ववाक्यस्यापि
 प्रामाण्यं । सर्वोपनिषदां तत्करत्वात्कर्माविधीनामप्रामाण्य-
 प्रसङ्ग इति चेत् । न । अनुपमर्दितभेदप्रत्ययवत्पुरुषविषये
 प्रामाण्योपपत्तेः स्वप्नादिप्रत्यय इव प्राक्प्रबोधाद्विवेकि-
 नामकरणात्कर्माविधिप्रामाण्योच्छेद इति चेन्न । कास्यवि-

ष्या० दोषमाह । उपमर्दितेऽपीति ॥ एकत्वप्रत्ययजनकं शास्त्रं न भवत्येव
 प्रमाणपूर्वप्रवृत्तभेदप्रत्ययविरोधादिति मतमाशङ्क्याह । अभ-
 क्ष्येति ॥ यथा न कलञ्जं भक्षयेदित्यादि शास्त्रं पूर्वप्रवृत्तकलञ्जादि-
 भक्ष्यप्रत्ययविरोधेऽपि प्रमाणं रागादिदोषात्तस्य प्रत्ययस्या-
 प्रमाणात्वात्तथैव भेदप्रत्ययस्याविद्योत्यात्प्राप्त्यासम्भवात्तद्विरो-
 धेऽप्यद्वैतशास्त्रस्य युक्तमेव प्रामाण्यमित्यर्थः ॥

कार्यपरत्वादद्वैते तात्पर्याभावात्कृतस्तच्छास्त्रस्य प्रामाण्यमि-
 त्याशङ्क्याह । सर्वोपनिषदामिति ॥ उपक्रमोपसंहारेकरूप्यादि-
 बद्धिधतात्पर्यलिङ्गदर्शनादद्वैते तात्पर्यं तासामवसीयते तद्युक्तं
 अद्वैतशास्त्रस्य स्वार्थं प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ भेदात्मनकर्माविधिवि-
 रोधानाद्वैतशास्त्रं स्वार्थमानमिति शङ्कते । कर्माविधीनामिति ॥
 यथा स्वप्नप्रत्ययो गन्धर्वनगरादिप्रत्ययश्च प्राक्तत्त्वज्ञानादक्षं
 पुरुषमधिष्ठत्य प्रमाणं । तथा कर्माविधीनामप्यविदुषि पुरुषे
 प्रामाण्यसम्भवाद्भेदप्रत्ययस्य तद्विरोधाऽस्तीति परिहरति ।
 नानुपमर्दितेति । यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तद्वैतरो जन इति स्मृतेः ।
 तत्त्वदर्शनां कर्माभ्यः सकाशादुपरमे सत्यन्येऽप्युपरम्यन्ते । तथा च
 कर्माविधिविरोधतादवस्थमिति शङ्कते । विवेकिनामिति ॥ प्रकृति-
 परवशत्वात्क्षोन्नस्य नासां विवेकी प्रवृत्तिमनुवर्त्तते । प्रकृतिं यान्ति

भा० धनुच्छेददर्शनात् । न हि कामात्मता न प्रशस्तेत्येवं
 विज्ञानवद्भिः काम्यानि कर्माणि नानुष्ठीयन्त इति काम्य-
 कर्मविधय उच्छिद्यन्तेऽनुष्ठीयन्त एव कामिभिरिति ।
 तथा ब्रह्मसंख्यैर्ब्रह्मविद्भिर्नानुष्ठीयन्ते कर्माणीति न
 तद्विधय उच्छिद्यन्तेऽब्रह्मविद्भिर्नानुष्ठीयन्त एवेति । परि-
 ब्राजकानां भिक्षाचरणादिवदुत्पन्नैकत्वप्रत्ययानामपि गृह-
 स्थादीनामग्निहोत्रादिकर्मानिवृत्तिरिति चेन्न । प्रामाण्य-
 चिन्तायां पुरुषप्रवृत्तेरदृष्टान्तत्वात् । न हि नाभिचरेदि-
 ति प्रतिषिद्धमप्यभिचरणं कश्चित्कुर्वन्दृष्ट इति शत्रौ द्वेषर-
 हितेनापि विवेकेनाभिचरणं क्रियते । न च कर्मविधिप्रवृत्ति

आ० भूतानि नियतः किं करिष्यतीति स्मृतेः ॥ ततो ब्रह्मविदां नैष्क-
 र्म्येऽपि न कर्मविधोनामप्रामाण्यप्रसक्तिरित्युत्तरमाह । न का-
 म्येति ॥ तदेव प्रपञ्चयति । न हीति ॥ इति नोच्छिद्यन्त इति शेषः ॥
 अस्तु प्रकृते किमायातं तदाह । तर्थाति ॥ अनुष्ठीयन्त एवेति ।
 तद्विधोनामनुच्छिन्निरिति वाक्यशेषः ॥ अदंतवादिनोऽवश्यम्भा-
 विनो कर्मनिवृत्तिरित्युक्तं दृष्टान्तेन विघटयन्नाशङ्कते । परि-
 ब्राजकानामिति ॥ अदंतधीस्वभावलोचनायां भिक्षाटनादि-
 प्रवृत्तिरप्यघटमानैवेति मन्वानः समाधत्ते । न प्रामाण्येति ॥
 समुच्चयस्य प्रामाण्यकत्वरूपशायां प्रत्ययाभासमूलस्य प्रवृत्त्या-
 भासस्य नोदाहरणत्वं । अग्निहोत्रादिप्रवृत्तेरप्याभासत्वे प्रामा-
 ण्यसमुच्चयसिद्धान्तहानिरतो नैतच्चाद्यमित्यर्थः ॥ एतदेव
 दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न हीति ॥ तद्वदविवेकिनां कर्म क्रिय-
 माणां दृष्टमिति विवेकिभिरपि तन्न क्रियते । भिक्षाटनादिप्रवृ-
 त्त्याभासस्वप्रामाण्योऽग्निहोत्रादिप्रवृत्तेर्नोदाहरणमिति शेषः ।
 इतश्च नेदमुदाहरणमित्याह । न चेति ॥ अग्निहोत्रादावपि
 प्रवृत्तकमस्तीति शङ्कते । इहापीति ॥

भा० निमित्ते भेदप्रत्यये बाधितेऽग्निहोत्रादौ प्रवर्त्तकं निमित्त-
 मस्ति । परित्राजकस्येव भिन्नाचरणादौ बुभुक्षादि प्रवर्त्तकं ।
 दहाऽप्यकरणे प्रत्यवायभयं प्रवर्त्तकमिति चेत् । न । भेदप्रत्य-
 यवतोऽधिकृतत्वात् । भेदप्रत्ययवाननुपमर्दितभेदबुद्धिर्वि-
 द्याया यः स कर्मण्यधिकृत इत्यवोचाम । यो ह्यधिकृतः कर्मणि
 तस्य तदकरणे प्रत्यवायो न निवृत्ताधिकारस्य गृहस्येव
 ब्रह्मचारिणो विशेषधर्माननुष्ठाने । एवं तर्हि सर्व्वः स्वाश्रमस्य
 उत्पन्नैकप्रत्ययः परित्राडिति चेत् । न । स्वस्वामित्वभेदबु-
 द्धानिवृत्तेः । कर्मार्थत्वाच्चेतराश्रमाणां । अथ कर्म कुर्वीथेति
 श्रुतेः । तस्माच्च स्वस्वामित्वाभावाद्भिन्नुरेक एव परित्राट् न

ष्या० अकरणकृतं प्रत्यवायाख्यं भयमविवेकिनो विवेकिनो वेति
 विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति । न भेदेति ॥ कर्मणि भेदबुद्धिमतोऽधि-
 कृतत्वेऽपि तस्य तदकरणे किं स्यादित्याशङ्काह । यो ह्येति ॥
 द्वितीयं दृश्यति । न निवृत्तेति ॥ विवेकिनो निवृत्ताधिकारस्य
 प्रत्यवायाप्राप्त्या कर्मसु प्रवर्त्तकाभावात्कर्मभ्यो निवृत्तिरूपं पा-
 रित्राज्यश्चेदतिप्रसङ्गस्तर्हीति शङ्कते । एवं तर्हीति ॥ कर्मसा-
 धनं स्वयज्ञोपवीतादि त्यज्यते न वा । त्यज्यते चेन्न स्वाश्रमधर्मः ।
 ततो यज्ञोपवीताद्यन्तरेण गार्हपत्यादिभावासम्भवात् । न
 त्यज्यते चेन्न परित्राज्यप्राप्तिः ॥ साधनसङ्गस्य साध्यार्थत्वादिति
 परिहरति । स्वस्वामित्वेति ॥ इतस्वाश्रमान्तरेषु न परि-
 त्राज्यमित्याह । कर्मार्थत्वादिति ॥ जायापुत्रवित्तसम्पत्त्या-
 नन्तर्यं श्रुतावयवशब्दार्थः ॥ गृहस्थादिषु स्वाश्रमस्येवैव परि-
 त्राज्यस्य दुर्वचत्वे फलितमाह । तस्मादिति ॥ विवेकवशाद्यज्ञो-
 पवीतादौ स्वशब्दार्थं स्वामित्वबुद्धभावादिति यावत् । यत्
 परित्राजकस्य निवृत्ताधिकारस्य प्रत्यवायानभिप्राप्तिरिति
 तत्रानिष्टापत्तिमाशङ्कते । एकत्वेति ॥ तद्विषयप्रत्ययस्य विधे-
 रत्वात्तदकं तत्त्वमभ्यादिवाक्यं । तज्जनितेनेकत्वविषयस्य प्रत्ययेनेति

भा० गृह्यार्थादिः । एकत्वप्रत्ययविधिजनितेन प्रत्ययेन विधिनि-
मित्तभेदप्रत्ययस्योपमर्दितत्वाद्यमनियमाद्यनुपपत्तिः परि-
ब्राजकस्येति चेत् । न । बुभुक्षादिनैकत्वप्रत्ययात् । प्रत्यावित-
स्योपपत्तेर्निवृत्त्यर्थत्वात् । न च प्रतिषिद्धसेवाप्राप्तिः । एकत्व-
प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव प्रतिषिद्धत्वात् । न हि रात्रौ कूपे कण्ठके
वा पतिते ङदितेऽपि सवितरि पतति तस्मिन्नेव । तस्मात्सिद्धं
निवृत्तकर्मा भित्तुक एव ब्रह्मसंख्य इति । यत्पुनरुक्तं सर्वेषां
ज्ञानवर्जितामां पुष्पलोकतेति । सत्यमेतत् । यद्योक्तं तपः-
शब्देन परिब्राज्युक्त इत्येतत् । तदसत् ॥

कस्मात्परिब्राजकस्यैव ब्रह्मसंख्यता सम्भवात् । स एव ह्यव-
शेषित इत्यवोचाम । एकत्वविज्ञानवतोऽग्निहोत्रादिवत्तपो

आ० यावत् । तथाच यथेष्टचेष्टापत्तिरिति शेषः । ज्ञानिनो वैध-
वमादि नास्ति तत्पठन्तिस्तु संस्कारवशादित्याशयेनाह ।
बुभुक्षादिनेति ॥ यो हि दृष्टेन दोषेण तत्त्वज्ञानात्प्रत्यक्षप्रच्युति-
मापादितस्तस्य संस्कारवशाद्यमनियमानुष्ठानमुपपद्यते । तस्य दो-
षकृतत्वप्रच्युतिप्रसूतानियतचेष्टानिदृक्प्रथमेनावशानुष्ठेयत्वात् ।
तथाच न यथेष्टचेष्टापत्तिरित्यर्थः ॥ इतश्च विदुषो वैध-
प्रवृत्तभावेऽपि यथेष्टचेष्टा नास्तीत्याह । न चेति ॥ अवि-
दुषोऽपि न यथेष्टचेष्टा विदुषस्तु सा कुतश्चेति दृष्टान्तं न
स्पुटयति । न हीति ॥ अन्येषां ब्रह्मसंख्यत्वासम्भवे षड्विंशत्यनु-
संहरति । तस्मादिति । परोक्तमनूयाङ्गीकरोति । यत्पुनरिति ॥
उक्तमर्थान्तरमनुवदति । यथेति ॥ किं परिब्राजकस्य ज्ञान-
चीनस्याश्वममात्रनिष्ठस्य तपःशब्देनोपादानमाहोस्त्रिच्छानवतो
ऽपीति विदुष्याद्यमङ्गीकृत्य द्विसौ दूषयति । तदसदिति ॥

ज्ञानवतोऽपि तपस्वित्वात्तपःशब्देनोपादानमुचितमिति श-
ब्दित्वा प्रत्याह । कस्मादित्यादिना ॥ तपःशब्देन नासौ गृहीत

भा० निवृत्तेषु । भेदबुद्धिमत् एव हि तपःकर्त्तव्यता स्यात् । एतेन कर्मबुद्धिरे ब्रह्मसंख्यतासामर्थ्यं । अप्रतिषेधश्च प्रत्युक्तः । तथा-
 ज्ञानवानेव निवृत्तकर्त्ता परिव्राडिति ज्ञानवैयर्थ्यं प्रत्युक्तं ।
 यत्पुनरुक्तं यववराहादिशब्दवत्परिव्राजके न रूढो ब्रह्म-
 संख्यशब्द इति तत्परिहृतमेतत् । तस्यैव ब्रह्मसंख्यता-
 सम्भवान्मान्यस्येति । यत्पुनरुक्तं रूढशब्दानिमित्तं नोपाद-
 दत इति । तत्तद्गृह्यतश्चपरिव्राजकादिशब्ददर्शनात्
 गृह्यतिपापरिव्राज्यतच्छणादिनिमित्तोपादाना अपि गृह-
 यपरिव्राजका वाश्रमविशेषे विभिन्नजातिमति च गृह्य
 इति परिव्राजक इति च तथेति रूढा दृश्यन्ते शब्दाः ।
 न यत्र यत्र तानि निमित्तानि तत्र तत्र वर्त्तन्ते ॥ सिद्धभा-

षा० इति शेषः ॥ तस्य च ज्ञानवतोऽविशिष्टत्वं प्रागेवोपदिष्ट-
 मित्याह । स एवेति ॥ इतश्च परमहंसपरिव्राजको न तपः-
 शब्देन परामृष्ट इत्याह । एकत्वेति ॥ तदेव स्फोरयति । भेदेति ॥
 यत् कर्मबुद्धिरे गृह्यत्वादपि ब्रह्मसंख्यतासामर्थ्यमिति तत्प्र-
 त्याह । एतेनेति ॥ अनिष्टतभेदप्रत्ययस्य ब्रह्मसंख्यतासम्भवेनेति
 यावत् । सामर्थ्यं प्रत्युक्तमिति सम्बन्धः ॥ यत् चतुर्गामपि ब्रह्मसंख्य-
 ताया अप्रतिषेध इति आह । अप्रतिषेधश्चेति । एकत्वोपदेशेन
 भेदप्रत्ययनिरासादनिरुक्तभेदप्रत्ययस्यार्थाद्ब्रह्मसंख्यता प्रति-
 षिद्धेत्यर्थः । पारिव्राज्यमात्रेणामृतत्वे ज्ञानवैयर्थ्यमुक्तं परि-
 हरति । तथेति ॥ चोद्यान्तरमनूद्योक्तं परिहारं स्मारयति ।
 यत्पुनरुक्तमिति । तत्र रूढोऽयं शब्द इति शेषं पक्षस्या सूच-
 यति । चोद्यान्तरमनूद्य दूषयति । यत्पुनरित्यादिना । आदि-
 पदेन पञ्चादिशब्दा गृह्यन्ते । उक्तं प्रपचयति । गृह्यति-
 तोति । इहापीति प्रकृतवाक्योपादानं प्रकृते परमहंसे परि-
 व्राजके ब्रह्मसंख्यपदमित्यत्र हेतुमाह । मुख्येति । इवच

भा०वात् । तथेहापि ब्रह्मसंख्यशब्दो निवृत्तसर्वकर्मतत्साधनप-
रिब्राह्मेकविषयेऽत्याश्रमिणि परमहंसाख्ये वृत्त इह भवितु-
मर्हति । मुख्यामृतत्वफलश्रवणात् । अतश्चेदमेवैकं वेदोक्तं
पारिव्राज्यं । न यज्ञोपवीतत्रिदण्डकमण्डल्वादिपरिग्रह-
वान्मुण्डोऽपरिग्रहोऽसङ्ग इति च । श्रुतिरत्याश्रमिभ्यः परमं
पवित्रमित्यादि च श्रेताश्रतरीये । न स्मृतिर्न नमस्कार
इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पार-
दर्शिनः । तस्मादलिङ्गो धर्मज्ञः अत्यक्रलिङ्ग इत्यादिस्मृ-
तिभ्यश्च । यत्तु साङ्ख्यैः कर्मत्यागोऽभ्युपगम्यते । क्रियाकारक-
फलभेदबुद्धेः सत्यत्वाभ्युपगमात् । तन्मृषा । यच्च बौद्धैः शून्य-

आ० पारमहंस्यमेव श्रुतमित्याह । अतश्चेति ॥ एवकारार्थं कथ-
यति ॥ न यज्ञोपवीतेति ॥ इतिशब्दः सन्न्यासप्रकरणतथा-
विधश्रुत्यभावप्रदर्शनार्थः ॥ ब्रह्मसंख्यशब्दस्य परमहंसविषयत्वे
श्रुत्यन्तरं संवादयति । श्रुतिरिति ॥ अत्याश्रमिभ्यः पूर्वा-
श्रमत्रयमतीत्य सर्वकर्म त्यक्त्वा स्थितेभ्यः परमहंसपरिव्रा-
जकेभ्य इति यावत् । परमं पवित्रं निरतिशयपरिशुद्धिकारणं
परमपुरुषार्थसाधनं सम्यग्ज्ञानं प्रोवाचेत्यर्थः । स्मृतिभ्यश्च
यथोक्तपरिव्राज्यं सिद्धतीति श्लेषः ॥ अनाश्रमनारम्भमित्यादि
वाक्यसङ्गुहार्यमादिपदं । कर्मणो बन्धहेतुत्वं तच्छब्दार्थः ॥
लिङ्गस्य धर्मकारणत्वात्साहित्यं तस्मादित्युक्तं । अलिङ्गो धर्मध्व-
जित्वरहितः । धर्मज्ञो यथावद्वर्मानुष्ठाता । अधर्मश्च इति
वा पाठः । धर्मविचारनिष्ठारहितस्तत्रासारत्वप्रत्ययवानित्यर्थः ।
अलिङ्ग इत्युक्तेऽनाश्रमित्वमाशङ्क्याह । अयश्चेति ॥ न यत्तं
दम्भेन गृहीतं लिङ्गमाश्रमित्वमस्यास्तीत्यशङ्कालिङ्गः । किन्व-
दम्भेन श्रुतिस्मृत्युक्तप्रकारेण तदस्यास्तीत्यर्थः । आदिपदं त्यज धर्म-
मधर्मेष्वेत्यादि यहीतुं । अत्रापि पूर्वपदान्वयः । ननु कर्मनि-
र्हातमपीदृशता त्वया साङ्ख्यमतमेवाश्रिते । तेनापि शरीरादि

भा० ताभ्युपगमादकर्तृत्वमभ्युपगम्यते । तदप्यसत् । तदभ्युपगन्तुः
 सत्त्वाभ्युपगमात् । यथाशैरलसतया अकर्तृत्वाभ्युपगमः सोऽ
 ष्यसत्कारकबुद्धेरनिवर्त्तितत्वात्प्रमाणेन । तस्माद्देहान्त-
 प्रमाणजनितैकत्वप्रत्ययवत् एतत्कर्त्तृनिवृत्तिलक्षणं पारि-
 ब्राज्यं ब्रह्ममस्यत्वञ्चेति सिद्धं । एतेन गृहस्थस्यैकत्वविज्ञाने
 मति पारिब्राज्यमर्थसिद्धं । नन्वन्यत्सादनदोषभाक् स्या-
 त्परिब्रजन् । वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुदासयत

षा० व्यापारोपरमद्वारा ध्याननिष्ठायाः स्वीकृतत्वात्तत्राह । यत्त्विति ॥
 न हि तन्मते कूटस्थ्यात्मधीवलेन नैष्कर्म्यं युक्तं । क्रियाकारकादिबु-
 द्धरविवेकस्य च सत्यत्वेन ज्ञानमात्रापनोद्यत्वायोगात् । न च सर्व-
 व्यापारोपरमसम्भवे मनोबुद्ध्यादीनां तच्छीलत्वात् । न हि कश्चि-
 त्क्षणमपीत्यादि स्मृतेः । अतः साङ्ख्यवधा मिथ्यैवेत्यर्थः । ननु बौद्धे-
 नापि नैराभ्युपगम्यता नैष्कर्म्यमिच्छं तथाच कर्मत्यागमुपदिशता
 त्वयापि तन्मतमेवानुमेदितं नेत्याह । यच्चेति ॥ तदभ्युपगन्तु-
 रित्यत्राकर्तृत्वं तच्छब्दार्थः । दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्रोशभया-
 त्थजदिति स्मृतेः ॥ व्याजस्योपहृतेरशैरकर्तृत्वमुपेयते ॥ भवतापि
 कर्म त्यजता तन्मतमादृतमित्याशङ्क्याह । यथाशैरिति ॥ अकर्तृ-
 त्वाभ्युपगम इति शब्देः । ते हि मोहादेव कर्म त्यजन्तो न तत्फलं
 लभन्ते । स कृत्वा राजसन्ध्यायं नैव त्यागफलं लभेदिति स्मृतेः ।
 वयं तु प्रमाद्यवशादेव कर्म त्यजन्तो न व्यामोहमूढपक्षमात्रि-
 यामहे । तस्मान्नैष्कर्म्यं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमप्रत्याख्येयमिति भावः ॥
 पक्षान्तरे नैष्कर्म्याङ्गैरमूलत्वे स्थिते फलितमपसंहरति । तस्मा
 दिति ॥ यत्तु कश्चिदेकाग्रम्यमाश्रितं तत्प्रत्यादिशति । एतेनेति ॥
 एकत्वविज्ञानेन भेदप्रत्ययस्योपमर्दितत्वात्पदादनेनेति यावत् ।
 एकत्वविज्ञानं परोक्षं विवक्षितं । अपरोक्षस्य पारिब्राज्यम-
 न्तरेषायोगात्तस्योपरतिशब्दितस्य श्रमादिवत्साधनत्वश्रुतेरिति
 शक्यं ॥ गृहस्थस्य पारिब्राज्यश्रुतिविरोधं शङ्कते । नत्विति ॥
 ऐकाग्रमेव सत्यं हैतमसत्यमिति विवेके ज्ञाते सत्यगन्धादेरवन्त-

उ. प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् तेभ्योऽभितप्तेभ्य-
 त्रयी विद्या सम्प्राप्तवन्नामभ्यतपन्नस्या अभित-
 प्ताया एतान्यक्षराणि सम्प्राप्तवन्त भूर्भुवः स्वरि-
 ति ॥ ३ ॥ तान्यभ्यतपन्नेभ्योऽभितप्तेभ्य ॐकारः

भा० इतिश्रुतेः । न देवेनेवोत्सादितत्वादुत्सन्न एव हि स एक-
 त्वदर्शने जाते । अपागादग्नेरग्नित्वमिति श्रुतेः । अतो न
 दोषभाग्गृहस्यः परिव्रजन्निति ।

यत्संस्थोऽमृतमेति तन्निरूपणार्थमाह । प्रजापतिर्विराट्
 कश्यपो वा लोकानुदिश्य तेषु सारजिघृक्षयाऽभ्यतपद-
 भितापं कृतवान् ध्यानं तपः कृतवानित्यर्थः । तेभ्यो
 ऽभितप्तेभ्यः सारभूता त्रयी विद्या सम्प्राप्तवत् प्रजापतेर्म-
 नसि प्रत्यभादित्यर्थः । तामभ्यतपत् । पूर्ववत्तस्या
 अभितप्ताया एतान्यक्षराणि सम्प्राप्तवन्त भूर्भुवः स्वरिति

आ० त्वाथ्यवसायात्तदभिनिवेशश्चैथिल्यान्न तन्नामे दोषप्राप्तिरिति
 दूषयति । न देवेति ॥ सम्यग्ज्ञाने सत्यग्न्यादेवत्सन्नत्वे मानमाह ।
 अपामादिति ॥ ऋहस्यस्यापि विवेकवतो वैराग्यद्वारा युक्तं
 पारित्रायमिवाह । अत इति ॥ इतिशब्दे ब्रह्मसंस्थवाक्य-
 याख्यानसमाप्त्यर्थः ॥

किन्तु ब्रह्मेत्याकाङ्गायामाह । यत्संस्थ इति ॥ लोकानामभितो
 दग्धतथाभितापप्रतिभासं थवच्छिनत्ति । ध्यानमिति ॥ द्रवा-
 त्माभावे कथं प्रकृत्यं त्रयाः स्यादित्याशङ्क्याह । पूर्व-
 वदिति ॥ त्रयी विद्या सारजिघृक्षयाऽऽर्जितवानित्यर्थः ।
 कथं तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वमिवाह ॥ महत्तरत्वादित्वाह ।
 कीदृशमिवादिना ॥ तत्र ब्रह्मशब्दप्रकृतौ हेत्वन्तरं सूच-

३० सम्प्रास्रवत्तद्यथा शङ्कुना सर्षीणि पर्षीनि सन्तृषा-
न्येवमोङ्कारेण सर्षी वाक् सन्तृषा ॐकार एवे-
दं सर्षीमोङ्कार एवेदं सर्षी ॥ ४ ॥ २३ ॥

भा० व्याहृतयः । तान्यक्षराण्यभ्यतपन्तेभ्योऽभितप्तेभ्यः सारभूत
ॐकारः सम्प्रास्रवत्तद्ब्रह्म । कीदृशं किंरूपमित्याह ।
तद्यथा । शङ्कुना पर्षनास्त्रेण सर्षीणि पर्षीनि पत्रावयवजा-
तानि सन्तृषानि निवद्धानि व्याप्तानीत्यर्थः । एवमोङ्कारेण
ब्रह्मणः परमात्मनः प्रतीकभूतेन सर्षी वाक् शब्दजातं
सन्तृषा । अकारो वै सर्षी वागित्यादि श्रुतेः । परमात्म-
विकारस्य नामधेयमात्रमित्यत ॐकार एवेदं सर्षीमिति
द्विरभ्यास आदरार्थः । लोकादिनिष्पादनकथनमयो-
कारस्तुत्यर्थमिति ॥ २३ ॥

षा० यति । परमात्मन इति ॥ ॐकारावयवस्याकारस्यापि सर्व्ववा-
ग्याप्तिरस्ति किमु वक्तव्यमोङ्कारस्येति मन्वानः श्रुत्यन्तरमुदाह-
रति । अकार इति ॥ अमितीदं सर्व्वमित्यादिवाक्यमादिपदार्थः ॥
ॐकारव्याप्तत्वेऽपि वागजातस्य न तस्य सर्व्वमात्मत्वमाद्यादि-
परमात्मविकारस्य एवमेव विद्यमानत्वादित्याशङ्क्याह । पर-
मात्मेति । सकलमपि जगत्परमात्मविकारत्वात्तदतिरेकेण नास्ति ।
स च प्रकृतार्थोकारान्नातिरिच्यते । एतदं सकलाम परस्वापरं
ब्रह्म यदोङ्कार इति श्रुतेः । तस्माद्युक्तमोङ्कारस्य सर्व्वमात्मत्वमित्यर्थः ।
ॐकारं सर्व्वमात्मत्वं ब्रह्मरूपमुपासीतेति विधिसमास्यर्थमिति-
शब्दः । किमित्याङ्कारस्य लोकादिद्वारा निष्पत्तिरिच्यते तत्राह ।
लोकादीति ॥ कृत्तिस्त्रोपास्यर्था । यत्कृत्यते तद्विधीयत इति स्थितेः ।
तथा च सिद्धमोङ्कारोपासकममृतत्वफलमिति शब्दः ॥ २३ ॥

उ० ब्रह्मवादिनो वदन्ति यद्वसूनां प्रातःसवनं
 रुद्राणां माध्यन्दिनं सवनमादित्यानाञ्च विश्वे-
 षाञ्च देवानां तृतीयसवनं १ १ १ क्व तर्हि

भा० सामोपासनप्रसङ्गेन कर्मगुणभूतत्वाच्चिर्वर्त्योङ्कारं पर-
 मात्मप्रतीकत्वाद्यामृतत्वहेतुत्वेन महीकृत्य प्रकृतस्यैव यज्ञ-
 स्याङ्गभूतानि सामहोममन्त्रोत्यानान्युपदिदिच्छन्नाह ॥
 ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यत्प्रातःसवनं प्रसिद्धं तद्व-
 सूनां । तैश्च प्रातःसवनसम्बन्धे ऽयं लोको वशीकृतः सव-
 नेशानैः । तथा रुद्रमाध्यन्दिनेशानैरन्तरिक्षलोकः ।
 आदित्यैश्च विश्वेर्देवैश्च तृतीयसवनेशानैः स्तृतीयो लोको
 वशीकृतः । इति यजमानस्य लोकोऽन्यः परिशिष्टो न
 विद्यते । अतः क्व तर्हि यजमानस्य लोको यदर्थं यजते । न
 क्वचिल्लोकोऽस्तीत्यभिप्रायः । लोकाय वै यजते यो यजत इति

ष्या० प्रासङ्गिकं हित्वा प्रकृतमनुसन्धत्ते । सामेति ॥ पञ्चविधं
 सप्तविधञ्च यज्ञाङ्गीभूतं साम तस्योपासनवचनादोङ्कारस्य
 तद्गुणस्य सुतरामेव कर्मगुणत्वे प्राप्ते तत्तत्तं व्यावर्त्य ब्रह्मप्रतीक-
 त्वात्कैवल्यहेतुत्वेन तमेव महीकृत्य प्रकृतयज्ञाङ्गभूतसामादि-
 विज्ञानविधानार्थमुत्तरवाक्यमित्यर्थः ॥

सामहोममन्त्रोत्यानसामादिज्ञानविधित्वया तदपरिज्ञाने
 दोषमाह । ब्रह्मवादिना ॥ तेषां प्रातःसवनेशानत्वेऽपि यजमानस्य
 का हानिरित्याशङ्क्याह । तैश्चेति । यथा पृथिवीलोको वसुभि-
 र्दृश्येति यावत् । अन्तरिक्षलोको वशीकृत इति पूर्वेषु सम्बन्धः ।
 तृतीयो लोको द्युलोकाख्यः ॥ अस्तु तत्तद्देवानां तत्तल्लोकावशी-
 कारस्तथापि यजमानस्य लोकिन्वे किमायातमित्याशङ्क्याह ।
 इति यजमानस्येति ॥ परिशिष्टलोकाभावोऽतःशब्दार्थः । तर्हि

उ० यजमानस्य लोक इति स यस्तं न विद्यात्कथं
 कुर्यादथ विद्वान्कुर्यात् ॥ २ ॥ पुरा प्रातरनु-
 वाकस्योपाकरणाज्जघनेन गार्हपत्यस्योदङ्मुख
 उपविश्य स वासवः१ सामाभिगायति ॥ ३ ॥
 लोकद्वारमपावाष्मि२३३पश्येम त्वा वयः१ रा
 ३३३३ऽहुं ३ आ २३३ जा ३ यो ३ आ १२४५

भा० श्रुतेः । लोकाभावे च यो यजमानस्तं लोकस्वीकरणोपायं
 सामाद्योममन्त्रोत्थानलक्षणं न विजानीयात्सोऽज्ञः कथं
 कुर्याद्यज्ञं न कथञ्चन तस्य कर्तृत्वमुपपद्यत इत्यर्थः ॥
 सामादिविज्ञानस्तुतिपरत्वान्नाविदुषः कर्तृत्वं कर्माभावविदः
 प्रतिषिध्यते । स्तुतये च सामादिविज्ञानस्याविदुषः कर्तृत्व-
 प्रतिषेधाय चेति चेद्भिद्येत वाक्यं । आद्ये चोपन्ये काण्डेऽ
 विदुषोऽपि कर्मास्तीति हेतुमवोचामः । अथैतद्वक्ष्यमाणं
 सामाद्युपायं विद्वान् कुर्यात् ॥

किन्तुदेद्यमित्याह । पुरा पूर्व्यं प्रातरनुवाकस्य शस्त्रस्य

षा० देहपाताद्बुद्धमित्येतत् ॥ लोकापेक्षां विनापि विधिवशाद्यागो
 भविष्यतीत्याशङ्क्याह । लोकायति ॥ लोकत्रयस्य वसाद्यधीनतया
 यजमानानधीनत्वे तस्य तदधीनत्वायं यज्ञाद्यनष्ठानमित्याश-
 ङ्क्याह । लोकाभावे चेति ॥ अत्रो यत्तं स्वर्गादिनाधनीभूतं कथं
 कुर्यादित्याक्षेपादविदुषोऽन्यथा नानिन्दापरं वाक्यमित्याशङ्क्याह ।
 सामादोति ॥ अथेदं वाक्यं स्तुत्यर्थं निधेयार्थं च भविष्यति नेत्याह ।
 स्तुतये चेति ; इतस्याविदुषोऽन्यथा नानिन्दापरं वाक्यमित्याह । अथेदं

उ० इति ॥ ४ ॥ अथ जुहोति नमोऽग्नये पृथिवीक्षिते
लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय विन्दैष वै यज-
मानस्य लोक एतास्मि ॥ ५ ॥ अत्र यजमानः
परस्तदायुषः स्वाहाऽपजहि परिघमित्युत्कौ-
त्तिष्ठति तस्मै वसवः प्रातःसवनं संप्रयच्छन्ति

भा० प्रारम्भाञ्जघनेन गार्हपत्यस्य पश्चादुदङ्मुखः सन्नपविश्य
स वासवं वसुदैवत्यं सामाभिगायति ॥ लोकद्वारमस्य पृथि-
वीलोकस्य प्रातये द्वारमपावृणु हे अग्ने तेन द्वारेण पश्येम
त्वा त्वां राज्यायेति ॥ अथानन्तरं जुहोत्यनेन मन्त्रेण
नमोऽग्नये प्रङ्गीभूतास्तुभ्यं वयं पृथिवीक्षिते पृथिवीनिवा-
साय लोकक्षिते लोकनिवासाय पृथिवीलोकनिवासाये-
त्यर्थः । लोकं मे मह्यं यजमानाय विन्द लभस्व । एष वै
मम यजमानस्य लोक एता गन्तास्मि ॥ अत्रास्मिन्
लोके यजमानोऽहमायुषः परस्तादूर्ध्वं मृतः सन्नित्यर्थः ।

षा० चेति ॥ मटची हतेष्वित्यादौ विदुषः सन्निधाने तदनुष्णामन्तरेणा-
विदुषः कर्म कर्तुमयुक्तं । प्रत्यवायप्रसङ्गात् । तदसन्निधौ तु तेनापि
क्रियमाणं कर्म न दुष्यतीत्युपपादितमित्यर्थः ॥ अथशब्दे हेत्वर्थः ।
सामाद्यविज्ञाने यस्माद्यज्ञात्करणमेव प्राप्तं तस्मादित्यर्थः । ज्ञातव्यं
सामादि प्रश्नपूर्वकं विद्योति । किन्तदित्यादिना ॥ अग्रगीत-
श्रुत्वात् शस्त्रं यत्प्रातःकाले शस्यते प्रातरनुवाकस्तस्येति यावत् ।
उपाकरण्यादित्यस्यार्थमाह । प्रारम्भादिति । अघनेनेत्येतद्याचष्टे ।
पश्चादिति ॥ स गार्हपत्यस्य पृष्ठत उदम्भागे स्थित्वा वसुदैवताकं
सामगार्गं हतवागित्यर्थः । स वासवमित्यत्र शब्दो यजमान-
विषयः । राज्याभ्य त्वद्दर्शनेन तदनुष्ण्या एधिवीप्रसन्नभोगाये-

उ० ॥ ६ ॥ पुरा माध्यन्दिंस्य सवनस्योपाकारणाञ्ज-
घनेनाग्नीधीयस्योद्द्रुमुख उपविश्य स रौद्रं
सामाभिगायति ॥ ७ ॥ लोकद्वारमपावर्षु २३३
पश्येम त्वा वयं वि रा ३३३३ हुं आ ३३ जा
यो आ ३३३४५ इति ॥ ८ ॥ अथ जुहोति नमो
वायवेऽक्षरिक्षक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय
विन्दैष वै यजमानस्य लोक एतास्मि ॥ ९ ॥ अत्र
यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि परिघ-
मित्युक्त्वातिष्ठति तस्मै रुद्रा माध्यन्दिनं सवनं
सम्प्रयच्छन्ति ॥ १० ॥ पुरा तृतीयसवनस्योपा-

भा० स्वाहेति जुहोति । अपजह्यपनय परिघं लोकद्वारार्गल-
मित्येतं मन्त्रमुक्त्वातिष्ठति । एवमेतैर्वसुभ्यः प्रातःसवन-
सम्बन्धो लोको निष्क्रीतः स्यात्तस्यो प्रातःसवनं वसवो
यजमानाय सम्प्रयच्छन्ति ॥

तथाग्नीधीयस्य दक्षिणाग्नेर्जघनेनोद्द्रुमुख उपविश्य स
रौद्रं सामाभिगायति यजमानो रुद्रदेवतां वैराज्याय ॥

आ० अर्थः । एधिषां क्षयति वसतीति एधिबीक्षिदप्रिक्तस्यैएधिबी-
क्षिते । एधिबीक्षोमे मया कन्वे किं म्यादिवाग्द्वयाह । एष वै
मम यजमानस्येति । स्वाहाऽप्ये मन्त्रसमाख्येणो होमद्योतकः ।
सर्वेषु मन्त्रेषुतैः सामहोममन्त्रोक्त्यानेरित्यर्थः ।

यथा एधिबीक्षोषजयोपायो दग्धितक्षयान्तरिक्षोषज-
योपायोऽग्निं प्रददंति इत्याह । तथेति । अन्तरिक्षे क्षयती-

उ० करणाञ्जघनेनाहवनीयस्योदद्मुख उपविश्य स
 आदित्यं स वैश्वदेवः सामाभिगायति ॥ ११ ॥
 लोकद्वारमपावार्णं २३३ पश्येम त्वा वयं स्व
 रा ३३३३ हुं आ २३३ जा ३ यो ३ आ ३४५
 इति ॥ १२ ॥ आदित्यमथ वैश्वदेवं लोकद्वारम-
 पावार्णं २३३ पश्येम त्वा वयं साम्ना ३३३३ हुं
 ३ आ २३३ जायो ३ आ ३१११ इति ॥ १३ ॥
 अथ जुहोति नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च
 देवेभ्यो दिविक्षिद्भ्यो लोकक्षिद्भ्यो लोकं मे यज-
 मानाय विन्दत ॥ १४ ॥

एष वै यजमानस्य लोक एतास्म्यत्र यजमानः

भा० अन्तरिक्षे इत्यादि समानं ॥ तथाऽऽहवनीयस्योद-
 मुख उपविश्य स आदित्यदेवत्वं वैश्वदेवश्च सामाभिगा-
 यति क्रमेण स्वाराज्याय सामज्याय दिविक्षिद्भ्य इत्येवमा-
 दिसमानमन्यत् । विन्दताऽपहतेति बहवचनमात्रं विशेषः ।
 याजमानस्येति । एतास्म्यत्र यजमान इत्यादि लिङ्गात् ।
 एष वै यजमान एवमित् । यथोक्तस्य सामादेर्विद्वान्यज्ञस्य

भा० अन्तरिक्षेऽहोरात्रौ वायवे । यथा पृथिव्यान्तरिक्षयोरास्युपाय-
 क्तघाद्युजोक्तास्युपायोऽप्युच्यत इत्याह । तथेति । स्वाराज्यमन्तरिक्षे
 स्वतन्त्रं आदित्यागामिव स्वातन्त्र्यमिह विवक्षितं ।
 किमिदं सामाद्यात्विष्यमाहो याजमानस्यमिति विवक्षायामा-
 माह । याजमानस्येति । आदिपदेन लोकं मे यजमानायेति-

उ० परस्तादायुषः स्वाहाऽपहतपरिद्यमित्युक्त्वात्ति-
ष्ठति ॥ १५ ॥ तस्मा आदित्याञ्च विश्वे च देवास्तृ-
तीयसवनं सम्प्रयच्छन्त्येष ह वै यज्ञस्य मात्रां
वेद य एवं वेद य एवं वेद ॥ १६ ॥ २४ ॥
इति द्वितीयप्रपाठकः ॥ २ ॥

भा० मात्रां यज्ञयाथाक्यं वेद यथोक्तं । य एवं वेद य एवं
वेदेति द्विरुक्तिरध्यायसमाप्त्यर्था ॥ १४ ॥ इति श्रीगोविन्द-
भगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीम-
च्छङ्करभगवतः कृतौ छान्दोग्यविवरणे द्वितीयः प्रपा-
ठकः ॥ २ ॥

आ० निर्देशो गृह्यते । सामादिज्ञानफलं कथयति । एष इति ॥ य
एवंविदित्यस्य व्याख्या । यथोक्तस्येति ॥ यथोक्तं सामादीत्येतदेव-
मित्युक्तप्रकारोक्तिस्तस्य यज्ञयाथाक्यविदस्तदनुष्ठानद्वारा तत्फलं
सम्भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-
श्रीशुक्लानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां छान्दोग्योप-
निषद्वाच्यटीकायां द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ २ ॥

उ० तृतीयप्रपाठकप्रारम्भः ।
हरिः १ ॐ १ असौ वा आदित्यो देवमधु

भा० ॥ ॐ ॥ असौ वा आदित्य इत्याद्यध्याचारश्चे सम्बन्धो
ऽतीतानन्तराध्यायान्ते उक्तः । यज्ञस्य मात्रां वेदेति यज्ञ-
विषयाणि च सामहोममन्त्रोत्थानानि विशिष्टफलप्राप्तये
यज्ञाङ्गभूतानि उपदिष्टानि । सर्वयज्ञानाञ्च कार्यनिर्वृति-
रूपः सविता महत्या श्रिया दीयते । स एष सर्वप्राणि-
कर्माफलभूतप्रत्यक्षं सर्वैरुपजीव्यते । अतो यज्ञस्य व्यपदेशा-
नन्तरं तत्कार्यभूतसविद्विषयमुपासनं सर्वपुरुषार्थेभ्यः
श्रेष्ठतमं फलं विधास्यामीत्येवमारभते अतिरसौ वा आ-
दित्यो देवमध्वित्यादि । देवानां मोदनाद्मध्विव मध्वसा-

भा० ॐ श्रीगणेशाय नमः । कर्माङ्गावबद्धं विज्ञानं परिस-
माप्य कर्मफलस्यादित्यस्य स्वतन्त्रोपास्त्रिविध्यर्थमध्यायान्तरमाह-
भमाहः सम्बन्धं प्रतिजानीते । असाविति ॥ पूर्वोत्तरयज्ञयोः
सम्बन्धं प्रतिज्ञातं प्रकटयितुं उक्तं कीर्षयति । अतीति ॥
विशिष्टफलं पृथिव्यादिकोक्तत्रयं समनन्तरसम्बन्धस्य तात्पर्यं
वक्तुं पातनिका करोति । सर्वेति ॥ तस्य प्रेषितत्वं सूचयति ।
महत्वेति ॥ कथं पुनरादित्यस्य सर्वप्राणिकर्मफलभूतत्वमित्या-
शङ्क्य सर्वैरुपजीव्यतोपलम्भादित्याह । स एष इति । पात-
निका ज्ञानोत्तरयज्ञमुत्थापयति । अत इति । आदित्यस्य कर्म-
फलत्वादिति यावद् । तदुपदेशे हेतुनन्तरमाह । सर्वपुरुषार्थेभ्य
इति ॥ श्रेष्ठतमं फलं क्रमेण मुक्तिफलमस्यास्तीति तथोक्तं ।
आदित्ये कर्मफलस्य प्रकटयितुमिति तन्मुक्तं व्यङ्गीकर्तुमाह । वसा-
दीनाच्चेति ॥ अकारो विद्वत्सङ्गुच्चार्यः । वस्यत्वादित्यस्येति
सम्बन्धः । तस्य सर्वेषां वस्यतां फलरूपत्वादिति हेतुः । वसा-

उ० तस्य द्यौरेव तिरस्त्रीनवश्लोऽन्तरिक्षमपूपो मरि-
चयः पुत्राः ॥ १ ॥ तस्य ये प्राञ्चो रश्मयस्ता
एवास्य प्राचो मधुनाञ्जः ।

भा० वादित्यो वखादीनाञ्च मोदनधेतुत्वं वक्ष्यति सर्व्ययज्ञ-
फलरूपत्वादादित्यस्य । कथं मधुत्वमित्याह । तस्य मधुनो
द्यौरेव भ्रमरस्येव मधुनस्तिरस्त्रीनस्यासौ वंशस्येति तिरस्त्री-
नवंशः । तिर्यग्गतेव हि द्यौर्लक्ष्यतेऽन्तरिक्षञ्च मध्वपूपो
द्युवंशे लग्नः सन् लम्बत इवातो मध्वपूपमामान्यादन्तरिक्षं
मध्वपूपो मधुनः सवितुराश्रयत्वात् । मरीचयो रश्मयो
रश्मिस्था आपो भौमाः सवित्राकृष्टाः । एता वा आपः
स्वराजो यन्मरीचय इति हि विज्ञायन्ते । ता अन्त-
रिक्षमध्वपूपस्वरश्म्यन्तर्गतत्वाद्भ्रमरबीजभूताः पुत्रा इव

आ० दयश्च कर्मफलभोक्तारस्तत्फलमादित्यं दृष्ट्वा दृष्यन्तीति युक्त-
मित्यर्थः ॥

आदित्यं मधुदृष्ट्वाऽप्यासीतेत्युक्तं तत्र प्रसिद्धमधुसाम्यमादित्यस्य
शुक्लमाकाङ्क्षापूर्वकं दर्शयति । कथमित्यादिना । दिवि तिर-
स्त्रीनवंशदृष्टौ निमित्तमाह । तिर्यग्गतेति । अन्तरिक्षनिवासिभि-
रपरि विसारितमयनैरिति शेषः । अन्तरिक्षे मध्वपूपदृष्टिं
कथयति । अन्तरिक्षमिति । मधुन इत्यभयत्र सम्बन्धः । मरी-
चयः पुत्रा इति वाक्यं व्याचष्टे । मरीचय इति । आपो भ्रमरा-
कृष्टा रश्मिस्थाः सन्तीत्यत्र प्रमादमाह । एता इति । स्वराजः
सतो भासमानस्य सवितुरिति यावत् । तासां पुत्रत्वं प्रकट-
यति । ता इति । जोके हि भ्रमरबीजभूताः पुत्रा मध्वपूपश्चि-
प्रस्था दृश्यन्ते एता आपोऽन्तरिक्षत्ववशजन्मपुपान्तर्गतस्तिरिस्था

उ० ऋच एव मधुकृतः ऋग्वेद एव पुष्पं ता
जमृता आपः

भा० हिता लक्ष्यन्त इति पुत्रा इव पुत्रा मध्वपूनाद्यन्तर्गता
हि भ्रमरपुत्रास्तस्य सवितुर्मध्वाश्रयस्य मधुनो ये प्राञ्चः
प्राच्यां दिशि गता रश्मयस्ता एवास्त्य प्राञ्चः प्रागञ्चनाम्-
धुनो नाद्यो मधुनाद्य इव मध्वाधारद्विद्राणीत्यर्थः ॥

तत्रर्ष एव मधुकृतो लोहितरूपं सवित्राश्रयं मधु
कुर्वन्तीति मधुकृतो भ्रमरा इव यतो रसानादाय मधु
कुर्वन्ति तत्पुष्पमिव पुष्पमृग्वेद एव । तत्र ऋग्वेदस्य
मुदायस्यर्वेदाख्यत्वाच्छब्दमात्राच्च भोग्यरूपरसनिस्त्वा
सम्भवात् । ऋग्वेदशब्देनात्र ऋग्वेदविहितं कर्म । ततो हि
कर्मफलभूतमधुरसनिस्त्वावसम्भवात् । मधुकरैरिव पुष्प-

भा० भवन्ति ततश्चेतास्त्रयु भ्रमरवीजदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः । प्राची-
दिगन्तेष्वदिश्वरश्मिषु प्राचीनमधुनाङ्गीदृष्टिर्विधेयेत्याह ।
तस्येति ॥ मध्वाश्रयस्य लोहितारूपं मधु वक्ष्यमायां तदा-
धारस्येत्यर्थः ॥ ऋचु मन्त्ररूपासु भ्रमरदृष्टिमारोपयति ।
तत्रेति ॥ प्रकृतं मधु सप्तम्यर्थः । तासां मधुकर्तृत्वं साधयति ।
लोहितेति ॥ ऋग्वेदविहिते कर्मणि पुष्पदृष्टिं सम्पादयति ।
यत इति ॥ ऋचो मधुकृत इति मन्त्राणां पृथक्कृतत्वाद्ऋग्वेदः
पुष्पमित्थग्वेदशब्देन ब्राह्मणसमुदायस्य कर्त्तव्यत्वात्तद्यद्ऋग्वेदवि-
हिते कर्मणि तच्छब्देन कश्चित् पुष्पदृष्ट्याभ्यासेऽपि कृतस्ततो
मधुनिष्पत्तिरित्याशङ्क्याह । ततो हीति ॥ तदेवोपपादयति ।
मधुकरैरिति । लोको तावदपः पुष्पाश्रयाः समुदायमधु-
करैर्मधु निर्वर्त्यते तथेहापि मधुकरस्यानीयैर्ऋग्वेदशब्देदविहि-
तात्पुष्पस्यानीयात्कर्मणः सकामादपो ऋचीत्वा मधुं निष्पाद्यते

उ० स्ता वा एता ऋचः ॥ २ ॥ एतमृग्वेदमभ्य-

भा० स्थानीयादृग्वेदविहितात्कर्षणं आप आदाय ऋग्भिर्मधु
निर्वर्त्यते । कास्ता आप इत्याह ताः कर्मणि प्रयुक्ताः
सोमाज्यपयोरूपा अग्नौ प्रक्षिप्तास्तथाकाभिर्निर्वृताः ।
अमृतार्थत्वाद्दत्यन्तरसवत्य आपो भवन्ति । तद्रसाना-
दाय ता वा एता ऋचः पुष्येभ्यो रसमाददाना इव
भमरा ऋच एतमृग्वेदविहितं कर्म पुष्यस्थानीयमभ्यत-
पन्नाभितापञ्च कृतवत्य इव एता ऋचः कर्मणि प्रयुक्ताः ।
ऋग्भिर्हि मन्त्रैः शास्त्राद्यङ्गभावमुपगतैः क्रियमाणं कर्म
मधु निर्वर्त्तकं रसं मुञ्चतीत्युपपद्यते पुष्याणीव भम-
रैराचोय्यमाणानि । तदेतदाह तस्यर्त्वेदस्याभितप्तस्य ।
कोऽसौ रसो य ऋञ्जधुकराभितापनिःसृत इत्युच्यते । यत्रो
विश्रुतत्वं तेजो देहगता दीप्तिरिन्द्रियं सामर्थ्यापत्तैरिन्द्रियै-
रवैकन्यं वीर्यं सामर्थ्यं बलमित्यर्थः । अन्नाद्यमन्नञ्च तदाद्यञ्च

था० तस्मात्कर्मणः स्वफलभूतमधुनिष्यन्ततपपत्तस्तस्मिन्पुष्यदृष्टिरि-
त्यर्थः । ता ऋचता आप इति वाक्यं प्रप्रपूर्वकं व्याचष्टे ।
कास्ता इत्यादिना ॥ कर्मणि प्रत्यक्तत्त्वमभिनयति । अन्नाविति ॥
व्यभिषाकादिभिर्निर्वृत्तत्वमपूर्त्तात्त्वात् परम्परया मुक्ताधत्त्वममृ-
तार्थत्वं । यद्वा देहितरूपामृतनिर्वर्त्तकत्वं तदर्थात् । उल्कृष्टफल-
वस्त्वमत्यन्तरसवत्त्वं ॥

ता वा एता इत्यादि व्याचष्टे । तद्रसानिति ॥ यथा हि पुष्येभ्यो
भमराः रसानाददानात्कान्यभितपन्ति तर्थात् मन्त्राणास्मिन्
कर्मणि स्थितानन्मयानुसानादाय मधु निर्वर्त्तयन्तो यद्योक्तं
कर्मभिमतं समालोचयन्ति स्वेत्यर्थः । अथ पुनर्मन्त्राणां भमर-

उ० तपःस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य-
मन्नाद्यः रसोऽजायत ॥ ३ ॥ तद्भक्षरत्नदादित्य-
मभितोऽश्रयतद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य रोहितः
रूपं ॥ ४ ॥ १ ॥ अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता

भा० येनोपयुज्यमानेनाहन्यहनि देवानां स्थितिः स्यात्तदन्नाद्य-
मेघ रसोऽजायत यागादिलक्षणत्कर्माणः । यश आद्यन्ना-
द्यपर्यन्तं तद्भक्षरद्विभेदेणाचरदगमत् । गत्वा च तदादि-
त्यमभितः पार्श्वतः पूर्वभागं सवितुरश्रयदाश्रितवदित्यर्थः ॥
अमुष्मिन्नादित्ये सञ्चितं कर्मफलाख्यं मधु भोक्ष्यामहे
इत्येवं हि यश आदिलक्षणप्राप्तये कर्माणि क्रियन्ते मनुष्यैः
केदारनिष्पादनमिव कर्षकैः । तत्प्रत्यक्षं प्रदर्शयते अद्वा-
हेतोः । किन्नाद्यदेतदादित्यस्योद्यतो दृश्यते रोहितं रूपं ॥ १ ॥
अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मय इत्यादि समानं । यजुंश्चैव

आ० स्थानीयानां पुष्यस्थानीयमृगवेदविहितं कर्माभितप्तवतां फल-
वत्त्वमित्याशङ्क्याह । एता ऋच इति ॥ तासां कर्मणि प्रयुक्तत्वेऽपि
किमायातं तदाह । ऋग्भिरिति ॥ अभितप्तस्य रसोऽजायतेति
सम्बन्धः ॥ तं प्रश्नपूर्वकं विशदयति । कोऽसाविति ॥ तच्छब्दार्थ-
माह । यश आदीति ॥ अधानुष्ठितकर्मजनितफलं कथमादित्य-
माश्रयतीत्याशङ्क्याह । अमुष्मिन्निति ॥ दृष्टान्ते भोक्ष्यामहे व्रीह्या-
दिजनितं फलमित्यभिप्रायेण व्रीह्यादिप्राप्त्यर्थमिति शेषः ।
किन्नात्कर्माणं यदादित्यमाश्रित्य तिष्ठतीत्याशङ्क्याह । तत्प्रत्य-
क्षमिति । कर्मफले प्रत्यक्षे तत्प्राप्तये कर्मणि कर्मिणा अद्वा-
सिद्ध्यर्थमिति यावत् । तदेव फलं प्रश्नपूर्वकं विशदयति ।
किमित्यादिना ॥ १ ॥

तन्भक्तारं दर्शयति । अथेति ॥ वक्तव्यविशेषं कथयति । यजुं-

७० एवास्य दक्षिणा मधुनाडो यजूंशेव मधुकृतो
यजुर्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥
तानि वा एतानि यजूंशेतं यजुर्वेदमभ्य-
तपुंस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यम-
न्नाद्यं रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्भ्यक्षरत्नदादित्य-
मभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य शुक्लं रूपं
॥ ३ ॥ २ ॥ अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मयस्ता
एवास्य प्रतीचो मधुनाडयः सामान्येव मधुकृतः
सामवेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥
तानि वा एतानि सामान्येतं सामवेदमभ्य-
तपुंस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य-
मन्नाद्यं रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्भ्यक्षरत्न-

मा० मधुकृतो यजुर्वेदविहिते कर्मणि प्रथुक्तानि । पूर्व्ववामधुक्त
इव । यजुर्वेदविहितं कर्म पुष्पस्थानीयं पुष्पमित्युच्यते । ता
एव सोमाद्या अमृता आपस्तानि वा एतानि यजूंशेतं यजु-
र्वेदमभ्यतपन्नित्येवमादि सर्व्वं समानं मधु । एतदादित्यस्य
दृश्यते शुक्लं रूपं ॥ २ ॥ अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मय

आ० कीति । कथं तेषां मधुकृत्त्वं तदाह । पूर्व्ववदिति । ऋत्नान्मात्रां
ऋग्वेदविहिते कर्मणि प्रयुक्तानां यथापूर्व्वं मधुकरत्वमुक्तं । तथा
यजुषामपीत्यर्थः । यजुर्वेदविहिते कर्मणि पुष्पदृष्टिमाचष्टे । यजु-
र्वेदिति । ता अमृता आप इत्यस्य पूर्व्ववद्वाग्भ्यामितिवाह । ता एवं-
ति । यजुषामादित्यसम्बन्धि मधु प्रत्यक्षं दर्शयति । एतदिति ॥२॥

उ० दादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य
कृष्णं रूपं ॥ ३ ॥ ३ ॥

अथ येऽस्योदत्रो रश्मयस्ता एवास्योदीचो
मधुनाऽयोऽथर्वाङ्गिरस एव मधुकृत इतिहासपु-
राणं पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥ ते वा
एतेऽथर्वाङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्यतपः
स्तस्याभितपस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यः

भा० इत्यादि समानं । तथा साम्नां मधु । एतदादित्यस्य कृष्णं
रूपं ॥ ३ ॥

अथ येऽस्योदत्रो रश्मय इत्यादि समानं । अथर्वाङ्गिर-
सोऽथर्वाङ्गिरसाञ्च दृष्टा मन्त्रा अथर्वाङ्गिरसः कर्माणि
प्रयुक्ता मधुकृतः । इतिहासपुराणं पुष्पं ॥ तयोश्चेतिहास-
पुराणयोरश्रयमेधे पारिप्लवासु रात्रिषु कर्माङ्गत्वेन विनि-

षा० तृतीयं मधु कथयति । अथेति ॥ ऋचां यजुषाञ्च मधु यथा कथितं
तथेति यावत् ॥ तस्य शास्त्रप्रत्यक्षत्वं दर्शयति । एतदिति ॥ ३ ॥

चतुर्थं मधु दर्शयति । अथेति ॥ किन्तु कर्म इत्याशङ्क्याह ।
इतिहासेति ॥ तर्ह्याथर्वणानामाङ्गिरसस्य प्रसिद्धं ब्राह्मणं तद्वि-
हितं कर्म पुष्पं पुष्यस्थानोयमित्यर्थः ॥

यदा प्रसिद्धयोरितिहासपुराणयोरुपादानं तदापि न दूषण-
मित्याह । तयोश्चेति ॥ अश्रयमेधे कर्माणि जामितापरिहारायं
पारिप्लवो नागाविधोपाख्यानसमुदायो यत्र तत्पारिप्लवमा-
चक्षीतेति विधिवशात्प्रयुज्यते । तासु रात्रिषु तस्यैव कर्माङ्गोऽङ्गत्वेन
मनुर्वैवस्वतो राज्ञेवमन्कारयोरितिहासपुराणयोर्विनियोगस्य
पूर्वतन्त्रे पारिप्लवार्थाधिकरणत्वेनैव सिद्धत्वात्तत्सम्बन्धिकर्म

उ० रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्भ्यक्षरतदादित्यमभितो
 ञ्चयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य परः कृष्णं रूपं
 ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथ येऽस्योद्गी रश्मयस्ता एवास्योद्गी मधु-
 नाउयो गुह्या एवादेशा मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्पं ता
 अमृता आपः ॥ १ ॥ ते वा एते गुह्या आदेशा
 एतद्भ्राम्यतपुंस्तस्याभितप्तस्य यश इन्द्रियं

भा०योगः मिद्धो मध्येतदादित्यस्य परः कृष्णं रूपमतिशयेन
 कृष्णमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ येऽस्योद्गी इत्यादि पूर्ववत् । गुह्या गोप्या रहस्या
 एवादेशा लोकद्वारीयादिविधयः । उपामनानि च कर्माङ्ग-
 विषयाणि मधुकृतो ब्रह्मैव । शब्दाधिकारात् प्रणवाख्यं पुष्पं ॥

समानमन्यत् । मध्येतदादित्यस्य मध्ये सोभत इव समा-
 हितदृष्टेर्दृश्यते मञ्जलन्तीव । ते वा एते यद्योक्ता रोहि-
 तादिरूपविशेषा रसानां रसाः । केषां रसानामित्याह ।

भा० पृथमित्यर्थः । अस्यापि मधुनः शास्त्रप्रत्यक्षतामाह । मध्येत-
 दिति ॥ ४ ॥

पञ्चमं मधु दर्शयति । अथेति । लोकद्वारीयादिविधयो
 लोकद्वारमपाहृत्य पश्येम त्वा चयमित्यादयः । ब्रह्मशब्दार्थमाह ।
 शब्दाधिकारादिति । ऋगादिशब्दानां प्रकृतत्वादित्यर्थः ॥

अस्यापि मधुनः शास्त्रवशात्प्रत्यक्षतामाह । मध्येतदिति ।
 समाहितदृष्टेः शास्त्रार्थं समाहितचित्तस्थित्यर्थः ॥ पञ्च मधुनि
 व्याख्याय तेषां सर्वेषां ध्येयत्वसिद्ध्यर्थं कृतिं प्रकुरुते । ते वा एते
 इति । तस्मान्नेषामिति सम्बन्धः । कर्माणि विनियुक्तत्वेन तदङ्गत्वा-

उ० वीर्यमन्नाद्यं रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत्तदा-
दित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य मध्ये
क्षोभत इव ॥ ३ ॥ ते वा एते रसानां रसा
वेदा हि रसास्तेषामेते रसास्तानि वा एता-
न्यमृतानाममृतानि वेदा ल्यमृतास्तेषामेतान्यमृ-
तानि ॥ ४ ॥ ५ ॥

तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना

भा० वेदा हि यस्मात्क्षोकनिव्यन्दितात्सारा इति रसास्तेषां
रसानां कर्माभावापन्नानामप्येते रोहितादिविशेषा रसा
अत्यन्तसारभूता इत्यर्थः । तथा अमृतानाममृतानि ।
वेदा अमृता नित्यत्वात्तेषामेतानि रोहितादीनि रूपाण्य-
मृतानि । रसानां रसा इत्यादिकर्मास्तुतिरेषा । यस्यैवं
विशिष्टानि अमृतानि फलमिति ॥ ५ ॥

तत्तत्र यत्प्रथमममृतं रोहितरूपलक्षणं तद्वसवः प्रातः-
सवनेशाना उपजीवन्त्यग्निना मुखेनाग्निना प्रधानभूतेना-
ग्निप्रधानाः सन्त उपजीवन्तीत्यर्थः । अन्नाद्यं रसोऽजायत

भा० कर्माभावापत्तिः । वेदानां कार्यत्वेऽपि प्रयत्नपूर्वकत्वाभावान्नित्यत्वं
या मधुनि स्तुतिः सा कर्मास्तुतिरित्याह । रसानामिति ॥ कर्मा-
स्तुतिमभिनयति । यस्यैवमिति ॥ रसानां रसाः । अमृतानाममृ-
तानोत्थेवं विशिष्टान्यमृतानि यस्य फलं कर्मास्तस्य महाभाग्यं
किं बलव्यमिति स्तूयते कर्मात्यर्थः ॥ ५ ॥

अमृतानि ध्येयान्युक्ता तदुपजीविना देवतामखाननुचिन्त-
नीयानुपदिशति । तत्तत्रेति ॥ कवणयाहं कवणं गृहीत्वा यथा

उ० मुखेन न वै देवा अन्नं न पिबन्त्येतदेवामृतं
 दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥
 त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्दूपादु-

भा० इति वचनात्कवलयाहमन्नमीति प्राप्तं तन्नतिविध्यते । न
 वै देवा अन्नं न पिबन्तीति कथं तर्ह्युपजीवन्तीत्युच्यते ।
 एतदेव हि यथोक्तममृतं रोहितरूपं दृष्ट्वापस्य सर्व-
 करणैरनुभूय तृप्यन्ति । दृष्ट्वाः सर्वकरणदारोपस्यभ्यर्थ-
 त्वात् । ननु रोहितं रूपं दृष्ट्वेत्युक्तं । कथमन्येन्द्रियविषयत्वं
 रूपस्येति । न । यथा आदीनां श्रोत्रादिगम्यत्वात् । श्रोत्राद्याह्यं
 यथाः । तेजोरूपश्चाक्षुषमिन्द्रियं विषयग्रहणकार्यानुमेयं
 करणमागर्थं । वीर्यं बलं देहगतं । उत्साहः प्राणवन्ता ।
 अन्नाद्यं प्रत्यहमुपजीवमानं शरीरस्थितिकरं यद्भवति ।
 रसो ह्येवमात्मकः सर्वः । स दृष्ट्वा तृप्यन्ति सर्वे ।

देवा दृष्ट्वा तृप्यन्तीत्येतत्सर्वं स्वकरणैरनुभूय तृप्यन्ती-
 त्थर्थः । आदित्यमंत्रयाः सन्तो वैगन्धादिदेहकरणदे-

षा० लोकोऽन्नातीति तददित्येतत् ॥ ननु अन्नपानाभावे न युक्तमुप-
 जीवनवचनमित्याशङ्क्य परिहरति । कथमित्यादिना ॥ चक्षुषेति
 वक्तव्ये कथं सर्वकरणैरित्यधिकमुच्यते तत्राह । दृष्ट्वेति ॥
 चक्षुषेव रूपग्रहणमिति नियममाश्रित्य शङ्कते । नन्विति ॥
 कर्मफलभूतस्य रसस्य जोषितामृतात्मकस्य नास्ति चक्षुर्मात्रया-
 ह्यत्वमिति परिहरति । नेत्यादिना । क्रमेतावता रसस्यायातं
 तदाह । रसो हीति । तस्यापि श्रोत्रादियाह्यतेति शेषः ॥

एतदेवेत्यादिवाक्यमुपसंहरति । देवा इति । किं तेषां स्वत-
 न्नायां दर्शितव्याह । आदित्येति । वैगन्धं दोगन्धं । आदिपदेन

उ० घञि ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको
भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स
य एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपपादुदेति
॥ ३ ॥ स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता
वसूनामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥

भा० षरहिताश्च । किन्ते निरुद्यमा अमृतमुपजीवन्ति न कथं ।
तर्ह्येतदेव रूपमभिलक्ष्याधुना भोगावसरो नास्माकमिति
बुद्ध्याभिसंविशन्त्युदासते । यदा वै तस्यामृतस्य भोगावसरो
भवेत्तदैतस्मादमृतादमृतभोगनिमित्तमित्यर्थः । एतस्मा-
द्रूपपादुद्यन्त्युत्साहवन्तो भवन्तीत्यर्थः । न ह्यनुत्साहवताम-
ननुतिष्ठतामलसानां भोगप्राप्तिर्लोके दृष्टा ॥

स यः कश्चिदेतदेवं यद्योदितमृद्भुङ्क्ते परमसङ्घ-
रणमृद्वेदविहितं कर्म पुष्यात्तस्य चादित्यमंत्रयणं रोहि-
तरूपलक्ष्णमृतस्य प्राचोदिगतरग्निमाडीसंख्यतां वसु-
देवभोग्यतां । तद्विदश्च वसुभिः सहैकतां गत्वा अग्निना
मुखेनोपजीवनं दर्शनमात्रेण तृप्तिञ्च स्वभोगावसरमुद्यमनं
तत्कालापाये च संवेशनं वेद मोऽपि वसुवत्सर्वं तथैवा-

षा० सम्भाविताः सर्वेऽपि देहकरशरीरा मृच्छन्ते । एतस्माद्रूपा-
दिति ॥ व्याख्यातस्यानुवादमात्रं । उत्साहवतां देवानां यद्योक्ता-
मृतोपजीवित्वमित्यत्र लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति । न हीति ॥

पाठक्रमेणोक्तं ध्येयस्वरूपमनूय साधिकारे ध्यानविधिं दर्श-
यति । स य इति ॥ वसुदेवभोग्यता वसुभिर्देवैरुपजीवित्व-
मिति यावत् । एतदित्यस्मात्कं मधु निदर्शयति । एवं शब्दार्थं

उ० ॥ ४ ॥ ६ ॥ अथ यद्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजी-
वन्तीन्द्रेण मुखेन न वै देवा अग्निं न पिबन्त्ये-
तदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभि-
संविशन्त्येतस्माद्रूपपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेव-
ममृतं वेद रद्राणामेवैवो भूत्वेन्द्रेणैव मुखेनैतदे-
वामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंवि-
शत्येतस्माद्रूपपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः
पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावद्दक्षिणत
उदेतोत्तरतोऽस्तमेता रद्राणामेव तावदाधिपत्यं ॥

भा० नुभवति । कियन्तं कालं विद्वांसदमृतमुपजीवतीत्युच्यते स
विद्वान् यावदादित्यः पुरस्तात्प्राच्यां दिशुदेता पश्चा-
त्पतीच्यामस्तमेता तावदसृणां भोगकालस्तावन्तमेव कालं
वसृणामाधिपत्यं पर्येता पश्चिंता गन्ता भवतीत्यर्थः । न
यथा चन्द्रमण्डलस्यः केवलकर्मापरतन्दां देवानामसृभृतः ।
किन्तुर्ह्ययमाधिपत्यं स्वाराज्यं स्वराज्ञावञ्चाधिगच्छति ॥ ६ ॥

अथ यद्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजीवन्तीत्यादि समानं ।
स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावत्ततो

आ० विशदयति । यथोदितमिति ॥ तर्धं व अत्युत्कृष्टमन्त्रैवेत्यर्थः ।
भोगकालपरिमाणं प्रथमपूर्वकं निर्धारयति । कियन्तमिति ॥
आधिपत्यं स्वाराज्यमिति विशेषणयोस्तात्पर्यमाह । न यथेति ॥ ६ ॥
प्रथमममृतमधिकृत्य चिन्तनीयमुक्त्वा द्वितीयममृतमाश्रित्य
तद्दर्शयति । अथेति ॥ विद्याफलं कथयति । स यावदिति । याव-
दसृणां भोगकालस्ततो द्विगुणं रद्राणां भोगकालः । यथा प्रथ-

उ० स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ ७ ॥ अथ यज्ञती-
यममृतं तदादित्या उपजीवन्ति वरुणेन मुखेन
न वै देवा अश्रन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा
तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्य-
तस्माद्गूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं
वेदादित्यानामेवैवो भूत्वा वरुणेनैव मुखेनैतदे-
वामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसं-
विशत्येतस्माद्गूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्या
दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता द्विस्तावत्पश्चादु-
देतापुरस्तादस्तमेताऽऽदित्यानामेव तावदाधि-
पत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ ६ ॥ अथ
यज्ञतुर्थममृतं तन्मरुत उपजीवन्ति सोमेन मुखेन
न वै देवा अश्रन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा

भा० द्विगुणं कालं दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता रुद्राणां
तावद्भोगकालः ॥ ७ ॥

षा० नामृतध्यायिनां वसुभिस्तुल्यो भोगकालस्तथा द्वितीयामृतध्या-
यिनामपि वसुभिस्तुल्यो भोगकाल इत्यर्थः ॥ ७ ॥

इतरामृतध्यायिनां फलानि निर्दिशति । तथेति ॥ विपर्ययेण
पुरस्तादक्षिणतोऽपस्तमेत्यर्थः । यथा पुरस्तादुदेता पश्चादस्त-
मेता ततो दक्षिणतो द्विगुणेन कालेनोदेता उत्तरतश्चास्तमेत्युक्तं ।
तथा ततो द्विगुणेन कालेन पश्चादुदेता पुरस्तादास्तमेता तावा-
नादित्यानां भोगकालः । द्वितीयामृतध्यायिनामपि तावानेव भोग-
कालः । ततो द्विगुणेन कालेन यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षि-
णतोऽस्तमेता तावान्भवतां भोगकालः । चतुर्थ्यामृतध्यायिनामपि

उ० तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्द्रुपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद मरुतामेवैको भूत्वा सोमेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्द्रुपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेता द्विस्तावदुत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता मरुतामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ ६ ॥ अथ यत्पञ्चमममृतं तत्साध्या उपजीवन्ति ब्रह्मणा मुखेन न वेदेवा अन्नं न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्द्रुपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद साध्यानामेवैको भूत्वा ब्रह्मणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्द्रुपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्य उत्तरत

भा० तथा पश्चादुत्तरत ऊर्ध्वमुदेता विपर्ययेणास्तमेता । पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्द्विगुणोत्तरोत्तरेण कालेनेत्यपौराणं दर्शनं । सवितुश्चतुर्दिग्भिरुद्यमत्ररुणसोमपुत्रीपुदयास्तमयकालस्य

था० तावानेव भोगकालः । ततो दिग्भिरुद्यमैरेता स्वधत्तादस्तमेता तावाग्साध्यानां भोगकालः । पश्चमास्तमिच्छन्तानामपि तावानेवेत्यर्थः । यत्पूर्वपूर्वोदयास्तमयकालापेक्षया दिग्भिरुद्यमैरेता उत्तरोत्तरोदयास्तमयावित्यन्तं । तत्पराशक्तिरुद्यमिति शङ्कते । पूर्व-

उ० उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता द्विस्तावदूर्ध्वं उदेता
 ऽवीगस्तमेता साध्यानामेव तावदाधिपत्यं स्वा-
 राज्यं पश्येता ॥ ४ ॥ १० ॥

भा० तुल्यत्वं हि पौराणिकैरुक्तं ॥ मानसोत्तरस्य मूर्द्धनि मेरोः
 प्रदक्षिणावृत्तेस्तुल्यत्वादिति ॥

आ० स्नात्यूष्मादिति ॥ कथं श्रुत्युक्तं स्यात् अथास्य पुराणविरुद्धते-
 त्याशङ्काश्च । सवितुश्चेति ॥

उक्तमेव सङ्घिपति । मानसोत्तरस्येति ॥ महागिरेर्मेरोः प्राका-
 रवत्परितः स्थितस्य मूर्द्धनि संलग्नस्य चक्राख्यस्य सवितुर्मेरोः प्रद-
 क्षिणावृत्तेस्तुल्यत्वात् । कालाधिक्ये कारणाभावाच्च । चतसृष्वपि
 पुरीषु उदयास्तमयकालस्य तुल्यत्वं ॥ उक्तं हि विष्णुपुराणे । शक्रा-
 दीनां पुरे तिष्ठन्सृष्ट्येष पुरत्रयं । विकर्णो ह्यै विकर्णस्यखोन्को
 णान् दे पुरे तथेति ॥ लैङ्गे चोक्तं । मानसोपरि माहेन्द्री प्राच्यां मेरोः
 स्थिता पुरी । दक्षिणे भानुपुत्रस्य वरुणस्य तु वारुणे । सौम्ये सोमस्य
 विपुला ताम्र दिग्देवताः स्थिताः । अमरावती संयमिनी सुखा चैव
 विभा क्रमात् । लोकपालोपरिष्ठात् सव्यतो दक्षिणायने । काष्ठां
 गतस्य सूर्यस्य गतिर्या तां निबोधत । दक्षिणां प्रक्रमेद्भानुः क्षिप्तेषु-
 रिव धावति । पुरान्तर्गो यदा भानुः शक्रस्य भवति प्रभुः । सव्यः
 सांयामनैः सौरो ह्यदयो दृश्यते द्विजाः । स एवं सुखवत्यान् निशा-
 न्तस्थः प्रदृश्यते । अस्तमेति तदा सूर्यो विभायां विश्वदृग्विभुः ॥
 मया प्रोक्तोऽमरावत्यां यथाऽसौ वारितस्करः । तथा संयमिनीं
 प्राप्य सुखाच्चैव विभां खगः ॥ यदा पराङ्गत्वाभेद्यां पूर्व्वोऽहो
 नैर्ऋते द्विजाः । तदा त्वपररात्रश्च वायुभागो सुदारुणः ॥ ऐशान्यां
 पूर्व्वरात्रस्तु गतिरेषास्य सव्यत इति ॥ तथा चोपरिष्ठादमराव-
 त्यास्तिष्ठन्मध्याङ्गं तत्रेशकोऽस्थानां तृतीययाममाधेयकोऽस्थानामा
 ययामं संयमिन्त्यां उदयं चकारेति । सविता एवं यदा याम्ये
 मध्याह्ने तिष्ठति तदैर्ऋत् अस्तमयः । आभेधे तृतीययामः । नैर्ऋति-
 कोऽथे प्रथमो यामः । वारुणे उदयः । यदा च वारुणे मध्याह्णस्तदा
 यामोऽस्तमयः । निर्ऋतिकोऽथे तृतीयो यामः । वायवे प्रथमयामः ।

भा० अत्रोक्तः परिहार आचार्यैरमरावत्यादीनां पुरीणां
द्विगुणोत्तरोत्तरेण कालेनाद्वायः स्यात् । उदयश्च नाम
सवितुस्तन्निवासिनां प्राणिनां चक्षुर्गोचरापत्तिस्तदत्यय-
स्यास्तमयं न परमार्थत उदयास्तमये स्तः । तन्निवासिनाञ्च
प्राणिनामभावे तान् प्रति तेनैव मार्गेण गच्छन्पि नैवे-
देता नास्तमेति चक्षुर्गोचरापत्तिस्तदत्ययस्य चाभावात्॥

आ० सौम्ये उदयः । यदा च सौम्ये मध्याह्नस्तदा वायुस्तमयः । वायुश्चे
द्वितीययामः । ईशानकाले प्रथमो यामः । ऐन्द्र उदयः । तथाप्ये
काले वर्त्तमानस्तत्रस्थानां मध्यं दिनं । यमेन्द्रपूर्वोराद्यत्तथोयामो ।
नेष्टृतीशानकालयोस्तदयास्तमयो चकारेत्येवं सर्वस्य दिक्षु प्रति
पोरागिके दर्शने तद्विरुद्धमिदं श्रुत्योक्तमित्यर्थः ॥

यद्यपि श्रुतिविरोधे स्मृतिरप्रमाणं तथापि यथाकथञ्चिद्विरो-
धपरिहारं त्रिविडाचार्याक्तमुपपादयति । अत्रेति ॥ यदाऽमरा-
वती श्रुत्या स्यात्तदा हि तां प्रति पुरस्तादस्तीति प्रयोगश्रुत्या-
दस्त्वनां भोगान्तः । एवमुत्तराणां पुरीणां विनाशं द्विगुणकालेन
रुद्रादीनां भोगश्रुतिः ॥ अत इमां वचनव्यक्तिमाश्रित्य तमेव परि-
हारमाह । अमरावत्यादीनामिति ॥ तथापि कथं विरोध
समाहित्तत्राह । उदयश्चेति ॥ यैत्र दृश्यते भास्वागम तेषामुदयः
स्मृतः । तिरोधानञ्च यच्चैति तदेवास्तमयं रवेः ॥ नैवास्तमयमर्कस्य
नोदयः सर्वदा सतः । उदयास्तमये नाम दर्शनादर्शने रवेरिति ॥
अमरावत्यादिपुरीषु पूर्वपूर्वापेक्षयात्तरोत्तरोत्तराहामकालेदं
गणमस्तु । आस्ताञ्च दर्शने सवितुस्तदयास्तमयो । स वा गृह्य न
कदाचनान्तमेति नोदेतीति श्रुतेर्वस्तुता नोदयास्तमयो स्तथा च
पुरीषु तुल्यत्वेन गच्छतः सवितुस्तदयास्तमयकालवैधर्म्यस्युक्त
मित्याशङ्क्यह । तन्निवासिनाञ्चेति ॥ भोगकालेदं गणं सवितुस्तत
राधिक्यापेक्षया न श्रुत्याश्रितं येन पूर्वपूर्वापेक्षयात्तरोत्तरोत्तरपुरीणां
द्विगुणेन कालेनाद्वासात्तदपेक्षयात्तरोत्तरम्यामय भोगकाले
द्वैगुण्यं श्रुत्याक्तमिति भावः ॥

भा० तथाऽमरावत्याः सकाशाद्द्विगुणकालं सांयमिनी पुरी
वमत्यतस्तन्निवाभिनः प्राणिनः प्रति दक्षिणत इवोदेत्युत्त-
रतोऽस्तमेतीत्युच्यतेऽस्मद्दुद्धिच्चापेक्ष्य तथोत्तरास्तपि पुरीषु
योजना । सर्वेषाञ्च मेरुत्तरो भवति । यदामरावत्यां
मध्याह्नगतः सविता तदा सांयमिन्यामुद्यन्दृश्यते तत्र
मध्याह्नगोचरो वारुण्यामुद्यन्दृश्यते ॥

षा० अथोद्दासकालाधिक्याद्भोगच्युतिकालाधिक्यं न भोगकाला-
धिक्यमत आह । तथेति ॥ यथोद्दासकालद्वैगुण्यमुक्तं तददिति
यावत् । अमरावतीनिवासिप्राणिवर्गापेक्षया संयमिनीनिवा-
सिनः प्राणिनः प्रति द्विगुणेन कालेन सवितुरुदयास्तमयाविति युक्तं
वक्तुं । दर्शनादर्शनयोर्द्विगुणकालभावित्वात् । न च तन्निवासिदृश्य-
पेक्षया दक्षिणोत्तरयोरुदयास्तमयो । तत्तद्दृष्ट्या पूर्वपश्चिमयोरेव
तद्भावात् । अस्मद्दुद्धिमपेक्ष्य तु दक्षिणत उदति उत्तरतश्चास्तमेती-
त्युच्यते । इवशब्दस्तयोस्तन्निवासिजनापेक्षया दक्षिणोत्तरस्थयो-
रसत्त्वं द्योतयतीत्यर्थः ॥ यथाऽमरावत्यपेक्षया संयमिन्यामुद्दासका-
लाधिक्यमुक्तं तथा तदपेक्षया वारुण्यां तदपेक्षया विभायां तत्का-
लाधिक्यमवधेयमित्याह । तथेति ॥ संयमिनोश्चान्तर्भाव्य बह्वचनं ॥
इतश्चास्मद्दुद्धिमपेक्ष्य दक्षिणगत्याऽऽदित्यास्तमयमित्याह । सर्वेषा-
ञ्चेति ॥ उद्यन्तमादित्यं पुरतोऽवलोकयतां वामभागे स्थितत्वा-
न्मेरुः सर्वेषामेवोत्तरतो भवति । तथाचोदयास्तमयाभ्यां पूर्वा-
परदिग्विभागान्न तत्परावासिदृश्यपेक्षया दक्षिणत इत्यादिवचनं ।
किन्त्वस्मद्दृश्यपेक्ष्यैवेत्यर्थः । उद्दासकालद्वैगुण्यापेक्षया भोग-
कालद्वैगुण्यमित्युक्तं ॥ सम्प्रति सविद्वगत्याधिकापेक्ष्यैव भोग-
कालाधिक्यं किं न स्यादित्याशङ्क्य पुराणविरोधसमाधानासम्भ-
वान्मैवमित्याह । यदेत्यादिना ॥

भा० तथोत्तरखां प्रदक्षिणावृत्तेस्तुत्यत्वात्। इत्यावृत्तवासिनां
 सर्वतः पर्वतप्रकारनिवारितादित्यरश्मीनां सवितोर्द्ध
 देवेदेताऽर्वागस्तमेता दृश्यते। पर्वतोर्द्धश्चिद्रप्रवेशात्स-
 विहप्रकाशस्य। तद्यर्गाद्यमृतोपजीविनाममृतानाञ्च द्विगु-
 णोत्तरोत्तरवीर्यवत्त्वमनुमीयते भागकालद्वैगुण्यसिद्धेः।

प्या० यथा संयमिन्यां मध्याङ्गो वारुण्यामुद्यन भवति तथा तस्यां
 मध्याङ्गो विभायामुच्यन्त्यत इत्याह। तथेति॥ उक्तञ्च वायु
 प्राप्ते। मध्यगन्तमरावत्यां यावद्भवति भास्करः। वेवस्तते संयमन
 उदयंस्तत्र दृश्यते॥ सुखायामर्द्धरात्रश्च विभायामस्तमेति धेति।
 कथं पुनः स यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता
 दिक्तावद्दर्द्ध उदेताऽर्वागस्तमेतेत्युच्यते। न हि तत्रोद्दासकालस्य
 बाधितत्वमस्ति येनोदयास्तमयकालाधिक्याद्भागकालाधिक्यं स्या
 दत आह। इत्याहतेति॥ मेरोश्चतुर्दिग्भ्रमिणाहतं नाम वधं
 प्रसिद्धं। तन्निवासिनां प्राणिनामभयतः पर्वताभ्यां मानसोत्तरसु-
 मेरुभ्यां प्रकारस्थानीयाम्भ्यामभयोर्द्धस्थितमाहात्तोबाविनिवारि-
 तादित्यरश्मीनामर्द्धमदेताऽर्वागस्तमेता च सविता दृश्यते। इव
 शब्दस्तुदयास्तमययोर्वस्तुतोऽसत्त्वद्योतनार्थः॥ कथं सवितोर्द्धः
 समुदेत्यर्वागस्तमेति तत्राह। पर्वतेति॥ सर्वोदतप्रकाशस्य पर्वत-
 योऽपरितने चिद्रे प्रवेशादधोवर्तिनाम्याखिनामुपरि प्रसारित-
 नेत्राणां सावित्रं प्रकाशं पश्यतां तत्रोद्यमेव सवितोपलभ्यते
 प्रदेशान्तरे च दृश्यमानोऽस्तुदिवास्तमेति। यद्योपरिष्ठादत्र-
 स्त्रैवपलभमानो मेघस्ततो दूराद्दृश्यो भूतलजप्रच्छन्नेवावसीयते
 तद्येद्वापीत्यर्थः॥ भागकालस्याविरोधेनाधिक्यमापद्य तमेव
 जिज्ञेनातिशयवत्त्वममृतादेरपि कथयति। तथेति॥ भागका-
 लाधिक्ये सतीति यावत्। अनमीयते कथ्यते। यत्तु भागकाल-
 माकलयोद्यमनानन्तरं तदभावं चातोपरमबगन्वादिमूलत्वं
 दृष्टिमात्रेण दृष्टिमत्त्वं तत्सर्वं विदुषोऽपि कथ्यते देवैः सम

उ० अथ तत उद्ध्वी उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल-
एव मध्यस्थाता तदेष श्लोकः ॥ १ ॥ न वै तत्र

भा० उद्यमनमंवेशनादि देवानां रुद्रादीनां विदुषश्च समानं ॥
८ ॥ ९ ॥ १० ॥

कृत्वैवमुदयास्तमनेन प्राणिनां स्वकर्मफलभागनिमि-
त्तमनुग्रहं तत्कर्मफलोपभोगक्षये तानि प्राणिजातान्या-
त्मानि संहत्याथ ततस्तस्मादनन्तरं प्राण्यनुग्रहकालादूर्द्धः
सन्नात्मन्युदेत्योद्गम्य यान्प्रत्युदेति तेषां प्राणिनामभावा-
त्स्वात्मस्थे नैवोदेता नास्तमेतैकलोऽद्वितीयोऽनवयवो मध्ये
स्वात्मन्नेव स्याता । तत्र कश्चिद्विद्वान् वस्वादिसमाचरणे
रोहिताद्यमृतभोगभागी यथोक्तक्रमेण स्वात्मानं सविता-
रमात्मत्वेनोपेत्य समाहितः सत्वेतं मन्त्रं दृष्ट्वात्थितोऽन्यस्मै
पृष्टवते जगाद् यतस्त्वमागतो ब्रह्मलोकात्किन्तत्राप्यहो-

षा० मित्राह । उद्यमनेति ॥ पञ्चभिः पर्यायैर्मधुविद्या यथाव
दुक्ता ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

क्रमेण मुक्तिफलपर्यवसायित्वं तस्य दर्शयितुमनन्तरवाक्य-
मवश्याह । कृत्वेत्यादिना ॥ तस्मात्प्राण्यनुग्रहकालादनन्तरमिति
तच्छब्दार्थः । ऊर्द्धः सन्नरुचीभूतो वसमान इति यावत् । आ-
त्मन्युदेत्यस्य महिम्नि प्रकाशं लब्धेत्येतत् । स्यातेति प्रयोगात्कर्म-
मुक्तिरत्र विवक्षिता । तत्र विद्वदनुभवं प्रमाद्यति । तत्रेति ॥
क्रममुक्तिः सप्तम्यर्थः । यथोक्तक्रमेणासौ वा आदित्यो देवमधि-
त्यादिना पश्चामृतत्वेन स्थितमित्यर्थः । स्वमात्मानं वेद्यतया विद-
दात्मसम्भृतमित्यर्थः । आत्मत्वेनोपेत्याहंयज्ञेय मृष्टीत्येत्येतत् ॥

उ० न निम्लोव नोदियाय कदाचन देवास्तेनाह ॥
 सत्येन मा विराधिषि ब्रह्मणेति ॥ २ ॥ न ह वा
 अस्मा उदेति न निम्लोवति सकृद्दिवा हेवास्मै
 भवति य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद ॥ ३ ॥

भा० रात्राभ्यां परिवर्त्तमानः सविता प्राणिनामायुः षपयति
 यथेहास्माकमित्येवं पृष्टः प्रत्याह ॥

तत्तत्र यथा पृष्टे यथोक्ते चार्थे एष श्लोको भवति
 तेनोक्तो योगिनेति श्रुतेर्वचनमिदं । न वै तत्र यतोऽहं
 ब्रह्मलोकादागतस्तस्मिन् न वै तत्रैतदस्ति यत्पृच्छसि । न
 हि तत्र निम्नोचास्तमगमत्सविता न चोदीयायोद्गतः
 कुतश्चित्कदाचन कस्मिंश्चिदपि काले इति । उदयास्तम-
 यवर्जितो ब्रह्मलोक इत्युपपन्नमित्युक्तः षपयमिव प्रतिपेदे ।
 हे देवाः साक्षिणो यूयं शृणुत यथा मयोक्तं मत्वं वचसेन
 सत्येनाहं ब्रह्मणा ब्रह्मस्वरूपेण मा विराधिषि मा विरुद्धे-
 यमप्रान्निर्ब्रह्मणे माभृदित्यर्थः । मत्वं तेनोक्तमित्याह

आ० कथं प्रश्न इत्याकाङ्क्षायामाह । यात इति ॥ नन्वब्रह्मोपदेशो
 ब्रह्मविद्ब्रह्मणो वियुक्तावस्थायां केनचित्पृष्टः प्रत्युवाचैत्यर्थः ॥

कथं प्रत्यक्षिरिति तत्राह । तत्तत्रेति ॥ श्लोकमुपादाय व्याख-
 रति । न वै तत्रेति ॥ न निम्नोचेति ॥ निम्नोचत्वस्मिन्नर्थं ह्यन्वयः
 प्रयोगः । इतिशब्दः पूर्वोद्भव्याख्यासमाप्त्यर्थः । उत्तराहंमथ्या
 प्रयति । उदयास्तमयति । लोकत्वाविशेषादितरलोकवद्ब्रह्मलो-
 काऽपि नोदयास्तमयवर्जित इत्युक्तो विद्वानुत्तराहंम शपयं
 कुर्वन्परिहरतीत्यर्थः । एवं मन्मदृक् षपयद्वारा निर्णीतेऽर्थे
 न हेत्वाद्या किमर्था श्रुतिरित्याशङ्क्याह । सन्नमिति । न हेत्वाद्यां

उ० तद्वैतङ्गसा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्भनवे
मनुः प्रजाभ्यस्तद्वैतदुद्दालकायारूणये ज्येष्ठाय
पुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाच ॥ ४ ॥ इदं वाच तज्ये-

भा० श्रुतिर्न ह वा असौ । यथोक्तब्रह्मविदे नोदेति न निष्प्रोचति
नास्तमेति किन्तु ब्रह्मविदेऽसौ सहाद्दिवा ह वै सदैवाहर्भवति
स्वयं ज्योतिष्ठाद्य एतां यथोक्तां ब्रह्मोपनिषदं वेदगुह्यं वेद ॥

एवं तन्त्रेण वंशादित्रयं प्रत्यमृतसम्बन्ध यच्चान्यद-
वोचाम एवं जानातीत्यर्थः । विद्वानुदयास्तमयकाला-
परिच्छेद्यं नित्यमजं ब्रह्म भवतीत्यर्थः ॥ तद्वैतन्मधुज्ञानं
ब्रह्मा हिरण्यगर्भो विराजे प्रजापतये उवाच । सोऽपि
मनवे । मनुरिच्छाकादिभ्यः प्रजाभ्यः प्रोवाचेति विद्वान्प्रोचति
ब्रह्मादिविधिष्टक्रमागतेति । किञ्च । तद्वैतन्मधुज्ञानमुद्दाल-
कायारूणये पिता ब्रह्मविज्ञानं ज्येष्ठाय पुत्राय प्रोवाच ।

आ० श्रुतिमादाय व्याचष्टे । यथोक्तेति ॥ ब्रह्मोपनिषदमित्यस्यार्थमाह ।
वेदगुह्यमिति ॥

एवंशब्दमादाय व्याकरोति । एवमित्यादिना ॥ वंशादित्रयं
तिरस्त्रीनवशो मध्वपूर्वो मधुनाद्यस्त्रेयवं रूपमित्यर्थः । प्रत्य-
मृतसम्बन्धं च लोहितोद्यमृतेष्वेकैकवस्त्रादीनां सम्बन्धमित्यर्थः ।
अन्वदित्युद्यमनसंवेशनादि गृह्यते ॥ उक्तविद्याफलमुपसंहर-
ति । विद्वानिति ॥ ननु विद्या सफला चेदुक्ता तर्हि किम्-
त्तरयज्ञेनेत्याशङ्क्याह । तद्वैतदिति ॥ श्रुतिमेवाभिनयति । ब्रह्मा-
दीति ॥ तद्वैतदुद्दालकायेत्यादिना विद्याया योग्यं पार्श्वं प्रदर्श्य
तद्याचष्टे । किञ्चेति ॥ इतस्तुवर्हमेतद्विज्ञानमित्यर्थः ॥ मधुवि-
ज्ञानं व्याकरोति । ब्रह्मविज्ञानमिति ॥ तस्य परीक्षत्वं व्यावर्त्त-

उ० ष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्राणाय्याय वाक्ने-
वासिने ॥ ५ ॥ नान्यस्मै कस्मैचन यद्यप्यस्मा इमा-
मद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव
ततोभूय इत्येतदेव ततो भूय इति ॥ ६ ॥ ११ ॥

भा० इदं वाव तद्यथोक्तं । अन्याऽपि ज्येष्ठाय पुत्राय सर्वप्रिया-
र्थाय ब्रह्म प्रब्रूयात् ॥

प्राणाय्याय योग्यायान्नेवासिने शिष्याय । नान्यस्मै कस्मैच-
न प्रब्रूयात्तीर्थद्वयमनुज्ञातमनेकेषां प्राप्तानां तीर्थानामा-
चार्यादीनां । कस्मात्पुनस्तीर्थसङ्कोचनं विद्यायाः कृतमि-
त्याह । यद्यप्यस्मै आचार्याय इमां कश्चित्पृथिवीमद्भिः
परिगृहीतां समुद्रपरिवेष्टितां समस्मामपि दद्याद् अस्या
विद्याया निष्कयार्थमाचार्याय धनस्य पूर्णां सम्यक्
भागोपकरणैर्नामावस्य निष्कयो यस्मात्ततोऽपि दानादेत-
देव यन्मधुविद्यादानं भूयो बहुतरफलमित्यर्थः द्विरभ्याम
आदरार्थः ॥ ११ ॥

आ० यति । इदं वावति ॥ अथ ज्येष्ठाय पुत्राय ब्रह्म ब्रह्मत्वमिति
पूर्वेषामयं नियमो जेदानान्तनानामित्यत आह । अन्याऽपीति ॥
प्राप्तान्तरमनुजानाति । प्राणाय्यायेति ॥ पुत्रशिष्याभ्यां प्राणा-
न्तरं प्रत्याचष्टे । नेति ॥ तीर्थद्वयं विद्याप्रदानेऽधिकारिद्वय-
मित्यर्थः । निर्द्धारणे षष्ठी । आचार्या विद्यादाता । आदि-
पदाद्भनदायी आश्रितो मेधावी च गृह्यते । सर्वेषामर्थिना-
मत्राधिकारमाशङ्क इत्ययति । कस्मादित्यादिना । आचार्यायेति
पुनरुपादानं क्त्यापदेन तस्यान्वयद्योतनार्थं विद्यायामादरो
वा । मुख्यमधिकारकारिणं ज्ञातीति भावः ॥ ११ ॥

भा० यत एवमतिशयफलैषा ब्रह्मविद्या अतः सा प्रकारा-
न्तरेणापि वक्तव्येति गायत्री वा इत्याद्यारभ्यते । गायत्री-
द्वारेण चोच्यते ब्रह्म । सर्वविशेषरहितस्य नेति नेतीत्या-
दिविशेषप्रतिषेधगम्यस्य दुर्बोधत्वात् ॥

सत्त्वनिकेषु कृन्दःसु गायत्र्या एव ब्रह्मज्ञानद्वारतयो-

आ० गतेन यज्ञेनोत्तरयज्ञस्य गतार्थत्वं परिहरति । यत इति ॥
सविष्टद्वारकब्रह्मविद्यानन्तरं तद्देवतागायत्रीद्वारेण तद्विद्योप-
दिश्यत इत्यर्थः ॥ ब्रह्मविद्याया विवक्षितत्वे ब्रह्मैवोपदिश्यतां
किं गायत्र्युपदेशेनेत्याशङ्काह । गायत्रीति ॥

तथापि कृन्दोऽन्तराणि विद्याय किमिति गायत्रीद्वारैव
ब्रह्मोपदिश्यते तत्राह । सत्त्विति ॥ ब्रह्मज्ञानद्वारतया तदुपाय-
तयेत्यर्थः ॥ प्राधान्ये हेतुमाह । सोमाहरणादिति ॥ सोम-
स्याहरणमानयनं । तत्र साधनत्वं गायत्रीच्छन्दस्त्वानामृचां याज-
कैरिष्यते । तद्युक्तं तस्या यज्ञे प्राधान्यमित्यर्थः । यद्वा देवैः
सोमहरणमिच्छद्भिश्चन्दसां गायत्रीत्रियुज्जगतीनां तादर्थ्येन
नियोगे जगतीत्रियुभौ मध्ये मार्गमशक्त्या निवृत्तौ । गायत्री सोमं
प्राप्य रक्षिणस्तस्य विजित्य तं देवेभ्यः समाहरदिति । ऐतरेयकब्रा-
ह्मणे सोमो वै राजाऽमुष्णिष्ठीक ष्वासीदित्यत्र प्रसिद्धमतस्तत्रा-
धान्यमित्यर्थः । तत्रैव हेतुन्तरमाह । इतरेति ॥ उष्णिगनुष्टुप्-
भृतीगीतराणि कृन्दांसि तेषां पादश्रोऽक्षराणि सप्ताष्टादिसङ्ख्या-
कानि तेषामाहरणमुपादानं गायत्र्यक्षरैः पादशः षड्भिः क्रियते
ऽधिकसङ्ख्याया न्यूनसङ्ख्यामन्तरेणासम्भवात्सप्तादितरेषु च्छन्दःसु
गायत्र्या व्याप्तेषु प्राधान्यमित्यर्थः । अथवा गायत्रीत्यतिरि-
क्तयोस्त्रियुज्जगतीच्छन्दसोः सोमाहरणे उद्यतयोरशक्तयोर्मार्ग-
मध्ये जगत्या त्वक्तानि षीष्णक्षराणि त्रियुभा चैकमक्षरं । ततश्चा-
ष्टाक्षरारिंशदक्षरा जगती पञ्चक्षरारिंशदक्षरा संवृता । चतु-
श्चत्वारिंशदक्षरा त्रियुप् त्रिचत्वारिंशदक्षरा संवृता । तत्र

उ० गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च वाग्वै

भा० पादानं प्राधान्यात् । सोमाहरणादितरच्छन्दोऽहरा-
हरणेन इतरच्छन्दो व्याप्या च सर्वसवनव्यापकत्वाच्च
यज्ञे प्राधान्यं गायत्र्याः । गायत्रीसारत्वाच्च ब्राह्मणस्य ।
मातरमिव हित्वा गुरुतरां गायत्रीं ततोऽन्यद्गुरुतरं
न प्रतिपद्यते यथोक्तं ब्रह्मापीति । तस्यामत्यन्तगौ-
रवस्य प्रसिद्धत्वात् । अतो गायत्रीमुखेनैव ब्रह्मोप्यते
गायत्री वै इत्यवधारणार्था वैशब्दः । इदं सर्वं भूतं
प्राणिजातं यत्किञ्च स्यावरं जङ्गमं वा तत्सर्वं गायत्र्येव ।

आ० गायत्री सोममाहरति त्यक्तानामहरणामाहरणेन पूर्वमतां
तथोपापद्यते । व्याप्य स्थिता तेन तत्प्राधान्यमित्यर्थः ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । सर्वसवनेति ॥ सर्वाणि प्रातःसवनं
माध्यन्दिनं सवनं तृतीयसवनमित्येतानि तेषु गायत्र्या व्यापकत्वं
मिश्रणं । गायत्रं प्रातःसवनं । चैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनं । जागतं
तृतीयसवनमिति स्थितं त्रिष्टुभगत्यां गायत्रीव्याप्तेरुक्तत्वात्तस्यास्य
पदाभ्यां मुखेन च सोमाहरणद्वारेण सवनत्रयसम्बन्धादतश्च तस्या
अस्ति यज्ञे प्राधान्यमित्यर्थः ॥ कर्मणि तत्प्राधान्येऽपि कृता ब्रह्मवि-
द्यायां तत्प्राधान्यमित्याशङ्क्याह । गायत्रीति ॥ ब्रह्मविद्यायाम्प्रा-
धान्यमिति शोधः ॥ गायत्रीमेवाकम्बनत्वेन प्रतिपद्यते । ब्रह्मोप्यत्
लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति । तस्यामिति ॥ गायत्र्या ब्रह्मज्ञानदादे-
गोपादानमुक्तं हनुभ्यः सिद्धमित्युपसंहरति । अत इति ॥ तथा
चेतोऽर्पणनिगदादिति न्यायेन गायत्र्युपाधिकं ब्रह्मोपास्यमिति
प्रतिजानीते । गायत्रीति ॥ निपातमादाय व्याचष्टे । वै इति ॥
अवधारणरूपमेवार्थं स्फुटयन्नदमित्यादि व्याचरोति । इद-
मिति ॥ तदिदं सर्वं गायत्र्येवेति योजना ॥ गायत्र्याः सर्वा-

उ० गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते
च ॥ १ ॥ या वै सा गायत्री यं वा ज्वसा येयं
पृथिव्यस्यां हीदं सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव

भा० तस्याऽऽन्दोमात्रायाः सर्वभूतत्वमनुपपन्नमिति गायत्री-
कारणं वाचं शब्दरूपामापादयति गायत्रीं ॥

वाग्वै गायत्रीति । वाग्वा इदं सर्वं भूतं । तस्मात् वाक्
शब्दरूपा सती सर्वं भूतं गायति च शब्दयति अमौ
गौरसावश्च इति त्रायते च रचत्यमुष्मान्नाभैषीः किंते भय-
मुत्थितमित्यादि । सर्वतो भयान्निवर्त्यमानो वाचा त्रातः
स्यात् । यद्वाग्भूतं गायति त्रायते च गायत्र्येव तद्गायति
च वाचोऽनन्यत्वात् गायत्र्या गानात्त्राणाञ्च गायत्र्या
गायत्रीत्वं । या वै सेवलक्षणा सर्वभूतरूपा गायत्री । इयं
वावसा येयं पृथिवी । कथं पुनरियं पृथिवी गायत्रीत्युच्यते ।
सर्वभूतसम्बन्धात् । कथं सर्वभूतसम्बन्धोऽस्यां पृथिव्यां हि ।

आ० त्मकत्वाद्गच्छदृशोपास्तिर्युक्तित्वात्तानुपपत्तिमाशङ्कानन्तरवाक्येनोत्त-
रमाह । तस्या इति ॥

कथं वाचो गायत्रीत्वमित्याशङ्क्य तस्याः सर्वभूतसम्बन्धं दर्श-
यति । वागिति ॥ कुतो गायत्रीत्वं तत्राह । यस्मादिति ॥ भव-
त्वेवं वाचःस्वरूपं गायत्र्यास्तु किमायातं तदाह । यद्वागिति ॥
गायत्रीनामनिर्व्वचनादपि वाचुक्तरूपं गायत्र्यामेवैष्टयमित्याह ।
गानादिति ॥ अस्ति हि वाचः सर्वभूतात्मकत्वं तद्वाचकत्वाद्वाचस्य
च वाचकातिरेकेण निरूपणात्तथा च वाग्भूता गायत्री सर्वभूता-
त्मिकेत्युक्तं । इदानीं तस्या विधान्तरमाह । या वै सेति ॥ एवं लक्ष-
णत्वं व्याचष्टे । सर्वंति ॥ गायत्रीमनूद्य पृथिवीत्वं तस्या विहितं

उ० नातिशीयते ॥ २ ॥ या वै सा पृथिवीयं वाऽव
सा यदिदमस्मिन्पुरुषे शरीरमस्मिन्हीमे प्राणाः
प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ३ ॥ यद्वैतत्पु-
रुषे शरीरमिदं वाऽव तद्यदिदमस्मिन्नक्षःपुरुषे
हृदयमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव

भा० यस्मात्सर्वं स्थावरजङ्गमञ्च भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव पृथिवीं
नातिशीयते नातिवर्त्तत इत्येतत् ॥

यथा गानत्राणाभ्यां भूतसम्बन्धो गायत्र्या एवं भूत-
प्रतिष्ठानाद्भूतसम्बन्धाद्वा पृथिवी अतो गायत्री पृथिवी । या
वै सा पृथिवी गायत्रीयं वाव सा इदमेव । तत्किं यदिद-
मस्मिन्पुरुषे कार्याकारणमङ्गान्ते जीवति शरीरं पार्थिव-
त्वाच्छरीरस्य । कथं शरीरस्य गायत्रीत्वमित्युच्यते । अस्मि-
न्हीमे प्राणा भूतशब्दवाच्याः प्रतिष्ठिताः । अन्तः पृथि-
वीवत् भूतशब्दवाच्यप्राणप्रतिष्ठानाच्छरीरं गायत्री ।
एतदेव यस्माच्छरीरं नातिशीयन्ते प्राणाः । यद्वैतत्पुरुषं

आ० प्रप्रपूर्वकमुपपादयति । कथं पुनरिति ॥ गायत्र्याः सर्वभूत
सम्बन्धस्यास्तत्पृथिव्यास्तत्सम्बन्धश्चाद्यपूर्वकं कथ्यापयति । कथ-
मिति ॥ सर्वस्य पृथिव्यां प्रतिष्ठितत्वं साधयति । एतामेवेति ॥
तथापि कथं पृथिव्या गायत्रीत्वं तदाह । यथेति ॥ सम्भति
गायत्र्याः शरीररूपत्वं निरूपयति । या वा इति ॥ गायत्र्यात्मिकां
पृथिवीमनूद्य तस्या गायत्रीशरीरयोरभेदे हेतुमाह । पार्थि-
वत्वादिति ॥ इदानीं गायत्रीशरीरयोरैकत्वं प्रप्रपूर्वकं कथ-
यति । कथमित्यादिना ॥ प्राणानां शरीरे प्रतिष्ठितत्वं प्रक-

उ० नातिशीयन्ते ॥ ४ ॥ सैषा चतुष्पदा षड्विधा
गायत्री तदेतदृचाभ्यनूतं ॥ ५ ॥ तावानस्य
महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुषः पादोऽस्य सर्वा

भा० शरीरं गायत्रीदं वाव तत् । यदिदमस्मिन्नन्तर्मध्ये पुरुषे
हृदयं पुण्डरीकाक्षमेतद्गायत्री । कथमित्याह अस्मिन्हीमे
प्राणाः प्रतिष्ठिता अतः शरीरवद्गायत्री हृदयं ॥

एतदेव च नातिशीयन्ते प्राणाः । प्राणो हि पिता । प्राणो
माता । अहिंमन् सर्वभूतानीति श्रुतेः । भूतशब्दवाच्याः
प्राणाः । सैषा चतुष्पदा षडचरपादा कन्दोरूपा सती
भवति गायत्री षड्विधा । वाग्भूतपृथिवीशरीरहृदयप्रा-
णरूपा सती षड्विधा भवति । वाक्प्राणयोरन्यार्थनिर्दिष्ट-
योरपि गायत्रीप्रकारत्वं । अन्यथा षड्विधमङ्गापूरणानुप-

षा० टयति । एतदेवेति ॥ अथ गायत्र्या हृदयत्वमावेदयति ।
यद्वैतदिति ॥ हृदयस्य गायत्र्यास्वैकत्वं प्रप्रपूर्वकं विदुषोति ।
एतदित्यादिना ॥

हृदये प्राणानां प्रतिष्ठितत्वं प्रकटयति । तदेवेति ॥ प्राणानां
भूतशब्दवाच्यत्वे तत्सम्बन्धे सति भूतसम्बन्धाद्गायत्र्याः शरीरादि-
भावः सम्भवति ॥ तेषां भूतशब्दवाच्यत्वे तु किं मानमित्याशङ्क्याह ।
प्राणो ह्येति ॥ अहिंसावाक्येऽपि प्राणपरं मरणं प्रतिबिध्यते
तथा भूतशब्दस्तत्र प्रतीतिगोचरो भवत्येवेत्याह । भूतेति ॥
आध्यानशेषत्वेन गायत्र्यास्तुष्यादत्वं दर्शयति । सैषेति ॥ कत्त-
यित्वा तस्याः षड्विधत्वमनूद्य साधयति । षड्विधेति ॥ गायत्री-
हृदययोः सर्वभूतसम्बन्धसिद्धार्थमुपदिष्टयोर्वाक्प्राणयोगाय-
त्रीप्रभेदत्वेन कथं व्याख्यानमित्याशङ्क्याह । वाक्प्राणयोरिति ॥
विधिपक्षे वाक्प्राणयोगात्तयोरपि गायत्रीभेदत्वमित्यर्थः ।

उ० भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति ॥ ६ ॥ तद्वै-
तद्भ्रमेतीदं वाव तद्योऽयं वहिर्द्धी पुरुषादाकाशो
यो वै स वहिर्द्धी पुरुषादाकाशः ॥ ७ ॥ अयं

भा० पक्षेः। तदेतस्मिन्नर्थे एतद्गायत्र्याख्यं ब्रह्म गायत्र्यनुगतं गाय-
त्रीमुखेनेनात्तं। अत्रापि मन्त्रेणाभ्यनुक्तं प्रकाशितं। तावानस्य
गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणः समस्तस्य महिमा विभूतिविस्तारः
यावांस्यतुष्यात् पद्धिधस्य ब्रह्मणो विकारः पादो गाय-
त्रीति व्याख्यातः। अतस्तस्माद्विकारलक्षणात् गायत्रा-
ख्याद्वा चारम्भणमात्रान्ततो ज्यायान्महत्तरस्य परमार्थम-
त्यरूपोऽविकारः पुरुषः सर्व्वपूर्णतात्पुत्रीशयनाच्च। तस्यास्य
पादः सर्वा सर्वाणि भूतानि तेजोऽवन्नादीनि मस्यावरज-
ङ्गमानि। त्रिपात्त्रयः पादा अस्य माऽयं त्रिपात्। त्रिपादमृतं
पुरुषाख्यं समस्तस्य गायत्र्यात्मना दिवि द्यातनवति स्वात्म-
न्यवस्मितमित्यर्थ इति। यद्वैतत्रिपादमृतं गायत्रीमुखं
नेनात्तं ब्रह्मेतीदं वाव तदिदमेव। तद्योऽयं प्रमिद्धो वहिर्द्धी
वहिः पुरुषादाकाशो भौतिको यो वै स वहिर्द्धी पुरुषा

आ० तस्मिन्नर्थे वाग्भूतप्रथिवीशरीरहृदयप्राणभेदात्सर्व्विधां गायत्रीं
मनुचिन्त्याज हस्तक्षणाया तदवच्छिन्नब्रह्मत्वं तदनुचिन्त्येदिति
तच्छेषत्वेनैव पृष्ठांशः स्थितं सतीत्यर्थः। समस्तस्य पादविभाग-
विशिष्टस्येति यावत् ॥ विस्तरेणैव विवृणोति। यावानिति ॥
वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति वाक्छाश्रममश्रिष्य विश-
नष्टि। वाचारम्भणमात्रादिति ॥ परमार्थसत्त्वं ह्यनुमाह।
विकार इति ॥ तावानस्येत्यादि स्पष्टयति। तस्येति ॥ आदिपदेन

उ० वाव स योऽयमन्नः पुरुष आकाशो यो वै सोऽन्तः-
 पुरुष आकाशः ॥ ८ ॥ अयं वाव स योऽयमन्न-
 हृदय आकाशस्तदेतत्पूर्णं अप्रवर्ति पूर्णमप्र-

भा० दाकाश उक्तः । अयं वाव स योऽयमन्नः पुरुषे शरीर
 आकाशः । यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशः । अयं वाव स
 योऽयमन्नहृदये पुण्डरीक आकाशः ॥ कथमेकस्य सत
 आकाशस्य त्रिधा भेद इति । उच्यते वाञ्छेन्द्रियविषये
 जागरितस्थाने नभसि दुःखबाहुल्यं दृश्यते । अतः शरीरे
 स्वप्नस्थानभूते मन्दतरं दुःखं भवति । स्वप्नान्प्रशतो हृद-
 यस्थे पुनर्नभसि न कञ्चन कामयते न कञ्चन स्वप्नं
 पश्यति । अतः सर्वदुःखनिवृत्तिरूपमाकाशं सुपुत्रस्य
 स्थानं । अतो युक्तमेकस्यापि त्रिधा भेदानुव्याख्यानं ।
 वहिर्द्धा पुरुषादारभ्याकाशस्य हृदये सङ्कोचकरणं चेतः-
 समाधानस्थानस्तथे । यथा त्रयाणामपि लोकानां कुरु-

षा० वायुराकाशश्चेत्युभयमुक्तं ॥ ततो व्यायानित्यादि स्फुटयति ।
 त्रिधादिति ॥ समस्तस्य सर्वं प्रपञ्चात्मकस्येत्यर्थः । श्रुताविति शब्दे
 मन्त्रसमाख्यर्थः ॥ यद्ब्रह्म गायत्र्यवच्छिन्नमुपास्यमुक्तं हृदयाकाशे तद्
 ध्येयमिति वक्तुं क्रमेण हृदयाकाशमवतारयति । यद्वैतदित्यादिना ॥
 एकस्याकाशास्य कथं त्रैविध्यमुक्तमिति शङ्कते । कथमिति ॥
 औपाधिकत्रैविध्यमविरुद्धमिति परिहरति । उच्यत इति ॥ वाञ्छे-
 न्द्रियविषयत्वं तद्विषयशब्दाद्याश्रयत्वं स्वप्नस्थानभूते नभसीति
 सम्बन्धः ॥ न कञ्चनेत्यादिना निषेधद्वयेन पूर्वप्रकारमवस्थाद्वयं
 निषिध्यते । निषेधफलमाह । अत इति ॥ सर्वन्दुःखं स्थूलं वास-
 नामयञ्च तन्निवृत्त्या निरूप्यमाणं हृदयाकाशमित्यर्थः ॥ औपाधि-

उ० वर्तिनीं त्रियं लभते य एवं वेद ॥ ९ ॥

१२ ॥

भा० श्लेचं विप्रियते । अर्द्धतस्तु कुरुचेत्रमर्द्धतस्तु पृथुदकमिति तदत् । तदेतद्द्वार्हाकाशाख्यं ब्रह्म पूर्णं सर्वगतं न हृदय-
मात्रपरिच्छिन्नमिति मन्तव्यं । यद्यपि हृदयाकाशे चेतः
समाधीयते अप्रवर्त्तितं न कुतश्चित्प्रवर्त्तितं शीलमस्येति
अप्रवर्त्तितं तदनुच्छिन्निधर्मकं । ययान्यानि भूतानि परि-
च्छिन्नानुच्छिन्निधर्मकाणि न तथा हार्दं नभः पूर्णम-
प्रवर्त्तनीमनुच्छेदात्मिकां त्रियं विभूतिं गुणफलं लभते
दृष्टं । य एवं यथाक्तं पूर्णमप्रवर्त्तितं गुणं ब्रह्म वेद जानातीहैव
जीवंस्तद्भावं प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

आ० कत्रैविध्यमपसंहरति । अत इति ॥ तथापि क्रिमित्वनेन क्रमेणा-
काशस्य सङ्कोचो हृदये क्रियते तत्राह । वरिर्द्धति ॥ स्थानकृति-
मुदाहरणेन स्फुटयति । यथेति ॥ अत्र कुरुचेत्रमर्द्धतं तदुच्छिन्नामीयं
पृथुदकमपि तथेति द्विदकयुगलमिव तदभयं लोकत्रयापेक्षया-
विशिष्टतरमित्यर्थः ॥ हृदयाकाशे चेतः समाधीयते चेत्तत्रात्र
परिच्छिन्नं ब्रह्म प्राप्तमित्याशङ्क्याह । तदेतदिति ॥ पूर्णत्वेन
जन्मनाशशून्यत्वं सिध्यतीत्याह । अप्रवर्त्तितं ॥ प्रधानफलत्वं
व्यावर्त्तयति । गुणफलमिति ॥ दृष्टफलं स्वगामिरिति दृष्टमित्युक्तं ॥
ज्ञानमेव विशिनष्टि । इहैवेति । वर्त्तमानो देहः सप्तमर्थः । यो
विद्वानेव स यथाक्तं फलं लभत इति सम्बन्धः ॥ १२ ॥

उ० तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषयः
स योऽस्य प्राङ्सुषिः स प्राणस्तच्चक्षुः स आदि-

भा० तस्य ह वा इत्यादिना गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मण उपास-
नाङ्गत्वेन द्वारपालादिगुणविधानार्थमारभ्यते । यथा
श्लोके द्वारपाला राज्ञ उपासनेन वशीकृता राजप्राप्त्यर्था
भवन्ति तथेहापीति । तस्येति प्रकृतस्य हृदयस्येत्यर्थः । एत-
स्यानन्तरनिर्दिष्टस्य पञ्च पञ्चमङ्गाका देवानां सुषयो देव-
सुषयः स्वर्गलोकप्राप्तिद्वारच्छिद्राणि देवैः प्राणादित्यादि-
भीरक्ष्यमाणानीत्यतो देवसुषयस्य स्वर्गलोकभवनस्य
हृदयस्यास्य यः प्राङ्सुषिः पूर्वाभिमुखस्य प्रागतं यच्छिद्रं
द्वारं स प्राणस्तस्यस्तेन द्वारेण यः सञ्चरति वायुविशेषः स
प्रागनितीति प्राणः । तेनैव सम्बद्धमव्यतिरिक्तं तच्चक्षुस्तथैव
स आदित्यः । आदित्यो ह वै वाङ्मप्राण इति श्रुतेः ।

आ० वक्ष्यमाणज्ञानस्य स्वातन्त्र्यं परिहृत्य प्रकरणभेदं व्यावर्त्तयितु-
मुत्तरग्रन्थस्य तात्पर्यमाह । तस्येति । द्वारपालादीत्यादिपदेन
तद्गतो विशेषो गृह्यते ॥ ब्रह्मण्युपासनेनाप्रसिद्धतो द्वारपालो-
पास्तिरयुक्त्याशङ्क्याह । यथेति ॥ इति तदुपास्तिरर्थवतीति
शेषः । स्वर्गलोकशब्दः परमात्मविषयः । स्वर्गलोकमित उर्द्धो
विमुक्त्वा वेति श्रुत्यन्तरात् ॥

देवसुषित्वं साधयति । देवैरिति ॥ स्वर्गलोकस्य परमात्मनो
भवनमायतनं तस्येति यावत् । प्राक्किनावस्थामाशङ्कोक्तं । पूर्वा-
भिमुखस्येति ॥ तस्यस्तेनेति ॥ तच्छब्दे हृदयविषयः । तेनैवेति
प्राणविषयस्तच्छब्दः । तदव्यतिरिक्तं स्वातन्त्र्येण चक्षुषो किञ्चित्क-
रत्वं । न हि चक्षुषा प्राणस्य सम्बन्धो न हि वाङ्मस्य तत्सम्बन्धे
निबन्धनमस्ति ज्ञानाह । चक्षुरिति ॥ अधिष्ठात्वेनादित्य

उ० त्यस्तदेतन्नेजोऽन्नाद्यमित्युपासीत तेजस्यन्नादो
भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

भा० चक्षुरूपप्रतिष्ठाक्रमेण इति स्थितः । स आदित्यः
कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुषीत्यादि वाजमनेयके । प्राण-
वायुदेवतैव ह्येका चक्षुरादित्यस्य सहाश्रयेण । वक्ष्यति च ।
प्राणाय स्वाहेति उतं इतिः सर्वमेतत्तर्पयतीति । तदेत-
न्प्राणाख्यं स्वर्गलोकद्वारत्वाद्ब्रह्म ॥

स्वर्गलोकं प्रतिपित्सुस्तेजस्येतच्चक्षुरादित्यस्वरूपेणा-
न्नादत्वाच्च सवितुस्तेजोऽन्नाद्यमित्याभ्यां गुणाभ्यामुपासीत ।
ततस्तेजस्यन्नादस्यामयावित्तरहितो भवति य एवं वेद
तस्यैतद्गुणफलं । उपामनेन वशीकृता द्वारपः स्वर्गलोक-
प्राप्तिहेतुर्भवतीति मुख्यञ्च फलं ॥

आ० चक्षुषि प्रतिष्ठितश्चक्षुश्च ग्राहकतया रूपे प्रतिष्ठितं रूपदर्शन
करणीभवति । तद्येव प्राणस्य चक्षुष्मिथर्थः ॥ प्राणादित्ययो
रैक्ये प्रमाणमाह । आदित्या हेति ॥ कथं यथाङ्गस्यादित्यस्य
हृदयसुषुप्तिद्वारस्थानीयत्वं वासनात्मना हृदये प्रतिष्ठितानि तदा
ऽनेन क्रमेणादित्या हृदये तिष्ठतीत्यर्थः ॥ तत्र अत्यन्तरं प्रमा-
ण्यति । स आदित्य इति ॥ अक्रदेवताभिन्नत्वादपि प्राणाभेदेन
चक्षुरादित्ययोरार्याधानं युक्तमित्याह । प्राणमिति ॥ आश्रयशब्देन
रूपानि हृदयस्योच्यते युक्तोका वा आदित्यश्चक्षुर्धादेवस्तद-
धिष्ठितस्य सर्वस्य प्राणात्मत्वे वाक्शब्दमनुकूलयति । वक्ष्यति
चेति । न हि प्राणे तन्ने सर्वस्य तन्निष्ठादात्म्यमन्तरेण सम्भ-
वतीति भावः । तदेतन्प्राणस्यं ब्रह्म स्वर्गलोकं प्रतिपित्सुः प्रव-
यस्तेजोऽन्नाद्यमित्याभ्यां गुणाभ्यां विशिष्टमुपासीतेति सम्बन्धः ॥

किमिति यथोक्ताधिकारी प्राणोपासने नियुज्यते तथाह ।
स्वर्गति ॥ तथापि कथं यथाङ्गमुह्ययवशिष्टं प्राणाख्यस्य ब्रह्मणः

उ० अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः स व्यानस्तच्छ्रोत्रं
स चन्द्रमास्तदेतच्छ्रीश्च यश्चेत्युपासीत श्रीमा-
न्यशस्वी भवति य एवं वेद ॥ २ ॥

भा० अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिस्तस्यै वायुविशेषः स वीर्य-
वत्कर्म्म कुर्वन्विष्टह्य वा प्राणापानौ नाना वाऽग्नितीतिं
व्यानस्तत्सम्बद्धमेव च तच्छ्रोत्रमिन्द्रियं तथा स चन्द्रमाः ॥

श्रोत्रेण दृष्टा दिशश्चन्द्रमाश्चेति श्रुतेः । सहाश्रयौ पूर्व-
वत्तदेतच्छ्रीश्च विभूतिः श्रोत्रचन्द्रमसोर्ज्ञानान्न हेतुत्वमत-
स्ताभ्यां श्रीत्वं ज्ञानान्नवतश्च यशः ख्यातिर्भवतीति यशो-
हेतुत्वाद्यशस्त्वमतस्ताभ्यां गुणाभ्यामुपासीतेत्यादि समानं ॥

आ० सिध्यति ॥ तत्र तेजःशब्दं व्याकुर्वन्नाह । तेजस्वीति ॥ एतत्प्राणाख्यं
ब्रह्म । अमयरूपेण तेजस्वीतया च तेजोगुणविशिष्टतया तदुपास-
नामर्हति । सवितुश्चान्नादत्वं दृष्टिद्वारेणादित्वाज्जायते दृष्टिरि-
त्यादौ दृष्टमतश्चान्नश्च तदाद्यश्चेति गुणान्तरविशिष्टत्वेनापि सवि-
त्वरूपं प्राणाख्यं ब्रह्म ध्यानार्हमित्यर्थः ॥ किन्तर्हि मुख्यं फल-
मिति तदाह । उपासनेनेति ॥ हृदयस्य पूर्वदिगवस्थितच्छिद्र
सम्बन्धत्वेन प्राणमुक्त्वा व्यानः श्रोत्रं चन्द्रमाश्चेति त्रितयमितर-
सम्बद्धमुपास्यमित्याह । अथेति ॥ वीर्यवत्कर्म्म कुर्वन्ऽव्यान इति
सम्बन्धः । प्राणापानौ विष्टह्य विरुध्य वा अयमग्नितीति पक्षा-
न्तरं नानास्त्वन्धसन्धिममंसु विविधमग्निमिति चेश्रुत इति विक-
ल्पान्तरं तेन सम्बन्धः श्रोत्रस्य श्रुत्युक्तत्वाद्यानार्थो मन्तव्यः । यथा
श्रोत्रस्य ध्यानेन सम्बन्धकतया चन्द्रमसोऽपि तेन सम्बन्धस्य श्रुत्युक्त-
त्वादेव ध्यानार्थतया याह्य इत्याह ॥ तथेति ॥

श्रोत्रचन्द्रमसोः सम्बन्धे श्रुत्यन्तरमनुकूलयति । श्रोत्रेणेति ।
यद्विराजः श्रोत्रं तदात्मना दिशश्चन्द्रमाश्चेत्येते दृष्टा इति श्रुते-

उ० अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुषिः सोऽपानः सा वाक्
सोऽग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्युपासीत ब्रह्मव-
र्चस्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥ अथ
योऽस्योदङ्सुषिः स समानस्तन्मनः स पर्जन्यः

भा० अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुषिः पश्चिमस्तस्यो वायुविशेषः स
मूत्रपुरीषाद्यपनयन्नघोऽनितोत्पानः सा तथा सा वाक् ॥
तत्सम्बन्धात्तथाग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्यायनि-
मित्तं तेजो ब्रह्मवर्चसं अग्निमस्यन्धाह तस्वाध्यायस्य अन्नय-

ष्या० रित्यर्थः । मिथः सम्बन्धेऽपि कथमनेयोर्थानात्मत्वं व्याने लप्यती-
त्यादिवाक्यशेषादवधेयमित्यर्थः । तदेतद्व्यानाग्यं ब्रह्म श्रीस्य यज्ञ-
श्चेत्याभ्यां गुणाभ्यामुपासीतिति सम्बन्धः ॥ कथं तस्य गुणद्वयवती
ध्यानमित्याशङ्क्य श्रोत्रस्य ज्ञानहेतुत्वाच्चन्द्रमसोऽन्नहेतुत्वात्तथोरा-
अथत्वे तदात्मनेो ज्ञानस्मापि तद्गुणोपपत्तिरित्याह । श्रोत्रेति ॥
व्यानाख्यब्रह्मणि गुणान्तरं साधयति । ज्ञानेति ॥ उक्तस्य ब्रह्मणो
गुणद्वयसम्भवात्तःशब्दार्थः । श्रीमानित्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः ।
समानं तेजस्वीत्यादिवाक्येनेति शोधः ॥ हृदयस्य पश्चिमदिगव-
स्थितसुषिसम्बन्धत्वेनापानो वागग्निश्चेति त्रितयमन्योऽन्यसम्बन्धं
धेयमित्याह । अथ योऽस्येति ॥ सोऽपान इत्यस्यार्थमाह । तस्य
इति ॥ सोऽपान इति सम्बन्धः । अपानशब्दे वायुविशेषे व्युत्पा-
दयति । मुचेति ॥ आदिशब्देन युक्तादि गृह्यते । यथा चक्षुषः
श्रोत्रस्य प्राणत्वं ज्ञानत्वश्चात्तं तथा वागपानो भवत्यपानं
लप्यतीत्यादिश्रुतेरित्याह । सा तथेति ॥

यथा चक्षुरादिद्वारेणादित्यादेः प्राणादिरूपत्वमुक्तं तथा
वाचोऽभिष्ठादत्वेन सम्बन्धादिमन्तद्वारेणापानो भवतीत्याह ।
तत्सम्बन्धादिति ॥ तदेतदपानाख्यं ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्याभ्यां

उ० तदेतत्कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्तिमान्व्यु-
ष्टिमान्भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

भा० मनहेतुत्वाद्पानस्यान्नाद्यत्वं । समानमन्यत् ॥ अथो घोऽसो-
दङ्सुषिदुदङ्गतः सुषिस्तस्यो वायुविशेषः सोऽश्रित-
पीते समं नयतीति समानः । तत्सम्बन्धं मनोऽन्तःकरणं
स पर्जन्यो वृष्ट्यात्मको देवः पर्जन्यनिमित्ताश्चाप इति ॥

मनसा सृष्टा आपश्च वरुणश्चेति श्रुतेस्तदेतत्कीर्तिश्च ।
मनसो ज्ञानस्य कीर्तिहेतुत्वात् । आत्मपरोचं विश्रुतत्वं
कीर्तिर्धर्मः । स्वकरणसंबन्धं विश्रुतत्वं व्युष्टिः कान्तिर्देहगतं

आ० गुणाभ्यां विशिष्टमुपासीतेति सम्बन्धः ॥ ब्रह्मवर्चसं व्याचष्टे । वृत्तेति ॥
कथमपानाख्ये ब्रह्मणि यथोक्ते गुणः सिध्यतीत्याशङ्कामिदारे-
त्याह । अग्निसम्बन्धादिति ॥ तथापि कथमन्नाद्यत्वमित्याशङ्कामि-
दारेणेत्याह । अनेति ॥ ब्रह्मवर्चसंतीत्यादिफलवाक्ये श्रीमानि-
त्यादित्यादिना तुल्यार्थत्वान्न व्याख्यानार्थमिति ॥ समान
मिति ॥ हृदयस्योत्तरसुषिसम्बन्धत्वेन समानो मनः पर्जन्यश्चेति
त्रितयं परस्परसम्बद्धमुपास्यमित्याह । अथेति ॥ समानशब्दं
वायुविशेषे व्युत्पादयति । अश्रितेति ॥ मनसः समाने सम्बन्धः ॥
समाने ढप्यतीति श्रुतेर्याह इत्याह । तत्सम्बन्धमिति ॥ मनसि
ढप्यति पर्जन्यस्तृप्यतीति ॥ तदेव वाक्यशंसमाश्रित्य तयोः सम्बन्ध-
माह । पर्जन्य इति ॥ श्रुतान्तरादपि तयोः सम्बन्धं वक्तुं पातनिका-
माह । पर्जन्येति ॥ शेषः प्रसिद्धपरामर्शार्थः ॥

तथापि कथं पर्जन्यमनसोः सम्बन्धसिद्धिरित्याशङ्क्य वायो-
रपि कारणत्वेनाङ्गिः सम्बन्धात्तद्द्वारा मियोऽपि तत्सिद्धिरित्याह ।
मनसेति ॥ तदेतत्समानाख्यं ब्रह्म कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्याभ्यां
गुणाभ्यामुपासीतेति सम्बन्धः ॥ तस्मिन्ब्रह्मणि कीर्तिरूपं गुणं

उ० अथ योऽस्योर्द्धः सुषिः स उदानः स वायुः
 स आकाशस्तदेतदोजश्च महश्चेत्युपासीत ओजस्वी
 महस्वान्भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥ ते वा एते
 पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः स
 य एतानेव पञ्च ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य लोकस्य
 द्वारपान्वेदास्य कुले वीरो जायते प्रतिपद्यते

भा० लावण्यं । ततश्च कीर्त्तिसम्भवात्कीर्त्तिस्येति । समानमन्यत् ॥
 अथ योऽस्योर्द्धः सुषिः स उदान अपादतलादारभ्योर्द्ध-
 मुक्कमणादुत्कर्षार्थञ्च कर्म कुर्वन्नित्युदानः स वायु-
 तलाधारश्चाकाशस्तदेतत् । वाय्वाकाशयोरोजोहेतुत्वा-
 दोजो बलं महत्त्वाच्च मह इति ॥

व्या० साधयति । मनस इति ॥ कुष्ठेरधान्तरत्वं कीर्त्तिसंशयति ।
 आत्मेति ॥ ततो व्युत्थीराचष्टे । स्वकारयेति ॥ तामेवानुभवन्-
 तथा कथयति । क्रान्तिरिति ॥ कथं पुनर्दृष्टगतस्य लावण्यस्य
 कीर्त्तित्वा शक्यते तत्राह । ततश्चेति ॥ लावण्यं पञ्चमर्थः । इत्य-
 सद्गीर्त्तिसंशयविशिष्टमुपासनं सिद्धमित्यर्थः ॥ कीर्त्तिमानित्या-
 दिफलवाक्यस्य ब्रह्मवर्चसीत्यादिना तुल्यार्थत्वादव्याख्येयत्व-
 माह । समानमिति ॥ इदमस्योर्द्धं इवैशिष्ट्येनोदानो वायु-
 राकाशश्चेति चित्तयमन्यान्यसम्बन्धमुपास्यमित्याह । अथ योऽ-
 स्तीति । उत्समबादुदान इति सम्बन्धः । उदाने दृष्यति वायु-
 क्षुण्णतीति वाक्प्रशेषमित्याह । स वायुरिति । बाधोराका-
 शत्वमाधाराधेयसम्बन्धाद्वायां दृष्यत्याकाशस्तप्यतीति अतश्चे-
 त्याह । तदाधारश्चेति । तदेतदुदानामर्थं ब्रह्म पूर्ववदोजो
 महश्चेत्याम्नां विशिष्टमुपासीतेति सम्बन्धः । उक्तगुणवत् निर्दि-
 शति । वाय्वाकाशयोरिति ।

उ० स्वर्गं लोकं य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य
लोकस्य द्वारपान्वेद ॥ ६ ॥ अथ यदतः परो

भा० समानमन्यत् । ते वै एते यथोक्ताः पञ्च सुषिसम्बन्धा-
त्यस्य ब्रह्मणो हार्दस्य पुरुषा राजपुरुषा इव द्वारस्थाः
स्वर्गस्य हार्दस्य लोकस्य द्वारपालाः । एतैर्हि चक्षुःश्रोत्र-
वाङ्मनःप्राणैर्वह्निर्मुखप्रवृत्तैर्ब्रह्मणो हार्दस्य प्राप्तिद्वार-
ाणि निरुद्धानि । प्रत्यक्षं ह्येतदजितकरणतया वाह्य-
विषयामङ्गोऽमृतप्रकृतत्वान्न हार्दं ब्रह्मणि मनस्तिष्ठति ॥
तस्मात्सत्यमुक्तमेते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपा-
इति । अतः स य एतानेवं यथोक्तगुणविशिष्टान्स्वर्गस्य
लोकस्य द्वारपान्वेदोपास्ते उपासनया वशीकरोति स
राजपालानिवोपासनेन वशीकृत्य तैरनिवारितः प्रतिपद्यते
स्वर्गं लोकं राजानमिव हार्दं ब्रह्म ॥

आ० श्वेजस्वीत्यादिवाक्यस्य कीर्त्तिमानित्यादिना तुल्यार्थत्वमाह ।
समानमिति ॥ तस्य ह वा एतस्येत्यादिनोक्तमनुवदति । ते वा
इति ॥ कथं ब्रह्मपुरुषास्तथाह । राजपुरुषा इति ॥ व्यपदि-
श्यन्त इत्यर्थः ॥ तेषां द्वारपालत्वं प्रपञ्चयति । एतैरिति ॥ तत्र
स्वानुभवं प्रमाद्यति । प्रत्यक्षं हीति ॥ विवेकवैराग्याभ्यां
वशीकृतः श्रोत्रादिकरयामोपेतत्वाभावात्परोक्षशब्दादिविषये
आसङ्गरूपास्तत्क्रान्तात्वादित्यर्थः । एतैरेव विषयविमुखैर्ब्रह्म-
प्राप्तिद्वाराणि समाध्यादिना विद्वत्तानि इत्यभिप्रेत्योपसंहरति ।
तस्मादिति ॥ ब्रह्मपुरुषानुक्ताननूद्य सफलमुपासनं दर्शयति ।
अत इति ॥ अनियतानां चक्षुरादीनां ब्रह्मप्राप्तिप्रतिबन्धकत्वं
नियतानां तु तत्प्राप्तिहेतुत्वमित्यतःशब्दार्थः । यथोक्तगुणविशि-
ष्टत्वं चक्षुरादीनामादित्याद्यात्मकत्वं ॥

३० दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः
पृष्ठेषु अनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदि-

भा० किञ्चास्य विदुषः कुले वीरः पुत्रो जायते वीरपुरुषमे-
वनात् । तस्य चर्षापाकरणेन ब्रह्मोपामनप्रवृत्तिहेतुत्वं ।
ततश्च स्वर्गलोकप्रतिपत्तये पारम्यर्थेण भवतीति स्वर्गलोक-
प्रतिपत्तिरेवैकं फलं ॥ अथ यद्दमौ विद्वान्स्वर्गे लोकां
वीरपुरुषमेवनात्प्रतिपद्यते यद्योक्तं त्रिपादस्त्राभूतं दिवोति
तदिदं लिङ्गेन चतुः श्रोत्रेन्द्रियगोचरमापादयितव्यं । यथा-
न्यादिर्धूमादिलिङ्गेन ॥ तथा ह्येवमेवेदमिति यथाक्तेऽर्थं

आ० अदृष्टं फलमुक्त्वा दृष्टफलमाह । किञ्चेति ॥ यथाक्तपुत्रोत्पत्ति
विवक्षितब्रह्मप्राप्तावनपयुक्तत्वाशङ्काह । तस्य चेति ॥ पुत्रस्य
ध्यानानुसारित्वहेतुत्वं ततःशब्दार्थः । पारम्यर्थेणोपासनादारे
केति यावत् । पुत्रस्य ध्यानदारा ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वे फलितमाह ।
इति स्वर्गति ॥ गायत्र्युपाधिकं ब्रह्मोपास्यं तादर्थ्येन दारुपात्रो
पास्त्रिभ्यः कस्यया ततश्चाङ्गेषु श्रुतानि फलानि समुचितानि प्रधा-
नापासनादेव ब्रह्मप्राप्तिरित्युक्तं ॥ इदानीं विद्यान्तरं प्रकीर्ति ॥
अथ यदिति । परस्ताद्विवो दीप्यमानं ब्रह्म काष्ठेयं ज्योतिषि
प्रतीकेऽथस्य दृष्टत्वात्प्रत्यक्षानुमानितव्यमिति आत्ममर्थे सिद्ध-
बन्धत्वाऽऽर्थिकमर्थमादाय तात्पर्यमाह । यद्दमो विद्वानिति ॥
वीराणां वीर्यवतामादित्यादीनां पुरुषाणां सेवनादाधानादीति
यावत् । लिङ्गेन स्पर्शविशेषेण अवयवविशेषेण चेत्यर्थः । चतुः-
श्रोत्रेन्द्रियगोचरमिति मद्दृष्टं प्रति दृष्टं श्रुतञ्च मयेत्यापादयि-
तव्यं । अन्यथा दृष्टत्वश्रुताभ्यां ब्रह्मणि ध्यानाविज्ञेयित्वर्थः ॥ परस्य
प्रतिपत्तौ लिङ्गेन प्रत्यायने दृष्टान्तमाह । यद्येति । विप्रतिपत्तं
प्रति धूमादिलिङ्गेनाग्न्यादि प्रत्याख्यते तथा स्यर्षादिलिङ्गेन दृष्ट-
त्वादिविशिष्टमिदं प्रत्येतव्यमित्यर्थः ॥ यथाक्तस्य आतिषो लिङ्गेन

उ० दमस्मिन्नक्षः पुरुषे ज्योतिस्तस्यैषा दृष्टिः

॥ ७ ॥

भा० वृद्धा प्रतीतिः स्यात् । अनन्यत्वेन च निश्चय इति अत आह । यदतोऽमुष्माद्विवो द्युलोकात्परः परमिति लिङ्ग-
व्यत्ययेन ज्योतिर्दीप्यते । स्वयंप्रभं सदा प्रकाशत्वाद्दीप्यत
इव दीप्यत इत्युच्यते । अन्यादिवज्ज्वलनलक्षणाया
दीप्तेरसम्भवादिश्रुतः पृष्ठेऽप्यित्येतस्य व्याख्यानं सर्व्वतः पृष्ठे-
ऽप्यिति संसारादुपरीत्यर्थः । संसार एव हि सर्व्वः ॥

आ० प्रत्यायनं किमिति क्रियते तत्राह । तथा हीति । निष्कृद्द्वारा
तस्य प्रत्यायने सति गुणद्वयविशिष्टमेवेदं ज्योतिर्नान्यथेत्येवं
यथोक्ते परस्मिन्मुपास्यज्योतिषि दृढा धोः स्यात् । तत्तद्गुणस्य
ज्योतिषो ध्यानादित्यर्थः । मा भूत्परस्य ज्योतिषो यथोक्तगुणस्या-
श्लेषोपासनमित्याशङ्क्याह । अनन्यत्वेनेति । कौक्षीयस्य ज्योतिषः
सन्निकर्षाज्जीवाभेदं परिकल्प्य जाठरं ज्योतिर्ब्रह्मेत्यनन्यत्वेन
ध्याने जीवब्रह्मजोरेकतया निश्चयश्चार्थात्सिद्धति । अतो यथो-
क्तोपास्तिरर्धवतीत्यर्थः ॥ अथशब्दस्य विद्यान्तरारम्भा-
र्थत्वमभ्युपेतानन्तरग्रन्थस्य तात्पर्य्यमुक्त्वाऽवशिष्टाख्यक्षराख्यवतार्थं
व्याकरोति । अत आहोत्यादिना । यदित्युपक्रम्य ज्योतिरित्युप-
संहारात्पर इति पुंलिङ्गप्रयोगमाशङ्क्याह । परमिति ॥ कादा-
चित्प्रकाशत्वाभावात्कथं दीप्यत इति प्रयोगस्तत्राह । स्वयं
प्रभमिति ॥ कस्मादेवेति प्रयुज्यते मुख्यमेव दीप्यमानत्वं किं
न स्यादित्याशङ्क्याह । अग्न्यादीति ॥ हेतोरेवमयत्र सम्बन्धः ॥
सर्व्वशब्दस्यासङ्गुचितत्वादात्मनोऽपि तेन सङ्गुहीतत्वात्कथं तस्मा-
द्दूर्द्धं ब्रह्मेत्युपपन्नमित्याशङ्क्याह । संसारादिति ॥ तस्यैव सर्व्व-
शब्दवाच्यत्वमुपपादयति । संसार एव हीति । तस्यानेकत्वेन
सर्व्वशब्दाहंत्वादित्यर्थः ॥

उ० यत्रैतदस्मिञ्कुरीरे सःस्पशेनोष्णिमानं वि-

भा० असंसारिण एकत्वाभिर्भेदत्वाच्चानुत्तमेषु तत्पुरुषस-
मासाशङ्कानिवृत्तये आहोत्तमेषु लोकेष्विति सत्यलोका-
दिषु हिरण्यगर्भादिकार्यस्य परस्परस्वरस्यामन्नत्वादुच्यते
उत्तमेषु लोकेष्विति । इदं वावेदमेव तद्यदिदमस्मि-
न्पुरुषेऽन्तर्मध्ये ज्योतिः चक्षुःश्रोत्रयाद्येन लिङ्गेनोष्णिक्त्वा-
शब्देन वावगम्यते । यत्त्वचा स्पर्शरूपेण गृह्यते तच्चक्षुषेव ।
दृढप्रतीतिकरत्वात्त्वचोऽविनाभूतत्वाच्च रूपस्पर्शयोः ॥

आ० आत्मनि सर्वशब्दानुपपत्तिमाह । असंसारिण इति ॥ सर्व-
शब्दस्यानेकार्थवाचित्वादात्मनि चैकत्वात्कारभेदस्य च नित्य-
त्वमुक्ते तस्मिन्नसम्भवात् तस्य सर्वशब्दात्प्रतीतिरित्यर्थः । उत्तमा
न भवन्तीत्यनुत्तमान्तेष्विति तत्पुरुषाशङ्कायां तस्मिन्निर्दिष्टाया
बहुव्रीहिसिद्धार्थं विशेषणमित्याह । तत्पुरुषेति ॥ किमिति
तेषु परब्रह्म निर्दिश्यते तस्य सर्वगतत्वादित्याशङ्काह । हिरण्य-
गर्भादीति ॥ तत्त्वात्त्यात्मना स्थितं परं ब्रह्मोत्तमेषु लोकेष्वित्य-
च्यते । तस्य सर्वत्र सतोऽपि सत्यनोक्तादिषु हिरण्यगर्भाद्यात्मना
ऽतिशयेन नित्याभिव्यक्तत्वादित्यर्थः । यदिति सर्वनाम्ना प्रकृतं
ब्रह्म पराम्बुश्यते । तस्योपास्यत्वाद्यं संसारादपरिहृतादब्रह्मान-
मुक्तं ॥ इदानीं कौत्सेयज्योतिषि तदारोपयति । इदमिति ॥
कौत्सेयज्योतिषि प्रतीके प्रमाणं दर्शयति । चक्षुरिति । चक्षुष्या
भवतीति फलवचनानुसारेण स्पर्शरूपमन्वयमाध्यात्मिकमादाया
ष्विन्ना चाक्षुषत्वं द्रष्टव्यं । रूपस्पर्शयोरेक्याध्यासं स्पष्टयति ।
यत्त्वचेति । यद्यथा तेजो द्रव्यात्मकं त्वगिन्द्रियं स्पर्शरूपेण
गृह्यते तच्चक्षुषेव गृह्यते तत्र हेतुमाह । दृढमिति । त्वचा
दृढायां प्रतीतिं हेतुत्वाच्चक्षुषा तादात्म्यारोपादित्यर्थः । यद्रूपव-
द्भवति तत्स्पर्शवदतीति नियमाच्च रूपस्पर्शयोस्तादात्म्याध्यासा-
त्तस्य चाक्षुषत्वमिद्विरित्याह । अविनाभूतत्वाच्चेति ।

उ० जानाति तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कणीवपि गृह्य नि-

भा० कथं पुनस्तस्य ज्योतिषो लिङ्गं त्वगृष्टिगोचरत्वमाप-
द्यत इत्याह यत्र यस्मिन् काले एतदिति क्रियाविशेषणं
अस्मिन् ग्ररीरे हस्तेनालभ्य संस्पर्शेनाधिमानं रूपसह-
भाविनमुपसर्गभावं विजानाति स ह्यधिमानमरूपव्याक-
रणाय देहमनुप्रविष्टस्य चैतन्यात्मज्योतिषो लिङ्गमव्यभि-
चारात् । न हि जीवन्तमात्मानमुष्णिमा व्यभिचरति ।
उष्ण एव जीवित्यन्शीतो मरिष्यन्निति हि विज्ञायते ।
मरणकाले च तेजः परस्यां देवतायामिति परेण विभा-
गत्वोपगमादतोऽसाधारणं लिङ्गमौष्ण्यमग्नेरिव धूमः ॥

भा० शब्दे यस्य ज्योतिषो लिङ्गमौष्ण्यं तस्य त्वगिन्द्रियग्राह्यस्य
चाक्षुषत्वमुपपादयितुं पृच्छति । कथमिति ॥ तस्यैषा दृष्टिरि-
त्यादिवाक्येनोत्तरं दर्शयन् यत्रेत्यादि व्याकरोति । आहृत्या-
दिना ॥ यद्यैतद्विज्ञानं स्यात्तथेति विज्ञानक्रियायां विशेषण-
मेतदिति पदमित्यर्थः ॥ संस्पर्शेनाधिमानं विजानाति चेत्कथं
तर्हि तस्य चाक्षुषत्वमित्याशङ्क्याह । रूपसहभाविनमिति ॥
भवत्यौपचारिकमौष्ण्यस्य चाक्षुषत्वं तथापि कथं तस्य लिङ्गत्व-
मित्याशङ्क्य जीवन्प्रत्यायनद्वारा कौत्सेयज्योतिषि तस्य लिङ्गत्वं
साधयति । स होति ॥ जीवात्मना तस्याव्यभिचारं स्फोरयति ।
न होति ॥ तत्रैव अतिं संवादयति । उष्ण यवेति ॥ यदा जीवस्य
लिङ्गमौष्ण्यं तदा परस्यापि ज्योतिषस्तस्मिन् भवति । जीवपर-
योरेकत्वावगमादित्याह । मरणकाले चेति ॥ वागादि मनसि
मनः प्राग्ने प्राक्तेजसि तदध्यक्षकक्षयं परस्यां देवतायां परमा-
त्मास्थायी सम्पद्यत इति श्रुत्या जीवस्य परेण तदर्थात्मना सहा-
भिन्नत्वस्योपगमाज्जीवस्य लिङ्गं तद्भवति परस्य लिङ्गमित्यर्थः ।
यदा हि जीवस्य परस्य च यथोक्तलिङ्गादवगतिकदा तत्र कौत्से-
यज्योतिषस्तदधिकरणस्य सुतरामवगतिरस्तीत्याह । अत इति ॥

उ० नदमिध नदशुरिवाग्नेरिव ज्वलत उपशृणोति
तदेतद्दृष्टञ्च श्रुतञ्चेत्युपासीत नस्युथः श्रुतो भवति य

भा० अतस्तस्य परस्त्रैषा दृष्टिः साक्षादिव दर्शनं दर्शनोपाय
इत्यर्थः । तथा तस्य ज्योतिष एषा श्रुतिः श्रवणं श्रवणोपायो
ऽप्युच्यमानो यत्र यदा पुरुषो ज्योतिषो लिङ्गं श्रुश्रूषति
श्रुतमिच्छति तदैतत्कर्षावपिश्रुतैतच्छब्दः क्रियावि-
शेषणं । अपिश्रुत्यापिधायेत्यर्थाऽङ्गुलिभ्यां प्रार्णुत्य निनद-
मिव रथस्येव घोषो निनादस्तमिव शृणोति नदशुरिव
क्षयभकूजितमिव शब्दो यथा चाग्नेर्वह्निर्ज्वलत एवंशब्द-
मन्तः शरीर उपशृणोति तदेतज्ज्योतिर्दृष्टश्रुतलिङ्गत्वाद्-
दृष्टञ्च श्रुतञ्चेत्युपासीत । तथोपासनाच्चक्षुषो दर्शनीयः श्रुतो
विश्रुतश्च यत्स्यर्शगुणोपासननिमित्तं फलं तद्रूपे सम्पाद-
यति चक्षुष्य इति । रूपस्यर्शयोः सहभावितात् ॥ ३ ॥

भा० उच्यते जाठरे ज्योतिषि प्रतीके लिङ्गत्वे सति तस्मिन्माह ।
तस्येति । विष्णोरिव प्रतिमायां जाठरेण ज्योतिषा परस्य ज्यो-
तिषस्तादात्म्यादित्यर्थः ॥ प्रतीकद्वारा दृष्ट्युपायवत्तस्य श्रवणोपायं
लिङ्गान्तरं दर्शयति । तथेति ॥ अपिश्रुतञ्च श्रुतोति सम्बन्धः ।
यथा श्रवणमेतद्भवति तथा श्रुतोति श्रवणक्रियाया विशिष-
यमेच्छब्द इति योजना । प्रार्णुत्य पिधायेति यावत् । श्रूय-
माशब्दस्य वाच्यार्थभावत्पुटीकरवार्धमनेकदृष्टान्तोपादानं ।
कौश्लेयज्योतिष्यादोपितस्य ज्योतिषो ध्येयस्य ध्यानेोपायाङ्गत्वेन
गुणद्वयमुपदिशति । तदेतदिति । दृष्टमित्युपासने फलमाह ।
तथेति । श्रुतमित्युपासने फलमाह । श्रुत इति । कथं पुनः स्यर्श-
गुणोपासने स्यर्शा भवतीति वक्तव्ये चक्षुषो भवतीत्युच्यते त-
त्राह । वरस्यर्शेति । सम्पादने निमित्तमाह । रूपस्यर्शयोरिति ॥

उ० एवं वेद य एवं वेद ॥१३॥ सर्वं खल्विदं ब्रह्म

भा० इष्टत्वाच्च दर्शनीयतायाः । एवञ्च विद्यायाः फलमुपपन्नं
स्यान्न तु मृदुत्वादिसर्गवत्त्वे । य एव यथोक्तौ गुणौ वेद
स्वर्गलोकप्रतिपत्तिस्वरूपमदृष्टं फलं । द्विरभ्यास आदरार्थः ॥
१३ ॥ पुनस्तस्यैव त्रिपादमृतस्य ब्रह्मणोऽनन्तगुणवतोऽन-
न्तशक्तेरनेकभेदोपास्यस्य विशिष्टगुणशक्तिमत्त्वेनोपासनं
विधित्तन्नाह । सर्वं समस्तं खल्विति वाक्यालङ्कारार्थो
निपातः । इदं जगन्नामरूपविकृतं प्रत्यक्षादिविषयं ब्रह्म ॥

भा० इतश्चक्षुष्यो भवतीति फलवचनमुचितमित्याह । इष्टत्वाच्चेति
फलवचनमपि सम्पादयति ॥ न कल्पकमित्याह एवञ्चेति ॥ यदा
स्पर्शगुणोपासननिमित्तं फलं रूपे सम्पाद्यते तदा विद्यायाः
श्रुतं फलमुपपन्नमिति फलश्रुतिरनुकूलिता स्यात् । रूपविशेष-
वति शब्दुष्यशब्दप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । यदि पुनर्मृदुत्वादिसर्ग-
गुणस्योपासननिमित्तं फलं कल्प्यते तदा चक्षुष्यो भवतीति श्रुतं
फलं नैवोपपन्नं स्यात्ततश्च फलश्रुतिरपवाधिता भवेदित्याह ।
न त्विति ॥ कस्येदं फलमित्यपेक्षायामाह । य एवमिति ॥ ननु
परस्य ज्योतिषो जाठरे ज्योतिष्यारोपितस्य यथोक्तगुणवतो
ध्यानात्मकमिदमत्यर्थं फलमननुरूपमुपदिश्यते तत्राह । स्वर्गलो-
केति ॥ फलवत्यां विद्यायामादरो विवक्षितः ॥१३॥ प्रतीकद्वारा
ब्रह्मोपासनमुक्त्वा प्रतीकं हिला समुद्रब्रह्मोपासनमुपन्यस्यति ।
पुनरित्यादिना ॥ तस्य निरुपाधित्वं व्यावर्त्तयति । अनन्तेति ॥
कथनेकस्यानेकगुणत्वं तत्राह । अनन्तशक्तेरिति ॥ ननु पूर्व-
मेवास्योपासनान्यतिष्ठन्तानि तथाच ब्रह्मव्यपेधो नास्तोत्याशङ्क्याह ।
अनेकेति ॥ अनेकेषु शाश्वत्याद्युपाधिषुपास्यस्यापि ब्रह्मणो मनो-
मयत्वादिबिशिष्टगुणत्वेन विशिष्टशक्तिमत्त्वेन चोपासनान्तर-
विधानार्थमुत्तरवाक्यमित्यर्थः । तस्येदमा परामर्शं हेतुमाह ।
प्रत्यक्षादीति ॥

उ० तज्जलानिति शास्त्र उपासीत

भा० कारणं वृद्धतमत्वाद्ब्रह्म । कथं सर्वस्य ब्रह्मत्वमित्यत आह । तज्जलानिति । तस्माद्ब्रह्मणो जातं तेजोऽवस्थादिक-
मेण सर्वं । अतस्तज्जं । तथा तेनैव जननकामेण प्रतिलोमतया तस्मिन्नेव ब्रह्मणि लीयते तदात्मतया द्रिष्यत इति तज्जं ।
तथा तस्मिन्नेव स्थितिकालेऽनिति प्राणिति चेष्टत इति तदन् । इत्येवं ब्रह्मात्मतया त्रिषु कालेष्वविश्रुतं तद्भूतिरे-
केणायहणात् । अतस्तदेवेदं जगत् । यथा चेदं तदेवै-
कमद्वितीयं । तथा षष्ठे विस्तरेण वक्ष्यामो यस्माच्च सर्व-
मिदं ब्रह्म । अतः शान्तो रागदेषादिदोषरहितः संयतः
सन् यत्तत्सर्वं ब्रह्म तददृश्यमाणीर्गुणैरुपासीत ॥

षा० ब्रह्मशब्दस्य निरुपाधिकार्थविषयत्वं व्यावर्तयति । कारणमिति ।
कथं तस्य ब्रह्मत्वं तदाह । वृद्धतमत्वादिति ॥ निरतिशयमह-
त्त्वादित्यर्थः । सर्वमनूय तस्य ब्रह्मविधाने युक्तिं ईश्वरपूज्यमाह ।
कथमित्यादिना । तज्जं तज्जं तदन् तज्जं तज्जं तज्जं तज्जं तज्जं
शब्दान् च वयवलोप-
शब्दान् सः । तत्र तज्जत्वं जगतां कृत्यादयति । तस्मादिति । तज्जत्वं
मुपपादयति । तथेति ॥ विषय्यंशकं तु क्रमोऽत इति व्यायाप्रतिलो-
मतया जननशून्यमेव तस्मिन्नेव ब्रह्मणि लीयते जगदिति कृत्वा
यथातस्तज्जं तथेति योजना । तत्र कथो नाम जगतः शून्यतति शब्दां
व्यावर्तयति । तदात्मतयेति । तदन्त्वं प्रतिपादयति । तथेति ॥
तथा तज्जं तज्जं तथा तदन्त्वं जगदित्यर्थः । इति तदन्मिति
शेषः । युक्तिसिद्धमर्थं निगमयति । यवमिति । ब्रह्मयतिरेकेण
त्रिष्वपि कालेषु जगतोऽप्यहंत्वात्तदात्मत्वेनाविश्रुतमित्यं जगत्तदेव
स्थादिति योजना । युक्तिसिद्धमर्थं जगतो ब्रह्मत्वं प्रवक्ष्यादि-
विवर्द्धं नास्तीकारमर्हति । न हि सद्वितीयमद्वितीयमित्या-
शङ्काह । यथा चेति । सर्वस्य ब्रह्मत्वे फलितमाह । यस्माच्चेति ।

उ० अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिंस्त्रैके
पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं
कुर्वीत ॥ १ ॥

भा० कथमुपासीत । स क्रतुं कुर्वीत क्रतुर्निश्चयोऽध्यव-
सायस्य एवमेव नान्यथेति अविचलः प्रत्ययसं क्रतुं कुर्वी-
तोपासी तेत्यनेन व्यवहितेन सम्बन्धः । किं पुनः क्रतुकरणेन
कर्त्तव्यं प्रयोजनं । कथं वा क्रतुः कर्त्तव्यः । क्रतुकरणं
चाभिप्रेतार्थसाधनं कथं इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमथे-
त्यादिग्रन्थः । अथ खल्विति हेत्वर्थः । यस्मात्क्रतुमयः
क्रतुप्रायोऽध्यवसायात्मकः पुरुषो जीवः । यथा क्रतुर्धा-
दृशः क्रतुरस्य सोऽयं यथा क्रतुर्यथाध्यवसायो यादृ-

षा० कियन्तं कालं प्रत्ययमावर्त्तयेदित्याकाङ्क्षापूर्वकं तत्त्वनिश्चय-
पर्यन्तमिति दर्शयितुं व्यवहितं वाक्यमवतार्यं व्याचष्टे । कथ-
मित्यादिना ॥ उपासीतेत्यस्य क्रतुं कुर्वीतेत्यनेन व्यवहितेन सम्बन्ध
इति योजना ॥ क्रतुमुक्तानस्य फलं पृच्छति । किं पुनरिति ॥ तत्र
क्रतुकरणं च केन प्रकारेणेति प्रश्नान्तरं दर्शयति । कथं वेति ॥
ब्रह्मभावसाधनत्वात्क्रतुकरणस्य फलप्रश्ने नास्तीत्याशङ्क्याह । क्रतु-
करणश्चेति ॥ न हि जीवस्य स्थितस्य नष्टस्य वा सद्भावः सम्भ-
वतीति भावः ॥ क्रतुकरणस्येदं प्रयोजनं स च क्रतुरेवं
क्रियते तत्कारणं चानया रीत्या ब्रह्मसद्भावं साधयतीत्यस्यार्थजा-
तस्य प्रतिपादनार्थमाखण्डसमाप्तेरथेत्यादिबन्धो यत्र इत्याह ।
इत्यस्यार्थस्येति ॥ अथ खल्वित्यत्र पूर्ववत् खलुशब्दोऽथशब्दस्तु
हेत्वर्थं इत्यत्र हेतुरूपमर्थं विद्वेद्येति । यस्मादिति ॥ यद्वा अथे-
त्वारम्भे पुत्रव इत्यनो यत्रो हेत्वर्थं इत्युक्त्वा तमेव हेतुरूपमर्थं
दर्शयति । यस्मादिति ॥ यथा क्रतुरित्यस्मादधस्तात्समाच्छब्दो

उ० मनोमयः प्राणशरीरो

भा० क्रिस्त्रयोऽस्मिन्लोके जीवन्निह पुरुषो भवति । तथेतोऽस्माद्दे-
हात्मेत्य मृत्वा भवति ॥

क्रत्वनुरूपफलात्मको भवतीत्यर्थः । एवं ह्येतच्छास्त्रतो
दृष्टं । यं यं वापि स्मरन्मावं त्यज्यत्यक्ते कलेवरमित्यादि
यत एवं व्यवस्था शास्त्रदृष्टान्तः स एवं जानन् क्रतुं
कुर्वीति यादृशं क्रतुं वक्ष्यामस्मि । यत एवं शास्त्रप्रामाण्या-
दुपपद्यते क्रत्वनुरूपं फलमतः स कर्त्तव्यः क्रतुः । कथं
मनोमयो मनः प्रायः । मनुतेऽनेनेति मनसात्सवृत्त्या
विषयेषु प्रवृत्तं भवति तेन मनसा तन्मयः । तथा प्रवृत्त

आ० द्रष्टव्यः । अस्मिन्लोके इति श्रुतिमादाय याचष्टे । जीवन्निह इति ॥
इह वर्त्तमाने देहे जीवन्मिति यावत् । क्रतुकरणेन किं
कर्त्तव्यं फलमिति प्रश्नं याचष्टे । तथेति ॥ क्रत्वनुरूपफलात्मकत्वे
पुरुषस्य स्मृतिं संवादयति । एवं ह्येति ॥ शास्त्रमेवोदाहरति ।
यं यमिति ॥ कथं वा क्रतुः कर्त्तव्य इति प्रश्नं प्रत्याह । यत
इति ॥ क्रत्वनुरूपफलात्मकः पुरुषो भवतीत्येवंरूपं व्यवस्थिति
यावत् ॥ एवं जानन् क्रत्वनुरूपं फलमिति शास्त्रतः पश्यन्नित्यर्थः ।
कोऽसौ क्रतुरित्याशङ्क्याह । यादृशमिति ॥ स क्रतुं कुर्वीतित्य
स्यार्थं निगमयति । यत एवमिति ॥ क्रतुकरणप्रकारमेव प्रश्न-
पूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥ कथमिदं मनःप्रायमि-
त्यपेक्षायामं मनः शब्दार्थप्रदर्शनपूर्वकं व्युत्पादयति । मनुत इति ॥
मनोद्वारा तदुपाधिः पुरुषो विषयप्रवर्त्तया भवतीत्यर्थः । तस्या-
यत्वमाह । तथेति ॥ पुरुषो हि तस्यायः सम्मनसि प्रवर्त्तमाने
स्वयमपि तद्देव प्रवृत्त इव लक्ष्यते । तथा निवर्त्तमाने मनसि
निवृत्त इव चावगम्यते । वस्तुतस्तु पुरुषो न प्रवृत्तो निवृत्तो वा

उ० भारूपः सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा

भा० इव तत्प्रायो निवृत्त इव च । अत एव प्राणशरीरः प्राणो लिङ्गात्मा विज्ञानक्रियाशक्तिद्वयसंमूर्च्छितः । यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राण इति श्रुतेः । स शरीरं यस्य स प्राणशरीरः । मनोमयः प्राणशरीरं नेतेति च श्रुत्यन्तरात् ।

भारूपः । भा दीप्तिश्चैतन्यलक्षणं रूपं यस्य स भारूपः । सत्यसङ्कल्पः । सत्या अविद्ययाः मङ्गल्या यस्य मोऽयं सत्यसङ्कल्पः । न यथा संसारिण इवानैकान्तिकफलः सङ्कल्प ईश्वरस्येत्यर्थः । अनृतेन मिथ्याफलत्वहेतुना प्रत्यूढत्वात्सङ्कल्पस्य मिथ्याफलत्वञ्च वक्ष्यत्यनृते न हि प्रत्यूढा इति । आकाशात्मा । आकाश इवात्मा स्वरूपं

आ० ध्यायतीवेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ अत एव मनोमयत्वादेवेति यावत् ॥ सम्मूर्च्छितत्वं सम्प्रिण्डितत्वं । विज्ञानशक्तेश्चैकस्मिन्नेव लिङ्गात्मनि सम्प्रिण्डितत्वे श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति । यो वा इति ॥ आद्यवर्णो श्रुतिं यथोक्ते विशेषणद्वये प्रमाणयति । मनोमयः प्राण इति ॥ मनोवृत्तिभिर्विभाज्यमानत्वादात्मा मनोमयः प्राण एव प्रत्यगात्मनः सूक्ष्मं शरीरं तस्य चासौ सूक्ष्माद्देहाद्देहान्तरं प्रति नेतेत्याद्यवर्णश्रुतेरात्मनि विशेषणद्वयसिद्धिः । एतच्च विशेषणद्वयं जीवगतमपि तदभेदविवक्षया ब्रह्मणि द्रष्टव्यमित्यर्थः । सत्यसङ्कल्प इत्यत्र विशेषणो न धनितमयं दर्शयति । न यथेति ॥ इवशब्दस्यार्थः । कथं संसारि सङ्कल्पस्यानैकान्तिकफलत्वं तत्राह । अतस्तेति ॥ सङ्कल्पस्यानृतेन संसारिणि प्रत्यूढत्वे वाक्यश्रेयं प्रमा- णयति । वक्ष्यतीति ॥ जडाजडयोराकाशशरीरयोर्न तुल्यतेत्या-

उ० सर्वकर्म्या सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः

भा० यस्य स आकाशात्मा । सर्वगतत्वं सूक्ष्मत्वं रूपादिहीनत्वञ्चा-
काशतुल्यता ईश्वरस्य । सर्वकर्म्या । सर्वं विश्वं तेनेश्वरेण
क्रियत इति अगतत्वं कर्म्यास्येति सर्वकर्म्या । स हि सर्वस्य
कर्त्तृति श्रुतेः । सर्वकामः । सर्वं कामा दोषरहिता अस्येति
स सर्वकामो धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मीति स्मृतेः ।
न नु कामोऽस्मीति वचनादिह बह्वीहिनं सम्भवति ।
सर्वकाम इति । न कामस्य कर्त्तव्यत्वाच्छब्दादिवत्पारा-
र्थप्रसङ्गाच्च देवस्य । तस्माद्यथेह सर्वकाम इति बह्वीहि-
स्तथा कामोऽस्मीति स्मृत्यर्था वाच्यः । सर्वं गन्धाः सुखकरा

भा० शब्दाह । सर्वगतत्वमिति ॥ सर्वकर्मैति सर्वक्रियात्म्यत्वमीश्वर-
स्योच्यते । तदयुक्तं ॥ निष्क्रियत्वश्रुतेरित्याशङ्क्यं व्याचष्टे । सर्व
मिति ॥ संसारिभ्यो विश्वेषसिद्ध्यर्थं विश्विनष्टि । दोषरहिता इति ॥
उदाहृतस्मृतिमाश्रित्योक्तमाक्षिपति । नन्विति ॥ कामं कामा-
नाधिकरण्ये बाधकोपलम्भाद्बह्वीहरेवेति परिहरति । न
कामस्येति ॥ तस्य कार्यत्वात्तदेषु ब्रह्मणोऽनादित्वं बाधेत ।
चेतनशेषत्वाच्च कामस्य । तदेषु ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यं हीयते । तथा च
कर्मधारयासम्भवाद्बह्वीहरेवेत्यर्थः । कथं तर्हि कामोऽस्मीति
तादात्म्यस्मृतिरित्याशङ्काह । तस्मादिति ॥ कामेश्वरयोः सामा-
नाधिकरण्यसम्भवात्प्रकृतश्रुतेः बह्वीहियंघेष्टस्तथा स्मृतावपि
ब्रह्मपारतन्त्र्यमात्रं कामस्य विवक्षितं । श्रुत्यनुसारेण स्मृतेर्नेतव्य-
त्वादित्यर्थः । सर्वशब्दाद्गन्धानामपि ब्रह्मणि प्राप्तौ विश्विनष्टि ।
सुखकरा इति । तत्रापि सर्वशब्दसङ्गोचे कारकमाह । पुण्य
इति । यथा सर्वगन्ध इत्यत्र सुखकरा गन्धा ब्रह्मणि दर्शिता-
स्तथा सर्वरस इत्यत्रापि सुखकरा एव रसान्तस्मन्विनो यास्या
इत्याह । तथेति ॥ अत्रापि सर्वशब्दसङ्गोचे कारकमाह ।

उ० सर्वमिदमभ्यातोऽवाक्यनादरः ॥ २ ॥ एष म
आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेवी यवाद्वा सर्ष-
पाद्वा श्यामाकाद्वा

भा० अस्य सोऽयं सर्वगन्धः । पुण्यो गन्धः पृथिव्यामिति सूतेः । तथा
रसा अपि विज्ञेयाः । अपुण्यगन्धरसग्रहणस्य पाप्मसम्-
न्धनिमित्तत्वश्रवणात् । तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च
दुर्गन्धि च । पाप्मना ह्येष विद्ध इति श्रुतेः । न च पाप्म-
ममर्ग ईश्वरस्य । अविद्यादिदोषस्थानुपपत्तेः ॥

सर्वमिदं जगदभ्यात्तोऽभिव्याप्तः । अततेर्वाप्यर्थस्य
कर्त्तरि निष्ठा । तथा अवाक्यच्यतेऽनयेति वाग्वागेव वाकः ।
यद्वा वचेर्घञन्तस्य करणे वाकः । स यस्य विद्यते स वाकी
न वाक्यवाकी । वाक् प्रतिषेधस्यात्रोपलक्षणार्थः । गन्ध-
रसादिश्रवणात् । ईश्वरस्य प्राप्तानि घ्राणादीनि करणानि

आ० अपुण्येति ॥ न तद्रूढयं परस्मिन्निति शेषः । तच्छब्दार्थमेवोप-
पादयति । पाप्मना हीति ॥ एष इति ब्राह्मप्रायोक्तिर्भवतु पाप्म-
संसर्गकृतमपुण्यगन्धादियद्दृश्यं । तथापि कथं तदीश्वरे सर्वज्ञे
नास्तीत्याशङ्क्याह । न चेति ॥ निमित्ताभावादीश्वरस्य न
खसम्बन्धित्वेनापुण्यगन्धादियद्दृश्यमित्यर्थः ॥

तस्य पाप्मसंसर्गे हेतुमाह । अविद्यादीति ॥ आदिपदेना-
स्मितारागद्वेषाभिवेशादयो गृह्यन्ते । अन्ध्यात् इति रूपं
तदर्थं दर्शयन् कर्मणि निष्ठां आवर्त्तयति । अततेरिति ॥
वाक्शब्दस्य निष्पत्तिप्रकारं रचयति । वचेरिति ॥ अत्रेति श्रुते-
रीश्वरस्य चेतिः । उपलक्षणार्थः प्राणादिप्रतिषेधस्येति शेषः ॥
अथेश्वरे ब्राह्मादिप्राप्तेरभावात्प्रतिषेधो नोपलक्ष्येतात् आह ।

उ० श्यामाकतण्डुलाद्वैष म आत्मानर्हृदये ज्यायान्
 पृथिव्या ज्यायान्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवो ज्या-
 यानेभ्यो लोकेभ्यः ॥ ३ ॥ सर्वकर्मि सर्बकामः

भा० गन्धादिग्रहणाय । अतो वाक् प्रतिषेधेन प्रतिषिध्यन्ते
 तानि । अपाणिपादो जवनो यज्ञीता पश्यत्यक्षुः म
 शृणोत्यकर्ण इत्यादिमन्त्रवर्णादनादरोऽसम्भ्रमः । अप्राप्त-
 प्राप्तौ हि सम्भ्रमः स्यादनाप्तकामस्य । न त्वाप्तकामत्वा-
 न्नित्यदप्रस्येश्वरस्य सम्भ्रमोऽस्ति कश्चित् । एष यथोक्तगुणो
 मे ममात्माऽन्तर्हृदये हृदयपुण्डरीकस्थान्तर्मध्येऽपीया-
 नणुतरो व्रीहेर्वा यवादेत्यादि । अत्यन्तसूक्ष्मप्रदर्शनार्थं
 श्यामाकादा श्यामाकतण्डुलादेति । परिच्छिन्नपरिमाणा-
 दणीयानित्युक्तेऽणुपरिमाणत्वं प्राप्तमाशङ्क्यातस्तप्रतिषे-
 धायारभते । एष म आत्मान्तर्हृदये ज्यायान्पृथिव्या
 इत्यादिना । ज्यायःपरिमाणाच्च ज्यायस्त्वं दर्शयन्नन्त-
 परिमाणत्वं दर्शयति । मनोमय इत्यादिना । ज्याया-

व्या० गन्धेति ॥ आदिशब्देन कामादिबन्तः । युक्तज्ञान्यापन्नत्वं
 साक्षादेवान्यत्र प्रतिषेधश्रवणादित्याह । अपाणीति ॥ आदिप-
 देन स वर्त्त वेद्यमित्यादि शृङ्खले । ईश्वरस्य सम्भ्रमाभावं प्रति-
 पादयति । अप्राप्तप्राप्तौ ङीति ॥ यथोक्तस्य परस्य प्रत्यगात्माभेदं
 दर्शयति । एष इति ॥ व्रीह्याद्यनेकोपादानस्योपयोगमाह ।
 अत्यन्तेति ॥ सूक्ष्मव्यायस्त्वथपदेशयार्मिघो विरोधमाशङ्क्य
 परिहरति । श्यामाङ्केति ॥ पृथिव्यान्तरिक्षादिवदीश्वरस्यातिशयं
 महत्त्वं विवक्षितमिति शङ्कां वारयति । ज्यायःपरिमाणाङ्केति ॥

उ० सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यातोऽवाक्यनादर
एष म आत्मान् हृदय एतद्ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभि-
सम्भवितास्मीति

भा० नेभ्यो लोकेभ्य इत्यन्तेन यथोक्तगुणलक्षण ईश्वरो ध्येयो
न तु तत्तद्गुणविशिष्ट एव । यथोक्तराजपुरुषमानय
चित्रगुणेत्युक्तेन विशेषणस्थाप्यानयने व्याप्रीयते तद्वदि-
हापि प्राप्तमतस्तन्नित्यर्थं सर्वकर्मेत्यादिपुनर्वचनं ।
तस्मान्मनोमयत्वादिगुणविशिष्ट एव ईश्वरो ध्येयः । अत
एव षष्ठमप्रमथोरिव तत्त्वमस्यात्मैवेदं सर्वमिति । नेह स्वा-
राज्येऽभिषिञ्च्येत्येष म आत्मैतद्ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिसम्भा-
वितोऽस्मीति लिङ्गात् । न त्वात्मशब्देन प्रत्यगात्मैवोच्यते ।
मम इति षष्ठ्याः सम्बन्धार्थप्रत्यायकत्वादेतमभिसम्भावितोऽ-
स्मीति च कर्मकर्तृत्वनिर्द्देशात् ॥

ननु षष्ठेऽप्यथ सम्पत्स्यत इति सत्सम्यक्तेः कालान्तरि-
तत्वं दर्शयति नारदसंस्कारशेषस्थित्यर्थपरत्वात् । न

आ० पुनश्चोपयोगमाह । मनोमय इत्यादिनेति ॥ यत्तैर्लक्ष्यते स
एवेश्वरः केवल इति यावत् ॥ ईश्वरो यथोक्तगुणो ध्येय इत्युक्ते
गुणानामपि ध्यानकर्मत्वं दुर्निवारमित्याशङ्क्याह । यथेति ॥
पुनश्चोपयोगमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ सगुणस्येश्वरस्य ध्येयत्वे
ममकालान्तरमाह । अत एवेति । स्वरूपवाचकस्यात्मनः श्रुत्यनुप-
पत्तेर्न तद्गुणादद्वैतवाक्यार्थसिद्धिरित्यर्थः ॥

लिङ्गभेदाच्चेदिह भेदो विवक्षितकर्त्विं षष्ठेऽपि तद्विद्मदर्श-
नात्त्राखण्डवाक्यार्थसिद्धिरिति शङ्कते । नन्विति ॥ नात्र भेदो
विवक्षितः । आरब्धः संस्कारः सुखादिर्येन कर्मणा तच्छेषस्थितौ

उ० यस्य स्यादज्ञा न विचिकित्साऽस्तीति ह स्माह
शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः ॥ ४ ॥ १४ ॥

भा० कालान्तरितार्थता अन्यथा तत्त्वमस्याद्यर्थस्य बाधप्रसङ्गात् ।
यद्यप्यात्मशब्दस्य प्रत्यगर्थत्वं सर्व्वं खल्विदं ब्रह्मेति च प्रकृत-
मेष म आत्मान्तर्हृदय एतद्ब्रह्मेत्युच्यते । तथाप्यन्तर्हृदयमी-
षदपरित्यज्यैवैतमात्मानमितोऽस्माच्छरीरात्प्रेत्याभिसम्भा-
वितास्मीत्युक्तं ॥

यथा क्रतुरूपस्यात्मनः प्रतिपत्तास्मीति यस्मैवेविदः
स्याद्भवेदद्वा सत्यमेवं स्यामहं प्रेत्यैवं न स्यामिति । न च
विचिकित्सासि । इत्येतस्मिन्नर्थे क्रतुफलमन्वन्धे च तथैवे-

आ० तात्पर्यादिति परिहरति । नारब्धेति ॥ सत्यस्यसौ कालान्त-
रितत्वमेवात्र विवक्षितं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । नेति ॥
कालान्तरभावित्वे सम्पत्तेरिच्छे तत्त्वमसीति ब्रह्मभावस्य वर्त्त-
मानोपदेशानुपपत्तेरिति हेतुमाह । अन्यथेति ॥ ननु प्रकर-
णानुगृहीताभ्यामात्मब्रह्मशब्दाभ्यामत्रापि ब्रह्मात्मैक्यमेव विव-
क्षितमित्यत आह । यद्यपीति ॥ लिङ्गानुगृहीतवृत्तेश्चैवशा-
स्त्रकारणानुगृहीतश्रुती कथञ्चिन्नेतव्या । प्रकरणश्रुतिभ्यां लिङ्ग-
श्रुत्येवैकवत्त्वादात्मश्रुतेऽन्यथोपपत्तेरुक्तत्वादिति भावः ॥

सगुणब्रह्मोपासकस्य सकृत्तत्त्वधीमात्रान्नादृष्टं फलं सिद्ध्यति ।
किन्तु देहपातकालेऽपि साक्षात्कारानुदृश्या भवितव्यमित्यभि-
प्रेत्याह । यथा क्रतुरूपस्येति ॥ अथ्ववसायानुरूपस्य सगुणस्य
परमात्मनोऽहं प्रतिपत्तास्मीत्येवंविदेः यस्य स्यादज्ञा निश्चयः
प्रेत्याहमेव स्यामेव न तु न स्यामिति क्रतुफलमन्वन्धे संशयो
ऽस्ति । स क्रतुनसारेणैव परमात्मभावं प्राप्नोति तथा चाज्ञेति
वाच्याम्बरब्रह्मकालेऽपि साक्षात्कारेण भवितव्यमिति प्रतिभाती-

उ० अन्तरिक्षोदरः कोशो भूमिबुधो न जीर्यति
दिशो यस्य स्रक्तयो द्यौरस्योत्तरं बिलं स एष
कोशो वसुधानस्तस्मिन्विश्वमिदं श्रितं ॥ १ ॥

भा० अरभावं प्रतिपद्यते । विद्वानित्येतदाह स्त्रोक्तवान् किल
शाण्डिल्यो नामर्षिर्द्विरभ्यास आदरार्थः ॥ १४ ॥

अस्य कुले वीरो जायत इत्युक्तं । न वीरजन्ममात्रं पितु-
स्त्वाणाय । तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहु रिति श्रुत्यन्तरात् ।
अतस्तद्दीर्घायुष्टं कथं स्यादित्येवमर्थं कोशविज्ञानारम्भः ॥
अभ्यर्चितविज्ञानव्यासङ्गादनन्तरमेव नोक्तं तदिदानीमे-
वारंभ्यते । अन्तरिक्षमुदरमन्तःसुषिरं यस्य सोऽयमन्त-
रिक्षोदरः कोशः कोश इवानेकधर्मसादृश्यात्कोशः स
च भूमिबुधो भूमिबुधो मूलं यस्य स भूमिबुधो न जीर्यति

आ० त्वर्थः । यथोक्तस्यार्थस्य साम्प्रदायिकत्वं कथयति । इत्येतदिति ॥
आदरः क्रतुफलसम्बन्धविषयः ॥ १४ ॥

शाण्डिल्यविद्यायाः समनन्तरग्रन्थस्य सम्बन्धो नास्तीत्याशङ्क्य
व्यवहितेन सम्बन्धं दर्शयितुमनुवदति । अस्येति ॥ सम्प्रत्युत्तर-
ग्रन्थस्य तात्पर्यं वक्तुं भूमिकां करोति । न वीरेति ॥
तत्र दृष्टदारण्यकश्रुतिं प्रमाणयति । तस्मादिति ॥ पुत्रस्य
लोकत्वादिति यावत् । अनुशासनेन विषयोक्तस्य पुत्रस्य
लोकप्राप्तिसार्धनत्वादननुशासितस्य वेदाध्ययनं पुत्रजन्मोत्पन्न-
न्तरमेव किमित्येतद्विज्ञानं नोपदिष्टमित्याशङ्क्याह ॥ अभ्य-
र्चितेति ॥ ग्राह्यपाधिकत्रक्षोपासनस्य कौत्से ज्योतिष्या-
दोष्य परब्रह्मोपासनमभ्यर्चितं तस्य च मनोमयत्वादिगुणक-
त्रक्षोपासनमन्तरङ्गं । तथा च तद्वचनेन वैयाग्यादनन्तरमेव
कोशविज्ञानं बोद्धमिति निश्चयो तद्वासङ्गे तदृष्टिरिदानीं यथो-

उ० तस्य प्राची दिग्जुह्वनीम सहमाना नाम
दक्षिणा राज्ञी नाम प्रतीची सुभूता नामोदीची
तासां वायुर्वत्सः स य एतमेव वायुं दिशां वत्सं

भा० न विनश्यति त्रैलोक्यात्मकत्वात् । सहस्रयुगकालावस्थायी
हि सः । दिशो ह्यस्य सर्वाः सप्तयः कोणा द्यौरस्य कोश-
स्योत्तरमूर्द्धं बिलं स एष यथोक्तगुणकोशः । वसुधानो वसु-
धीयतेऽस्मिन्प्राणिनां कर्मफलाख्यमतो वसुधानः । तस्मि-
न्नन्तर्विद्यं समस्तं प्राणिकर्मफलं स ह तत्साधनैरिदं यद्गु-
ह्यते प्रत्यक्षादिप्रमाणैः श्रितमाश्रितं स्थितमित्यर्थः ॥

तस्यास्य प्राचीदिक् प्राग्गतो भागो जुह्वनीम । जुह्व-
त्यस्यां दिशि कर्माणः प्राप्नुखाः सन्त इति जुह्वनीम ।
सहन्तेऽस्यां पापकर्मफलानि यमपुण्यां प्राणिन इति
सहमाना नाम दक्षिणा दिक् । तथा राज्ञी नाम प्रतीची

भा० क्तफलसिद्धार्थमुच्यते इत्यर्थः । कोशशब्देन हिरण्यादिनिक्षेपा-
धारा मङ्गुषोच्यते ॥ कथं त्रैलोक्यात्मनः कोशत्वं तत्राह । कोश
इवेति ॥ अनेन धर्मसादृश्यं विशदयति । स चेति ॥ तथापि
कथमविनाशित्वं तत्राह । सहस्रंति ॥ त्रैलोक्यात्मनि कोशदृष्टि-
स्तत्रापि भूमौ बृहदृष्टिरित्युक्तं । कोशस्य च सापेक्षमविनाशित्वं
ध्येयत्वेन दर्शितं । सम्प्रति दिक्षु कोशकोणदृष्टिः कर्तव्येत्याह ।
दिशो हीति ॥ दिवि कोशस्योर्द्धंबिलबुद्धिं दर्शयति । द्यौरिति ॥
यथोक्ते कोशे वसुधानत्वदृष्टिं दर्शयति । यथोक्तेति ॥ तदेव
समर्थयते । तस्मिन्निति ॥

कोशकोणत्वेनोक्तासु दिक्ष्वान्तरविभागमाह ॥ तस्योक्ता-
दिना ॥ दिशां विशिष्टनामवतीनामनु चिन्तनीयत्वमुक्त्वा तस्य

उ० वेद न पुत्ररोदं रोदिति सोऽहमेतमेवं वायुं
दिशां वत्सं वेद मा पुत्ररोदं रुदं ॥ २ ॥
अरिष्टं कोशं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना प्राणं प्रपद्ये
ऽमुनाऽमुनाऽमुना भूः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना भुवः

भा० पश्चिमा दिक् राज्ञी । राज्ञा वरुणेनाधिष्ठिता सन्ध्या-
रागयोगादा । सुभ्रता नाम भूतिमङ्गिरीश्वरकुवेरादि-
भिरधिष्ठितत्वात्सुभ्रता नामोदीची । तासां दिशां वायु-
र्वक्षो दिग्जत्वादायोः । पुरोवात इत्यादिदर्शनात् । स यः
कश्चित्पुत्रदीर्घजीवितार्थेवं यथोक्तगुणं वायुं दिशां वत्स-
ममृतं वेद स न पुत्ररोदं पुत्रनिमित्तं रोदनं न रोदिति
पुत्रो न चिद्यत इत्यर्थः । यत एवं विशिष्टं कोशं दिग्-
त्वविषयं विज्ञानं अतः सोऽहं पुत्रजीवितार्थेवमेतं वायुं
दिशां वत्सं वेद जानेऽतः पुत्ररोदं मा रुदं पुत्रमरणनि-
मित्तं पुत्ररोदो मम माभूदित्यर्थः ॥

अरिष्टमविनाशिनं कोशं यथोक्तं प्रपद्ये प्रपन्नोऽस्मि
पुत्रायुषे । अमुनामुनेति चिर्नाम गृह्णाति पुत्रस्य तथा

भा० अन्विनं वायुं तद्वत्सममरुत्तधर्मात् चिन्तयेदित्याह । तासा-
मित्यादिना ॥ पुरोवातादीत्यादिशब्दस्तथाविधजैकिकवैदि-
कप्रयोगसङ्ग्रहार्थः ॥ यथोक्तस्य विज्ञानस्य फलवत्त्वमिदानीं दर्श-
यति । स य इति ॥ यथोक्तगुणमित्यस्य प्रकटीकरणं विशिनष्टि ।
अन्वतमिति ॥ सफलमुपासनमुपदिष्टमुपसंहरति । यत इति ॥
दीर्घायुः पुत्रस्य कामयमानस्त्रैलोक्यात्मानं कोशाकारं परि-
कल्प्य तस्य अतस्त्रो दिशो विशिष्टनामवतीस्तासां स्त्रीत्वं तत्स-

उ० प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना स्वःप्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना॥

३ ॥ स यदवोचं प्राणं प्रपद्य इति प्राणो वा
इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च तमेव तत्प्रापत्सि

॥ ४ ॥ अथ यदवोचं भूः प्रपद्य इति पृथिवीं
प्रपद्येऽन्नरिक्षं प्रपद्ये दिवं प्रपद्य इत्येव तदवोचं

॥ ५ ॥ अथ यदवोचं भुवः प्रपद्य इत्यग्निं प्रपद्ये
वायुं प्रपद्य आदित्यं प्रपद्य इत्येव तदवोचं ॥ ६ ॥

भा० प्राणं प्रपद्येऽमुनाऽमुना भूः प्रपद्येऽमुनाऽमुना भुवः प्रपद्ये
ऽमुनाऽमुना स्वः प्रपद्येऽमुनाऽमुना सर्वत्र प्रपद्ये इति नाम
गृह्णाति पुनः पुनः । स यदवोचं प्राणं प्रपद्य इति व्याख्या-
नार्थमुपन्यासः । प्राणो वा इदं सर्वं भूतं यदिदं जगत् ॥

यथा वा अरा नाभाविति वक्ष्यति । अतस्त्वमेव सर्वं
तत्त्वेन प्राणप्रतिपादनेन प्रापत्सि प्रपन्नोऽभूत् । तथा भूः
प्रपद्य इति त्रींश्लोकान् भूरादीन्प्रपद्य इति तदवोचं ।

आ० मन्त्रेण वायुं तद्वत्सममरणधर्मायं चिन्तयेदिति प्रधानोपास्ति-
बक्ता । सम्प्रति तदङ्गं जपं दर्शयति । अरिष्टमित्यादिना ॥
अमुनाऽनेन पुत्रेण निमित्तभूतेन दीर्घायुः निमित्तोक्तत्वेत्यर्थः ।
सर्वत्र सर्वेषु प्रपद्य इति क्रियापदमुपायं दर्शयितुं पुनरुपासं
निमित्तवेदनार्थं पुनः पुनर्मन्त्रेषु पुत्रस्य चिन्तां गृह्णातीति
योजना ॥ अरिष्टमित्यादिमन्त्रस्य प्रागेव व्याख्यातत्वात्प्राग्मि-
त्यादिमन्त्रमादाय व्याचष्टे । स यदिदं ॥ सशब्दा बह्वुविधयः ॥
प्राक्स्य सर्वात्मत्वे वाक्शेषमनुगुह्यं दर्शयति । यद्येति ॥
तत्सर्वात्म्यमतःशब्दार्थः । कदा पुनरेषां मन्त्राणां जप इत्यपे-

उ० अथ यदवोचं स्वः प्रपद्य इत्यृग्वेदं प्रपद्ये यजु-
वेदं प्रपद्ये सामवेदं प्रपद्य इत्येव तदवोचं तद-
वोचं ॥ ७ ॥ १५ ॥

पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशति

भा० अथ यदवोचं भुवः प्रपद्य इत्यग्न्यादीन्प्रपद्य इति तद-
वोचं । अथ यदवोचं स्वः प्रपद्य इत्यृग्वेदादीन्प्रपद्य इत्येव
तदवोचमिति । उपरिष्ठान्मन्त्राञ्जपेत्ततः पूर्वोक्तमजरं
कोशं सदिम्बत्वं यथावद्वात्वा दिवंचनमादरार्थः ॥ १५ ॥
पुत्रायुषमुपासनमुक्तं जपञ्च अथेदानीमात्मनो दीर्घजी-
वनायेदमुपासनं जपञ्च विदधत्तदाह । जीवन् हि स्वयं
पुत्रादिफलेन युज्यते नाम्यथेति । अत आत्मानं यज्ञं
सम्पादयति पुरुषः । पुरुषो जीवनविशिष्टः कार्यकरण-
सङ्घातो यथा प्रसिद्ध एव । वावशब्दोऽवधारणार्थः ।
पुरुष एव यज्ञ इत्यर्थः ॥

तथा हि सामान्यैः सम्पादयति यज्ञत्वं । कथं तस्य

भा० ज्ञायां पूर्वोक्तप्रधानविद्यानन्तरमित्याह । उपरिष्ठादिति ॥
ध्यात्वापरिष्ठादिति सम्बन्धः यथोक्तविज्ञाने जपे वादरः ॥ १५ ॥
हस्तमनूय पुरुषो वावेत्यादिखण्डान्तरमवतारयति । पुत्रायुष
इति ॥ किमित्यात्मनो दीर्घजीवनं समर्थंते तत्राह । जीवन्निति ॥
यथोक्तफलहेतुभूतां विद्यामुख्यापयति । अत आत्मानमिति ॥
कथं पुरुषस्यात्मनो यज्ञत्वं सम्पाद्यते तत्राह । पुरुष इति ॥

अवधारणार्थं समर्थयते । तथा ऋत्विजादिना ॥ यज्ञावयव-
सादृश्यात्पुरुषे यज्ञदृष्टिः कर्त्तव्येत्युक्तं । कथं सादृश्याद्यज्ञसम्पा-

उ० वर्षाणि तत्प्रातः सवनं चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री
गायत्रं प्रातःसवनं तदस्य वसवोऽन्वायताः प्राणा
वाव वसव एते हीदं सर्वं वासयन्ति ॥ १ ॥

भा० पुरुषस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाण्यायुषस्तत्रातःसवनं पुरु-
षाख्यस्य यज्ञस्य केन सामान्येनेत्याह । चतुर्विंशत्यक्षरा
गायत्रीकन्दो गायत्रीकन्दस्कं हि विधियज्ञस्य प्रातः-
सवनं । अतः प्रातःसवनसम्पन्नेन चतुर्विंशतिवर्षायुषा युक्तः
पुरुषः । अतो विधियज्ञमादृश्याद्यज्ञः । तथोत्तरयोरप्या-

आ० दनमिति पृच्छति । कथमिति ॥ तत्रोच्यते । घोडशाधिकं वर्ष-
शतं पुरुषस्यायुः फलभूतं तल्लेधा विभज्य चतुर्विंशति वर्षायुधि
प्रातःसवनदृष्टिः कर्त्तव्येयाह । तस्येति ॥ गायत्रीकन्दसम्पत्तु-
र्विंशत्यक्षरत्वेऽपि कथंशब्देऽज्ञा प्रातःसवनदृष्टिरित्याशङ्क्याह ।
गायत्रीति ॥ विधितोऽनुष्ठेयमानस्य विधियज्ञस्य प्रातःकालो-
पलक्षितं कर्म प्रातःसवनं तत्र स्तोत्रादि गायत्यकन्दस्कं गायत्यं
प्रातःसवनमिति च अतिरित्यर्थः । यथाज्ञे पुरुषायुधि प्रातः-
सवने चतुर्विंशत्यक्षराणि । फलितमाह । अत इति ॥ तथापि
कथं पुरुषायुषस्य यज्ञत्वं तदाह । अत इति ॥ अतःशब्दस्यै-
वार्थो विधियज्ञसादृश्यादिति विधिनानुष्ठीयमानो यज्ञो
विधियज्ञस्तेन सादृश्यं पुरुषस्य प्रातःसवनसम्बन्धं तस्मात्पुरुषो
यज्ञ इत्यर्थः । यथा यथाज्ञे पुरुषायुधि प्रातःसवनसम्पत्ति-
स्तथा वक्ष्यमाणयोरपि पुरुषायुधोमाध्यन्दिनं सवनं तृतीयसव-
नमिति सवनद्वयसम्पत्तिर्द्रष्टव्येत्याह । तथेति ॥ चतुर्विंशति-
वर्षमिति पुरुषायुधि प्रातःसवनमतः सङ्ख्यासामान्यादव्य-
मात्रपुरुषायुषोः सवनद्वयसम्पत्तो विं कारणमित्याशङ्क्याह ।
त्रिष्टुविति ॥ चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् प्रसिद्धा । त्रिष्टुभंश्च
माध्यन्दिनं सवनं । अथाचत्वारिंशदक्षरा अग्रती । आगतं च तृती-

उ० तत्रेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा
वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यन्दिनं सवनमनु-
सन्ननुतेति माहं प्राणानां वसूनां मध्ये यज्ञो

भा० युषोः सवनद्वयसम्पत्तिः । त्रिष्टुब्जगत्यत्तरसङ्ख्यासामान्यतो
वाच्या ॥

किञ्च तदस्य पुरुषयज्ञस्य प्रातःसवनं विधियज्ञस्यैव
वसवो देवा अन्यायत्ता अनुगताः । सवनदेवतात्वेन
स्वामिन इत्यर्थः । पुरुषयज्ञेऽपि विधियज्ञ इवाग्न्यादयो
वसवो देवाः प्राप्ता इत्यतो विशिनष्टि प्राणा वाव वसवो
वागादयो वायवश्च ते हि यस्मादिदं पुरुषादिप्राणि-
जातमेते वासयन्ति । प्राणेषु हि देहे वसन्तु सर्वमिदं
वसति नान्यथा इति । अतो वमनादासनाच्च वसवः । तच्चेद्य-
ज्ञमग्न्यादितमेतस्मिन्प्रातःसवनसम्पन्ने वयसि किञ्चिद्वा-
धादिभरणशङ्काकारणमुप तपेत् दुःखमुत्पादयेत् स तदा
यज्ञसम्पादौ पुरुष आत्मानं यज्ञं मन्यमानो ब्रूयाच्चपेदि-

व्या० यसवनमतः सङ्ख्यासामान्यादुत्तरयोः पुरुषायुषोः सवनद्वयसम्प-
द्युक्तेत्यर्थः ॥

पुरुषस्य यज्ञत्वे विधियज्ञेन सह सादृश्यान्तरमाह ।
किञ्चेति ॥ प्रातःसवने वसूनां तद्देवतात्वेनान्यायत्तत्वेनैव सङ्गि-
पति । सवनदेवतात्वेन स्वामिन इत्यर्थं इति ॥ वसूनां सवन-
स्वामित्वमुभयत्र तुल्यमित्युक्तेः प्रसिद्धान्वसूनां पुरुषयज्ञेऽपि
प्राप्तावप्युदस्यति । पुरुषयज्ञेऽपीति ॥ तेषु वसुशब्दप्रद्वक्तिं
साधयति । ते हीति ॥ निमित्तान्तरमाह । प्राणेषु हीति ॥
प्राणानां वस्तुलमुपपादिसमुपसंहरति । इत्यत इति ॥ सम्पत्ति

उ० विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो ह भवति ॥ २ ॥
 अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दि-
 नं सवनं चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं
 माध्यन्दिनं सवनं तदस्य रुद्रा अन्वायताः
 प्राणा वाव रुद्रा एते हीदं सर्वं रोदयन्ति
 ॥ ३ ॥ तत्रेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत् स
 ब्रूयात्प्राणा रुद्रा इदं मे माध्यन्दिनं सवनं तृती-
 यसवनमनुसन्ननुतेति मा ऽहं प्राणानां रुद्राणां

भा० त्वर्थ इमं मन्त्रं । हे प्राणा वसव इदं मे प्रातःसवनं मम
 यज्ञस्य वर्त्तते तन्माध्यन्दिनं सवनमनुसन्ननुतेति माध्य-
 न्दिनेन सवनेनायुषा महितमेकीभूतं मततं कुरुतेत्यर्थः ।
 माऽहं यज्ञो युष्माकं प्राणानां वसवनां प्रातःसवनेशानां
 मध्ये विलोप्सीय त्रिस्तुप्येयं विच्छिद्यमित्यर्थः । इति-
 शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः । स तेन जपेन ध्यानेन च तत-
 स्तस्मादुपतापादुदेत्युद्गच्छति उद्गम्य विमुक्तः सन्नगदो
 हानुपतापो भवत्येव अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणीति

षा० पुरुषयश्चविद्याङ्गभृतमाशीर्वाद्प्रयोगं दर्शयति । तच्चेदिति ॥
 अनुसन्ननुतेत्यत्रानुपदमेकीभावे मन्त्रजपस्य सानुबन्धित्वं विधि-
 यज्ञेन समानं । तस्य यानि चतुर्विंशति वर्षाणीत्यादिर्नेति शेषः ॥
 प्राग्बु रुद्रशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह । रुदन्तीति ॥ यदुक्तं
 रोदयन्तीति रुद्रा इति तदुपपादयति । रुद्रा हीति ॥ यथा
 प्राग्वा वसवो रुद्रास्तोस्तथेति यावत् ॥ तेषादित्यशब्दप्रवृत्तौ
 निमित्तमाह । ते हीति ॥ तेषेत्यादिना पुर्व्वेण प्रमेन तच्चेदे-

उ० मध्ये यंज्ञो विलोप्सीयेत्युञ्जैव तत एत्यगदो ह
 भवति ॥ ४ ॥ अथ यान्यष्टावत्वारिंशद्वर्षाणि
 ततृतीयसवनमष्टावत्वारिंशदक्षरा जगतीजा-
 गतं तृतीयसवनं तदस्यादित्या अन्वायताः प्राणा
 वावादित्या एते हीदं सर्वमाददते ॥ ५ ॥
 तत्रेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात्
 प्राणा आदित्या इदं मे तृतीयसवनमायुरनुसक्त-
 नुतेति माऽहं प्राणानामादित्यानां मध्ये यज्ञो
 विलोप्सीयेत्युञ्जैव तत एत्यगदो हैव भवति ॥ ६ ॥
 एतद्ग स्म वै तद्विद्वानाह महिदास एतरेयः
 स त्रिं म एतदुपतपसि योऽहमनेन न प्रेषामीति

भा० समानं । रुदन्ति रोदयन्तीति प्राणा रुद्रा हि क्रूरास्ते
 मध्यमे वयस्यतो रुद्राः । तथादित्याः प्राणाः । ते हीदं-
 शब्दादिजातमाददतेऽत आदित्यास्तृतीयसवनमायुः षोड-
 शोत्तरवर्षशतं समापयतानुमन्तनुत यज्ञं समापयतेत्यर्थः ।
 समानमन्यत् ॥

निश्चिता हि विद्या फलायेत्येतद्दर्शनमुदाहरत्येतद्य-
 ज्ञदर्शनं ह स्म वै किल तद्विद्वानाह महिदामो नामतः ।

षा० तस्मिन्निद्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थस्य तुल्यार्थत्वात्तन् व्याख्यानपेक्षेत्याह ।
 समानमन्यदिति ॥

महिदामोदाहरणस्य तात्पर्यमाह । निश्चिता हीति । तदे-
 तद्यज्ञदर्शनं विद्वानाह स्मेति सम्बन्धः । ह वा इति निपतयोः कि-

उ० स ह षोडशं वर्षशतमजीवत्य ह षोडशं वर्षशतं
जीवति य एवं वेद ॥ ७ ॥ १६ ॥

स यदग्निशिषति यत्पिपासति यन्न रमते ता
अस्य दीक्षा ॥ १ ॥ अथ यदग्नाति यत्पिबति यद्र-

भा० इतराथा अपत्यमैतरेयः । किं कस्मान्मे ममैतदुपतपनमुप-
तपसि स त्वं हे रोग योऽहं यज्जोऽनेन त्वत्कृतेनोपतापेन
न प्रेक्षामि न मरिष्याम्यतो वृथा तव अम इत्यर्थः । इत्येव-
मास स्मेति पूर्वेण सम्बन्धः । स एवंनिश्चयः सन्षोडशवर्ष-
शतमजीवत् । अन्योऽप्येवंनिश्चयः षोडशं वर्षशतं प्रजीवति
य एवं यथोक्तं यज्ञसम्यादनं वेद जानाति स इत्यर्थः ॥ १६ ॥

स यदग्निशिषतीत्यादिर्यज्जामान्यनिर्देशः । पुरुषस्य
पूर्वेषैव सम्बन्धते । यदग्निशिषत्यग्निमुमिच्छति । तथा पिपा-
सति पातुमिच्छति । यन्न रमत इष्टाद्यप्राप्तिनिमित्तं यदेवं
जातीयकं दुःखमनुभवति ता अस्य दीक्षा । दुःखमामा-

ख्या० केत्यर्थः । उक्तस्य षोडाहरणप्रसिद्धिविषयः । हे रोग कस्मान्मां त्वं
उपतपसीति सम्बन्धः । कस्मादित्याक्षेपे हंतुमाह । योऽहमिति ॥
यो यज्ञः सोऽहमनेनेति योजना ॥ इतिशब्दस्यान्वयमाचष्टे ।
इत्येवमिति ॥ निश्चिताया विद्याया ध्यानं प्रति फलं कथयामि ।
स एवमिति ॥ यदापि मष्टिदासस्य यथोक्तनिश्चयवती यथोक्तं
तथापीदानीन्तनस्य किमायातमित्याशङ्क्याह । अन्योऽपीति ॥
प्रजीवतीति जीवनस्य प्रवर्षो रोगाद्युपतापराहित्यं प्रशब्देनो-
च्यते ॥ एवंनिश्चय इत्युक्तं पुरुषं विशदयति । य एवमिति ॥ १६ ॥

ननु पूर्वेषां शोर्वाद्प्रयोगेनोदाहरणेनैव समनन्तराद्यस्य
सम्बन्धो नापन्नम्यते तत्राह । स यदिति ॥ पूर्वेषु तस्य यानि

उ० मते तदुपसदरेति ॥ २॥ अथ यद्भवति यज्जक्षति
यन्मैथुनं चरति स्तुतशस्त्रैरेव तदेति ॥ ३ ॥ अथ
यत्तपोदानमार्जवमहिंसा सत्यवचनमिति ता
अस्य दक्षिणाः ॥ ४ ॥

तस्मादाहुः सोऽथत्यसोऽष्टेति पुनरुत्पादनमेवास्य

भा० न्याद्विधियज्ञस्येव । अथ यद्भ्राति यत्पिबति यद्भ्रमते
रतिञ्चानुभवति इष्टादिसंयोगात्तदुपसदेः समानतामेति ॥
उपसदाञ्च पयोव्रतत्वनिमित्तं सुखमस्ति । अल्पभोजनी-
यानि चाहान्यासन्नानीति प्रश्नासोऽतोऽशनादीनामुपस-
दाञ्च सामान्यमथ यद्भ्रमति यज्जक्षति भक्षयति यन्मैथुनं
चरति स्तुतशस्त्रैरेव तस्मान्यान्यमेति । शब्दवत्त्वसामान्यात् ॥

अथ यत्तपो दानमार्जवमहिंसा सत्यवचनमिति ता अस्य
दक्षिणाः । धर्मपुष्टिकरत्वसामान्यात् । यस्माच्च यज्ञः पुरुष-

आ० चतुर्विंशतिवर्षाशीत्यादिना सादृश्यनिर्देशनेत्यर्थः । एवंजातीयक-
मशनायादिकृतमिति यावत् ॥ अग्निशिखादिषु दीक्षादृष्टौ हेतु-
माह । दुःखेति ॥ दीक्षावचनसादृश्यात्पुरुषस्य यज्ञत्वमुक्तमि-
दानीमुपसदुपेतत्वसादृश्यादपि तस्य यज्ञत्वं विज्ञेयमित्याह ।
अथेति ॥ अशनादिषु कथमुपसददृष्टित्तत्राह । उपसदाञ्चेति ॥
पयोव्रतत्वं पयोभक्षययुक्तत्वं । यज्ञे यान्यहान्यभोजनीयानि
प्रसिद्धानि तानि चोपसत्सु क्रियमान्यासन्नानीति तासु
प्रश्नासः स्थाव्यविशेषः । अशनादिषु च सोऽस्तीति प्रसिद्ध-
मित्यर्थः । सुखनिमित्तत्वं श्लोशनित्तित्हेतुत्वञ्च सामान्यं स्तुत-
शस्त्रवैशिष्ट्यासाभ्यादपि पुरुषस्य यज्ञत्वमित्याह । अथ यदिति ॥
हासादिषु स्तुतशस्त्रदृष्टौ हेतुमाह । शब्दवत्त्वेति ॥

दक्षिणावत्त्वसामान्यादपि पुरुषस्य यज्ञत्वमवधेयमित्याह । अथे-

उ० तन्मरणमेवास्य तन्मरणमेवावभृथः ॥५॥ तद्धै
तद्गौर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायेत्क्त्वा-
वाचाऽपिपास एव स बभूव सोऽन्वेलायामेतत्त्रयं

भा० स्वस्मात्तं जनयिष्यति माता यदा तदाऽऽङ्गरन्ये सोऽयतीति
तस्य मातरं यदा च प्रसूता भवति तदाऽमोष्ट पूर्षिकेति
विधियज्ञ इव सोऽयति सोमं देवदत्तोऽमोष्ट सोमं यज्ञदत्त
इत्यतः शब्दसामान्याद्वा पुरुषो यज्ञः पुनरुत्पादनमेवास्य
तत्पुरुषाख्यस्य यज्ञस्य यत्सोऽयत्यमोष्टेति शब्दसम्बन्धित्वं
विधियज्ञस्येव । किञ्च तन्मरणमेवास्य पुरुषयज्ञस्यावभृत्तः ।
समाप्तिशामान्यात् । तद्धैतत् यज्ञदर्शनं घोरो नामत
आङ्गिरसो गोत्रतः कृष्णाय देवकीपुत्राय शिष्यायोक्तो-
वाच तदेतन्नयमित्यादिव्यवहितेन सम्बन्धः । स चैतद्दर्शनं
श्रुत्वाऽपिपास एवान्याभ्यो विद्याभ्यो बभूव ॥

षा० ति ॥ तपोदानादिषु दक्षिणादृष्टौ हेतुमाह । धर्मंति ॥ प्रकारा-
न्तरेण पुरुषस्य यज्ञत्वं साधयति । यस्माच्चैति ॥ षुङ् प्राणिप्रसवे
षुञ् चभिषव इति धातुद्वयदर्शनार्थप्रसवे कण्डने च साधारणः
सवनशब्दस्ततः सवनशब्दसामान्याद्वा पुरुषे यज्ञदृष्टिः कर्त्त-
व्येत्थर्थः ॥ पुरुषगतं शब्दसामान्यं विशदयति । पुनरिति ॥ यत्
पुनरस्य पुरुषाख्यस्य विधियज्ञस्येव सोऽयतीत्यादिशब्दसम्बन्धित्वं
तदुत्पादनमेव तदिति योजना ॥ अवभृत्तसम्बन्धित्वादिषु पुरुषस्य
यज्ञत्वमन्तीत्याह । किञ्चेति ॥ पुरुषे यज्ञदृष्टिरुक्ता सन्धति
विशिष्टपुरुषसम्बन्धेन विद्यां स्तानुं विद्याप्राप्त्यर्थं विधातुमुप-
क्रमते । तद्धैतदिति ॥ देवकीपुत्रस्यैतद्दर्शनं अवगम्यणमाह ।
स चैति ॥

उ० प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंश्रितम-
सीति तत्रैते द्वे ऋचौ भवतः ॥ ६ ॥

भा० इत्यञ्च विशिष्टेयं विद्या यत्कृष्णस्य देवकीपुत्रस्यान्यां
विद्यां प्रति तद्विच्छेदकरीति पुरुषयज्ञविद्यां स्तौति घोर
आङ्गिरसः कृष्णायोक्तेमां विद्यां किमुवाचेति तदाह ।
स एवं यथोक्तयज्ञविदन्तवेलायां मरणकाल एतन्मन्त्रत्रयं
प्रतिपद्येत जपेदित्यर्थः । किन्तदचित्तमचीणमचतं वासी-
त्येकं यजुः । सामर्थ्यादादित्यस्यं प्राणं चैकीकृत्याह । तथा
तमेवाहीच्युतं स्वरूपादप्रच्युतमपीति द्वितीयं यजुः ।
प्राणमंश्रितं प्राणस्य संश्रितं सम्यक्नूतञ्च सूक्ष्मं तत्त्वम-
सीति तृतीयं यजुः । तत्रैतस्मिन्नर्थे विद्यास्तुतिपरि दे ऋचौ
मन्त्रौ भवतो न जपार्थं त्रयं प्रतिपद्येतेति त्रित्वसङ्ख्याबाध-
नात् पञ्चसङ्ख्या हि तदा स्यात् ॥

आ० किमर्थेयं गुरुशिष्याख्यायिकेत्याह । इत्यञ्चेति ॥ अक्षितमसीति
कीदृशीं देवतां प्रत्युच्यते तत्राह । सामर्थ्यादिति ॥ निरुक्तस्य
स्तुतिसम्बन्धायोगात्पुरुषयज्ञे सवनदेवतान्तरानुपपत्तेश्च प्राणाना-
मेवाधिदैविकं रूपमादित्यास्यं जप्यमन्त्रार्थत्वेन सम्बन्धत इत्यर्थः ॥
द्वितीयमन्त्रस्यार्थान्तरं वारयति । तथेति ॥ प्रथममन्त्रवदित्यर्थः ।
न च इयोरैकार्थत्वे सत्यनन्तरस्य वैयर्थ्यं इयोरपि जप्यत्वेनो-
पयुक्तत्वादिति त्रय्यर्थं ॥ मन्त्रत्रयप्रतिपाद्यं सावित्रं तत्त्वमग्भ्या-
मसि प्रतिपादितमिति प्रत्ययदार्ढ्यार्थमाह । तत्रेति ॥ किमिति
विद्यास्तुतिपरत्वमनयोरिच्छते जपार्थत्वमेव किं न स्यात्तत्राह ।
नेत्यादिना ॥ अर्थयोग्यार्थत्वेऽपि त्रित्वसङ्ख्यायाः सत्त्वात् सा
बाध्यताशङ्काह । पद्येति ॥ अनयोग्यत्वे पद्यकं प्रतिपद्येतेति
पद्यसङ्ख्याया बक्तव्यत्वान्नित्वं बाधितं स्यादित्यर्थः ॥

भा० आत् इदित्यत्र आकारस्थानुबन्धः । तकारोऽनर्थक इच्छब्दश्च । प्रतस्य चिरन्तनस्य पुराणस्येत्यर्थो रेतसः कारणस्य वीजभूतस्य जगतः सदाख्यस्य ज्योतिः प्रकाशं पश्यन्ति । आशब्द उत्सृष्टानुबन्धः पश्यन्तीत्यनेन सम्बध्यते । किं ज्योतिः पश्यन्ति । वासरमहरहरिव तत्सर्वतो वाप्तं ब्रह्मणो ज्योतिः । निवृत्तचक्षुषो ब्रह्मविदो ब्रह्मचर्यादिनिवृत्ति-साधनेन गूढान्तःकरणा आ समन्तो ज्योतिः पश्यन्ती-त्यर्थः । परःपरमिति लिङ्गव्यत्ययेन । ज्योतिः परत्वात् ।

आ० आदित्यप्रतस्य रेतसो ज्योतिः पश्यन्ति वासरं परो यदिध्यते दिवोति मन्त्रस्य प्रतीकग्रहणमादित्यप्रतस्य रेतस इति तत्पद-च्छेदपूर्वकं व्याचष्टे । आदित्यादिना । इच्छब्दश्चानर्थक इति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ किन्तुत्कारणमित्यपेक्षायां सदेव सौम्यदमिति श्रुतिसिद्धं ब्रह्मेत्याह । सदाख्यस्येति ॥ आनन्दब्रह्मणो विद्वानिति तत् प्रतस्य ज्योतिरिति सम्बन्धो द्रष्टव्यः । उत्सृष्टानु-बन्धो भ्रस्तकारः स इति यावत् ॥ ननु ब्रह्मसत्त्वपभृतमेत-ज्ज्योतिर्न च सर्वं पश्यन्ति तत्राह । निवृत्तचक्षुष इति ॥ नि-वृत्तानि विमुखीकृतानि विषयेभ्यश्चक्षुषि करणानि येषां ते तथा एव ब्रह्मविदः कश्चिद्धोरः प्रत्यगात्मानमेतत् आदित्य-चक्षुरभूतत्वमिच्छन्निति श्रुत्यन्तरं । तत्रैवापायान्तरं सूचयति । ब्रह्मचर्यादिति ॥ स्मरणं कीर्तनं कलि, प्रेक्षणं गृह्यभाषणं । सद्-स्योऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च । एतन्मैयुनमहाङ्गं प्रव-दन्ति मनोषिषाः । विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाद्युक्तं ॥ ब्रह्म-चर्यादिपदेनाहिंसास्तेनादयो गृह्यन्ते । एतेर्निर्दंतिप्रधानैः साधनैः शुद्धमूर्हीपितमन्तःकरणं येषां ते तथा ॥ अथयस्य हेतुमाह ।

उ० उद्वयन्तमसस्परि ज्योतिः पश्यन्त उत्तरं स्वः
पश्यन्त उत्तरं देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योति-
रुत्तममिति ज्योतिरुत्तममिति ॥ ७ ॥ १७ ॥

भा० यदिध्यते दीप्यते दिवि द्योतनवति परस्मिन्ब्रह्मणि
वर्त्तमानं ॥

येन ज्योतिषेद्भूः सविता तपति चन्द्रमा भाति विद्यु-
द्विद्योतते ग्रहतारागणा विभासन्ते । किञ्चान्योन्यो मन्त्र-
दृगाह । यथोक्तं ज्योतिः पश्यन् । उद्वयं तमसोऽज्ञानल-
क्षणात्परि परस्तादिति शेषः । तमसो वा अपनेह यज्ज्यो-
तिरुत्तरमादित्यस्थं परिपश्यन्तो वयमुदगन्तेति व्यवहितेन
सम्बन्धः । तज्ज्योतिः स आत्मीयमस्मद्भूदि स्थितं । आदि-
त्यस्थञ्च तदेकं ज्योतिः । यदुत्तरमुत्कृष्टतरमूर्ध्वतरं वा
परं ज्योतिरपेक्ष्य पश्यन्त उदगन्म वयं । कथमुदगन्ते-
त्याह । देवं द्योतनवन्तं देवत्रा देवेषु सर्वेषु सूर्यं रसनां
रक्षीनां प्राणानाञ्च जगत ईरणात्सूर्यस्तमुदगन्म गत-

आ० ज्योतिः परस्तादिति । यत् स्वमहिम्नि प्रतिसृष्टीप्यते तत्परं ज्योति-
रिति सम्बन्धः ॥

दीप्यमानत्वं विद्वद्योति । येनेति ॥ मन्त्रान्तरमवतारयति ।
किञ्चेति ॥ इतश्च विद्यास्तुत्यर्थेति यावत् ॥ किमाहेत्यपेक्षायां
द्वितीयं मन्त्रमादत्ते । उद्वयमिति ॥ तं व्याकरोति । तमस
इत्यादिना ॥ तस्यैव ज्योतिषः प्रभागे ज्योतिर्गान्धस्तीत्यर्थः ॥
देवत्वेन प्रत्यगात्मत्वमाह । स्व इति ॥ तयोरेकत्वं स यच्चायमि-
त्यादिषु अत्यन्तरसिद्धदर्शयति । आदित्यस्थमिति ॥ तत्पदार्थं
त्वंपदार्थसौज्ञा तयोरेकत्वमस्ति इदानीमेकीभूतं ज्योतिर्विशि-

उ० मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदैवतमा-
काशो ब्रह्मेत्युभयमादिष्टं भवत्यध्यात्मं चाधिदैवतं

भा० वक्तो ज्योतिरुत्तमं सर्वज्योतिर्भ्य उक्तवृत्तमं । अहो प्राप्ता
वयमित्यर्थः । इदं तज्ज्योतिर्यदृग्भां स्तुतं यद्यजुस्त्वयेण
प्रकाशितं । द्विरभासो यज्ञकल्पनापरिषमाप्त्यर्थः ॥ १७ ॥

मनोमय ईश्वर उक्त आकाशात्मेति च ब्रह्मणो गुणैक-
देशत्वेन । अघेदानीं मनश्चाकाशयोः समस्तब्रह्मदृष्टि-
विधानार्थं आरम्भो मनो ब्रह्मेत्यादि । मनो मनुते अने-
नेत्यन्तःकरणं तद्ब्रह्म परमित्युपासीतेति । एतदात्मविषयं
दर्शनमध्यात्मं । अथाधिदैवतं देवताविषयमिदं वक्ष्यामः ।
आकाशो ब्रह्मेत्युपासीत । एवमुभयमध्यात्ममधिदैवतस्यो-
भयं ब्रह्मदृष्टिविषयमादिष्टमुपदिष्टं भवति । आकाश-

शा० नष्टि । यदुत्तरमिति ॥ एकत्वधीफलं कथयति । पश्यन्त इति ॥
फलमेव प्रप्रपूर्वकं विदुषोति । कथमित्यादिना ॥ फलविषयं
स्नानुभवं दर्शयति । अहो इति ॥ मन्त्राणां मन्त्रयोश्चेकवाच्य-
त्वमुपसंहरति । इदन्तदिति ॥ १७ ॥

ननु यच्चविज्ञानेन वक्ष्यमाद्यविज्ञानस्य न सङ्गतिरस्तीति
कथं पौर्वापर्यमित्याद्यज्ञानन्तरखण्डस्य व्यवहितेन सम्बन्धमाह ।
मनोमय इति । इति चेश्वर उक्त इति पूर्वेषु सम्बन्धः । तत्र
ब्रह्मणो गुणयोरेकदेशत्वेन मनश्चाकाशसोक्त इत्याह । ब्रह्मण
इति । यथोक्तगुणैकब्रह्मदृष्ट्यसमर्थस्य तयोरेव सम्पूर्वब्रह्मदृष्टि-
व्यवहारार्थमुत्तरं ग्रन्थमवतारयति । अघेति ॥ एवमुभयमुप-
दिष्टं भवतीति सम्बन्धः । तदेवोभयं विभजते । अध्यात्ममिति ॥
कथं मनोदृष्टिविषयत्वेनाध्यात्मं मनो ब्रह्मेत्युपासनं विधित्यने

उ० च ॥ १ ॥ तदेतच्चतुष्पाङ्गस्य वाक् पादः प्राणः पादः
 अक्षुः पादः श्रोत्रं पाद इत्यध्यात्ममथाधिदैवत-
 मग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः
 पाद इत्युभयमेवादिष्टं भवत्यध्यात्मं चैवाधिदैवतं

भा० मनसोः सूक्ष्मत्वात् । मनसोपलभ्यत्वाच्च ब्रह्मणो योग्यं मनो
 ब्रह्मदृष्टेः । आकाशस्य सर्वगतत्वात्सूक्ष्मत्वादुपाधिहीनत्वाच्च ।
 तदेतन्मान आत्स्यं चतुष्पाङ्गस्य । चत्वारः पादा अस्तेति ।
 कथं चतुष्पात्त्वं मनसो ब्रह्मण इत्याह । वाक्प्राणश्चक्षुः
 श्रोत्रमित्येते पादा इत्यध्यात्मं ॥

अथाधिदैवतमाकाशस्य ब्रह्मणोऽग्निर्वायुरादित्यो दिश
 इत्येते । एवमुभयमेव चतुष्पाङ्गस्यादिष्टं भवत्यध्यात्मं चैवा-
 धिदैवतञ्च । तत्र मनसो वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पाद इतर-
 पादत्रयापेक्षया । वाचा हि पादेनेव गवादिबद्धव्यविषयं
 प्रति तिष्ठति । अतो मनसः पाद इव वाक् । तथा प्राणो

भा० तथाह । मनसेति ॥ तथापि कथं ब्रह्मदृष्टेराकाशं विषयो-
 भवति न हि तेनोपलभ्यते ब्रह्मत्वात्तद्व्याह । आकाशसेति ॥
 ब्रह्मदृष्टेर्योग्यमिति पूर्वोक्तं सम्बन्धः ॥ अध्यात्ममधिदैवतं च
 विहितस्योपासनस्यानुचिन्तनं दर्शयति । तदेतदिति । मनस-
 चतुष्पात्त्वं प्रत्यपूर्वकं व्युत्पादयति । कथमित्यादिना ॥

आधिदैविकस्याकाशस्य चतुष्पात्त्वं प्रकटयति । अथेत्यादिना ॥
 मनस्याकाशयोर्बद्धं चतुष्पात्त्वं निगमयति । एवमिति । आध्या-
 त्मिकान्यादान् प्रपद्यति । तत्रेति । पादत्वं वाचो व्युत्पाद-
 यति । वाचा इति ॥ यथा गवादिर्गन्तव्यं पादेनैव प्राप्नोति
 देवदत्तोऽपि वाचैव पादेन बद्धव्यं विषयं प्रतिचभते । तेन

उ० च ॥ २ ॥ वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना
ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च
कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ३ ॥
प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा

भा० घ्राणः पादस्तेनापि गन्धविषयं प्रति च क्रामति । तथा
चक्षुः पादः श्रोत्रं पाद इत्येवमध्यात्मं चतुष्पात्वं मनसो
ब्रह्मणः । तथाधिदैवतमग्निवाय्वादित्यदिग् आकाशस्य
ब्रह्मण उदर इव गोः पादाविव स्रग्ना उपस्रभ्यन्ते । तेन
तस्याकाशस्याग्न्यादयः पादा उच्यन्ते । एवमुभयमध्यात्म-
श्चैवाधिदैवतं चतुष्पादादिष्टं भवति । तत्र वागेव मनसो
ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः । सोऽग्निनाधिदैवतेन ज्योतिषा भाति
च दीप्यते तपति च सन्नापश्चौष्यं करोति ॥

अथवा तैलघृताद्याग्नेयाशनेनेद्वा वाग् भाति च तपति
च वदनायोत्साहवती स्यादित्यर्थो विद्वत्फलं भाति च

आ० तस्या युक्तं पादत्वमित्यर्थः ॥ प्राज्ञस्य वाच इव पादत्वं दर्शयति ।
तेनापीति ॥ आधिदैविकान्पादान्वित्युच्यते । तथेति ॥ यथा
गोरुदरे पादा जघ्ना लस्यन्ते तथाकाशस्योदर इवाग्न्यादयो
जघ्ना दृश्यन्ते । तस्मात्तस्य ते पादा इव भवन्तीत्यर्थः ॥ त्रिविधपा-
दविवरणमुपसंहरति । एवमिति ॥ सम्बन्धाध्यात्मिकपादाना-
माधिदैविकपादैरधिष्ठेयतया सम्बन्धोऽनुचिन्तनीय इति दर्श-
यितुमुपक्रमते । तत्रेति ॥ सोऽग्निमेवादेरधान्तरमाह । अथ
वेति ॥ कीर्तियशसाः प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वाभ्यां भेदः सर्वत्रेत्युभ-
यतः सम्बध्यते ॥ १८ ॥ खड्गान्तरस्य सङ्गतिमाह । आदित्य

उ० भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या
यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ४ ॥ चक्षुरेव
ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स आदित्येन ज्योतिषा भाति
च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा
ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ५ ॥ श्रोत्रमेव ब्रह्मणश्चतुर्थः
पादः स दिग्भिर्ज्योतिषा भाति च तपति च
भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य
एवं वेद ॥ ६ ॥ १८ ॥ आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशस्त-
स्योपव्याख्यानमसदेवेदमग्र आसीत् ।

भा० तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं यथोक्तं वेद ।
तथा प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः ॥ स वायुना गन्धा-
त्मना भाति च तपति च । तथा चक्षुरादित्येन
रूपग्रहणाय श्रोत्रं दिग्भिः शब्दग्रहणाय विद्याफलं
ममानं सर्व्वत्र ब्रह्ममप्यन्तिरदृष्टं फलं य एवं वेद ।
द्विहृक्तिर्दशमसमाप्त्यर्था ॥ १८ ॥ आदित्यो ब्रह्मणः पाद
उक्त इति तस्मिन् मकलब्रह्मदृष्ट्यर्थमिदमारभ्यते । आदि-

आ० इति ॥ तस्येत्यादित्यो ऋद्धते ॥ अगमिष्यत्तनामरूपत्वाभि-
प्रायेणासङ्गदो गौत्रो व्याख्यातकानैवकारावच्छेभेन शङ्कते ।
नन्विति ॥ कथमसतः सञ्जायेतेति । असत्कारणत्वस्य षष्ठे
निराकारिष्यमात्रत्वात्तत्र सत्कारणं भवतु प्रकृते तु सावधारणा-
दसङ्गद्व्यादसदेव कारणं चिदस्मितमित्युदितानुदितस्योभवदि-

भा० लोत्रोत्पत्त्यादेश उपदेशस्तस्योपस्थापनां क्रियते स्तुत्य-
 र्थमसद्व्याकृतनामरूपमिदं जगदशेषमये प्रागवस्थायामु-
 त्यन्तेरासीन्न त्वसदेव । कथमसतः सञ्जायेतेत्यसत्कार्यत्वस्य
 प्रतिषेधात् । न त्विहासदेवेति विधानादिकल्पः स्यात् ।

न क्रियास्त्रिव वस्तुनि विकल्पानुपपत्तेः कथं तर्हि-
 दमसदेवेति । नन्वोचामाव्याकृतनामरूपत्वादसद्विवा-
 सदिति । नन्वेवशब्देऽवधारणार्थः सत्त्वमेव न तु सत्त्वाभाव-
 मवधारयति । किं तर्हि नामरूपव्याकृतविषये सञ्च-
 प्रयोगे दृष्टः । तच्च नामरूपव्याकरणमादित्याद्यत्तं
 प्रायशो जगतस्तदभावे ह्यन्धं तम इदं न प्रज्ञायेत ।
 किञ्च नेत्यतस्तत्स्तुतिपरे वाक्ये सदपीदं प्रागुत्पत्तेर्जगद-
 सदेवेत्यादित्यं स्तौति ब्रह्मदृष्ट्यर्थत्वाय । आदित्यनिमित्तो
 हि लोके सदिति व्यवहारः । तथाऽसदेवेदं राज्ञः

आ० कल्प इत्यर्थः ॥ क्रियायाः कर्तृतन्त्रत्वात्तद्विच्छेद्या तत्र विकल्पा-
 दस्तुगस्तु सिद्धस्य तद्विच्छेदाननुविधायित्वात्तत्र विकल्पः सम्भवति ।
 न हि स्यात्तुरेव कस्यचिदपेक्षया पुरुषो भवतीति परिहरति ।
 न क्रियास्त्रिवेति ॥ विकल्पासम्भवे वाक्यस्य गतिर्वक्तव्येति
 पृच्छति । कथमिति ॥ असञ्चस्य वा गतिरवधारणस्य वा
 पृच्छते तत्रार्थं प्रत्याह । नन्विति ॥ द्वितीयं शङ्कते । नन्वेवशब्द
 इति ॥ तस्य का गतिरिति शेषः ॥ पूर्वकाकीनसत्त्वाभिधाय-
 कासीञ्चस्य वाक्यशेषे अबलान्नोपक्रमे च सत्त्वाभावावधारणं
 विवक्षितं किन्त्वभिधायभावावधारणमादित्यस्तुत्यर्थमिति समा-
 धत्ते । सत्त्वमेवमिति ॥ क पुनरियमादित्यस्तुतिरपयुज्यते
 तत्राह । ब्रह्मदृष्टीति । जगतो नामरूपव्याकरणमादित्याद्यत्त
 मिति तदुपपादयति । आदित्येति ॥ तथापि कथमादित्यस्तुतिरि

उ० तत्सदासीत्समभवत्तदाण्डं निरवर्तत तत्सं-
वत्सरस्य मात्रामशयत तन्निरभिद्यत ते आण्ड-

भा० कुलं सर्वगुणसम्पन्ने पूर्ववर्षाणि राजन्यसतीति तद्वत् ।
न च सत्त्वमसत्त्वञ्चेह जगतः प्रतिपिपादयिषितमादित्यो
ब्रह्मेत्यादेशपरत्वात् ।

उपसंहरिष्यन्ते आदित्यं ब्रह्मेत्युपासत इति तत्सदा-
सीत्तदसच्छब्दवाच्यं प्रागुत्पत्तेः । स्मितमनिस्यन्दमस-
दिव सत्कार्याभिमुखं ईषदुपजातप्रवृत्ति सदासीत्ततो
ऽपि लब्धपरिस्यन्दं तत्समभवत् । अल्पतरनामरूपव्याक-
रणेनाङ्कुरीभूतमिव वीजं । ततोऽपि क्रमेण स्थूलीभवत्तदा
अङ्गोऽण्डं समवर्तत संवृत्तं । आण्डमिति दीर्घं छान्दसं ।
तदण्डं संवत्सरस्य कालस्य प्रसिद्धस्य मात्रां परिमाणम-
भिन्नस्वरूपमेवाशयत स्थितं बभूव । तत्ततः संवत्सरपरि-
माणत्वात्सादृशं निरभिद्यत निरभिन्नं वयसामिवाण्डं ।

आ० त्वाशङ्क्य दृष्टान्तेन दर्शयति । तथेति ॥ किञ्चोपक्रमोपसंहारैक-
रूपेणादित्ये ब्रह्मदृष्टिविधिपरमिदं वाक्यं न तस्य कारकसत्त्वे
तात्पर्यं कल्पयितुं शक्यमनन्यथासिद्धकल्पकाभावादित्याह । न
चेति ॥

तत्परत्वं कथमवगतमित्याशङ्कोपसंहारस्योपक्रमानुसारि-
त्वादित्याह । उपसंहरिष्यतीति ॥ कथं तस्यासच्छब्दवाच्यत्वं
तदाह । स्मितमिति ॥ सत्त्वं तर्हि कथमिति तदाह ।
कार्येति ॥ बीजस्योष्णतावत्कारकस्य सिद्धत्वावस्थां दर्शयति ।
ईषदिति ॥ लब्धपरिस्यन्दं प्राप्तपरिणामं सम्भूतसृष्ट्याकारेणा-
भवदित्यर्थः ॥ सृष्ट्यभूतोत्पत्त्यनन्तरं स्थूलभूतोत्पत्तिमाह । ततो

३० कपाले रजतञ्च सुवर्षञ्चाभवतां ॥ १ ॥ तद्यद्र-
जतं मेयं पृथिवी यत्सुवर्षं सा द्यौर्यज्जरायु
ते पर्वता यदुल्बं स मेघो नीहारो या धमन-
यस्ता नद्यो यद्वास्तेयमुदकं स समुद्रः ॥ २ ॥
अथ यत्तदजायत सोऽसावादित्यस्तं जायमानं
घोषा उलूलवोऽनुदतिष्ठन्तस्त्रीणि च भूतानि सर्वे

भा० तस्य निरभिन्नस्याण्डस्य कपाले द्वे रजतञ्च सुवर्षञ्चा-
भवतां संवृत्ते । तप्तयोः कपालयोर्यद्रजतं कपालमासीत्सेयं
पृथिवी । पृथिव्युपलक्षितमघोऽण्डकपालमित्यर्थः । यत्सु-
वर्षं कपालं सा द्यौर्युल्लोकोपलक्षितमूर्ध्वं कपालमित्यर्थः ॥
यज्जरायु गर्भवेष्टनं सूक्ष्मण्डस्य विशकलीभावकाले
आसीत्ते पर्वता बभूवुः । यदुल्बं यत्सूक्ष्मं गर्भपरिवेष्टनं तत्सह
मेघैः समेघो नीहारोऽवस्थायो बभूवेत्यर्थः । या गर्भस्य
जातस्य देहे धमनयः निरासा नद्यो बभूवुः । यत्तस्य
वक्षो भवं वासोयमुदकं समुद्रः । अथ यत्तदजायत गर्भरूपं
तस्मिन्मध्ये सोऽसावादित्यस्तमादित्यं जायमानं घोषाः
शब्दा उलूलव उदरवो विशीर्णरवा उदतिष्ठन्त्यित्यन्वयः

भा० ऽपीति ॥ भूतस्यस्वाकारप्राप्तेरनन्तरं पक्षीकारप्रक्रिययाऽन्यो-
न्यावयवानुप्रवेशेन सूक्ष्मभूतावस्थमासोदित्यर्थः । सूक्ष्मेभ्यश्च
भूतेभ्योऽङ्गनिर्वाप्तिं प्रतिजानीते । अङ्ग इति ॥ अस्मिन्निर्वाप्यो
भूतेभ्य इत्यर्थः ॥

अवस्थासम्बन्धेन हिममुच्यते । उदरव इत्युत्पन्नकालो न शब्द-

उ० च कामास्तस्मात्स्यादयं प्रति प्रत्यायनं प्रति
घोषा उलूलवोऽनुतिष्ठन्ति सर्वाणि च भूतानि
सर्वे चैव कामाः ॥ ३ ॥

स य एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्तेऽभ्या-
सो ह यदेनः साधवो घोषा आ च गच्छेयुरूप च

भा० ईश्वरस्त्रेवेह प्रथमपुत्रजन्मनि सर्वाणि च स्थावरजङ्गमानि
भूतानि सर्वे च तेषां भूतानां कामाः काम्यन्त इति
विषयाः स्त्रीवस्त्रास्त्रादयो यस्मादादित्यजन्मनिमिन्नीभूत-
कामोत्पत्तिस्तस्मादाद्यत्वेऽपि तस्यादित्यस्योदयं प्रति
प्रत्यायनं प्रत्यस्नगमनं च प्रत्यथवा पुनःपुनःप्रत्यागमनं
प्रत्यायनं तन्नति तन्निमिन्नीह्येत्यर्थः । सर्वाणि च
भूतानि सर्वे च कामा घोषा उलूलवस्थानुतिष्ठन्ति ॥

प्रसिद्धं हि एतदुदयादौ सवितुः । स यः कश्चिदेतमेवं
यथोक्तमहिमानं विद्वान् सस्त्रादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते स तद्भानं
प्रतिपद्यत इत्यर्थः । किञ्च बृष्टं फलमभ्यासः क्षिप्रं तद्विदो
यदिति क्रियाविशेषणमेतमेवंविदं साधवः शोभना घोषाः ।
साधुत्वं घोषादीनां यदुपभोगे . पापानुबन्धाभावः ।

भा० विशेषे प्रसिद्धाः स्त्रीवस्त्रास्त्रादय उदतिकृन्निति पूर्वेष्वसम्बन्धः ॥
किमत्र प्रमादमिच्छाश्चाह । प्रसिद्धं हीति । एतदिति
भूताद्युत्थानं । अदृष्टफलमाह लोका दृष्टफलमाचष्टे । किञ्चेति ॥
तद्विदो दृष्टफलमिति सम्बन्धः । क्रियाविशेषणमिति एवंविदं
साधवो घोषा आगच्छेयुरिति यत्तत्त्वप्रमप्रतिबन्धेनैवेत्यर्थः ।

उ० निघ्नेउेरनिघ्नेउेरन् ॥ ४ ॥ १६ ॥ इति च्छान्दो-
ग्योपनिषदि तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥
॥ ॐ ॥ जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो

भा० आ च गच्छेथुरागहेयुस्योप च निघ्नेउेरनिघ्नेउेरन्न केवल-
मागमनमात्रं घोषाणामुपसुखं येथुस्योपसुखञ्च कुर्युरि-
त्यर्थः । द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थं आदरार्थञ्च ॥ १६ ॥
इति श्रीमद्भोविन्दभवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरि-
ब्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ च्छान्दोग्यो-
पनिषद्विवरणे तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ३ ॥

॥ ॐ ॥ वायुप्राणयोर्ब्रह्मणः पादकृत्स्न्यासः पुरस्ता-
द्वर्षितः । अथेदानीं तयोः साक्षाद्ब्रह्मलेनोपास्यत्वाद्योत्तर-
मारभ्यते । सुखावशोधार्था आख्यायिका विद्यादानग्रहण-
विधिप्रदर्शनार्था च । अद्भान्नदानानुद्धृतत्वादीनाञ्च विद्या-
प्राप्तिसाधनत्वं प्रदर्श्यते आख्यायिकया । जानश्रुतिर्जन-

आ० आदित्ये ब्रह्मदृष्टिरादरस्य विषयः ॥ १६ ॥ इति श्रीमत्परमहं-
सपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दश्चान-
कृतयां च्छान्दोग्यभाष्यटीकायां तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ३ ॥

॥ ॐ ॥ आदित्यस्य सूत्रावच्छेदभेदत्वात्तदुपासनानन्तरं सूत्रो-
पासनमुपन्यस्यते । नन्वध्यात्ममधिदेवतस्य वायुप्राणयोः सूत्रात्म-
भूतयोर्वापासनं पूर्वाध्यायेऽपि व्याख्यातं ॥ तथा च कोऽत्र
विज्ञेयो येन तदुपासनं पुनरारभ्यते अत आह । वायुप्राणयो-
रिति ॥ साक्षात्पादकल्पनं विनैति यावत् ॥ ब्रह्मत्वेन ब्रह्म-
कार्यरूपेणैवेत्यर्थः । विद्येति । धर्मार्था यत्र न स्यातां शुश्रूषावापि
तद्विद्या । तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं वीजमिवोषर इति

उ० बहुदायी बहुपाक्यआस स ह सर्वत आवसथान्मा-
पयाञ्चक्रे सर्वत एव मेऽस्त्यन्तीति ॥ १ ॥ अथ ह

भा० अतस्थापत्यं । ह षेतिह्यार्थः । पुत्रस्य पौत्रः पौत्रायणः स एव
अद्धादेयः अद्धापुरःसरमेव ब्राह्मणादिभ्यो देयमस्तेति
अद्धादेयः । बह्वदायी प्रभूतं दातुं शीलमस्तेति बह्वदायी ।
बह्वपाक्यो बह्वपक्तव्यमहन्यहनि गृहे यस्यामौ बह्वपाक्यः ।
भोजनार्थिभ्यो बह्वस्य गृहेऽन्नं पच्यत इत्यर्थः । एवं गुण-
सम्यञ्चोऽथौ जानश्रुतिः पौत्रायणो विशिष्टे देशे काले च
कस्मिंश्चित् आस ह बभूव । स ह सर्वतः सर्व्वासु दिक्षु ग्रामेषु
नगरेषु चावसथान् । एतद्य वसन्ति चेच्चित्यावसथान्नाप-
याञ्चक्रे कारितवानित्यर्थः । सर्वत एव मे ममान्नं तेष्वा-
वसथेषु वसन्तोऽस्त्यन्ति भोक्ष्यन्ति इत्येवमभिप्रायः । तत्रैवं

आ० स्मृतिमनुसन्धाय पुष्कलधनमादाय रैको राज्ञे विद्यां प्रादाज्जा-
नश्रुतिश्च शास्त्रार्थं ज्ञात्वा पुष्कलधनं दत्त्वेव अद्धादिसम्यग्-
स्ततो विद्यामाददात् । तथान्योऽपि विद्याया दाता यच्चीता वा
स्यादिति तद्दानयद्दशयोर्विधिप्रदर्शनार्था चाख्यायिकेत्यर्थः ॥
ननु षट् शतानि गवामित्यादिदर्शनाद्जनदानमेव विद्यायद्दशे
साधनमिह प्रतीयते न तु अद्धादीत्याशङ्काह । अत्रेति ॥
आदिपदेन तात्पर्यप्रथिपातादयो गृह्यन्ते । आख्यायिका तदु
ह पुनरेवेत्यादि कक्ष्ययेति यावत् ॥ जनश्रुतस्य पुत्रो यस्तस्य
पौत्रः पौत्रायणः स च प्रकृतो जानश्रुतिरेवेत्याह । व्युत्स्येति ॥
अद्धया देयस्याल्पत्वशङ्कां वारयति । बह्वदायीति ॥

बह्वपाक्यस्य फलत्वमाह । भोजनेति । उक्तराज्ञो वर्तमान-
त्वाभावादसत्त्वमाशङ्कोक्तमेवमिति स्वसमीपं प्राप्तेभ्य एवा-

उ० हंसा निशायामतिपेतुस्तजैव हंसा हंसम-
भ्युवाद हो होयि भस्त्राक्ष भस्त्राक्ष जानश्रुतेः पौत्रा-
यणस्य समं दिवा ज्योतिराततं तन्मा प्रसांक्षी-

भा० सति राजनि तस्मिन् घर्माकाले हन्म्यंतस्त्रस्येऽथ ह
हंसा निशायां रात्रावतिपेतुः । अथयो देवता वा राजो
ऽन्नदानगुणैस्त्रोषिताः सन्तो हंसरूपा भूत्वा राजो
दर्शनगोचरेऽतिपेतुः पतितवन्तः । तत्तस्मिन्काले तेषां
पततां हंसानामेकः पृष्ठतः पतन्नयतः पतन्तं तं हंस-
मभ्युवादाभ्युक्तवान् हो होयीति भो भो इति समोध्य
भस्त्राक्ष भस्त्राक्ष इति आदरं दर्शयन् यथा पश्य पश्या-
स्यर्यमिति तदत् । भस्त्राक्ष इति मन्ददृष्टित्वं सूचयन्नाह ।

अथवा सम्यग्ब्रह्मदर्शनाभिमानवत्त्वान्तस्यामरुदुपाल-
श्चस्तेन पीड्यमानोऽमर्षितया तत्सूचयति भस्त्राक्ष इति ।
जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं तुल्यं दिवा द्युलोकेन
ज्योतिः प्रभास्वरमन्नदानादिजनितप्रभावजमाततं व्याप्तं

भा० र्थिभ्योऽसावन्नं ददातीत्याशङ्क्याह । स ह्येति ॥ विशिष्टान्नदानफलं
दर्शयितुमारभते । तत्रेति ॥ वाक्याद्यं दर्शयति । ऋषय इति ॥
समोध्यनाभ्यासस्य विषयमाह । आदरं दर्शयन्निति ॥ तदेव
दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति ॥ भस्त्राक्षशब्दार्थमाह । भस्त्रेति ॥
भस्त्राक्षशब्दे भस्त्राक्षविषयः सन् विशदतस्तथा मन्ददृष्टित्व-
सूचकः ॥

भस्त्राक्षशब्दस्य विषयान्तरमाह । अथवेति ॥ तस्य एतज्जा-
मिने हंसस्य महात्मा नातिक्रमणीयो विजानतेति सम्यग्दर्श-
नाभिमानशास्त्रात्तेनायमासी हंसा जानश्रुतिमति विचक्रि-

उ० स्तत्त्वा मा प्रधाक्षीरिति ॥ २ ॥ तमु ह परःप्रत्यु-
वाच कम्वर एनमेतत्सक्तं सयुग्वानमिव रैकू-
मात्येति यो नु कथं स युगवा रैकू इति ॥ ३ ॥

भा० द्युलोकस्युगित्यर्थः । दिवाक्ता वा समं ज्योतिरित्येतन्मा
प्रसाक्षीः सञ्जनं सक्तिं तेन ज्योतिषा सम्बन्धं मा कार्षी-
रित्यर्थः । तत्प्रसञ्जनेन तज्ज्योतिस्त्वा त्वां मा प्रधाक्षी-
र्मादहलित्यर्थः पुरुषव्यत्ययेन मा प्रधाक्षीरिति । तमेव-
मुक्तवन्तं पर इतरोऽयगामी प्रत्युवाच । अरे निकृष्टोऽयं
राजा वराकस्तं कं उ एनं सन्तं केन माहात्म्येनोक्तं सन्त-
मिति कुत्सयत्येनमेवं सबहुमानमेतद्वचनमात्य ॥

रैकमिव सयुग्वानं सहयुग्यथागन्ध्यावर्त्तत इति सयुगवा
रैकः । तमिवात्यैनं । अननुरूपमस्मिन्नयुक्तमीदृशं वक्तु रैक

षा० मिपुरमर्षितया पीड्यमानः सन् न त्वं घर्मं जानासि ज्ञानाभि-
मानन्तु वहसीत्युपलब्धस्तत्र भस्त्राक्षेत्युपासम्बन्ध रूपं सूचयती-
त्यर्थः ॥ पृष्ठगामी हंसो निन्दापूर्वकमयगामिनं हंसं सम्बोध
किमुक्तवानित्यपेक्षायामाह । जानश्रुतेरिति ॥ मा प्रधाक्षी-
रिति पाठे कथं मा प्रधाक्षीरित्युच्यते तत्राह । पुरुषव्यत्यये-
नेति ॥ मध्यमपुरुषं प्रथमपुरुषं कृत्वा व्याख्यानमित्यर्थः । सन्तमेनं
प्राणिमात्रं राजानमधिष्ठत्य सबहुमानमेतद्वचनमात्येति कुत्स-
यतीति सम्बन्धः ॥

तत्र वैधर्म्यं दृष्टान्तमाह । रक्षमिवेति ॥ युगं वहतीति
युग्यो बलीवर्दीऽश्वो वास्यामस्तीति युग्याश्वकटी तथा सह वर्त्तत
इति युगवा रैकः वकारो मत्वर्धीयः । त्वं रैकज्ञानमाहात्म्ययुक्तम-
धिष्ठत्य यथा प्रशंसावचनं तथा कर्मिण्यमेवं राजानमधिष्ठत्य

उ० यथाकृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं
तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्देद

भा० इवेत्यभिप्रायः । इतरश्चाह । यो नु कथं त्वयोच्यते सद्युग्वा
रैक इत्युक्तवन्नं भस्मात् आह शृणु यथा स रैकः । यथा
लोके कृतायः कृतो नाम यो द्यूतसमये प्रसिद्धश्चतुरङ्गः
स यदा जयति द्यूते प्रवृत्तानां तस्मै विजिताय तदर्थमितरे
त्रिङ्गिकांका अधरेयाः ॥

त्रेतादापरकलिनामानः संयन्ति सङ्गच्छन्त्यन्तर्भ-
वन्ति । चतुरङ्गे कृता ये त्रिङ्गिकाङ्कानां विद्यमानत्वाद्दन्त-
र्भवन्तीत्यर्थः । यथाऽयं दृष्टान्त एवमेनं रैकं कृतायस्यानीधं

आ० कथमेवमाख्येत्यर्थः ॥ उक्तं वाक्यार्थं सङ्गलयति । अननुरूपमिति ॥
अस्मिन्वराके राजनि धर्ममात्रनिष्ठे नेदमनुरूपं वचनं रैके
पुनर्विज्ञानवति यथोक्तं वचो युक्तमेवेति इतरः पृष्ठगामी
हंसो यः सद्युग्वा रैकन्त्वयोच्यते स कथं नु स्यादित्यन्वयः ॥ स
रैको येन प्रकारेण स्यात्प्रकारं प्रकृतं प्रकृतं प्रकृतं प्रतिज्ञाय प्रकार-
प्रदिदर्शयिषया दृष्टान्तमाह । यद्येति ॥ द्यूतस्य समयः सङ्गेत-
स्तदनुष्ठानकालो येन द्यूतविद्यायामेजति सोऽज्ञोऽस्य कश्चिद्वा-
गोऽयशब्दवाच्यस्तत्र चतुरङ्गो भागश्चत्वारोऽङ्गाश्चिद्गान्यस्मि-
न्निति व्युत्पत्तेः तस्मै सकृत्तनामथ्यवद्भूतेन यदा द्यूते प्रवृत्तानां मध्ये
स कोऽपि जयति तदा तस्मै कृतनामवते विजितायाधरेयाः
संयन्तीति सम्बन्धः ॥ तदर्थं व्याचष्टे । तदर्थमिति ॥ अधरेया-
न्याकरोति । अधरेया इति ॥

तानेव विशिनष्टि । त्रेतेति ॥ अक्षस्य यस्मिन्भागे त्रयोऽङ्गा
स त्रेता नामाथो भवति । यत्र तु द्वावङ्गौ स द्वापरनामकः । यत्रै-
कोऽङ्गः स कलिसञ्च इति विभागः ॥ तादर्थ्येनेतराङ्गानामन्त-
र्भावमुक्तं व्यक्तीकरोति । चतुरङ्ग इति ॥ तदन्तर्भवन्ति तस्मि-

उ० यत् स वेद स मयैतदुक्त इति ॥ ४ ॥ यदु ह

भा० त्रेतादिस्थानीयं सर्व्वं तदभिसमेति अन्तर्भवति रैक्ये ।
किन्तद्यत्किञ्च लोके सर्वाः प्रजाः साधु शोभनं धर्मजातं
कुर्वन्ति तत्सर्व्वं रैक्यस्य धर्मोऽन्तर्भवति तस्य च फले
सर्व्वप्राणिधर्माफलमन्तर्भवतीत्यर्थः ॥

तथाऽन्योऽपि कश्चिद्यस्तदेद्यं वेद । किन्तद्यदेद्यं स रैक्यो
वेद । तदेद्यमन्योऽपि यो वेद तमपि सर्व्वप्राणिधर्म-
जातं तत्फलञ्च रैक्यमिवाभिसमेतीत्यनुवर्त्तते । स एवम्भूतो
रैक्योऽपि मया विद्वानेतदुक्तः । एवमुक्तो रैक्यवत्स एव कृता-
यस्थानीयो भवतीत्यभिप्रायः । तदु ह तदेतदीदृशं हंस-
वाक्यं आत्मनः कुत्सारूपमन्यस्य विदुषो रैक्यादेः प्रशं-
सारूपमुपशुश्राव श्रुतवान् हर्म्यतलस्यो राजा जान-
श्रुतिः पौत्रायणः । तच्च हंसवाक्यं स्मरन्नेव पौनःपु-
न्येन रात्रिशेषमतिवाहयामास । ततः स वन्दिभीराजा

ष्या० नृकृते त्रेतादयस्तेऽन्तर्भवन्तीति यावत् । महासङ्ख्यायामवान्त-
रसङ्ख्यानर्भावः प्रसिद्ध एवेत्यर्थः ॥ दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिक-
माह । यथेति ॥ रैक्यमभिव्याप्य सर्व्वं समेतीत्यस्यार्थं सङ्क्रि-
पन्त्यन्तर्भवन्तीति ॥ रैक्ये सर्व्वस्थान्तर्भावं प्रश्रुपूर्व्वकं प्रकटयति ।
किन्तदित्यादिना ॥ तद्भ्रमस्य महत्त्वादन्वेषां च धर्मजातस्याल्प-
त्वात्तस्यैतरस्मिन्नन्तर्भावः सम्भवतीत्यर्थः । किञ्च सर्व्वेषां प्राणिनां
धर्मफलमल्पीयत्वात्तदे रैक्यस्य धर्मफलेऽन्तर्भवन्तीत्याह । तस्य
चेति ॥ न केवलं रैक्यस्यैतन्माहात्म्यं किन्त्वन्यापि ज्ञानवत्तास्तीति
जानश्रुतेरनुग्रहार्थमाह । तथेति ॥ प्रतिपन्नहंसवचनखेदित
इतरो राजा रात्रिशेषमतिवाह्यं श्रयणं जहृदात्मनः समीपस्थं

उ० जानश्रुतिः पौत्रायण उपशुश्राव स ह सञ्जिहान
 एव क्षत्तारमुवावाङ्गारे ह स युग्वानमिव रैकू-
 मात्येति यो नु कथं सयुग्वारैकू इति ॥ ५ ॥
 यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं-
 सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति

भा० स्तुतियुक्ताभिर्वाग्भिः प्रतिबोधमान उवाच क्षत्तारं ।
 सञ्जिहान एव शयनं निद्रां वा परित्यजन्नेव हे अङ्ग
 वत्सारे ह सयुग्वानमिव रैकूमात्य किं मां स एव स्तुत्यर्हो
 नाहमित्यभिप्रायः । अथवा सयुग्वानं रैकूमात्य गत्वा
 मम तद्दिदृक्षा तदैव इवशब्देऽवधारणार्थेऽनर्थको वा
 वाच्यः । स च क्षत्ता प्रत्युवाच रैकूानयनकामो राज्ञो
 ऽभिप्रायगो यो नु कथं सयुग्वारैकू इति राज्ञी-
 वञ्चोक्त आनेतुं तच्चिह्नं ज्ञातुमिच्छन् यो नु कथं
 सयुग्वारैकू इत्युवाचत् । स च भङ्गाच्चवचनमेवावाचत् ।
 तस्य स्मरन्म ह क्षत्ता नगरं ग्रामं वा गत्वाऽन्विष्य रैकू
 नाविदं न व्यञ्जाशिषमिति प्रत्येयाय प्रत्यागतवान् तं
 होवाच क्षत्तारमरे यत्र ब्राह्मणस्य ब्रह्मविद एकान्तेऽरण्ये
 नदीपुल्लिनादौ विविक्ते देशेऽन्वेषणानुमार्गणं भवति
 तत्तत्रैनं रैकूमर्कं गच्छ तत्र मार्गणं कुर्वित्यर्थः । इत्युक्तः

भा० स्तुतिकर्त्तारं क्षत्तारमङ्गारे हेत्यादिवाक्यमुक्तवान् ॥ तस्याभिप्राय-
 माह । स एवेति ॥ कथमिवशब्दे द्वितीयो घटते तथाह । तदेति ॥
 अवधारकस्यापि नोपयोगोऽस्तीति चेत्तत्राह । अनर्थको वेति ॥

उ० यस्तद्वेद यत्स वेद समयैतदुक्त इति ॥ ६ ॥ स ह
क्षत्राऽन्विथ नाविदमिति प्रत्येयाय तः होवा-
च यत्रारे ब्राह्मणस्यान्वेषणा तदेनमर्हति ॥ ७ ॥
सोऽधस्ताच्छकटस्य पामानं कषमाणमुपोपविवेश
तः हाभ्युवाद त्वं नु भगवः सयुग्वा रैक इत्य-
हः अरा ३ इति ह प्रतिजज्ञे स ह क्षत्राऽविद-
मिति प्रत्येयाय ॥ ८ ॥ १ ॥

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायणः षट् शतानि गवां
निष्कमश्वतरीरथं तदादाय प्रतिचत्रामे तः हा-

भा० क्षत्राऽन्विथ तं विजने देवेऽधस्ताच्छकटस्य गव्याः पामानं
कर्षमाणं कण्डूयमानं दृष्ट्वाऽयं नूनं सयुग्वा रैक इति
समीपे उपोपविवेश विनयेनोपविष्टवान् । तच्च रैकं
हाभ्युवादोक्तवान् । त्वमसि हे भगवो भगवन् सयुग्वा रैक
इत्येवं पृष्टोऽहमस्मि हि । अरा अरे इति हानादर एव
प्रतिजज्ञेऽभ्युपगतवान् । स तं विज्ञायाविदं विज्ञातवान-
स्मीति प्रत्येयाय प्रत्यागत इत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्तत्र ऋषेर्गार्हस्थ्यं प्रत्यभिप्रायं बुद्ध्वा धनार्थिताच्च
उ ह एव जानश्रुतिः पौत्रायणः षट् शतानि गवां निष्कं

आ० प्रत्रवाक्यं व्यंशये । राक्षेति । यो नु कथमित्यादि पूर्ववद्वा-
ख्येयं । तस्येति कर्मणि षष्ठी । १ ।

मया हि गार्हस्थ्यं धिक्कीर्यते तदर्घ्यं धनमर्थते न चायं
तादर्थ्येन किञ्चिदुपकर्तुमित्याशयेनानादरं विज्ञातवानस्मि

उ० भ्युवाद ॥ १ ॥ रैक्वेमानि षट् शतानि गवामयं
निष्कोऽयमश्वतरीरथो नु म एतां भगवो देव-
तां शाधि यां देवतामुपास्स इति ॥ २ ॥ तमु ह
परः प्रत्युवाचाह हारे त्वा शूद्र तवैव सह गोभिर-

भा० कण्ठहारमश्वतरीरथमश्वतरीभ्यां युक्तं तदा धनं गृहीत्वा
प्रतिचक्रमे रैक्वं प्रति गतवान् । तच्च गत्वाऽभ्युवाद
हाभ्युक्तवान् । हे रैक्वं गवां षट् शतानि इमानि तुभ्यु मया
नीतानि । अयं निष्कोऽश्वतरीरथश्चायमेतद्धनमादत्सु ।
भगवोऽनुशाधि च मे मां याञ्च देवतां त्वमुपास्ते तद्देवतो-
पदेशेन मामनुशाधीत्यर्थः । तमेवमुक्तवन्तं राजानं प्रत्यु-
वाच परो रैक्वः । अहेत्ययं निपातो विनियहार्थी यो
ऽन्यचेह त्वनर्थकः । एवञ्चदस्य पृथक् प्रयोगात् । हारेत्वा
हारेण युक्ता इत्वा गन्धी मेयं हारेत्वा गोभिः सह तवैवाशु
तवैव तिष्ठतु न ममापर्याप्तेन कर्षार्थमनेन प्रयोजनमि-
त्यभिप्रायो हे शूद्र इति ॥

षा० यदुक्तमक्षयं रैक्वं तस्य च गार्हपत्याभिप्रायं धनार्थित्वेति
शेषः । क्षत्रबचने अते सतीति सप्तम्यर्थः । धनार्थितां बुद्धेति
पूर्वैक सम्बन्धः । उ इत्यस्य पूर्ववदप्येवकारोऽर्थोऽत्रापि विनि-
यहार्थत्वसम्भवे किमित्त्वानर्थक्यमित्वात्तस्य तवैवेत्येवकारादेव
विनियहसिद्धिरित्याह । एवञ्चदस्येति । गार्हपत्यार्थित्वत्वा-
त्कर्मानुष्ठानार्थमिदं धनं तिष्ठतामिति चेन्नैतदह । न समेति ।

उ० स्त्विति तदु ह पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणः

भा० ननु राजाऽसौ चत्तृमन्मन्धात्स ह चतारमुवाचेत्युक्तं ।
विद्याग्रहणाय च ब्राह्मणसमीपोपगमात् । शूद्रस्य चान-
धिकारात् । कथमिदमननुरूपं रैक्षेणोच्यते हे शूद्रेति ।
तत्राङ्गराचार्याः । हंसवचनश्रवणात् शूद्रेणमाविवेश ।
तेनासौ शूचा श्रुत्वा रैक्षस्य महिमानं वा द्रवतीति ।
ऋषिरात्मनः परोचञ्चतां दर्शयन् शूद्र इत्याहेति ।
शूद्रवद्वाधनेनैवेनं विद्याग्रहणायोपजगामन च शूद्रश्रूषया ।
न तु जात्यैव शूद्र इति । अपरे पुनराङ्गरत्वं धनमाहृत-
मिति रूषैवेनमुक्तवाञ्छूद्र इति ।

भा० शूद्रशब्देन जानश्रुतेः सम्बोधनमनुचितमिति चोदयति ।
नन्विति ॥ तस्याशूद्रत्वे हेत्वन्तरमाह । विद्याग्रहणायेति ॥
तस्य श्रुतिद्वारा विद्याधिकारो नास्तीत्ययं शूद्राधिकारयो निर्द्धारि-
रितिभित्वाशयेनाह । शूद्रस्य चेति ॥ जानश्रुतेः सति क्षत्रियत्वे
शूद्रसम्बोधनमयोग्यमित्युपसंहरति । कथमिति ॥ न जाति-
शूद्रो जानश्रुतिः किन्तु क्षत्रियोऽस्मिन् गौणः शूद्रशब्द इत्येकीय-
मतोपन्यासेन परिहरति । तत्रेति ॥ तेन शूद्राविवृत्तेनासौ
जानश्रुतिः शूचा हेतुना रैक्षमात्रवतीति शूद्रः श्रुत्वा वा हंस-
वाक्यं रैक्षमात्रवतीति नैमित्तिकं तत्र शूद्रपदमित्यर्थः । तथापि
किमिति शूद्रपदेन राजानमृषिः सम्बोधयतीत्याशङ्क्याह । ऋधि-
रिति ॥ उक्तप्रकारद्वयसमीपवितिशब्दः ॥ प्रकारान्तरेण जान-
श्रुतेः शूद्रत्वं गौणं व्युत्पादयति । शूद्रवदेति ॥ न च शूद्रश्रूषया
तेन शूद्र इति शेषः । मुख्यंशूद्रत्वं क्षत्रसम्बन्धेन व्यावर्त्तयति ।
न त्विति ॥ क्षत्रिये जानश्रुतौ शूद्रशब्दप्रसृतौ निमित्तान्तरमाह ।
अपरे पुनरिति ॥

उ० सहस्रं गवां निष्कमश्वतरीरथं दुहितरं तदा-
 दाय प्रतिचक्रमे ॥ ३ ॥ तं हाभ्युवाद रैक्वेदं
 सहस्रं गवामयं निष्कोऽथमश्वतरीरथ इयं जा-
 याऽयं यामो यस्मिन्नास्सेऽन्वेव मा भगवः शाधीति
 ॥ ४ ॥ तस्या ह मुखमुपोद्गृह्णुवाचाजहारेमाः

भा० लिङ्गञ्च ब्रह्माक्षरणे उपादानं धुन्येति । तद् दुर्धर्मतं
 ज्ञात्वा पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणो गवां सहस्रमधिकं
 जायाञ्चर्षेरभिमतां दुहितरमात्मनस्तदादाय प्रतिचक्रमे
 क्रान्तवान् । रैक्वेदं गवां सहस्रमयं निष्कोऽथमश्वतरीरथ
 इयं जायार्थं मम दुहिता नीताऽयञ्च यामो यस्मिन्नास्से
 तिष्ठसि म च त्वदर्थं मया कल्पितः । तदेतत्सर्वमादायानु-
 शाश्वेव मा मां हे भगव इत्युक्तः । तस्या जायार्थंमानीताया
 राज्ञो दुहितुर्ह एव मुखं द्वारं विद्याया दाने तीर्थमुपो-
 द्गृह्णुञ्जानन्नित्यर्थः । ब्रह्मचारी धनदायी मेधावी श्रोत्रियः
 प्रियो विद्याया विद्यां यः प्राह तानि तीर्थानि षण्णमेति
 विद्याया वचनं विज्ञायते । एवं जानन्मुपोद्गृह्णुवाचोक्तवान् ।
 आजहार आहृतवान् । भगवान् यदीमा गावो यथा-

था० तत्र गमकं दर्शयति । लिङ्गञ्चेति । यदुर्धर्मतमधिकधनार्थि-
 त्वमिति यावत् । आधिक्यं षट्शतेभ्यः सक्ताद्यादिति श्लेषः ।
 विद्यादानेन तस्या द्वारत्वं तद्द्वारं ब्रह्मदानदानतीर्थतां जान-
 न्नुवाचेति सम्बन्धः । धनदातुर्विद्यादानतीर्थत्वे प्रमादमाह ।
 ब्रह्मचारीति । तस्या द्वारतां विद्यादाने, तद्द्वारंतीर्थतां च

उ० शूद्र अनेनेव मुखेनालापयिथथा इति ते हैते
 रैकूपर्षी नाम महावृषेषु यत्रास्मा उवास स तस्मै
 होवाच ॥ ५ ॥ २ ॥

भा० न्यङ्कनं तत्साध्विति वाक्यशेषः । शूद्रेति पूर्वोक्तानुक्ति-
 मात्रं न तु कारणान्तरापेक्षया ।

पूर्ववदनेनैव मुखेन विद्यायद्वेषुतीर्थेनालापयिष्यथ
 आलापयसीति मां भाषयसीत्यर्थः । ते हैते ग्रामा
 रैकूपर्षी नाम विख्याता महावृषेषु देशेषु यत्र येषु ग्रामेषु-
 वासोषितवान् रैकस्तानमौ ग्रामानदादस्मै रैकाय राजा
 तस्मै राज्ञे धनं दत्तवते इ किलोवाच विद्यां स रैकः ॥
 २ ॥ वायुर्व्याव संवर्गो वायुर्वाङ्मो वावेत्यवधारणार्थः । संवर्गः
 संवर्जनात्सङ्गुष्टणात्सङ्गुष्टनादा संवर्गः । वक्ष्यमाणा अग्न्याद्या
 देवता आत्मभावमापादयतीत्यतः संवर्गः । संवर्जनाख्यो
 गुणो ध्येयो वायुवत् । कृतायान्तभावदृष्टान्तात् कथं संवर्गत्वं

आ० जानन्नुवाचेत्सुक्तमनुवदति । एवं जानन्निति ॥ किमुक्तमित्यपे-
 क्षायामाह । आज्ञारेति ॥

तत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह । पूर्ववदिति ॥ अल्पधनदृष्ट्या-
 निष्कार्यां कारणापेक्षायाम् शूद्रेति सम्बोधनवदित्यर्थः । रैकैष्य
 ग्रामादिकं शूद्रोष्वा विद्या जानन्नुतये दत्तेत्स्मान् प्रति श्रुति-
 र्ज्ञापयति । ते हैत इति ॥ महावृषेषु महापुण्येभ्य इति यावत् ॥ २ ॥
 कथं विद्यामुक्तवानिच्छाप्रज्ञाधिदैवतं तदुक्तिप्रकारं दर्शयति ।
 वाचरित्वादिना ॥ प्रायो वाच संवर्ग इति वक्ष्यमाणेनापुनरुक्त-
 तार्थवाचं क्वाचुष्टे । वायुर्वाङ्म इति ॥ संवर्जनादित्यस्य व्याख्यासङ्ग-

उ० वायुवीव संवर्गो यदा वा अग्निरूद्वायति वायु-
मेवाप्येति यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति
यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ॥ १ ॥

यदाप उच्छुथन्ति वायुमेवापि यन्ति वायुर्देवै-
तान्सर्वीन्संवृद्धं इत्यधिदैवतं ॥ २ ॥ अथाध्यात्मं
प्राणो वाव संवर्गः स यदा स्वपिति प्राणमेव

भा० वायोरित्याह । यदा अस्मिन्काले वै अग्निरूद्वायत्युद्वासनं
प्राप्नोतीत्युपशान्ति तदाभावग्निरवायुमेवाप्येति । वायुः
स्वाभाव्यमपि गच्छति । तथा यदा सूर्योऽस्तमेति वायु-
मेवाप्येति । यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ॥

ननु कथं सूर्याचन्द्रमसोः स्वरूपावस्थितयोर्वायावपि
गमनं । नैष दोषः । अस्तमनेऽदर्शनप्राप्तेर्वायुनिमित्तत्वात् ।
वायुना ह्यस्त्वं नीयते सूर्यः । चलनस्य वायुकार्यत्वात् । अथ
वा प्रसूये सूर्याचन्द्रमसोः स्वरूपभ्रंशे तेजोरूपयोर्वाया-
वेवापि गमनं स्यात् । तथा यदा आप उच्छुथन्त्युच्छ्वेष-

भा० इत्यादिति सङ्ग्रहपक्षं समर्थयते । वक्ष्यमाणा इति । किमिति
संवर्गत्वं वायोऽपदिश्यते तत्र दृष्टान्तश्रुतिं प्रमादयति । कृता
इति । सङ्ग्रहबाधेयुक्तं पक्षमाकाङ्क्षापूर्वकं व्युत्पादयति ।
अथमित्यादिना ।

सूर्याचन्द्रमसोर्वायावपि गमनमाक्षिपति ॥ नन्विति ॥ आप्र-
णयान्तयोरधिकारपदे स्थित्वाङ्गीकारात्स्वरूपावस्थितत्वं व्युत्पाद-
यति । वायुना हीति । सूर्यग्रहणं चन्द्रमसोऽप्युपलक्ष्यं गान-
कर्हि वायावप्ययः सूर्यादेरित्याह पक्षान्तरमाह । अथ-

उ० वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः
 प्राणो ह्येवैतान्सर्वान् संवृङ्क्त इति ॥ ३ ॥ तौ वा
 एतौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेषु ॥ ४ ॥
 अथ ह शैानकञ्च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्ष-
 सेनिं परिविथ्यमाणौ ब्रह्मचारी विभिक्षे तस्मा

भा० माभ्रवन्ति तदा वायुमेवापि यन्ति । वायुर्हि यस्मादेव
 एतान्म्याद्यान्महाबलान्संवृङ्क्ते अतो वायुः संवर्गगुण उपास्य
 इत्यर्थः । इत्यधिदैवतं दैवतासु संवर्गदर्शनमुक्तं । अथान्तर-
 मध्यात्ममात्मनि संवर्गदर्शनमिदमुच्यते । प्राणो मुख्यो वाव-
 संवर्गः । स पुरुषो यदा यस्मिन्काले स्वपिति प्राणमेव वाग-
 प्येति वायुमिवाग्निः प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः ।
 प्राणो हि यस्मादेवैतान्वागादीन्सर्वान्संवृङ्क्त इति । तौ वा
 एतौ द्वौ संवर्गौ संवर्जनगुणौ वायुरेव देवेषु संवर्गः प्राणः
 प्राणेषु वागादिषु मुख्यः ॥

अथैतयोः स्तुत्यर्थमियमाख्यायिका आरभ्यते । हेत्यै-
 तिह्यार्थः । शैानकञ्च शुनकस्यापत्यं शैानकं कापेयं कपि-

ष्या० वेति ॥ सङ्कतिसमये हि संहरतीवेत्यर्थः । कथं प्राणस्य संव-
 र्गत्वमत्याशङ्क्याह । स पुरुष इति । तस्मात्संवर्ग इत्यध्यात्म-
 मिति शेषः । वायुप्राणावधिदैवताध्यात्मभेदेन संवर्गगुणावृत्ता-
 नुपसंहरति । ताविति ।

अथ हेत्वाद्यनन्तरवाक्यं व्याचष्टे । अथैतयोरिति ॥ ब्रह्म-
 विष्णोश्चैव ब्रह्मविदां मध्ये शूरमात्मानं मन्वमान इति यावत् ।
 बुद्धा लिङ्गविशेषेणेति शेषः ॥ जिज्ञासमानावित्युक्तमेव अगति ।

उ० उ ह न ददतुः ॥ ५ ॥ स होवाच महात्मन-
श्चतुरो देव एकः कः स जगार भुवनस्य गोपा-
स्तं कापेयं नाभिपश्यन्ति मन्थी अभिप्रतारि-
न्बहुधा वसन्नं यस्मै वा एतदन्नं तस्मा एत-

भा० गोचमभिप्रतारिणं च नामतः कक्षसेनस्यापत्यं काक्षसेनि ।
भोजनायोपविष्टौ परिविध्यमाणौ स्रपकारैर्ब्रह्मचारी ब्रह्म-
विच्छौण्डो विभिचे भिक्षितवान् । ब्रह्मचारिणो ब्रह्मवि-
श्रानितां बुद्ध्वा तं विजिज्ञासमानौ तस्मा उ ह भिक्षां न
ददतुर्न दत्तवन्तौ ह । किमयं वक्ष्यतीति । स होवाच
ब्रह्मचारी महात्मनश्चतुर इति द्वितीया ब्रह्मवचनं ।
देव एकोऽग्न्यादीन् वायुर्वागादीन् प्राणः । कः स
प्रजापतिर्जगार यसितवान् । कः स जगारेति प्रश्नमेके
मन्यन्ते । भुवनस्य भवन्त्यस्मिन्भूतानीति भुवनं भूरादिः
सर्वा लोकास्तस्य गोपा गोपायिता रक्षिता गोपेत्यर्थः ।

व्या० किमयमिति ॥ चतुर इति द्वितीयाब्रह्मवचनदर्शनान्महात्मन
इति तादृगवेत्याह । द्वितीयेति ॥ यदा महात्मन इत्यस्य पञ्च-
म्यादौ चतुर इत्यस्य च समीचीने प्रयोगदर्शनात् ॥ इह तथा
माभूदिति मत्वाह । महात्मन इति ॥ अतो हि जगारेति
सम्बन्धः । कः शब्दः प्रजापतिविषयो व्याख्यातः । सम्बन्धि पञ्चान्त-
रमाह । कः स इति । यस्तज्जगार स कः स्यादिति प्रश्नमेके
वदन्तीत्यर्थः ॥

उ० नू दत्तमिति ॥ ६ ॥ तदु ह शौनकः कापेयः
 प्रतिमन्वानः प्रत्येयायात्मा देवानां जनिता
 प्रजानां हिरण्यदंष्ट्रे बभसोऽनसूरिर्महान्-

भा० तं कं प्रजापतिं हे कापेय नाभिपश्यन्ति न जानन्ति मर्त्या
 मरणधर्माणोऽविवेकिनो वा । हेऽभिप्रतारिन्बहुधा
 ऽध्यात्माधिदैवताधिभूतप्रकारैर्वसन्तं । यस्मै वा एतदहन्य-
 हन्यस्मदनायाद्विद्यते संस्क्रियते तस्मै प्रजापतये एतदक्षं
 न दत्तमिति । तदु ह ब्रह्मचारिणो वचनं शौनकः कापेयः
 प्रतिमन्वानो मनसालोचयन् ब्रह्मचारिणं प्रत्येयाय आजं-
 गाम । गत्वाऽऽह यं त्वमवोचो न पश्यन्ति मर्त्या इति तं वयं
 पश्यामः कथमात्मा सर्वस्य स्थावरजङ्गमस्य । किञ्च देवा-
 नामग्न्यादीनामात्मनि संहृत्य ग्रसित्वा पुनर्जनितोत्पाद-
 यिता वायुरूपेणाधिदैवतमग्न्यादीनां । अध्यात्मञ्च प्राण-
 रूपेण वागादीनां प्रजानाञ्च जनिता ।

आ० अक्षारं प्राणमात्मानं यैकत्वेन पश्यन् ब्रह्मचारी मद्भ्यं भिक्षां
 यन्न ददतुर्भवन्तौ तत्तस्मै देवायैव न ददतुरित्यक्षत्वमेव तयो-
 र्दर्शयन्नाह । यस्मा इति ॥ दर्शनमेव प्रश्नद्वारा विशदयति ।
 कथमित्यादिना ॥ अधिदैवतमग्न्यादीनां वायुरूपेण जनितेति
 सम्बन्धः । तस्याः प्राथमिकं कृत्वा दर्शयति । आत्मनोति ॥
 अग्न्यादीन् प्रलयकाले देवः स्वात्मनि वायुरूपेण ग्रसित्वा पुनरु-
 त्पन्नवस्थायामुत्पादयितेति योजना ॥ अध्यात्मं वागादीनपि
 स्थापयस्थायी स्वात्मनि प्राणरूपे संहृत्य पुनः प्रवोधावस्थायी
 तेषामुत्पादयिता देवः प्राणरूपेणैवाह । अध्यात्मश्चेति ॥

उ० मस्य महिमानमाहुरनद्यमानो यदननुमतीति वै
 वयं ब्रह्मचारिन्नेदमुपास्महे दत्तास्मै भिक्षामिति
 ॥ ७ ॥

भा० अथ वा आत्मा देवानामग्निर्वागादीनां। जनिता
 प्रजानां स्थावरजङ्गमादीनां। हिरण्यदंष्ट्रोऽमृतदंष्ट्रोऽभयदंष्ट्र
 इति यावत्। बभसो भक्षणशीलोऽनसुरिः। सुरिर्मंधावी
 न सुरिरसुरिस्तत्प्रतिषेधेऽनसुरिः सुरिरेवेत्यर्था मद्यान्तम-
 तिप्रमाणमप्रमेयमस्य प्रजापतेर्महिमानं विभूतिमाहुर्ब्रह्म-
 विदः। यस्मात्स्यमन्यैरनद्यमानोऽभक्ष्यमाणो यदननु-
 मग्निवागादिदेवतारूपमन्ति भक्षयतीति। वै इति निर-
 र्थकः। वयं हे ब्रह्मचारिन् आ इदमेवं यथोक्तलक्षणं ब्रह्म
 वयं आ उपास्महे। वयमिति व्यवहितेन सम्बन्धः। अन्ये
 न वयमिदमुपास्महे किन्तर्हि परमेव ब्रह्मोपास्महे इति
 वर्णयन्ति ॥

आ० देवानामग्न्यादीनां प्रजानां वागादीनाश्च जनितेत्युक्तं ॥
 सम्प्रति व्याख्यानरमाह। अथ वेति ॥ अभयदंष्ट्रः सर्वसंहर्तु-
 रपि न काचन ग्लानिर्भवतीत्यर्थः ॥ प्रजापतेर्महिमेति प्रमाणं
 प्रकटयति। यस्मादिति ॥ इतिशब्दात्परस्ताद्यच्छब्दस्य सम्बन्धः।
 तदर्थश्च यस्मादित्युक्तस्तस्मात्प्रजापतेर्महिमानमतिप्रमाणमाहु-
 रिति पूर्वञ्च सम्बन्धः ॥ वै वयमित्यादि भागं पदच्छेदपूर्वक-
 मादाय व्याचष्टे। वयमित्यादिना ॥ क्रियापदेन वयमित्यस्य
 सम्बन्धमुक्तमुपपादयति। वयमितीति ॥ ब्रह्मचारिन्निरं वय-
 मासमन्तादुपास्महे। ब्रह्मेत्युक्त्वा प्रकारान्तरेण पदच्छेदपूर्वकं
 व्याख्यानरमाह। अन्येनेति ॥

उ० तस्मा उ ह ददुस्ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये
दश सन्नस्तत्कृतं तस्मात्सर्वीसु दिक्ष्वनुमेव दशकृ-

भा० दत्ताऽसौ भिचामित्यवोचद् षट्यांस्तस्मा उ ह ददु-
स्ते हि भिचां । ते वै ये यस्यन्तेऽग्न्यादयो चस्य
तेषां यसिता वायुः पञ्चान्ये वागादिभ्यः । तथाऽन्ये
तेभ्यः पञ्चाध्यात्मं वागादयः प्राणश्च ते सर्व्वे दश
भवन्ति सङ्ख्याया दश सन्नस्तत्कृतं भवति ते चतुरङ्ग
एकायः । एवं चत्वारस्त्यङ्काय एवं त्रयोऽपरे द्व्यङ्कायः ।
एवं द्वावन्यावेकाङ्कायः । एवमेकोऽन्य इति । एवं दश

भा० श्रौतकस्याभिप्रतारिणश्च ज्ञानातिशयं दर्शयित्वा यतिश्च
ब्रह्मचारी चेत्यादिस्मृतिमनुष्यत्वाद् । दत्तेति ॥ आख्यायिका-
द्वारा प्रकृतायां संवर्गविद्यायामात्मा देवानामित्यादि गुणजा-
सम्पदिश्य गुणान्तरमुपदेष्टुमनन्तरवाक्यमवतारयति । ते वा
इति ॥ तद्वाच्ये । ये यस्यन्त इति ॥ त एते वागादिभ्यः सका-
शादन्ये पञ्चेति सम्बन्धः ॥ अधिदैवतमग्न्यादीन् वायुसहितान्य-
स्रोक्ता तेनैव प्रकारेणाध्यात्ममपि तेभ्यः सकाशादन्ये प्राणसहिता
वागादयः पञ्च सन्तीत्याह । तथेति ॥ अवान्तरसङ्ख्याविनि-
वेशमुक्त्वा तत्रैव महासङ्ख्यानिवेशं दर्शयति । ते सर्व्व इति ॥
दशसङ्ख्यासम्बन्धात्तेषां सङ्ख्येति कृतायोपलक्षितं द्यूतं कृतमि-
त्युच्यते । तत्र दशसङ्ख्यावत्त्वस्य वक्तव्यत्वादिति द्रष्टव्यं ॥

यदुक्तमग्न्यादयो वागादयश्च दश सन्नस्तत्कृतं भवतीति तदुप-
पादयति । चतुरङ्ग इत्यादिना ॥ एकस्तावदयो द्यूते चतुरङ्गे दृश्यते
तद्दशग्न्यादयो वागादयश्च यस्यमानास्तत्कारो भवन्ति । यथा द्यूते
जेता नामको यस्यङ्गे षट्पते तथाग्न्यादयो वागादयश्चैकैकान्यु-
नास्त्रयस्तथा च तत्र द्वापरनामा यो द्यूङ्गे जायते तद्दवागादि-
भ्यग्न्यादिषु च द्वौ द्वौ वर्जयित्वा द्वौ द्वौ भवतः । तथा च तत्र
कणिसञ्ज्ञायो भवत्तेकाऽङ्गे योऽग्न्यादीनां यसिता वायुर्वागा-

उ० तं सैषा विराड्नादी तयेदं सर्वं दृष्टं सर्व-

भा० सन्तस्तत्कृतं भवति । यत एवं सर्वासु दिक्षु दशस्यग्न्याद्या
वागाद्याश्च दश सङ्ख्यासामान्यादन्नमेव । दशाक्षरा विरा-
द्विराडन्नमिति हि श्रुतिः । अतोऽन्नमेव दशसङ्ख्यात्वात् ।
तत एव दशकृतेऽन्नर्भावाच्च चतुरायत्वेनेत्येवोचाम ॥

सैषा विराड्दशसङ्ख्या सत्यन्नञ्जादिनी च कृत-
त्वेन । कृते हि दशसङ्ख्यान्तर्भृताऽतोऽन्नमन्नादिनी च सा ।

आ० दीनां प्रसिता प्राणस्यैकस्तेभ्यो यस्यमानेभ्योऽन्य इत्येवं प्रसिद्ध-
त्वेन च दश सन्तस्ते पूर्वोक्तं कृतं भवतीत्यर्थः । द्युतस्य सर्वा-
न्नात्तत्त्वप्रसिद्ध्या दशसङ्ख्यावतां देवानां कृतत्वसम्पादनेनात्तत्वं
सम्पादितं ॥ इदानीं दशसङ्ख्यावत्त्वेनैव विराट्त्वसम्पादनेन तेषां-
मन्नत्वं सम्पादयति । यत इति ॥ अग्न्यादिषु वागादिषु च
मिलितेषु दशसङ्ख्यावत्त्वेऽपि कथमनेन तदत्वं तथा च कथं
सङ्ख्यासामान्यं तेषामन्नसङ्ख्यासामान्यसम्पादनमित्याशङ्क्याह ।
दशाक्षरेति ॥ विराड्दशसङ्ख्यावती प्रसिद्धा सा चान्नमिति
श्रूयते तथा च यथोक्तं अग्न्यादिषु वागादिषु च समुदितेषु
सङ्ख्यासामान्याद्विराट्त्वं सम्पाद्यान्नत्वसम्पादनं सुशकमित्याह ।
अत इति ॥ तेषु कृतत्वेनान्नत्वं सम्पादितमुपसंहरति । तत
एवेति ॥ द्युतस्यायचतुष्टयविशिष्टत्वेन कृतत्वेन कृतोपलक्षितेन
तत्र दशसङ्ख्यायाः सत्त्वात्तत एवं सङ्ख्यासामान्यादग्न्यादयश्च
कृतं भवति ततश्च तेषामत्तत्वमुक्तमित्यर्थः ॥

सम्पत्ति कृतेष्वग्न्यादिषु विराट्त्वमन्नत्वमत्तत्वमिति अथमुपसं-
हरति । सैषेति ॥ विराजो विधेयत्वात्तस्याश्च स्त्रीलिङ्गतया सैषेति
विधेयलिङ्गभाजनं । त एते प्रकृता देवा विराडित्यवगन्तव्याः । सा
च दशदेवतात्मिका दशसङ्ख्यावती भवत्यन्नमिति देवतानामन्नत्व-
सिद्धिः । अग्नादीत्यस्य विराजा सम्बन्धाद्गनादिनीति व्याख्यातं ।
ततश्च देवतात्मिका विराट् कृतत्वेनाग्नादीनीति तदात्मनानाम

उ० मस्येदं दृष्टं भवत्यन्नादो भवति य एवं वेद य
एवं वेद ॥ ८ ॥ ३ ॥ सत्यकामो ह जाबालो जबालां

भा० तथा विद्वान्देवतात्मभूतः सन् विराट्त्वेन दशसङ्ख्यायां
कृतसङ्ख्यायान्नादी तयान्नादिन्येदं सर्वं जगत् दश-
दिकसंख्यं दृष्टं कृतसङ्ख्याभूतयोपलब्धं । एवंविदोऽस्य सर्वं
कृतसङ्ख्याभूतस्य दशदिकसम्बद्धं दृष्टमुपलब्धं भवति ।
किञ्चान्नादस्य भवति य एवं यथोक्तदर्शी । द्विरभ्यास
उपासनसमाप्त्यर्थः ॥ ३ ॥

सर्वं वागाद्यान्यादि चान्नादत्वं संस्तुतं जगदेकीकृत्य
षोडशधा प्रविभज्य तस्मिन् ब्रह्मदृष्टिर्विधातव्येत्यारभ्यते ।
अङ्गातपसोर्ब्रह्मोपासनाङ्गत्वप्रदर्शनायाख्यायिका । सत्य-

शा० ग्यादीनामप्यत्त्वसिद्धिरित्यर्थः । विराट्त्वेनात्तत्त्वं कृतत्वेनात्तत्त्व-
चेति सम्यक्तद्दयमग्न्यादौ दर्शितमुपसंहरति । कृते हीति ॥
कृतोपलक्षिते द्यूते दशसङ्ख्यान्तर्भूताप्रसिद्धा । सा चाग्न्यादौ
दर्शिता । तथा च सङ्ख्यासामान्याद् द्यूतगतमत्तत्वमग्न्यादिषु
सम्पाद्यते । तेनेदं दशकमन्नादीत्युच्यते विराड्वेदे दशसङ्ख्यावती-
त्युक्तं । सा चान्नं विराडन्नमित्युक्तत्वात् । ततश्च विराट् सम्यक्तया
भवति प्रकृतं दशकमन्नमित्यर्थः ॥ सगुणं संवर्गदर्शनमुक्त्वा
सत्कणं ब्रह्मं विद्वत्स्वरूपं सङ्गिरते । तथेति ॥ यथाग्न्यादीनां
विराट्त्वेनात्तत्त्वं कृतत्वेन चान्नादत्वं तथा वायुमग्न्याद्यात्मकं
प्राणश्च वागाद्यात्मकमेकीकृत्यात्मत्वेन विद्वान्दश देवताः स्वयम्भूतः
सन् दशसङ्ख्याया विराट्त्वेनान्नं कृतशब्दितयुगं तद्गतदशस-
ङ्ख्यावच्छिन्नतया कृतत्वेनान्नादी भवतीत्यर्थः । फलोक्त्युपयोगि-
त्वेनार्थान्तरमाह । तथेति ॥ कृतोपलक्षितद्यूतस्यसङ्ख्यावच्छि-
न्नत्वेनावस्थितयान्नत्वेनान्नादित्वेन यवस्थिततया सर्वमिदं जगद्-
शसु दिक्षु संस्थितं दृष्टमुपलब्धं भवति न हि देवतादशकं हित्वा

उ० मातरमामन्त्रयाञ्चक्रे ब्रह्मचर्यं भवति विव-
त्स्यामि किं गोत्रोऽन्वहमस्मीति ॥ १ ॥ सा
हैनमुवाच नाहमेतद्देद तात यद्गोत्रस्त्वमसि

भा० कामो ह नामतो ह शब्द ऐति ह्यार्थो जबालाया अपत्यं
जाबालो जबालां स्त्रां मातरमामन्त्रयाञ्चक्रे आमन्त्रित-
वान् । ब्रह्मचर्यं स्वाध्यायग्रहणाय हे भवति विवत्स्याम्याचा-
र्यकुले । किं गोत्रोऽहं किमस्य मम गोत्रं सोऽहं किंगोत्रो
ऽहमस्मीति । एवं पृष्टा जबाला सा हैनं पुत्रमुवाच नाह-
मेतत्तव गोत्रं वेद हे तात यद्गोत्रस्त्वमसि कस्मान्न वेत्सी-
त्युक्ताह । बह्वर्हं गृहे परिचर्याजातमतिथ्यभ्यागतादि

आ० जगन्नाम किञ्चिदस्ति तथा च दृष्टे देवतादशके दृष्टमेव सर्वं
जगद्भवेदित्यर्थः ॥ भूमिकामेवं कृत्वा विद्याफलं दर्शयति । एवं-
विद इति ॥ वार्थुं प्राणमत्तारमात्मत्वेन पश्यतः कृतसङ्ख्यावच्छि-
न्नतया स्थिरस्य दशदेवताभूतस्य सर्वं जगद्दृश्यं भवति । दृष्टदे-
वतातिरिक्तस्य जगतोऽभावादित्यर्थः ॥ ३ ॥ यो यद्योक्तदर्शी
प्राणो भूत्वा सर्वत्रान्नादश्च भवतीति फलान्तरं पृथ्वीं सम्बन्धं
दर्शयितुमुत्तरस्य तात्पर्यमाह । सर्वमिति ॥ एकीकृत्य कारण-
रूपेणैकमादायेत्यर्थः ॥ तर्हि तस्मिन् ब्रह्मदृष्टिरेव विधीयतां
किमित्याख्यायिका प्रणीयते तत्राह । अद्वातपसोरिति ॥
ब्रह्मचर्यवासस्योद्देशं फलं दर्शयति । स्वाध्यायेति ॥ आचार्यो
हि माणवकमुपनयते विज्ञातकुलगोत्रमेवेति मन्वानः पृच्छति ।
किंगोत्रोऽहमिति ॥ अतिथ्यभ्यागताद्यधिकृत्य परिचर्याजातं
बह्वर्हं चरन्ती भक्तृगृहे यतोऽहं स्थिता तेन परिचरन्ती
सती परिचर्याचित्ततया गोत्रादीन्नापृच्छं । तथा च तस्मिन्ने
मने मम नासौदिति गोत्रादिप्रनाभावे ह्येतन्ममाह ।
यौवनेति ॥ यद्यपि तस्यामवस्थायां लज्जया गोत्रादिना-

उ० बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे
साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामा-
हमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसि स सत्यकाम
एव जाबालो ब्रवीथा इति ॥ २ ॥

स ह हारिद्रुमतं गौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं

भा० चरन्नाहं परिचारिणी परिचरन्तीति परिचरणशीलैवाहं
परिचरणचित्ततया गोत्रादिस्मरणे मम मनो नाभूत् ।
यौवने च तत्काले त्वामलभे लभ्यवत्यस्मि । तदेव ते
पितोपरतः । अनाथाऽहं साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि ।
जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसि स त्वं
सत्यकाम एवाहं जाबालोऽस्मीत्याचार्याय ब्रवीथाः ।
यथाचार्य्येण पृष्ट इत्यभिप्रायः ।

स ह सत्यकामो हारिद्रुमतं हारिद्रुमतोऽपत्यं हारि-
द्रुमं गौतमं गोत्रत एत्य गतोवाच ब्रह्मचर्यं भगवति

आ० प्राचीनतथापि कालान्तरे किमिति पितरं न पृष्ठवतीत्याशङ्काह ।
तदेवेति ॥ तथापि किमित्यन्यमभिन्नं नाप्राचीरित्याशङ्काह ।
अत इति ॥ प्रथमं लज्जया पितरं प्रति न प्रश्नः पुनश्च तस्यो-
परतत्वात्प्रश्नान्न दुःखबाज्ज्यादन्यं प्रति प्रश्न इति स्थिते प्रश्ना-
भावफलमाह । साहमिति ॥ किं तर्हि तव ज्ञानमस्ति तदाह ।
जबाला त्विति ॥ एवं स्थिते किमाचार्य्यं प्रति मया ब्रह्मचर्य्यमि-
त्याशङ्काह । स त्वमिति ॥ नापृष्टः कस्यचिद्द्रूयादिति न्यायं
सूचयति । यदिति ॥

माहवचनश्रवणानन्तरं किं कृतवानित्यपेक्षायामाह । स हेति ॥
आचार्य्यसमीपे ब्रह्मचर्य्यवासः शिष्यभावादृते न सिध्यति इत्यभि-

३० भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवन्नमिति ॥ ३ ॥ तः
 होवाच किं गोत्रो नु सोम्यासीति स होवाच नाह-
 मेतद्वेद भो यद्गोत्रोऽहमस्म्यपृच्छं मातरः सा मा
 प्रत्यब्रवीद्ब्रह्मं चरन्ती परिवारिणी यैवने त्वा-
 मलभे साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु
 नामाऽहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति सोऽहः
 सत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति ॥ ४ ॥ तः
 होवाच नैतद्ब्राह्मणा विवक्तुमर्हति

भा० पूजावति त्वयि वत्स्याम्यत उपेयामुपगच्छेयं शिष्यतया
 भगवन्नमित्युक्तवन्तं तमुवाच गौतमः । किं गोत्रो नु सोम्या-
 सीति विज्ञातकुलगोत्रशिष्य उपनेतव्य इति पृष्टः
 प्रत्याह सत्यकामः । स होवाच नाऽहमेतद्वेद भो यद्गोत्रो
 ऽहमस्मि । किन्त्वपृष्टं पृष्टवानस्मि मातरं । सा मया पृष्टा
 मां प्रत्यब्रवीत् माता । ब्रह्मं चरन्तीत्यादि पूर्ववत् ।
 तस्मा अहं वचः स्मरामि सोऽहं सत्यकामो जाबालोऽस्मि
 भो इति । तं होवाच गौतमो नैतद्ब्रह्मणा विशेषेण
 वक्तुमर्हत्यार्जवार्थमयुक्तं । अजवो हि ब्राह्मणाः ॥

आ० मन्वाना योक्तं । अत इति ॥ किमनया काकदन्तपरीक्षया भवता
 त्वहमुपनेतव्योऽस्मीत्याशङ्काह । विज्ञातेति ॥ मातरं पृष्टा विज्ञा-
 यामम्यतामित्याशङ्काह । तं हेत्यादिना ॥ ब्राह्मणस्य वा अनृतं
 विना कथमार्जवसंयुक्तवचनमित्याशङ्काह । अजवो हीति ॥

उ० समिधं सोम्याहरोप त्वा नेथे न सत्यादगा
इति तमुपनीय कृशानामबलानां चतुःशता
गा निराकृत्योवाचेमाः सोम्यानुसंभ्रजेति ता
अभिप्रस्थापयन्नुवाच नामहत्त्रेणावर्त्तेयेति स ह
वर्षगणं प्रोवास ता यदा सहस्रं संपेदुः ॥ ४ ॥

भा० नेतरे खभावतो यस्मान्न सत्याद्ब्राह्मणजातिधर्मा-
दगाः नापेतवानसि । अतो ब्राह्मणं तामुपनेथ्येऽतः
संस्कारार्थं होमाय समिधं सोम्याहरेत्युक्त्वा तमुपनीय
कृशानामबलानां यूथान्निराकृत्यापकृत्य चतुःशता चत्वारि
शतानि गवामुवाचेमा गा इमाः सोम्य अनुसंभ्रज अनु-
गच्छ । इत्युक्त्या अरण्यं प्रत्यभिप्रस्थापयन्नुवाच नामह-
त्त्रेणापूर्वेनावर्त्तेय न प्रत्यागच्छेय । स एव मुक्त्वा गा अरण्यं
दणोदकबहुलं इन्दरहितं प्रवेश्य सह वर्षगणं दीर्घं
प्रोवास प्रोषितवान् । ताः सम्यग्गावो रक्षिता यदा
यस्मिन् काले सहस्रं संपेदुः सम्यग्ना बभूवुः ॥ ४ ॥

आ० क्षत्रियादीनामपि केषाञ्चिदार्जवमस्तीत्याशङ्काह । नेतरेति ॥
ऋजुवचनत्वेन ब्राह्मणत्वं प्रतिजानीते । यस्मादिति ॥ उपनीया-
ध्याय्य चेति शिशुः । तस्यानुग्रहार्थं शुश्रूषामादिष्टवानित्याह ।
कृशानामिति ॥ आचार्यनियोगश्च शिष्येण सफलकर्त्तव्य इत्या-
शयेनाह । इत्युक्त इति ॥ सम्यग्ना बभूवुस्तदपि तस्यभोगोऽभ्युक्त-
वानिति सम्बन्धः ॥ ४ ॥

उ० अथ हैनमृषभोऽभ्युवाद सत्यकाम३ इति भगव
इति ह प्रतिशुश्राव प्राप्ताः सोम्य सहस्रं स्मः
प्रापय न आचार्यकुलं ॥ १ ॥ ब्रह्मणश्च ते पादं
ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच
प्राची दिक्कला प्रतीची दिक्कला दक्षिणा दिक्क-
लोदीची दिक्कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो

भा० तमेतं अद्भुतपोभ्यां सिद्धं वायुदेवता दिक्कलम्भिनी
तुष्टा सत्यममनुप्रविश्वर्षभापन्नानुग्रहायाथ हैनमृषभो
ऽभ्युवादाऽभ्युक्तवान् । सत्यकाम३ इति सम्बोध तमेसौ सत्य-
कामो भगव इति प्रतिशुश्राव प्रतिवचनं ददौ प्राप्ताः
सोम्य सहस्रं स्म पूर्णा तव प्रतिज्ञाऽतः प्रापय नोऽस्माना-
चार्यकुलं । किञ्चाहं ब्रह्मणश्चरस्य ते तुभ्यं पादं ब्रवाणि
कथयानि । इत्युक्तः प्रत्युवाच ब्रवीतु कथयतु मे मङ्गं भग-
वान् । इत्युक्त ऋषभस्तस्मै सत्यकामाय होवाच ।

प्राची दिक्कला ब्रह्मणः पादस्य चतुर्थो भागः । तथा
प्रतीची दिक्कला तथा दक्षिणा दिक्कलोदीची दिक्कलैष वै

आ० कथमृषभः सत्यकामं प्रतिवक्तुमर्हति । न हि लोके बन्धीवर्द्धस्य मनुष्य-
प्रतिवचनं दृष्टमत आह । तमेतमिति ॥ सत्यकामं अद्भुतसम्पन्न-
मेनमथ तस्यामवस्थायां ऋषभोऽनुग्रहायाभ्युवादिति सम्बन्धः । ऋ-
षभस्य स्वरूपमाह । वायुदेवतति । अरथ्ये तत्र तत्र माञ्छारयतः
अद्भुतपूर्वकं तपश्चरतो वायुदेवता कथं तुष्टेत्याशङ्क्याह । दिक्-
कलम्भिनीति । वाक्यान्तरस्य मदीयं श्रुयतामित्याह । किञ्चेति ।
वायुदेवता दिक्कलम्भिनीत्युक्तत्वात्किञ्चोपरमेव दर्शनमुवाचे-
त्याह । प्राचीति । ब्रह्मणः पादस्य व्यधिकरणे, भया एकपादस्य

उ० ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम ॥ २ ॥ स य एतमेवं विद्वा-
 ष्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते
 प्रकाशवानस्मिँल्लोके भवति प्रकाशवतो ह लोका-
 न्नुयति य एतमेवं विद्वाश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः
 प्रकाशवानित्युपास्ते ॥ ३ ॥ ५ ॥

अग्निष्टे पादं वक्तैति स ह श्वो भूते गा अभि-
 प्रस्थापयाञ्चकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्रा-

भा० मोस्य ब्रह्मणः पादश्चतुष्कलश्चतस्रः कला अवयवा यस्य
 मोऽयं चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम । प्रकाश-
 वानित्येव नामाभिधानं यस्य । तथोत्तरेऽपि पादास्तय-
 चतुष्कला ब्रह्मणः । स यः कश्चिदेवं यथोक्तमेतं ब्रह्मण-
 चतुष्कलं पादं विद्वान् प्रकाशवानित्यनेन गुणेन विशिष्ट-
 मुपास्ते तस्येदं फलं । प्रकाशवानस्मिँल्लोके भवति प्रख्यातो
 भवतीत्यर्थः । तथा दृष्टं फलं प्रकाशवतो ह लोकान्
 देवादिसम्बन्धिनोऽमृतः स जयति प्राप्नोति । य एतमेवं
 विद्वान् चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते ॥ ५ ॥

मोऽग्निष्टे पादं वक्तैत्युपररामर्षभः सत्यकामो ह श्वो
 भूते परेद्युर्नैतिकं नित्यं कर्मा कृत्वा गा अभिप्रस्थापया-

ष्या० ब्रह्मेति विभ्रमं व्युदस्यति । तथेति ॥ प्रथमपादोपासकस्य दृष्टम-
 दृष्टस्य फलमाह । स य इत्यादिना ॥ तस्येदं फलमित्युक्ते
 पूर्वोक्तमेवोपासकमनुवदति । य एतमिति ॥ ५ ॥

अवशिष्टं पादत्रयं कथं द्रष्टव्यमिति बुभुक्षमानं सत्यकामं
 प्रत्याह । सोऽग्निरिति ॥ अविदुषो विद्याभिमाननिमित्तकर्म-

उ० ग्निमुपसमाधाय गा उपरूध्य समिधमाधाय पश्चा-
दग्नेः प्रादुपोपविवेश ॥ २ ॥ तमग्निरभ्युवाद
सत्यकाम३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥
ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भग-
वानिति तस्मै होवाच पृथिवी कलाऽन्तरिक्षं
कला द्यौः कला समुद्रः कलैष वै सोम्य चतुष्कलः
पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम ॥ ३ ॥

भा० श्कार आचार्यकुलं प्रति । ताः श्नैश्चरन्त्य आचार्य-
कुलाभिमुख्यः प्रस्थिताः । यत्र यस्मिन्काले देशेऽभि मायं
निशायामभिवभ्रुवुरेकत्राभिमुख्यः मभूताः । तत्राग्निमुप
समाधाय गा उपरूध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्रादुष्य
उपविवेश । ऋषभवत्ते ध्यायंस्त्वमग्निरभ्युवाद सत्यकाम३
इति मन्मोध्य तममौ सत्यकामो भगव इति ह प्रतिशुश्राव
प्रतिवचनं ददौ । ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु
मे भगवानिति तस्मै होवाच पृथिवी कलाऽन्तरिक्षं कला
द्यौः कला समुद्रः कलैत्यात्मगोचरमेव दर्शनमग्निरब्रवीत् ।
एष वै सोम्य चतुःकलः पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम ॥

आ० त्यागो न युक्त इति मत्वाह । सत्यकाम इति ॥ अभिसार्यं बभ्रुवुः
सायङ्कालं प्राप्ता इति यावत् । तस्य ब्रह्मण्यर्थमव्याहृतमिति
सूचयति । तत्रेति ॥ उपोपविवेश । तत्रोपोपशब्दाभ्यां गवा-
मघेश्च सामीप्यनिवेशनमस्योच्यते ॥ अर्थिने विद्या वक्तव्येति
सूचयति । ऋषभेति ॥ आत्मगोचरमघेश्चास्य विद्यमानमित्यर्थः ।
यदा पृथिव्यादिरूपेणाग्नेरवस्थानादग्निविषयमित्यर्थः ॥ यथोक्त-
पादे गुरुविशेषं निर्दिशति । एष वा इति ॥

उ० स य एतमेवं विद्वाँश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो
 ऽनन्तवानित्युपास्तेऽनन्तवानस्मिँल्लोके भवत्यनन्त-
 वतो ह लोकान्नुयति य एतमेवं विद्वाँश्चतु-
 ष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥ ६ ॥
 हँसस्ते पादं वक्तैति स ह श्वो भूते गा अभिप्र-
 स्थापयाञ्चकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्राग्नि-
 मुपसमाधाय गा उपरूध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः
 प्राद्भुपोपविवेश ॥ १ ॥ तँ हँस उपनिपत्याभ्यु-
 वाद सत्यकाम ३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव
 ॥ २ ॥ ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु
 मे भगवानिति तस्मै हेवावाग्निः कला सूर्य्यः
 कला चन्द्रः कला विद्युत्कलैष वै सोम्य चतुष्कलः

भा० स यः कश्चिद्यथोक्तं पादमनन्तत्वेन गुणेनोपास्ते स
 तथैव तद्गुणो भवत्यस्मिँल्लोकेऽमृतस्नानन्तवतो ह लोकान्
 स जयति य एतमेवमित्यादि पूर्व्ववत् ॥ ६ ॥ सोऽग्नि-
 रँसस्ते पादं वक्तैत्युक्तोपरराम रँस आदित्यः । शैल्यो-
 त्पतनसामान्याश्च । स ह श्वो भूत इत्यादि समानं । अग्निः

आ० द्वितीयपारोपासकस्य द्विविधं फलं दर्शयति । स य इति ।
 यथोक्तं चतुष्कलमिति यावत् तथैवोपास्य मुबानुरोधेनेत्यर्थः ।
 तद्गुणत्वेन गुणेन मुबवाननन्तवानविच्छिन्नसन्तानो भवतीत्यर्थः
 । ६ ॥ अनन्तवतो लोकान्नुयति इत्येतत् । अथश्चित्तपादद्वयं
 कथं ज्ञातमिति जिज्ञासमानं प्रत्याह । सोऽग्निरिति । पश्चि-

उ० पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मानाम ॥ ३ ॥ स य एतमेवं
विद्वाँश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्यु-
पास्ते ज्येतिष्मानस्मिँल्लोके भवति ज्योतिष्मतो
ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाँश्चतुष्कलं
पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपासे ॥ ४ ॥ ७ ॥

महुष्टे पादं वक्तैति स ह श्वो भूते गा अभिप्र-
स्थापयाञ्चकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्राग्नि-
मुपसमाधाय गा उपरूध्य समिधमाधाय पश्चाद्ग्रेः
प्राङ्मुपोपविवेश ॥ १ ॥ तं महुरूप निपत्याभ्युवाद

भा० कला सूर्यः कला चन्द्रः कला विद्युत्कला एष वै मोक्षेति
ज्योतिर्विषयमेव च दर्शनं प्रोवाचानो हंसस्यादित्यत्वं प्रती-
यते विद्वत्कलं ज्योतिष्मान्दीप्तिर्युक्तोऽस्मिँल्लोके भवति ।
चन्द्रादित्यानां ज्योतिष्मत एव मृत्वा लोकाञ्जयति
समानमुत्तरं ॥ ७ ॥

इमोऽपि महुष्टे पादं वक्तैत्युपरराम । महुरदकचरः
पृथी स चासु बभूवुस्त्राणः । स ह श्वो भूत इत्यादि पूर्व-

भा० विशेषविषयत्वं हंसशब्दस्य यावत्तयति । आदित्य इति । कथं
तत्र हंसशब्दस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह । प्रोक्त्वादिति । आदि-
त्वोऽपि स्वविषयमेव दर्शनमुक्तवानित्याह । अपिरिति । तृतीये
पादेऽपि मुञ्चविषयमुपदिशति । एष वा इति । यतो हेतो-
र्ज्योतिर्विषयमेव दर्शनमुक्तवानत एव तस्यादित्यत्वे हंसस्य गम-
नान्तरमाह । ज्योतिर्विषयमेवेति ॥ ७ ॥ य एतमेवं विदा-

उ० सत्यंकाम३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥२॥
 ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भग-
 वानिति तस्मै होवाच प्राणः कला चक्षुः कला
 श्रोत्रं कला मनः कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो
 ब्रह्मण आयतनवान्नाम ॥ ३ ॥ स य एतमेवं विद्वा-
 ष्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयनमवानित्युपास्त
 आयतनवानस्मिंल्लोके भवत्यायतनवतो ह लोका-
 ज्ञयति य एतमेवं विद्वाश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण
 आयतनवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥ ६ ॥

भा० वत् । स च मद्गुः प्राणः स्वविषयमेव च दर्शनमुवाच प्राणः
 कलेत्याद्यायतनवानित्येव नाम । आयतनं नाम मनःसर्व-
 करणोपहृतानां भोगानां तद्यस्मिन्पादे विद्यत इत्यायत-
 नवान्नाम पादः । तं पादं तथैवोपास्ते यः स आयतनवाना-
 श्रयवानस्मिंल्लोके भवति । तथायतनवत एव सावकाशा-
 ल्लोकान्मृतो जयति य एतमेवमित्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

आ० नित्याद्युत्तरमवशिष्टं पादान्तरं तर्हि कथं आयातामित्याशङ्काह ।
 हंसोऽपीति ॥ मद्गुशब्दस्य वाच्यमर्थमन्वाचष्टे । मद्गुरिति ॥ तस्य
 कथं सत्यकामं प्रत्युपदेष्टव्यत्वमत आह । स चेति ॥ तं मद्गु-
 यनिपत्येतन्न मद्गुशब्दार्थं पूर्वोक्तमेव स्मारयति । मद्गुः प्राण
 इति ॥ प्राणः कलेत्यादि आयातनवानित्येवमिति यथोक्तगुणं
 समर्थयते । आयातनमित्यादिना ॥ तद्यस्मिन्पादे वर्तते सोऽय-
 मायतनवान्नाम पाद इति द्रष्टव्यमिति योजना । द्विविधं विद्या-
 यज्ञमभिधत्ते । तं पादमिति ॥ तथैवायतनत्वगुणाक्रान्तत्वेनैव-
 त्वर्थः ॥ ८ ॥

उ० प्राप हाचार्यकुलं तमाचार्योऽभ्युवाद सत्य
काम३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ १ ॥
ब्रह्मविदिव वै सोम्य भासि को नु त्वानुशशासे-
त्यन्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे भगवाऽऽस्त्वे-
वमेका मे ब्रूयात् ॥ २ ॥

भा० स एवं ब्रह्मवित्पुत्रं प्राप ह प्राप्नवानाचार्यकुलं । तमा-
चार्योऽभ्युवाद सत्यकाम ३ इति । भगव इति ह प्रति-
शुश्राव । ब्रह्मविदिव वै सोम्य भासि । प्रसन्नोऽभ्यः प्रहसित-
वदनश्च निश्चिन्तः कृतार्थो ब्रह्मविद्भवति । अत आचार्यो
ब्रह्मविदिव भासीति । को नु इति वितर्कयन्नुवाच ।
कस्वामनुशशासेति स चाह सत्यकामोऽन्ये मनुष्येभ्यः ।
देवता मामनुश्रितवत्यः । कोऽन्यो भवच्छिष्यं मां मनुष्यः
सन्ननुश्रासितुमुत्सहत इत्यभिप्रायः । अतोऽन्ये मनुष्येभ्य इति
प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान् । भगवांस्त्वेव मे कामे ममेच्छार्थां
ब्रूयात् किमन्यैरुक्तेन नाहं तद्गणयामीत्यभिप्रायः ॥

भा० ब्रह्मविदिव भासीत्युक्ते कीदृशो ब्रह्मविदित्वपेक्षायामाह ।
प्रसन्नोऽभ्य इति ॥ सत्यकामस्यापि तद्वत्तदवचनमतःशब्दार्थः ।
मानवदाचार्यमवचाय मच्छिष्यां त्वां कोऽन्यो मनुष्यो मच्छापा-
दभीतः शिष्यत्वेनादायानुश्रासनं कृतवान् यदनुश्रासनात् ते
ब्रह्मविद्या ज्ञातेति साक्षेपं पृच्छति । कस्वामिति ॥ मनुष्येभ्यः
सन्नाश्रादन्ये अनुश्रितवन्त इति सामान्यप्रतिज्ञां विभजते ।
देवता इति । देवतानामेवोपदेष्टृत्वं व्यतिरेकद्वारा विशदयति ।
कोऽन्य इति । प्रतिज्ञां निगमयति । अत इति ॥ मया तर्हीदानो
न किञ्चिदस्ति तव कर्त्तव्यमित्याशङ्कान् वारयति । भगवानिति ॥

उ० श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्य आचार्याञ्चैव विद्या
विदिता साधिष्ठं प्रापयतीति तस्मै हैतदेवोवा-
वात्र ह न किञ्चन वीयायेति वीयायेति ॥ ३ ॥ ६ ॥
उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे

भा० किञ्च श्रुतं हि यस्मान्मम विद्यत एवास्मिन्नर्थे भगवद्-
श्रेयो भगवत्समेभ्य ऋषिभ्यः । आचार्याञ्चैव विद्या विदिता
साधिष्ठं साधुतमत्वं प्रापदिति प्राप्नोतीत्यतो भगवानेव
ब्रूयादित्यक्त आचार्योऽब्रवीत्तस्मै तामेव दैवतैरक्तां विद्यां ।
अत्र ह न किञ्चन षोडश कला विद्यायाः किञ्चिदेकदेश-
मात्रमपि न वीयाय न विगतमित्यर्थः । द्विरभ्यासो
विद्यापरिसमाप्त्यर्थः ॥ ६ ॥

पुनर्ब्रह्मविद्यां प्रकारान्तरेण वक्ष्यामीत्यारभते गतिञ्च
तद्विदोऽग्निविद्याञ्चाख्यायिका । पूर्ववच्छ्रुतातपसोर्ब्रह्म-

भा० इतश्च भगवानेव ब्रवीतु मे विद्यामित्याह । किञ्चेति । तदेव
कारणं दर्शयति । श्रुतमिति । अस्मिन्नर्थे आचार्यादेव विद्या
श्रोतव्येत्वेर्वक्तव्ये श्रुतमेव विशदयति । आचार्यादिति ।
विदिता प्राप्तेति यावत् । आचार्याधीना धीरेव फलतीत्यतः-
शब्दार्थः । विद्यान्तरमाचार्यैर्योक्तमिति शब्दानेवकारेण वार-
यति । दैवतैराचार्यैरेव सत्यकामायोक्तां विद्यामस्मान्प्रति-
श्रुतिर्प्रापयति । अचेति । न विगतं किन्तु पूर्वैव विद्या वाप्या-
दिभिराचार्यैश्च श्रोतव्येति श्रेयः । तत्रापि पादचतुष्टयानु-
ष्ठानसमुच्चितमेकमेव विद्यानं तत्पक्षश्च संवृत्तैकविद्यानफलत्वेन
परिच्छेयमेकैकपादोपासनस्य कृतार्थत्वाद्देवतादिवाचार्योपदेश-
स्यैव सार्थकत्वमिति प्रकृत्यं । ६ ॥

सप्रपञ्चत्रयोपासनमुक्ता चार्यत्रयोपासनसमुच्चितं कारण-

उ० जाबाले ब्रह्मचर्यमुवाप्त तस्य ह द्वादशवर्षाण्य-
ग्नीन् परिचचार स ह स्मान्यानशेवासिनः
समावर्तयत्स्तु ह स्मैव न समावर्तयति ॥ १ ॥
तं जायोवाच तप्ते ब्रह्मचारी कुशलमग्नीन्परिच-
चारीन्मा त्वाग्नयः परिप्रवोचन् प्रब्रूयस्मा इति

भा० विद्यासाधनत्वप्रदर्शनार्था । उपकोसलो ह वै नामतः
कमलस्यपत्यं कामलाघनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्य-
मुवाप्त तस्य ह ऐतिह्यार्थः । तस्याचार्यस्य द्वादशवर्षाण्यग्नीन्
परिचचाराग्नीनां परिचरणं कृतवान् । स ह स्माचार्यो
ऽग्नान् ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायं याचयित्वा समावर्तयंस्तमे-
वोपकोसलमेकं न समावर्तयति स्म ह । तमाचार्यजायो-
वाच तप्ते ब्रह्मचारी कुशलं सम्यग्ग्नीन् परिचचारीत् परि-
चरितवान् । भगवांश्चाग्निषु भक्तं न समावर्तयति । अतोऽ-
स्मद्भक्तं न समावर्तयतीति ज्ञात्वा त्वामग्रथो मा परिप्रवोचन्
गर्हं तव माकुर्युः । अतः प्रब्रूयस्मै विद्यामिष्टामुपकोसला

भा० ब्रह्मोपासनं ब्रह्मं खगदान्तरमवतारयति । पुनरिति ॥ न क्रवन्
ब्रह्मविद्याशेषत्वादित्यर्थः । पूर्व्ववदिति । यथा पूर्व्वस्मिन् खगदे
अज्ञातपसो ब्रह्मोपासनाकृत्यप्रदर्शनायात्वायिकेत्युक्तं तद्वदित्यर्थः ॥
तत्र इति भवदपेक्षितां शुश्रूषां विदधानो ब्रह्मकार्यकर्मणं कृत-
वानित्यर्थः । विवक्षितशुश्रूषाकरत्नमेव विशदयति । कुशकमिति ॥
किमिति भवत्वा मां ब्रूहीतीदमिदानीमुष्यते । न हि मत्तोऽन्यत्र
त्वदनुरागे युक्तिमानित्याशङ्क्य भगवति खेदादित्याह । भग-
वानिति । अग्नीन् परिचर्यमाब्रह्मचारियोऽसमावर्तनमतः-
शब्दार्थः । गर्हंपरिहारो द्वितीयेनातःशब्देन परामृश्यते ॥

उ० तस्मै हाप्रोचैव प्रवासाञ्चक्रे ॥ २ ॥ स ह व्याधि-
नाऽनशितुं दध्रे तमाचार्य्यजायोवाच ब्रह्मचा-
रिन्नशान किं नु नाश्यासीति स होवाच बहव
इमेऽस्मिन्पुरुषे कामा नानात्यया व्याधिभिः
प्रतिपूर्णाऽस्मि नाशिष्यामीति ॥ ३ ॥ अथ हाग्नयः
समूदिरे तपो ब्रह्मचारो कुशलं नः पर्य्यचारीत्

भा० चेति । तस्मा एवं जाययोक्योऽपि हाप्रोचैवानुक्तैव
किञ्चित्प्रवासाञ्चक्रे प्रवसितवान् । स होपकोसलो व्याधिना
मानसेन दुःखेनानशितुमनशनं कर्त्तुं दध्रे धृतवान् मनः । तं
दृष्णीमग्न्यागारेऽवस्थितमाचार्य्यजायोवाच हे ब्रह्मचारिन्
अशान भुङ्क्ष्व । किं नु कस्मान्न कारणात्नाश्यासीति । स
होवाच बहवो ऽनेके ऽस्मिन् पुरुषे ऽकृतार्थे प्राकृते कामा
दृष्ट्याः कर्त्तव्यं प्रति । नानात्ययोऽतिगमनं येषां व्याधीनां
कर्त्तव्यचिन्तानां ते नानात्यया व्याधयः कर्त्तव्यतया
अप्राप्तिनिमित्तानि चित्तदुःखानीत्यर्थस्तैः प्रतिपूर्णाऽस्मि ।
अतो नाशिष्यामीत्युक्त्वा दृष्णींभूते ब्रह्मचारिष्यश्च हाग्नयः

आ० आचार्य्यमुष्मापरं शिष्यं देवतैवानुगृह्णातीति आपयितु-
मारभते । तस्मा इति ॥ आचार्याभिप्रायमजानतः शिष्यस्य
दुःखप्राप्तिं दर्शयति । स हेति ॥ अतिगमनं वस्तुस्वरूपमतीत्य
विषयेषु प्रवेश इति यावत् । नानात्यया इति कामानां
विशेषणं । कथं तेन व्याधयो विशिष्यन्ते तत्राह । कर्त्तव्यतयेति ॥
कामा एव व्याधय इत्यर्थः ॥ आचार्य्यप्रवासात्तप्त्वायाया ब्रह्म-

उ० हन्तास्मै प्रब्रवामेति तस्मै होचुः ॥ ४ ॥ प्राणो
ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति स होवाच विजानाम्यहं
यत्प्राणो ब्रह्म कश्च तु त्वश्च न विजानामीति

भा० शुश्रूषया वर्जिताः कारुण्याविष्टाः सन्तस्तयोऽपि समूदिरे
सम्भूयोक्तवन्तः । हन्तेदानीमस्मै ब्रह्मचारिणे ऽस्मद्भक्त्या
दुःखिताय तपस्विने अर्द्धधानाय सर्वेऽनुशासोऽनुप्रब्रवाम
ब्रह्मविद्यामित्येवं सम्प्रधार्य तस्मै होचुरुक्तवन्तः ॥ प्राणो
ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति स होवाच ब्रह्मचारी विजा-
नाम्यहं यद्भवद्भक्तं प्रसिद्धपदार्थकत्वात् प्राणो ब्रह्मेति ।
स यस्मिन् सति जीवनं यदपगमे च न भवतीति तस्मिन्
वायुविशेषे लोके कूटोऽतो युक्तं ब्रह्मत्वं तस्य । तेन
प्रसिद्धपदार्थकत्वादिजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्मेति । कश्च

आ० चारिण्यनुग्रहात्तस्य धानशनाध्यवसायादनन्तरमित्यथशब्दार्थः ।
हन्तेति यद्यर्थोऽस्मद्भक्तं ब्रह्मचारिकमुपेक्ष्य देशान्तरं गत-
स्तर्हीति यावत् ॥ अथ पुनरेत्याचार्या ब्रह्मविद्यामस्मै विवक्षि-
ताश्च वक्ष्यति किं त्वरयेत्याशङ्काह । दुःखितायेति ॥ ब्रह्मविद्या-
साधनसम्पत्तिमस्य दर्शयति । तपस्विन इति ॥ प्राणो ब्रह्मेति
भवद्भक्तं तदहं विजानामीति सम्बन्धः । तत्र हेतुमाह ।
प्रसिद्धेति ॥ प्राणपदस्य प्रसिद्धार्थमेव समर्थयते । यस्मिन्निति ॥
एवम्भूतः प्राणशब्द इति श्रवः । प्राणशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वेऽपि
कुतो ब्रह्मत्वं तस्मिन्प्रसिद्धमित्याशङ्काह । अत इति ॥ कार्य-
करकसङ्घाते नष्टेऽग्रहणादित्यतःशब्दार्थः । खत्रीयधानसमुच्च-
यार्थश्चकारः । विजानाम्यहमित्युक्तमुपसंहरति । तेनेति ।

उ० ते होचुर्यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति

भा० तु खञ्च न विजानामीति । ननु कं खंशब्दयोरपि सुखा-
काशविषयत्वेन प्रसिद्धपदार्थकत्वमेव कस्मात् ब्रह्मचारि-
णोऽज्ञानं । नूनं सुखस्य कंशब्दवाच्यस्य क्षणप्रधंसित्वात्
खंशब्दवाच्यस्याकाशस्याचेतनस्य कथं ब्रह्मत्वमिति मन्यते ।

कथञ्च भगवतां वाक्यमप्रमाणं स्यादिति । अतो न
विजानामीत्याह । तमेवमुक्तवन्तं ब्रह्मचारिणं ते ह्यग्रय
ज्जुः । यद्वाव यदेव वयं कमवोचाम तदेव खमाकाशं इत्येवं
खेन विशेष्यमाणं कं विषयंन्द्रियसंस्केगजात् सुखान्निवर्त्तितं
स्यान्नीलेनेव विशेष्यमाणमुत्पन्नं रक्तादिभ्यः । यदेव खमा-
काशमवोचाम तदेव च कं सुखमिति जानीहि । एवञ्च
सुखेन विशेष्यमाणं खं भौतिकादचेतनात्खान्निवर्त्तितं स्या-

षा० खेनाज्ञातं ब्रह्मचारो दर्शयति । कञ्चेति ॥ तस्याज्ञानमाक्षि-
पति । नन्विति ॥ प्रागशब्दस्य वायुविषयत्वेन प्रसिद्धार्थत्ववदि-
त्यपरार्थः । ब्रह्मचारिणोऽभिप्रायं दर्शयन्तरमाह । नूनमिति ॥

ननु विरुद्धार्थसादृश्यानां वाक्यं भवत्यप्रमाणमित्याशङ्क्याह ।
कथञ्चेति ॥ विरुद्धार्थत्वप्रतीतेराप्तवाक्यस्य चाप्रामाण्यायोगाद्युक्तं
ब्रह्मचारिणो ज्ञानमिति निगमयति । अत इति ॥ खस्य विशेष-
कत्वं कस्य च विशेष्यत्वमित्यङ्गीकारे फलं कथयति । इत्येवमिति ॥
कस्य विशेष्यत्वत्वं खस्य विशेष्यत्वमित्येवमपि विशेष्यत्वविशे-
ष्यत्वमवगन्तव्यमिद्याह । यदेवेति ॥ यद्योक्तविशेष्यविशेष्यभावे
फलमाह । एवञ्चेति ॥ यद्वावेत्यादिवाक्यार्थमुक्तमेव प्रतिपत्ति-
सौकर्यार्थं सङ्गुपति । सुखमिति ॥ इतरेतरविशेष्यत्वविशे-
ष्यत्वमाक्षिपति । नन्विति ॥ अन्यतरदेवेत्यत्र यदेव खमित्येत-

भा० श्रीलोत्पलवदेव । सुखमाकाशस्य नेतरलौकिकमाकाशश्च
 सुखाश्रयं नेतरत् भौतिकमित्यर्थः । नन्वाकाशश्चेत्सुखेन
 विशेषयितुमिष्टमस्त्वन्यतरदेव विशेषणं । यदाव कं तदेव
 खमतिरिक्तमितरत् । यदेव खं तदेव कमिति पूर्वविशेषणं
 वा । ननु सुखाकाशयोरुभयोरपि लौकिकसुखाकाशाभ्यां
 व्यावृत्तिरिष्टेत्येवाचाम । सुखेनाकाशे विशेषिते व्यावृत्तिरु-
 भयोरर्थप्राप्तिरेति चेत् सत्यमेव । किन्तु सुखेन विशेषितस्यै-
 वाकाशस्य ध्येयत्वं विहितं न त्वाकाशगुणस्य विशेषणस्य
 सुखस्य ध्येयत्वं विहितं स्यात् । विशेषणोपादानस्य विशेषे-

ष्या० दुच्यते यदाव कं तदेव खमित्यत्र यदाव कं इतीतरद्विशेषण-
 मतिरिक्तमधिकमक्षिप्तत्वरमिति योजना । यदि तु यदेव खं
 तदेव कमिति खेन कं विशेष्यते । तदा यदेव खमित्येतदेव
 विशेषणमस्तु ॥ यदाव कमिति पूर्वविशेषणमक्षिप्तत्वरमि-
 त्याह । यदेवेति ॥ वाशब्देऽतिरिक्तमित्येतदनुत्तरार्थः ॥ विशेषे-
 षण्योरर्थवत्त्वं पूर्वोक्तसिद्धान्तो स्मारयति । नन्विति ॥ तथा
 च सुखस्य लौकिकसुखाद्यावृत्त्यर्थं यदेव खमिति विशेषणमा-
 काशस्य च लौकिकाकाशाद्यावृत्त्यर्थं । यदाव कमिति विशे-
 षण्यमर्थवदिति शेषः ॥ अन्यतरविशेषणवशादपि यथोक्तव्यावृ-
 त्तिसिद्धेरक्षिप्तत्वं विशेषणमहयमिति शङ्कते । सुतेनेति ॥
 यदा सुखेनाकाशं विशेष्यते तदा भूतादाकाशादाकाशं यावन्मितं
 भवति । सुखस्य तद्विशेषणत्वायोगात्सुखमपि लौकिकसुखाद्याव-
 र्च्छिद्यते । लौकिकसुखस्याकाशविशेषणत्वानुपपत्तेः । अतः सुखेना-
 काशस्याकाशेन सुखस्य चाविशेषितत्वसामर्थ्यात्सामर्थ्यं सुखाका-
 शयोर्लौकिकसुखाकाशाभ्यां व्यावृत्तिरिक्तन्यतरदेव विशेषणमर्थव-
 दित्यर्थः । किमन्यतरस्यैव विशेषणस्य यावन्तकत्वमिच्छापाद्यते
 किं वा तस्यैवार्थवत्त्वमिति तत्राद्यमङ्गीकरोति । सत्यमेवेति ॥
 द्वितीयं दृषयति । नत्वित्यादिना ॥ विशिष्टस्यैव ध्येयत्वे विशेषण-

उ० प्राणञ्च हास्मै तदाकाशञ्चोचुः ॥ ५ ॥ १० ॥

भा० धनियन्तृत्वेनैवोपचयात् । अतः खेन सुखमपि विशेष्यते
 ध्येयत्वाय । कुतश्चैवन्निश्चीयते । कंशब्दस्यापि ब्रह्मशब्द-
 सम्बन्धात् कं ब्रह्मेति । यदि हि सुखगुणविशिष्टस्य खस्य
 ध्येयत्वं विवक्षितं स्यात् कं खं ब्रह्मेति ब्रूयुरग्नयः प्रथमं ।
 न चैवमुक्तवन्तः । किं तर्हि कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति । अतो
 ब्रह्मचारिणो मोहापनयनाय कंखंशब्दयोरितरविशेषण-
 विशेष्यत्वनिर्देशो युक्त एव यद्वाव कमित्यादिः । तदे-
 तदग्निभिरुक्तं वाक्कार्यमस्मद्दोषाय श्रुतिराह । प्राणञ्च
 हास्मै ब्रह्मचारिणे । तस्याकाशस्तदाकाशः । प्राणस्य
 सम्बन्धाश्रयत्वेन हाई आकाश इत्यर्थः । सुखगुणवत्त्व-

षा० स्यापि ध्येयत्वं सिध्यतीति चेन्नैवं दग्दी प्रैधानन्वाहेति वद्विशेषण-
 स्थान्यथासिद्धत्वादित्याह । विशेष्येति ॥ इयोरपि विशेषणयो-
 रर्धवत्त्वं निगमयति । अत इति ॥ विधान्तरेण ध्येयत्वासम्भवा-
 दित्यतःशब्दार्थः । खमिव सुखेनेत्यपेरर्थः ॥ इतश्च सुखाकाश-
 योरितरेतरविशेषणविशेष्यत्वमेधितव्यमित्याह । कुतश्चेति ॥
 कुतःशब्दोपात्तमितःशब्दार्थं स्फुटयति । कं शब्दस्येति ॥ खं
 ब्रह्मेति खंशब्दस्य ब्रह्मशब्दसम्बन्धवदित्यपेरर्थः ॥ गुणगुणिनो-
 भयोरपि ध्येयत्वसिद्धार्थमितरेतरविशेषणविशेष्यत्वं कंशब्दस्य
 च प्रत्येकब्रह्मशब्दसम्बन्धादपि लोकार्थव्यमित्युक्तं व्यतिरेकद्वारा
 साधयति । यदि हीति ॥ उक्तरीत्या इयोरपि ध्येयत्वमतः-
 शब्दार्थः । ब्रह्मचारिणो मोहो नामान्योऽन्यविशेषणविशेष्यत्वा-
 यद्वादाकाशस्यैव गुणिनो ध्येयत्वं न तु सुखस्य गुणस्येति
 विभ्रमः । प्राणश्चेत्यादि वाक्यं नास्तीति न ब्रह्मचारिणः । तथा च
 कथमुपाख्यायिकामिदं निर्वहतीत्याशङ्क्याह । तदेतदिति ।

उ० अथ हैनं गार्हपत्योऽनुशशास पृथिव्यग्निरन्नमा-
दित्य इति य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽह-
मस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥

भा० निर्देशात् । तच्चाकाशं सुखगुणविशिष्टं ब्रह्म तत्स्यञ्च प्राणं
ब्रह्मसम्पर्कादेव ब्रह्म इत्युभयं प्राणञ्चाकाशञ्च समुच्चित्य
ब्रह्मणी ऊचुरग्रय इति ॥ १० ॥

सम्भूयाग्रयो ब्रह्मचारिणे ब्रह्मोक्तवन्तः । अथानन्तरं
प्रत्येकं स्वस्वविषयां विद्यां वक्तुमारम्भे । तत्रादावेनं ब्रह्म-
चारिणं गार्हपत्योऽग्निरनुशशास । पृथिव्याग्निरन्नमादित्य
इति ममैतास्यतस्त्वन्वः । तत्र य आदित्ये एष पुरुषो
दृश्यते सोऽहमस्मि गार्हपत्योऽग्निर्यथ गार्हपत्योऽग्निः स
एवाहमादित्ये पुरुषोऽस्मीति । पुनः परावृत्त्य स एवाह-
मस्मीति वचनं पृथिव्यन्नयोरिव भोज्यत्वलक्षणयोः सम्बन्धो

आ० आकाशस्य प्राणसम्बन्धित्वं कया विधयेत्यपेक्षायामाह । आश्रय-
त्वेनिति ॥ कार्यब्रह्मोपासनसमुच्चितं कारणब्रह्मोपासनमुपसंहरु-
मिति शब्दः ॥ १० ॥

प्रधानविद्यामुपदिश्यात्पृथिव्याविधानायोपक्रमते । सम्भूयेति ॥
अनन्तरं प्रधानविद्योपदेशादिति शेषः । अग्निविद्यां वक्तुमार-
म्भानामर्शनां मध्ये प्रथममिति श्रुतावधशब्दार्थः । पृथिव्यादि-
चतुष्टयमनृष्याग्न्यादित्योरवान्तरभेदं दर्शयति । तत्रेति ॥ एव-
मग्न्यादित्ययोस्तादात्म्यमितीतिशब्दार्थः । य एष आदित्ये पुरुषो
दृश्यते सोऽहमस्मीत्येतावतैव तयोस्तादात्म्यसिद्धेः स एवाहम-
स्मीति पुनर्बहिरनर्थकेत्याशङ्क्याह । पुनरिति । भोज्यत्वलक्षणं
स्वभावो ययोक्तयोर्गार्हपत्येन यथा सम्बन्धस्तथा गार्हपत्यादित्य-

उ० स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां
लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्या-
वरपुरुषाः क्षीयन् उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मि ११ लो-
केऽमुष्मि ११ य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ ११ ॥

भा० न गार्हपत्यादित्यथोः । अत्तृत्वपत्तृत्वप्रकाशनधर्मा अवि-
शिष्टा इत्यत एकत्वमेवानयोरत्यन्तं । पृथिव्यन्नयोस्तु भोज्य-
त्वेनाभ्यां सम्बन्धः । स यः कश्चिदेवं यथोक्तं गार्हपत्य-
मग्निमन्त्रान्नादत्त्वेन चतुर्धा प्रविभक्तमुपास्ते मोऽपहते
विनाशयति पापकृत्यां पापं कर्म । लोकी लोकवांस
मदीयेन लोकेनाग्नेयेन तद्वान् भवति यथा वयमिह च
लोके । सर्वं वर्षशतमायुरेति प्राप्नोति । ज्योग्ज्ज्वलं जीवति
नाप्रख्यात इत्येतत् । न चास्यावराश्च ते पुरुषाश्चास्य विदुषः
सन्ततिजा इत्यर्थः । न लीयन्ते मन्तत्युच्छेदो न भवतीत्यर्थः ।
किञ्च तं वयमुपभुञ्जामः पालयामोऽस्मिंश्च लोके जीवन्त-
ममुष्मिंश्च लोके । य एतमेवं विद्वानुपास्ते यथोक्तं तस्यै-
तत्फलमित्यर्थः ॥ ११ ॥

भा० योर्न सम्बन्धः किन्तु तादात्म्यलक्षण एवेत्यत्र हेतुमाह । अत्तृत्वेति ॥
पृथिव्यादावपि तादात्म्यं किं न स्यादित्याशङ्काह । पृथिवीति ॥
आभ्यामग्न्यादित्याभ्यामिति यावत् । स एवाहमस्मीति परा-
वृत्त्यापुनर्बन्धनं यथोक्तार्थविशेषसिद्धार्थमिति भावः ॥ उक्ताया
विद्याया गार्हपत्यविषयाया द्विविधं फलं दर्शयति । स यः
कश्चिदित्यादिना ॥ कस्यैतत्फलमित्यपेक्षायामुक्तमेव सङ्गिपति ।
य एतमेवमिति ॥ ११ ॥

उ० अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशासापो दिशो
नक्षत्राणि चन्द्रमा इति य एष चन्द्रमसि पुरुषो
दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥ स य
एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी
भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपु-
रुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मि ॥ लोकोऽ-
मुष्मि ॥ य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ १२ ॥

भा० अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशाम दक्षिणाग्निरापो
दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इत्येता मे मम चतस्रस्तनव-
स्यतुर्धा अहमन्वाहार्यपचन आत्मानं प्रविभज्यावस्थितः ।
तत्र य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीति पूर्व-
वत् । अन्नमन्वाहार्यपचनान्याद्यान्वाहार्यपचनचन्द्र-
मसोरेकत्वञ्च दक्षिणादिकमन्वाहार्यपचनान्याद्यान्वाहार्यपचनचन्द्र-
मसोरेकत्वञ्च दक्षिणादिकमन्वाहार्यपचनान्याद्यान्वाहार्यपचनचन्द्र-

भा० गार्हपत्योपदेशानन्तर्यमथशब्दार्थः । अथादिचतुष्टयमनूय
दक्षिणाग्निं चन्द्रे च विशेषं दर्शयति । तत्रेति ॥ अन्वाहार्यप-
चनचन्द्रमसोस्तादात्म्येनापन्ने नक्षत्राणाञ्च ताभ्यां भोज्यत्वेन सम्बन्ध-
इति वक्तुं पुनर्वचनमित्याह । स एवेति ॥ कथं पुनरन्वाहार्य-
पचनचन्द्रमसोस्तादात्म्यं तत्राह । अन्नसम्बन्धादिति ॥ प्रसिद्धं हि
दर्शपुंसमासयोरन्वाहार्यपचने हविः अययन्ति । चन्द्रं प्राप्यान्नं
भवतीत्यादौ चन्द्रमसि प्रसिद्धोऽन्नसम्बन्धः । तस्मात्तयोस्तादात्म्य-
मित्यर्थः । तयोरेकत्वे हेत्वन्तरमाह । ज्योतिरिति ॥ तत्रैव हेत्व-
न्तरमाह । दक्षिणेति ॥ अन्वाहार्यपचनो हि दक्षिणाग्नि-
व्यते । चन्द्रमाश्च दक्षिणेन यथा प्राप्यमात्रेण दक्षिणस्यां दिशि
भवतीति गम्यते । उत्तरदिग्गच्छितानुरपि तस्य तत्सम्बन्धात्त्रिधा-

उ० अथ हैनमाहवनीयोऽनुशशास प्राण आकाशो
 द्यौर्विद्युदिति य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते
 सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥ स य एतमेवं
 विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी भवति
 सर्वमायुरेति ज्योऽजीवति नास्यावरपुरुषाः
 क्षीयन्ते उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिंश्च लोकेऽमु-
 ष्मिंश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ १३ ॥

भा० पूर्ववदन्नत्वेनैव सम्बन्धः । नक्षत्राणां चन्द्रमसो भोग्यत्व-
 प्रसिद्धेः । अपामन्त्रोत्पादकत्वादन्नत्वं दक्षिणाग्नेः पृथिवी-
 वद्गार्हपत्यस्य । समानमन्यत् ॥ १२ ॥

अथ हैनमाहवनीयोऽनुशशास प्राण आकाशो द्यौर्वि-
 द्युत् इति ममायेताश्चतस्रस्तनवो य एष विद्युति पुरुषो
 दृश्यते सोऽहमस्मीत्यादि पूर्ववत् । सामान्यात् । दिवाका-

षा० रथात्पुक्तं तयोरैक्यमित्यर्थः ॥ अर्थां नक्षत्राणाञ्च चन्द्रवदन्वा-
 हार्यपचनेन तादात्म्यमाशङ्क्याह । अपामिति ॥ पूर्ववत्पृथि-
 यन्नयोस्तयोर्गार्हपत्यादित्याभ्यामन्नत्वेन सम्बन्धवदिति यावत् ।
 सम्बन्धोऽन्वाहार्यपचनचन्द्रमोभ्यामिति शेषः । कथं नक्षत्राणा-
 मन्नत्वं तत्राह । नक्षत्राणामिति ॥ कथं पुनरपामन्नत्वं तदाह ।
 अपामिति ॥ दक्षिणाग्नेर्दक्षिणाग्निं प्रतीति यावत् । पृथिव्या
 गार्हपत्याग्निं प्रत्यन्नत्ववदित्युदाहरणार्थः ॥ १२ ॥

स य एतमेवं विद्यावानित्याद्यन्यदित्युक्तं गार्हपत्यस्य दक्षि-
 ञाग्नेषोपासनानन्तर्यमद्यशब्दार्थः । तत्रावात्परभेदं दर्शयति ।
 य एष इति । सोऽहमस्मीत्याद्यन्यत्समानमिति सम्बन्धः । यथा
 पूर्वो ज्योतिष्ठाविशेषाद्गार्हपत्यादित्ययोरन्वाहार्यपचनचन्द्रम-

उ० ते होचुरूपकोसलैषा सोम्य तेऽस्मद्विद्यात्म-
विद्या चाचार्यस्तु ते गतिं वक्तेत्याजगाम हास्या-
चार्यस्तमाचार्योऽभ्युवादोपकोसल इति ॥ १ ॥
भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मविद् इव सोम्य
ते मुखं भाति को नु त्वानुशशासेति को नु
मानुशिष्याद्भे इतीहापेव निहुते इमे नूनमीदृशा

भा० शयोस्वाश्रयत्वादिद्युदाहवनीययोर्भाग्यत्वेनैव सम्बन्धः ।
समानमन्यत् ॥ १३ ॥

ते पुनः सम्भूयोचुर्ह उपकोसल एषा सोम्य ते तवास्त-
द्विद्याग्निविद्येत्यर्थः । आत्मविद्या पूर्वोक्ता प्राणा ब्रह्म कं
ब्रह्म खं ब्रह्मेति च । आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता विद्याफल-
प्राप्तय इति उक्तोपरेमुरग्नयः । आजगाम हास्याचार्यः
कालेन । तच्च शिष्यमाचार्योऽभ्युवादोपकोसल इति
भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मविद् इव सोम्य ते मुखं प्रमन्नं

आ० सोऽत्र साम्यमङ्गं तथा ज्योतिषसाम्यादिद्युदाहवनीययोस्तादात्म्य-
मेवमित्याह । पूर्ववदिति ॥ कथं तर्हि ताभ्यां दिवाकाशयोः
सम्बन्धनाह । दिवाकाशयोस्त्विति । आहवनीयस्य फलत्वा-
द्विवो विषयत्वं तत्र होमादिद्वारा निष्पन्नापुत्रस्य द्युलोकफल-
त्वाभ्युपगमादिद्युतत्वाकाशाश्रयत्वं प्रसिद्धमतेो विद्युदाहवनी-
ययोर्भाग्यत्वेनैव दिवाकाशयोः सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अ च इतमेवमित्याद्यन्यदित्युक्तमधीनां मिथो विद्वंवादं
आवर्त्तयति । ते पुनरिति । तथाप्यात्मविद्या ज्ञातयेत्वाशङ्काह ।
आत्मविद्येति । कथमाचार्योपदेष्टमकारेण, भगवदुपदेष्टवशा-

उ० अन्यादृशा इति हाग्नीनभ्यूदे किं नु सोम्य
 किल तेऽवोचन्निति ॥ २ ॥ इदमिति ह प्रति
 जज्ञे लोकान्वाव किल सोम्य तेऽवोचन्नहन्तु ते
 तद्वक्ष्यामि यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिथन्त

भा० भाति को नु त्वानुशशासेत्युक्तः प्रत्याह । को नु माऽनु-
 शिष्यादनशासनं कुर्यात् भो भगवंस्त्वयि प्रेषित इती-
 हापेव निऋतेऽपनिऋत इवेति व्यवहितेन सम्बन्धो न चापः
 निऋते न च यथावदग्निभिरुक्तं ब्रवीतीत्यभिप्रायः ॥

कथमिमे अग्नयो मया परिचरिता उक्तवन्तो नूनं
 यतस्त्वां दृष्ट्वा वेपमाना इवेदृशा दृश्यन्ते पूर्वमन्यादृशाः
 सन्त इतीहाग्नीनभ्यूदेऽभ्युक्तवान् काकाऽग्नीन् दर्शयन् ।
 किं नु सोम्य किल ते तुभ्यमवोचन्नग्नय इति पृष्टः
 इत्यवमिदमुक्तवन्तः इत्येवं ह प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान्
 प्रतीकमात्रं किञ्चिन्न सर्व्वं यथोक्तमग्निभिरुक्तमवोचत् ।
 यत आह । आचार्य्यो लोकान् वाव पृथिव्यादीन् हे

आ० देवमविद्या फलवती आचार्य्यादेव विद्या विदिता साधिलमि-
 त्वादि हि प्रागुक्तमत आह । आचार्य्यस्त्विति ॥ अपनिऋत इवे-
 तन्न इवशब्दतात्पर्य्यं दर्शयति । न चेति ॥

उक्तमभिप्रायमाकाङ्क्षापूर्व्वकं विवक्ष्येति । कथमित्यादिना ।
 काका अरभङ्गेन भीतः समुक्तवान् अरुपुटमिति यावत् । भीतिं
 शिष्यस्यापनयन्नाचार्य्यो ब्रूते । किमु सोम्येति ॥ आचार्य्यवाक्य-
 मिति शब्दमनूद्य व्याचष्टे । इत्येवमिति ॥ पृष्टः सन्निति पूर्व्वेभ्य
 सम्बन्धः । यस्मादग्निभिरुक्ताचार्य्याय प्रतीकद्वारा शिष्यो निवे-

उ० एवमेवं विदि पापं कर्म न श्लिथत इति ब्रवीतु
मे भगवानिति तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ १४ ॥
य एषोऽक्षिणि परूषो दृश्यत एष आत्मेति

भा० सोम्य किल तेऽवोचन् न ब्रह्म साकल्येन । अहन्तु ते तुभ्यं
तद्ब्रह्म यदिच्छसि तं श्रोतुं वक्ष्यामि शृणु । तस्य मयो-
च्यमानस्य ब्रह्मणो ज्ञानमाहात्म्यं यथा पुष्करपलाशे
पद्मपत्र आपो न श्लिथन्त एवं यथा वक्ष्यामि ब्रह्मैवं-
विदि पापं कर्म नाश्लिथते न सम्बध्यत इत्येवमुक्तवत्याचार्य
आद्योपकोसलो ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाचा-
चार्यः ॥ १४ ॥

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते निवृत्तचक्षुर्भिर्ब्रह्म-
चार्यादिमाधनसम्पत्तैः शान्तीर्विवेकिभिर्दृष्टैर्द्रष्टा चक्षु-
पञ्चक्षुरित्यादिश्रुत्यन्तरात् । मन्वग्निरभिरुक्तं वितथं यत

आ० दितवान् तस्मादाचार्यः प्राप्तः सावकाशमिति आह । यत
इति ॥ कं खं ब्रह्मेत्यादिना ॥ ब्रह्मापि तैरुक्तमित्याशङ्क्याह । न
ब्रह्मेति ॥ कथं तर्हि साकल्येन ब्रह्म ज्ञातव्यमित्याह । अहन्विति ॥
ब्रह्मज्ञाने किं स्यादित्याशङ्क्याह । श्रुतिवति ॥ १४ ॥

अथमुपसन्नाचार्या ब्रह्मचारियो ब्रह्मविद्यामुक्तवानित्यत आह ।
य एष इति ॥ अक्षिस्थाने तदुपलक्षितो ब्रह्म य एष पुरुषो
दृश्यत इति सम्बन्धः ॥ नासौ सर्वेषां ह्यायात्मातिरिक्तो दृष्टि-
गोचरतामाचरतोत्याशङ्क्याधिकारियो विशिनष्टि । निवृत्तेति ॥
निवृत्तानि विषयेभ्यो विमुखानि चक्षुषि वाद्यानि करणानि
येषां तैरिति यावत् । बाह्यकरणानां स्वप्रत्याधीनं विशेष-
बान्तरमाधत्ते । ब्रह्मचर्यादीति ॥ मनसो विषयपारवश्यरा-

उ० होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रूतेति तद्यद्यप्यस्मिन् स-
र्पिर्वोदकं वा सिञ्चन्ति वर्त्मनी एव गच्छति ॥ १ ॥

भा० आचार्यसु ते गतिं वक्तोति गतिमात्रस्य वक्तव्यवोचन् भवि-
ष्यद्विषयापरिज्ञानज्ञानीनां । नैष दोषः । सुखाकाश-
स्यैवाक्षिणि दृश्यत इति द्रष्टुरनुवादात् । एष आत्मा
प्राणिनामिति होवाच एवमुक्तवानेतद्यदेवात्मतत्त्वमवो-
चाम । एतदमृतमरणधर्म्यविनाशत एवाभयं यस्य हि
विनाशाशङ्का तस्य भयोपपत्तिस्तदभावादभयमत एवै-
तद्ब्रूय्य दृष्टदन्तमिति । किञ्चास्य ब्रह्मणोऽक्षिणुषस्य
माहात्म्यं तत्तत्र पुरुषस्य स्थानेऽक्षिणि यद्यपि अस्मिन्
सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चन्ति वर्त्मनी एव गच्छति पक्षावेव

आ० हित्वे विशेषणान्तरमाह । शान्तेरिति ॥ तेषां निवृत्तचक्षुः
हेतुमाह । विवेकिभिरिति ॥ पुरुषोऽक्षिणि द्रष्टेत्यत्र दृष्टदा-
रण्यकश्रुतिं प्रमाणयति । प्रक्षुभ इति ॥ आचार्येणापूर्वविद्योप-
देशादभीनामुक्तिर्मिथ्या प्राप्तेति शङ्कते । गन्वति ॥ अभिवचनस्य
गत्यन्तरमाह । भविष्यदिति ॥ नाभीनामुक्तिर्नृषा नापि तेषां
भविष्यद्विषयाज्ञानमिति दृषयति । नैष दोष इति ॥ यस्सुख-
मुखकमाकाशमुपास्यस्मिभिरुपदिष्टं तस्यैव कारणब्रह्मणो द्रष्टा
रूपस्याक्षिणि दृश्यते इत्यनुवादो गतिव्याख्यानायाचार्येण क्रियते
वज्राक्षि दोषद्वयमित्यर्थः ॥ अक्षिणि दृश्यत इति प्रयोगादाचा-
र्येण ह्यात्मा विवक्षित इत्याब्रह्माह । एष इति ॥

इतस्य नावं पुरुषव्याख्यात्मेतन्नन्तरवाक्यमवतार्य व्याकरोति ।
इतिदित्यादिना ॥ इतिशब्दे यद्योक्तमुद्यमस्यैवपास्यः पुरुषो
न ह्यात्मा भवितुमर्हतीत्यर्थः । असङ्गत्वात् नावं ह्यात्मे-

उ० एतच्छं संयद्दाम इत्याचक्षत एतच्छं हि सर्वाणि
वामान्यभि संयन्ति सर्वाण्येनं वामान्यभि संयन्ति
य एवं वेद ॥ २ ॥

एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि
नयति सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद ॥ ३ ॥

भा० गच्छति न चक्षुषा सम्बध्यते पद्मपत्रेणोदकं । स्थान-
स्थाप्येतन्माहात्म्यं किं पुनः स्थानिनोऽक्षिपुरुषस्य निर-
ञ्जनत्वं वक्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ एतं यद्योक्तं पुरुषं संयद्दाम
इत्याचक्षते । कस्मात् । यस्मादेवं सर्वाणि वामानि वन-
नीयानि सम्भजनीयानि शोभनानि अभिसंयन्त्यभिसंग-
च्छन्तीत्यतः संयद्दामः । तद्यैवंविदमेनं सर्वाणि वामान्य-
भिसंयन्ति य एवं वेद ॥

एष उ एव वामनीर्यस्मात् एष हि सर्वाणि वामानि
पुण्यकर्माफलानि पुण्यानुरूपं प्राणिभ्यो नयति प्रापयति

आ० त्वाह । किञ्चेति । माहात्म्यं स्थानद्वारेणोच्यते इति शेषः ॥ किमे-
तावता पुरुषस्यायातमित्वाह । स्थानस्थापीति ॥ तस्यैवापा-
स्त्यार्थं गुणान्तरं दर्शयति । एतमिति ॥ पुरुषस्य संयद्दामत्वं
ब्रह्मविदुष्या सिद्धमपि नात्यर्थमन्तरेण व्यक्तीभवतीति शङ्कते ।
कस्मादिति । अत्रयवार्थोपन्यासेन परिहरति । यस्मादिति ।
गुणोपास्तियत्नमाह । तद्येति ॥ उपास्यगुणानुसारेणोत्तर्यः ॥

एवं विदं संयद्दामगुणांश्चिह्नपुरुषोऽस्मीति वेदितारमित्ये-
तद्गुणान्तरमुपास्त्याय दर्शयति । एष इति । तद्युत्पादयति ।
एष इति । गुणान्तरं ध्यानोक्त्वा कृत्पादयति । एष इत्यादि-
ना । आदित्यादिरूपेणास्तीव दीप्यमानत्वे सुखान्तरमनुकूलयति ।

उ० एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति
सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद ॥ ४ ॥ अथ
यदु चेवास्मिञ्छ्वयं कुर्वन्ति यदि च नाद्विषमेवां-
भिसम्भवन्त्यद्विषोऽहरद्वा आपूर्यमाणपक्षमापूर्य

भा० वहति चात्मधर्मत्वेन विदुषः फलं सर्वाणि वामानि नयति
य एवं वेद ॥ एष उ एव भामनीरेष हि यस्मात्सर्वेषु
लोकेष्वदित्यचन्द्रान्यादिरूपैर्भाति दीयते । तस्य भामा
सर्वमिदं भातीति श्रुतेरतो भामानि नयतीति भामनीः ।
य एवं वेदाभावपि सर्वेषु लोकेषु भाति ॥ अथेदानीं
अथोक्तब्रह्मविदो गतिरुच्यते यद्यदि उ च एवास्मान्नेवं-
विदिं श्वयं श्रवकर्म मृते कुर्वन्ति यदि च न कुर्वन्ति
अतिलजः सर्वथाप्येवंविन्नेन श्रवकर्मणा अकृतेनापि प्रति-
वद्धो न ब्रह्म प्राप्नोति न च कृतेन श्रवकर्मणाऽस्य कश्च-
नाभ्यधिको लोकः न कर्मणा वर्द्धत नो कनीयानिति
श्रुत्यन्तरात् । श्रवकर्मण्यनादरं दर्शयन् विद्यां क्षीति न
पुनः श्रवकर्म एवंविदो न कर्त्तव्यमिति ॥

भा० तस्येति ॥ गुणोपास्तिफलमाह । य एवमिति ॥ गतिं वस्तुं पूर्वोक्त-
ब्रह्मविद्यायामधिकगुणानेवाचार्योऽन्ववादीदिदानीं तामेव गति-
मवतारयति । अथेति ॥ तां वस्तुं प्राप्तिकां करोति । यद्य-
दीति ॥ करणाकरणाभ्यो विदुषो न ङङ्ङिर्नापि ज्ञानिरित्यत्र
श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति । न कर्मणेति ॥ अथ यदु चेवेत्यादिवाक्यस्य
तात्पर्यं दर्शयति । श्रवकर्मणेति ॥ तात्पर्यान्तरं दर्शयति । न
पुनरिति ॥

उ० माणपक्षाद्यान्घडुदङ्केति मासांस्तान्मासेभ्यः
 संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं
 चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो मानवः ॥ ५ ॥

भा० अक्रियमाणे हि श्रवकर्म्मणि कर्म्मणां फलारम्भे
 प्रतिबन्धः कश्चिदनुमीयते अन्यत्र । यत इह विद्याफलार्-
 रम्भकाले श्रवकर्म्म स्यादा न वेति विद्यावतोऽप्रतिबन्धेन
 फलारम्भं दर्शयति । ये सुखाकाशमचिच्छं संयद्दामनी-
 र्भामनीरित्येवङ्गुणमुपासते प्राणमहितामग्निविद्यां तेषा-
 मन्त्यत्कर्म्म भवतु मा वा भूत् सर्वथापि तेऽर्चिषमेवाभि-
 सम्भवन्त्यर्चिरभिमानीं देवतामभिसम्भवन्ति प्रतिपद्यन्त
 इत्यर्थः । अर्चिषोऽर्चिदेवताया अहरहरभिमानीं
 देवतामङ्ग आपूर्यमाणपक्षं शुक्लपक्षदेवतामापूर्यमाणप-
 चाद्यान् घण्टासानुदङ्कुत्तरां दिशमेति मविता तान्मा-
 सानुत्तरायणदेवतां तेषां मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सर-
 देवतां ततः संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो

भा० यदि विद्वेषोऽपि श्रवकर्म्म कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं तस्य विशेषज्ञाह ।
 अक्रियमाणे षीति । अन्यत्रेत्वविद्यावानुच्यते । इहेति प्रत्युत-
 वाक्यस्य विद्यावतो वाक्त्तिरिति श्रवकर्म्मण्यनादरपूर्वकमिति
 शेषः । विद्यावतः श्रवकर्म्मभावाभावयोरप्रतिबन्धः यत्र सिद्ध्यति ।
 अविद्यावतस्तु श्रवकर्म्म करणे कर्म्मणि न फलदानीति विद्या-
 कृतिरिहाभिप्रेतेति भावः । तेऽर्चिषमेवेत्यत्र तच्छब्दार्थं याचते ।
 ये सुखाकाशमिति । सत्त्वोक्तमिति देवत्ववच्छेदेन किमिति
 यास्यायते मुख्यमेव ब्रह्मशब्दात्तन्मन्त्रं किं नोच्यते तत्राह । गन्त-

उ० स एनान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ
एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते
नावर्तन्ते ॥ ६ ॥ १५ ॥

भा० विद्युतं तत्तत्रस्थांस्तान् पुरुषः कश्चिद्ब्रह्मलोकादेत्य अमा-
नवो मानव्यां सृष्टौ भवो मानवो न मानवो अमानवः
स पुरुष एतान् ब्रह्म सत्यलोकस्थं गमयति गन्तुगन्तव्य-
गमयित्वत्यपदेशेभ्यः । सन्मात्रं ब्रह्मप्राप्तौ तदनुपपत्तेः ।
ब्रह्मैव सन् ब्रह्माऽप्येतीति हि तत्र वक्तुं न्यायं । सर्वभेद-
निरासेन सन्मात्रप्रतिपत्तिं वक्ष्यति । न चादृष्टो मार्गो
गमनाद्योपतिष्ठते । स एनमविदितो न भुनक्तीति श्रुत्यन्त-
रात् । एष देवपथो देवैरर्चिरादिभिर्गमयित्वेनाधिकृतै-
रुपलक्षितः पन्था देवपथ उच्यते । ब्रह्म गन्तव्यं तेन चोप-
लक्षित इति ब्रह्मपथः । एतेन प्रतिपद्यमाना गच्छन्तो ब्रह्म

षा० गन्तव्येति ॥ एतेभ्यो हेतुभ्यः सत्यलोकस्थं ब्रह्म न मुख्यमिति सम्बन्धः ॥
मुख्यब्रह्मप्राप्तावपि यद्योक्तव्यपदेशा भविष्यन्तीत्याशङ्काह ।
सन्मात्रेति ॥ तदनुपपत्तेर्न तादृग्ब्रह्मशब्दमिति शेषः ॥ अनुप-
पत्तिमेव ह्योदयति । ब्रह्मैवेति ॥ तत्रेति मुख्यप्राप्तिवच्यते । कस्य-
चिदपि सन्मात्रब्रह्मप्राप्तिरत्र नास्तीत्याशङ्काह । सर्वभेदेति ॥
वक्ष्यति षष्ठेऽध्याये श्रुतिरिति शेषः ॥ जीवस्य सन्मात्रब्रह्म पार-
मार्थिकं रूपश्चेदुपासकस्यापि न गतिवचिषा तस्यापि ब्रह्माति-
रिक्तस्वरूपाभावादित्याशङ्काह । न चेति ॥ एकत्वलक्षणे मार्गो
न दृष्टश्चेदवगमनायानुपतिष्ठते । न हि ध्याननिष्ठस्यादृष्टमेकत्व-
गमनं वारयितुं पारथक्यज्ञानप्रतिबन्धात् । तस्य गमनभ्रान्तिस-
म्भवादित्यर्थः । यदा एकत्वलक्षणे मार्गो नावगतो न गमनाय

भा० इमं मानवं मनुसम्बन्धिनं मनोः सृष्टिलक्षणभावर्त्तं नाव-
 र्त्तन्ते। आवर्त्तन्तेऽस्मिन् जननमरणप्रबन्धचक्रारूढा घटीय-
 न्त्ववत् पुनः पुनरित्यावर्त्तसं न प्रतिपद्यन्ते। नावर्त्तन्त इति
 द्विरुक्तिः सफलाया विद्यायाः परिसमाप्तिप्रदर्शनार्था ॥१५॥

रहस्यप्रकरणे प्रसङ्गत्वादारण्यकत्वसामान्याच्च यज्ञे चते
 उत्पन्ने व्याहृतयः प्रायश्चित्तार्था विधातव्याः । तद-
 भिन्नस्य चर्त्विजे ब्रह्मणो मौनमित्यत इदमारभ्यते ।

आ० मोक्षायोपस्थितो भवतीत्यर्थः ॥ तत्र प्रमाद्यमाह । स एनमिति ॥
 स परमात्मा प्रत्यक्षेणाक्षातः सन्नेनमधिकारिणं मुक्तिप्रदानेन न
 पालयतीत्यर्थः । प्रकृतां गतिमुपसंहरति । एष इति ॥ गतिफलं
 निगमयति । एतेनेति ॥ इममिति विशेषणादनाद्यत्तिरस्मि-
 न्त्वल्पे । कल्पान्तरे त्वाद्यत्तिरिति सूच्यते ॥ आवर्त्तंशब्दं व्याक-
 रोति । आवर्त्तन्त इति ॥ सफलाया यथोक्तगतिपूर्वकेन फलेन
 सहिताया इति यावत् । कार्यब्रह्मोपासनसमुच्चिता कारणब्र-
 ह्मोपासना यथोक्ता न विद्यासहिता विद्यात्र विवक्षिता तस्या
 इत्यर्थः ॥ १५ ॥

पूर्वोत्तरग्रन्थयोरसङ्गतिमाशङ्क्य प्रासङ्गिकीं सङ्गतिमाह ।
 रहस्यप्रकरण इति ॥ रहस्यमुपासनं तत्प्रकरणे विदुषां फलप्राप्तय
 मार्गोपदेशप्रसङ्गेन यज्ञस्य समाप्तिं गमनायानन्तरग्रन्थेन मार्गो-
 पदेशादस्ति सङ्गतिरित्यर्थः ॥ किञ्च पूर्वोत्तरग्रन्थयोरारण्यकत्वेन
 न समानत्वादपि सङ्गतिरस्तीत्याह । आरण्यकत्वेति ॥ किञ्चाग्नि-
 विषया विद्या प्रकृते यज्ञे वा सिद्धेऽग्निसम्बन्धे यदि किमपि क्षत-
 मुत्पद्यते तदा प्रायश्चित्तार्था व्याहृतयो विधातव्या इत्यनन्तरं ग्रन्थ-
 प्रवृत्तिरिति सङ्गत्वन्तरमाह । यज्ञ इति ॥ प्रकृतयामुपासनार्था
 मौनमङ्गीक्रियते वाग्व्यापारे विद्विष्यत्तया ध्यानानुष्ठाना-
 सिद्धेः । अत्वन्निषेधस्य च प्रायश्चित्ताभिन्नस्य मौनमत्र विधीयते
 तेनास्ति मिथः सङ्गतिरित्याह । तदभिन्नस्येति ॥

उ० एष ह वै यज्ञो योऽयं पवत एष ह यन्नि-
दं सर्वं पुनाति यदेष यन्निदं सर्वं पुनाति

भा० एष ह वै एष वायुर्योऽयं पवतेऽयं यज्ञः । ह वै
इति प्रसिद्धार्थावद्योतकौ निपातौ । वायुप्रतिष्ठो हि
यज्ञः प्रसिद्धो अतिषु । स्वाहा वातेधाः । अयं वै यज्ञो
योऽयं पवत इत्यादिश्रुतिभ्यः । वात एव हि चलनात्म-
कत्वात्क्रियासमवायी । वात एव यज्ञस्थारम्भकः । वातः
प्रतिष्ठेति च श्रवणात् । एष ह यन् गच्छन् चलन्निदं
सर्वं जगत् पुनाति पावयति शोधयति । न ह्यचलतः

आ० यज्ञस्य देवतोद्देशेन द्रव्यत्वागात्मकत्वात्क्रियायाश्च क्षणभङ्गिन्या
गतिमत्त्वायोगान्मार्गोपदेशासम्भवात्क्षयमाद्या सङ्गतिरित्या-
शङ्क्य गतिमत्त्वं सम्पादयितुं यज्ञस्य वायुरूपत्वमाह । एष
इत्यादिना ॥ यज्ञो वाय्वाश्रयो वाय्वात्मक इति श्रौती प्रसिद्धि-
त्वात्मेव प्रकटयति । वायुप्रतिष्ठ इति ॥ श्रुतीरुदाहरति ।
स्वाहेति ॥ स्वाहाकारमुच्चार्य वाते वायौ धीयते क्षिप्यते इति
वातेधा यज्ञः ॥ श्रुत्यन्तरमाह । अयमिति ॥ आदिशब्देन वाता-
द्यज्ञः प्रयुज्यतामिति श्रुतिर्गृह्यते ॥ आदर्शितश्रुतीनामर्थं सङ्गु-
ह्यति । वात इति ॥ यो यज्ञः क्रियासमवायी तत्समुदायात्मकः
स वायुरेव । इयोश्चलनात्मकत्वाविशेषात् । तस्माद्वायुप्रतिष्ठस्त-
दात्मको यज्ञ इत्यर्थः ॥ वायुप्रतिष्ठो यज्ञ इत्यत्र श्रुत्यन्तरमाह ।
वात एवेति ॥ पवनत्वश्रुत्याऽपि वायुयज्ञयोरेकत्वमाह ॥ एष ह
यन्निदं । विनाऽपि वायुं शुद्धिः सिद्धतीत्याशङ्क्याह । न हीति ॥
अचलतो विहितक्रियामनुत्पिठत इति यावत् । शुद्धिर्नाम दोष-
निरासः । स च निषिद्धं प्रब्रह्मं यतमानस्य सिद्धति । न तु
निषिद्धक्रियात्वागोदासीनस्य दोषनिरासात्मिका शुद्धिः सम्भ-

उ० तस्मादेष एव यज्ञस्तस्य मनश्च वाक् च वर्त्तनी
 ॥ १ ॥ तयोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मा
 वाचा होताऽध्वर्युरूद्रात्तान्यतरां स यत्रोपा-
 कृते प्रातरनुवाके पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा

भा० शुद्धिरस्ति । दोषनिरसनं चलतो हि दृष्टं न स्थिरस्य ।
 यद्यस्माच्च यन् एष इदं सर्वं पुनाति तस्मादेष एव यज्ञो
 यत्पुनातीति । तस्यास्यैवं विशिष्टस्य यज्ञस्य वाक् च मन्त्रो-
 च्चारणे व्यावृता । मनश्च यथाभूतार्थज्ञाने व्यावृतं । ते
 एते वाङ्मनसे वर्त्तनी मार्गा याभ्यां यज्ञस्त्वायमानः प्रव-
 र्त्तते ते वर्त्तनी । प्राणापानपरिचलनवत्या हि वाच-
 श्चित्तस्य चोत्तरोत्तरक्रमो यद्यज्ञ इति हि श्रुत्यन्तरं ।
 अतो वाङ्मनसाभ्यां यज्ञो वर्त्तनीभ्यां वर्त्तत इति वाङ्मनसे
 वर्त्तनी उच्येते यज्ञस्य । तयोर्वर्त्तन्योरन्यतरां वर्त्तनीं
 मनसा विवेकज्ञानवता संस्करोति ब्रह्मार्त्विग्वाचा वर्त्तन्या ।

षा० वति । चलनं वायुः । तस्माद्वायुरेव चलनद्वारा सर्वं जगत्पुना-
 तीत्याह । दोषेति ॥

वायोरस्तु पावनत्वं प्रकृते क्रिमाशातमित्याशङ्काह । यद्य-
 स्मादिति ॥ वाय्वात्मना गतिविशिष्टस्य यज्ञस्य मार्गद्वयमुप-
 दिशति । तस्येति ॥ एवं विशिष्टस्य पावनस्य वायुरूपस्येति
 यावत् । यज्ञस्योक्तमार्गद्वयवैशिष्ट्ये सोपस्कारमैतरेयवाङ्म-
 मुदाह्वरति । प्रायेति ॥ प्राणापानाभ्यामुष्णानिश्वासाभ्यां परि-
 चलनं विद्यते यस्यास्तस्या वाचश्चित्तस्य पूर्वोपरभावक्रमेण
 यज्ञः सम्पाद्यते । मनसा हि ध्यायन् वाचमभियाह्वरन् पूर्वोप-
 दीयभावेन यज्ञं सम्पादयतीत्यर्थः । यज्ञस्य मार्गद्वयविशिष्ट-

उ० व्यववदति ॥ २ ॥ अन्यतरामेव वर्तनीं सः-
स्करोति हीयतेऽन्यतरा स यथैकपाद्ब्रजनृथो वै
केन चक्रेण वर्तमानो रिथत्येवमस्य यज्ञो रिथति
यज्ञं रिथन् यजमानोऽनुरिथति स इष्टा पापी-
यान् भवति ॥ ३ ॥ अथ यत्रोपाकृते प्रातरनु-

भा० होताऽध्वर्युरुद्गातेत्येते त्रयोऽप्यृत्वजोऽन्यतरां वाग्लक्षणां
वर्तनीं वाचैव संस्कुर्वन्ति । तत्रैवं सति ते वाक्मनसे वर्तनी
संस्कार्यं यज्ञे ॥

अथ स यत्र यस्मिन् काले उपाकृते प्रारब्धे प्रातरनु-
वाके शस्ते पुरा पूर्वं परिधानीयाया ऋचो ब्रह्मैतस्मि-
न्नन्तरे काले व्यववदति मौनं परित्यजति यदि तदान्य-
तरामेव वाग्वर्तनीं संस्करोति । ब्रह्मणा संस्क्रियमाणा
मनोवर्तनी हीयते विनश्यति किद्रीभवत्यन्यतरा । स
यज्ञो वाग्वर्तनीवान्यतरया वर्ततु मशक्नुवद्विद्यति । कथ-
मिवेत्याह । स यथैकपात्पुरुषो ब्रजन् गच्छन्नध्वानं

भा० मुपसंहरति । अत इति ॥ तयोरन्योन्यमुपकार्योपकारकभावं
दर्शयति । तयोरिति ॥ वाचा सम्यक्प्रयुक्तयेति शेषः । संस्का-
तायां वाग्वर्तन्यान्तयैव यज्ञो निष्पन्नो भवतीत्याह । वाचैवेति ॥
किन्तुर्हि मनोवर्तनीया संस्क्रियत इत्याशङ्क्याह । तत्रेति ॥ यज्ञस्य
वाग्भां मार्गाग्भां नोयमानत्वे पूर्वाहारीत्या स्थिते सतीति यावत् ॥
मनोवर्तनीयाः संस्काराभावे प्रत्यवायं दर्शयति । अथेत्या-
दिना । मनो वर्तनी ब्रह्मणा वाग्वर्तनी च होतृप्रभृतिभिः संस्का-
र्येति अथस्यान्तरमित्यर्थः । स ब्रह्मेत्यन्वयं सूचयति । ब्रह्मेति ।
पुनर्वर्तनीयाः क्रियापदेन सम्बन्धद्योतनायां । एतस्मिन्नन्तरे

उ० वाके न पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यवदत्युभे
 एव वर्त्तनी संस्कुर्वन्ति न हीयतेऽन्यतरा
 ॥ ४ ॥ स यथोभयपाद्भ्रजनुथो वोभाभ्यां चक्राभ्यां
 वर्त्तमानः प्रतितिष्ठत्येवमस्य यज्ञः प्रतितिष्ठति
 यज्ञं प्रतितिष्ठन् यजमानोऽनु प्रतितिष्ठति स
 इष्टा श्रेयान् भवति ॥ ५ ॥ १६ ॥

भा० रिष्यति । रथो वैकेन चक्रेण वर्त्तमानो गच्छन्निष्यत्येव-
 मस्य यजमानस्य ब्रह्मणा यज्ञो रिष्यति विनश्यति । यज्ञं
 रिष्यन् यजमानोऽनुरिष्यति । यज्ञप्राणो हि यजमानः ।
 अतो युक्तो यज्ञरेषे रेषस्तस्य । स तं यज्ञमिष्टा तादृशं
 पापीयान्पापतरो भवति ॥ अथ पुनर्यत्र ब्रह्मा विद्वा-
 न्मौनं परिशृङ्ग वाग्विभर्गमकुर्वन्वर्त्तते यावत्परिधानी-
 याया न व्यवदति । तथैव ते मर्त्यज उभे एव
 वर्त्तनी संस्कुर्वन्ति न हीयतेऽन्यतरापि ॥ किमेवेत्याह ।
 पूर्वोक्तविपरीतौ दृष्टान्तौ । एवमस्य यजमानस्य यज्ञः

आ० काले प्रातरनुवाकः शस्त्रमारभ्य तत्परिसमाप्तेरन्तरावस्थायामि-
 त्थार्थः । वाचो ह्येवादिभिः संस्कार्यत्वमन्तु । मनसश्च ब्रह्मसं-
 स्कार्यत्वं माभुदेतावता यज्ञस्य किमायातमित्याशङ्क्याह । स
 यज्ञ इति । यज्ञ भंशमेवाकाङ्क्षादारा व्युत्पादयति । कथमि-
 त्थादिना ॥

नाशेऽपि यज्ञस्य यजमानस्य किमायातमित्याशङ्क्याह । यज्ञ-
 प्राणो हीति । वाग्वर्त्तनी संस्काराभावेऽपि तुल्यो दोषः । मौनग्राहं
 दर्शयति । अथ पुनरिति । तथैव सम्यगनुष्ठातार इति यावत् ।

उ० प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेषां तप्यमानानां
रसान् प्राबृहदग्निं पृथिव्या वायुमन्तरिक्षादादित्यं
दिवः ॥ १ ॥ स एतास्तिस्त्रो देवता अभ्यतप-
त्तासां तप्यमानानां रसान् प्राबृहदग्नेर्ऋचो वा-
योर्यजूषि सामादित्यात् ॥ २ ॥ स एतां त्रयीं

भा० स्ववर्त्तनीभ्यां वर्त्तमानः प्रतितिष्ठति स्वेनात्मनाऽविनश्यन्
वर्त्तत इत्यर्थः । यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमानो ऽनु प्रतितिष्ठति
एवं मैत्रो विज्ञानवद्ब्रह्मोपेतं यज्ञमिष्टा श्रेयान् भवति
श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अत्र ब्रह्मणो मैत्रं विहितं । तद्रेषे ब्रह्मत्वकर्माणि चा-
थान्यस्मिंश्च शौचादिकर्मारेषे व्याहृतिहोमः प्रायश्चित्त-
मिति । तदर्थं व्याहृतयो विधातव्या इत्याह । प्रजापति-
र्लोकानभ्यतपस्योक्तानुद्दिश्य तत्र सारजिघृक्षया ध्यानल-
क्षणं तपश्चकार । तेषां तप्यमानानां लोकानां रसान्सार-
रूपान् प्राबृहदुद्धृतवान् जयाहेत्यर्थः । कान् । अग्निं रसं
पृथिव्याः । वायुमन्तरिक्षात् । आदित्यं दिवः । पुनरप्येव-

भा० तथा सति ब्रह्मा चान्ये चर्त्विजोऽपि वर्त्तन्त्ये संखुर्वन्त्येवेत्याह ।
नेति ॥ वर्त्तनीदयसंस्कारे किं स्यादित्यपेक्षायामाह । एवमिति ॥ १६ ॥
नित्यानुष्ठानमुक्त्वा नैमित्तिकप्रायश्चित्तविधानार्थमुपक्रमते ।
अचेति ॥ तद्गुणैर्ब्रह्मणो मैत्रं भ्रंशं सतीति यावत् । रसान्
विश्लेषतोऽर्थात् पृच्छति । कानिति ॥ एवं यथा लोकानभ्यतपत
तथेति यावत् । जयाहेति सम्बन्धः । तदेव विदधोति

उ० विद्यामभ्यतपत्रस्यास्तप्यमानाया रसान्प्राबृहद्भू-
रित्यृग्भ्यो भुवरिति यजुर्भ्यः स्वरिति सामभ्यः
॥ ३ ॥ तद्यद्यत्तो रिथेद्भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहु-
याद्द्वामेव तद्रसेनर्चीं वीर्येणर्चीं यज्ञस्य विरि-
ष्टं सन्दधाति ॥ ४ ॥ अथ यदि यजुष्टो रिथे-
द्भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयाद्यजुषामेव
तद्रसेन यजुषां वीर्येण यजुषां यज्ञस्य विरिष्टं

भा० मेवमन्याद्याः । स एतास्त्रिस्रो देवता उद्दिश्याभ्यतपत् ।
ततोऽपि सारं रसं त्रयोविधां जघाह तां पुनरभ्यतपन्नर्चीं
विधां । तस्यास्तप्यमानाया रसं भूरिति व्याहृतिमृग्भ्यो
जघाह । भुवरिति व्याहृतिं यजुर्भ्यः । स्वरिति व्याहृतिं
सामभ्यः । अत एव लोकदेववेदरसा महाव्याहृतयः ॥
अतस्तप्तत्रयज्ञे यद्युक्तः ऋक्समन्वाहुङ्गिमिसं रिथेद्यज्ञः
द्यतं प्राप्नुयाद्भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् । सा तत्र
प्रायश्चित्तिः ॥

कथमृचामेव तदिति क्रियाविशेषणं रसेनर्चीं वीर्ये-
णौजसा ऋचां यज्ञस्य ऋक्समन्भिर्नो यज्ञस्य विरिष्टं

षा० भूरिति । व्याहृतिमित्यादिना प्रथमोऽतःशब्दे यत् इत्संज्ञि-
तये यद्युक्त इति ऋक्समन्त्संज्ञिभूतः ॥

प्रायश्चित्तमेवाकाङ्क्षापूर्वकं विद्वेति । अथमित्यादिना ।
क्रियाविशेषणमिति यज्ञस्य द्यतं सन्दधातीति यत्तद्वचामेव
रसेन सन्दधातीत्यर्थः । षोडश्या सन्दधातीति सन्त्यः । तथा
च सति त्रयोक्ते साद्यने सतीत्यर्थः । यथा पूर्वसंज्ञिन् प्रायश्चित्ते

उ० सन्दधाति ॥ ५ ॥ अथ यदि सामतो रिथेत्स्वः
 स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्सामामेव तद्रसेन सामां
 वीर्येण सामां यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति ॥ ६ ॥
 तद्यथा लवणेन सुवर्षेण सन्दध्यात्सुवर्षेण रज-
 तं रजतेन त्रपु त्रपुणा सीसं सीसेन लोहं
 लोहेन दारु दारु चर्मणा ॥ ७ ॥ एवमेषां लोका-

भा० विश्विन्नं चतरूपमुत्पन्नं सन्दधाति प्रतिबन्धने ॥ अथ
 यदि यजुष्टो यजुर्निर्घृतं रिथेद्भुवः स्वाहेतिदक्षिणाग्री
 जुहुयात् ॥ तथा सामनिमित्ते रिथेत् स्वः स्वाहेत्याहवनीये
 जुहुयात् ॥ तथा पूर्ववद्यज्ञं सन्दधाति ब्रह्मनिमित्ते तु रेपे
 चिद्वग्निषु तिस्रभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयात् ॥

अथ हि विद्यायाः स रेपः । अथ केन ब्रह्मत्वमित्यन-
 येव अथ्या विद्ययेति श्रुतेः । न्यायान्तरं वा मृग्यं ब्रह्मत्व-
 निमित्ते रेपे ॥ तद्यथा लवणेन सुवर्षेण सन्दध्यात् । चारेण
 टङ्कणादिना खरेषु मृदुत्वकरं हि तत् । सुवर्षेण रज-

था० यज्ञस्य क्षतमिव रसेन सन्दधाति ॥ तथा द्वितीयतृतीयप्राय-
 च्छित्तयोरपि यजुषां सामाच्च रसेनाभ्यर्च्युत्तद्राता च तत्क्षतं
 सन्धत् इत्याह । पूर्ववदिति ॥ होत्राद्यपराधाधीनयज्ञस्यै
 प्रायश्चित्तमुक्त्वा ब्रह्मापराधक्षते यज्ञनाम्ने किं प्रायश्चित्तमित्वा-
 ब्रह्माह । ब्रह्मेति ॥

अथ यथाहोत्रप्रायश्चित्ते निष्कं दर्शयति । अथ्यापीति । ब्रह्म-
 ब्रह्मयैवैतरेः प्रमादमाह । अथ केनेति ॥ साधारणकार्यस्य
 साधारणसामग्रीजन्यत्वमित्यमाहैदमसाधारणे ब्रह्मत्वे वेदन-
 यसाधारणमेव प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तको न्यायो दर्शितः । सध-

उ० नामासां देवतानामस्यास्त्यया विद्याया वीर्येण
यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति भेषजकृतो ह वा
एष यज्ञो यत्रैवंविद्भूला भवति ॥ ८॥ एष ह वा

भा० तमश्चक्षुषन्मानं सन्दधात् रजतेन तथा त्रुपु त्रुपुणा सीसं
सीसेन सोहं सोसेन दाह दाह चर्माणा चर्मावन्धनेन ॥
एवमेषां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्यया विद्याया
वीर्येण रसाख्येनौजसा यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति । भेष-
जकृतो ह वा एष यज्ञः । रोगार्त्त इव पुमांसिकित्स-
केन सुश्रितेनैष यज्ञो भवति । कोऽसौ यत्र यस्मिन्त्यज्ञे
एवंविद्यथोक्तव्याहृतिषोमप्रायश्चित्तविद्गृह्यार्त्तगभवति स
यज्ञ इत्यर्थः ॥ किञ्चैष ह वा उदक्प्रवण उदङ्गिणो

आ० त्यस्यैव वेदेकत्वप्रसिद्धेर्ब्रह्मणः सर्ववेदार्थाभिन्नस्य ज्ञानमाहा-
त्येनैव दोषनिरासामान्यथायश्चित्तं विधेयमिति न्यायान्तरमाह ।
न्यायान्तरं वेति ॥ वस्तुस्यभाववैषिन्यादुत्पन्नस्यापि क्षतस्य केन-
चित्पन्थानं भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह । तद्यथेत्यादिना ॥ किन्तत्र
साधनमिति तद्दर्शयति । क्षारेयंति ॥ क्षरे सुवर्से वज्रिसंयुक्ते
त्रयोभृते क्षारप्रक्षेपेण टङ्गादिना मृदुकरणं मिथोऽवयवसंयो-
जनं सन्धानं प्रसिद्धमित्यर्थः । रजतं सुवर्सेन क्षरसतस्तावद-
शक्यं सन्धानं तथापि वज्रिसंयोगपूर्वकं पूर्ववदेव तथापि
प्रसिद्धं सन्धानमित्याह । सुवर्सेति ॥ रजतेनेत्यादावपि यथोक्तं
ब्रह्मणं । सन्दधाति ब्रह्मेति शेषः । भेषजेनेव क्षतः संस्मृत इति
वाच्यम् ॥

तदेव रूपुटयति । रोगार्त्त इति । भवति संस्मृत इति शेषः ।
इतश्चैवंविधा ब्रह्मणा भवितव्यमित्याह चिच्छेति ॥ गाथा-
शब्देन प्रायश्चित्तान्दोषनिरिक्तहृन्दोषविवरः । यज्ञो यतः प्रदे-

उ० उदक्प्रवणो यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवंविदं
ह वा एषा ब्रह्माणमनुगाथा यतो यत आवर्तते
तत्रहच्छति ॥ ४ ॥ मानवो ब्रह्मैवैकं ऋत्विक्कुरु-
न्वाऽभिरक्षत्येवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं
सर्वींश्चर्त्विजोऽभिरक्षति तस्मादेवंविदमेव

भा० दक्षिणोऽङ्गायो यज्ञो भवति । उत्तरमागं प्रति हेतुरि-
त्यर्थः । यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवंविदं इ वै ब्रह्माणमृत्विजं
प्रत्येषामनुगाथा ब्रह्मणः स्तुतिपरा । यतो यत आवर्तते
कर्म्म प्रदेशात् । ऋत्विजां यज्ञः क्षतीभवंस्तत्तद्यज्ञस्य
क्षतरूपं प्रतिसन्दधन्नायश्चित्तेन गच्छति परिपालयती-
त्येतन्मानवो ब्रह्मा । मौनाचरणान्मानवादा ज्ञानवत्त्वा-
त्ततो ब्रह्मैवैकंर्त्विक्कुरुन् कर्तुम् ॥

योऽङ्गनारूढानन्वा वडवा यथाऽभिरक्षत्येवंविदु इ
वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वींश्चर्त्विजोऽभिरक्षति तत्कृतदा-
वापणयनात् । यत एवं विधिष्टो ब्रह्मा विदांस्तस्मादेवं-

भा० शात्कर्म्म आवर्तत इत्युक्तं विद्योति । ऋत्विजामिति ॥ यत्र
यत्र प्रदेशे यज्ञस्य क्षतिरध्वर्युंप्रभृतीनामभवत्तत्र तत्र यज्ञस्य
क्षतरूपं प्रायश्चित्तेन प्रतिसन्धानात् ब्रह्मा कर्तुम् परिपालयतीति
सम्बन्धः ॥ ऋत्विजि ब्रह्मणि मानवशब्दप्रकृतौ निमित्तद्वयमाह ।
मौनेति ॥ ज्ञानातिष्ठयस्तच्छब्दार्थः कर्तुम्भिरक्षयतीति सम्बन्धः ॥
उक्तमर्थं दृष्टान्तेन प्रकटयति । योऽङ्गमित्यादिना ॥ प्रकटय-
र्धमुपसंहरति । इवमिति ॥ १० ॥ इति श्रीमत्परमहंस-

उ० ब्रह्माणं कुर्वीति नानेवंविदं नानेवंविदं ॥ १० ॥
 ॥ १७ ॥ इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थः प्रपा-
 ठकः समाप्तः ॥ ४ ॥

भा० विदमेव यथोक्तव्याख्यादिविदं ब्रह्माणं कुर्वीति ।
 नानेवंविदं कदाचनेति । द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥
 १७ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतादशोऽध्यायपरमहंस-
 परिब्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ छान्दोग्यो-
 पनिषद्विवरणे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ४ ॥

आ० परिब्राजकाचार्यं श्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञान-
 कृतायां छान्दोग्योपनिषद्भाष्यटीकायां चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः
 ॥ ४ ॥

उ० ॥ ॐ ॥ यो ह वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ॥ १ ॥

भा० ॥ ॐ ॥ सगुणब्रह्मविद्याया उत्तरा गतिरुक्ता । अथेदानो पञ्चमेऽध्याये पञ्चाभिविदो गृहस्थस्य ऊर्द्धरेतसाश्च अङ्गा-
ल्लूनां विद्यान्तरशीलिनां तामेव गतिमनूयान्या दक्षिण-
दिक्यम्बन्धिनी केवलकर्षिणां धूमादिसञ्चणा पुनरावृत्ति-
रूपा तृतीया च । ततः कष्टतरा संसारगतिर्वैराग्य-
हेतोर्वक्तव्येत्यारभ्यते । प्राणः श्रेष्ठो वागादिभ्यः प्राणो
वाव संवर्ग इत्यादि च ब्रह्मोऽतीते ग्रन्थे प्राणग्रहणं ह्यतं
च कथं श्रेष्ठो वागादिषु सर्वैः संवृत्यकारित्वाविशेषे

भा० ॥ ॐ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ एतमनूय वर्तियमाद्याध्यायस्य
सङ्गतिं सङ्गिरते । सगुणेति ॥ विद्यान्तरं पञ्चाभिविद्यातिरिक्ता
सगुणविद्या । तच्छीलिनां तन्निष्ठानामिति यावत् ॥ तामेव
गतिमर्षिरादिशब्दात्मित्वर्थः ॥ तती गतिइयानृतीया विद्या-
कर्म्मरहितानामिति शेषः ॥ अथ क्रमेण मुक्तिसम्भवादुत्तरा
गतिरुच्यतां किमिति दक्षिणा तृतीया च संसाररूपा गतिरति
निष्कृष्टा थपदिश्यते तत्राह । कष्टतरेति ॥ सगुणब्रह्मविद्या-
वतामर्षिराथां गतिमुक्त्वा समुचितानामसमुचितानां कर्म्मणां
संसारगतिप्रभेदरूपं फलं वक्तुमयमारम्भ इत्यर्थः । कर्म्मवि-
धिश्च धनसम्पत्तौ सत्वां भवति । तत्सम्पत्तिश्च ब्राह्मणस्य श्रेष्ठे
सत्त्वेव सम्भवतीति श्रेष्ठसिद्धये प्राणोपासनं पूर्वत्रानुक्तं वक्त-
व्यमित्थनन्तरग्रन्थसङ्गतिं वदन् प्रसङ्गं करोति । प्राणः श्रेष्ठ
इत्यादिना । प्राणो ब्रह्मेत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः । उदाहृता-
नुदाहृतश्रुतान्तरसमुचयार्थश्चकारः । प्राणस्य वागादिभ्यः श्रेष्ठ-
मुक्तत्वादिपति । कथमिति । सर्वैर्वागादिभिः संवृत्य प्राणस्य

उ० यो ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठो ह स्वानां
भवंति वाग्वाव वसिष्ठः ॥ २ ॥ यो ह वै प्रतिष्ठां

भा० कथञ्च तस्योपासनमिति तस्य श्रेष्ठत्वादिगुणविधित्वाद्या
इदमनन्तरमारभ्यते ॥

यो ह वै कश्चिज्ज्येष्ठश्च प्रथमं वयसा श्रेष्ठश्च गुणै-
रभ्यधिकं वेद स ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति । फलेन
पुरुषं प्रलोभ्याभिमुखीकृत्याह । प्राणो वाव ज्येष्ठश्च
वयसा वागादिभ्यः । गर्भस्थे हि पुरुषे प्राणस्य दृष्टिर्वागा-
दिभ्यः पूर्वं सञ्जात्प्रिका भवति । अथा गर्भो विवर्द्धते
चक्षुरादिस्नानावयवनिव्यक्तौ सत्यां पश्चाद्वागादीनां
दृष्टिसत्ताम इति प्राणो ज्येष्ठो वयसा भवति । श्रेष्ठत्वन्तु

सा० कार्यकरत्वे सम्यतिपक्षे स एव कथं श्रेष्ठो निर्द्धार्यते तेषाम-
न्यतमस्यैव श्रेष्ठं किं न स्यादित्यर्थः ॥

तस्यैवोपास्यतया श्रेष्ठमाशङ्क्य वागादीनामन्यतमस्योपास्य-
त्वमोपास्य प्राणस्यैव नोपास्यत्वं हेत्वभावादित्याक्षेपात्तरमाह ।
कथञ्चेति । प्राणस्य श्रेष्ठत्वं ज्येष्ठत्वमित्यादिगुणविधानार्थमेव
तावत् प्रथममारभ्यते । यो ह वै ज्येष्ठश्चेत्याद्यद्योद्यं परिहरति ।
प्रथममिति ॥ प्राणस्यैवोपासनं न वागादीनामित्येतदनन्तर-
मारभ्यते । अथ ह प्राण उच्चिक्रमिष्यन् इत्यादिनेति ॥ द्वितीयं
द्योद्यमुद्धरति ॥ इदमनन्तरमिति ॥ कोऽसौ ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वगुणो
वेदितव्य इत्याह । फलेनेति ॥ कुतो वागादिभ्यो ज्यैष्ठं प्राणस्य
प्रतीतं । सर्वे हि वागादयः सप्राणाः सर्वैव गर्भस्थे क्षतो दृष्टि-
भागिनो भवन्ति तथाह । गर्भस्थे हीति । तत्र गर्भविद्वद्भि-
दर्शनं प्रमाद्यति । यथेति ॥ कदा तर्हि वागादीनां दृष्टिसत्ता-
मश्नुयात् । चक्षुरादीति । प्राणस्य श्रेष्ठं प्रतिपादितं निग-

वेद प्रति ह तिष्ठत्यस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च
 उ० चक्षुर्वीव प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥ यो ह वै सम्पदं वेद
 सऽहास्मैकामाः पद्यन्ते देवाश्च मानुषाश्च श्रोत्रं
 वाव सम्पत् ॥ ४ ॥ यो ह वा आयतनं वेदायतनं

भा० प्रतिपादयिष्यति सुहृद्य इत्यादिनिदर्शनेन । अतः प्राण
 एव ज्येष्ठः श्रेष्ठश्चास्मिन् कार्यकारणसङ्घाते ॥

यो ह वै वसिष्ठं वसिष्ठतममाश्वाद्यिष्ठतमं वसु-
 मन्तमं वायोर्वेद स तथैव वसिष्ठो ह भवति स्वानां
 ज्ञातीनां । कस्तर्हि वसिष्ठ इत्याह । वाम्बाव वसिष्ठो वाग्मि-
 नो हि पुरुषा वसन्ति अभिभवन्त्यन्यान् वसुमन्तमांश्चातो
 वाम्बसिष्ठः । यो ह वै प्रतिष्ठां वेद स चास्मिन् लोकेऽमु-
 ष्मिंश्च परे प्रति तिष्ठति ह । तर्हि का प्रतिष्ठेत्याह । चक्षु-
 र्वाव प्रतिष्ठा । चक्षुषा हि पश्यन् समे च दुर्गे च प्रति तिष्ठति
 यस्मादतः प्रतिष्ठा चक्षुः । यो ह वै सम्पदं वेद तस्मा
 अस्मै देवाश्च मानुषाश्च कामाः सम्पद्यन्ते तर्हि का सम्प-

आ० मयति । इति प्राण इति ॥ गुणद्वयमुपास्यत्वाय दर्शितं निगमयति ।
 अत इति ॥

तदर्थत्वेनैव गुणान्तरं दर्शयति । यो ह वा इति ॥ वसुमन्तमं
 धनवत्त्वादन्वेषां निवासकारणमित्यर्थः । तथैवेत्युपासमानुसा-
 रेवेति यावत् । वसिष्ठो ह भवतीति वासयिता चेत्यर्थः ।
 वायो वसिष्ठत्वं समर्थयते । वाग्मिनो हीति ॥ वसुमन्तमाश्च
 तेनाभ्यर्चिवास्तवतीति शेषः ॥ गुणान्तरमाध्यानायोपदिशति ।
 यो ज्ञेयः । प्रतिष्ठालं चक्षुषो विप्रदयति । चक्षुषा हीति ॥

उ० ह स्वानां भवति मनो ह वा आयतनं ॥ ४ ॥

अथ ह प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिरेऽहं
श्रेयानस्यहं श्रेयानस्मीति ते ह प्राणाः प्रजा-
पतिं पितरमेत्योचुर्भगवन् को नः श्रेष्ठ इति

भा० दित्याह । ओचं वाव सम्यत् । यस्माच्छ्रोत्रेण वेदं गृह्णन्ते
तदर्धविज्ञानञ्च ततः कर्माणि क्रियन्ते ततः कामं सम्यदि-
त्येवं कामसम्यङ्केतुत्वात् । ओचं वाव सम्यत् । यो ह वा आय-
तनं वेदायतनं स्वानां भवति । मनो ह वा आयतनं ॥
इन्द्रियोपहतानां विषयाणां भोक्तृधीनां प्रत्ययरू-
पाणां मन आयतनमाश्रयः । अतो मनो ह वा आय-
तनमित्युक्तं । अथ ह प्राणा एवं यथोक्तगुणाः सन्तोऽहं
श्रेयस्यहं श्रेयानस्यहं श्रेयानस्मीति एतस्मिन् प्रयोजने
व्यूदिरे नाना विरुद्धोदिरे उक्तवन्तस्ते ह ते ह वै
विवदमाना आत्मनः श्रेष्ठत्वविज्ञानाय प्रजापतिं पितरं
जनयितारं कश्चिदेत्योचुर्भगवन्तो हे भगवन् को नोऽस्माकं
मध्ये श्रेष्ठोऽभ्यधिको गुणैरित्येवं पृष्टवन्तः । तान् पितोवाच
ह यस्मिन् वो युष्माकं मध्ये उत्क्रान्ते शरीरमिदं पापिष्ठ-

गुहान्तरमाह । यो ह वा इति । दैवाः कामाः स्वर्गादयो वा
मानुषाः पश्चादयः । ओचस्य सम्यत्त्वं साधयति । यस्मादिति ।
इत्थेवं यस्मात्तस्मादिति योजना । सम्यति गुहान्तरमाह । यो
हेति । कथं पुनरायतनत्वं मनसः सिद्धमित्यत आह । इन्द्रि-
योपहतानामिति । यथोक्ता गुहा मूलाप्रवाहगामिनः प्रत्येकं

उ० तान् होवाच यस्मिन् व उत्क्रान्ते शरीरं पापि-
 ष्टतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति ॥ ७ ॥
 सा ह वागुच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोथ पर्य्ये-
 त्योवाच कथमशक्तर्ते मज्जीवितुमिति यथा
 कला अवदन्तः प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्शुषा
 शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश
 ह वाक् ॥ ८ ॥ चसुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोथ
 पर्य्येत्योवाच कथमशक्तर्ते मज्जीवितुमिति यथा
 ऽन्धा अपश्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
 शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश

भा० निवातिशयेन जीवितोऽपि समुत्क्रान्तप्राणं ततोऽपि पापि-
 ष्टतरमेवातिशयेन दृश्येत । कुणपमस्यृष्टमशुचि दृश्येत स
 वो युष्माकं श्रेष्ठ इत्यवोचत् काका तद्दुःखं परिजिहीर्षुः ।
 तथोक्तेषु पित्रा प्राणेषु सा ह वागुच्चक्रामोत्क्रान्तवती ।
 सा चोत्क्रम्य संवत्सरमात्रं प्रोथ स्वव्यापारास्त्रिष्टप्ता सती
 पुनः पर्य्येत्येतान् प्राणानुवाच कथं केन प्रकारेण अशक्त
 शक्तवन्तो यूयं मदृते मां विना जीवितुं धारयितुमात्मान-

षा० वागादिषु भवन्तीति वक्तव्यायिकां प्रथयति । अथेति ॥
 अक्षिराजं अश्वपादीनामन्यतमं वेत्त्यर्थः । शरीरस्य पापि-
 ष्टत्वं पापकार्यप्रधानत्वं । इवशब्दोऽवधारणार्थः । उक्तमेवार्थं
 सङ्गिष्याच्च । सुपद्यमिति । तत्तत्प्राणं शब्दरूपमिति यावत् ॥
 ननु प्रजापतिः सर्वज्ञो मुखमेव प्राणं क्षिमिति श्रेष्ठं नाभि-

उ० ह चक्षुः ॥ ९ ॥ श्रोत्रं होच्चक्राम तत्संवत्सरं
 पर्येत्योवाच कथमशक्तर्ते मञ्जीवितुमिति यथा
 बधिरा अमृण्वक्तः प्राणक्तः प्राणेन वदन्नो वाचा
 पश्यन्नश्चक्षुषा ध्यायन्नो मनसैवमिति प्रविवेश ह
 श्रोत्रं ॥ १० ॥ मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोथ
 पर्येत्योवाच कथमशक्तर्ते मञ्जीवितुमिति यथा
 बाला अमनसः प्राणक्तः प्राणेन वदन्नो वाचा
 पश्यन्नश्चक्षुषा मृण्वक्तः श्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश ह
 मनः ॥ ११ ॥ अथ ह प्राण उच्चिक्रामिथ्यन्त्स यथा
 सुहयः पद्भीशशङ्कून् सङ्घिदेदेवमितरान् प्राणान्
 समखिदत्तं हाभिसमेत्योचुर्भगवन्नेधि त्वन्नः श्रेष्ठो

भा० मिति ते होचुर्यथा कला इत्यादि । कला मूका यथा लोकेऽ
 वदन्नो वाचा जीवन्ति । कथं । प्राणान्तः प्राणेन पश्यन्त-
 यक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसा सर्वकरणचेष्टां
 कुर्वन्त इत्यर्थः । एवं वयमजीविष्येत्यर्थः । आत्मनोऽश्रेष्ठतां
 प्राणेषु बुद्ध्या प्रविवेश ह वाक् पुनः स्वव्यापारे प्रवृत्ता कम्भ-
 वेत्यर्थः । समानमन्यत् । चक्षुर्ह उच्चक्राम श्रोत्रं होच्चक्राम
 मनो होच्चक्रामेत्यादि । यथा बालाऽमनसः अप्रकृतमनस

भा० वदति तत्राह । काङ्क्षेति । अथ अेठ इत्यन्ते एतेषां वागादीनां
 दुःखं तत्परिहर्तुमिच्छन् प्रजापतिः अरभङ्गोपायविशेषेण अेठ-
 त्वमुक्तवान् रुम्भटमित्यर्थः । अन्वदित्वात् विषयमाह । चक्षुरिति ।

उ० ऽसि भोत्क्रमीरिति ॥ १२ ॥ अथ हैनं वागु-
वाच दहं वसिष्ठाऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीत्यथ हैनं
चक्षुरुवाच यदहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठासीति
॥ १३ ॥ अथ हैनं श्रोत्रमुवाच यदहं सम्प-

भा० इत्यर्थः ॥ एवं परीक्षितेषु वागादिष्वथानन्तरं ह स मुख्यः
प्राण उच्चिक्रमिष्यन्नुत्क्रान्तुमिच्छन्किमकरोदित्युच्यते ।
यथा लोके सुहयः शोभनोऽश्वः पञ्चीशश्चक्रुन् पाद-
बन्धनकीलान् परीक्षणाचारूढेन कशया हतः सन्
सङ्घिदेत् समुत्खनेत् समुत्पाटयेत् एवमितरान् वागा-
दीन्समुत्खिदत् समुद्धृतवान् । ते प्राणाः सञ्चालिताः
सन्तः स्वस्थाने स्थातुमनुत्सहमाना अभिसमेत्य मुख्यं प्राणं
तमूचुर्हे भगवन् एधि भवनः स्वामी यस्मात्त्वं नोऽस्माकं
श्रेष्ठोऽसि मा चास्मद्देहादुत्क्रमीरिति । अथ हैनं वागादयः
प्राणस्य श्रेष्ठत्वं कार्य्येणापादयन्त आऊर्बस्त्रिमिव हरन्तो
राज्ञो विश्वः । कथं वाक् तावदुवाच यदहं वसिष्ठाऽस्मि
यदिति क्रियाविशेषणं । यद्वसिष्ठत्वगुणास्मीत्यर्थः । त्वं त्वद-
श्रेष्ठत्वेन वसिष्ठत्वगुणेन त्वं तद्वसिष्ठोऽसि तद्गुणस्त्वमित्यर्थः ॥

आ० बाबागामपि वहिरन्तरिन्द्रियत्वाविशेषात्कथममनस इति विश्वे-
षमनस आह । अप्रकृतेति । परीक्षितेषु श्रेष्ठतारहितेषु निश्चयो-
पनिश्चितेभिरित्येतत्पदनशोकाः पादास्तेषां संवृत्तिः पङ्क्तिस्था
ईशा नियामका शश्वो वर्षाधिकारश्चान्दसः । तान्मयोक्तान्मो
युगपदुत्पाटयेत् । अथेति दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ढान्तिकमाह । एवमि-
ति ॥ मयि श्रेयत्वधीर्युष्माकमस्मीति कथं ज्ञातुं शक्यमित्याह आह ।

उ० दस्मि त्वं तत्सम्पदसीत्यथ हेनं मन उवाच यद्-
हमायतनमस्मि त्वं तदायनमसीति ॥१४॥ न वै
वाचो न चक्षुषि न श्रोत्राणि न मनांसी-

भा० अथवा तच्छब्दोऽपि क्रियाविशेषण एव । तत्कृतस्त्वदी-
योऽसौ वसिष्ठत्वगुणोऽज्ञानान्ममेति मयाभिमत इत्येतत् ।
तथोत्तरेषु योज्यं चक्षुःश्रोत्रमनःसु श्रुतेरिदं वचो युक्तमिदं
वागादिभिर्मुख्यं प्राणं प्रत्यभिहितं यस्मान्न वै लोके वाचो
न चक्षुषि न श्रोत्राणि न मनांसीति वागादीनि कर-
णान्याचक्षते लौकिका आगमज्ञा वा किन्तर्हि प्राणा
इत्येवाचक्षते कथयन्ति यस्मान्प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि
वागादीनि करणजातानि भवत्यतो मुख्यं प्राणं प्रत्यनु-
रूपमेव वागादिभिरुक्तमिति प्रकरणार्थमुपसर्जश्चक्षीर्षति ॥

भा० अद्येति ॥ वचनं प्रअपूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥
क्रियाविशेषणत्वमेव विशदयति । यदसिष्ठत्वेति ॥ वसिष्ठत्वेन
गुणेनाहं गुणवानस्मि यत्तत्त्वमेवेति योजना । अनन्तरं वाक्य-
मादाय आचष्टे । त्वमित्यादिना तदसिष्ठ इति समस्यपदमिति-
प्रहीत्वा व्याख्याय पदान्तरमाह । अथ वेति ॥ यच्छब्दवदित्यपे-
रथः । अहं वसिष्ठत्वगुणोऽस्मीति यत्तत्त्वमेव वसिष्ठत्वगुणोऽसीति
कथमिदानीमुच्यते । अन्यथा हि पूर्वमभिधानस्तवासीदित्याश-
ङ्गाह । त्वरक्त इति ॥ वाचि दर्शितं न्यायं चक्षुरादावति-
दिशति । तद्येति ॥ वागादिवचनादुत्थाय प्राग्वाधीनतां वागादेः
श्रुतेरेव कथयन्तीत्युत्तरस्य । न वै वाच इत्यादेस्तात्पर्यमाह ।
श्रुतेरिति ॥ तदेव च सोपस्कारं व्याचरोति । युक्तमित्यादिना ॥
यदि सर्वान्छेव करणानि वाक्त्वानि स्युर्कार्हे वाचमित्येव तानि

उ० त्याचक्षते प्राणा इत्येवाचक्षते प्राणो ह्येवैनानि
सर्वाणि भवन्ति ॥ १५ ॥ १ ॥

भा० ननु कथमिदं युक्तं चेतनावन्त इव पुरुषा अहं श्रेष्ठतायै
विवदन्तोऽन्योन्यं स्पृह्येयुरिति । न हि चचुरादीनां
वाचं प्रत्याख्याय प्रत्येकं वदनं सम्भवति । तथापगमो देहा-
त्पुनः प्रवेशो ब्रह्मगमनं प्राणस्तुतिर्वोपपद्यते । तत्रान्यादि-
चेतनावद्देवताधिष्ठितत्वाद्वागादीनां चेतनावच्चं तावत्सिद्ध-

षा० ब्रूयुः । यदि चक्षुस्तन्वाणि स्युस्तदा सर्वाण्येव चक्षन्धीति वदेयुः ।
न चैवं वदन्ति प्राणा इति तु तानि कथयन्ति । तस्मात्प्राण-
पारतन्त्र्यं करणानां सिद्धमित्यर्थः । वागादिभिरुक्तत्वं त्वदसि-
द्धोऽसीत्यादि प्राणस्यैव यथोक्तगुणवती ध्येयत्वं प्रकरणाद्यर्थः ॥
साक्षादुपसंहारादर्शनादुपसङ्गिर्धीर्षतीत्युक्तं । आख्यायिकाया
यथा अतमर्थमाक्षिपति । नन्विति ॥ यथा पुरुषाश्चेतना-
वन्तो विवदमानाः स्पृहन्ते तथा वागादयोऽचेतनाः स्वकी-
यश्रेष्ठत्वसिद्ध्यर्थं विप्रतिपन्ना मिथः स्पृह्येरन्निति नैव युक्तम-
चेतनेषु स्पृहादेरदर्शनादित्यर्थः । किञ्च वाग्यतिरिक्तानाम-
न्योन्यं वचनमेवानुचितं वचनस्य वाग्यापारत्वादित्याह । न
हीति ॥ किञ्च वागादीनां देहेत्सर्पणाद्युक्तमचेतनत्वादित्याह ।
तथेति ॥ वागब्दे न हीत्यस्यानुकर्मण्यर्थः । अग्न्यादयश्चेतना-
वनयो देवतास्ताभिरधिष्ठितत्वात्सादाख्याभिप्रायेण वागादीनां
चेतनावच्चसम्भवाद्देवादिष्वेव हारः सम्भवतीति ॥ अप्रिर्वागभूत्वा
मुखं प्राविशदिति अतिमनुष्यत्वोत्तरमाह । तत्रेति ॥ एकस्मिन्देहे
अनेकचेतनावतां विरज्जानेकाभिप्रायानुविधायित्वेन देह-
स्योक्तमथनप्रसङ्गादक्रियत्वप्रसङ्गाद्वा वानेकचेतनाधिष्ठितत्वमेकस्य
देहस्य सम्भवतीति शङ्कते । तार्किकेति ॥ किमेकशरीरमनेक-
मनेकचेतनाधिष्ठितं न भवति किं वा तैर्निर्जीतकर्तृभिरधि-
ष्ठितमिति विवक्ष्याद्यं दूषयति । नेतीति ॥ अस्ति हि परमते

भा० मागमतः । तार्किकसमर्थविरोध इति चेत् । देहे एकस्मि-
 न्नमेकचेतनावत्त्वेनेश्वरस्य निमित्तकारणवत्त्वाभ्युपगमात् ।
 ये तावदीश्वरमभ्युपगच्छन्ति तार्किकास्ते मनश्चादि-
 कार्यकारणानामाध्यात्मिकानां वाङ्मानाञ्च पृथिव्यादीनां
 ईश्वराधिष्ठितानामेव नियमेन प्रवृत्तिमिच्छन्ति रथादि-
 वत् । न चास्माभिरन्याद्याश्चेतनावत्यो देवता अध्यात्म-
 कर्तृभोक्तृयोग्या अभ्युपगम्यन्ते किं तर्हि कार्यकरणवतीनां
 हि तासां प्राणैकदेवताभेदानां अध्यात्माधिभूताधिदैव-
 भेदकोटिविकल्पानां । अथ्यत्तनामात्रेण नियन्नेश्वरोऽभ्यु-
 पगम्यते । स ह्यकरणः । अपाणिपादो जवनो यहीता

आ० शरीरस्य जीवाधिष्ठितस्यैश्वराधिष्ठितत्वं तथाचैकशरीरमने-
 कचेतनाधिष्ठितं न भवतीति नास्ति खेश्वरवादिनां शङ्केत्यर्थः ॥
 सङ्गृह्णवाक्यं विटयोति । ये तावदिति ॥ अचेतनानां चेतना-
 धिष्ठितानामेव प्रवृत्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह । रथादिवदिति ॥
 द्वितीयं प्रत्याह । न चेति ॥ कार्यकारणानामधिष्ठातृदेवतानां
 तर्हि तत्कार्यकारणानां किमधिष्ठातृदेवतान्तरमिति-पृच्छति ।
 किन्तुर्हीति ॥ देवताकार्यकारणानामधिष्ठातृदेवतान्तरमिच्छं-
 चेदनवस्था स्यादिति मन्वानं प्रत्याह । कार्यकारणवतीनामिति ॥
 प्राकल्पमाह्यमनुरुक्त्याह । प्राणेति ॥ ननु भूयस्यो देवताः
 कथं तासां प्राज्ञमन्त्रयैकदेवताप्रभेदत्वमत आह । अध्यात्मैति ॥
 अध्यात्माधिभूताधिदेवानां भेदकोटिभिर्विकल्पो यासामिति वि-
 द्यहः । नियन्तृत्वप्रयुक्त्यापारवत्त्वं वारयितुं विशिनष्टि । अथ-
 यत्तनामात्रेणेति ॥ अथेश्वरस्यापि नियन्तृत्वात्कार्यकारणवत्त्वं देव-
 तानामिव स्यादिति चेन्नेत्याह । स हीति ॥ अकारणत्वमकार्य-
 त्वस्योपपत्त्यर्थं । तत्र श्रुतिं प्रमाणयति । अपाणीति । आदित्यप-
 देन च न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यत इत्यादि मन्मवर्णो गृहीतः ।

भा० पञ्चत्यक्षुः स षट्शोत्यकर्ष इत्यादिमन्त्रवर्षार् । हिरण्य-
गर्भं पश्यति जायमानं । हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वमि-
त्यादि च श्रेताश्चतरीयाः पठन्ति ॥

भोक्ता कर्माफलसम्बन्धी देहे तद्विलक्षणो जीव इति
वक्ष्यामः । वागादीनाञ्चेह संवादः कल्पितो विदुषोऽन्य-
व्यतिरेकाभ्यां प्राणश्रेष्ठतानिर्द्धारणार्थं । यथा लोके
पुरुषा अन्योन्यमात्मनः श्रेष्ठतायै विवदमानाः कञ्चिद्गुण-
विशेषाभिज्ञं पृच्छन्ति को नः श्रेष्ठो गुणैरिति । तेनोक्त
एकैकश्रेणादः कार्यं साधयितुमुद्यच्छन्तु । येनादः कार्यं
साध्यते स वः श्रेष्ठ इत्युक्तास्तथा एवाद्यच्छन्त आत्मनो
ऽन्यस्य वा श्रेष्ठतां निर्द्धारयन्ति । तथेमं मन्व्यवहारं वागा-
दिषु कल्पितवती श्रुतिः । कथं नाम विद्वान् वागा-
दीनामेकैकस्याभावेऽपि जीवनं दृष्टं न तु प्राणस्येति
प्राणश्रेष्ठतां प्रतिपद्यत इति । तथाच श्रुतिः कौषीत-
कीनां । जीवति वागपतेो मूकान् हि पश्यामो जीवति

आ० सूत्रात्मा हिरण्यगर्भो सा चैका समष्टिरूपा देवता तदवस्थाभे-
दानां देवतानामीश्वरो नियन्तेत्युक्तं तत्र प्रमाणात् । हिरण्य-
गर्भमिति ॥ आदिपदेन हिरण्यगर्भः समवर्त्ततेत्यादि स्पष्टते ॥

देवानामीश्वरस्य चास्मिन् देहे भोक्तृत्वाभावे कस्य भोक्तृत्वमित्यत
आह । भोक्तेति ॥ तद्विलक्षणो देवतेश्वराभ्यां व्याहृत इति
यावत् । वागादिशब्दवाच्याश्चेतनावयो देवता इति श्लो-
काख्यायिकायाश्चार्षमिन्त्वर्यमुक्तमिदानीं तस्यास्तात्यर्थमाह ।
वागादीनाञ्चेत्ति ॥ कस्यनाप्रयोजनमाह । विदुष इति । यथोक्तां
कस्यना दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ॥ तेनोक्ता इत्युक्तमेव
अनङ्गि । एतैकश्रेणेति । विदुष इत्यादिनोक्तं प्रयोजनं प्रकटयति ।

उ० स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति यत्किञ्चि-
दिदमाशुभ्य आशकुनिभ्य इति होचुस्तद्वा एत-
दनस्यान्नमनो ह वै नाम प्रत्यक्षं न ह वा एवं-

भा० चक्षुरपेतोऽन्भान् हि पश्यामो जीवति औन्नापेतो बधिरान्
हि पश्यामो जीवति मनोऽपेतो बानान् हि पश्यामो
जीवति बाहुच्छिन्नो जीवत्यूरच्छिन्न इत्याद्या ॥ १ ॥

स होवाच मुख्यः प्राणः किं मेऽन्नं भविष्यतीति । मुख्य-
प्राणं प्रष्टारमिव कल्पयित्वा वागादीन् प्रति वक्तृनिव
कल्पयन्ती श्रुतिराह । यदिदं लोकेऽन्नजातं प्रसिद्धमाशुभ्य
आशुभिः सहाऽऽशकुनिभ्यः सह शकुनिभिः सर्वप्राणिनां
यदन्नं तत्तवान्नमिति होचुर्वागादय इति । प्राणस्य
सर्वमन्नं प्राणोऽन्ना सर्वस्यान्नस्येत्येवंप्रतिपत्तये कल्पि-

ष्या० कथं नामेति ॥ विद्वान् प्राणश्रेष्ठतां कथं नाम प्रतिपद्येतेति
सम्बन्धः ॥ प्रतिपत्तिप्रकारं सङ्कुपति । वागादीनामिति ॥ फल-
वती कल्पनेति शेषः ॥ दृष्टेऽप्यर्थे श्रुतिमनुयाहकत्वेन दर्शयति ।
तथा चेति ॥ १ ॥

वागादीनां स्वामी श्रैयादिगुणः प्राणोऽस्मीति विद्यादिति प्रधा-
नविद्यामुपदिश्य तद्दर्शनाद्भूतान्नवासोदृष्टिविधानार्थे प्रक्रमे
प्रथममन्नदृष्टिं विधानुं प्रसङ्गं प्रकुर्वते । स होवाचेति ॥ मुख्यस्य
प्राणस्य प्रकृतत्वं वागादीनां प्रति वक्तृत्वं काल्पनिकमित्याह । मुख्य-
मिति ॥ यदिदमित्युक्तमेव च यत्पदं वाक्यार्थकल्पनार्थं यदन्न-
मित्यन्नानुद्यते । तथा एतदित्यादि ॥ उत्तरवाक्यस्य पूर्ववाक्या-
दर्शभेदाभावमाशङ्क्याह । प्राणस्येति ॥ प्राणशब्दं विद्यायाऽन-
शब्दप्रयोगे तात्पर्यमाह । सर्वप्रकारेति ॥ अन्न चेष्टायामिति
धातुगस्यानशब्दस्योपादानं सर्वप्रकारचेष्टया प्राणस्य प्राप्ति

उ० विदि किञ्च नानुं भवतीति ॥ १ ॥ स होवाच
किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्माद्वा

भा० ताख्यायिकारूपाद्वावृत्त्य खेन श्रुतिरूपेणाह । तद्वै एत-
द्यत्किञ्चिन्नोके प्राणिभिरन्नमद्यते अन्नस्य प्राणस्य
तदन्नं प्राणेनैव तदद्यत इत्यर्थः । सर्वप्रकारचेष्टा-
व्याप्तिगुणप्रदर्शनार्थमन इति प्राणस्य प्रत्यक्षं नाम ।
प्राद्युपसर्गपूर्वत्वे हि विशेषगतिरेव स्यात् । तथाच सर्वा-
न्नानामत्तुर्नामग्रहणमितीदं प्रत्यक्षं नाम अन्न इति ।
सर्वान्नानामत्तुः साक्षादभिधानं । न ह वै एवंविदि
यथोक्तप्राणविदि प्राणोऽहमस्मि सर्वभूतस्यः सर्वान्नाना-
मत्तेति तस्मिन्नेवंविदि ह वै किञ्चन किञ्चिदपि प्राणि-
भिराद्यं सर्वैरन्नमनद्यं न भवति सर्वमेवंविद्यन्नं भव-
तीत्यर्थः । प्राणभूतत्वाद्विदुषः । प्राणाद्वा एष उदेति

आ० गुणप्रदर्शनार्थं । तथा यः कोऽपि दहति शोषयति ज्ञावयति वा
सर्वोऽपि प्राण एवेति युक्तं । प्राणस्यान इति नामेत्यर्थः । प्रत्यक्षं
पूर्वोक्तधातुजन्मनामेति यावत् ॥

उक्तमेवार्थं समर्थयते । प्रादीति ॥ अन्नशब्दस्येति शेषः । न
प्राणस्य सर्वचेष्टान्तिरित्येवकारार्थः । तथाच प्राणादिशब्दोपा-
दाने विशेषव्याप्तिरेवेति स्थिते सतीत्यर्थः । अन्न इति प्रत्यक्षमिदं
नाम । सर्वान्नानामत्तुर्नामग्रहणमिति सम्बन्धः ॥ तदेव व्याचष्टे ।
सर्वान्नानामिति ॥ ततश्च प्राणशब्दस्य प्राणविदः सर्वमन्नं चेत्तदि-
दुषो भक्ष्याभक्ष्यविभागासिद्धौ तद्विषयं शास्त्रं विरुध्येतेत्याशङ्क्या-
व्याप्तिकं रूपं हित्वाऽधिदैविकेन रूपेण तस्य सर्वान्नत्वे विभा-
गप्रास्त्रमाध्यात्मिकपरिच्छेदविषयत्वेनाविरुद्धमित्याह । प्राणभू-
तत्वादिति ॥ प्राणभूता विद्वानित्यत्र श्रुत्यन्तरं संवादयति । प्राणा

उ० एतदश्लेषः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाद्भिः परिद-
धति लम्बुको ह वासो भवत्यनग्नो ह भवति ॥ २ ॥

भा० प्राणोऽस्त्वमेतीत्युपक्रम्यैवंविदो ह वा उदेति सूर्य एवंविद्य-
स्त्वमेतीति श्रुत्यन्तरात् ॥

स होवाच पुनः प्राणः । पूर्ववदेव कल्पना । किं मे वासो
भविष्यतीत्यर्थं इति होचुर्वागादयः । यस्मात्प्राणस्य वास
आपस्तम्बाद्वा एतदश्लेषन्तो भोक्ष्यमाणा भुक्तवन्तश्च
ब्राह्मणा विदांस एतत्कुर्वन्ति । किं अद्भिर्वासयानीयाभिः
पुरस्ताद्भोजनात्पूर्वमुपरिष्ठाच्च भोजनादूर्द्ध्वं परिदधति
परिधानं कुर्वन्ति मुख्यस्य प्राणस्य लम्बुको लम्बनशीलो
वासो भवति । वाससो लम्बैव भवतीत्यर्थः । अनग्नो भवति ।
वाससो लम्बुकत्वेनार्धसिद्धैवानग्नता इत्यनग्नो ह भवतीत्यु-
त्तरीयवान् भवतीत्येतत् । भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवन्तश्च यदा-
चभनं शुद्ध्यर्थं विज्ञातं तस्मिन् प्राणस्य वास इति दर्शनमा-
त्रमिह विधीयते । अद्भिः परिदधतीति नाचमनान्तरं ।
यथा लौकिकैः प्राणिभिरद्यमानमन्नं प्राणस्येति दर्शन-

भा० हेति ॥ प्राणविद्याङ्गत्वेनात्रदृष्टिरुपदिष्टा ॥ सम्यति तदङ्गत्वेन
वासोदृष्टिं प्रकीर्ति । स होवाचेति ॥ अत्रापि प्राणस्य प्रवृत्तं
वागादीनां प्रति वक्तव्यं कल्पितमेवेत्याह । पूर्ववदिति ॥
अथां प्राणं प्रति वासोरूपत्वे गमकमाह । यस्मादिति ॥ वासो-
दृष्टिफलमाचष्टे । लम्बुको इति ॥ अनग्नो ह भवतीत्यस्य पौनःपुन्य-
मात्रज्ञार्थविशेषमाह । वास इति ॥ नाचमनान्तरं प्राणविदो
विधीयते एवंविदश्लेषज्ञाचामेदिति अतरेत्याशङ्क्याह । भोक्ष-

भा० माचं । तदत्किं मे वास इत्यादि प्रश्नप्रतिवचनयोस्तुल्य-
त्वात् । यद्याचमनमपूर्वं तादर्थेन क्रियेत तदा ह्यन्याद्य-
न्नमपि प्राणस्येति भक्ष्यत्वेन विहितं स्यात् ।

तुल्ययोर्विज्ञानार्थयोः प्रश्नप्रतिवचनयोः प्रकरणस्य
विज्ञानार्थत्वादूर्द्ध्वजरतीयो न्यायो न युक्तः कल्पयितुं ।
यत्तु प्रसिद्धमाचमनं प्रायत्यार्थं प्राणस्थानगतार्थञ्च न
भवतीत्युच्यते न तथा वयमाचमनमुभयार्थं ब्रूमः ।
किन्तर्हि प्रायत्यार्थाचमनसाधनभूता आपः प्राणस्य वास
इति दर्शनञ्चोद्यत इति ब्रूमः । तत्राचमनस्योभ-
यार्थत्वप्रसङ्गदोषचोदनानुपपन्ना । वासोऽर्थ एवाचमने
तद्दर्शनं स्यादिति चेत् । न । वासोज्ञानार्थवाक्ये वासोऽर्था

आ० माणस्येति ॥ आदिप्रदेन प्रश्नप्रतिवचने गृह्येते । सर्वप्राणि-
भोग्येऽग्नि तस्यान्नमिति दृष्टिवदाचमनीयास्वप्नु तस्य विधीयते ॥
वासोदृष्टिरित्युक्तं व्यतिरेकद्वारा विद्योति । यदीति ॥ तादर्थ्ये-
नान्नप्रतार्थ्येनेति यावत् ॥

अथ पूर्वमन्नदृष्टिरेव विधीयते । सर्वान्नभक्षणस्य प्रमाणवि-
रुद्धत्वादिह त्वपूर्वमाचमनमविरोधादिधीयतामित्याशङ्काह ।
तुल्ययोरिति ॥ एकस्याचमनस्य शुद्ध्यर्थत्वमनप्रतार्थत्वञ्च वक्तुम-
शक्यं विरोधादित्याशङ्काह । यत्त्विति ॥ विरोधो यथा स्यात्तथेति
यावत् । तर्हि कीदृगाचमनं विवक्षितमित्याह । किन्तर्हीति ॥
प्रयतस्य भावः प्रायत्वं तदार्था या आचमनक्रिया तत्साधनभूता-
स्वप्नु वासःसङ्कल्पनं क्रियान्तरमत्र विधित्वितमित्याह । प्राय-
त्येति ॥ क्रियाभेदे फलितमाह । तत्रेति ॥ अन्यार्थास्वप्नु अन्यार्थ-
त्वचिन्तने प्रमाणविरोधादिधीयोगेन वासोऽर्थमाचमनान्तरमेव
चिधेर्यं । तत्र चान्नप्रतार्थत्वचिन्तनमुचितमिति शङ्कार्थः । वासो
ऽर्थापूर्वमाचमनविधाने तत्रान्नप्रतार्थत्वदृष्टिविधाने च वाच्यभे-

उ० तद्वैतस्त्यकामो जाबालो गोश्रुतये वैयाघ्रप-
द्यायोक्तोवाच यद्यप्येनच्छुष्काय स्थाणवे ब्रूया-
ज्जायेरन्नेवास्मिञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति
॥ ३ ॥ अथ यदि महज्जिगमिषेदमावास्यायां
दीक्षित्वा पौष्पमास्यां रात्रौ सर्वेषधस्य मन्थं

भा० पूर्वाचमनविधाने तत्रानग्रतार्थलदृष्टिविधाने च वाक्य-
भेदः । आचमनस्य तदर्थत्वमन्यार्थत्वञ्चेति प्रमाणाभावात् ।

तदेतत्प्राणदर्शनं स्तूयते । कथं तद्वैतप्राणदर्शनं । सत्य-
कामो जाबालो गोश्रुतये नाम्ना वैयाघ्रपद्याय व्याघ्र-
पदोऽपत्यं वैयाघ्रपद्यस्तस्मै गोश्रुत्याख्यायोक्तोवाचाऽन्य-
दपि वक्ष्यमाणं वचः । किन्तुवाचेत्याह । यद्यपि शुष्काय
स्थाणवे एतद्दर्शनं ब्रूयात् प्राणविज्जायेरनुत्पद्येरन्ने-
वास्मिन् स्थाणौ शाखाः प्ररोहेयुस्त पलाशानि च पत्राणि ।
किमु जीवते पुरुषाय ब्रूयादिति । यथोक्तप्राणदर्शनविद
इदं मन्याख्यं कर्मारभ्यते । अथानन्तरं यदि महद्महत्त्वं

आ० दप्रसङ्गात्प्रसिद्धाचमनसाधनभूतास्त्वसुवासोदृष्टिपरमेव च वाक्य-
मित्युत्तरमाह । नेत्यादिना ॥ वासोऽर्थत्वमन्यार्थत्वं दृष्ट्यर्थत्वमित्युक्ते
प्रमाणास्त्यैकस्य वाक्यस्याप्रमाणात्प्रसङ्गादिति यावत् ॥

तद्वैतदित्यादि वाक्यं विधामार्थं नापि फलवचनं तथाच व्यर्थ-
मित्याशङ्क्याह । तदेतदिति ॥ स्तुतिमेव प्रप्रपूर्वकं विष्टयोति ।
कथमिति ॥ जीवते पुरुषाय प्राणविद्यावन्वदर्शनं ब्रूयात्त-
दास्मिन्महापदं भवतीति किमु वक्तव्यमिति योजना ।
गोदोहनवदधिकृताधिकारमिदं कर्म प्राणविदोऽस्मिन्न-

उ० दधिमधुनोरूपमथ्य ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्य-
 ग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत् ॥ ४ ॥
 वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे
 सम्पातमवनयेत्प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य
 हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत्सम्पदे स्वाहेत्यग्नावा-
 ज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेदायतनाय
 स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत्
 ॥ ५ ॥ अथ प्रतिसृप्याञ्जुलौ मन्थमाधाय जप-

भा० जिगमिषेत् गन्तुमिच्छेन्नहत्त्वं प्राप्तुं यदि कामयेद-
 त्पर्यः । तस्त्रेदं कर्मा विधीयते । महत्त्वे सति श्रीरूपन-
 मते । श्रीमतेो ह्यर्थं प्राप्तधनं ततः कर्मानुष्ठानं ततश्च
 देवयानं पितृयानं वा पन्थानं प्रतिपत्स्यत इत्येतत्प्रयो-
 जनमुररीकृत्य महत्त्वप्रेषोरिदं कर्मा न विषयोपभोग-
 कामस्य । तस्यायं कालादिविधिरुच्यते । अभावस्थायां
 दीक्षित्वा दीक्षित इव भूमिशयनादिनिश्चयं कृत्वा तपो-

ष्या० धिकारोऽस्तीत्याह । यथोक्तिति ॥ अथान्तरं प्रायविद्यानिष्पत्ति-
 रिति शेषः ॥ वाक्यशेषं पूरयति । तस्येति ॥ महत्त्वद्वारा
 विषयोपभोगकामुकस्य कर्मविधायां शास्त्रं श्रेणादिशास्त्रव-
 दनर्घफलमेवेत्याशङ्क्याह । महत्त्वे हीति ॥ तस्येति प्रकृतम-
 त्प्रायश्चित्तोक्तिः । कालादीत्यादिशब्दे द्रव्यादिसङ्गुद्धार्यः ।
 दैव्यं दीक्षायां भवं मौञ्ज्यभ्यङ्गनादि न सर्वमेवायमनुतिष्ठति ।
 प्रकृतिधर्मा हि विकृतावनुवर्तन्ते । प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येति

उ० त्यमो नामास्यमा हि ते सर्वमिदं स हि ज्येष्ठः
 श्रेष्ठो राजाधिपतिः स मा ज्यैष्ठ्यां श्रेष्ठ्यां
 राज्यमाधिपत्यं गमयत्वहमेवेदं सर्वमसानीति

भा० रूपं सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमित्यादिधर्मवान् भूत्वा इत्यर्थो
 न पुनर्द्वैक्ष्यमेव कर्मजातं सर्वमुपादत्ते । अतद्विकारत्वात्स-
 न्याख्यस्य कर्मणः । उपसद्गतीतिश्रुत्यन्तरात् । पयोमात्र-
 भक्षणं च शुद्धिकारणं तप उपादत्ते । पौर्षमास्यां रात्रौ
 कर्मारभते सर्वेषधस्य ग्रामारणानामौषधीनां यावच्छ-
 ण्णान्पमन्त्यमुपादाय तद्वितुषीकृत्याममेव पिष्टं दधिमधुनो-
 रौदुम्बरे कंसाकारे चमसाकारे वा पात्रे श्रुत्यन्तरात्प्र-
 योपमयाऽग्रतः स्थापयित्वा ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्ना-
 वावसथ्ये आज्यस्य आवापस्याने ज्जत्वा स्रुवभंलग्रं मन्थे
 सप्तामवनयेत्संस्ववमधः पातयेत् । समानमन्यत् । वसि-

ष्ठा० न्यायात् । न चेदं कर्म कस्य चिद्विद्वितिरतो यथोक्तधर्मवत्त्वमे-
 वात्र विवक्षितमित्यर्थः ॥ दीक्षितित्यनेन विवक्षितं धर्मान्तरमाह ।
 उपसदिति ॥ उपसदो नामेष्टयः प्रवर्ग्याहस्रु प्रसिद्धाः । तासु व्रतं
 पयोमात्रभक्षणं तदुपेते भूत्वा मश्र्यं सम्पाद्य जुहोतीति वाजस-
 नेयके समानप्रकरणे श्रवणादिति यावत् । पिष्टं कृत्वा तदा-
 ममपक्वमेव दधिमधुनोः सम्बन्धं पात्रे प्रक्षिप्येति सम्बन्धः । श्रौदु-
 म्बरेत्ये नियमः । पात्रस्याकारे तु विकल्पः । कथमश्रुतं पात्रमत्र
 कथ्यते तत्राह । श्रुत्यन्तरादिति ॥ श्रौदुम्बरे कंसाकारे कंसे चमसे
 वेति वाजसनेये श्रवणात्सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेनापेक्षितं पात्रमत्र
 गृह्येतिमित्यर्थः । आवासथसम्बन्धी कौत्तिकोऽग्निः । आवासथो
 विवक्षितो यस्मिन्प्रासनास्यं कर्म क्रियते आज्यस्य ऊलेति

उ० ॥ ६ ॥ अथ खल्वेतयन्त्री पच्छ आचामति
तत्सवितुर्वृणीमह इत्याचामति वयं देवस्य

भा० ष्ठाथ प्रतिष्ठायै सव्यदे आयतनाय स्वाहेति प्रत्येकं
तथैव सव्यातमवनयेत् । ऊलाऽथ प्रतिष्ठप्याग्नेरीषदपस्त्-
त्याञ्जलौ मन्थमाधाय जपतीमं मन्त्रं । अमो नामा-
स्यमा हि ते । अम इति प्राणस्य नाम । अस्नेन हि
प्राणः प्राणिति देहे इत्यतो मन्थद्रव्यं प्राणस्यान्-
त्वान्प्राणत्वेन स्तूयते अमो नामासीति ॥ कुतः । यत्तो
ऽमा सह हि यस्मात्ते तव प्राणभूतस्य सर्व्वं समस्तं जग-
दिदं अतोऽमो नामासीत्यर्थः । स हि प्राणभूतो मन्थो
ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च । अत एव च राजा दीप्तिमानधिपतिश्चाधि-
ष्ठाथ पालयिता सर्व्वस्य । स मा मामपि मन्थः प्राणो
ज्येष्ठ्यादिगुणपूगमात्मनो गमयत्वहमेवेदं सर्व्वं जगदसानि
भवानि प्राणवत् । इतिशब्दे मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥ अथानन्तरं

आ० सम्बन्धः । आवपस्यागमाङ्गतिप्रक्षेपप्रदेशः ॥ ऋद्धोक्तं वसिष्ठाय
स्वाहेत्यादिवाक्यं पूर्व्ववाक्येन तुल्यार्थमित्याह । समानमिति ॥
तुल्यत्वमेव स्पष्टयति । वसिष्ठायेति ॥ स्वाहेति मन्त्रं समुच्चार्य्य
ऊत्तेति सम्बन्धः । तथैव प्रथमहेमानन्तरमित्यर्थः । आङ्गत्वन-
न्तरमथशब्दार्थः ॥

भवतु प्राणस्येदं नाम मन्थनस्य तु कथं मन्त्रार्थमित्याशङ्क्याह ।
अस्नेन हीति ॥ प्रतिष्ठातेऽर्थे प्रअपूर्व्वकं हेतुमाह । कुत इति ॥
अतश्चामो नामासीति पूर्व्वेन सम्बन्धः ॥ हेतुं व्याचष्टे । यस्मा-
दिति ॥ अगन्तरं जपकर्मन्त्रः सवाशादिति श्लेषः ॥ तदेव
स्पष्टयति । मन्त्रस्येति । मन्त्रस्यैकैकेन पादेन मन्त्रस्यैकैकं प्राप्तं

उ० भोजनमित्याचामति श्रेष्ठं सर्वधातममित्याचामति तुरं भगस्य धीमहीति सर्वं पिबति ॥ ७ ॥

भा० खल्वेतया वक्ष्यमाणयर्चा पच्छः पादश आचामति भक्षयति । मन्त्रस्यैकैकेन पादेनैकैकयासं भक्षयति । तद्भोजनं सवितुः सर्वस्य प्रसवितुः प्राणमादित्यस्यैकीकृत्योच्यते । आदित्यस्य वृणीमहे प्रार्थयेमहि मन्थरूपं । येनाग्नेन सावित्रेण भोजनेनोपभुक्तेन वयं सविदस्वरूपापन्ना भवेमेत्यभिप्रायः । अथवा देवस्य सवितुरिति पूर्वेण सम्बन्धः । श्रेष्ठं प्रशस्यतमं सर्वान्नेभ्यः सर्वधातमं सर्वस्य जगतो धारयिदतमं अतिशयेन विधादतममिति वा । सर्वथा भोजनविशेषणं तुरं त्वरं तूर्ध्वं शीघ्रमित्येतद्भगस्य देवस्य सवितुः स्वरूपमिति शेषः । धीमहि चिन्तयेमहि विशिष्टभोजनेन संकृताः शुद्धात्मानः सन्त इत्यभिप्रायः । अथवा भगस्य श्रियः कारणं महत्त्वं प्राप्तं कर्म कृतवन्तो वयं तद्धीमहि चिन्तयेमहि । सर्वंश्च मन्थ-

आ० भक्षयतीति योजना । भोजनं मन्थरूपमिति सम्बन्धः । तत्कथं सवितुः स्यात् प्राणस्य हि मन्थयत्यमन्नमित्युक्तं तत्राह । प्राणमिति ॥ उच्यते सवितुर्भोजनमिति शेषः ॥ प्राणादित्योरेकत्वे फलितं वाक्यार्थमाह । आदित्यस्येति ॥ मन्थरूपं तद्भोजनमिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥

प्रार्थनाविषयं भोजनमेव विशिनष्टि । येनेति ॥ तस्यैव विशिष्टयान्तरं श्रेष्ठमित्यादि स्थितिकारणत्वमुक्त्वा जनकत्वं पदान्तरमाह । अतिशयेनेति ॥ जगद्वाप्तौ फलदानेति जगद्वाप्तौ फलदाने च ध्यातुः श्रेष्ठं किमिति भोजने कथ्यमाने ध्यानमुच्यते

उ० निर्णिज्य कश्चं चमसं वा पञ्चादग्नेः संविशति
 चर्मणि वा स्थण्डिल्ये वा वाचंयमोऽप्रसाहः स
 यदि त्वियं पश्येत् समृद्धं कर्मेति विद्यात् ॥ ८ ॥
 तदेष श्लोको यदा कर्मसु काम्येषु त्वियं स्वप्नेषु
 पश्यति समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने
 तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने ॥ ९ ॥ २ ॥

भा० लेपं पिबति निर्णिज्य प्रक्षाल्य कंसं कंसाकारं चमसञ्च-
 मसाकारं वैदुम्बरं पात्रं । पीत्वा आचम्य पञ्चादग्नेः
 प्राक्शिराः संविशति चर्मणि वाऽजिने स्थण्डिल्ये केवलायां
 भूमौ । वाचंयमो वाग्यतः सन्नित्यर्थः । अप्रसाहो न प्रसङ्गते
 नाभिभूयते स्थाद्यनिष्टस्वप्नदर्शनेन यथा तथा संयत-
 चित्तः सन्नित्यर्थः । स एवभूतो यदि स्त्रियं पश्येत् स्वप्नेषु
 तदा विद्यात्समृद्धं ममेदं कर्मेति ॥

तदेतस्मिन्नर्थ एष श्लोको मन्त्रोऽपि भवति । यदा

षा० तत्राह । विशिष्टेति । शुद्धधीलं ध्यानकारणमुक्त्वा प्रकृतकर्म-
 प्रेषितमहत्त्वे हेतुत्वादपि ध्यानमनुष्ठेयमित्याह । अथवेति ।
 सावित्रं रूपमुक्तं नियमेनैदुम्बरं वैकल्पिताकारे विशेषः । पात्रं
 प्रक्षाल्य पिबतीति सम्बन्धः । मन्त्रलेपपात्रं प्रक्षाल्य पीत्वा-
 चमनपूर्वचमसेः पश्चिमभागे कृष्याजिनव्यवाहतायां केव-
 लायां वा भूमौ प्राक्शिरा भूत्वा शयीतेत्याह । पीत्वेति ।
 प्रयत्नस्य कर्तव्यं दर्शयति । वाचंयम इति । तस्य स्वप्ने कथ-
 चिदुत्तमस्त्रीदर्शने शुभागमः सूच्यत इत्याह । स एवभूत
 इति । २ । प्राक्शिरा तदङ्गकर्मां चेतुभयमुक्तमिदानीमपि वि-
 द्यात्समृद्धं ममेदं कर्मेति । तत्रादीति ।

उ० श्वेतकेतुहीरुणेयः पञ्चालानां११ समितिमेयाय
 तं११ ह प्रवाहणो जैबलिरुवाव कुमारानु त्वा-
 शिषत्पिता इत्यनु हि भगव इति ॥ १ ॥ वेत्थ
 यदितोऽधिप्रजाः प्रयत्नीति न भगव इति वेत्थ
 यथा पुनरावर्त्तना ३ इति न भगव इति वेत्थ
 पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च यावर्त्तना ३ इति

भा० कर्मसु काम्येषु कामार्थेषु स्त्रियं स्वप्नेषु स्वप्नदर्शनेषु
 स्वप्नकालेषु वा पश्यति समृद्धिं तत्र जानीयात् । कर्मणां
 फलनिष्पत्तिर्भविष्यतीति जानीयादित्यर्थः ॥ तस्मिन्
 स्वप्नादिप्रशस्तस्वप्नदर्शने सति इत्यभिप्रायः । द्विरुक्तिः
 कर्मसमाप्त्यर्थः ॥ २ ॥ ब्रह्मादिसम्पत्त्यन्ताः संसार-
 गतयो वक्तव्या वैराग्यहेतोर्मुमुक्षूणामित्यत आख्या-
 यिका आरभ्यते । श्वेतकेतुर्नामतो ह इत्यैतिह्यार्थः ।
 अरुणस्यापत्यमारुणिस्तस्यापत्यमारुणेयः पञ्चालानां जन-
 पदानां समितिं सभामेयाय आजगाम । तमागतवन्तं ह
 प्रवाहणो नामतो जीबल्यापत्यं जैबलिरुवाचोक्तवान् । हे
 कुमारानु त्वा त्वामशिषदन्वशिषत्पिता । किमनुशिष्टस्त्वं
 पित्रेत्यर्थः । इत्युक्तः स आहाऽनु ह्यनुशिष्टोऽस्मि
 भगव इति सूचयन्नाह । तं होवाच यद्यनुशिष्टोऽस्मि

भा० तासाञ्च वक्तव्यत्वे हेतुर्वाच्यः । वैराग्यहेतोरेति । राजा कुमा-
 रेति सम्बोधयन्नभिमानं श्वेतकेतुं दर्शयन्तीवति ।

उ० न भगव इति ॥ २ ॥ वेत्थ यथाऽसौ लोको न सम्पूर्यता ३ इति न भगव इति वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति नैव भगव इति ॥ ३ ॥ अथ नु किमनुशिष्टोऽवोच्यथा यो हीमानि न विद्यात् कथं सोऽनुशिष्टो ब्रवी-

भा० वेत्थ यदितोऽस्माहोकादध्यधृद्धं यत्प्रजाः प्रयन्ति यद्गच्छन्ति तत्किं जानीष इत्यर्थः । न भगव इत्याह इतरो न जानेऽहं तद्यत्पृच्छसि । एवं तर्हि वेत्थ जानीषे यथा येन प्रकारेण पुनरावर्तन्ता इति न भगव इति प्रत्याह । वेत्थ पथोर्मागयोः सह प्रयाणयोर्देवयानस्य पिहद्याणस्य च व्यावर्तना व्यावर्तनं इतरेतरविद्योगस्थानं सह गच्छतामित्यर्थः । न भगव इति वेत्थ यथासौ लोकः पिहसम्बन्धी । यं प्राप्य पुनरावर्तन्ते बह्वभिः प्रयद्भिरपि येन कारणेन न सम्पूर्यता ३ इति । न भगव इति प्रत्याह । वेत्थ यथा येन क्रमेण पञ्चम्यां पञ्चसङ्ख्याकायां आहुतौ हुतायामाहुतिनिर्वृत्ता आहुतिसाधनाश्चापः पुरुषवचसः

भा० यथेति ॥ अस्वार्थमाह । येनेति ॥ विददविदुषोऽस्तुत्यमागंयो सतोर्देवा मार्गो तयोर्मध्ये देवयानस्येत्यादि योज्यमुक्तं वाक्यार्थं सङ्गिपति । इतरेतरेति ॥ विदुषाश्च कर्मिणाश्च मार्गद्वयमधिष्ठत्वा सह प्रसिंयतामां यत्र मिथो विद्योगो भवति तत्किं वेत्थेत्यर्थः । पिहलोकसम्बन्धिनं लोकसेव व्याकरोति । यं प्राप्येति ॥ आहुतिनिर्वृत्त इत्यस्य व्याख्याः आहुतिसाधनाच्चेति अपूर्व-रूपावामपां भूतानामुपयुक्त्यर्थश्चाह । अथवा पथोहतादि-

उ० तेति स हायस्तः पितुरर्द्धमेयाय तः होवाचा
 ऽननुशिथ वाक् किल मा भगवानब्रवीदनु त्वाशि-
 धमिति ॥ ४ ॥ पञ्च मा राजन्यबन्धुः प्रश्नानप्रा-
 क्षीतेषां नैकञ्च नाशवां विवक्तुमिति स होवाच

भा० पुरुष इत्येवंवचोऽभिधानं यासां ह्यमानानां क्रमेण
 षष्ठाङ्गतिभूतानां ताः पुरुषवचसः पुरुषवाच्या भवन्ति
 पुरुषाख्यां खभन्त इत्यर्थः । इत्युक्तो नैव भगव इत्याह ।
 नैवाहमत्र किञ्च न जानामीत्यर्थः । अथैवमज्ञः सन् किम-
 नुशिष्टोऽस्मीत्यवोचथा उक्तवानसि । येऽहीमानि मया
 पृष्टान्यर्थजातानि न विद्यान् विजानीयात्कथं स विद्वत्स-
 नुशिष्टोऽस्मीति ब्रवीत । एवं स श्वेतकेद्वराज्ञाऽऽयस्य आया-
 सितः सन् पितुरर्द्धं स्थानमेयाय गतवांस्तस्य पितरमुवा-
 चाऽननुशिथ्याऽनुशासनमहृत्वैव मा मां किल भगवान्समा-
 वर्त्तनकालेऽब्रवीदुक्तवान् अनु त्वाशिषमन्वशिषं त्वामिति ॥

यतः पञ्च पञ्चषड्याकान् प्रश्नान् राजन्यबन्धूरा-
 जन्याः बन्धवोऽस्तेति राजन्यबन्धुः स्वयं दुष्टं इत्यर्थो

षा० रूपेणाङ्गतिं साधयन्तीति चाङ्गत्वा पुनरपूर्वात्मना निव्यञ्जा
 इत्यर्थः । क्रमेण्येति अज्ञासोमदृश्यभरेतसां हवनदारेण्येति
 यावत् । षष्ठाङ्गतिभूतानामन्वेष्टिविधानेन शरीराङ्गतिद्वारा
 सूक्ष्मतां गतानामित्यर्थः ॥ त्वत्पृष्टार्थजातानि रिक्तविषयमनु-
 शासनं ममास्मीत्यनुशिष्टोऽस्मीत्युक्तमित्याशङ्क्याह । यो हीति ॥
 अननुशिथ्य त्वामन्वशिषमिति अथमुक्तवानस्मीत्याशङ्क्याह ।
 यत इति । नैकञ्चनेत्युक्तमेव नञ्प्रदं नाशमिति सम्बन्धं

उ० यथा मा त्वं तदैतानवदो यथाह्रमेषां नैकञ्चन
वेद यद्यहमिमानवदिष्यं कथं तेनावश्यमिति ॥
५ ॥ स ह गौतमो राज्ञोऽईमेयाय तस्मै ह प्राप्ता-

भा० ऽप्राचीत्पृष्टवांस्तेषां प्रश्नानां नैकञ्च नैकमपि नाशकं न
शक्तवानहं विवक्तुं विशेषेणार्थतो निर्णेतुमित्यर्थः । स
होवाच पिता यथा मा मां वत्स त्वं त्वदागममात्रमेव
एताम्प्रश्नानवद उक्तवानसि तेषां नैकञ्च नाशकं विवक्तु-
मिति । तथा मां जानीहि त्वदीयाज्ञानेन लिङ्गेन मम
तद्विषयमज्ञानं जानीहीत्यर्थः । कथं यथाऽह्रमेषां प्रश्ना-
नामेकञ्च नैकमपि न वेद न जाने इति । यथा त्वमे-
वाङ्ग एताम्प्रश्नान् जानीषे तथाऽह्रमप्येताम् जान इत्यर्थः ।
अतो मय्यन्यथाभावो न कर्त्तव्यः ॥

कुत एतदेवं यतो यद्यहमिमान् प्रश्नानवदिष्यं विदि-
तवानस्मि कथं ते तुभ्यं प्रियाय पुत्राय समावर्त्तनकाले
पुरा नावच्छं नोक्तवानस्मीति उक्त्वा स ह गौतमो गोत्रतो

१. ष्या० दर्शयितुं पुनरुपात्तं । अतो मां प्रति तव मिथ्यावादिता सिद्धेति
शेषः । पिता स्वकीयमिथ्यावादित्वशङ्कां परिहरति । स होवा-
चेति ॥ यथा मा त्वमित्यादिवाक्यं पुरयित्वा व्याख्यायानन्तर-
वाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थापयति । कथमित्यादिना ॥ तद्वाचये ।
यथेति । अज्ञानविशेषोऽतःशब्दार्थः । अन्यथाभावो ज्ञातेऽपि
विषये तवानुक्तिरिति यावत् ।

त्वदीयमज्ञानं कुतो ज्ञेतीर्म्बा ज्ञातव्यमित्याशङ्कामुद्गाव्या-
नन्तरवाक्येनोत्तरमाह । कुत इत्यादिना । अतस्तव पात्रभूतस्या
ऽनुपदेशान्मदीयमज्ञानं ज्ञातव्यमिति शेषः । अहंवां योग्यां

उ० याहीञ्चकार स ह प्रातः सभाग उदेयाय तं
 होवाच मानुषस्य भगवन् गौतम वित्तस्य वरं
 वृणीथा इति स होवाच तवैव राजन् मानुषं
 वित्तं यामेव कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तामेव
 मे ब्रूहीति ॥ ६ ॥

भा० राश्रो जैबखेरङ्गं स्नानमेयाय गतवान् । तस्मै ह गौतमाय
 प्राप्तायार्धामर्हणाञ्चकार हतवान् । स च गौतमः कृता-
 तिथ्य उषित्वा परेद्युः प्रातःकाले सभागे सभां गते राशि
 उदेयाय । भजनं भागः पूजा, सेवा सह भागेन वर्त्त-
 मानो वा सभागः पूज्यमानोऽन्यैः स्वयं गौतम उदेयाय
 राजानमुद्गतवान् । तं होवाच गौतम राजा मानुषस्य
 भगवन् गौतम मनुष्यसम्बन्धिनो वित्तस्य यामादेर्वरं वर-
 णीयं कामं वृणीथाः प्रार्थयेथाः । स होवाच गौतमस्तवैव
 तिष्ठतु राजन्मानुषं वित्तं । यामेव कुमारस्य मम पुत्र-
 स्थान्ते समीपे वाचं पञ्चप्रेभ्रलक्षणाभभाषथा उक्तवानसि
 तामेव वाचं मे मद्भ्रं ब्रूहि कथयेत्युक्तो गौतमेन राजा,
 सह हच्छ्री दुःखी बभूव ॥

आ० पूजामित्यर्थः । सभागपदं सप्तम्यन्तं राजविषयं । प्रथमान्तं
 गौतमविषयमिति भेदः ॥ गौतममागतं यागक्षेमार्षिनं बुध्वा
 राजा प्रसन्नः सङ्गृह्णवानित्याह । तं होवाचेति ॥ तर्हि कृत-
 क्षत्वस्य तव क्षिमागमनमित्याह ॥ यामेवेति ।

उ० सह कृच्छ्री बभूव तः ह चिरं वसेत्याज्ञापया-
ञ्चकार तः होवाच यथा मा त्वं गौतमाऽवदो
यथेयन्न प्राक् त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान् गच्छति
तस्माद् सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूदिति

भा० कथन्विदमिति । स ह कृच्छ्रीभूतोऽप्रत्याख्येयं ब्राह्मणं
मन्वानो ह न्यायेन विद्या वक्तव्येति मत्वा तं ह गौतमं चिरं
दीर्घकालं वसेत्येवमाज्ञापयाञ्चकार आज्ञप्तवान् । यत्पूर्वं
प्रख्यातवान् राजा विद्यां यच्च पश्चाच्चिरं वसेत्याज्ञप्तवान्
तन्निमित्तं ब्राह्मणं ज्ञमापयति हेतुवचनोक्त्या । तं होवाच
राजा सर्वविद्यो ब्राह्मणोऽपि मन् यथा येन प्रका-
रेण मा मां हे गौतमावदस्त्वं तामेव विद्यालक्षणां वाचं
मे ब्रूहीत्यज्ञानात् तेन त्वं जानीहि । तत्रास्ति वक्तव्यं
यथा येन प्रकारेणैयं विद्या प्राक् त्वत्तो न ब्राह्मणान्
गच्छति न गतवती । न च ब्राह्मणा अनया विद्यया ऽनु-
शासितवन्तः । तथैतन्निरुद्धं लोके यतो यस्माद् पुरा पूर्वं

ल० भा० कृच्छ्रीभावमभिनयति । कथमिति ॥ गौतमस्य वचनं राज्ञो
- दुःखीभावकारणं तर्हि प्रत्याख्यायतामित्याशङ्क्या ह । सहेति ॥
किमिति तर्हि चिरं वसेत्युक्तवानित्याह । न्यायेनेति ॥ संवत्सरं
वसेदिति यावत् । वक्तव्यविद्येति शेषः ॥ कथं राज्ञो ब्राह्मणं प्रत्याज्ञां
कुर्वन्तो न प्रत्यवायः स्यादित्याशङ्क्या ह । यत्पूर्वमिति ॥ प्रत्याख्या-
नादिविषयहेतुवचनं न केवलं विद्यावशादेव श्रेष्ठं किन्तु
जातिताऽपीत्यपेक्षार्थः ॥ तर्हि ब्रूहि तां वाचमित्याशङ्क्या ह ।
तत्रेति ॥ विद्याप्रवचने प्रकृते सतीति यावत् । यथेत्यस्यापेक्षितं

उ० तस्मै होवाच ॥ ७ ॥ ३ ॥

भा० सर्वेषु लोकेषु चत्रस्यैव चत्रजातिरेवानया विद्यया प्रशा-
सनं प्रशास्तृत्वं शिष्याणामभूद्भव । चत्रियपरम्परयैवेयं
विद्यैतावन्नं कालमागता । तथाप्यहमेतां तुभ्यं वक्ष्यामि
तत्सम्प्रदानादूर्द्ध्वं ब्राह्मणान् गमिष्यति । अतो मया यदुक्तं
तत्सन्तुमर्हस्यित्युक्त्वा तस्मै होवाच विद्यां राजा ॥ ३ ॥
पञ्चम्यामाहुतावाप इत्यर्थे प्रश्नः प्राथम्येनापाक्रियते ।
तदपाकरणमन्वितरेषामपाकरणमनुकूलं भवेदिति । अग्नि-
होत्राहुतयोः कार्यारम्भो यः स उक्तो वाजसनेयके । तं

आ० पूरयति । तथेति ॥ प्रसिद्धमेव स्फोरयति । तस्मादिति ॥
ब्राह्मणानामनया विद्यया प्रशास्तृत्वं प्रागभावादिति यावत् ॥
इतिशब्देऽपात्तमर्थं कथयति । चत्रियेति ॥ उक्तप्रत्याख्या-
नादिकारणमतःशब्दार्थः ॥ ३ ॥ ननु यथा प्रश्नमेव प्रतिवचनमु-
च्यते पञ्चमन्तु प्रश्नं प्राथम्येन प्रतिवदता शब्दो निराहुतस्तत्र
किं कारणमत आह । पञ्चम्यर्हस्यिति ॥ अर्थक्रममनुसृत्य पाठक्रमो
ऽभिधातव्य इत्यर्थः ॥ ननु वाजसनेयके ऽग्निहोत्रप्रकरणे ऽग्नि-
होत्राहुतपूर्वपरिणामं जगदित्युक्तं तदेवेहापि विवक्षितमिति
चेत् किमनेन पिष्टपेषान्यायेनेत्याशङ्क्यार्थभेदं वक्तुमभिहोत्र-
प्रकरणस्थितमर्थमनुवदति । अग्निहोत्राहुतोरिति ॥ उक्तप्रका-
रमेव प्रदर्शयन् प्रथमं याज्ञवल्क्यस्य जनकं प्रति घटं प्रश्नानुत्याप-
यति । तं प्रतीति ॥ कार्यारम्भकस्तत्त्वार्थः । अग्निहोत्राहुत-
पूर्वपरिणामो जगदित्युक्ते । तत्राग्निहोत्रे सायं प्रातश्चतयोरा-
हुतोरस्माद्धोत्रादुत्पत्तिः । उत्पन्नयोः परलोचं प्रति गतयोस्तत्र
प्रतिष्ठा । प्रतिष्ठितयोः स्थापये सम्याचमाना दग्निः । दग्निमापाद्या-
वस्थितयोः पुनरिदं लोकं प्रत्यादत्तिः । आहुतयोरान्यः पुमान्

भा० प्रति प्रश्नाः । उत्क्रान्तिराहुत्योर्गतिः प्रतिष्ठा ह्यतिः पुन-
रावृत्तिर्लोकं प्रत्युत्पायीति तेषाञ्चापाकरणमुक्तं तत्रैव ॥

ते एते आहुती ऊते उत्क्रामतस्तेऽन्तरिक्षमाविशत-
स्तेऽन्तरिक्षमेवाहवनीयं कुर्वाते वायुं समिधं मरी-
चिरेव शुक्लामाहुतिं तेऽन्तरिक्षं तर्पयतस्ते तत उत्क्रा-
मत इत्यादि । एवमेव पूर्ववद्विवं तर्पयतस्ते तत
आवर्त्तन्ते । इमामाविश्य तर्पयित्वा पुरुषमाविशतः । ततः

भा० कथममुं लोकं प्रत्युत्पानशीलो भवतीति कार्यारम्भमधिकृत्य
षट् प्रश्नाः प्रवृत्ता इत्यर्थः ॥ तत्रैव वाजसनेयके याज्ञवल्क्यं प्रति
जनकस्य प्रतिवचनं दर्शयति । तेषाञ्चेति ॥

अपूर्वरूपे खन्वाहुती यजमानमुत्क्रामन्तं परिवेष्ट्योत्क्रामतः ।
ते च धूमादिना यजमानेऽन्तरिक्षमाविशति तदाश्रितत्वात्त-
दाविशतः । ते पुनरन्तरिक्षस्थयजमानानुक्लतया स्थिते स्वय-
मन्तरिक्षाधिकरणे तदाहवनीयमिव कुर्वाते । आहुत्यधिक-
रणाहवनीयत्वात् । तत्र वायुं समिधमिव कुरुतः । वायु-
नाऽन्तरिक्षस्य समिध्यमानत्वात् । शुक्लां शुद्धामाहुतिमिव
मरीचिरेवाधत्ते । मरीचीनामन्तरिक्षे थापत्वात् । ते चान्त-
रिक्षस्थे तन्निलं यजमानं फलेभ्यमुखमादधाते । ते पुनरन्तरिक्षा-
दुत्क्रामति यजमाने सञ्जात्क्रामतः । यजमाने च द्युलोकमावि-
शति सञ्जाविशतः । तमाविश्य तमेवाहवनीयं कुर्वाते आदित्यं
समिधमित्वाद्यन्तर्हिद्ये च यदेवेतां । यथावाहुती पूर्वमन्तरिक्षं
तर्पयत इत्युक्तं तथैव द्युलोकस्थयजमानं फलदानेन सुखिनाना-
सन्धाते । ते चारब्धद्वये ततो द्युलोकाद्यजमाने पृथिवीद्राविशति
अभूते सञ्जावर्त्तते । पृथिवीश्चाविश्य व्रीह्यादिनां स्नाश्रयं श्लेष-
यित्वा रेतस्सिचं पुरुषमाश्रयद्वारेणाविशतः । पुरुषाश्च रेतो-
द्वारा द्वितीयां प्रकृतिमाविश्य गर्भभूतं स्नाश्रयं कर्मानुष्ठान-
योग्यं देहभागिनमापादयतः । ततोऽसौ पारलौकिकं कर्मानुष्ठा-
यान्ते लोकं प्रत्युत्पानशीलो भवति । इति सर्वं जनकनेतात्मित्यर्थः ॥

भा० स्त्रियमाविश्य लोकं प्रत्युत्थायी भवतीति । तच्चाग्नि-
होत्राहुत्योः कार्यारम्भमात्रमेवंप्रकारं भवतीत्युक्तं ॥

इह तु तं कार्यारम्भमग्निहोत्रापूर्वपरिणामलक्षणं
पञ्चधा प्रविभज्याग्नित्वेनोपासनमुत्तरमार्गप्रतिपत्तिसा-
धनं विधित्सन्नाहाऽसौ वाव लोकोऽग्निरित्यादि । इह
सायम्प्रातरग्निहोत्राहुती हुते पयआदिसाधने अद्वा-
पुरःसरे आहवनीयाग्निसमिद्धुमार्चिरङ्गारविस्फुल्लिङ्गभा-
विते कर्त्रादिकारकभाविते चान्तरिचं क्रमेणोत्क्रम्य
द्युलोकं प्रविशन्त्यौ सूक्ष्मभूतेऽपमवायित्वाद्दृशब्दवाच्ये
अद्वाहेतुत्वाच्च अद्वाशब्दवाच्ये तयोरधिकरणो ऽग्निः ।
अन्यच्च तत्सम्बन्धं समिदादीत्युच्यते ॥

आ० तथापि कथमर्थभेदसिद्धिरित्याशङ्कोक्तमेव सङ्गृह्याह । तत्रेति ॥
वाजसनेयिकं सप्तम्यर्थः ॥

प्रकृतश्रुतेर्विशेषं दर्शयति । इह त्विति ॥ पञ्चधा द्युपर्जन्य-
पृथिवीपुरुषयोधित्वाकारैरिति यावत् ॥ पञ्चमिसम्बन्धमवत-
प्रथमपूर्यायस्य तात्पर्यमाह । इहेति ॥ अयं लोको भूलोकस्त-
स्मिन्नित्यर्थः । आहुत्योरपमवायित्वसिद्ध्यर्थं विशिनष्टि । पय-
आदीति ॥ तयोः अद्वात्वसिद्ध्यर्थं अद्वापुरःसरे इत्युक्तं । तयो-
रधिकरणो ऽग्निरित्यादिकल्पनोपयोगित्वेन विशेषणान्तरमा-
दत्ते । आहवनीयेति ॥ तयोः स्वातन्त्र्यं परिहरति । कर्त्रादीति ॥
अधिकरणशब्दे भावप्रधाने धर्मिपरः । कान्यनिको द्युलो-
कायास्थोऽग्निस्तत्सम्बन्धमिति तच्छब्दोऽग्निविषयः ॥ अन्येषेत्यु-
त्पद्यति । समिदादीति ॥ आदिशब्दो धूमार्चिरङ्गारादि-
विषयः ॥

उ० असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव
समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्ष-
त्राणि विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ

भा० असावग्यादिभावनाङ्गत्योः सापि तथैव निर्द्दिश्यते ।
असौ वाव लोकोऽग्निर्हे गौतम यथाऽग्निर्होत्राधिकरणं
आहवनीयं । इह तस्याग्नेर्द्युलोकाख्यस्यादित्य एव समित्
तेन हीङ्गोऽसौ लोको दीप्यते । अतः समिन्धनात् समि-
दादित्यः । रश्मयो धूमस्तदुत्थानात् । समिधो हि धूम
उत्तिष्ठति । अहरर्चिः प्रकाशसामान्यात् । आदित्यकार्य-
त्वाच्च । चन्द्रमा अङ्गाराः । अङ्गः प्रशमेऽभिव्यक्तेः । अर्चिषो
हि प्रशमेऽङ्गारा अभिव्यज्यन्ते । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाश्चन्द्र-
मसोऽवयवा इव विप्रकीर्णत्वसामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन्-
योक्तृत्वचक्षेऽग्नौ देवाः । यजमानप्राणा अग्न्यादिरूपाः ।
अधिदैवतं अङ्गां अग्निर्होत्राङ्गतिपरिणामावस्वारूपाः ।
सूक्ता आपः अङ्गाभाविताः अङ्गा उच्यन्ते । पञ्चम्यामाङ्गता-
वापः पुरुषवचसो भवन्तीत्यपां हैम्यंतया प्रश्ने श्रुतत्वात् ॥

भा० पर्यायतात्पर्यमुक्त्वाऽङ्गराणि व्याकरोति । असावित्यादिना ।
इहेत्येतस्मिन्निर्देशः पूर्वेषु सम्बध्यते । तदुत्थानादित्यत्र तच्छब्दे-
नादित्यो ऽहोतः । अथात्माधिदैवविभागेन देवान् विशदयति ।
यजमानेति । प्रत्ययविशेष्यत्वेन अङ्गाया हैम्यत्वानुपपत्तिरित्या-
द्यङ्ग अङ्गां व्याकरोति । अग्निर्होत्रेति । किञ्च प्रश्नप्रतिवचनयोरे-
कार्यत्वात् प्रश्ने चापां हैम्यंतया श्रुतत्वात्प्रतिवचनेऽपि ताः अङ्गा-
शब्दिता हैम्यंतया विवक्षिता इत्याह । पञ्चम्यामिति ।

उ० देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा
सम्भवति ॥ २ ॥ ४ ॥

पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समिद्धं

भा० अद्वा वा आपः अद्वामेवारभ्य प्रणीय प्रचरन्तीति
च विज्ञायते । तांश्रद्धामन्नूपां जुह्वति । तस्या आहुतेः
सोमो राजा । अपां अद्वाशब्दवाच्यानां शुलोकाग्नौ
हुतानां परिणामः सोमो राजा सम्भवति । यथा च्छ्वे-
दादिपुष्परसा च्छगादिमधुकरोपनीतास्त आदित्ये यश्च
आदिकार्यं रोहितादिरूपलक्षणमारम्भन्त इत्युक्तं । तथेमा
अग्निश्चोत्राहुतिसमवायिन्यः सृष्ट्याः अद्वाशब्दवाच्या आपो
शुलोकमनुप्रविश्य चान्द्रं कार्यमारम्भन्ते फलरूपमग्निश्चो-
त्राहुतयोः । यजमानाश्च तत्कर्त्तार आहुतिसमया आहुति-
भावनाभाविता आहुतिरूपेण कर्मणा ऽऽकृष्टाः अद्वाप्-

षा० अप्सु अद्वाशब्दस्य लृङ्प्रत्ययवहारप्रयोगाभावान्नैवमित्याशङ्क्याह ।
अद्देति ॥ कथमापः अद्वाशब्देन प्रसिद्धवदुच्यन्ते तत्राह । अद्वा
इति ॥ अद्वापूर्वकहोममुद्दिश्य पयः सोमाव्याहुतिसाधनं
सम्याद्य जुहोतीति तैत्तिरीयकाः पठन्ति । तथा चाप्सु अद्वाशब्दः
सम्भवतीत्यर्थः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ॥
उक्तं मधुविद्यायामिति श्लेषः । चान्द्रं कार्यं चन्द्रसमीपस्थं
तत्त्वदृशं शरीरमित्यर्थः ॥ तथापि यजमानानां कथं फलित-
त्वमत आह । यजमानाश्चेति । आहुती तच्छब्देन गृह्येते ।
प्राधान्यं मयदित्यर्थः ॥ तदेव स्पष्टयति । आहुतिभावना-
भाविता इति । तत्संस्तुतास्तदनुसारिणस्तदाश्रया इत्यर्थः ॥
तद्भावितत्वप्रथमाह । आहुतिरूपेणेति ॥ तेनाहुतत्वं वशी-
कृतत्वं । आहुतिभाविता इत्युक्तं स्पष्टयति । अद्देति ॥ तत्पूर्वकं

उ० धूमो विद्युदर्विरशनिरङ्गारा. ह्रादुनयो विस्फु-
लिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः
सोमश्च राजानं जुह्वति तस्या आहुतेर्वर्षश्च
सम्भवति ॥ २ ॥ ५ ॥

भा० मवाधिनो द्युलोकमनुप्रविश्य सोमभूता भवन्ति । तदर्थं हि
तैरग्निहोत्रं कृतं । अत्र त्वाङ्गतिपरिणाम एव पञ्चाग्नि-
सम्बन्धक्रमेण प्राधान्येन विवक्षित उपसर्गार्थं । न यजमा-
नानां गतिं । तां त्वविदुषां धूमादिक्रमेणोत्तरत्र वक्ष्यति
विदुषाञ्चोत्तरां विद्याकृतां ॥ ४ ॥ द्वितीयहोमपर्यायार्थ-
माह । पर्जन्यो वाव पर्जन्य एव गौतमाग्निः पर्जन्यो नाम
दृष्ट्युपकरणाभिमानिनीदेवताविशेषः । तस्य वायुरेव समित् ।
वायुना हि पर्जन्योऽग्निः समिध्यते । पुरोवातादिप्राबल्ये
दृष्टिदर्शनात् ॥

आ० पयः सोमादिसार्धं यत्कर्म तदाश्रया इत्यर्थः । सोमभूता-
स्तत्समीपस्थं शरीरं प्राप्य तत्स्वरूपा इत्यर्थः ॥ कथं सोमसारूप्यं
धर्मिणं फलमित्याशङ्क्याह । तदर्थमिति ॥ यजमानानां सोम-
भावो गतिमन्तरेण न सिध्यति । तथाच वक्तव्या गतिरित्याश-
ङ्क्याह । अत्रेति । आहवनीयोऽग्निः सप्तम्यर्थः । सा तर्हि कुत्रो-
च्यते । न हि तदुक्तिमन्तरेण यथोक्तं फलं सिध्यत्यत आह ।
तान्त्विति ॥ ४ ॥ द्वितीयहोमसम्बन्धी द्वितीयः पर्यायस्तस्यार्थं
निर्द्धारतुं तमेव पर्यायमादत्ते श्रुतिरित्यर्थः । पुरोवातादीत्यादि-
शब्देन वर्षहेतुर्वायुभेदो ऽस्ति ॥

उ० पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्याः संवत्सर
एव समिदाकाशो धूमो रात्रिरर्चिर्दिशोऽङ्गारा
अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेत-
स्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुहुति तस्या आहुतेरन्नं
सम्भवति ॥ २ ॥ ६ ॥

भा० अन्नं धूमो धूमकार्यत्वाद्भूमवच्च लक्ष्यमाणत्वात् । विद्यु-
दर्चिः । प्रकाशसामान्यात् । अन्निरङ्गाराः । काठिन्यात्
विद्युत्सम्बन्धाद्वा । द्वादुनयो विस्फुलिङ्गाः । द्वादुनयो
गर्जितशब्दाः । मेघानां विप्रकीर्षलसामान्यात् । तस्मिन्ने-
तस्मिन्नग्नौ देवाः पूर्ववत्सोमं राजानं जुहुति । तस्या
आहुतेर्वर्षं सम्भवति । अद्वाख्या आपः सोमाकारपरिणता
द्वितीये पर्याये पर्जन्याग्निं प्राप्य वृष्टित्वेन परिणमन्ते ॥ ५ ॥

पृथिवी वाव गौतमाग्निरित्यादि पूर्ववत् । तस्याः पृथि-
व्याख्यस्याग्नेः संवत्सर एव समित् । संवत्सरेण हि कालेन
समिद्धा पृथिवी व्रीह्यादिनिष्पत्तये भवति । आकाशो
धूमः पृथिव्या इवास्थित आकाशो दृश्यते । यथाऽग्नेर्धूमो
रात्रिरर्चिः पृथिव्या ह्यप्रकाशात्मिकाया अनुरूपा रात्रिः ।
तमोरूपत्वात् । अग्नेरिवानुरूपमर्चिर्दिशोऽङ्गारा उपशा-

भा० उक्तस्याम्नायां धूमकार्यत्वं पौराणिकैः । यच्च धूमोद्भवं त्वन्नं द्वि-
जानां च हितं सदा । दावाग्निधूमसम्भृतमन्नं वनहितं स्मृतं ॥
मृतधूमोद्भवन्त्वन्नमशुभाय भविष्यति । अभिचाराग्निधूमोत्थं
भूतनाशाय वै द्विजा इति ॥ अथ्यात्मं यजमानस्य प्राणाः । इन्द्रा-

उ० पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समि-
त्प्राणो धूमो जिह्वाऽर्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फु-
लिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अनं
जुहुति तस्या आहुते रेतः सम्भवति ॥ २ ॥ ७ ॥
योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव

भा० नालसामान्यात् । अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः । चुद्रल-
सामान्यात् । तस्मिन्नित्यादि समानं । तस्या आहुतेरनं
ग्रीह्यवादि सम्भवति ॥ ६ ॥

पुरुषो वाव गौतमाग्निः । तस्य वागेव समित् । वाचा हि
मुखेन समिध्यते पुरुषो न मूकः । प्राणो धूमो धूम इव मुखा-
न्निर्गमनात् । जिह्वार्चिलोहितत्वात् । चक्षुरङ्गारा भास
आश्रयत्वात् । श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः । विप्रकीर्षत्वसाम्यात् ।
समानमन्यत् । अनं जुहुति ग्रीह्यादिसंस्कृतं । तस्या
आहुते रेतः सम्भवति ॥ ७ ॥

योषा वाव गौतमाग्निः । तस्या उपस्थ एव समित् ।
तेन हि सा पुत्राद्युत्पादनाय समिध्यते । यदुपमन्त्रयते स
आ० दयस्वाधिदैवतं देवा इत्याह । पूर्ववदिति ॥ सोमं राजानमि-
त्यादि व्याचष्टे । अङ्गाख्या इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवति इत्युक्तं यत्कीकरोति । एव-
मिति ॥ यथोक्तरोत्या अङ्गादीनां रेतोऽन्तानां यानि युक्ताका-
दिषु येषिदन्तेष्वग्निषु हवनानि तेषामेकैकमस्मिन् पथ्याये यः
क्रमो व्याख्यातस्तेनेति यावत् ॥

अथ पुनरापो गर्भीभवन्ति भूतान्तराद्यामपि तुल्यो गर्भीभा-
वस्तस्य पादभौतिकत्वादत आह । तत्रेति ॥ भूतानां मध्ये किमि-

उ० समिद्यदुपमन्त्रयते स धूमो योनिरर्चिर्व्यदक्षः
करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥
तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुहुति तस्या
आहुतेर्गर्भः सम्भवति ॥ २ ॥ ६ ॥

भा० धूमः । स्त्रीसम्भवादुपमन्त्रणस्य । योनिरर्चिर्लिङ्गितत्वात् ।
यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अग्निषम्भत्वात् । अभिनन्दाः
सुखलवा विस्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वात् ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ
देवा रेतो जुहुति । तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवतीति । एवं
अङ्गारोमवर्षान्नरेतो हवनपर्यायक्रमेण एव गर्भीभूता-
स्ताः । तत्रापामाहुतिममवायित्वात् प्राधान्यविवक्षा अपः
पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचसो भवन्तीति । न त्वाप एव केवलाः
सोमादिकार्यमारभन्ते । न चापोऽत्रिष्टुक्ताः सन्तीति ।
त्रिष्टुक्तत्वेऽपि विशेषसञ्ज्ञालाभो दृष्टः पृथिवीयमिमा
आपोऽयमग्निरित्यन्यतमवाहुत्यनिमित्तः । तस्मात्समुदिता-

षा० त्वयां प्राधान्यविवक्षयेष निर्देशः ॥ तासामेव केवलानां कार्यारम्भ-
कत्वविवक्षा किं न स्यात्तत्राह । न त्विति ॥ भूतान्तरासहकृतानां
केवलानामपामारम्भकत्वे यदारब्धं कार्यं न तद्भोगायतनं तस्य
जलबुद्बुदवदत्यन्तचक्षुजत्वादित्यर्थः ॥ केवलानामप्यत्रमुपेतोक्तमि-
दानो तदेव नास्तीत्याह । न चेति ॥ इतिशब्दस्तासां त्रिष्टुतं ।
त्रिष्टुतमेकैकामकरोदिति श्रुतेरिति हेत्वर्थः ॥ सर्वस्य त्रिष्टुत्तत्वे
कथं दृष्टो विशेषव्यपदेशो युक्त्येत्याशङ्क्याह । त्रिष्टुत्तत्वेऽपीति ॥
अप्यां प्राधान्यविवक्षया प्रअप्रतिवचनयोरप्यशब्द इत्युपसंहरति ।
तस्मादिति ॥ केवलानामपामसत्त्वादिति यावत् । कथमारम्भेऽप्यु-
भूतेष्वप्यां बाहुल्यमवगतमित्याशङ्क्य कार्याङ्गारा तदधिगतिरि-

उ० इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो
भवन्तीति स उल्बावृतो गर्भो दश वा मासानन्तः
शयित्वा यावद्वाथ जायते ॥ १ ॥

भा० वष्टतानि बाहुल्यात्कर्म्मसमवाचीनि सोमादिकार्या-
न्मकाण्याप इत्युच्यन्ते । दृश्यते च द्रवबाहुल्यं सोमवृक्ष-
रेतोदेहेषु । बद्धद्रवञ्च शरीरं यद्यपि पार्थिवं तत्र पञ्चम्या-
बाहुतौ हुतायां रेतोरूपा आपो गर्भीभूताः ॥ ८ ॥

इति त्वेवन्तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो
भवन्तीति व्याख्यात एकः प्रश्नः । यत्तु द्युलोकादिमां
प्रत्यावृतयोर्राहुत्योः पृथिवीं पुरुषं स्त्रियं क्रमेणाविश्य
लोकं प्रत्युत्थायी भवतीति वाजसनेयक उक्तं तत्प्रासङ्गि-
कमिहोच्यते । इह च प्रथमे प्रश्ने उक्तं वेत्य यदितोऽधि
प्रजाः प्रयन्तीति । तस्य चायमपक्रमः । स गर्भोऽपां पञ्चमः

आ० त्वाह । दृश्यते चेति ॥ सोमादीनामम्बाहुल्येऽपि कथं पार्थिवश-
रीरस्य तद्बाहुल्यमित्याशङ्क्याह । बद्धद्रवञ्चेति ॥ पञ्चमप्रश्ननिर्ण-
यमपसंहर्तुं पातनिकां करोति । तत्रेति ॥ योषामाविति
यावत् । गर्भीभूताः पुरुषवचसो भवन्तीति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ ८ ॥

उक्तार्थं वाच्यं योजयति । इति त्विति ॥ अपां गर्भीभावोक्ति-
मात्रेण पुरुषवचस्त्वस्य निर्णीतत्वादनमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्य तस्य
तात्पर्यमाह । यत्त्विति ॥ आहुत्योः सम्बन्धोति शेषः । प्रासङ्गिकं
गर्भीभावोक्तिप्रसङ्गादागतमिति यावत् ॥ इहेति प्रकृतश्रुत्युक्तिः ॥
प्रासङ्गिकी सङ्गतिं त्वक्ता साक्षादेव पूर्वोत्तरग्रन्थयोरस्ति सङ्ग-
तिरिति तात्पर्यान्तरमाह । इह चेति ॥ प्रजानामूर्द्धगमनमु-
त्तरत्र निरूपयिष्यते । तादर्थ्येन तासामुत्तरादावुच्यत इत्यर्थः ॥

उ० स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्ट-

भा० परिणामविशेषः । आङ्गतिकर्ममवायिनीनां अद्वाशब्दवा-
च्यानां उल्बावृत उखेन जरायुणाऽऽवृतो वेष्टितो दश
वा नव वा मासानन्तर्मातुः कुक्षौ शयित्वा यावता कालेन
न्यूननातिरिक्तानन्तरं जायते ॥

उल्बावृत इत्यादिवैराग्यहेतोरिदमुच्यते । कष्टं हि
मातुः कुक्षौ मूत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्मादिपूर्वेषु तदनुलिप्तस्य
गर्भस्थोल्बाऽऽशुचिपूयावृतस्य लोहितरेतोऽशुचिवीजस्य
मातुरशितपीतरसानुप्रवेशेन विवर्द्धमानस्य निरुद्धशक्ति-
बलवीर्यतेजःप्रज्ञाचेष्टस्य शयनं । ततो योनिद्वारेण पीष्य-

ष्या० द्विविधां सङ्गतिमुक्त्वा वाक्यात्तराणि योजयति । स गर्भं इति ॥
सोमदृच्छन्नरेतांस्यपेक्ष्य पञ्चमत्वं गर्भाख्यस्य परिणामस्य द्रष्टव्यं ।
अपां प्रकृतत्वद्योतनार्थमाङ्गतीत्यादि विशेषणद्वयं । अथवा पूर्वो-
क्तात्कालान्तरानाधिकेन वा कालेन यावता जन्तुः समग्राङ्गा जायते
तावता कालेन कुक्षौ शयित्वेति सम्बन्धः । अनन्तरं योनितो निर्ग-
मनकारणीभूतकर्म्मभिर्व्यक्तेरिति शेषः ॥

उल्बावृतत्वं कुक्षौ चिरं शयनं योनितो निस्सरणमित्येतद-
शेषमिति प्रसिद्धं किमिति श्रुत्वा व्यपदिश्यते तत्राह । उल्बावृत
इत्यादीति ॥ वैराग्यार्थत्वमस्य द्रष्टव्यमिति । कष्टं हीति ॥ श्लेष्मा-
दीत्यादिशब्देनासृक्पूयस्त्रायमज्जादीनि दृष्टान्ते । तदनुलिप्तस्येति
तच्छब्दे मूत्रपुरीषादिविषयः । शक्तिर्बुद्धिसामर्थ्यं । अक्षं देह-
सामर्थ्यं । तेजः शरीरगता कान्तिः । प्रज्ञा चेतना जीवमधर्मः ।
चेष्टा प्राबधर्मः । ता निवृद्धा यस्य तस्येति विग्रहः ॥ मातु-
ददरे शयानस्य कष्टत्वेऽपि तदुदराद्योनिद्वारा निःसरणं सुख-
करमिति चेन्नेत्याह । तत इति ॥ तद्वाह्यत्वप्रकारमेवाभिनयति ।

उ० मितोऽग्नय एव हरन्ति यत एवेतो यतः
सम्भूतो भवति ॥ २ ॥ ६ ॥

भा० मानस्य कष्टतरा निःसृतिर्जन्मेति वैराग्यं याहयति ।
मुहूर्त्तमथसह्यं दश वा मासानतिदीर्घकालमन्तः शयि-
त्वेति । स एवं जातो यावदायुषं पुनर्घटीयन्त्ववद्गमनागम-
नाय कर्म कुर्वन् कुलालचक्रवद्वा तिर्यग्भ्रमणाय
यावत्कर्मणोपात्तमायुस्तावज्जीवति । तमेवं क्षीणायुषं
प्रेतं मृतं दिष्टं कर्मणा निर्दिष्टं परलोकं प्रति । यदि
चेज्जीवन् वैदिके कर्मणि ज्ञाने वाधिकृतस्त्रमेनं मृत-
मितोऽस्माद्गामादग्नेऽग्न्यर्थमृत्विको हरन्ति पुत्रा वान्य-
कर्मणे । यत एव इत आगतोऽग्नेः सकाशाच्छ्रद्धा-
द्याङ्गतिक्रमेण । यतश्च पञ्चभ्योऽग्निभ्यः सम्भूत उत्पन्नो

व्या० मुहूर्त्तमपीति ॥ यन्मातुरन्तः शयनं मुहूर्त्तमपि दुःसहं
तत्कथं दीर्घकालं शयितुं शक्यं । कथञ्च दश वा नव वा
मासानन्तः शयित्वा पुनर्यानिद्वारा दुष्करं निस्सरणं दुःसह्यं
स्यादिति वैराग्यं याहयति श्रुतिरित्यर्थः ॥ जातस्य पुन-
रनर्थो नास्तीत्याशङ्काह । स एवमिति ॥ यावदायुषमित्ये-
तद्याचष्टे । पुनरिति ॥ घटीयन्त्ववद्गं गमनार्थं वा निषिद्धं
कर्म पौनःपुन्येनाचरन् यावत्कर्मणाजितमायुस्तावदक्षिन्देहे
जीवति ततो भ्रियते । तथा च जातस्य मृत्युभ्रोष्यान्नास्ति
सम्यग्ज्ञानं विना स्वस्तिप्रतिरित्यर्थः ॥ अस्तु तर्हि मृतस्य
कृतकृत्यतेत्याशङ्काह । तमेवमिति ॥ सर्वस्य तर्हि मृतस्य
पारजौत्सिकत्वं स्यादिति चेन्नेत्याह । यदीति ॥ तदा परलोकं

तद्य इत्थं विदुः

भा० भवति तस्मा एवाग्नये हरन्ति स्वामेवयोनिमग्निमापाद-
यन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेत्य यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीत्ययं प्रश्नः प्रत्युपस्थितोऽ
पाकर्त्तव्यतया । तस्मै लोकं प्रत्युत्पितानामधिकृतानां गृह-
मेधिनां य इत्यमेवं यथोक्तं पञ्चाग्निदर्शनं द्युलोकाद्य-
ग्निभ्यो वयं क्रमेण जाता अग्निस्वरूपाः पञ्चाग्न्यात्मान
इत्येवं विदुर्जानीयुः । कथमवगम्यते इत्थं विदुरिति । गृहस्था
एव उच्यन्ते नान्य इति । गृहस्थानां ये त्वनित्यं विदुः
केवलेष्टापूर्त्तदत्तपरास्ते धूमादिना चन्द्रं गच्छन्तीति
वक्ष्यति । ये चारण्योपसृचिता वैखानसाः परित्राजकाश्च
श्रद्धातप इत्युपासते तेषाम्नेत्यंविद्भिः सहार्चिरादिना

ष्या० प्रति कर्मणा निर्दिष्टमिति पूर्वेषु सम्बन्धः । युक्तश्च तन्मृतस्या-
ग्न्यर्थं नयनमित्याह । यत इति ॥ ६ ॥

स उषवाद्यत इत्यादिनोक्तमनुवदति । वेत्येति ॥ प्रत्युपस्थितः
प्रजोत्पत्तिदर्शनेन प्रसङ्गत इति यावत् । तद्य इत्थं विदुरित्येत-
द्याचष्टे । तत्रैत्यादिनाः । सप्तम्यर्थमेव स्फुटयति । लोकमिति ॥
निर्द्धारणार्था षष्ठी ॥ वेदनप्रकारमनुवदति । द्युलोकादीति ॥
तेऽर्चिषमभिसम्भवन्तीत्युत्तरञ्च सम्बन्धः ॥ साधारणोक्तिर्विशेषे
सङ्गोचो हेतुं विना न सिध्यतीति शङ्कते । कथमिति ॥ पारिश्रेथ्यं
सङ्गोचकमिति परिहरति । गृहस्थानामिति ॥ षष्ठी निर्धारणे ।
अतश्च केवलकर्मिणो गृहस्था न विदुरिति गृहस्थमर्थन्तीति
शेषः ॥ पारित्राजका वानप्रस्थाश्च गृह्यन्तामिति चेन्नैत्याह ।
ये चेति ॥ केषां तर्हि गृह्यन्त इत्याह । पारिश्रेथ्यादिति ॥
गृहस्था एव । हेतुन्तरमाह । अग्निहोत्रेति ॥ तदाऽऽद्यपूर्व-
परिब्रामात्मकं जगद्भ्रम पञ्चधा प्रविभज्यामित्येन दर्शनमुत्तर-

भा० गमनं वक्ष्यति । पारिशेष्यात् अग्निहोत्राहुतिसम्बन्धाच्च
गृहस्था एव गृह्यन्त इत्यं विदुरिति ॥

ननु ब्रह्मचारिणोऽप्यगृहीता ग्रामश्रुत्यारण्यश्रुत्या
चानुपलक्षिताश्च विद्यन्ते कथं पारिशेष्यमिद्धिः । नैष दोषः ।
पुराणस्मृतिप्रामाण्यात् । ऊर्द्धरेतसां नैष्ठिकब्रह्मचारिणामु-
त्तरेणार्थम्नः पन्थाः प्रसिद्धः । अतस्तेऽप्यरण्यवासिभिः सह
गमिष्यन्ति । उपकुर्वाणकास्तु स्वाध्यायग्रहणार्था इति न
विशेषनिर्देशार्थाः । नगूर्द्धरेतस्त्वं चेदुत्तरमार्गप्रतिपत्ति-
कारणं पुराणस्मृतिप्रामाण्यादिष्यते इत्यं वित्त्वमनर्थकं प्राप्तं ॥

भा० मार्गप्राप्तिसाधनं चेदस्ति । अतो विद्यायास्तत्सम्बन्धाद्गृहस्थाना-
मपि तत्सम्बन्धस्य प्राप्तत्वात् तेषामेवेह गृह्यणमुचितमित्यर्थः ॥

पारिशेष्यमाक्षिपति । नन्विति ॥ ग्रामे सपत्नीको वासः ।

न च ब्रह्मचारिणां पत्नीसम्बन्धः । तत्र ग्रामश्रुत्या ब्रह्मचारिणो
गृहीताः । गुरुकुलवासित्वाच्च नारण्यश्रुतयोपलक्षिताः । ततस्तेषा-
मिह गृह्यणसम्भवाद्ग पारिशेष्यमित्यर्थः ॥ किं नैष्ठिकब्रह्मचारि-
णोऽनेत्यं विदुरिति गृह्येरेत् किं वोपकुर्वाणा इति विकल्पार्थां
दूषयति । नैष दोष इति ॥ अष्टाश्रुतिं सहस्राणि यतीनामूर्द्ध-
रेतसां । स्मृतं स्थानं तु यत्तेषां तदेव गुरुवासिनामित्यादिपुराण-
स्मृतेः श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यान्नैष्ठिकब्रह्मचारिणामूर्द्धरेतसामा-
दित्यसम्बन्धेनेत्यायथेनोपलक्षितो देवयानाख्यो मार्गो यावता
प्रसिद्धस्तस्मात्तेषामरण्यवासिभिः सहस्राण्युदितब्रह्मचर्यं यैवा-
र्चिरादिगतिलाभाद्ग पञ्चमिवित्त्वेन प्रयोजनमिति पारिशेष्य-
सिद्धिरित्यर्थः ॥ द्वितीयं प्रत्याह । उपकुर्वाणकास्त्विति ॥ ते
हि स्वाध्यायग्रहणार्थास्तस्मिन् गृहीते स्वेच्छावशादाश्रमान्तरं
गृह्यन्तस्तत्फलेनैव फलवन्तो भवन्तीति न गृहस्थादिभ्यो विभ-
ज्येत्यं विदुरिति निर्देशमर्हतीत्यर्थः । किं नैष्ठिकानां ब्रह्मचा-
रिणामुत्तरमार्गप्राप्तिसम्भवादनर्थकं इत्यं वित्त्वं प्राप्तमिति श्रुति
विरोधात् । द्वितीये तु पारिशेष्यसिद्धितादवस्थमिति शङ्कार्थः ॥

भा० न गृहस्थान् प्रत्यर्थवत्त्वात् । ये गृहस्था अनित्यं विदु-
 क्षेषां स्वभावतो दक्षिणो धूमादिः पन्थाः प्रसिद्धक्षेषां ये
 इत्यं विदुः सगुणं वाऽन्यद्ब्रह्म विदुः । अथ यदु चैवास्मिन् श्रव्यं
 कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवेति लिङ्गादुत्तरेण ते गच्छन्ति ।
 ननूर्द्धरेतसां गृहस्थानाञ्च समाने आश्रमिन्ने ऊर्द्धरे-
 तसामेवोत्तरेण पथा गमनं न गृहस्थानामिति न युक्तं ।
 अग्निहोत्रादिवैदिककर्मबाहुल्ये च सति नैष दोषः ।
 अपूता हि ते ॥ शत्रुमित्रसंयोगनिमित्तौ हि तेषां

आ० किमित्यं वित्त्वं नैष्ठिकान् प्रत्यनर्थकमित्युच्यते किं वा सर्वानेव
 प्रतीति विकल्प्याद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयां दृषयति । न गृहस्थानिति ॥
 तान् प्रत्यर्थवत्त्वमेवेत्यं वित्त्वस्य विभज्य समर्थयते । ये गृहस्था
 इति ॥ स्वभावतस्तदनुष्ठितेष्टापूर्त्तबलादित्यर्थः । तेषामेव
 गृहस्थानां मध्ये यं केचिदुक्तेन प्रकारेणेत्यं पञ्चाग्निदर्शनं विदुर-
 मिभ्योऽन्यद्वा सगुणं ब्रह्म विदुस्ते देवयानोत्तरेण पथा गच्छन्ती-
 ति सम्बन्धः । न केवलं गृहस्थानां पञ्चाग्निवित्त्वमेव किन्तु सगुण-
 ब्रह्मवित्त्वमपि तेषामस्तीति प्रमाणमाह । अथेति ॥ अन्त्येष्टि-
 कारणाकारणयोरविशेषेण ब्रह्मविदामर्चिरादिगतिश्रवणादस्ति
 गृहस्थानामपि ब्रह्मवित्त्वमिति गम्यते । पारिव्राजकादिध्वन्ये-
 ष्ट्यसम्भवेन विद्यास्तुतेरपि दुर्लभचनत्वादित्यर्थः ॥ विहितत्वावि-
 शेषादाश्रमाणां तुल्यत्वमाश्रित्य शङ्कते । नन्विति ॥ साम्यमुक्त्वा
 गृहस्थेषु विशेषं दर्शयति । अग्निहोत्रादीति ॥ वैदिकानि
 कर्माणि भूयांसि सन्ति । तेषाञ्च बाहुल्ये सत्वविदुषामूर्द्धरत-
 सामेव देवयानेन पथा गमनं न गृहस्थानामित्युक्तं । साधन-
 भूयस्त्वे फलभूयस्त्वन्यायविरोधादित्यर्थः ॥ आश्रमिन्नाविशेषे
 ऽपि धर्मविशेषादिसुद्धितारतम्यसम्भवाद्ब्रह्मवित्त्वमिति परि-
 हरति । नैष दोष इति ॥

भा० रागद्वेषौ । तथा धर्माधर्मौ हिंसानुग्रहनिमित्तौ ।
 हिंसानृतमायाऽब्रह्मचर्यादि च बह्वंशुद्धिकारणमप्यपरि-
 हार्यं तेषां । अतोऽपूताः । अपूतत्वान्नोत्तरेण पथा
 गमनं । हिंसानृतमायाऽब्रह्मचर्यादिपरिहाराच्च ।
 शुद्धात्मनो हीतरे शत्रुमित्ररागद्वेषादिपरिहाराच्च
 विरजसस्तेषां युक्त उत्तरः पन्थाः । तथाच पौराणिकाः ।
 ये प्रजामीषिरेऽधीरास्ते श्मशानानि भेजिरे । ये प्रजां
 नेषिरे धीरास्तेऽमृतत्वं हि भेजिर इत्याहुः । इत्यं-
 विदां गृहस्थानामरण्यवासिनाञ्च समानमार्गत्वेऽमृतत्वे
 फले च सत्यरण्यवासिनां विद्यानर्थक्यं प्राप्तं । तथाच
 श्रुतिविरोधः । न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांससपस्विन
 इति । स एनमविदितो न भुनक्तोति च विरुद्धं । न ।
 आभूतसंज्ञवस्थानस्यामृतत्वेन विवक्षितत्वात् ॥

आ० कथं गृहस्थानामग्निहोत्रादिभूयोधर्मवतां विद्याहीनानाम-
 प्यपूतत्वं तत्राह । शत्रुमित्रेति ॥ अब्रह्मचर्यादीत्यादिपदेन
 परिगृहीतादि गृह्यते । अशुद्धिबाहुल्यकारणमतःशब्दार्थः ।
 तुल्यमूर्द्धरेतसामप्यशुद्धिहेतुबाहुल्यादपूतत्वमित्याशङ्क्याह । हिं-
 सेति ॥ ऊर्द्धरेतसां पूतत्वे सिद्धे फलितमाह । तेषामिति ॥
 ऊर्द्धरेतसां देवयाने पथ्यनुप्रवेशे प्रमाणमाह । तथा चेति ॥
 पौराणिका आहुरिति सम्बन्धः । आश्रमधर्ममात्रमार्गद्वारेणा-
 मृतत्वमूर्द्धरेतसामुक्तमाक्षिपति । इत्थं विदामिति ॥ तेषां विद्या-
 नर्थक्यमित्युक्तेवेत्याशङ्क्याह । तथा चेति ॥ स परमात्मा स्वयम-
 ज्ञातः सन्नेनमधिकारिणमपवर्गप्रदानेन न पालयतीति च वाक्यं
 विद्यामन्तरेणामृतत्वं ब्रुवतो विरुद्धमित्यर्थः ॥ ऊर्द्धरेतसाममृत-
 त्वस्यापेक्षितत्वात्तत्र विद्यानर्थक्यमेवेति परिहरति । नाभूतेति ॥

भा० तत्रैवोक्तं पौराणिकैः । आभूतसंज्ञवं स्थानममृततलं
 हि भाष्यत इति । यच्चात्यन्तिकममृततलं तदपेक्षया न तत्र
 दक्षिणा यन्ति स एनमविदितो न भुनक्तीत्याद्याः श्रुतय
 इत्यतो न विरोधः । न च पुनरावर्त्तन्त इतीमं मानव-
 मावर्त्तं न वर्तन्त इत्यादिश्रुतिविरोध इति चेत् । न । इमं
 मानवमिति विशेषणान्तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्तीति च ।
 यदि ह्येकान्तेनैव नावर्त्तरन्निमं मानवमिहेति च विशेष-
 षणमनर्थकं स्यात् । इममिहेत्याहुतिमात्रमुच्यत इति चेत् ।
 न । अनावृत्तिशब्देनैव नित्यानावृत्त्यर्थस्य प्रतीतत्वादा-
 वृत्तिकल्पनाऽनर्थिका । अत इममिहेति च विशेषणार्थव-
 न्नाय अन्यत्रावृत्तिः कल्पनीया । न च मदेकमेवाद्वितीय-
 मित्येवं प्रत्ययवतां मूर्द्धन्या नाद्याऽर्चिरादिमार्गेण गमनं ॥

आ० आपेक्षिकममृतत्वमित्यत्र प्रमाणमाह । तत्रैवेति ॥ यत्र प्रजाः का-
 मयमाना मुक्तिभाजो न भवन्तीत्युक्तं तत्रैव तत्सन्निधाविति यावत् ॥
 कथं तर्हि यथोक्तश्रुतिविरोधसमाधिरित्याशङ्क्याह । यच्चेति ॥
 आदिशब्दस्तमेवं विद्वानमृत इह भवतीत्यादिश्रुतिसङ्ग्रहार्थः ॥
 आपेक्षिकामृतत्वे श्रुतिविरोधा न शक्यते परिहर्त्तुमिति शङ्कते ।
 न चेति ॥ आदिशब्दस्तेषामिह न पुनरावृत्तिरित्यादिवाक्यसङ्-
 ग्रहार्थः ॥ इममिहेति विशेषणवाचकत्वेन निराचष्टे ॥ नेत्यादिना ॥
 तदेव व्यतिरेकमुखेन विशदयति । यदीति ॥ सर्वकल्पेषु श्रुतेरेता-
 दृशत्वादिममिहेति पदद्वयसामान्येन सर्वकल्पविषये विशेषणान-
 नर्थक्यं दुर्वारमित्युक्तमाह । नानावृत्तीति ॥ विधान्तरेण विशेषे-
 षणार्थसम्भवै फलितमाह । अत इति ॥ यस्मिन् कल्पे ब्रह्मलोक-
 प्राप्तिस्तस्मात्कल्पान्तरमन्यत्रैत्युक्तं । ऊर्द्धरेतसामाश्रमधर्ममाननि-
 क्कानाममृतत्वमपेक्षिकमुपक्षिप्तं । सम्प्रति तेषामेव साक्षात्कृतब्रह्म-
 तत्त्वानामात्यन्तिकममृततलं गतिनिरपेक्षं सिध्यतीत्याह । न चेति ॥

भा० ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति । तस्मात्तत्सर्वमभवत् । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति । अत्रैव समवलीयन्त इत्यादिश्रुतिश्रुतेभ्यः । न तस्माज्जीवाद्दुष्क्रमिषोः प्राणा नोत्क्रामन्ति सद्देव गच्छन्तीत्ययमर्थः कल्प्यत इति चेत् । न । अत्रैव समवलीयन्त इति विशेषणानर्थक्यात् । सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति च प्राणैर्गमनस्य प्राप्तत्वात् । तस्मादुत्क्रामन्तीत्यनाशङ्कैवैषा । यदापि मोक्षस्य संसारगतिवैलक्षण्यात्प्राणानां जीवेन सहागमनमाशङ्क्य तस्मान्नोत्क्रामन्तीत्युच्यते तदाप्यत्रैव समवलीयन्त इति विशेषणमनर्थकं स्यात् । न च प्राणैर्वियुक्तस्य गतिरूपपद्यते ॥ जीवत्वं वा । सर्वगतत्वात्सदात्मनो निरवयवत्वात् प्राण सम्बन्धमात्रमेव ह्यग्निविस्फुलिङ्गवज्जीवत्वं भेदकारणमिति ॥

आ० तेषां गत्यादिनिरपेक्षमात्मन्तिकममृतत्वं भवतीत्यत्र प्रमाणात् । ब्रह्मैवेति । न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति माध्यन्दिनश्रुतिमनुष्यत्वं न तस्येत्यादिका नवश्रुतिरपि नेतथ्येति शङ्कते । न तस्मादिति ॥ वाक्यशेषविरोधान्नैवमिति दूषयति । नात्रेति ॥ श्रुत्यन्तरालोचनायामपि न स्वयूच्यकल्पनेत्याह । सर्वे प्राणा इति ॥ प्राणैः सह जीवस्येति शेषः । संसारदशायां प्राणैः सह विज्ञानात्मनो गमनेऽपि मोक्षे नास्ति प्राणानां जीवेन सह गमनमित्याशङ्कायां न तस्मादित्यादिवाक्यमित्याशङ्काह । यदापीति ॥ भवतु प्राणानामत्रैव समवलयस्तथापि जीवस्य गमनायत्तममृतत्वमित्याशङ्काह । न चेति । कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि । कस्मिन्वा प्रतिक्रिते प्रतिक्रान्त्यामीति । स प्राणमण्डजतेति श्रुतेरिति शेषः ॥ किञ्च प्राणैर्वियुक्तस्य चिदात्मनो जीवत्वं नोपपद्यते प्राणोपाधिकस्यैव तस्य जीवशब्दवाच्यादिवाह । जीवत्वं वेति ॥

भा० अतस्तद्वियोगे जीवलं गतिर्वा न शक्या परिकल्पयितुं। अत-
यस्येत्प्रमाणं। न च सतोऽणुरवयवः स्फुटितो जीवाख्यः सद्रूप
क्षित्रीकुर्वन् गच्छतीति शक्यं कल्पयितुं। तस्मान्तयोर्द्ध-
मायन्नमृतत्वमेतीति सगुणब्रह्मोपासकस्य प्राणैः सह नाद्या
गमनं सापेक्षमेव चामृतत्वं। न साक्षान्मोक्ष इति गम्यते।
तदपराजितापूस्तदैरं मदीयं सर इत्याद्युक्त्वा तेषामेवैष
ब्रह्मलोक इति विशेषणात्। अतः पञ्चाग्निविदो गृहस्था
ये चेमेऽरण्ये वानप्रस्थाः परिव्राजकाश्च सह नैष्ठिकब्रह्म-
चारिभिः अद्भुतप इत्येवमाद्युपासते। अर्द्धानाक्षप-
खिनश्चेत्यर्थः। उपासनशब्दतात्पर्यार्थः। इष्टापूर्त्तदत्त-

आ० उक्तमर्थं समर्धयते। सर्वगतत्वादिति ॥ चिदात्मा हि कल्प-
नायामधिष्ठाने सति ह्यतो निर्भागं सर्वस्यात्मा। तस्मादग्नेर्विरु-
क्षिण्णवज्जीवत्वाख्यभेदसम्पादनं तस्य प्राणशब्दमात्रमेवेति वेदि-
कानां प्रसिद्धं। तथा च प्राणवियोगे चिदात्मनो जीवलं गतिर्वा
न शक्यते कल्पयितुं। तस्मात्पूर्सत्वादिप्रतिपादकश्रुतीनां प्रमा-
णत्वादित्यर्थः। सदात्मनः सर्वगतस्य जीवाख्यभेदकरणं न
प्राणोपाधिजनं। किन्तु स्वत एव तस्यांशो जीवस्तथा चाग्निवि-
रुक्षिण्णवत्तस्य गत्वर्थत्वापपत्तेरित्याशङ्काह। न चेति ॥ निष्कलं
निष्क्रियं शान्तमित्यादिश्रुतेरिति शेषः। प्रकरणार्थमुपसंहरति।
तस्मादिति ॥ निर्गुणब्रह्मविदामात्मन्तिकांशत्वस्य गमनादि-
निरपेक्षत्वादिति यावत् ॥

सगुणब्रह्मोपासकस्य सापेक्षममृतत्वमित्यत्र विशेषणश्रुति-
मनुकूलयति। तदपराजितेति ॥ आदिपदेन तदन्वयः सांभ-
सवन इत्यादि गृह्यते। तेषामेव ब्रह्मविदामेष पूर्वाक्तविशेषण
गुणो ब्रह्मणः सत्त्वाख्यस्य जोषो नान्येषामकृतात्मनामिति विशि-
षदर्शनोपादमृतत्वं तेषां तद्धोक्तानिवाशिभिः समं सापेक्षमेवेति
निर्धारितमित्यर्थः। ऊर्द्धरेतसामाश्रममात्रनिष्ठानामपि ब्रह्म-

उ० ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभि-
सम्भवत्यर्चिषोऽहरद्वा आपूर्य्यमाण पक्षमापूर्य्य-
माणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान् ॥ १ ॥
मासेभ्यः सम्बत्सरं सम्बत्सरादादित्यमादि-

भा० मित्युपासत इति यदन्तु ॥ अत्यन्तराद्ये च सत्यं ब्रह्म हिर-
ण्यगर्भास्वमुपासते ते सर्वेऽर्चिषमर्चिरभिमानिनोन्देवता-
मभिसंविशन्ति प्रतिपद्यन्ते ॥

समानमन्थश्च चतुर्थगतिव्याख्यानेन । एष देवयानः
पन्था व्याख्यातः सत्यलोकावसानो नाण्डादधिः । यद-
न्तरा पितरं मातरश्चेति मन्त्रवर्णात् । अथेत्यर्थान्तर-

षा० लोको लभ्यते । गृहस्थानां पुनर्विदुषामेवेत्युपपाद्य प्रकृतिश्रुति-
व्याख्यानमनुवर्त्तयति । अत इति ॥ पूर्वोक्तपारिशेष्यादिति
यावत् । पारिव्राजकाश्चेत्यमन्थ सन्नासिन स्त्रिदशिनो गृह्यन्ते
मुख्यसन्नासिनां ब्रह्मसंख्योऽमृतत्वमेतीति पृथक्कृतत्वात् । अङ्गं
सत्यमुपासत इति अत्यन्तरं । पञ्चाभिविदो गृहस्थाः स्वाश्रममा-
त्रप्रवणादृद्धरेतसः सत्यब्रह्मोपासकाश्चोभयं सर्वशब्देनोच्यन्ते ॥

चतुर्थे यदुपकोशलविद्यायां गतिं व्याख्यानमतिवृत्तं तेन समान
मर्चिषोऽहिरित्यादि वाक्यव्याख्यानं । तथाच तत्र पृथक्कर्त्तव्यमि-
त्याह । समानमिति ॥ समानमित्यन्तरमार्गव्याख्यानमुपसंह-
रति । एष इति ॥ देवयानेन पन्था वद्विरण्डाद्यवस्थितं ब्रह्म
गन्तव्यमित्येके ताग्रत्याह । नाण्डादिति ॥ तत्र हेतुमाह । यदन्त-
रेति ॥ पितरं द्युलोकां मातरश्च पृथिवीं मध्ये देवैश्चतुष्टयं
ताभ्यामिदं विश्वं कर्म ज्ञानाधिष्ठितं गच्छति । नचाण्डादहिरिति
गतिश्चयमित्यर्थः । वेद्यं यदितोऽधिप्रजाः प्रयन्तीत्यस्य प्रत्यस्य प्रति-
वचनं देवयानोपदेशेन व्याख्यातं । सम्प्रति पिठयागोपदेशेना-

उ० त्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो मानवः
स एनां ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था इति
॥ २ ॥ अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते
ते धूममभिः सम्भवन्ति धूमाद्रात्रिंशं रात्रेर-
परपक्षमपरपक्षाद्यान्घट्टक्षिणैति मासांस्तान्नेते

भा० प्रस्तावनार्थो य इमे गृहस्थाः । ग्राम इति गृहस्था-
नामसाधारणं विशेषणमरण्यवासिभ्यो व्यावृत्त्यर्थं ।

यथा वानप्रस्थपरिव्राजकानामरण्यं विशेषणं गृहस्थेभ्यो
व्यावृत्त्यर्थं तद्वत् । इष्टापूर्ते इष्टमग्निहोत्रादिवैदिकं कर्म ।
पूर्ते वापीकूपतडागारामादिकरणं । दत्तं च वसिर्वेदि
यथा श्रद्धार्हेभ्यो द्रव्यसम्भागो दत्तं । इत्येवंविधं परिचरण-
परिचाराद्युपासते इति शब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात् । ते
दर्शनवर्जितत्वाद्भूमं धूमाभिमानिनीं देवताभिमानिमुख्येन
सम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते । तथाऽतिवाहिता धूमाद्रात्रिंशं रात्रि-
देवतां रात्रेरपरपक्षदेवतां एवमेव कृष्णपक्षाभिमानि-
नीमपरपक्षाद्यान् घण्टासान् दक्षिणा दक्षिणां दिग्भ्रमेति

भा० ऽपि ग्रामनिवासित्वाविशेषादित्याशङ्काह । ग्राम इतीति । सप-
त्नीको हि वासो ग्राम इत्युच्यते । न च सपत्नीकत्वमूर्द्धरितसां युक्तं
तथाच गृहस्थानामेव ग्रामविशेषणमसाधारणं न च तदर्थकमूर्द्ध-
रितेभ्यस्तेषां व्यावृत्त्यर्थत्वादित्यर्थः । तदेव दृष्टान्तेन स्फुटयति ।
यथेति । वेद्यन्तभावव्यासेधाद्दृष्टिर्भेदीति विशेषणमादी
दक्षमिति प्रतीकोपादानं पुनर्यास्याऽस्यानुवाद इत्यपुनरुक्तिः ।
इतिशब्दार्थमाह । इत्येवंविधमिति । परिचरणं गुण्वादिशु

उ० सम्बत्सरमभिप्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ मासेभ्यः पितृ-
लोकां पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष
सोमो राजा तद्देवानामनुं तं देवा भक्षयन्ति ॥ ४ ॥

भा० सविता । तान् मासान् दक्षिणायनान् षण्मासाभिमानि-
नीर्देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । सङ्घचारिणो हि षण्मासदे-
वता इति मासानिति वज्रवचनप्रयोगस्तासु । नैते कर्मिणः
प्रकृताः सम्बत्सरं सम्बत्सराभिमानिनीं देवतामभिप्राप्नु-
वन्ति । कुतः पुनः सम्बत्सरप्राप्तिप्रसङ्गे यतः प्रतिषिध्यते ।
अस्ति हि सम्बत्सरस्य प्रसङ्गेह्येकस्यावयवभूते दक्षि-
णोत्तरायणे तत्रार्चिरादिमार्गप्रवृत्तानामुदगयनमासेभ्यो
ऽवयविनः सम्बत्सरस्य प्राप्तिरुक्ता । अत इहापि तदवयव-
भूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्तिं श्रुत्वा तदवयविनः
सम्बत्सरस्यापि पूर्ववत्प्राप्तिरापन्नेत्यतस्तत्प्राप्तिं प्रतिषिध्यते
नैते सम्बत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति । मासेभ्यः पितृलोकां

भा० श्रूया परित्रायं रक्षणां । आदिपदं नित्यस्वाध्यायादिसङ्गृहार्थं ।
उपासते तात्पर्येणानुतिष्ठन्तीति यावत् । कथमिति शब्दस्य
यद्योक्तार्थत्वमिति हस्मोपाध्यायः कथयतीतिवत्प्रकृतमात्रगामि-
त्वादित्याशङ्क्याह । शब्दस्येति ॥ देवयानाधिष्ठतेभ्यः सकाशात्
पितृयायाधिष्ठतेषु विशेषान्तरमाह । नैत इति ॥ अप्राप्तप्रति-
षधो ऽयमिति शङ्कते । कुत इति ॥

प्राप्तिं दर्शयन्नुत्तरमाह । अस्ति हीति ॥ पूर्ववद्यथापूर्वं देव-
यानेन यथा ऽवयवेष्वर्थाऽवयविनः सम्बत्सरस्य प्राप्तिरुच्येति यावत् ।
अत्रशब्दस्य यथाश्रुतमर्थं गृह्येत्वा चोदयति । नन्विति ॥ औप-

भा० पितृल्लोकादाकाशमाकाशाचन्द्रममं । कोऽसौ यस्मैः प्राप्ये
चन्द्रमा य एष दृश्यतेऽन्तरिक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां
तदन्नं देवानां तं चन्द्रमममन्नं देवता इन्द्रादयो भक्षयन्ति ।
अतस्ते धूमादिना गत्वा चन्द्रभृताः कर्मिणो देवैर्भक्ष्यन्ते
नन्दनर्थाद्येष्टादिकरणं यद्यन्नभूता देवैर्भक्ष्येरन् नैष
दोषः । अन्नमित्युपकरणमात्रस्य विवक्षितत्वात् । न हि ते
कवलोत्क्षेपेण देवैर्भक्ष्यन्ते । किं तर्ह्युपकरणमात्रं देवानां
भवन्ति । ते स्त्रीपशुभृत्यादिवत् । दृष्टस्वान्नशब्द उप-
करणेषु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं विशोऽन्नं राज्ञामित्यादि ॥

न च तेषां स्त्र्यादीनां पुरुषोपभोग्यत्वेऽप्युपभोगो
नास्ति । तस्मात्कर्मिणो देवतानामुपभोग्यापि सन्तः सुखिनो
देवैः क्रीडन्ते । शरीरञ्च तेषां सुखोपभोगयोग्यं चन्द्र-
मण्डले आप्यमारभ्यते । तदुक्तं पुरस्ताच्छ्रद्धा शब्दा आपो
द्युल्लोकाम्नौ ऊताः सोमो राजा सम्भवतीति । ता आपः
कर्मसमवायिन्य इतरैश्च भूतैरनुगताः द्युल्लोकं प्राप्य चन्द्र-
त्वमापन्नाः शरीराद्यारम्भिका दृष्टाद्युपासकानां भवन्ति ।

आ० चारिकमर्थं गृहीत्वा परिहरति । नैष दोष इति ॥ उद्भवयोगमन्त्र-
रेख कथमुपकरणविषयोऽन्नशब्दो व्याख्यायते तथाच । दृष्टश्चेति ॥
भवतु कर्मिणां देवान्प्रत्युपकरणत्वं तथापि स्वयमुपभोगा-
भावादनर्थकमिष्टादिकरणमित्याशङ्क्याच । न चेति ॥ अन्वोपभो-
ग्यानामपि स्वयंभोगमत्त्वं तस्मादित्युच्यते । तथापि तेषां भूताना-
मशरीरिणां कथं मुखोपभोगः सम्भवतीत्याशङ्क्याच । शरीर-
श्चेति ॥ कथमयां चन्द्रलोके तद्देहारम्भकत्वं तदाच । तदुक्तमिति ॥
अथायां सोमत्वमेवास्त्वंप्रतीयते नतु कर्मिंदेहारम्भकत्वमित्या-

उ० तस्मिन्यावत्सम्पातमुषित्वाऽथैतमध्वानं पुन-
निवर्तन्ते

भा० अन्यायाच्च शरीराङ्गतावग्नौ ज्ञतायामग्निना दह्यमाने
शरीरे तदुत्था आपो धूमेन सहोर्द्धं यजमानमावेक्ष्य चन्द्र-
मण्डलं प्राप्य कुशमृत्तिकास्थानीया वाद्यशरीरारम्भिका
भवन्ति । तदारभ्येन च शरीरेणेष्टादिफलमुपभुञ्जाना
आसते यावत्तद्रूपभोगनिमित्तस्य क्षयः कर्षणः । सम्यतन्नि
येनेति सम्पातः कर्षणः क्षयो यावत्सम्पातं यावत्कर्षणः
क्षय इत्यर्थः । तावत्तस्मिंश्चन्द्रमण्डले उपित्वा अथाऽन-
न्तरमेतमेव वक्ष्यमाणमध्वानं मार्गं । पुनर्निवर्तन्त इति
प्रयोगात्पूर्वमप्यसङ्गचन्द्रमण्डलं गता निवृत्ताश्चावस्यति
गम्यते । तस्मादिह लोके दृष्टादिकर्मापचित्य चन्द्रं
गच्छन्ति । तत्क्षये चावर्तन्ते । क्षणमात्रमपि तत्र स्थातुं न

भा० शब्दाच्च । ता आप इति ॥ कर्मसमवायिनीगामपां कर्मापूर्व-
द्वारा यजमानदेहे प्रतिष्ठानां कथं द्युलोकप्रवेशादि सम्भवती-
त्याशब्दाच्च । अन्यायाच्चेति ॥ अद्विरारब्धस्य शरीरस्य भोगाय-
तनत्वं दर्शयति । तदारभ्येनेति ॥

तद्देवानांमग्नित्वादि व्याख्याय तस्मिन्नित्यादि व्याचष्टे ।
यावदिति ॥ चन्द्रलोकस्यार्थः । यावत्सम्पातमुषित्वेति श्रूयते ।
कथमन्यथा व्याख्यायते तत्राच्च । सम्यतन्तीति ॥ पुनः शब्दप्रयो-
गस्य तात्पर्यमाह । पुनरिति ॥ अथेत्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति ।
तस्मादिति ॥ तच्छब्दपरान्दृष्टेः तु स्पष्टयति । स्थितेति । यथा
दीपस्य क्षेपक्षये स्थितिनिमित्ताभावादस्थितिकथा चन्द्रलोके
स्थितिनिमित्तस्येकार्थेभोगेन क्षयात्तत्र स्थित्यसम्भवाददृष्टिरे-
वेत्यर्थः । तस्मिन्वावत् सम्पातमुषित्वेत्तत्र विचारयति । किन्त-

भा० लभ्यते । स्थितिनिमित्तकर्माक्षयात् । स्नेहक्षयादिव प्रदी-
पस्य । किं तत्र येन कर्माणा चन्द्रमण्डलमाकूटस्य सर्वस्य
क्षये तस्मादवरोहणं किं वा सावशेष इति । किन्ततः ॥

यदि सर्वस्यैव क्षयः कर्माणश्चन्द्रमण्डलस्यस्यैव मोक्षः प्राप्नो-
तीति । तिष्ठतु तावत्तत्रैव मोक्षः स्यान्नवेति । तत आगत-
स्नेह शरीरोपभोगादि न सम्भवति । ततः शेषेणेत्यादि-
स्मृतिविरोधश्च स्यात् । नन्विष्टापूर्वदत्तव्यतिरेकेणापि
मनुष्यलोके शरीरोपभोगनिमित्तानि कर्माण्यनेकानि
सम्भवन्ति न च तेषां चन्द्रमण्डल उपभोगः । अतः

आ० त्रिति ॥ तस्य चन्द्रमण्डलप्रापकस्यातिरिक्तस्य च सर्वस्य कर्मणः
क्षये सतीति यावत् । सावशेषोद्भूक्तात्मकर्मणः सकाशादतिरि-
क्तेन केनचित्कर्मणा सहितः सन्नित्यर्थः ॥ पक्षद्वयेऽपि फलं
पृच्छति । किन्तत इति ॥

तत्रार्थं पक्षं पूर्वपक्षमुखेन प्रतिचिद्विभुस्तत्फलमाह । यदीति ॥
तत्रैव दृषयान्तरमाह । तिष्ठत्विति ॥ चन्द्रमण्डलं सप्तम्यर्थः ।
ततश्चन्द्रमण्डलादित्येतत् । इहेत्येतत्कोक्तिः । आदिपदं शुभा-
शुभकर्मानुसारिसर्वथापारसंग्रहार्थं । न केवलं सर्वकर्म-
क्षयपक्षे मुक्तिरेव विरुध्यते किन्तु स्मृतिश्चेत्याह । तत इति ॥
चन्द्रलोके भोक्तव्यस्य कर्मणो भोगेन क्षयादूर्ध्वं शेषेणानुपभुक्तेन
कर्मणा जन्म प्रतिपद्यन्त इत्याद्या स्मृतिः सर्वकर्मक्षयपक्षे विरु-
ध्यत इत्यर्थः । सर्वकर्मक्षयपक्षे पूर्वपक्षिणा ऽन्यथावादिना प्रति-
क्षिप्ते सावशेषपक्षमन्तरवादी प्रतिपद्यते । नन्विति ॥ तान्यपि
चन्द्रमण्डले भुक्तान्येवेति नावशेषोऽन्तीत्याशङ्क्याह । न चेति ॥ न
हि सर्वकर्मवशाच्चन्द्रमण्डलप्राप्तिरिति भावः । तर्हि चन्द्रमण्डले
कर्माण्यन्योपभोगाभावाद न तदारोहेणेत्याशङ्क्याह । यन्निमित्त-
मिति ॥ स्वविरोधश्चन्द्रमण्डले भोगस्य शेषकर्मसङ्गावस्य चेति
शेषः ॥ वस्तु ततः शेषेणेत्यादिस्मृतिविरोध इति तत्राह ।

भा० प्रापकेन कर्मणा मर्कटजन्मारम्भमात्रेण नोपमृद्यन्ती तथा कर्माण्यन्यजन्मप्राप्तिनिमित्तानि नोपमृद्यन्त इति युक्तं ॥

यदि हि सर्व्याः पूर्वजन्मार्जुर्भवावसाना उपमृद्येरन् मर्कटादिजन्मनिमित्तेन कर्मणा मर्कटजन्मन्यारम्भे मर्कटस्य जातमात्रस्य मातुः शाखायाः शाखान्तरगमने मातुरुदरमंलग्नत्वादि कौशलं न प्राप्नोति । इह जन्मन्यनभ्यस्तत्वात् । न चातीतानन्तरजन्मनि मर्कटत्वमेवासीत्तस्येति शक्यं वक्तुं । तं विद्याकर्मणो समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति श्रुतेः । तस्माद्वासनावन्नाशेषकर्मोपमर्द्द इति शेषकर्मसम्भवः । यत एव तस्माच्छेषेणोपयुक्तात्कर्मणः संसार उपपद्यत इति न कश्चिद्विरोधः । कोऽसावध्वा यं प्रति निवर्तन्त इत्युच्यते । यथेतं यथागतं निवर्तन्ते । ननु मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चान्द्रजममिति गमन-

भा० तिविशेषप्रापकेन कर्मणा तस्मिन्नारम्भमात्रेण निरुद्यन्त इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति ॥

दृष्टान्तं विदुषोति । यदि ह्येति ॥ व्यवहितवासनोच्छेदेऽपि नाथवहितदेश उच्छिद्यते ॥ तथाचानन्तरजन्माद्यवसानासामर्थ्यान्मर्कटशिशोर्यथोक्तकौशलमविरुद्धमित्याशङ्काह । न चेति ॥ किञ्च पूर्वप्रज्ञा चेत्यविशेषेण पूर्वजन्मार्जितवासना जीवमनुगच्छतीति अवस्थादथवहितपूर्वजन्मवासनैव तमन्वेतीति न शक्यं विशेषतो वक्तुमित्याह । तं विद्येति ॥ दृष्टान्तमुपपाद्य दार्ष्टान्तिकं निगमयति । तस्मादिति ॥ शेषकर्मरुद्धाव फलितमाह । यत इति ॥ उपयुक्तात्कर्मणः शेषेणेति सम्बन्धः । कश्चिदिति श्रौतो वा स्मार्त्तो वा योक्तो वा लौकिको वा वेत्यर्थः ॥ यतमेवाध्वानमिति प्रकृतमध्वानं प्रश्नपूर्वकं विशदयति । कोऽसावित्यादिना ॥ यथे-

उ० यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो
भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति ॥ ५ ॥ अभ्रं भूत्वा
मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रोहि

भा० क्रम उक्तो न तथा निवृत्तिः । किन्तु ह्याकाशाद्वायुमि-
त्यादि कथं यथेतमित्युच्यते । नैष दोषः । आकाश-
प्राप्तेस्तस्यत्वात्पृथिवीप्राप्तेश्च ॥

न चात्र यथेतमेवेति नियमोऽनैवंविधमपि निवर्त्तन्ते
पुनर्निवर्त्तन्त इति तु नियमः । अत उपलक्षणार्थमे-
तद्यथेतमिति । अतो भौतिकमाकाशं तावत्प्रतिपद्यन्ते ।
यास्तेषां चन्द्रमण्डले शरीरारम्भका आप आमंस्तास्तेषां
तत्रोपभोगनिमित्तानां कर्माणां चये विलीयन्ते । घृत-

ष्या० तमित्युक्तमाक्षिपति । नन्विति ॥ किं यथेतमित्येतदेव न सम्भ-
वति ॥ किंवा यथेतमेवेति नियमो नोपपद्यते ॥ तत्राद्यं दृषयति ।
नैष दोष इति ॥

द्वितीयं प्रत्याह । न चेति ॥ अत्रेति निवृत्तिरुक्ता । अनैवंवि-
धमपीति यथागतिक्रमो दर्शितो न तथा निवृत्तिर्नियता । किन्तु
विधान्तरेणापि सम्भवतीत्यर्थः । निवृत्तेः क्रमनियमाभावे
कीदृशो नियमो विवक्षित इत्याशङ्क्याह । पुनरिति ॥ केनाभि-
प्रायेण तर्हि यथेतमित्युक्तमत आह । अत इति ॥ गतिक्रमवन्निवृ-
त्तिक्रमे नियमाभावोऽतःशब्दार्थः । उक्तञ्च यथेतमनैवंविधस्येति ।
निवृत्तिनियमे फलितमाह । अत इति ॥ परमात्मानं थावर्त्तयितुं
भौतिकमित्युक्तं । कथं पूर्व्वसिद्धाकाशतादात्म्यःपत्तिरवरोहतां
सिध्यतीत्याशङ्क्य तस्याम्यगमनमेव तद्भावापत्तिरित्युपपद्यते । स्वा-
भावापत्तिरिति न्यायादित्याह । यास्तेषामिति ॥ घृतस्य संख्यां
काठिन्यतास्वाकाशभूतास्त तत्परिवेष्टिताः कर्मबोऽध्ववरोहन्त

उ० यवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते
 स्तो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं यो यो ह्यनुमत्ति यो

भा० संस्थानमिवाग्निसंयोगे ता विलीना अन्तरिक्षस्था आकाश-
 भूता इव सूक्ष्मा भवन्ति । ता अन्तरिक्षाद्वायुर्भवन्ति । वायु-
 प्रतिष्ठा वायुभूता इतस्वामुतस्योच्चमानास्ताभिः सह क्षीण-
 कर्मा वायुभूता भवति । वायुर्भूत्वा ताभिः सहैव धूमो
 भवति । धूमो भूत्वाऽभ्रं अन्नारणमात्ररूपो भवति । अभ्रं
 भूत्वा ततः मेघसमर्थो मेघो भूत्वा उन्नतेषु प्रदेशेष्वथ-
 प्रवर्षति । वर्षधारारूपेण शेषकर्मा पततीत्यर्थः । त इह
 ब्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इत्येवम्प्रकारा
 क्षीणकर्माणो जायन्ते । क्षीणकर्माणामनेकत्वाद्बहुवचन-
 निर्देशः । मेघादिषु पूर्व्वेष्वेकरूपत्वादेकवचननिर्देशः ।
 यस्माद्गिरितटदुर्गनदीसमुद्रारण्यमरुदेशादिमन्निवेशसह-

ष्या० सूक्ष्मता इव भवन्तीत्यर्थः ॥ आकाशाद्वायुमित्यस्यार्थं साधयति । ता
 अन्तरिक्षादिति ॥ उन्नतेषु समुद्रादित्यतिरिक्तेषु प्रदेशेष्विति
 यावत् ॥ त इत्यनुशायिनो निर्देशन्ते । इहेति पृथिवी कथ्यते ।
 कथमस्मिन् वाक्ये बहुवचनेनानुशायिनां बहुवचनं निर्देशस्तत्राह ।
 क्षीणकर्माणामिति ॥ कथं मेघा भूत्वा प्रवर्षतीत्यादावेकवचन-
 निर्देशस्तत्राह । मेघादित्येति ॥ ये पूर्व्वे मेघादयो नभोऽन्तास्तेषु
 प्रत्येकमभिमानिदेवतानामेकरूपत्वात्तदुपसृष्टानामनुशायिना-
 मप्येकवचनेन निर्देशो युक्त इत्यर्थः ॥ अतो वै खल्वित्यादिवाक्यं
 व्याचष्टे । यस्मादिति ॥ अनुशायिनां दुःशङ्कानिःसरणमित्युक्तं
 प्रपश्यति । यत इत्यादिना ॥ मकरादिभिर्भक्षितानामनुशायिनां
 तेभ्यस्तत्समानजातीयत्वेन समुद्रो भविष्यतीति चिन्नेत्याह ।

उ० रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति ॥ ६ ॥

भा० स्त्राणि वर्षधाराभिः पतितानां । अतस्त्राद्धेतोर्वै खलु
दुर्निघ्नपतरं दुर्निष्क्रमणं दुर्निःसरणं । यतो गिरितटा-
दुदकस्रोतसोच्चमाना नदीः प्राप्नुवन्ती ततःसमुद्रं ।
ततो मकरादिभिर्भक्ष्यन्ते । तेऽप्यन्येन । तत्रैव च सह
मकरेण समुद्रे विलीनाः समुद्रास्त्रोभिर्जलधरैराकृष्टाः
पुनर्वर्षधाराभिर्भक्ष्यन्ते शिलातटे वाऽगम्ये पतितास्त्रिषन्ति ।
कदाचिद्भालमृगादिपीता भक्षिताश्चान्यैः ॥

तेऽप्यन्यैरित्येवमकाराः परिवर्त्तेरन् । कदाचिद-
भक्ष्येषु स्थावरेषु जातास्तत्रैव शृण्वेरन् । भक्ष्येष्वपि
स्थावरेषु प्रजातानां रेतःमिग्देहसम्बन्धो दुर्लभ एव । ब्रह्म-
त्वान् स्थावराणामिति । अतो दुर्निष्क्रमणत्वं । अथवाऽतो
ऽस्माद्ब्रीहियवादिभावाद्दुर्निघ्नपतरं दुर्निगमनतरं ।
दुर्निघ्नपतरमिति तकार एको लुप्तो द्रष्टव्यः । ब्रीहिय-

षा० तेऽपीति ॥ मकरादयोऽपि जलचारिभिरन्यैर्भक्ष्यन्ते तथाच
समुद्रे पतितानामनुशायिनां तत्रैव लयः स्यादित्यर्थः । नन्वेव-
मनुशायिनः समुद्रे लीना न ततः पुनरुद्भूयं शक्यन्ते ॥ तथा च
कृतविनाशः स्यादित्याशङ्क्याह । जलधरैरिति ॥ समुद्रोऽम्भो-
भिरिति तृतीया सहाय्यं ॥ तर्हि सर्पयाम्रोपभुक्तानामनुशायिनां
तत्समानजातीयदेहभोगः स्यादिति चेन्नत्याह । भक्षितास्त्रिति ॥

यैस्तर्हि सर्पादयो भक्ष्यन्ते तेभ्यस्तत्समानजातीयत्वेनानुशायि-
नामुद्भवः स्यादिति चेन्नत्याह । तेऽपीति ॥ तथापि यथोक्तरीत्या
परिवर्त्तनात्ते रेतःसिग्द्योगमपि यदा कदाचित्प्रपद्येरन्निति चेन्ने-

भा० वादिभावो दुर्निष्पततरस्मादपि दुर्निष्पतराद्रेतः-
 मिग्देहसम्बन्धो दुर्निष्पततर इत्यर्थः । यस्मादूर्द्धरेतोभि-
 बालैः पुंस्वरहितैः स्यविरैर्वा भञ्जिता अन्तराले शीर्यन्ते ।
 अनेकत्वादन्नादानां । कदाचित्काकतालीयन्यायेन रेतः-
 मिग्भिर्भक्ष्यन्ते यदा तदा रेतःसिग्भावं गतानां कर्मणो
 वृत्तिलाभः । कथं यो यो ह्यन्नमन्ति अनुशयिभिः संस्रिष्टं
 रेतःसिक् यश्च रेतः सिञ्चत्युत्काले योषिति तद्भूय एव
 तदाकृतिरेव भवति । रेतोरूपेण तदवयव आकृति-
 भूयस्त्वं भूय इत्युच्यते रेतोरूपेण योषिति ॥

रेतसो रेतःसिगाकृतिभावितत्वात् । सर्व्वेभ्योऽङ्गेभ्य-
 स्तेजः सम्भूतमिति हि श्रुत्यन्तरात् । अतो रेतःसिगा-
 कृतिरेव भवतीत्यर्थः । तथा हि पुरुपात्पुरुषो जायते

आ० त्वाद् । कदाचिदिति ॥ तथापि भक्ष्येण जातानां रेतः सिग्योग्यः
 सलभः स्यादिति चेन्नेत्याह । भक्ष्येयपीति ॥ इतिशब्दो यच्छब्देन
 पूष्य सम्बध्यते । पूर्व्वमतःशब्दो हेतुपरतया व्याख्यातः । सम्पति
 व्रीह्याद्यवधिवाचकत्वेन तं व्याचष्टे । अथवेति ॥ दुर्निष्पततरमिति
 तकारसहिते पाठे सति विवक्षितमर्थमाह । व्रीह्यादीति ॥ तत्र
 हेतुमाह । यस्मादिति ॥ तर्हि तेषामन्तराले विशीर्णानां देहभा-
 गित्वाभावादनुशयवैयर्थ्यामित्याशङ्क्याह । कदाचिदिति ॥ काकता-
 लीयया वृत्त्या यादृच्छिकन्यायेनेति यावत् ॥ अनुशयाख्यस्य कर्मणो
 भाविदेहारम्भायं मुख्यं प्रप्रपूर्व्वकं विवक्षोति । कथमित्यादिना ॥
 अनुशयिनो रेतःसिगाकारभाल्लो हेतुमाह । रेतस इति ॥
 तस्य रेतःसिगाकृत्या तदङ्गेन भावितत्वात्संस्कृतत्वात्तदङ्गसम्भूत-
 त्वात्तद्रूपेण गर्भाशयमनुप्रविष्टोऽनुशयी रेतःसिगाकृतिर्भवती-
 त्यर्थः । रेतसो रेतःसिगङ्गसमुत्थले प्रमाद्यमैतरेषकश्चुतिरित्याह ।
 सर्व्वेभ्य इति । रेतोरूपेण गर्भाशयं प्रविष्टस्य रेतःसिगाकार-

भा० गीर्वाणतरेव न जात्यन्तराकृतिस्ससाद्युक्तं तद्भूय एव
भवतीति । ये त्वन्येऽनुश्रयिभ्यश्चन्द्रमण्डलमनारुह्यैव पापक-
र्मभिर्घोरैर्ब्रीहियवादिभावं प्रतिपद्यन्ते पुनर्मनुष्यादिभावं
गतास्तेषां नानुश्रायिनामिव दुर्निष्पतरं । कस्मात् कर्म-
णा हि तैर्ब्रीहियवादिदेह उपात्त इति । तदुपभोगनि-
मित्तत्वे श्रीह्यादिस्वप्नदेहविनाशे यथा कर्मार्जितं देहा-
न्तरं नवं नवं जलूकावत्सङ्क्रमन्ते सविज्ञाना एव । सविज्ञानो
भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति श्रुत्यन्तरात् ॥

यद्यप्युपसंहतकरणाः सन्तो देहान्तरं गच्छन्ति
तथापि स्वप्नदेहान्तरप्राप्तिनिमित्तकर्मोद्भावितासना-

षा० त्वमुक्तं निगमयति । अत इति ॥ अनुश्रयिणो रेतःसिगाकारत्वे
लौकिकानुभवमनुकूलयति । तथेति ॥ चन्द्रस्थणरखलितानाम-
वरोहतां ब्रीह्यादिदेहसंश्लिष्टानां प्राचीयसा कालेन देहान्तर-
णाभ्येत्तर्हि ब्रीह्यादिदेहाभिमानिनामपि दुःशकं निष्कर्मणं ॥
ब्रीह्यादिदेहसम्बन्धाविशेषादित्यत आह । ये त्विति ॥ ब्रीह्यादि-
देहसम्बन्धाविशेषे कुतस्तद्देहभाजां ततो निःसरणमशक्यं न भव-
तीत्याशङ्क्य विशंसमाह । कस्मादित्यादिना ॥ शरीरजैः कर्म-
दोषैर्याति स्थावरतां नर इत्यादिश्रुतिस्मृत्योर्विधां कर्मनिमित्तं
स्थावरं जन्म तेषां कर्मक्षय एवावधिः । अवरोहतास्तु कर्मा-
सङ्गीर्तनाद्वैषम्यमित्यर्थः । यथा जलूका ढखात्तुगान्तरं दीर्घभूता
सङ्क्रमन्ते न तथाऽनुश्रयिणो ब्रीह्यादिदेहभाजाऽपि तस्यागेन
देहान्तरं गच्छन्तस्तद्विषयविज्ञानवन्त एव गच्छन्तीत्यत्र ढह-
दारण्यकश्रुतिं प्रमाणयति । सविज्ञान इति ॥

अद्योपसंहतकरणाणां विज्ञाने कारणासम्भवात्कथं सवि-
ज्ञानत्वं तत्राह । यद्यपीति ॥ दृष्टकारणाभावेऽप्यदृष्टमेवैकं वास-
नात्मकं आनोत्पत्तौ निमित्तमिति तेन सविज्ञाना एव गच्छन्ति
देहान्तरमित्यत्र हेतुमाह । श्रुतिप्रामाण्यादिति । श्रुतिरत्र ढह-

भा० ज्ञानेन सविज्ञाना एव देहान्तरं गच्छन्ति । श्रुतिप्रामा-
 ण्यात् । तथार्चिरादिना धूमादिना च गमनं । स्वप्न इवे-
 द्भूतविज्ञानेन लब्धवृत्तिकर्मानिमित्तत्वाद्गमनस्य । न तथा
 अनुशयिनां ग्रीह्यादिभावेन जातानां च सविज्ञानमेव
 रेतःसिग्योषिद्देहसम्बन्ध उपपद्यते । न हि ग्रीह्यादि-
 लवनकण्डनपेषणादौ च सविज्ञानानां स्थितिरस्ति । ननु
 चन्द्रमण्डलादप्यवरोहतां देहान्तरगमनस्य तुल्यत्वाज्ज-
 लूकावत्सविज्ञानतैव युक्ता । तथा सति घोरो नरकानुभवः॥

दृष्टापूर्त्तादिकारिणां चन्द्रमण्डलत्वादारभ्य प्राप्ते
 यावत् ब्राह्मणादिजन्म । तथा च सत्यनर्थायैवेष्टापूर्त्ता-
 द्युपासनं विहितं स्यात् । श्रुतेश्चाप्रामाण्यं प्राप्तं वैदि-

आ० दारण्यकश्रुतिः । यथा सविज्ञानानामेव ग्रीह्यादिदेहान्तरगमनं
 तथा ज्ञानिनामर्चिरादिना कर्मिण्यां धूमादिना च गमनं स्वप्न-
 बुद्भूतवासनात्मकविज्ञानानामेवेत्याह । तथेति ॥ तेषां सवि-
 ज्ञानत्वे हेतुमाह । लब्धवृत्तीति ॥ अनुशयिनामपि तर्हि ग्रीह्या-
 दिषु संश्लिष्टानां रेतःसिगादिदेहसम्बन्धः सविज्ञानानामेवेति
 चेन्नेत्याह । न तथेति ॥ अनुपपत्तौ हेतुमाह । न हीति ॥ ग्रीह्या-
 दिसंश्लिष्टानामनुशयिनां सविज्ञानत्वे तल्लवनादौ तस्मीववत्तेषा-
 मपि प्रवासप्रसङ्गाद्देहरेतःसिगदेहसम्बन्धः सिध्यदित्यर्थः । ग्रीह्या-
 दिषु देहान्तरं गच्छत्यु विज्ञानत्वेपलम्भादननुशयिष्वपि देहा-
 न्तरप्राप्तेरविशेषाद्युक्तं सविज्ञानत्वमिति शङ्कते । नन्विति ॥ दृष्ट्या-
 नृणां प्रति जलूकागमनवदवरोहतामपि देहादेहान्तरं
 प्रति गमनस्य तुल्यत्वाद्ग्रीह्यादिवद्युक्ता सविज्ञानतेति योजना ।
 अस्तु तेषां विज्ञानत्वं का हानिरित्यत आह । तथा सतीति ॥
 दृष्टापूर्त्तादिकारिणामन्तराले नरकानुभवः । तथा च सति तद-
 नुष्ठानस्थानर्थाय विहितत्वे श्रेयःसाधनविषयककर्मकाण्डं विच-

भा० कातां कर्माणामनर्थानुबन्धित्वात् । न वृत्तारोहणपतनवत्
विशेषसम्भवात् । देहाद्देहान्तरं प्रतिपित्तोः कर्माणा
सम्बन्धवृत्तित्वात् । कर्माणोद्भाविनेन विज्ञानेन सविज्ञानत्वं
युक्तं । वृत्ताग्रमारोहते इव फलं जिघृक्षोः । तथाचि-
रादिना गच्छतां सविज्ञानत्वं भवेत् । धूमादिना च
चन्द्रमण्डलमारुरुचतां न तथा चन्द्रमण्डलादवरुरुचतां
वृत्ताद्यादिव पततां सचेतनत्वं । यथा च मुद्गराद्य-
भिहतानां तदभिघातवेदनानिमित्तसंमूर्च्छितप्रतिबन्ध-
करणानां स्वदेहेनैव देहाद्देशान्तरं नीयमानानां
विज्ञानग्रहून्यता दृष्टा तथा चन्द्रमण्डलान्मानुषादि-
देशान्तरं प्रत्यवरुरुचतां स्वर्गभोगनिमित्तकर्मक्षया-

ष्वा० धेतव्याह । श्रुतेश्चेति ॥ यथा बुद्धिपूर्वं वृत्तमारोहते सविज्ञा-
नत्वेऽपि तस्मादबुद्धिपूर्वं पततां न सविज्ञानत्वं विश्रायते ।
तथा चन्द्रमण्डलमारोहतां सविज्ञानत्वेऽपि ततोऽवरोहतां नैव
तदस्ति । उद्भूतकर्माभावात् । इत्यारोहावरोहयोश्चानविशेष-
सम्भवान्मैवमिति परिहरति । न दृष्टेति ॥ सङ्गहवाक्यं विद-
ञ्छेति । देहादित्यादिना ॥ चकारात् गच्छतां सविज्ञानत्वं
भवेदिति सम्बन्धः । अवरोहतां जीवानां सर्वथा विज्ञान-
शून्यत्वमयुक्तं तेषां चैतन्यस्वाभावाद्बुद्ध्यात्पततामपि विज्ञान-
मात्रमस्यैवेत्याशङ्कोदाहरणान्तरमाह । यथा चेति ॥ तेन
मुद्गरादिना योऽभिघातस्तेन हेतुना यद्वेदनास्य निमित्तं तेन
सम्मूर्च्छितानि प्रतिबद्धानि वा करणानि येषान्तेषामिति
भावत् । नृदितोऽभिनयो देहोऽभयः स्थलो देहो येषां
तेषाम्नात एव प्रतिबद्दकरणानां युक्ता विज्ञानशून्यतिति सम्बन्धः ।
यथोक्तदृष्टान्तवशाच्चन्द्रमण्डलादवरोहन्तो विज्ञानशून्याः सिद्ध-
न्तीति निगमयति ! अत इति ॥ तथापि मूर्च्छितानां

भा० मृदिताब्देहागां प्रतिबद्धकरणानां । अतस्तेऽपरिब्यक्तदेह-
वीजभूताभिरङ्गिर्मूर्च्छिता इवाकाशादिक्रमेणैमामवरुह्य
कर्मानिमित्तजातिस्थावरदेहैः संश्लिष्यन्ते । प्रतिबद्धकरण-
तथाऽनुद्भूतविज्ञाना एव ॥

तथा लवनकण्डनपेषणसंस्कारभक्षणरसादिपरिणा-
मरेतःमेककालेषु मूर्च्छितवदेव । देहान्तरारम्भकस्य

आ० स्थूलदेहसद्भावाद्देशान्तरगमनं न युक्तं । अवरौहतान्तु तद-
भावे कथं व्रीह्यादिभावः सम्भवतीत्यत आह । अपरित्यक्तेति ॥
न परित्यक्तं देहभावस्य वीजं कर्मापूर्वं याभिरङ्गिस्ताभिर-
पहिता जीवा मूर्च्छितवद्विज्ञानशून्यगगनादिक्रमेण पृथिवीं
प्राप्य कर्मफलभूतजातिस्थावरशरीरैः संश्लिष्यन्त इति सम्बन्धः ।
स्थावरदेहसम्बन्धित्वात्तद्गतजीववत्तदा सविज्ञानत्वं सम्भवती-
त्याशङ्क्याह । प्रतिबद्धेति ॥ व्रीह्यादिसंश्लेषावस्थायामनुशयिनां
कर्म्मणोऽनुद्भूतवृत्तित्वात् करणानां च तत्र वृत्तिलाभाभावादन-
द्भूतविज्ञानत्वं युक्तमित्यर्थः ।

न केवलं व्रीह्यादिसंश्लेषकालेऽनुद्भूतविज्ञानत्वं किन्तु व्रीह्या-
देकवनादिकालेऽपीत्याह । तथेति ॥ पाकसंस्कारे रसादीत्या-
दिप्रभेदेन शोणितमांसमेदेऽस्थिमज्जारैतांस्युच्यन्ते । तस्मिन्
काले मूर्च्छितवदनुद्भूतविज्ञानत्वे देहाद्विनिर्गतानां प्राग्देहान्-
तरप्राप्तेस्तदस्थेवेति हेतुमाह । देहेति ॥ अलब्धवृत्तित्वादिति
हेदः कथं पुनरनुशयिनां विज्ञानशून्यत्वे । तद्यथा दृश्यजला-
युक्ता दृश्यस्थान्तं गत्याऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरतीत्यादौ
सचेतना जलूका दृष्टान्तत्वेनोपादीयते तत्राह । देहवीजभू-
तेति ॥ सर्वास्त्वस्थ्यासु तासु व्रीह्यादिसंश्लेषतल्लवनदिवशादिति
यावत् । न चेतनावत्त्वं जलूकादृष्टान्ते विवक्षितं । किन्तु सातत्य-
मात्मिति भावः । जलूकासादृश्यमनुशयिनामि-
त्यर्थः । आरोहतां सविज्ञानत्वमवरौहतां विज्ञानराहित्य-
मित्युपपाद्यारोहतामपि यावत्सावस्थानेभ्यः करणान्युपसंहरत्

भा० कर्मणोऽलम्ब्यष्टित्वात् । देहवीजभृतासम्बन्धापरित्यागे-
 नैव सर्व्वास्ववस्थासु वर्त्तन्त इति जलूकावघेतनावत्त्वं न
 विरुध्यते । अन्तराले त्वविज्ञानं मूर्च्छितवदेवेत्यदोषः ।
 न च वैदिकानां कर्मणां हिंसायुक्त्वेनोभयहेतुत्वं शक्य-
 मनुमातुं । हिंसायाः शास्त्रचोदितत्वात् । अहिंसन् सर्व्वभू-
 तान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति श्रुतेः । शास्त्रचोर्दितथा हिंसाया
 नाधर्म्यहेतुत्वमभ्युपगम्यते । अभ्युपगतेऽप्यधर्म्यहेतुत्वे मन्त्रै-
 र्विषादिवत्तदपनयोपपत्तेर्न दुःखकार्यारम्भकलोपपत्ति-
 र्वैदिकानां कर्मणां मन्त्रेणैव विषभक्षणस्येति ॥

भा० हृदयेऽवस्थानं तावदेव सविज्ञानत्वं । न देहादह्निर्निर्गतां प्रा-
 ग्देहान्तरप्राप्तेः । तदस्थ्यनुशयिनां तु चन्द्रमण्डलादनखरक्षतामपि
 न भाविदेहपर्यन्ता वासना दीर्घा भवति प्रमाणाभावादित्याह ।
 अन्तराले त्विति ॥ चन्द्रमण्डलादवरोद्धतां देहान्तरगमनस्य
 तुल्यत्वेऽपि विज्ञानशून्यत्वमदुष्टमित्युपसंहरति । इत्यदोष इति ॥
 यत्तु हिंसानुग्रहात्मकत्वादिएादिकर्मणां स्यावरत्वमपि तत्-
 कालमेव । तथाच वैदिकानां कर्मणामनर्थानुबन्धित्वादप्रामाण्यं
 श्रुतेरिति तत्राह । न चेति ॥ उभयहेतुत्वमर्थानर्थहेतुत्वमिति
 यावत् ॥ अहिंसन्नित्यादिश्रुतेः शास्त्रचोदितवैदिकेषु कर्मसु
 हिंसा नानर्थहेतुरित्याह । अभ्युपगतेऽपीति ॥ यद्यपि स्वरूपेण
 हिंसानर्थहेतुरभ्युपगम्यते । तथापि तद्युक्तानां वैदिककर्मणां
 नानर्थारम्भकत्वं । यथा स्वरूपेण विषदध्यादेर्मरणज्वरादिहेतुत्वं
 ऽपि मन्त्रशर्करादिभिः सहोपयुक्तं सन्न तत्कार्यारम्भकत्वं । तथा
 हिंसायाः स्वतोऽधर्म्यहेतुत्वेऽपि वैदिककर्मनिष्ठाया न तद्वन्तुत्वं ।
 वैदिकैरेव कर्मभिस्तत्कृतदोषापनयनसिद्धेरित्यर्थः ॥ पूर्वोक्तमेव
 दृष्टान्तं स्पष्टयति । मन्त्रेणैत ॥ तेन सहोपभुक्तस्य विषस्या-
 नर्थानर्थहेतुत्वेन पुष्टिहेतुत्वववैदिककर्मणानुप्रविष्टाया हिंसायाः
 पुष्टघातमेव युद्धमिति चेन्न शब्दादिति न्यायादित्यर्थः ॥

उ० तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ने रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ने कपूयां योनिमापद्येरन्

भा० तत्तत्र तेख्वनुशयिनां य इह लोके रमणीयं शोभनं चरणं शीलं येषां ते रमणीयचरणा रमणीयचरणेनोपलक्षितः शोभनोऽनुशयः पुण्यं कर्म येषां ते रमणीयचरणा उच्यन्ते । कौर्यान्तृत्तमायावर्जितानां हि शक्य उपलक्षयितुं शुभानुशयसङ्गावः । तेनानुशयेन पुण्येन कर्मणा चन्द्रमण्डले भुक्तशेषेणाभ्याशो ह क्षिप्रमेव यदिति क्रियाविशेषणं । ते रमणीयां कौर्यादिवर्जितां योनिमापद्येरन् प्राप्नुयुः । ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा स्वस्वकर्मानुरूपेण ॥

अथ पुनर्ये तद्विपरीताः कपूयचरणोपलक्षितकर्मा-

षा० तद्भूय एव भवति इत्येतत्सङ्गागतं परिसमाप्य प्रकृतं श्रुति-व्याख्यानमनुवर्त्तयति । तत्तत्रेति ॥ अन्याधिकृते पूर्ववदभिजापादिति न्यायेन तेषु व्रीह्यादिषु संश्लिष्टा येऽनुशयिनस्तेषां मध्ये ये केचिदस्मिन्लोके चन्द्रमण्डलप्राप्तः प्रागवस्थायामनुकृता-भुक्तरमणीयचरणास्ते रमणीयां योनिं प्रापद्येरन्निति सम्बन्धः ॥ उक्तमेव स्पष्टयति । शोभनमिति ॥ कथं रमणीयचरणानुरोधेन शोभनोऽनुशयो लक्ष्यते तथाह । कौर्येति ॥ ते खख्वनुशयिने इतःसिग्योगानन्तरं तेन कर्मणा रमणीयां योनिमापद्येरन्निति यत्क्षिप्रमेवेति योजना । तथापि हेतुमाह । स्वकर्मिति ॥

अथेति प्रतीकं गृहीत्वा व्याचष्टे । पुनरिति ॥ तद्विपरीता-

उ० श्वयोनिं वा शूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं
वा ॥ ७ ॥ अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानी-
मानि क्षुद्राण्यसकृदावर्त्तीनि भूतानि भवन्ति
जायस्व भ्रियस्वेत्येतद्वृतीयः स्थानं तेनासौ
लोको न सम्पूर्यते

भा० णोऽशुभानुशया अभ्याशो ह यज्ञे कपूयां यथा कर्मयोगि-
मापद्येरन् कपूयामेव । धर्ममम्बन्धवर्जितां जुगुप्सितां योनि-
मापद्येरन् । श्वयोनिं वा शूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वा
स्वकर्मानुरूपेणैव । ये तु रमणीयचरणाद्विजातयस्ते स्वकर्म-
स्वाश्वेदिष्टापूर्त्तादिकारिणस्ते धूमादिना गच्छन्त्या गच्छन्ति ।
च पुनः पुनर्घटीयन्त्रवद्विद्यां चेत्याभ्युसदाचिंरादिना
गच्छन्ति । यदा तु न विद्यासेविना नापीष्टापूर्त्तादिकर्म
सेवन्ते तदाऽथैतयोः पथोर्न योक्तयोरर्षिर्धूमादिलक्षणयोर्न
कतरेणान्यतरेण च नापि यन्ति । तानीमानि भूतानि

पा० स्तेभ्यो विलक्षणा इति यावत् । ते कपूयां योनिमशुभानुश-
यवशाज्ज्ञेतःसिग्योगानन्तरमापद्येरन्ति यत्तदपि क्षिप्रमेवेति
योजना ॥ तत्रापि विकल्पे कारणमाह । स्वकर्मिति ॥ योनि-
विकल्पे तृतीयं पश्चानमवतारयितुं पूर्वोक्तौ पश्चानौ सङ्गिष्या-
नुवदति । ये त्विति ॥ शुभानुशयवशाद्ये केषिद्भ्रान्तिगादियांनि-
मापन्नस्ते स्वकर्माश्रमविहितकर्मनिष्ठाः सन्तो यदीष्टादिकर्म
कृतवन्तस्तदा दक्षिणेन पथा चन्द्रं गच्छन्ति । तत्र च भोक्तव्ये
कर्मणि भोगेन क्षीये पुनरवशिष्टेन कर्मणा पृथिवीमागच्छन्ति ।
एवं घटीयन्त्रवत्पुनः पुनरारोहन्तोऽवरोहन्तश्च क्षेत्रकर्मिणो
दृश्यन्ते । यदि चेद् विजातयः स्वकर्मिणाः सन्तो ज्ञानं ज्ञानेनपुनरेव

भा० जुद्राणि दंशमशककीटादीन्यसकृदावर्त्तीनि भवन्त्यत
उभयमार्गपरिभ्रष्टा ह्यसकृज्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यर्थः ॥

तेषां जननमरणमन्तरेणुकरणमिदमुच्यते । जायस्व
म्रियस्वेति ईश्वरनिमित्तचेष्टेऽप्युच्यते । जननमरणक्षणेनैव
कालयापनं भवति । न तु क्रियासु शोभनेषु भोगेषु वा
कालोऽस्तीत्यर्थः । एतत्सुद्रजन्तुलक्षणं तृतीयं पूर्वोक्तौ
पन्थानावपेक्ष्य स्थावं संसरतां । येनैवं दक्षिणमार्गगा
अपि पुनरागच्छन्ति । अनधिकृतानां ज्ञानकर्म्मणोरगमन-
मेव दक्षिणेन पथेति । तेनासौ लोको न सम्पूर्यते । पञ्च-
मस्तु प्रश्नः पञ्चान्निविद्यायां व्याख्यातः । प्रथमो दक्षिणैत-
रमार्गभ्यामपाकृतो दक्षिणैतरयोः पथोर्व्यावर्त्तनापि
मृतानामग्नौ प्रक्षेपः समानः । ततो व्यावर्त्तनान्यर्चिरादिना
यन्त्यन्ते धूमादिना । पुनरुत्तरदक्षिणायने षण्मासान् प्राप्नु-
वन्तः संयुज्य पुनर्व्यावर्त्तन्ते । अन्ये संवत्सरमन्ये मासेभ्यः

आ० यानेनेतो ब्रह्मलोकं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ इदानीं तृतीयस्थानमुपदि-
शति । यदा त्विति ॥

पौनःपुन्येन लोकात्तन्मैकवचनान्तयोः सर्वाख्यातेषु विधानात्
पुनः पुनर्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यस्मिन्नर्थे जायस्व म्रियस्वेति प्रयोग
इत्याह । तेषामिति ॥ यदा सर्वेश्वरो मार्गद्वयभ्रष्टं दृष्ट्वा तं
जायस्व म्रियस्वेति प्रेरयत्येतदिहोच्यत इति द्रष्टव्यं ॥ तेनासा-
द्वित्यादिवाक्यं व्याचष्टे । येनैवमिति ॥ उक्त्या रीत्या निर्वातान्
प्रश्नान् विविच्य प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं कथयति । पञ्चमत्विति ॥
व्यावर्त्तनापि व्याख्यातेष्वुत्तरत्र सम्बन्धः । मृतानामविदुषाक्षे-
त्यर्थः । अन्येष्वनन्तरं विदुषा कर्म्मिणाञ्च संवत्सरमिति ज्ञानिना
मृच्छन्ते । अन्ये पितृलोकमिति केवलकर्म्मिण्य इति विभागः ।

उ० तस्माद्जुगुप्सेत तदेष श्लोकः ॥ ६ ॥ स्तेनो हिरण्यस्य
सुरां पिबेत् ॥ गुरोस्तल्पमावसन् ब्रह्महा चैते
पतन्ति चत्वारः पञ्चमाश्चावरं स्तैरिति ॥ ६ ॥

भा० पितृलोकमिति व्याख्याता । पुनरावृत्तिरपि क्षीणानुश-
यानां चन्द्रमण्डलादाकाशादिक्रमेणोक्ता । अमुष्य लोक-
स्यापूरणं स्वशब्देनैवोक्तं । तेनासौ लोको न सम्पूर्यते इति ॥
यस्माद्देवं कष्टा संसारगतिस्तस्माज्जुगुप्सेत । यस्माच्च
जन्ममरणजनितवेदानुभवकृतक्षणाः क्षुद्रजन्तवो ध्वान्ते
घोरे दुस्तरे प्रवेशिताः सागर इवागाधे अश्रवे निराशा-
श्चोत्तरणं प्रति तस्माच्चैवविधां संसारगतिं जुगुप्सेत
बीभक्षेत घृणीभवेत् । माभूद्देवविधे संसारे महोद्धौ घोरे
पात इति । तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोकः पञ्चाभिविद्यास्तुतये ॥
स्तेनो हिरण्यस्य ब्राह्मणसुवर्षस्य हर्ता । सुरां पिबन् ब्राह्मणः
सन् । गुरोश्च तल्पं दारानावसन् । ब्रह्महा ब्राह्मणस्य हन्ता
चेत्येते पतन्ति चत्वारः । पञ्चमस्य पतितैः सहाचरन्ति ॥

पा० क्षीणानुशयानां चन्द्रलोके भोक्तव्यं कर्म भोगेन क्षयितवतामिति
यावत् । स्वशब्देनैवानुवदति । तेनेति ॥ किमर्थमेवां महायास-
वती तीव्रा संसारगतिरुक्तेत्याशङ्क्याह । यस्मादिति ॥ तृतीयस्या
नस्य कष्टत्वं स्पष्टयति । यस्माच्चेति ॥ जन्मादिना जनिता या
वेदना तदनुभवे कृतः क्षोभोऽवसरो नान्यत्र येषां । तथाऽव्यव इति
श्लेषः ॥ तृतीयस्यानवदितदयोरावृत्तिमन्वाप्तुव्या कष्टतेत्यभिप्रे-
त्याह । तस्माच्चेति ॥ संसारगत्युपवर्षनसा तात्पर्यमुक्त्वा पञ्चा-
भिविद्यायामनुष्ठानसिद्ध्यर्थं तस्य स्तावकं श्लोकमुदाहृत्य व्याचष्टे ।
तदेतस्मिन्निव्यादिना ॥ पञ्चाभिविद्यामाहात्म्यं सप्तम्यर्थः ॥

उ० अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन् वेद न सह ।
 तैरथाचरन् पाप्मना लिप्यते शुद्धः पूतः पुण्य-
 लोको भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ १० ॥ १० ॥
 प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुषिरि-

भा० अथ ह पुनर्यो यथोक्तान् पञ्चाग्नीन् वेद स तैरप्याचर-
 न्नाहापातकिभिः सह न पाप्मना लिप्यते शुद्ध एव । तेन
 पञ्चाग्निदर्शनेन पावितो यस्मात्पूतः पुण्यलोकः प्राजाप-
 त्यादियस्य सोऽयं पुण्यलोको भवति य एवं वेद यथोक्तं
 समस्तं पञ्चभिः प्रश्नैः पृष्टमर्थजातं वेद । द्विरुक्तिः समस्त-
 प्रश्ननिर्णयप्रदर्शनार्था ॥ १० ॥ दक्षिणेन पथा गच्छता-
 मन्नभाव उक्तस्तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्तीति शुद्रज-
 न्तुलक्षणं च कष्टा संसारगतिरुक्ता । तदुभयदोषपरि-
 जिहीर्षया वैश्वानरान्नभावप्रतिपत्त्यर्थमुत्तरो ग्रन्थ आर-
 भ्यते । अत्यन्नं पश्यसि प्रियमित्यादिलिङ्गादाख्यायिका
 सुखावबोधार्था विद्यासम्प्रदानन्यायप्रदर्शनार्था च ॥

प्राचीनशाल इति नामत उपमन्योरपत्यमौपमन्यवः ।

भा० पञ्चमहापातकिभिः श्लोके निर्दिश्यन्ते न तु पञ्चाभिविद्याकृति-
 रिह भातीत्याशङ्क्याह । अथेति ॥ शुद्धत्वे हेतुमाह । तेनेति ॥
 कस्येदं मन्त्रमित्यपेक्षायां पूर्वोक्तविद्यावन्तमनुवदति । य एवं-
 मिति ॥ १० ॥ पूर्वोत्तरयोः सन्दर्भयोः सम्बन्धं दर्शयन्नुत्तरसन्दर्भ-
 मवतारयति । दक्षिणेनेत्यादिना । उत्तरग्रन्थस्य वैश्वानरा-
 न्नभावप्रतिपत्त्यर्थत्वे मन्त्रमाह । अत्येति ॥

विद्यायाः सम्प्रदानं शिष्यस्तस्य न्यायो विनयादिसम्पत्तिस्त-

. ३० न्द्रद्युमो भास्त्रवेयो जनः शार्कराक्ष्यो बुडिल आश्व-
तराश्विस्ते हैते महाशाला महाश्रोत्रियाः समेत्य
मीमांसाश्रुकुः को न आत्मा किं ब्रह्मेति ॥ ११ ॥

भा० सत्ययज्ञो नामतः पुलुषस्यापत्यं पौलुषिः । तथेन्द्रद्युमो नामतो
भल्लवेरपत्यं भास्त्रविस्त्रस्यापत्यं भास्त्रवेयः । जन इति नामतः
शर्कराक्ष्यस्यापत्यं शार्कराक्ष्यः । बुडिलो नामतोऽश्वतराश्व-
स्यापत्यमाश्वतराश्विः । पञ्चापि ते हैते महाशाला महाश्र-
वस्या विस्त्रोर्णाभिः शालाभिर्युक्ताः सम्यन्त्राः । महाश्रोत्रियाः
श्रुताध्ययनवृत्तसम्यन्त्रा इत्यर्थः । त एवभूताः सन्तः समेत्य
सम्भूय कचिन्मीमांसां विचारणाश्रुकुः कृतवन्त इत्यर्थः ।
कथं । को नोऽस्माकमात्मा किं ब्रह्मेत्यात्मब्रह्मशब्दयोरित-
रेतरविशेषणविशेष्यत्वं ब्रह्मेत्यात्मापरिच्छिन्नमात्मानं
निवर्त्तयत्यात्मेति च आत्मव्यतिरिक्तस्यादित्यादिब्रह्मण
उपास्यत्वं निवर्त्तयति । अभेदेनात्मेव ब्रह्म ब्रह्मेवात्मेत्येवं
सर्वात्मा वैश्वानरो ब्रह्म स आत्मेत्येतत्सिद्धं भवति ॥

भा० तददर्शनार्थां चाख्यायिका ॥ दृश्यते चान् प्राचीनशालप्रभृतीनां
तत्सम्पत्तिरित्याह । विद्येति ॥ कथमात्मब्रह्मशब्दयोरितरेतर
विशेषणविशेष्यत्वं व्यावर्त्ताभावादित्याशब्दाह । ब्रह्मेति ॥
उक्तरीत्या मिथो विशेषणविशेष्यत्वे फलितमाह । अभेदेति ॥

उ० ते ह सम्पादयाञ्चक्रुद्दालको वै भगवन्नोऽय-
 मारुणिः सम्प्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तं
 हन्ताभ्यागच्छामेति तं हाभ्याजग्मुः ॥ २ ॥ स
 ह सम्पादयाञ्चकार प्रक्ष्यन्ति मामिमे महाशाला
 महाश्रोत्रियास्तेभ्यो न सर्वमिव प्रतिपत्स्ये
 हन्ताहमन्यमभ्यनुशासानीति ॥ ३ ॥ तान् होवा-
 चाञ्चपतिर्वै भगवन्नो ऽयं कैकेयः सम्प्रतीममा-

भा० मूर्द्धा ते व्यपतिष्यदन्धोऽभविष्यदित्यादिसिद्धात् । ते
 ह सोमांसन्तोऽपि निश्चयमलभमानाः सन्पादयाञ्चक्रुः
 सन्पादितवन्त आत्मन उपदेष्टारं । उद्दालको वै प्रसिद्धो
 नामतः । हे भगवन्तः पूजावन्तो ऽयमारुणिः अरुणस्या-
 पत्यं सम्प्रति सम्यगिममात्मानं वैश्वानरमस्मादभिप्रेतमध्येति
 स्मरति । तं हन्तेदानीमभ्यागच्छामेत्येवं निश्चित्य तं
 हाभ्याजग्मुस्तं गतवन्तः । आरुणिः स ह तान् वृष्ट्वैव तेषा-
 मागमनप्रयोजनं बुध्वा सन्पादयाञ्चकार । कथं । प्रक्ष्यन्ति
 मां वैश्वानरं इमे महाशाला महाश्रोत्रियास्तेभ्योऽहं न
 सर्वमिव पृष्टं प्रतिपत्स्ये वक्तुं नोत्सहे । अतो हन्ताहमिदा-
 नोमन्यमेषामभ्यनुशासनि वक्ष्याम्युपदेष्टारमित्येवं सन्पाद्य
 तान् होवाच । अञ्चपतिर्वै नामतो भगवन्नोऽयं कैकेय-

१० इतच्छोपास्यस्य सर्वात्मत्वं गम्यते । परिच्छिन्नोपासनस्य निन्दि-
 तत्वाद्भूषः क्रतुवक्ष्यायस्वमिति न्यायादित्वाच्च । मूर्द्धेति ॥ भम-

उ० त्मानं वैश्वानरमध्येति तं हन्ताभ्यागच्छामेति
 तं हाभ्याजग्मुः ॥ ४ ॥ तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः
 पृथगर्हाणि कारयाञ्चकार स ह प्रातः सञ्जिहान
 उवाच न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपो
 नानाहिताग्निनीविद्वान् स्वैरी स्वैरिणी कुतो
 यक्ष्यमाणो वै भगवन्नोऽहमस्मि यावदेकैकस्मा
 ऋत्विजे धनं दास्यामि तावद्भगवद्भ्यो दास्यामि

भा० स्यापत्यं कैकेयः सम्यगिममात्मानं वैश्वानरमध्येतीत्यादि
 समानं । तेभ्यो ह राजा प्राप्तेभ्यः पृथक् पृथगर्हाण्य-
 र्हाणानि पुरोहितैर्भृत्यैश्च कारयाञ्चकार कारितवान् ॥
 स हान्येद्युराजा प्रातः सञ्जिहान उवाच विनयेनोप-
 गम्यैतद्धनं मत्त उपादध्वमिति । तैः प्रत्याख्याता मयि
 दोषं पश्यन्ति नूनं यतो न प्रतिगृह्णन्ति मत्तो धनमिति
 मन्वान आत्मनः सदृत्ततां प्रतिपिपादयिष्यन्नाह । न मे
 मम जनपदे स्तेनः परस्त्रहर्त्ता विद्यते । न कदर्योऽदाता
 सति विभवे । न मद्यपो द्विजोत्तमः सन् । नानाहिताग्निः
 ब्रतगुः । नाविद्वानधिकारानुरूपं । न स्वैरी परदारेषु गन्ता ।
 अत एव स्वैरिणी कुतो दुष्टचारिणी न सम्भवतीत्यर्थः । तैश्च
 न वयं धनार्थिन इत्युक्तं आहार्यं मलैते धनं न गृह्णन्तीति ।

आ० वन्तः सन्तः सम्पादयाञ्चक्रुरिति पूर्वोक्तं सम्बन्धः । अश्वपति-
 रित्यादी भगवन्त इति प्राचीनज्ञानप्रभृतयः सम्बोध्यन्ते ॥
 सहेत्यादि सोपस्कारं याचते । स हान्येद्युरित्यादिना ॥

उ० वसन्तु भगवन् इति ॥ ५ ॥ ते होचुर्येन हैवार्थेन पुरुषश्चरेत् ॥ हैव वदेदात्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति ॥ ६ ॥ तान् होवाच प्रातर्विः प्रतिवक्त्राऽस्मीति ते ह

भा० यत्कामाणो वै कतिभिरहोभिरहं हे भगवन्तोऽस्मि । तदर्थं क्लृप्तं धनं मा यावदेकैकस्मै यथोक्तमृत्विजे धनं दास्यामि तावत्प्रत्येकं भगवद्भ्योऽपि दास्यामि । वसन्तु भगवन्तः पश्यन्तु च मम यागमित्युक्तास्ते होचुः । येन हैवार्थेन प्रयोजनेन यं प्रति चरेद्गच्छेत्पुरुषं तं हैवार्थं वदेत् । इदमेव प्रयोजनमागमनस्येत्ययं न्यायः सतां । वयञ्च वैश्वानरज्ञानार्थिनः ॥ आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि सम्यग्जानासि अतस्त्वमेव नोऽस्मभ्यं ब्रूहीत्युक्तस्तान् होवाच । प्रातर्वीं युष्मभं प्रतिवक्त्रास्मि प्रतिवाक्यं दातास्मीत्युक्तास्ते ह राज्ञोऽभिप्रायज्ञाः समित्पाणयः समिद्गारहस्ता अपरेद्यः पूर्वाङ्गे राजानं प्रतिचक्रमिरे गतवन्तः । यत एवं महाशाला महाश्रोत्रिया ब्राह्मणाः सन्तो महाशालत्वाद्यभिमानं हित्वा समिद्गारहस्ता जातितो हीनं राजानं विद्यार्थिनेो विनयेनोपजग्मुः । तथाऽन्यैर्विद्योपादित्सुभिर्भवितव्यं ।

भा० यथोक्तं शास्त्रप्रसिद्धमिति यावत् । किन्तुर्हि भगवदागमनप्रयोजनं तदाह । वयञ्चेति ॥

तन्ममापि नास्तीति शङ्कां निरस्यति । आत्मानमिति । शिष्यभावेनोपसन्नेभ्यो विद्या दातव्या न यथा कथञ्चिदिति राज्ञोऽभि-

उ० समित्पाणयः पूर्वाह्णे प्रतिचक्रमिरे तान् हानुप-
नीयैवैतदुवाच ॥ ७ ॥ ११ ॥

औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्म इति दिवमेव
भगवो राजन्निति होवाचैष वै सुतेजा आत्मा
वैश्वानरो ऽयं त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्तव सुतं
प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि

भा० तेभ्यश्चादादिद्यां विवचुरनुपनीयैवोपनयनमकृत्यैव तान्
यथायोग्येभ्यो विद्यामदात् तथाऽन्येनापि विद्या दात-
व्येत्याख्यायिकार्थः । एतद्वैश्वानरविज्ञानमुवाचेति वक्ष्य-
माणेन सम्बन्धः ॥ ११ ॥

स कथमुवाचेत्याह । औपमन्यव हे कमात्मानं वैश्वानरं
त्वमुपास्म इति पप्रच्छ । नन्वयमन्याय आचार्यः सन् द्विष्यं
वृच्छतीति । नैष दोषः । यदेत्ये तेन मोपसीद् ततस्त
ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति न्यायदर्शनात् । अन्यत्राप्यप्रतिभानवति
द्विष्ये प्रतिभोत्पादनार्थः प्रश्नो दृष्टोऽजातश्चेत्तः । केष
तदाऽभूत् क्षुत एतदागादिति । दिवमेव द्युलोकमेव वैश्वान-

भा० प्रायः । ते हेत्वादिवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयति । यत इति ॥ योगक्षेमार्थं
राजानं प्रत्युपगमनमिष्टमेवेति मन्वानो विश्विनश्चि । विद्याधिग
इति । तथैतज्जातःशब्दो द्रष्टव्यः । उपनयनं पादयोर्निपतनं
वक्ष्यमाणवैश्वानरविज्ञानं । तेनैतदित्यस्य सम्बन्ध इति यावत् ।
आख्यायिकातात्पर्यमुपसंहरति । यथेति ॥ ११ ॥

विद्या हि प्रष्टारः । आचार्यंस्तु प्रतिबहति न्यायेन प्रष्टते ।
नन्विति । वाक्याद्येवावच्छेपेन दृषयति । नैष. दोष इति ।

उ० प्रियमत्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं
कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्द्धा
त्वेष आत्मन इति होवाच मूर्द्धा ते विपतिथ-
द्यन्मां नागमिथ इति ॥ २ ॥ १२ ॥ अथ होवाच
सत्ययज्ञं पौलुषिं प्राचीनयोग्यं कं त्वमात्मानमु-

भा० नरमुपास्ते भगवो राजन्निति होवाच । एष वै सुतेजाः
शोभनं तेजो यस्य सोऽयं सुतेजा इति प्रसिद्धो वैश्वानर
आत्मा । अथमात्मनोऽवयवभूतत्वाद्यं त्वमात्मानमात्मैकदेश-
मुपास्ते तस्मात्सुतेजसो वैश्वानरस्योपासनात्तव सुतमभिषुतं
सोमरूपं कर्माणि प्रसुतं प्रकर्षेण च सुतमासुतञ्चाहर्गणा-
दिषु तव कुले दृश्यते अतीव कर्माणस्वत्कुलीना इत्यर्थः ।
अत्यन्नं दीप्राग्निः सन् पश्यसि च पुत्रपौत्रादिप्रियमिष्टं ॥
अन्योऽप्यन्नमन्ति पश्यति च प्रियं भवत्यस्य सुतं प्रसुतमा-
सुतमित्यादिकर्म्मिलं ब्रह्मवर्चसं कुले यः कश्चिदेतं यथोक्त-
मेवं वैश्वानरमुपास्ते मूर्द्धा तु वैश्वानरस्यैष न समस्तो वैश्वा-
नरः । अतः समस्तवद्वा वैश्वानरस्योपासनाच्छिरो मूर्द्धा ते

आ० एहदारण्यकमुत्पाजोषनायामपि नैतदन्याय्यमित्याह । अन्यथा-
पीति । आचार्यस्याजातप्रचौरिति सम्बन्धः । तस्मात्सर्वे हेतुमाह ।
आत्मन इति । एकाहादिरूपो ज्योतिष्टोमादिरहर्गणस्य सुतं
सोमरूपं जतात्रयं अग्निने प्रसुतं सत्त्वं त्वासुतमिति भेदः । तवेति
पुनर्वचनसम्बन्धदर्शनार्थं ।

न क्वेषं प्राचीनशाकनिलुमिदं पक्षं किन्वन्यस्यापि भवती-
त्याह । अन्योऽपीति ॥ तर्हि यथोक्तवैश्वानरश्चानादेव जतजत्व-

उ० पास्स इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवा-
 चेष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वानरोऽयं त्वमात्मान-
 मुपास्से तस्मात्तव बहु विश्वरूपं कुले दृश्यते
 ॥ १ ॥ प्रवृत्तोऽश्वतररीरथो दासीनिष्कोऽस्त्यन्नं
 पश्यसि प्रियमस्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य
 ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते
 चक्षुष्टेतदात्मन इति होवाचान्धोऽभविथुबन्मां

भा० विपरीतग्राहिणो व्यपतिथ्यद्विपतितमभविथत् । अद्यदिमां
 नागतोऽभविथत् साध्वकार्षीर्यन्नामागतोऽभीत्यभिप्रायः
 ॥ १२ ॥ अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिं हे प्राचीनयोग्य कं
 लमात्मानमुपास्स इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवाच ।
 शुक्लनीलादिरूपत्वाद्विश्वरूपत्वमादित्यस्य सर्वरूपत्वाद्वा ॥
 सर्वाणि रूपाणि हि त्वाद्वाणि यतोऽतो वा विश्वरूप
 आदित्यस्तदुपासनान्तव बद्ध विश्वरूपमिहामुचार्थमुप-
 करणं दृश्यते कुले । किञ्च त्वामनुप्रवृत्तोऽश्वतररीर्यां युक्तो
 रथोऽश्वतररीरथो दासीनिष्को दासीभिर्युक्तो निष्को
 हारो दासीनिष्कोऽस्त्यन्नमित्यादि समानं । चक्षुर्वैश्वानरस्य

आ० तेत्वाशुक्लाह । मूर्द्धा त्विति ॥ अन्नरार्थमुक्त्वा विवक्षितार्थमाह ।
 साध्विति ॥ १२ ॥ अथ प्राचीनशाले तुष्णीम्भृते जिज्ञासमाने
 सत्यनन्तरमित्यर्थः । आदित्यस्य शुक्लत्वादिरूपत्वमष्टमे स्पष्टी
 भविथति ॥ तस्य सर्वरूपत्वेन विश्वरूपत्वमुपपादयति । सत्वा-
 बोति ॥ अस्त्यन्नमित्यादि ॥ चक्षुष्टेतदित्यतः प्राक्कनमिति शेषः ।
 चक्षुष्टेतदित्यादिवाक्यं व्याचष्टे । चक्षुरित्यादिना ॥ तत्रापि तात्पर्यं

उ० नागमिथ इति ॥ २ ॥ १३ ॥ अथ होवाचेन्द्रद्युम्
 भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्ते इति
 वायुमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै पृथग्व-
 र्त्मात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्त्वां
 पृथग्वलय आययन्ति पृथग्रथश्रेणयोऽनुयन्ति ॥ १ ॥
 अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्यन्नं पश्यति प्रियं भव-
 त्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानर-
 मुपास्ते प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच प्राणस्त

भा० तु सविता । तस्य समस्तबुद्धोपासनादन्धो भविष्यच्चतुर्दिनी
 भविष्यो यन्मां नागमिथ इति पूर्व्ववत् ॥ १३ ॥ अथ
 होवाचेन्द्रद्युम्भं भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्ते
 इत्यादि समानं । पृथग्वर्त्माऽऽत्मा नाना वर्त्मानि यस्य
 वायोरावहोदहादिभिर्भेदैर्वर्त्तमानस्य सोऽयं पृथग्वर्त्मात्मा
 वायुः । तस्मात्पृथग्वर्त्मात्मनो वैश्वानरस्योपासनात् पृथङ्ना-
 नादिक्लास्त्वां प्रति बलयो वस्तान्नादिलक्षणा बल्य आय-
 यन्ति आगच्छन्ति । पृथग्रथश्रेणयो रथपङ्क्तयोऽपि त्वामनु-
 यन्ति । अत्यन्नमित्यादि समानं । प्राणस्त्वेष आत्मन इति

आ० यथा पूर्व्वं ब्रह्ममिथ्याह । पूर्व्ववदिति ॥ १३ ॥ सत्यश्रोपरमान-
 न्तरमित्यथशब्दार्थः । पृथगित्यतः प्राक्तनमादिपदेन गृहीतं ।
 पृथग्रथमेति प्रतीकमादाय व्याचष्टे । नानेति ॥ आभिमुख्येनाग-
 च्छन्नावहः । ऊर्द्धेन वदतीत्युदहः ॥ तस्मात्तामित्यादि व्याचष्टे ।
 तस्मादिति ॥ नानादिक्ला नानाविधास्तु दिक्षुभवा इत्येतत् ।
 अस्त्रमिथ्यादि समानमित्यन्नादिपदमुपास्ते इत्यन्नावाक्यसङ्ग-

उ० उदक्रमिथ्यद्यन्मां नागमिथ्य इति ॥ २ ॥ १४ ॥
 अथ होवाच जनं शार्कराश्य कं त्वमात्मानमु-
 पास्स इत्याकाशमेव भगवो राजन्निति होवाचैष
 वै बहुल आत्मा वैश्वानरो ऽयं त्वमात्मानमुपास्से
 तस्मात्त्वं बहुलोऽसि प्रजया च धनेन च ॥ १ ॥
 अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमन्यन्नं पश्यति प्रियं भव-
 त्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानर-
 मुपास्ते सन्देहस्त्वेष आत्मन इति होवाच सन्दे-

भा० होवाच प्राणस्ते तव उदक्रमिथ्यदत्कान्तो ऽभविथ्यद्यन्मां
 नागमिथ्य इति ॥१४॥ अथ होवाच जनमित्यादि समानं ।
 एष वै बज्रल आत्मा वैश्वानरः । बज्रलत्वमाकाशस्य सर्वग-
 तत्वाद्बज्रलगुणोपासनाच्च । त्वं बज्रलोऽसि प्रजया पुत्रपौत्रा-
 दिस्तृणया धनेन च हिरण्यादिना । सन्देहस्त्वेषः सन्देहो
 मध्यमशरीरं वैश्वानरस्य । दिहतेर्धातोरुपचर्यार्थत्वान्मां-
 षरुधिरास्थ्यादिभिश्च बज्रलं शरीरं । तत्सन्देहस्ते तव
 शरीरं व्यग्रीर्यत श्रीर्लमभविथ्यद्यन्मां नागमिथ्य इति ॥१५॥

आ० ह्यर्थमुत्तरवाक्येऽप्यभिप्रायसान्धं मत्वाह । प्रायन्निति ॥ १४ ॥
 इन्द्रद्युप्तोपरमानन्तर्यमथशब्दार्थः । अत्रादिपदमेव इत्यास्मात्पा-
 त्तनवाक्यसंग्रहार्थं । कथमाकाशस्य बज्रलत्वमत आह । बज्रलत्व-
 मिति । कथं शरीरस्य मध्यमे भागे संशयवाचो सन्देहशब्दे
 वर्तते तत्राह । दिहतेरिति ॥ आकाशस्य सर्वगतत्वेन बज्रलत्वा-
 हेहस्य च परिच्छिन्नत्वेन तदभावात् । कथमाकाशं वैश्वानरस्य
 शरीरं स्यादित्याशङ्क्याह । मांसेति । तच्छरीरमिति सम्बन्धः ॥१५॥

उ० हस्ते वशीर्यद्यन्मां नागमिथ्य इति ॥ २ ॥ १५ ॥ अथ
 होवाच बुडिलमाशुतराश्विं वै व्याघ्रपद्य कं त्व-
 मात्मानमुपास्स इत्यप एव भगवो राजन्निति
 होवाचैष वै रयिरात्मा वैश्वानरो ऽय त्वमात्मान-
 मुपास्से तस्मात्त्वत्पुत्रियमान् पुष्टिमानसि ॥ १ ॥
 अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमन्यन्नं पश्यति प्रियं
 भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं
 वैश्वानरमुपास्ते वस्तिस्त्वेष आत्मन इति होवाच
 वस्तिस्ते व्यभेत्यद्यन्मां नागमिथ्य इति ॥ २ ॥ १६ ॥

भा० अथ होवाच बुडिलं आश्वतराश्विमित्यादि समानं । एष
 वै रयिरात्मा वैश्वानरो धनरूपः । अज्ञोऽन्नं ततो धन-
 मिति । तस्माद्रयिमान् धनवांस्त्वं पुष्टिमांश्च शरीरेण
 पुष्टेस्वान्नमित्तत्वात् । वस्तिस्त्वेष आत्मनो वैश्वानरस्य
 वस्तिर्भूत्रसङ्गहस्थानं वस्तिस्ते व्यभेत्यद्विन्नो ऽभविद्यद्यन्मां
 नागमिथ्य इति ॥ १६ ॥

आ० जनस्योपरमानन्तरमथशब्दार्थः । कथमवात्मको वैश्वानरो रयि-
 रिति धनेन निर्दिश्यते तत्राह । अज्ञ इति ॥ आयुर्वैष्टतमि-
 तिवत्कार्यवाचकेन कारणं लक्ष्यत इत्यर्थः । तस्माद्यथोक्तवैश्वान-
 रोपासनादित्येतद्जनरूपवैश्वानरोपासनाद्जनवानित्येव वक्तव्ये
 कथं पुष्टिमानित्यधिका वाऽऽपस्तत्राह । पुष्टिश्चेति । मूत्राश्रयो
 धनुर्बन्धो वस्तिरित्यभिधीयत इत्याशयेनाह । वस्तिरिति ॥ १६ ॥

उ० अथ होवाचौद्दालकभारुणिं गौतम कं त्वमा-
त्मानमुपास्स इति पृथिवीमेव भगवो राजन्निति
होवाचैष वै प्रतिष्ठात्मा वैश्वानरोऽय त्वमात्मान-
मुपास्से तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोऽसि प्रजया च पशु-
भिश्च ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमन्त्यन्नं पश्यति
प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं
वैश्वानरमुपास्ते पादौ त्वेतावात्मन इति होवाच
पादौ ते श्मूसास्येतां यन्मां नागमिथ इति ॥ २ ॥
१७ ॥ तान् होवाचेते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं

भा० अथ होवाचौद्दालकमित्यादि समानं । पृथिवीमेव
भगवो राजन्निति होवाच । एष वै प्रतिष्ठा पादौ वैश्वान-
रस्य । पादौ ते श्मूसास्येतां विद्मनावावभविष्येतां शिथि-
लीभृतां यन्मां नागमिथ इति ॥ १७ ॥ तान् यथोक्तवैश्वान-
नरदर्शनवतो ह उवाच । एते यूयं वै खल्वित्यनर्थकौ यूयं

आ० प्राचीनशालग्रभृतिषु पञ्चसु मौगमातिष्ठमानेष्वनन्तरमित्य-
थशब्दार्थः । उद्दालकान्तमुपासन्नेषु सामर्थ्येन वैश्वानरविद्यां
वक्तुकामस्तेषां मिथ्याज्ञानमनुवदति । तानित्यादिना ॥ अन्-
र्थकाविवानर्थकौ निपातौ न त्वनर्थकावेव । तेषां मिथ्याज्ञान-
त्वसिद्धिस्मारकत्वाद्युपमित्यन्वयार्थः । प्रागुक्तमपि पाठक्रमेण पुन-
रनुद्य एषमिव विद्वांस इति सम्बन्धः । यथा जातवन्ता इति-
दर्शने भिन्नदृष्टयो भवन्ति तथा यूयं वैश्वानरमात्मानमेकमपि
सर्वात्मकं सन्तं भिन्नमिव विद्वांसः परिच्छिन्नात्पुरुषेणात्मानं
बुद्धवन्तः । तथा च मिथ्यादर्शिनो यूयं प्रागेव प्रत्यवायान्मामाग-
तवन्तः साधु कृतवन्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥ प्रधानविद्यां वक्तुं पातनिकां

उ० वैश्वानरं विद्वांशोऽनुमत्य यस्त्वेतमेवं प्रादेश-
मात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु
लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेषु आत्मस्वनुमन्ति ॥११॥

भा० पृथगिवापृथक् सन्तमिममेकं वैश्वानरं विद्वांशोऽनु-
मत्य परिच्छिन्नात्मबुद्ध्या एतद्भक्तिदर्शन इव जात्यन्धाः ॥
यस्त्वेतमेवं यथोक्तावयवैर्द्युमूर्द्धादिभिर्विशिष्टमेकं प्रादेश-
मात्रं प्रादेशैर्द्युमूर्द्धादिभिः पृथिवीपादान्तैरध्यात्मं मीयते
ज्ञायत इति प्रादेशमात्रं । मुखादिषु वा करणेष्वकर्तृत्वेन
मीयत इति प्रादेशमात्रः । द्युलोकादिपृथिव्यन्तप्रदेशपरि-
माणो वा प्रादेशमात्रः । प्रकर्षणं शास्त्रेणादिश्यन्त इति
प्रादेशा द्युलोकादय एव तावत्परिमाणः प्रादेशमात्रः ।
शाखान्तरे तु मूर्द्धादिस्त्वितुकप्रतिष्ठ इति प्रादेशमात्रं
कल्पयन्ति । इह तु न तथाभिप्रेतः । तस्य ह वा एतस्या-
त्मन इत्याद्युपसंभारान् ॥ प्रत्यगात्मतया ऽभिविमीयतेऽह-

आ० कृत्वा तामिदानीमुपदिशति । यस्त्वित्यादिना ॥ एतमेवम्भूतं
यस्तुपास्ते स सर्वेष्वन्नमन्तीति सम्बन्धः ॥ एवं शब्दार्थमाह ।
यथोक्तेति ॥ एवं समस्तं त्रैलोक्यात्मकमिति यावत् । प्रादेशमात्र-
मित्येतद्विभजते । प्रादेशैरिति । यथोक्तैराधिदैविकावयवैरध्यात्मं
प्रत्यगात्मन्येवायं मीयत इति व्युत्पत्त्या प्रादेशमात्रमिति यावत् ॥
प्रकारान्तरेण व्याचष्टे । मुखादिषु वेति ॥ तेषु हि प्रदेशेष्वयम-
कर्तृत्वेन साक्षितया मीयत इति व्युत्पत्त्या तथोच्यत इत्यर्थः । विधा-
नतरेण व्याचष्टे । द्युलोकादिति ॥ अर्थान्तरमाह । प्रकर्षणेति ॥
आमनन्ति चैनमस्मिन्निति न्यायेन पञ्चान्तरमाह । शाखान्तरे
त्विति ॥ अस्तु तर्हि जावात्तन्मनुसारेण मूर्द्धान्तरेऽध्याधरपञ-

उ० तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव
सुतेजाश्चतुर्विंश्रूपः प्राणः पृथग्वत्मीत्मा सन्देहो
बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ उर

भा० मिति ज्ञायत इत्यभिविमानस्तमेतमात्मानं वैश्वानरं
विश्वानरान्नयति पुण्यपापानुरूपां गतिं । सर्वात्मैष ईश्वरो
वैश्वानरो विश्वो नर एव वा सर्वात्मत्वात् । विश्वैर्वा नरैः
प्रत्यगात्मतया प्रविभज्य नीयत इति वैश्वानरः । तमेव-
मुपास्ते यः सोऽदन्नन्नादी सर्वेषु लोकेषु द्युलोकादिषु
सर्वेषु भूतेषु चराचरेषु सर्वेष्व्वात्मसु शरीरेन्द्रियमनो-
बुद्धिषु तेषु ह्यात्मकल्पनाद्यपदेशः प्राणिनामन्नमत्ति ।
वैश्वानरवित्सर्वात्मा मन्नन्नमत्ति । न यथाज्ञः पिण्डमात्रा-
भिमानः सन्नित्यर्थः । कस्मादेवं । यस्मात्तस्य ह वै प्रकृतस्यै-
वैतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चतुर्विंश्रूपः प्राणः
पृथग्वत्मीत्मा सन्देहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ

आ० पर्यन्ते देहावयवे सम्यादितो वैश्वानरः प्रादेशमात्र इति
नेत्याह । इह त्विति ॥ सर्वात्मत्वेन वैश्वानरस्योपसंहारदर्शनात्त्रा-
जाबालश्रुतिरनुसर्त्तव्येत्यर्थः ॥ विशेषणान्तरं व्याचष्टे । प्रत्यगात्म-
तयेति ॥ सर्वेश्वरत्वं सर्वात्मत्वं सर्वप्रत्यक्षत्वं वा चतुष्टयं वैश्वान-
रशब्दमनेकधा व्याकरोति । विश्वानित्यादिना ॥ ईश्वरो वैश्वानर
इत्यत्र वैश्वानरपदमभयत्र सम्बध्यते । स वैश्वानरविदन्नमदन्
सर्वेषु लोकादिषु स्थित्वाऽन्नमत्तीति सम्बन्धः । कथमात्मशब्देन
शरीरादयो ऽन्नमन्ते तत्राह । तेषु ह्येति ॥ सर्वेषु लोकेष्वित्या-
दिवाक्यस्य तात्पर्यार्थं दर्शयति । वैश्वानरविदिति ॥ वैश्वानरो-
पासन्नः सर्वात्मा सन्नन्नमत्तीत्येवं कस्माद्धेतोर्निश्चितमित्याश्रया-

उ० एव वेदिलीमानि वहिर्हृदयं गार्हपत्ये मने
 ऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः ॥ १६ ॥
 तद्यद्भुक्तं प्रथमभागच्छेत्तद्वोमीय ॥ स यां प्रथमा-
 माहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति
 प्राणस्तृप्यति ॥ १ ॥ प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति

भा० अथ वा विध्यर्थमेतद्वचनमेव उपास्य इति । अथेदानीं
 वैश्वानरविदे भोजनेऽग्निहोत्रं संपिपादयिषन्नाह एतस्य
 वैश्वानरस्य भोक्तुर एव वेदिराकारसामान्यात् । लोमानि
 वहिर्वेद्यामिवोरसि लोमान्यास्तीर्षानि दृश्यन्ते । हृदयं
 गार्हपत्यो हृदयाद्धि मनः प्रणीतमिवानन्तरीभवति । अतो
 ऽन्वाहार्यपचनोऽग्निर्मनः । आस्यं मुखमाहवनीयः ।
 आहवनीयो ह्ययतेऽस्मिन्नन्नमिति ॥ १८ ॥ तत्रैवं सति यद्भुक्तं
 भोजनकाले आंगच्छेद्भोजनार्थं तद्भोमाथं तद्भोमीयं

आ० मनूय हेतुप्रदर्शनपरत्वेनोत्तरं वाक्यमुपादत्ते । कस्मादित्या-
 दिना ॥ वैश्वानरस्य सर्वात्मत्वात्तदुपासकस्यापि तदात्मतया
 सर्वात्मत्वादसौ सर्वात्मभूताः सर्वात्मानमतीति युक्तमित्यर्थः ॥
 तस्येत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यान्तरमाह । अथ वेति ॥ प्रधान-
 विद्यामुक्त्वा तदङ्गप्राणाग्निहोत्रं दर्शयितुकामो भूमिकां करोति ।
 अथेति ॥ सम्यादयितुमिच्छन्नादौ तदङ्गान्यश्चपतिराहेत्यर्थः ।
 वेदिरिति स्थितिकमात्रं गृह्यते । अग्निहोत्रे तावन्मात्रस्योपयुक्त-
 त्वादितरस्य दर्शपूर्वमासाद्यं गत्वा वेद्यामास्त्यन्ते ये दर्भा
 वहिर्ःशब्देनोच्यन्ते । हृदयस्य गार्हपत्यत्वं मनः प्रथयनहेतुत्वा-
 त्प्रणीतमुत्पन्नमिवेत्यर्थः । आहवनीयसादृश्यं च मुखस्य दर्शयति ।
 आहवनीय इति ॥ १८ ॥ एवं सतीकृत्यायेनाग्निहोत्रे सम्या-

उ० चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यत्यादित्ये तृप्यति
 द्यौस्तृप्यति दिवि तृप्यत्यां यत्किञ्च द्यौश्चा-
 दित्यश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति
 प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति
 ॥ २ ॥ १६ ॥ अथ यां द्वितीयां जुहुयातां
 जुहुयाद्भानाय स्वाहेति बानस्तृप्यति ॥ १ ॥
 बाने तृप्यति श्रोत्रं तृप्यति श्रोत्रे तृप्यति चन्द्र-
 मास्तृप्यति चन्द्रमसि तृप्यति दिशस्तृप्यन्ति
 दिक्षु तृप्यतीषु यत्किञ्च दिशश्च चन्द्रमाश्चाधि-
 तिष्ठन्ति तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया
 पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥
 २० ॥ अथ यां तृतीयां जुहुयातां जुहुयादपा-
 नाय स्वाहेत्यपानस्तृप्यति ॥ १ ॥ अपाने

भा० तद्भातव्यं अग्निहोत्रसम्यन्नास्य विवक्षितत्वान्नाग्निहोत्राङ्गेति
 कर्त्तव्यताप्राप्तिः । इह म भोक्ता यां प्रथमामाङ्गतिं
 जुहुयातां कथं जुहुयादित्याह । प्राणाय स्वाहेत्यनेन
 मन्त्रेणाङ्गतिशब्दादवदानप्रमाणमन्नं प्रक्षिपेदित्यर्थः । तेन

षा० दिते सतीत्यर्थः । सम्यादितस्याग्निहोत्रत्वस्य सामान्यादग्न्यङ्गरथा-
 दीनि तदङ्गान्वाच भवेयुरित्याशङ्क्य तद्द्रव्यिमात्रस्य विवक्षितत्वान्ने-
 वमित्याह । अग्निहोत्रेति । इहैति वैश्वानरविदो भोजनमुच्यते ।
 प्रकृतहोमान्नावान्तरविभागमाह । स भोक्तेति । कथमिति
 मन्त्रो वा प्रत्यपरिमाणं वा पचं वा एच्छते तत्र प्रथमं प्रत्याह ।

उ० तृप्यति वाक्त्प्यति वाचि तृप्यत्यामग्निस्तृप्य-
 त्यग्नौ तृप्यति पृथिवी तृप्यति पृथिव्यां तृप्यत्यां
 यत्किञ्च पृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति
 तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन
 तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २१ ॥ अथ यां
 चतुर्थी जुहुयातां जुहुयात् समानाय स्वाहेति
 समानस्तृप्यति ॥ १ ॥ समाने तृप्यति मनस्तृ-
 प्यति मनसि तृप्यति पर्जन्यस्तृप्यति पर्जन्ये
 तृप्यति विश्वस्तृप्यति विश्वे तृप्यत्यां यत्किञ्च
 विश्वं पर्जन्यश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानु-
 तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा
 ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २२ ॥ अथ यां पञ्चमीं जुहु-
 यातां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्युदानस्तृप्यति ॥ १ ॥
 उदाने तृप्यति वायुस्तृप्यति वायौ तृप्यति वायु-
 श्चा-

भा० द्यौश्चेत्यादि ढप्यति प्राणस्तृप्यति प्राणे ढप्यति चक्षुस्तृप्यति
 चक्षुरादित्यो यच्चान्यद्व्यौश्चादित्यश्च स्वामिलेनाधितिष्ठत-
 स्तच्च ढप्यति तस्य ढप्तिमनु स्वयं भुञ्जानस्तृप्यत्येवं प्रत्यक्षं ।
 किञ्च प्रजादिभिश्च । तेजः प्ररीरस्या दीप्तिरुज्वलत्वं प्रागल्भ्यं

आ० प्राञ्चायेति ॥ यदि द्वितीयस्तत्राह । आऊतीति ॥ अवदानस्य
 प्रमात्रं परिमाणं कर्मिणां परिमाणं प्रसिद्धं तेन परिमितमिति
 यावत् । ढतीयश्चेत्तत्राह । तेनेति ॥ भुञ्जानस्य ढप्तिं प्रत्यक्षं
 प्रमात्रं प्राञ्चादेस्तृप्तिं शास्त्रमिति विभागमभिप्रेत्याह । प्रत्यक्ष-

उ० स्तृप्यत्याकाशे तृप्यति यत्किञ्च वायुश्चाकाशश्चा-
 धितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानुतृपिं तृप्यति प्रजया
 पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २३ ॥
 स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारान-
 पोत्थ भस्मनि जुहुयात्तादृक् तत्स्यात् ॥ १ ॥ अथ

भा० वा ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्त्राध्यायनिमित्तं तेजः ॥ १९ ॥ अथ
 यां द्वितीयां ॥ २० ॥ अथ यां तृतीयां ॥ २१ ॥ अथ यां
 चतुर्थीं ॥ २२ ॥ अथ यां पञ्चमीमिति समानं ॥ २३ ॥
 स यः कश्चिदिदं वैश्वानरदर्शनं यथोक्तमविद्वान्मग्नि-
 होत्रं प्रसिद्धं जुहोति यथाङ्गारानाहुतियोग्यानपोद्घ्वा-
 नाहुतिस्थाने भस्मनि जुहुयात्तादृक् तत्तुभ्यं तस्य
 तदग्निहोत्रघ्वनं स्याद्वैश्वानरविदोऽग्निहोत्रमपेक्ष्येति
 प्रसिद्धाग्निहोत्रनिन्दया वैश्वानरविदोऽग्निहोत्रं स्त्रयते ।
 अतस्त्वितद्विशिष्टमग्निहोत्रं कथं अथ य एतदेवं विद्वान-

या० मिति ॥ प्रजादिभिश्च भोक्ता वृष्यतीति मन्वन्थः ॥ १९ ॥ १० ॥
 ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

प्रसिद्धाग्निहोत्रनिन्दादारेण वैश्वानरविदो यथोक्तमग्निहो-
 त्रमवश्यकर्तव्यतायै स्तौति । स यः कश्चिद्व्यादिना ॥ प्राणा-
 ग्निहोत्रस्य वैशिष्ट्ये ह्येत्वन्तरमतःशब्दापात्तं प्रश्नपूर्वकं प्रकट-
 यति । कथमित्यादिना ॥ नैयमित्काग्निहोत्रनिन्दादारा प्राणा-
 ग्निहोत्रस्तुत्यन्तरं विधान्तरेण तस्यैव निरवद्यता वाकर्तव्य इत्यथ-
 शब्दार्थः । एतदिति वैश्वानरदर्शनमुक्तं । एवमिति ॥ वैश्वा-
 नरस्योक्तसम्बन्धात्प्रकारेणेत्यर्थः । अग्निहोत्रमिति साम्या-
 दिक्कमग्निहोत्रं गृह्यते । कथमिदमुक्त्वायं सर्वेषु लोकेष्वन्नमतीति

उ० य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेषु आत्मसु हुतं भवति ॥२॥
तद्यथेषीका तूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैव ११ हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्नि-

भा० अग्निहोत्रं जुहोति तस्य यथोक्तवैश्वानरविज्ञानवतः सर्वेषु लोकेष्वित्याद्युक्तार्थं । ऊतमन्नमत्तीत्यनयोरेकार्थत्वात् ॥

किञ्च तद्यथा इषीकायास्त्वलमग्नौ प्रोतं प्रच्छिन्नं प्रदूयेत प्रदह्येत क्षिप्रमेवं ह्यस्य विदुषः सर्वात्मभृतस्य सर्वाज्ञानामत्तुः सर्वे निरवशिष्टाः पाप्मानो धर्माधर्माख्या अनेकजन्मसञ्चिता इह च प्राक् ज्ञानोत्पत्तेर्ज्ञानसहभा-
विनस्य प्रदूयन्ते प्रदह्येरन् । वर्तमानशरीरात्मकपापवर्जं लक्ष्यं प्रतिमुक्तोषुवत् प्रवृत्तफलत्वात्तस्य न दाहः ।

अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति भुङ्क्ते । यद्यपि चण्डालाद्योच्छिष्टानर्थाद्योच्छिष्टं प्रयच्छेदुच्छिष्टं दद्यात् प्रतिषिद्धमुच्छिष्टदानं यद्यपि कुर्यादात्मनि हैवास्य चण्डा-

या० वाच्यं व्याख्यातं । तस्य सर्वेषु लोकादिषु ऊतं भवति इत्यन्या-
दृशमिदं वाच्यं तत्राह । ऊतमिति ॥

इतस्य वैश्वानरविद्यावतोऽग्निहोत्रं विशिष्टमिति वक्तुं वैश्वान-
रविद्यां लोकात् । कश्चेति ॥ तत्र वैश्वानरविद्यामाहात्म्ये दृष्टान्त
इति यावत् । इति ता मुञ्जामध्यवर्तिद्वयस्यैतत् । सर्वेऽशब्दा-
त्पारब्धकर्मणोऽपि दाहमाशङ्क्याह । वर्तमानेति ॥

वैश्वानरविद्याया महापक्त्वे सिद्धे तदतोऽग्निहोत्रं विशि-
ष्टमिति तत्पक्षः सर्वदेवासास्यार्थमित्याश्रयेनाह । य एतदिति ॥

उ० होत्रं जुहोति ॥ ३ ॥ तस्माद्दु हैवविद्यपि
 चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि हैवास्य तद्वै-
 श्वानरे हुतः स्यादिति तदेष श्लोकः ॥ ४ ॥ यथेह
 क्षुधिता बाला मातर पर्युपासत एवः सर्वाणि
 भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इत्यग्निहोत्रमुपासत
 इति ॥ ५ ॥ २४ ॥ इति छान्दोग्योपनिषत्सु
 पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ॐ तत्सत् ॥

भा० लददृशे वैश्वानरे तद्भुतं खान्नाधर्मानिमित्तमिति विद्या-
 मेव सौति । तदेतस्मिन्स्तुत्यर्थं श्लोको मन्त्रोऽप्येष भवति ।
 यथेह लोके क्षुधिता बुभुक्षिता बाला मातरं पर्युपासते
 कदा नो मातान् प्रयच्छतीत्येवं सर्वाणि भूतान्यन्नादान्येव-
 विदोऽग्निहोत्रं भोजनमुपासते कदा त्वमो भोक्ष्यत इति
 जगत्सर्वं विद्वद्भोजनेन तृप्तं भवतीत्यर्थः । दिङ्किरध्याय-
 परिसमाप्त्यर्था ॥ २४ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता-
 शिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः
 कृतौ छान्दोग्योपनिषद्विवरणे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

षा० विद्यामेव विद्यास्तुतिद्वाराऽग्निहोत्रमिति यावत् स्तुत्यर्थेऽग्नि-
 होत्रस्य स्तुतिरूपो वाऽर्थस्तस्मिन्निवृत्तमन्त्रस्य तात्पर्यार्थं दर्श-
 यति । जगदिति । विदुषो वैश्वानरात्मनः सर्वात्मनादित्यर्थः ॥
 ॥ २४ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमुञ्जानन्द-
 पूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां छान्दोग्यभाष्यटीकायां
 पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ५ ॥

उ० हरिः ॐ ॥ श्वेतकेतुहीरुणेय आस तं ह
पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यं न वै सोम्या
ऽस्मत्कुलीनो ऽननूच ब्रह्मबन्धुरिव भ्रवतीति ॥

भा० ॐ श्वेतकेतुर्धारणेय आसेत्याद्यध्यायसम्बन्धः । सर्वं
खन्विदं ब्रह्म तज्जलानित्युक्तं कथं तस्माज्जगदिदं जायते
तस्मिन्नेव च लीयतेऽनिति च तेनैवेत्येतद्वक्तव्यं । अनन्तरञ्चै-
कस्मिन्भुक्ते विदुषि सर्वं जगत्तृप्तं भवतीत्युक्तं तदेकत्वे स-
दात्मनः सर्वभूतस्वस्वोपपद्यते नात्मभेदे कथञ्च तदेक-
त्वमिति तदर्थाऽयं षष्ठोऽध्याय आरभ्यते । पितापुत्रा-
ख्यायिका विद्यायाः सारिष्ठत्वप्रदर्शनार्था । श्वेतकेतुरिति
नामतो ह इत्येतिह्यर्थं । आरुणेयोऽस्य पौत्र आस बभूव ।
तं पुत्रं हारुणिः पिता योग्यं विद्याभाजनं मन्वानस्तस्वो-
पनयनकालात्ययञ्च पश्यन्नुवाच हे श्वेतकेतोऽनुरूपं गुणं
कुलस्य नो गत्वा वस ब्रह्मचर्यं । न चैतद्युक्तं यदस्मत्कुलीनो

भा० ॐ वृत्तिर्ध्यायमायाध्यायस्याऽतीतेन सन्दर्भेण सम्बन्धं वक्तुं प्रतीकं
गृहीत्वा तं प्रतिजानीते । श्वेतकेतुरिति ॥ तमेव प्रकटयन्पुत्रमं
दृतीयेनाध्यायेनास्य सम्बन्धं कथयति । सर्वमिति ॥ एतद्वक्तव्यं
तदर्थाऽयं षष्ठोऽध्याय आरभ्यत इति सम्बन्धः । व्यवहितसम्बन्धमु-
क्त्वाऽव्यवहितं समादर्शयति । अनन्तरञ्चैति ॥ अध्यायतात्पर्यमुक्त्वा-
ऽऽख्यायिकातात्पर्यमाह । पितेति ॥ पिता प्रतिवक्ता पुत्रञ्च पृष्ठे-
त्वेर्द्विविधेयमाख्यायिका । सा च विद्यायाः सारिष्ठत्वद्योतनार्था ।
पिता हि पुत्राय सारतममेवोपदिशतीत्यर्थः । कुलस्यानुरूपमि-
त्वादिबचनान्न कुलाधमस्य गुणत्वमिति गम्यते ब्रह्मचर्यमध्ययना-
र्थमिति शेषः । गत्वेत्यादिवचनान्मायवक्त्राधीनमध्ययनमिति

उ० स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः
सर्वान् वेदानधीत्य महामनाऽनूचानमानी स्तु-
त्यायुःतं हि पितोवाच श्वेतकेतो यन्नु सौम्येदं
महामनाऽनूचानमानी स्तब्धोऽभ्युत तमादेशम-

भा० हे सोम्याननूचानधीत्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति ब्राह्म-
णान् बन्धून् व्यपदिशति न स्वयं ब्राह्मणं वृत्त इति ॥

तस्यातः प्रवासोऽनुमीयते पितुः । श्वेन स्वयं गुणवान्
सन्पुत्रं नोपनेष्यति स पित्रोक्तः श्वेतकेतुर्द्वादशवर्षः सन्पु-
त्याचार्यं यावच्चतुर्विंशतिवर्षो बभूव तावत्सर्वान् वेदान् चतु-
रोऽप्यधीत्य तदर्थं च बुद्ध्वा महामना महद्गभीरं मनो
यस्य स ममात्मानमन्यैर्मन्यमानं मनो यस्य सोऽयं महा-
मना अनूचानमान्यनूचात्मानं मन्यत इत्येवं शीलो यः सोऽ-
नूचानमानी स्तब्धोऽप्रणतस्वभाव एयाय गृष्टं । तमेवभूतं
हात्मानोऽनुरूपं शीलं स्तब्धं मानिनं पुत्रं दृष्ट्वा पितोवाच
सद्गुणावतारचिकीर्षया श्वेतकेतो यन्निन्दं महामना अनू-
चानमानी स्तब्धस्वामि कस्तेऽतिशयः प्राप्त उपाध्यायादु-
तापि तमादेशमादिश्यत इत्यादेशः । केवलशास्त्राचार्या-
पदेशगम्यमित्येतद्येन वा परं ब्रह्मादिश्यते ऽमावादेशस्तम-
प्राप्त्यः पृष्टवानस्त्राचार्यं तमादेशं विद्मिन्नष्टि येनादेशेन श्रुते-

भा० स्वचितं । माभृदुपनयनमध्ययतश्चेत्ताश्चाह । न चेतद्युक्तमिति ॥
द्विमिति पिता स्वयमेवोपनीय पुत्रं नाध्यापयति तथाह ।
तस्येति । अतःशब्दः अष्टदशविययः । अनुमानं कथ्यते तत्र

उ० प्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं
विज्ञातमिति कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति
यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृत्प्रमयं विज्ञातं ।

भा० नाश्रुतमन्यच्छ्रुतं भवत्यमतं मतमतर्कितं तर्कितं भवत्यवि-
ज्ञातं विज्ञातमनिश्चितं निश्चितं भवतीति ॥ सर्वानपि वेदा-
नधीत्य सर्वं चान्यद्देहमधिगम्याप्यकृतार्थ एव भवति याव-
दात्मतत्त्वं न जानात्याख्यायिकाऽतोऽवगम्यते । तदेतदद्भुतं
श्रुत्वा ह कथञ्चेत्तदप्रसिद्धमन्यविज्ञानेनान्यद्विज्ञातं भवतीत्येवं
मन्वानः पृच्छति कथं नु केन प्रकारेण हे भगवः स आदेशो
भवतीति । यथा स आदेशो भवति तच्छृणु हे सोम्य । यथा
लोके एकेन मृत्पिण्डेन ह्यचककुम्भादिकारणभूतेन
विज्ञातेन सर्वमन्यत्तदिकारजातं मृत्प्रमयं मृदिकार-
जातं विज्ञातं स्यात् । कथं मृत्पिण्डे कारणे विज्ञाते कार्य-
मन्यद्विज्ञातं स्यात् । नैष दोषः । कारणेनानन्यत्वात् कार्यस्य

आ० कल्पकमाह । येनेति ॥ अग्नौ चानोऽगुवचनसमर्थः । कर्मव्युत्पत्त्या
कारणव्युत्पत्त्या आदेशशब्दो व्याख्यातः ॥ किमित्यधीत्य सर्व-
वेदमधिगततदर्थं च पुत्रमात्मविद्यामधिकृत्य पिता पृच्छति
तस्य सर्ववेदाध्ययनादिनैव कृतायत्वादित्याशङ्क्याह । सर्वान-
नपीति ॥ तदेतदद्भुतं श्रुत्वा हेतुक्तं विद्योति । कथं न्विति ॥
मन्वन्वमित्यस्य व्याख्या मृदिकारजातमिति । तद्यथा मृत्पिण्डेन
विज्ञातेन विज्ञातं स्यात्तथाऽन्यदपि सर्वं कारणेन विज्ञातेन
तदिकारजातं विज्ञातं भवतीति योजना । अन्यविज्ञानाद-
न्यविज्ञानमदृष्टत्वाददृष्टमिति शङ्कते । कथमिति ॥ कार्य-

उ० स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं ॥ ४ ॥ यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं लोहमित्येव सत्यं ॥ ५ ॥ यथा सोम्यैकेन नखनिकृत्तनेन सर्वं काष्ठीयसं विज्ञातं स्याद्वा-

भा० यन्मन्त्रसेऽन्यस्मिन् विज्ञातेऽन्यत्र ज्ञायत इति । सत्यमेव स्यात् । यद्यन्यत्कारणात्कार्यं स्यान्न त्वेवमन्यत्कारणात्कार्यं ॥ कथं तर्हीदं लोके इदं कारणमयमस्य विकार इति । इष्टेषु वाचारम्भणं वागारम्भणं वागालम्भनमित्येत । कोऽसौ । विकारो नामधेयं । नामैव नामधेयं स्वार्थं धेयत्प्रत्ययः । वागालम्भनमात्रं नामैव केवलं विकारो नामवस्त्वसि परमार्थतो मृत्तिकेत्येव मित्तिकैव सत्यं वस्त्विति ॥ यथा च सोम्यैकेन लोहमणिना सुवर्षपिण्डेन सर्वमन्यद्विकारजातं कटकमुकुटकेयूरादिविज्ञातं स्यात् । वाचारम्भणमित्यादि समानं । यथा सोम्यैकेन नखनिकृत्तनेनापलक्षितेन कृष्णायसपिण्डेनेत्यर्थः । सर्वं काष्ठीयसं कृष्णायसो विकारजातं विज्ञातं स्यात् । समानमन्यत् । अनेकदृष्टान्तोपादानं दार्ष्ट-

भा० वाचरम्भणं वाचरम्भणमित्येवमिति परिहरति । नैव दोष इति । तदेव स्पष्टयति । यन्मन्त्रस इत्यादिना । अन्यत्वाभावे लोकाप्रसिद्धिविरोधं गृह्णाते । कथं तर्हीति ॥ वाचारम्भणमित्यत्र वाचति इतीवा वक्ष्ये प्रकृत्या ॥ नामधेयमित्यस्यार्थं कथयति । नामैवेति । विचारस्य मिथ्यात्वे किं परमार्थतोऽस्तीत्याशङ्क्याह ।

उ० चारम्भणं विकारो नामधेयं कृष्णायसमित्येव
सत्यं एव १ सोम्य स आदेशो भवतीति ॥ ६ ॥ न
वै नूनं भगवन्तस्त एतद्वेदिषुर्यद्येतद्वेदिष्यन्

भा० न्तिकानेकभेदानुगमार्थं दृढप्रतीत्यर्थञ्चैव सोम्य स आदेशो
यो मयोक्तो भवतीत्युक्तवति पितर्याहेतरो न वै नूनं भग-
वन्तः पूजावन्तो गुरवो मम ये ते एतद्भगवदुक्तवस्तुनाऽ-
वेदिषुर्न विज्ञातवन्तो नूनं ॥ यद्यदि ह्यवेदिष्यन् विदित-
वन्त एतद्भक्त कथं मे गुणवते भक्तायानुगताय नावच्छ-
न्नोक्तवन्तस्तेनाहं मन्ये न विदितवन्त इति । अवाच्यमपि
गुरोर्न्यग्भावमवादीत्युनर्गुर्कुलं प्रति प्रेषणभयात् । अतो
भगवांस्तेव मे मद्यं तद्भक्त येन सर्वज्ञत्वं ज्ञातेन मे
स्यात्तद्भवीतु कथयत्वित्युक्तः पितोवाच तथास्तु सोम्येति ॥
१ ॥ सदेव । सदित्यस्तितामानं वस्तु सूक्ष्मं निर्विशेषं
सर्वगतं । एकं निरञ्जनं निरवयवं विज्ञानं यदवगम्यते

आ० मृत्तिकेतेवेति ॥ एकेनेव दृष्टान्तेन विवक्षितार्थसिद्धौ किम-
नेकदृष्टान्तोपादानेनेत्याशङ्क्याह । अनेकेति ॥ न वा इत्यादि
ह्नीकमादाय व्याचष्टे । भगवन्त इति ॥ तेषामज्ञाने हेतुमाह ।
यदित्यादिना ॥ ननु श्वेतकेतुर्गुरुग्रामज्ञानमाचक्ष्णाद्यो गुरुश्रेणी
प्रत्यवायी स्यादित्याशङ्क्याह । अवाच्यमपीति । गुरुग्रामज्ञानमतः-
शब्दार्थः ॥ १ ॥ यद्विज्ञानेन सर्वविज्ञानं कथ्यते तद्विज्ञानं
प्रतिज्ञातं प्रकटोक्तुं सर्वस्य सम्प्राप्तत्वं प्रतिजानीते । सदेवेति ॥
सर्वस्य सामान्यविषयत्वं व्युत्स्यति । सदित्येति ॥ तस्य
दृष्टिब्यादिभ्यो विशेषं दर्शयति । सूक्ष्ममिति । आकाशादिभ्यो
विशेषमाह । निर्विशेषमिति । अन्यविशेषव्याहृत्पर्यं विशेष-

उ० कथं मे नावक्ष्यन्निति भगवांस्त्वेवमेतद्गवी-
त्विति तथा सोम्येति होवाच ॥७॥ १॥ स देव
सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाऽद्वितीयं ॥

भा० सर्व्ववेदान्तेभ्यः । एवञ्चब्दोऽवधारणार्थः । किन्तदवधियत
इत्याह । इदं जगन्नामरूपक्रियावद्विकृतमुपलभ्यते यत्त-
त्सदेवासीदित्यासीच्छब्देन सम्बध्यते । कदा सदेवेदमासी-
दित्युच्यते अग्रे जगतः प्रागुत्पत्तेः ॥

किं नेदानीमिदं सद्येनाग्रासीदिति विश्लेष्यते न
कथं तर्हि विशेषणं इदानीमपोदं सदेव किन्तु नामरू-
पविशेषणवदिदंशब्दबुद्धिविषयं चेतीदञ्च भवति । प्रागु-
त्पत्तेस्त्वग्रे केवलसच्छब्दबुद्धिमात्रगम्यमेवेति सदेवेद-

आ० माह । सर्वगतमिति ॥ तस्य ताटरथ्यं व्यावर्त्तयति । एकमिति ॥
प्रत्यगभिन्नस्य तस्य संसारित्वं वारयति । निरञ्जनमिति ॥
निष्क्रियत्वेन तत्कृटस्यत्वमाह । निरवयवमिति ॥ यथोक्ते वस्तुनि
प्रमायमाह । यदवगम्यत इति ॥

विश्लेषकानुसारेण शङ्कते । किं नेदानीमिति ॥ वर्त्तमानदशा-
यामसत्त्वं जगतो नास्तीत्याह । नेति ॥ नदा सत्त्वाविशेषे विशेष-
णं न निर्वहतीति शङ्कते । कथमिति ॥ किं विशेषणसामर्थ्यादि-
दानीमसत्त्वं जगतश्चोद्यते किंवा विशेषणस्यार्थवत्त्वं पृच्छते तत्रार्थं
दूषयति । इदानीमपीति ॥ प्रत्यक्त्विरोधात् वर्त्तमानावस्थायां
जगदसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ द्वितीयं प्रत्याह । किन्त्विति ॥ यच्चेदं
वर्त्तमानं जगन्नामरूपविश्लेषणवदालस्यते तदिदंशब्दस्य तद्बुद्धेः
विषयभावेन स्थितं भवतीति ह्यत्वेदमिदानीमित्यपि व्यवक्रियते
तदेव त्वग्रे प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दस्तद्बुद्धिश्चेत्येतावन्मात्रगम्यमेव न
त्विदंशब्दस्य तद्बुद्धेः विषया भवतीत्यग्रे सदेवेदमग्र आसीदि-

भा० मय आसीदित्यं वधार्यते । न हि प्रागुत्पत्तेर्नामवद्रूपव-
द्भेदमिति यद्दीतुं शक्यं वस्तु । सुषुप्तकाल इव । यथा सुषु-
प्तादुत्थितः सत्त्वमात्रमवगच्छति सुषुप्ते सन्मात्रमेव केवलं
वस्त्विति तथा प्रागुत्पत्तेरित्यभिप्रायः ॥

यद्येदमुच्यते लोके । पूर्वार्धे घटादिसिद्धेणुणा
कुसालेन मृत्पिण्डं प्रसारितमुपसृभ्य ग्रामान्तरं गत्वा
प्रत्यागतोऽपराद्धे तत्रैव घटशरावाद्यनेकभेदभिन्नं कार्य-
मुपसृभ्य मृदेवेदं घटशरावादि केवलं पूर्वार्धे आसी-
दिति तद्येहोच्यते मृदेवेदमय आसीदिति ॥ एकमे-
वेति । स्वकार्यपत्तिमन्यन्नास्तीत्येकमेवेत्युच्यते । अद्विती-
यमिति ॥ मृद्घातिरेकेण मृदो यथाऽन्यद्घटाद्याकारेण

आ० त्ववधार्यते तस्मादिशेषणमिदंशब्दबुद्धित्याद्यत्पेक्षं प्राक्काशीने
जगत्त्वविरुद्धमित्यर्थः ॥ अथावर्त्तमानावस्थायामपि जगतः सत्त्वे
किमिति तत्रेदंशब्दबुद्धिर्न क्रमतेऽत आह । न हीति ॥ यथा सुषुप्ते
काले सदपि वस्तु नेदंशब्दबुद्धेर्गोचरं तथा प्रागुत्पत्तेः सदपि
जगद्गमवत्त्वेन रूपवत्त्वेन चेदमिति न व्यवहर्तुं शक्यं करयोप-
संहारस्येव यत्र तुल्यत्वादित्यर्थः ॥ सुषुप्तेऽपि वस्तुनो न सत्त्वं
मानाभावादित्याशङ्क्याह । यथेति ॥ तत्र वस्तुनेऽसत्त्वमुख्यतस्य
शरामर्शादकुभृतस्यानुभवितुश्चाभावे तदयोगात् । न च तत्र
विभक्तं वस्तु दृश्यते सुषुप्तभावप्रसङ्गादतस्तत्र केवलसम्भारं
वस्त्विति यथावगमस्तथा प्रागुत्पत्तेरपि सर्व्वं सन्मात्रमुक्तमेवेत्यर्थः ।
उक्तमेवाद्यं सम्प्रतिपन्नेनोदाहरणान्तरेण समर्थयते । यद्येत्वा-
दिना । किमिदं सदित्यपेक्षायां तल्लक्षणमाह । एकमिति । अद-
त्तारिते लक्षणवाक्ये प्रथमं विशेषणयोरर्थमाह । स्वकार्येति ।
स्वजातीयसङ्गतभेदहीनमित्यर्थः । विशेषणान्तरमादाय आक-
रोति । अद्वितीयमिति । विजातीयभेदशून्यमित्यर्थः । यदुक्तं

उ० तत्रैक आहुरसदेवेदमयऽआसीदेकमेवाद्दि-
तीयं तस्मादसतः सज्जायेत ॥ १ ॥

भा० परिणमद्विकुक्षादिनिमित्तकारणं दृष्टं तथा सद्भा-
तिरेकैष सतः सहकारिकारणं द्वितीयं वक्ष्यन्तरं प्राप्तं
प्रतिषिध्यते । अद्वितीयमिति नास्य द्वितीयं वक्ष्यन्तरं
विद्यत इत्यद्वितीयं । ननु वैशेषिकपक्षेऽपि सत्सामानाधि-
करणं सर्वस्योपपद्यते । द्रव्यगुणादिषु सच्छब्दबुद्धानुत्पत्तेः ।
सद्रव्यं सन् गुणः सत् कर्मत्यादिर्दर्शनात् । सत्यमेवं स्यादि-
दानो प्रागुत्पत्तेस्तु नैवेदं कार्यं सदेवासीदित्यभ्युपगम्यते ।
वैशेषिकैः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्त्वाभ्युपगमात् । न चैक-
मेव सदद्वितीयं प्रागुत्पत्तेरिच्छन्ति । तस्माद्वैशेषिकपरि-
कल्पितसत् सतोऽन्यत्कारणमिदं सदुच्यते ॥

(सृष्टादिदृष्टान्तेभ्यस्तत्र चैतस्मान् प्रागुत्पत्तेर्वस्तुनि-
रूपणे एके वैनाशिका आहुर्वस्तु निरूपयन्तोऽसदभावमात्रं
प्रागुत्पत्तेरिदं जगदेकमेवायेऽद्वितीयमासीदिति । सद-

भा० सत्सामानाधिकरण्यात्सदेव सर्वमिति तत्रादम्भवादी च्यते ।
नन्विति किं कार्यस्य सत्सामानाधिकरण्यं वर्तमानदशायां पर-
पक्षेऽपि सम्भवतीत्युच्यते किं वा प्रागवस्थायामपीति विकल्प्याय-
नङ्गीकरोति । सत्यमिति । द्वितीयं दृश्यति । प्रागुत्पत्तेरिति ।
नान्यथावाक्यं परपक्षे दुर्व्याख्यमित्याह । न चेति । वाक्यव्यय-
र्थाभोजनया परपक्षासम्भवमुपसंहरति । तस्मादिति ।

दृष्टान्तदाहान्तिकयोरेककल्प्यादृष्टान्तानां कार्यकारणभेद-
निरुक्त्वाच्च वैशेषिकपक्षासिद्धिरित्याह । सदासीति । वैशे-

भा० भावमात्रं हि प्रागुत्पत्तेस्तत्त्वं कल्पयन्ति बौद्धाः । न तु
सप्रतिद्वन्द्वस्वन्तरमिच्छन्ति । यथा सञ्चासदिति वृद्ध-
माणं यथा भूतं तद्विपरीतं तत्त्वं भवतीति नैयायिकाः ॥
ननु सदभावमात्रं प्रागुत्पत्तेः द्वेदभिप्रेतं वैनाशिकैः । कथं
प्रागुत्पत्तेरिदमासीदसदेकमेवाद्वितीयञ्चेति कास्त्वसम्बन्धः
सञ्चासम्बन्धाऽद्वितीयत्वं चोच्यते तैः ॥

वाढं । न युक्तं तेषां भावाभावमात्रमभ्युपगच्छतां ।
असत्त्वमात्राभ्युपगमोऽप्ययुक्त एवाभ्युपगन्तुरनभ्युपगमानुप-
पत्तेः । इदानीमभ्युपगन्ताभ्युपगम्यते न प्रागुत्पत्तेरिति

आ० विकल्पत्वासम्भवेऽपि वैनाशिकपक्षो भविष्यतीति शङ्कते । तत्त-
त्रेति ॥ असच्छब्दस्य तुच्छव्यावृत्तिविधयत्वं वारयति । अभाव-
मात्रमिति ॥ सताऽन्यदसदिति स्थितेरसदादिनाऽपि प्रतियोगि-
भिर्भूतं सदा स्थितमित्याशङ्क्याह । सदभावमात्रमिति ॥ तदेव
बैधर्म्यदृष्टान्तेन स्फुटयति । यथेति ॥ सदिति यथाभूतमसदिति
चेत्ततो विपरीतं गृह्यमाणं सञ्चासत्त्वेति द्विविधं तत्त्वं भवतीति
यथा नैयायिका वदन्ति हे तत्त्वे सदसतो भावाभावाविति तैर-
भ्युपगमात् तथा बौद्धैर्द्विविधं तत्त्वमिच्छं सदत्त्वन्ताभावोऽसदि-
त्वभ्युपगमात् । अप्रतीतप्रतियोगिकाभावस्यात्वन्ताभावतया शश-
विषाखं नास्तीत्यादौ प्रसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ तमिमं वैनाशिकपक्षं
शिष्यमुखेन दूषयति । नन्वित्यादिना ॥

शिश्याक्तमङ्गीकरोति । वाढमिति ॥ भावस्य योऽभावस्तन्मात्र-
मसदित्वभ्युपगच्छतां तेषां पक्षे न युक्तं कालसम्बन्धाद्यसत इति
युक्तमेव त्वयोक्तमित्यर्थः । किञ्च तन्मते यस्य कस्य चिदसत्त्वमिच्छं ॥
सर्वस्य वेति विकल्प्याद्यमपेक्ष्य द्वितीयं दूषयति । असत्त्वेति ॥
किमभ्युपगन्ता यदा कदाचिदभ्युपगन्तव्यः किं वा प्रागवस्थायांम-
धीति विकल्प्याद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयन्नाशङ्कते । इदानीमिति ॥
स किं तदानीमसत्त्वान्नाभ्युपगम्यते तथा प्रागवस्थायामभ्युपगन्ता

भा० चेत् । न । प्रागुत्पत्तेः सदभावस्य प्रामाणाभावात् ।
 प्रागुत्पत्तेरसदेवेति कल्पनानुपपत्तिः । ननु कथं वस्त्राकृतं
 शब्दार्थत्वे ऽसदेवमेवाद्वितीयमिति पदार्थवाक्यार्थोपपत्ति-
 स्तदनुपपत्तौ चेदं वाक्यमप्रमाणं प्रसज्येतेति चेत् । नैष
 दोषः । सद्गृहणनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य ॥

सदित्यर्थं तावच्छब्दः सदाकृतिवाचकः । एकमेवाद्विती-
 यमित्येतौ च सच्छब्देन च समानाधिकरणौ । तथेदमासी-
 दिति च । तत्र नञ् सदाक्ये प्रयुक्तः सदाक्यमेवावलम्ब्य
 सदाक्यार्थविषयान् बुद्धिं सदेकमेवाद्वितीयमिदमासीदित्येवं-

षा० सन्नित्यस्याप्यभ्युपगन्तुरिदानीमभ्युपगमसम्भवाद् न हि प्रागुत्पत्तेस्त-
 त्यत्त्वे मानाभावः । विमतः कालो ज्ञातसत्तावान् कालत्वात्सम्मत-
 वदित्यनुमानादित्याह । प्रागुत्पत्तेरिति ॥ परपक्षं दूषयित्वा
 वाक्यतात्पर्यं दर्शयितुं चोदयति । नन्विति ॥ अन्यथापोषस्य
 शब्दार्थत्वे सत्यपोह्य वस्तुनस्तदर्थत्वे कथमसदिति शब्दस्या-
 र्थसिद्धिराकृतेश्च मीमांसकप्रक्रियया शब्दार्थत्वे सत्येकमद्वि-
 तीयमिति पदयोराकृतिवाचकत्वायोगादर्थानुपपत्तिस्तदभावे च
 पदार्थसंसर्गाद्यात्मना वाक्यार्थस्यानुपपत्तिः । वाक्यार्थस्यानुप-
 पत्तौ च निर्विषयमिदं वाक्यमप्रमाणं स्यादित्यर्थः । सदभिन-
 वेशनिवृत्त्यर्थमिदं वाक्यं न तु श्रुत्यमेव साक्षादभिधत्ते । तत्र
 वाक्याप्रामाण्यमिति परिहरति । नैष दोष इति ॥

तथापि कथमसदादिशब्दानामऽऽहोतशक्तित्वे वाक्यार्थोपपत्ति-
 रित्याशङ्क्याह । सदित्ययमिति ॥ एकमद्वितीयमिति शब्दद्वयव-
 द्दिमासादिति च शब्दो सच्छब्देन समानाधिकरणावेवेत्याह ।
 तथेति ॥ सदेवेत्यादिवाक्यस्योक्तविषयार्थवत्त्वेऽपि कथमसदेवे-
 त्यादिवाक्यमर्थवदित्याशङ्क्याह । तत्रेति ॥ इवशब्दो यददस्मिन्नर्थे
 तद्वदिति पृथक्प्रयोगादित्यर्थः ॥ किमिति वाक्यस्य सदभिनवेश-
 निवृत्तिपरत्वं सदभावपरत्वमेव किं न स्यादित्याशङ्क्याह । न

उ० कुतस्तु खलु सोम्यैव ११ स्यादिति होवाव
कथमसतः सञ्जायेतेति ॥

भा० लक्षणां ततः सद्वाक्यार्थान्निवर्त्तयति । अस्माकूढ इवाश्ल-
म्बनोऽश्वं तदभिमुखविषयान्निवर्त्तयति तद्वत् । न तु पुनः
सद्भावमेवाभिधत्तेऽतः पुद्गलस्य विपरीतग्रहणनिवृत्त्यर्थ-
परिमिदमसदेवेत्यादि वाक्यं प्रयुज्यते । दर्शयित्वा हि विप-
रीतग्रहणं ततो निवर्त्तयितुं शक्यत इत्यर्थवत्ताऽसदादि-
वाक्यस्य श्रौतत्वं प्रामाण्यञ्च सिद्धमित्यदोषः । तस्माद-
सतः सर्व्वाभावरूपात्सिद्धिमानमजायत समुत्पन्नं । अडा-
भावश्चान्दसः । तदेतद्विपरीतग्रहणं महावैनाशिकपक्षं
दर्शयित्वा प्रतिषेधति । कुतस्तु प्रमाणात् खलु हे सोम्य
एवं स्यादसतः सञ्जायेत इत्येवं कुतो भवेन्न कुतश्चित्तमा-

आ० त्विति ॥ सदभावस्यात्मन्ताभावलक्षणस्य तुच्छत्वाच्छब्दशक्तिगोच-
रत्वासम्भवादित्यर्थः ॥ अन्यपरत्वासम्भवे सदभिनिवेशनिवृत्तिपर-
त्वं वाक्यस्य सिद्धमित्युपसंहरति । अत इति ॥ प्रकृतौ पुद्गलस्य
सदभिनिवेशनिवृत्तिरत्र विवक्षिता चेत्तर्हि नञ्पदमेव प्रयोक्तव्यं
किमिच्छसदेवेदमग्र आसीदिति प्रयुक्तमित्याशङ्क्याह । दर्शयित्वा
हीति । अथवा सदेवेत्यादिना स्वपक्षमुक्त्वा तद्गुणिकरत्वाथल्ले-
नासदेवेत्यादिना नवादोऽयमिति तात्पर्यान्तरमाह । दर्शयित्वा
हीति । प्रथमे पक्षे तस्मादित्यादिवाक्यस्यार्थाभावाद्द्वितीयः पक्षो
ऽस्तीति । तत्र कारकस्यासत्त्वमुक्तमिदानीं कार्यस्यापि तद्दर्श-
यति । तस्मादिति । अजायतेति वक्तव्ये कथं श्रुत्वा जायतेति
प्रयुक्तमित्याशङ्क्याह । अडाभाव इति । कुतस्तु खल्वित्यादिवा-
क्यानामजायामपि द्वितीयः पक्षो ग्राह्य इत्यभिव्यक्त्याह । तदेत-

भा० आदेवं सम्भवतीत्यर्थः । यदपि वीजोपमर्द्दोऽङ्कुरो जायमानो दृष्टोऽभावादेवेति तदप्यभ्युपगमविरुद्धं तेषां । कथं ये तावद्बीजावयवा वीजसंस्थानविशिष्टासोऽङ्कुरोऽप्यनुवर्तन्त एव न तेषामुपमर्द्दोऽङ्कुरजन्मनि । यत्पुनर्बीजाकारसंस्थानं तद्बीजावयवव्यतिरेकेण वस्तुभूतं न वैनाशिकैरभ्युपगम्यते यदङ्कुरजन्मन्युपमृद्येताथ तदस्यवयवव्यतिरिक्तं वस्तुभूतं तथाच सत्यभ्युपगमविरोधः । अथ संवृत्त्याभ्युपगतं वीजसंस्थानरूपमुपमृद्यत इति चेत् । केयं संवृत्तिर्नाम किमसावभाव उत भाव इति । यद्यभावे दृष्टान्ताभावः ॥

अथ भावस्तथापि नाभावादङ्कुरोत्पत्तिः । बीजावयवभेदे दृष्टङ्कुरोत्पत्तिः । अवयवा अप्युपमृद्यन्त इति चेत् । न । तदवयवेषु तुल्यत्वात् । यथा वैनाशिकानां वीजसंस्थानरूपोऽ-

षा० दिति ॥ विमतमभावपुरस्सरं कार्यत्वादङ्कुरवदिति शङ्कते । यदपीति ॥ अप्रमिद्धविशेषकत्वं मत्वा परिहरति । तदपीति ॥ वीजोपमर्द्दोनाङ्कुरोत्पत्तेरिच्छत्वात्कथमप्रमिद्धविशेषकतेति शङ्कते । कथमिति ॥ किमङ्कुरोत्पत्तौ बीजावयवा उपमृद्यन्ते किं वा बीजाकारसंस्थानमिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह । ये तावदिति ॥ द्वितीयं दूषयति । यत्पुनरिति ॥ तत्किं परमार्थवस्तु किं वा संवृत्तिसिद्धं । नाद्योऽभ्युपगमविरोधादिकुत्तं द्वितीयमुक्त्यापयति । अथ संवृत्तेति ॥ संवृत्तिं विकल्पयति । केयमिति ॥ आद्ये भावस्याभावादुत्पत्तौ दृष्टान्ताभावः संवृत्तेरवस्तुत्वेन च बीजसंस्थासाधकत्वादित्याह । यदीति ॥

द्वितीयमनूद्य दूषयति । अथेति ॥ तत्त्वं यथा संप्रियते आच्छाद्यते सा संवृत्तिर्नाशिकी बुद्धिः सा चेद्भावरूपेण तर्हि तथा बीजावयवानामङ्कुराकारपरिणामसिद्धेर्दृष्टान्तासिद्धिरित्यर्थः ॥ नाशिकबुद्धिमनाशित्य परमतमेवादाय शङ्कते । अवयवा इति ॥

उ० सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीत्

भा० वयवी नास्ति । तथावयवा अपीति । तेषामन्युपमर्दानुप-
पत्तिः । वीजावयवानामभि सूक्ष्मावयवास्तदवयवानामन्ये
सूक्ष्मास्तदवयवा इत्येवं प्रसङ्गस्याऽनिवृत्तेः सर्वत्रोपमर्दानु-
पपत्तिः । बहुलानुवृत्तेः सत्त्वानिवृत्तिश्चेति सद्वादिनां
यत् एव सदुत्पत्तिः सेत्स्यति । न त्वसद्वादिनां कृष्टान्तो-
ऽस्यतः सदुत्पत्तेः । मृत्पिण्डाद्घटोत्पत्तिर्दृश्यते सद्वा-
दिनां तद्भावे च भावात्तदभावे चाभावात् ॥ यद्यभावा-
देव घट उत्पद्येत घटार्थिना मृत्पिण्डेनोपादीयेत ॥

अभावशब्दबुद्धानुवृत्तिश्च घटादौ प्रसज्येत न त्वेतद-

आ० असत्त्ववयविन्युपमर्दायोगवदवयवेऽपि तदयोगस्य तुल्यत्वान्नेदं
चोद्यमित्युत्तरमाह । न तदवयवेऽस्ति ॥ तदेव स्फुटयति ।
यथेति ॥ नन्वस्मत्पक्षे परमावयवो नास्त्यवयवास्तु सन्त्येवेति
तत्राह । वीजावयवानामपीति ॥ तर्हि तेषामङ्गुरजन्मन्युपमर्दः
स्यादिति चेत्तत्राह । तदवयवानामपीति ॥ न चाङ्गुरजन्मन्य-
वयवपरम्पराविश्रान्तिभूमिब्रह्मपद्यते तस्याः शून्यत्वे तदुपमर्दे
सत्कारणवादापातात् । अशून्यत्वेऽपि कार्यत्वे कादाचित्कद्रव्यस्य
सावयवत्वोक्तदोषतादवस्थादकार्यत्वे भावश्चेदुपमर्दासिद्धि-
रभावश्चेत्तदुपमर्दे सत्कारणवादापत्तिरेवेति भावः । असद्वा-
दस्याप्रामाणिकत्वमुक्त्वा सद्वादस्य प्रामाणिकत्वमाह । सद्बुद्धीति ॥
परमते दृष्टान्ताभावमुक्तमनूद्य स्वमते तत्सत्त्वं च समुच्चिनोति ।
न त्विति । घटस्याप्यभावादेवोत्पत्तेरिच्छत्वाद्दृष्टान्तासम्पत्तिपत्ति-
रित्याशङ्क्याह । यदीति ॥

किञ्च यद्यस्योपादानं दृष्टं तच्छब्दप्रत्ययौ तत्रानुवर्त्तते यथा
तथा भावश्चेद्घटादेवोपादानं तच्छब्दधिवौ तत्रानुवर्त्तते स्यातां ।

भा० स्वतो नासतः सदुत्पत्तिः । यदप्याहृद्बुद्धिघटबुद्धेर्निमित्तमिति मृद्बुद्धिघटबुद्धेः कारणमुच्यते न तु परमार्थत एव मृद्घटो वास्तीति तदपि मृद्बुद्धिर्विद्यमानाविद्यमानाया एव घटबुद्धेः कारणमिति नासतः सदुत्पत्तिः । मृद्बुद्धि-घटबुद्धोर्निमित्तनैमित्तिकतयानन्तर्यमात्रं न तु कार्यकारणत्वमिति चेत् । न । बुद्धीर्ना नैरन्तर्ये गम्यमाने वैनाशिकानां वहिर्दृष्टान्ताभावात् । अतः कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथं केन प्रकारेणासतः सम्जायेतेति । असतः सदुत्पत्तौ न कश्चिदपि दृष्टान्तप्रकारोऽस्तीत्यभिप्रायः । एवममदादिपञ्चमुन्मथ्योपसंहरति सत्त्वेव सोम्येदमप्य आसीदिति स्वपक्षसिद्धिः ॥

आ० न चानुवर्त्तते तस्मादसतः सदुत्पत्तिरयत्नेत्याह । अभावेति ॥ भावस्य सतो मृत्पिण्डस्य घटादिकारणत्वमन्यथयतिरेकाभ्यामुक्तं तत्रान्वययतिरेकयोरन्यथासिद्धिमुद्गावयति । यदपीति ॥ तस्मिन्नपि पक्षे न मत्यक्षत्तरित्युत्तरमाह । तदपीति ॥ यदुक्तं सद्रूपाया बुद्धेः सद्रूपां बुद्धिं प्रति कारणत्वमिति तदसिद्धमिति शङ्कते । मृद्बुद्धिघटबुद्धोरिति ॥ सत्त्वमिद्धौ हि पूर्वभावित्वं कारणत्वं कार्यत्वसोत्तरभावित्वं युक्तं बुद्धीनां सासत्त्वादानन्तर्यमात्रेण स्ववर्द्धयते निमित्तनैमित्तिकत्वमित्यर्थः । असतीनामपि बुद्धीनामनन्तर्येण निमित्तनैमित्तिकत्वमित्येतन्न शक्यं सम्भावयितुं दृष्टान्ताभावादित्युत्तरमाह । न बुद्धीनामिति ॥ कुतस्तु खल्वित्यादि वाक्यं व्याख्यातमुपसंहरति । अत इति । पूर्वमसतः सदुत्पत्तौ दृष्टान्ताभाव उक्त इदानीमन्यदुपसंहरति शङ्कां वारयति । असत इति ॥ स्वपक्षसिद्धिमप्युपसंहरतीति सम्बन्धः ॥

भा० ननु सद्वादिनोऽपि सतः सदुत्पद्यत इति नैव दृष्टान्तो
 ऽस्ति । घटाद्घटान्तरोत्पत्त्यदर्शनात् । सत्यमेवं न सतः सद-
 न्तरमुत्पद्यते किं तर्हि सदेव संस्थानान्तरेणावतिष्ठते । यथा
 सर्पः कुण्डली भवति । यथा च मृच्चूर्णं पिण्डघटकपालादि
 प्रभेदैः । यद्येवं सदेव सर्वप्रकारावस्थं कथं प्रागुत्पत्तेरि-
 दमासीदित्युच्यते । ननु न श्रुतं त्वया सदेवेत्यवधारण-
 मिदंशब्दवाच्यस्य कार्यस्य प्राप्तं तर्हि प्रागुत्पत्तेरसदेवा-
 सीन्नेदंशब्दवाच्यमिदानीमिदं जातमिति । न सत एवेदं-
 शब्दबुद्धिविषयतयावस्थानाद्यथा मृदेव पिण्डघटादिश-
 ब्दबुद्धिविषयत्वेनावतिष्ठते तद्वत् ॥

भा० सिद्धान्तेऽपि दृष्टान्तासिद्धिस्तुल्येति शङ्कते । नन्विति ॥ यद्यपि
 मृदो घटोत्पत्तिर्दृष्टा तथापि न मृदो मृदन्तरं घटाद्घटान्तरमुत्प-
 द्यमानमुपलभ्यते तस्मान्न सतः सदन्तरोत्पत्तिरित्यर्थः । किं सद-
 न्तरस्य सतः सत्कारादुत्पत्तिरेव वार्यते किंवा कारणत्वं सतो
 निराक्रियते तत्रायमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ द्वितीयं निराक-
 रोति । किं तर्हीति ॥ तत्रापि दृष्टान्ताभावमाशङ्क्याह । यद्येति ॥
 कुण्डलीभावे कार्यत्वप्रसिद्धिर्नास्तीत्याशङ्कोदाहरणान्तरमाह ।
 यथा चेति ॥ प्रभेदैरवतिष्ठत इति सम्बन्धः । सत एव सर्वप्रकारे-
 षावस्थाने प्रकाशिकं कार्यस्य सत्त्ववचनमयुक्तं तस्य सर्वदा सत्त्वा-
 विभेदादिति शङ्कते । यद्येवमिति ॥ प्रागवस्थं हि कारणं सम्भा-
 चत्वं च कार्यस्यावधार्यते तथाच कारणस्यैव सतस्तेन तेनाकारे-
 षावस्थानमित्यङ्गीकारेऽपि कार्यस्य प्राकाशिकं सत्त्वावधारणम-
 विरुद्धमित्युत्तरमाह । नन्विति ॥ कार्यस्य कारणमात्रत्वस्येदव-
 धृतं तर्हि कारणमेवासीन्न कार्यं तदसदेवेदानीं जातमित्यसत्त्वा-
 र्थवादिमतमायातमिति शङ्कते । प्राप्तमिति ॥ कारणस्यैव कार्य-
 रूपेणावस्थानान्नासत्कार्यवादापत्तिरिति दृष्टान्तेन परिहरति ।
 नेत्यादिना ॥

भा० ननु यथा मृदस्त्वेवं पिण्डघटाद्यपि तद्वत्सदुद्धेरन्य-
 बुद्धिविषयत्वात्कार्यस्य सतोऽन्यदस्त्वनरं स्यात्कार्यजातं
 यथाऽश्वाङ्गैर्न पिण्डघटादीनामितरेतरव्यभिचारेऽपि ।
 मृत्ताव्यभिचारात् । यद्यपि घटः पिण्डं व्यभिचरति पिण्डश्च
 घटं तथापि पिण्डघटौ मृत्त्वं न व्यभिचरतस्मान्मृत्मात्रं
 पिण्डघटौ व्यभिचरत्यश्वं गौरश्वो वा गां । तस्मान्मृदादि
 संस्थानमात्रं घटादयः । एवं सत्संस्थानमात्रमिदं सर्वमिति
 युक्तं प्रागुत्पत्तेः सदेवेति । वाचारक्षणमात्रत्वादिकारमं-
 स्थानमात्रस्य । ननु निरवयवं सन्निष्कलं निष्क्रियं शान्तं
 निरवद्यं निरञ्जनं दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः सवाह्याभ्यन्तरो
 ह्यज्ञ इत्यादिश्रुतिभ्यो निरवयवस्य सतः कथं विकारमं-
 स्थानमुपपद्यते ॥

आ० विमतमुपादानाद्भिद्यते तद्विलक्षणबुद्धिविषयत्वाद्यथाश्व-
 बुद्धिविलक्षणो विषयो महिषस्ततो भिद्यते । तथाच कथं सत
 एवेदंधीविषयता निर्व्याघ्रावस्थाङ्गीकारेणासत्कार्यवादापत्ति-
 समाधिरिति शोदयति । नन्विति ॥ विलक्षणबुद्धिविषयत्वस्य
 भेदमात्रसाधकत्वे सिद्धसाधनं तात्त्विकभेदे साधकत्वे दृष्टान्ता-
 सिद्धिरित्यभिप्रेत्याह । नेति ॥ किञ्च कार्यस्य व्यभिचारित्वेन
 रज्जुसर्पादिवन्निष्ठात्मानुमानादनिर्व्याघ्रसंस्थानादेव कार्यबु-
 द्ध्यालम्बनत्वं सतोऽङ्गीकर्त्तव्यमित्याह । पिण्डेति ॥ तदेव स्फुट-
 यति । यद्यपीति ॥ मृदन्तरेण पिण्डघटयोः स्वरूपाभावादिति-
 तच्छब्दार्थः । व्यभिचारेण मोलमित्यादिदृष्टान्तः ॥ व्यभि-
 चारदण्डमाह । तस्मादिति । दृष्टान्तगतमर्थं दाहान्ते समर्थ-
 यति । एवमिति । पृथगेव प्रथमानस्य कार्यस्य कथं सन्मात्र-
 त्वमित्याशङ्क्याह । वाचारम्भेति ॥ कार्यनिष्ठात्वं स्फुटीकर्त्तुं
 शोदयति । नन्विति ॥

उ० एकमेवाद्वितीयं ॥ २ ॥ तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति

भा० नैष दोषो रज्जाद्यवयवभ्यः सर्पादिसंस्थानबुद्धि-
परिकल्पितेभ्यः सदवयवभ्यो विकारसंस्थानोपपत्तेः ।
वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमेवं सदेव
सत्यमिति श्रुतेः । एकमेवाद्वितीयं परमार्थत इदंबुद्धि-
कालेऽपि तत्सत् ऐच्छतेषां दर्शनं कृतवान् । अतश्च न प्रधानं
साङ्ख्यपरिकल्पितं जगत्कारणं । प्रधानस्याचेतनत्वाभ्युपग-
मात् । इदन्तु सचेतनमीच्छित्वात्तत्कथमैच्छतेत्याह बहू
प्रभृतं स्यां भवेयं प्रजायेय प्रकर्षणोत्पद्येय । यथा मृदुटा-
द्याकारेण यथा वा रज्जादिसर्पाद्याकारेण बुद्धिपरिकल्पि-
तेन । असदेव तर्हि सर्वं यद्गृह्यते रज्जुरिव सर्पाद्याका-

शा० यथा खल्वज्ञातेभ्यो रज्जाद्यवयवभ्यः सर्पादिसंस्थानमनिर्वाण्य-
मित्यं तथा श्रुतिजनितजगत्कारणत्वबुद्ध्यनुपपत्त्या कल्पितेभ्यः
सतो मायोपाधिकस्यावयवभ्यो विकारसंस्थानमुपपद्यते । तस्मा-
दयं द्वैतप्रपञ्चो ब्रह्मविवर्त्तः सम्भवतीति परिहरति । नैष दोष
इति ॥ ब्रह्मविवर्त्तो जगदित्यत्र श्रुतिमनुकूलयति । वाचारम्भ-
णमिति ॥ प्रपञ्चमित्यात्वे फलितमुपसंहरति । एकमेवेति ॥
अद्वितीयत्वसमर्थनार्थमुत्तरवाक्यमुत्थाप्य आचष्टे । तत्सदिति ॥
सङ्ख्यवाच्यं जगत्कारणं प्रधानमिति केषिन्नदप्येतेन निरस्त-
मित्याह अतश्चेति ॥ ईक्षापूर्वकारित्वादिति यावत् । अचेतनत्वा-
भ्युपगमात् तस्येक्षापूर्वकं सृष्टृत्वमिति शेषः । परिग्रामविवर्त्त-
वादावाप्त्योदाहरणद्वयं । बहू स्यामित्यादि श्रुतितात्पर्यं
बहुं निरस्तमेव चोद्यमुद्गाहयति । असदेवेति ॥ बहू ज्ञां
प्रजायेयेत्यनेनेच्छितुरेव कार्यकारापत्तिवचनेन वैशेषिकादिम-

भा०रेण । न सत एव द्वैतभेदेनान्यथा मृच्छमाणत्वान्नासत्वं
कश्चित्कचिदिति ब्रूमः ॥

यथा सतोऽन्यदस्त्वनरं परिकल्प्य पुनस्तस्यैव प्रागु-
त्पत्तेः प्रध्वंसाद्योर्द्धमसत्त्वं ब्रुवते तार्किका न तथाऽस्माभिः
कदाचित्कचिदपि सतोऽन्यदभिधानमभिधेयं वा वस्तु
परिकल्प्यते सदेव तु सर्वमभिधानमभिधीयते च यदन्य-
बुद्ध्या यथा रज्जुरेव सर्पबुद्ध्या सर्प इत्यभिधीयते यथा
वा पिण्डघटादिर्मदोऽन्यबुद्ध्या पिण्डघटादिशब्देनाभि-
धीयते लोके रज्जुविवेकदर्शना तु सर्पाभिधानबुद्धी
निवर्त्तते यथा च मृद्विवेकदर्शना घटादिशब्दबुद्धी तद्व-
त्सद्विवेकदर्शनामन्यविकारशब्दबुद्धी निवर्त्तते । यतो वाचो
निवर्त्तन्तेऽप्राप्य मनसा सचेति अनिरुद्धोऽनिलयन इत्या-
दिश्रुतिभ्यः । एवमीच्छित्वा तत्तेजोऽसृजत तेजः सृष्टवत् ।

षा० तमेतन्निरुक्तमिति श्रुतितार्थ्यं दर्शयन्नुत्तरमाह । नेत्यादिना ॥
तदेव प्रपञ्चयति । यथेत्यादिना ॥ प्रतिज्ञातमर्थं मतद्वया-
नुसारेण दृष्टान्ताभ्यां स्पष्टयति । यथा रज्जुरिति ॥ अज्ञा-
नान्वयव्यतिरेकाभ्यां रज्जुसर्पादेरज्ञानमयत्वं च द्वैताभिनिवेशस्य
सम्भवाविवेके सत्त्वेवात्पत्तेर्विद्येयं तद्विवेके चानुत्पत्तेरतमप्य-
ज्ञानमयमेव तस्य तु तत्त्वं सम्भवावधिष्ठानं वाङ्मनसातीतमि-
त्यर्थः ॥ तस्य वाङ्मनसातीतत्वे प्रमाद्यमाह । यत इति ॥ अन्यदेव
तद्विदितादित्यादिवाक्यमादिपदार्थः । तैत्तिरीयकश्रुतिविरोध-
माशङ्कते । नञ्चिति ॥ तथापि कथं विरोधधीरित्याशङ्क्याह । इति
विरुद्धमिति ॥ अस्यां श्रुतौ सतः सकाशादेव प्राचक्ष्येन तेजः सृष्टव-

उ० तनेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपो-
ऽसृजत ॥

भा० ननु तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इति श्रुत्य-
न्तरः । आकाशादायुस्तत्तृतीयं तेजः श्रुतमिह कथं प्राथ-
म्येन तस्मादेव तेजः सृज्यते तत एव चाकाशमिति विरुद्धं ॥

नैष दोषः । आकाशवायुसर्गानन्तरं तत्सत्तेजोऽसृजतेति
कल्पनोपपत्तेः । अथ वाऽविवक्षित इह सृष्टिक्रमः सत्का-
र्यमिदं सर्वमतः सदेकमेवाद्द्वितीयमित्येतद्विवक्षितं ।
मृदादिदृष्टान्तात् । अथ वा त्रिविस्करणस्य विवक्षित-
त्वात् । तेजोबन्धानामेव सृष्टिमाचष्टे । तेज इति प्रसिद्धं

आ० मानुष्यते श्रुत्यन्तरे तु तस्मादेव सतः सत्काशादाकाशं प्राथम्येन
सृष्टमित्युपदिष्टं तथा च कथमिदं मिथो विरुद्धं सिध्यतीत्यर्थः ॥

तैत्तिरीयश्रुत्यनुसारेण छान्दोग्यश्रुतेर्याख्यानसम्भवात् विरो-
धोऽस्तीति परिहरति । नैष दोष इति ॥ सृष्टिक्रमस्य विवक्षित-
त्वमङ्गीकृत्योक्तं तदेव नास्त्यद्वितीयत्वं तु सतो विवक्षितमिति
पदान्तरमाश्रित्याह । अथ वेति ॥ तत्र गमकं दर्शयति । मृदा-
दीति ॥ मृदादिकार्यं घटादि तद्घतिरेकेण नास्ति मृदाद्येव तु
सत्यमिति दृष्टान्तोपादानाद्ब्रह्मणः सतस्तेजोबन्नादिकार्यं तदति-
रेकेण नास्ति सन्मानमेव सत्यमिति दार्ढान्तिकेऽपि विवक्षितं
प्रतिभातीत्यर्थः ॥ तत्तेजोऽसृजतेत्यादिश्रुतेस्तात्पर्यान्तरमाह ।
अथवा त्रिविस्करणस्येति ॥ तासां त्रिवितं त्रिवितमेकैकां
करवायीत्यादौ त्रिविस्करणस्येष्टत्वात्तयायामेव भूतानामिह
सृष्टिरुच्यते । न चैवं पञ्चीकरणमविवक्षितमिति वाच्यं भूतत्रय-
सृष्टिश्रुतेः श्रुत्यन्तरसिद्धाकाशादिसृष्टेरुपलक्षणवत् त्रिविस्कर-
णश्रुत्या पञ्चीकरणोपलक्षणं तथाच श्रुत्यन्तरसिद्धयोराकाश-

उ० तस्माद्यत्र क्व च शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस
एव तदध्यापो जायन्ते ॥ ३ ॥ ता आप ऐक्षन् बह्वुः
स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन् तस्माद्यत्र

भा० लोके दग्धृपक्वप्रकाशकं रोहितश्चेति तत्स्रष्टं तेज ऐक्षत ।
तेजोरूपसंस्थितं सदैवतेत्यर्थः । बह्वुः स्यां प्रजायेचेति
पूर्ववत्तदपोऽसृजत । आपो द्रवाः स्निग्धाः स्यन्दिन्यः
शुक्लाश्चेति प्रसिद्धं लोके ॥

यस्मात्तेजसः कार्यभूता आपस्तस्माद्यत्र क्व च देशे काले
वा शोचति घनप्यते स्वेदते प्रसिद्धते वा पुरुषस्तेजस
एव तदापोऽधिजायन्ते । ता आप ऐक्षन्तेति पूर्ववदेव वाका-
रसंस्थितं सदैवतेत्यर्थः । बह्वुः प्रभूताः स्याम भवेम प्रजा-
येम श्रुत्पद्येमहीति । ता अन्नमसृजन् पृथिवीलक्षणं । पार्थिवं
ह्यन्नं यस्मादपकार्यमन्नं । तस्माद्यत्र क्व च वर्षति देशे
तन्तत्रैव भूयिष्ठं बह्वतरमन्नं भवति । अतोऽह्य एव तदस्मा-
द्यमधिजायत इति । ता अन्नमसृजन्तेति पृथिव्युक्ता पूर्वमिह

आ० वाय्वोस्तेजःप्रभृतिव्यक्तभावमभिप्रेत्य बह्वृपायेन सर्वस्य मन्वा
अन्नं मन्वायमिति मन्वाया अतिस्त्रिविन्वार्यमेवाचक्षात्वा तद-
नुरोधेन अयावामेव हृदिमाहेत्यर्थः । तेजसोऽचेतनस्य बह्वमी-
च्छित्तत्वमिच्छाब्रह्म वाक्कार्यमाह । तेजोरूपेति ।

अपां तेजःकार्यत्वे जीकानुभवमनुकूलयति । यस्मादिति ।
पृथिव्यामन्नशब्दप्रयोगे हेतुमाह । पार्थिवं हीति । अपां कार्यम-
न्नमिच्छन्नापि चोक्तप्रसिद्धं दर्शयति । यस्मादिति । ता अन्नमसृ-
जन्तेत्यत्राहोऽन्नशब्दविपरिहृता । हृदानोऽपि ताभ्यस्तद्वृद्धिपरि-
हृते । तथाच पौनःपुन्यमिच्छाब्रह्मकार्यविशेषं दर्शयति । अन्नमिति ।

उ० क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमनुं भवत्यद्वा एव
तदध्यन्नाद्यं जायते ॥ ४ ॥ २ ॥

भा० दृष्टान्तेऽत्र च तदद्यच्चेति विशेषणाद्गीहियवाद्या उच्यन्ते
ऽत्र च गुरु स्थिर च धारणं कृष्ण च रूपतः प्रसिद्धं । ननु
तेजःप्रभृतिष्वीक्षणं न गम्यते हिंसादिप्रतिषेधाभावात्ता-
सादिकार्यानुसम्भाच्च तत्र कथं तत्तेज ऐक्षतेत्यादि । नैष
दोषः । ईक्षितकारणपरिणामत्वात्तेजःप्रभृतीनां सत एव-
क्षितुर्नियतक्रमविशिष्टकार्यात्पादकत्वाच्च तेजःप्रभृतीञ्चत
इवेक्षित इत्युच्यते भूतं ॥

ननु सतोऽप्युपचरितमेवेक्षित्वं । न सदीक्षणस्य केवल-
शब्दगम्यत्वाच्च शक्यमुपचरितं कल्पयितुं । तेजःप्रभृतीनां
त्वगुमीयते मुख्य ईक्षणाभाव इति युक्तमुपचरितं कल्पयितुं ।
ननु सतोऽपि मृदत्कारणत्वाद्चेतनत्वं शक्यमनुमातुं ।

भा० तत्तेज ऐक्षतेत्यादौ यथास्मृतमर्थं गृहीत्वा चोदयति । नन्विति ।
प्राक्त्रिषु हिंसाप्रतिषेधवदन्यद्विधानाच्च तेजःप्रभृतिषु तद-
भावात्तेष्वीक्षणकार्यदृष्टिः तदेतेषु तद्दृश्यभावाच्च नैतेष्वीक्षणं
प्राप्ताविति । तथा च प्रकृतं वाक्यं प्रमत्तगीतमित्यर्थः । तेषां
गौडनीक्षितत्वमुपेत्य परिहरति । नैष दोष इति ।

संतोऽपि गौडनीक्षणमुपचारप्राये पाठादिति शङ्कते ।
नन्विति । सन्निधेः शब्दस्य वकीयत्वमुपेत्य परिहरति । न
सदीक्षणस्येति । मुख्यं तेजःप्रभृतिष्वपि शब्दगम्यत्वमीक्षणस्येति
चेन्नेत्याह । तेजःप्रभृतीनान्विति । विमतमीक्षित न भव-
त्क्षेत्रज्ञत्वात्कुम्भवदित्यनुमानात्तेजोमुख्ये अजतीक्षणसम्भवात्तत्र
भूतं तदौपचारिकमुचितमित्यर्थः । साहोऽनुमानावदुम्भेन

भा० अतः प्रधानस्यैवाचेतनस्य सतचेतनार्थत्वाच्चिदतकाल-
क्रमविशिष्टकार्योत्पादकत्वाच्चेतन इवैवत इति ब्रह्मम-
नुमातुमुपचरितमेवेक्षणं । दृष्टस्य लोकेऽचेतने चेतनवदु-
पचारः । यथा कूलं पिपतिवतीति । तदसतोऽपि स्यात् । न
तत्सद्व्यं । स आत्मोति तस्मिन्नात्मोपदेष्टात् । आत्मोपदेशोऽप्यु-
पचरित इति चेत् । यथा ममात्मा भद्रसेन इति सर्वार्थ-
कारिण्यनात्मन्यात्मोपचारं तद्वत् । न सदस्मीति सत्यत्या-
भिसन्धस्य तस्य तावदेव चिरमिति मोक्षोपदेष्टात् ॥

मोक्षोऽप्युपचार इति चेत् । प्रधानात्माभिसन्धस्य मोक्ष-
सामीप्यं वर्त्तत इति मोक्षोपदेशोऽप्युपचरित एव । यथा
लोके ग्रामं गन्तुं प्रस्थितः प्राप्तवानहं ग्राममिति ब्रूयाददू-
रापेक्षया तद्वत् । नद्येन विज्ञानेनाविज्ञातं विज्ञातं भव-

आ० ब्रह्मते । नन्विति । अचेतनस्य कथमोक्षमित्याशङ्क्याह । अत
इति । अनुमातुं कल्पयितुमिति यावत् । कथमचेतने चेतनव-
दुपचारस्तथाह । दृष्टश्चेति । आत्मशब्दावच्छब्देन परिहरति ।
नेत्यादिना । आत्मोपदेशोऽपि प्रधाने गौबो भविष्यतीति
ब्रह्मते । आत्मोपदेशोऽपीति । तामेव ब्रह्मं दृष्टान्तद्वारा विद-
बोति । यथेति । इदं परिहरन्नस्मिन्नात्मोपदेशे गौबो न
भवति तन्निरुक्तस्य मोक्षोपदेशादित्युत्तरमाह । नेत्यादिना ।

मोक्षोपदेशोऽप्युपचरितो भविष्यतीति ब्रह्मते । सोऽपीति ।
ब्रह्ममेव विदबोति । प्रधानात्मेति । एकविज्ञानेन सर्ववि-
ज्ञानोपदेशमभिन्न परिहरति । न येनेति । उक्तमेव विद-
बोति । सत्त्वेषस्त्रिति । सतोऽन्वस्य ज्ञातव्यस्याप्रामाणिक-
त्वाच्च सतो ज्ञाने सर्वज्ञानोपदेशो बुद्धिमानित्याह । न चेति ।
सत्यमि हि प्रधानज्ञाने तद्विचारस्य तदभिन्नस्य ज्ञानं तस्य
च पुरुषार्थत्वात्तज्ज्ञाने पुरुषात्मानमपि ज्ञानमुपचर्यते । तस्मादेक-

३०. तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव वीजानि भव-
न्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति ॥ १ ॥

भा० तीत्युपक्रमात् । सत्येकस्मिन्विज्ञाने सर्व्वं विज्ञानं भवति तद-
नन्यत्वाच्च सर्व्वस्याद्वितीयवचनाच्च । न चान्यद्विज्ञानव्यभव-
श्चिष्टं आवितं श्रुत्या ऽनुमेयं वास्तिङ्गतोऽस्ति येन मोक्षोपदेश
उपचरितः स्यात् । सर्व्वस्य च प्रपाठकस्योपचरितत्वपरि-
कल्पनायां वृथा श्रमः परिकल्पयितुः स्यात् पुरुषार्थसा-
धनविज्ञानस्य तर्कैर्वाधिगतत्वान्तस्य । तस्माद्देदप्रामा-
ण्याच्च युक्तः श्रुतार्थपरित्यागः । अतश्चेतनावत्कारणं जगत
इति सिद्धं ॥ २ ॥

तेषां जीवाविष्टानां खल्वेषां पक्ष्यादीनां भूतानामे-
षामिति प्रत्यचनिर्देशाच्चतु तेजःप्रभृतीनां तेषां चिष्ट-

ष्या० विज्ञानेन सर्व्वविज्ञानोपदेशात्त मोक्षोपदेशमुख्यत्वसिद्धिरि-
त्याशङ्क्याह । सर्व्वस्य चेति ॥ कथमुपनिषदारम्भो वक्ष्येत्पुत्र्यते ।
युमर्थासाधनज्ञानार्थत्वादित्याशङ्क्याह । पुरुषार्थेति ॥ तस्यानु-
मानवादिनः साङ्ख्यस्य मते मुक्तिहेतोर्ज्ञानस्य जडाजडयोर्देव्या-
नुपपत्तिरित्यादिना सर्व्वैव सिद्धत्वादुपनिषदारम्भो सर्व्वो वे-
त्तव्यः । श्रुतेर्मुक्त्यार्थत्वे बाधकाभावात्तत्परित्यागायोगादीन्ना-
धिकरत्वाभ्यायेन प्रधानवादासिद्धिरिति परमतनिरसनमुपसं-
हरति । तस्मादिति ॥ प्रधानवादाभावे परिश्रैवापातं समतं
निगमनवति । अत इति ॥ २ ॥

महाभूतानामचेतनानां ब्रह्मकार्थतोक्ता सत्यति जीवा-
विष्टानां भौतिकानामपि परम्परया ब्रह्मकार्थत्वेति वक्तुं
वाच्यमुपवदति । तेषामिति । पूर्व्वोप्याये तेषां गत्यागती दर्शिते
इतीयच्च व्यानमुक्तं तानि तच्छब्देन पराव्यवहन्ती । तेषां प्रसि-

भा० त्करणस्य वक्ष्यमाणत्वादिति चित्करणे प्रत्यक्षनिर्द्धानु-
पपत्तिः । देवताशब्दप्रयोगाच्च तेजःप्रभृतिषु इमास्त्रिसो-
देवता इति । तस्मात्तेषां खल्वेषां भूतानां पशुपक्षिणा-
वरादीनां शीघ्रेण नातिरिक्तानि बीजानि कारणानि
भवन्ति । कानि तानीत्युच्यन्ते । आण्डजमण्डाज्जातं अण्ड-
जमेवाण्डजं पक्ष्यादि । पक्षिसर्पादिभ्यो हि पक्षिसर्पा-
दयो जायमाना वृक्षमे । तेन पक्षी पक्षिणां बीजं । सर्पः
सर्पाणां बीजं । तथाऽन्यदप्यण्डाज्जातं तज्जातीयानां बीज-
मित्यर्थः ॥

नन्यण्डाज्जातमण्डजमुच्यते ऽतोऽण्डमेव बीजमिति युक्तं
कथमण्डजं बीजमुच्यते । सत्यमेवं स्याद्यदि त्वदिच्छातस्मा
श्रुतिः स्यात्सतस्मा श्रुतिर्यत आहाण्डजाद्येव बीजं नाण्डा-

भा० इत्यद्योतनार्थं खल्वित्युक्तं । भूतानां शीघ्रेण बीजानि भवन्ती-
त्युक्तञ्च सम्बन्धः । भूतशब्दस्य तेजःप्रभृतिषु रूढत्वात्तेषामिह
ग्रहणं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । येषामिति ॥ भूतानां प्रत्य-
क्षत्वमेवामिति निर्द्दिश्यते । सम्भवति च पक्ष्यादीनां प्रत्यक्षतेति ।
ताद्येवाच भूतानि विवक्षितानि न तु तेजःप्रभृतीनि । तेषां
प्रत्यक्षत्वायोगादित्यर्थः । तेजःप्रभृतीनां प्रत्यक्षत्वायोगादेवा-
मिति निर्द्धानुपपत्तिं समर्थयति । तेषामिति । तेषां प्रत्य-
क्षतया निर्द्देशासम्भवे हेत्वन्तरमाह । देवताशब्देति ॥ देव-
तानां परोक्षत्वप्रसिद्धेरेतेषु च देवताप्रयोगात्त्रैतेषां प्रत्यक्षत्वा-
यपत्तिरित्यर्थः । तस्मान्महाभूतानामत्र भूतशब्देनोपादाना-
योगादित्यर्थः । अण्डजं पक्ष्यादीन्तेतन्मन्त्रोपपादयति । पक्षि-
सर्पादिभ्यो षीति । अन्वदपीति शेषायुच्यते ।

अण्डाज्जातमिति श्रुत्यनुसारेणाण्डमेव बीजं न तण्डजमिति
ब्रह्मते । नत्विति । पौदघेवी श्रुत्यतिः श्रुत्या वाच्येति परिह-

उ० सेयं देवतेक्षत हस्ताहमिमास्तित्तो देवता

भा० दीति । दृश्यते चाख्यजाद्यभावे तज्जातीयसन्नात्यभावे
नाख्यजाद्यभावे । अतोऽख्यजादीन्येव वीजान्यख्यजादीनां ।
तथा जीवाज्जातं जीवजं जरायुजमित्येतत्पुरुषपञ्चादि ।
उद्भिक्कं उद्भिक्कस्यावरं ततो जातमुद्भिक्कं धाना वोद्भिक्क-
तो जायत इत्युद्भिक्कं स्यावरवीजं स्यावराणां वीजमित्यर्थः ।
खेदजसंश्लोकजघोराण्यख्यजाद्युद्भिक्कयोरेव यथा सन्नवमन्-
भावः । एवं स्रवधारणं त्रीण्येव वीजानीत्युपपन्नं भवति ॥

सेयं प्रकृता मदाख्या तेजोवन्नयोनिर्देवतोक्ता ईक्षते-
क्षितवती यथा पूर्व्वं बज्ज स्यामिति । तदेव बज्जभवनं

भा० रति । सत्वमित्यादिना ॥ न केवलं श्रुतेरेषा श्ववस्था किन्तूप-
पत्तेष्वपि । दृश्यते चेति । सत्त्वैकख्यजादे तज्जातीयमख्यजादि
सन्नात्या जायते । तदभावे तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामख्य-
जाद्येवाख्याजादिकारणं । यद्यप्यख्यजाद्यभावेनाख्यादि जायते तथा-
प्यख्यजाद्यभावेऽख्यजाद्यभावेऽपि तद्भवतीति नान्वयः । तस्मादख्य-
जादीनामख्यजान्येव वीजानि नाख्यादोनीत्यर्थः । धानाशब्दे
वीजविषयः ॥ ननु खेदजं संश्लोकजमिति वीजइवमवशिष्यते
तत्त्वमिति न श्रुत्याद्यते तत्रापि । खेदजेति ॥ खेदमुद्भिक्कं जाय-
मानं दंष्ट्रमश्लकादि तदुद्भिक्कजेऽन्तर्भवति । संश्लोकादौष्ण्याज्जाव-
मानं यूकादि तदख्यजेऽन्तर्भवति । यथा खेदजं यूकादि तदख्यजे
ऽन्तर्भूतं संश्लोकादौष्ण्याज्जुमिमुद्भिक्कं जातं मश्लकादि तस्योद्भिक्कजे
ऽन्तर्भावः । तथा च न तयोरेकं पृथगश्रुत्यादनापेक्षित्यर्थः । खेद-
जादेरेख्यजादावन्तर्भावस्य प्रापकमाह । इवमिति ॥

जीवाविद्वानां भूतानां सत्त्वार्त्वं प्रकृतवप्रामाण्यादुक्तं ।
इदानीं जीवानां विद्विक्कपत्वेन त्रस्यकार्त्वेऽपि न सत्त्वपेक्ष
तत्त्वार्त्वं त्रस्यैवोपाधिप्रसिद्धं । जीवस्यवचारास्यदमित्त्वज्ञीका-

उ० अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकर-
वाणीति ॥ २ ॥

भा० प्रयोजनं नाद्यापि निर्वृत्तमित्यत ईर्ष्या पुनः कृतवती
वज्रभवनमेव प्रयोजनमुररीकृत्य। कथं ह्यनेदानीमहमिमा
द्यथोक्तास्तेजसाद्यास्त्रिस्तो देवता अनेन जीवेनेति स्व-
द्विस्त्रं पूर्वसृष्ट्यनुभूतं प्राणधारणमात्मानमेव स्मरन्त्याहा-
नेन जीवेनात्मनेति। प्राणधारणकर्त्तात्मनेति वचनात्।
स्नातन्मनोऽथ्यतिरिक्तेन चैतन्यस्वरूपतया अविशिष्टेनेत्ये-
तद्वर्त्तयति ॥

अनुप्रविश्य तेजोवज्रभूतमाचासंसर्गेण स्वविशेष विज्ञाना
यती नाम च रूपञ्च नामरूपे व्याकरवाणि विस्मृ-
माकरवाणि असौ नामाद्यमिदंरूपमिति व्याकुर्व्यामी-
त्यर्थः। ननु न युक्तमिदमसंसारिण्याः सर्वज्ञाया देवताया

आ० दात्। तथा च ब्रह्मवि विज्ञाते जीवविज्ञानं सेत्स्यति। जीवानाञ्च
भोगायतनानि भौतिकानि कार्याणि। तेषां नामरूपञ्च निर्माजं
ब्रह्ममित्यभिप्रेत्योक्तप्रत्ययमादाय व्याकरोति। सेयमित्यादिना।
वर्था वैज्ज स्यामिति पूर्वमीक्षितवती तथा किमिति पुनरेक्षत
प्रयोजनाभावादित्याशङ्क्याह। तदेवेति। इदानीं महाभूतस-
ष्टेरनकारमिति यावत्। ब्रह्मज्ञो मायोपाधिब्रह्म कारकत्वा-
न्मायोपाधिब्रह्मात्युर्ज्वलवनुभूतत्वं तत्संस्कारस्य बुद्धिस्थानं
स्मरन्ब्रह्मेत्यादि न विवक्ष्यमिति प्रकृत्यं। आत्मनेति विशेषवक्ष्य
तात्पर्यमाह। प्रायेति।

निर्विकल्पविभाषक्या देवता मायावशात्प्रभूतानि कर्तु-
तेषु यदा प्रविष्टा तदारब्धेषु स्वप्रविराटप्रवृत्तिषु समदिव्यव्या-
त्मस्य देवेषु प्रविश्य तत्तद्देहाभिमानवती देवत्वादिनासा रूपेण

भा० बुद्धिपूर्वकमनेकव्रतसहस्रानर्थाश्रयं देहमनुप्रविश्य दुःख-
मनुभविव्यामीति सङ्कल्पनं । अनुप्रवेशश्च स्वातन्त्र्येति ।
सत्यमेवं न युक्तं स्याद्यदि स्नेहेवाविद्यतेन रूपेणानुप्रवि-
शेयं दुःखमनुभवेद्यमिति च सङ्कल्पितवती नत्वेवं । कथं
तर्ह्यनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति वचनात् । जीवो हि
नामदेवताया आभासमात्रं ॥

बुद्ध्यादिभूतमात्रासंसर्गजनित आदर्श इव प्रविष्टः
पुरुषप्रतिबिम्बो जलादिष्विव च सूर्यादीनां । अचिन्त्यान-
न्तर्गतमित्या देवताया बुद्ध्यादिसम्बन्धः । चैतन्यावभासो
देवतास्वरूपविवेकायहणनिमित्तः । सुखी दुःखी मूढ

षा० च श्रौत्यादिना संयोग्य पियुषं व्याकरोतीत्याह । अनुप्रविश्येति ॥
देवतायाः सर्वज्ञत्वादसंसारित्वात्स्वातन्त्र्याच्च संकल्पप्रवेशावयु-
क्ताविति शङ्कते । नन्विति ॥ किं साक्षादनुप्रवेशादि विबध्यते
किंवा जीवद्वारापीति विवक्ष्याद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥
साक्षादनुप्रवेशादि नास्ति चेत्तर्हि कथं तदित्याकाङ्क्षापूर्वकं
चित्तीर्य दूषयति । कथमिति । देवताया जीवद्वारेणानुप्रवेशाद्य
विवक्ष्यमिति शेषः । अविरोधमेव साधयितुं जीवस्वरूपमाह ।
जीवो हीति । चाभिमुख्येनाहमित्यापरोक्षेयाभासत इत्या-
भासः । अतोऽपरोक्षचित्तविविक्तसम्भाषं जीवो नामेत्यर्थः ॥

तस्य स्वरूपेणानादित्वेऽपि विविष्टरूपेण सादित्वं दर्शयति ।
बुद्ध्यादीति ॥ बुद्ध्यादिभिः भूतमात्रादिभिश्चिदात्मनः संसर्ग-
स्नेह अवितरुक्तमेति यावत् । वनु चिदात्मा मूढस्त्रोऽसङ्गो-
ऽद्वितीयशेषेति च कथं बुद्ध्यादिभिर्भूतमात्रादिभिश्च संकल्पते
तत्राह । अचिन्त्येति । सत्त्वादिप्रकारैर्दृश्यव्यक्तानीयाऽनादि-
रनिन्दाया सत्यमज्ञानमन्तरेण वाङ्मूल्या इच्छावमाना वा
नाकाङ्क्षित्वा विषयत्वेनात्मवत्त्वेन च परा देवता वर्तिष्यते ।
तद्वत्त्वमवितरुक्तमात्रादिबुद्ध्यादिभिरात्मनः सम्बन्धः तिथ-

भा० इत्याद्यनेकविकल्पप्रत्ययहेतुः । ह्यायामात्रेण जीवरूपे-
णानुप्रविष्टत्वात् देवता न दैहिकैः स्वतः सुखदुःखादिभिः
सम्बध्यते । यथा पुरुषादित्यादय आदर्शोदकादिषु
ह्यायामात्रेणानुप्रविष्टा आदर्शोदकादिदोषैर्न सम्बध्यन्ते
तद्वद्देवतापि ॥

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्वाङ्म-
दोषैरेकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन
वाङ्मन्त्राकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इति हि काठके । ध्याय-
तीव स्नेहायतीवेति च वाजसनेयके । ननु वाचारम्भणमा-
त्रश्चेज्जीवो मृषैव प्राप्तः तथा परलोकेहलोकादि च कथं
तस्य । नैष दोषः । सदात्मना सत्यत्वाभ्युपगमात् । सर्व्यञ्च

भा० तोत्पर्यः ॥ बुद्ध्यादिसम्बन्धफलमाह । चैतन्येति ॥ तदाभासो जीव-
शब्दवाच्यः सिध्यतीति शेषः ॥ बुद्ध्यादिभिरात्मनः सम्बन्धे
मायाशक्तिरूपादानमित्यक्तं तत्रैव निमित्तकारणमाह । देव-
तेति ॥ आवरणविक्षेपशक्तिसम्पन्ना हि मायाशक्तिस्ततोऽविद्योत्थ-
देशकालाद्यनवच्छिन्नदेवतास्वरूपोऽहमित्येव शेषाद्यहणमावरणं
निमित्तं कृत्वा बुद्ध्याद्यधासः सिध्यतीत्यर्थः ॥ बुद्ध्याद्यधासस्य
कार्यान्तरं दर्शयति । सुखीति ॥ परैव तर्हि देवता संसारिणी
स्यादिति चेत्सत्त्वं । अज्ञानद्वारा बुद्ध्यादिसम्बन्धमनुभूय जीवत्वं
प्राप्य सैव संसरतीत्याह । ह्यायामात्रेणेति ॥ परस्या देवतायाः
स्वतः संसाराभावं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यद्येत्यादिना ।

तस्याः स्वतो दुःखाद्यसम्बन्धे श्रुतिं प्रमाणयति । सूर्य इति ॥
उपाधिद्वारा तस्याः संसारित्वे च श्रुतिरक्तोत्याह । ध्यायतीति ॥
प्रतिबन्धे ह्यायशब्दप्रयोगान्निश्चाल्यत्वमिष्टमिति मन्वानः शङ्कते ।
नन्विति ॥ तन्मृषाल्त्वमिष्टमेवेत्याशङ्क्याह । तर्धेति ॥ जीवस्य
मृषाल्त्वे स्त्रीकृते सति तस्येह लोकपरलोकौ तद्वेतुर्माद्यतद्वेतुर्धेति
सर्व्यं मृषा स्यादित्यर्थः । विशिष्टरूपेण मिथ्यात्वेऽपि स्वरूपेण

उ० तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकेकां करवाणीति सेयं

भा० नामरूपादि सदात्मनैव सत्यं विकारजातं स्वतस्स्वनृतमेव॥

वाचारक्षणं विकारो नामधेयमित्युक्त्वात् । तथा जीवोऽपीति । यच्चानुरूपो हि बलिरिति न्यायप्रसिद्धिः ॥

अतः शब्दात्मना सर्वव्यवहाराणां सर्वविकाराणाञ्च सत्यत्वं सतोऽन्यत्वे चानृतत्वमिति न कश्चिद्दोषस्तार्किकैरिद्वानुवक्तुं शक्यः । यथेतरेतरविरुद्धद्वैतवादाः स्वमुद्धिविकल्पनामात्रा अतत्त्वनिष्ठा इति शक्यं वक्तुं । सैवं तिस्रो देवता अनुप्रविश्य स्वात्मावस्थे वीजभूतेऽव्याकृते नामरूपे व्याकरवाणीतीक्ष्णत्वा तासाञ्च तिमृणां देवतानामेकैकां त्रिवृतं त्रिवृतं करवाणि एकैकस्याः त्रिविकरणे एकै-

का० सत्यत्वाच्चीवस्य ब्रह्मास्मीतिज्ञानान्मुक्तिः सम्भवतीति समाप्तोत्तं । नैव दोष इति ॥ यत्तु परलोकोद्देशोक्तादि मृषा स्यादिति तथाह । सर्वंवेति ॥ कथं तर्हि तस्य मिथ्यात्वोक्तिरित्याशङ्क्याह । स्वत इति ॥ यथा प्रपञ्चो ब्रह्मात्मना सत्योऽपि स्वरूपेण मिथ्यत्वज्ञं तथा जीवशब्दवाच्योऽपि ब्रह्मात्मना सत्यस्वरूपेण मिथ्येति स्वीकर्तव्यमित्याह । तथेति ॥ अथ भोक्ता स्वरूपेणापि सत्योऽस्तु भोग्यप्रपञ्चस्यैव मिथ्यात्वमिथ्यतामित्याशङ्क्याह । यच्चानुरूपो ज्ञातिः । कौत्सिन्यायानुसारेण भोग्यप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे भोक्तरपि विभक्तस्वरूपेण तत्रसिद्धिरतो जीवशब्दवाच्यस्य मिथ्यात्वेऽपि तद्व्यस्य सम्प्राप्तसत्यत्वमिति थवस्योत्तरार्थः ॥

यच्च तार्किकैरुच्यते प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं सौमत्तमतामुक्तिः । सत्यत्वे चाद्वैतस्याहतिरिति तदप्युक्त्यावेन निरस्तमित्याह । अत इति ॥ अद्वैतवादे दोषाभावं वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति ॥ व्याकरवाणीत्वेतदन्तं वाक्यं व्याख्याय तदनुद्य तासामित्यादि व्याचष्टे । सैवमित्यादिना । व्याकरवाणीत्वेत्येति सम्बन्धः । कथं

उ० देवतेमास्तिस्त्रो देवता अनेनेव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् ॥ ३ ॥ तासां

भा० कस्याः प्राधान्यं द्वयोर्द्वयोर्गुणभावोऽन्यथा हि रज्जा इवेकमेव त्रिविकरणं स्यात् । न तु तिसृणां पृथक् त्रिविकरणमिति । एवं हि तेजोबलानां पृथङ्गामप्रत्ययलाभः स्यात्तेज इदमिमा आपोऽन्नमिदमिति च । प्रथङ्गामप्रत्ययलाभे देवतानां सम्यग्व्यवहारस्य प्रसिद्धिः प्रयोजनं स्यात् ।

एवमीच्छित्वा सेयं देवतेमास्तिस्त्रो देवता अनेनैव सद्योक्तेनैव जीवेन सूर्यबिम्बवदन्तः प्रविश्य वैराजं पिण्डं प्रथमं देवतादीनां च पिण्डाननुप्रविश्य यथा सङ्कल्पमेव नामरूपे व्याकरोदसौनामायमिदंरूप इति तासाञ्च देवतानां गुणप्रधानभावेन चिद्वृतं चिद्वृतमेकैकामकरोत्कृतवती देवता । तिष्ठतु तावद्देवतादिपिण्डानां नामरूपाभ्यां व्याकृतानां तेजोबलमयत्वेन चिदात्मं यथा तु

भा० पुनरिदं त्रिविकरणमित्याशङ्क्य प्रथममेकैकां देवतां द्विधा द्विधा विभज्य पुनरेकैकं भागं द्विधा द्विधा कृत्वा तदितरभागयोर्निःक्षिप्य त्रिविकरणं विवक्षितमित्याह । एकैकस्या इति । मुख्यप्रधानभावानङ्गीकारे समानपरिमाणस्य त्रयनिर्मितस्य त्रिविकरणमेकमेव स्यादित्याह । अन्यथेति । एवकारार्थं दर्शयति । न त्विति । मुख्यप्रधानभावेन त्रिविकरणमपसंज्ञत्तुमिति शब्दः । इतश्च मुख्यप्रधानभावेन त्रिविकरणमेकमित्याह । एवं हीति । पृथङ्गामप्रत्ययलाभेनापि किं स्यादित्याशङ्क्याह । एयमिति ।

सेयमित्यादि व्याचष्टे । एवमित्यादिना । सङ्क्षेपेण चिद्विकारस्य प्रतिष्ठाः योदाहरणतः स्युटीकर्तुमारभमावा एहे चिद्विकारस्य-

उ० त्रिवितं त्रिवितमेकैकामकरोद्यथा नु खलु सोम्ये-
मास्तित्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे
विजानीहीति ॥ ४ ॥ ३ ॥

यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं
तद्रूपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वं वाचा-

भा० खलु वह्निरिमाः पिण्डेभ्यस्त्रिसो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका
भवति तन्मे मम निगदतो विजानीहि विस्यष्टमवधार-
योदाहरणतः ॥ ३ ॥ यत्तद्देवतानां त्रिवृत्करणमुक्तं
तस्यैवोदाहरणमुच्यते । उदाहरणं नामैकदेशप्रसिद्ध्याशेष-
प्रसिद्ध्यर्थमुदाह्रियत इति ॥

तदेतदाह यदग्नेः त्रिवृत्कृतस्य रोहितं रूपं प्रसिद्धं
लोके तदत्रिवृत्कृतस्य तेजसो रूपमिति विद्धि । तथा च
यच्छुक्लं रूपमग्नेरेव तद्रूपमत्रिवृत्कृतानां यत्कृष्णं तस्यै-
वाग्ने रूपं तदन्नस्य पृथिव्या अत्रिवृत्कृताया इति विद्धि ।
तत्रैवं सति रूपत्रयव्यतिरेकेणाग्निरिति यन्मन्यसे त्वं
तस्याग्नेरग्नित्वमिदानीमपागादपगतं । प्रायूपत्रयविवेक-

भा० स्याद्ये स्फुटीकर्तव्यत्वाद्देहातिरिक्तेषु प्रथमं तदुदाहरणमुपक्रमते ।
तिष्ठतु तावदिति ॥ ३ ॥ कथमुदाहरणतोऽवधारणमित्याशङ्क्या-
नन्तरवाक्यमवतारयति । यत्तदिति ॥ उदाहरणशब्दं व्युत्पाद-
यति । उदाहरणं नामेति ॥

तत्रैव अतिमवतार्य व्याचष्टे । तदेतदित्यादिना । अत्रिवृ-
त्कृतानां रूपमिति विद्धीति सम्बन्धः । तत्राग्नौ रूपत्रये पूर्वोक्ता-
दीनां पृथक्कृते सतीति यावत् । इदानीं विवेकदशायामिति र्थः ।

उ० रम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥ १ ॥ यदादित्यस्य रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदनुस्यापागादादित्यादित्यस्यादित्यत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेय त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥ २ ॥ यच्चन्द्रमसो

भा० विज्ञानाद्याग्निबुद्धिरासीत्तेजसाग्निबुद्धिरपगताग्निशब्देत्यर्थः । यथा दृश्यमानरक्तोपधानसंयुक्तः स्फटिको गृह्यमाणः पद्मरागोऽयमितिशब्दबुद्ध्याः प्रयोजको भवति प्रागुपधानस्फटिकयोर्विवेकविज्ञानात्तद्विवेकविज्ञाने तु पद्मरागशब्दबुद्धी निवर्त्तते तद्विवेकविज्ञातुस्तद्वत् । ननु किमत्र बुद्धिशब्दकल्पनया क्रियते प्रागुपत्रयविवेककरणादग्निरेवासीत्तदग्नेरग्नित्वं रोहितादिरूपविवेककरणादपागादिति युक्तं । यथा तन्वपकर्षणे पटाभावः । नैवं बुद्धिशब्दमात्रमेव ह्यग्निर्यत आह वाचारम्भणमग्निर्नाम विकारो नामधेयं नाममात्रमित्यर्थोऽतोऽग्निबुद्धिरपि सृष्टैव । तर्हि किं तत्र सत्यं त्रीणि रूपाणीत्येव

भा० अक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्यमाह । प्रागिति ॥ रूपत्रयविवेकान्नागवस्थायामग्निशब्दबुद्धिस्तद्विवेकाद्भेदं तस्मिन्निश्चितं तस्यैव दृष्टान्तो न समर्थयते । यद्येत्वादिना ॥ अग्निविषयं अतं हित्वाधिककल्पनायां नास्ति निबन्धनमिति शङ्कते । नन्विति ॥ रोहितादिरूपत्रयं विवेके सत्यमेवमित्यस्यपगच्छतीत्यत्र दृष्टान्तमाह । यथेति ॥ शब्दबुद्धिप्रसंगेऽपि न अतत्वागोऽस्तीति परिहरति । नैवमिति ॥ तत्र प्रमादत्वेनानन्तरवाक्यमादाय व्याचष्टे । यत इति ॥

उ० रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं
तदन्नस्यापागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वं वाचारम्भणं विकारो
नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥ ३ ॥ यद्विद्युतो
रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं
तदन्नस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं वाचारम्भणं वि-
कारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥ ४ ॥

भा० सत्यं नाणमात्रमपि रूपत्रयव्यतिरेकेण सत्यमस्तीत्यवधा-
रणार्थः । तथा यदादित्यस्य यच्चन्द्रममो यद्विद्युत इत्या-
दि समानं । ननु यथा नु खलु मोस्येमासिखो देवता-
स्त्रिवृत्तिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीत्युक्त्वा तेजस
एव चतुर्भिरणुदाहरणैरग्न्यादिभिस्त्रिवृत्करणं दर्शितं
नाबन्नायोरुदाहरणं दर्शितं त्रिवृत्करणे ॥

नैष दोषः । अबन्नाविषयाण्युदाहरणान्वेवमेव च
द्रष्टव्यानीति मन्मते श्रुतिः । तेजस उदाहरणमुपलक्षणार्थं ।
रूपवन्नात्स्पष्टार्थत्वापपत्तेश्च । गन्धरमयोरनुदाहरणं

आ० अग्रनाममात्रमतःशब्दार्थः ॥ प्रक्रमपर्यालोचनायामुदाहरण्ये
न्यूनत्वमस्तीति शङ्कते । नन्विति ॥

यद्वापीकृपादे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां
यत्कृष्णं तदन्नस्य यच्च त्रीह्रियवादे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं
यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्युदाहरणसम्भवान्न न्यूनतेति परि-
हरति । नैष दोष इति ॥ तर्हि तेजोविषयमणुदाहरणमूहनीयं
किमित्युदाहृतमित्याशङ्क्याह । तेजस इति ॥ यदि क्वचिदपि जो-
दाहरणमस्यते नोपलक्षणमेव सिद्धेदतस्तथाया रूपवत्त्वेन यथा-
क्लरूपविभागस्य तेषु स्फुटत्वसम्भवात्तेजसो दृष्टान्तप्रदर्शनम्-

भा० चघाणामसम्भवात् न हि गन्धरसौ तेजसि सः । स्पृश-
ब्दयोरनुदाहरणं विभागेन दर्शयितुमशक्यत्वात् ॥

यदि सर्व्वं जगत्त्रिवृत्कृतमित्यग्न्यादिवत्त्रोणि रूपाणी-
त्येव सत्यमग्नेरग्नित्ववदपागाज्जगतो जगत्त्वं । तथाऽन्न-
स्यापि अप्सुऽङ्गत्वादाप इत्येव सत्यं वाचारम्भणमात्रमन्नं ।
तथापामपि तेजःऽङ्गत्वादाचारम्भणत्वे तेज इत्येव सत्यं ।
तेजसोऽपि सच्छुऽङ्गत्वादाचारम्भणत्वं मदित्येव सत्यमित्येषो
ऽर्थो विवक्षितः । ननु वाय्वन्तर्गिचे त्वत्रिवृत्कृते तेजः-

षा० न्नादिविधयोदाहरणोपलक्षणार्थं तेनोपेक्षितमित्यर्थः । अत्र-
न्नयोरपि त्रिवृत्कारणमपकृत्तं चेत्तर्हि तत्र रसगन्धयोस्त्रिवृ-
त्कारणमुदाहृत्यमित्याशङ्क्याह । गन्धरसगोरिति ॥ यथा
यदबन्नयोर्भास्वरं लोहितं रूपं तेजसस्तद्द्रव्यं यच्छक्रे तदपां
यत्कृष्णं तदन्नमेति शक्यत्वं रूपं विवेक्तुं न तथा ऽमुको रसो
गन्धो वा तेजसोऽपामभेद्यान्तीति ज्ञातुं शक्यमित्यनुदाहरणं
तयोरित्यर्थः । ननु त्रिवृत्कारणयोस्त्रिवृत्परिचयवदन्त्यसौ सम्भा-
वितो तत्कथं तयोस्तयाणामसम्भवात्तिसन्त्राह । न हीति सम्भा-
वितोऽपि तौ त्रिषु विवेक्तुमशक्यावित्यनुदाहरणोऽयमित्यर्थः ।
तर्हि सर्व्वेषु भूतेषु सम्भावितयोः स्पृशशब्दयोः उदाहरणं किं न
स्यादित्याशङ्क्याह । स्पृशशब्दयोरिति ॥ यथा लोहितोदाहरणं त्रयं
अथायां विभागेन दर्शयितुं शक्यं न तथा शब्दत्रयं स्पृशत्रयं च
अथायां विभागेन दर्शयितुं शक्यं न खल्वैकत्रोपायागतानुपायागत-
त्वं दृश्यते नापि खरमधुरमध्यमशब्दत्रयमेकत्रोपायमित्यर्थः ॥

सर्व्वस्य त्रिवृत्कृतत्व फलितमाह । यदीति ॥ यथाऽग्न्यादि
त्रिवृत्कृतं तथासर्व्वमेव जगद्यदि त्रिवृत्कृतमित्यङ्गीकृतं तदाग्ने-
रग्नित्ववज्जगतो जगत्त्वमपगतं त्रीणि रूपाण्येव सत्यमिति
योजना । तथापि कथं सम्भात्रपरिच्छेदः स्यादित्याशङ्क्याह ।
तथेति ॥ रूपत्रयव्यतिरेकेण जगतोऽभाववत्पृथग्यापि रूपस्य
प्रथिवीशब्दितस्य सुकूपमात्रजनकार्यत्वात्तदविरहेऽप्यसत्त्वं

भा० प्रभृतिष्वनन्तर्भूतत्वादविशिष्येते । एवं गन्धरसशब्दस्पर्शा-
स्त्रावशिष्टा इति । कथं सतो विज्ञानेन सर्वमन्यदविज्ञातं
भवेत्तद्विज्ञाने वा प्रकारान्तरं वाच्यं । नैष दोषो रूप-
वद्द्रव्ये सर्वस्य दर्शनात् ।

कथं तेजसि तावद्रूपवति शब्दस्पर्शयोरप्युपलम्भाद्वाय्व-
न्तरिचयोस्तत्र स्पर्शशब्दगुणवतोः सद्भावोऽनुमीयते । तथा
बल्लयो रूपवतो रसगन्धान्तर्भाव इति । रूपवतां त्रयाणां
तेजोऽबल्लानां त्रिवृत्करणप्रदर्शनेन सर्वं तदन्तर्भूतं सद्दि-
कारत्वात्क्षीण्येव रूपाणि विज्ञातं मन्यते श्रुतिः । न हि
मत्तं रूपवत् द्रव्यं प्रत्याख्याय वाय्वाकाशयोस्तद्गुणयो-

आ० पृथिवीवदपामपि शुक्लरूपमात्राणां लोहितरूपमात्रतेजोविका-
रत्वात्तद्व्यतिरेकेणाभावस्तस्यापि सत्कार्यत्वात्ततो भेदेनासत्त्वं
सम्भवात्तमेव परिशिष्टमित्येतत्त्रिवृत्करणप्रकरणे विवक्षितमि-
त्यर्थः । त्रिवृत्करणपक्षे नैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सिद्धति ॥ परि-
शिष्टविज्ञेयसद्भावोदिति शङ्कते । नन्विति ॥ इतिपदं कथमि-
त्यादिना सम्बध्यते । गन्धादयश्च शब्दान्ता गुणा गुणिव्यनन्तभूताः
सन्तीति न सद्द्विज्ञानेन तद्विज्ञानोपपत्तिरित्याह । गन्धेति ॥
तद्विज्ञानं सद्द्विज्ञानेन वाय्वादिविज्ञानं तत्र प्रकारान्तरं
तत्कार्यत्वादतिरिक्तमिति यावत् ॥ आकाशादेस्त्रिव्येवान्तर्भाव-
सम्भवान्न परिशिष्टविज्ञेयमस्तीति परिहरति । नैष दोष इति ॥
कथं तेजोऽबल्लेषु सर्वस्याकाशादेर्दर्शनमित्याह । कथमिति ॥

तत्र शब्दस्पर्शयोरकाशवाय्वोश्च भूतत्रये प्रत्यक्षानुमानाभ्या-
मुपलब्धिं दर्शयति । तेजसीति ॥ तेजोऽग्रहणमबल्लयोरुपलक्ष्यं
तत्रापि स्पर्शाद्युपलब्धेरविशेषाद्यत्तु गन्धादि ज्ञेयान्तरमिति
तत्राह । तथेति ॥ भूतत्रये स्पर्शाद्यन्तर्भाववदिति यावत् ॥
त्रिव्येवान्तर्भावे फलितमाह । रूपवतामिति ॥ भूतत्रये रूपव-
त्वाकाशादेरन्तर्भावं व्यतिरेकद्वारा समर्थायते । न हीति ॥ अन्त-

उ० एतदस्म वै तद्विद्वांस आहुः पूर्वं महाशाला
महाश्रोत्रिया न नोऽद्य कश्चनाश्रुतममतमविज्ञात-

भा० गर्भरसयोर्वा ग्रहणमस्ति । अथवा रूपवतामपि त्रिवृत्क-
रणं प्रदर्शनार्थमेव मन्यते श्रुतिः । यथा तु त्रिवृत्कते
त्रीष्टेव रूपाणीत्येव सत्यं तथा पञ्चीकरणेऽपि समानो
न्याय इत्यतः सर्वस्य सद्दिकारत्वात्सतो विज्ञानेन सर्वमिदं
विज्ञातं स्यात्सदेकमेवाद्वितीयं सत्यमिति सिद्धमेव भवति ॥

तदेकस्मिन् मति ज्ञाते सर्वमिदं ज्ञातं भवतीति सूक्तं ।
एतद्विद्वांभो विदितवन्तः पूर्वैऽतिक्रान्ता महाशाला महा-
श्रोत्रिया आहुः स्म वै किल । किमुक्तवन्त इत्याह । न
नोऽस्माकं कुलेऽद्येदानीं यथोक्तविज्ञानवतां कश्चन कश्चि-
दप्यश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यति नोदाहरिष्यति सर्वं

षा० भावोक्तिप्रयासं परिहर्तुं पदान्तरमाह । व्यथवेति ॥ प्रदर्शनार्थं
पञ्चीकरणस्येति शेषः ॥ कथं पञ्चीकरणे सन्मात्रपरिग्रहः सिद्ध-
तीत्याशङ्गाह । यथेति ॥ यदा पञ्चापि भूतानि प्रत्येकं द्वेषा
विभज्य पुनरेकैकं भागं चतुर्धा कृत्वा स्वभागातिरिक्तेषु पूर्वेषु
भागेष्वेकैकं निक्षिप्यन्ते तदा पञ्चीकरणं श्रुत्यपलाजितं लभ्यते
तत्रापि पञ्चानां भागानां पृथक्करणं पञ्चैव तन्मात्राण्यवशिष्यन्ते
तान्यपि पृथिव्यादीन्यत्रादिकार्यत्वात्कारण्यतिरंकेण न सिद्ध-
न्तीति त्रिवृत्करणवत्पञ्चीकरणेऽपि न्यायसाम्यात्सर्वस्य सद्दिकार-
त्वात्तद्द्व्यतिरंकेणाभावात्तेन विज्ञातेन तदापि विज्ञातमेव
स्यात्सन्मात्रं तु परमार्थसत्त्वं परिशिष्टं भवतीत्यर्थः ॥

उक्तन्यायनेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतिरविरुद्धेत्युपसं-
रति । तदेकस्मिन्निति । त्रिवृत्करणपक्षेऽप्येकविज्ञानेन सर्ववि-
ज्ञानश्रुतिरविरुद्धेत्युपपाद्य त्रिवृत्करणमुदाहरणान्तरेण दर्शयितु-

उ० मुदाहरिथतीति ह्येभ्यो विदाञ्चक्रुः ॥ ५ ॥ यदु
रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्वि-
दाञ्चक्रुः यदु शुक्लमिवाभूदित्यपाङ् रूपमिति
तद्विदाञ्चक्रुर्यदु कृष्णमिवाभूदित्यनुस्य रूपमिति

भा० विज्ञातमेवास्मत्कुलीनानां सद्विज्ञानत्वादित्यभिप्रायः । ते
पुनः कथं सर्वं विज्ञातवन्त इत्याह । एभ्यस्त्रिभ्यो रोहि-
तादिरूपेभ्यस्त्रिवृत्ततेभ्यो विज्ञातेभ्यः सर्वमप्यन्यच्छिष्ट-
मेवमेवेति विदाञ्चक्रुर्विज्ञातवन्तो यस्मान्तस्मात्सर्वज्ञा
एव सद्विज्ञानात्त आङ्गिरित्यर्थः । अथैभ्यो विदाञ्चक्रु-
रित्यग्यादिभ्यो दृष्टान्तेभ्यो विज्ञातेभ्यः सर्वमन्यद्विदा-
ञ्चक्रुरित्येतत्कथं यदन्यद्रूपेण सन्दिह्यमाने कपोतादिरूपे
रोहितमेव यद्गृह्यमाणमभूत्तेषां पूर्वेषां ब्रह्मविदां तत्ते-
जसो रूपमिति विदाञ्चक्रुः ॥

तथा यच्छुक्रमिवाभूद्गृह्यमाणं तदपां यत्कृष्णमिव
गृह्यमाणं तदन्नस्येति विदाञ्चक्रुरेवमेवात्यन्तदुर्लक्ष्यं यत्
उ अप्यविज्ञातमिव विशेषतो गृह्यमाणमभूत्तदप्येतामा-

भा० मारभते । एतदिति ॥ त्रिवृत्कृष्णमिति यावत् । ते पुनरिति
त्रिवृत्कृष्णविज्ञानवन्तो निर्दिश्यन्ते ॥ वेदनप्रकारमेवाकाङ्क्षापूर्वकं
प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥ अन्यदग्न्यादिभ्यः सकाशादिति
शेषः । यदनेकरूपत्वात्कपोतादिरूपेण सन्दिह्यमानमेतद्दृश्यते
तस्मिन्कपोतादिरूपे यत्किञ्चिद्भोहितमिव रूपं गृह्यमाणं
पूर्वेषामासीत्तेजसो रूपमिति ते विदितवन्त इति योजना ॥

अत्यन्तदुर्लक्ष्यं नामरूपाभ्यां दुर्ज्ञानं दीपान्तरादागतं पश्यादी-
त्यर्थः । अगृह्यमाणमिति श्लेदः । यथा मुखेण इत्यादिवक्त्रं वृत्तानु-

उ० तद्विदाञ्चक्रुः ॥ ६ ॥ यद्विज्ञातमेवाभूदित्येता-
 षामेव देवतानां समास इति तद्विदाञ्चक्रुर्यथा
 नु खलु सोम्येमास्तिष्ठा देवताः पुरुषं प्राप्य
 त्रिवृत्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति
 ॥ ७ ॥ ४ ॥ अनुमशितं त्रेधा विधीयते
 तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो
 मध्यमस्तन्मां योऽणिष्ठस्तन्मनः ॥ १ ॥

भा० मेव तिष्ठणां देवतानां समासः समुदाय इति विदा-
 ञ्चक्रुः । एवं तावद्वाह्यं वस्त्वग्यादिवद्विज्ञातं तथेदानीं
 यथा नु खलु सोम्येमा यथोक्तास्तिष्ठा देवताः पुरुषं शिरः-
 पापाणादिलक्षणं कार्यकारणमहातं प्राप्य पुरुषेणोपयु-
 ज्यमानास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहि निग-
 दत इत्युक्त्वा आह ॥ ४ ॥ अनुमशितं भुक्तं त्रेधा
 विधीयते जाठरेणाग्निना पच्यमानं त्रिधा विभजते ।
 कथं तस्यान्नस्य त्रेधा विधीयमानस्य यः स्थविष्ठः
 स्थूलतमो धातुः स्युस्तस्य वस्तु विभक्तस्य स्थूलोऽणस्तत्पु-
 रीषं भवति । यो मध्यमोऽणो धातुरन्नस्य तद्रमादिक्रमेण

भा० वादपूर्वकमवतारयति । एवं तावदिति । यथा खल्वेकैका देवता
 पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्रिवृद्भवति तथेदानीं तदाध्यात्मिकं त्रिवृत्कर-
 णमेवेति जानीहीति सम्बन्धः । अध्यात्मं त्रिवृत्करणमिति शेषः ॥४॥
 कथं त्रेधा विभज्यमानत्वं कथं वा तस्य विनिधेय इति
 प्रश्नपूर्वकं विवृणोति । कथमित्यादिना ॥ रसादीत्यादिशब्देन
 बधिरादि शृङ्गते । तस्य कर्मफलस्य नाडीचरो भोक्तेति चिन्ता

उ० आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो
धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं यो-

भा० परिणम्य मांसं भवति योऽणिष्ठोऽणुतमो धातुः स ऊर्द्धं
हृदयं प्राप्य सृज्मासु हिताख्यासु नाडोख्यनुप्रविश्य वागा-
दिकरणसङ्घातस्य स्थितिमुत्पादयन्मनोभवति । मनो-
रूपेण त्वपरिणमन्मनस उपचयं करोति । ततश्चान्नोप-
चितत्वान्नानमो भौतिकत्वमेव न वैशेषिकतन्त्रोक्तं लक्षणं
नित्यं निरवयवञ्चेति गृह्यते । यदपि मनाऽस्य दैवञ्चक्षुरिति
वक्ष्यति तदपि न नित्यत्वापेक्षया किं तर्हि सृज्मव्यवहित-
विप्रकृष्टादिमूर्खेन्द्रियविषयव्यापकत्वापेक्षया । यच्चान्येन्द्रिय-
विषयापेक्षया नित्यत्वं तदप्यापेक्षिकमेवेति वक्ष्यामः ।
सदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः । तथापः पीतास्त्रेधा-
विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति । यो
मध्यमस्तल्लोहितं भवति । योऽणिष्ठः स प्राणो भवति ।

षा० ख्या नाद्यस्तास्त्रिति यावत् ॥ कथमन्नेपयोगात्प्रागेव मनसः सिद्ध-
त्वात्तन्मनो भवतीत्यच्यते तच्चाह । मनोऽप्युपगोति ॥ मनसोऽ-
न्नेपचितत्ववचनाद्द्वैशेषिकपरिभोगापि दूषिता वेदितव्येत्याह ।
ततश्चेति ॥ मनसो दैवत्वविशेषणान्नित्यत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह ।
यदपीति ॥ केनाभिप्रायणं तर्हि विशेषणमित्याशङ्क्याह । किं
तर्हीति ॥ तर्हि चक्षुरादिभ्यो वैलक्षण्यादस्ति तदपेक्षया नित्य-
त्वमित्याशङ्क्याह । यच्चेति ॥ यदा चक्षुरादिसत्त्वमपि मनसः सत्त्वा-
पलम्भात्तदपेक्षया तस्य नित्यत्वमेष्टव्यमित्याशङ्क्याह । यच्चेति ॥

आत्मवन्मनसो किं न स्यादित्याशङ्क्याह । सदिति ॥ भुक्तस्या-
न्नस्य अविध्यमुक्त्वा पीतानामपामपि त्रैविध्यमाह । तथेति ॥

उ० ऽणिष्ठः स प्राणः ॥ २ ॥ तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते
तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्य भवति यो
मध्यमः स मज्जा योऽणिष्ठः सा वाक् ॥ ३ ॥

भा० वक्ष्यति ह्यापोमयः प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यत इति ।
तथा तेजोऽशितं तैलघृतादि भक्षितं त्रेधा विधीयते तस्य
यः स्थविष्ठो धातुस्तत् अस्य भवति । यो मध्यमः स मज्जा
ऽस्थान्तर्गतस्नेहः । योऽणिष्ठः सा वाक् । तैलघृतादिभक्ष-
णाद्धि वाग्निषदाभाषणे समर्था भवतीति प्रसिद्धं लोके ।
यत एवमन्नमयं हि सोम्य मन आपामयः प्राणस्तेजोमयी
वाक् । ननु केवलान्नभक्षिण आसुप्रसृतयो वाग्निनः प्राण-
वन्तश्च । तथाऽन्नात्रभक्ष्याः सामुद्रा मीनमकरप्रसृतयो
मनस्विनो वाग्निनस्तथा स्नेहपानानामपि प्राणवत्त्वं मन-
स्वित्वं चानुमयं यदि मन्ति तत्र कथमन्नमयं हि सोम्य
मन इत्याद्युच्यते ॥

नैष दोषः । सर्वस्य त्रिवृत्कणत्वात्सर्वत्र सर्व्यापपत्तः ।
न ह्यत्रिवृत्कतमन्नमश्नाति कस्यिदापि वा अत्रिवृत्कताः

आ० कथं तेजसोऽग्न्यादेरुपनिष्ठाशङ्का विगिनष्टि । तर्लति ॥
मज्जाशब्दार्थमाह । अस्थीति ॥ योऽणिष्ठः सा वागित्युक्तं व्याक-
रोति । तैलघृतादीति ॥ भुक्तस्यान्नस्य पीतानामप्यपामशितस्य
तैलादेश्च योऽणिष्ठा धातवन्तं मनोवाक्प्राणा इत्येवं यतः मिद्धम-
तस्तेषामन्नादिमयत्वं युक्तमित्याह । यत इति ॥ तेषामन्नादिम-
यत्वं व्यतिरेकसिद्धिमाश्रित्याहितिपति । नन्विति ॥

आसुप्रमुखानां स्फुटादपानाद्यनुपलम्भेपि यत्तेषां भक्ष्यं तत्रै-
वादकाद्यन्तर्भावसम्भवात्प्राणादेरुपनिष्ठाशङ्काशङ्कित्युत्तरमाह ।

उ० अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजो-
मयी वागिति भूय एव मा भगवान् विज्ञा-
पयत्विति तथा सोम्येति होवान् ॥ ४ ॥ ५ ॥

भा० पीयन्ते तेजो वा अत्रिवृत्ततमन्नाति कश्चिदित्यन्नादा-
नामासुप्रसृतीनां वाग्मिलं प्राणवत्त्वञ्चेत्याद्यविरुद्धं । इत्येवं
प्रत्यायितः श्वेतकेतुराह भूय एव पुनरेव मा मा भग-
वान्नन्नमयं हि सोम्य मन इत्यादि विज्ञापयतु दृष्टान्ते-
नावगमयतु नाद्यापि ममास्मिन्नर्थे सम्यङ्मिच्छये जातः ।
यस्मात्तेजोऽवन्नमयत्वेनाविशिष्टे देहे एकस्मिन्नुपयुज्यमाना-
न्यवन्नस्नेहभक्ष्याणि जातान्यणिष्टधातुरूपेण मनःप्राण-
वाचमुपचिन्वन्ति स्वजात्यनतिक्रमेणेति दुर्विज्ञेयमित्यभि-
प्रायोऽतो भूय एवेत्याद्याह । तमेवमुक्तवन्तं तथास्तु

ष्या० न ध दीघ इति ॥ सर्व्वस्यान्नादेस्त्रिवृत्तरणस्योक्तत्वात्तस्य सर्व्वस्यैव
भक्ष्यस्य भृतत्रयात्मत्वसम्भवादकैकं भक्षयतोऽपि सर्व्वभक्षकत्वो-
पपत्तेर्मनश्चादेरन्नादिमयत्वमविरुद्धमित्यर्थः । उक्तमेव व्यक्ती-
करोति । न ह्यीत्यादिना ॥ उक्तीत्या मनश्चादेरन्नादिमयत्व-
प्रत्यायनद्वारा प्रनाशा सन्मात्रपरिणघे प्रत्यायिते सति श्वेतकेतु-
श्चादयतीत्याह । इत्येवमिति ॥ सर्व्वेषां सन्निधानाविश्लेषेऽन्नस्य
सूक्ष्मांशो मन एवोपचिनोति । न प्राणमिति ॥ निश्चयासिद्धि-
रित्याह । नाद्यापीति ॥ पार्थिवमेवोपचिनोतीति विशेषमा-
शङ्काह । यस्मादिति ॥ एकस्मिन्नुदरे प्रविष्टानामन्नादीनां
मित्रीभूतत्वान्मनसश्च सर्व्वभूतगुणव्यञ्जकत्वेन सर्व्वभूतारब्ध-
त्वात्पार्थिवत्वासिद्धिर्नाक्तो विशेषः सम्भवतीत्यर्थः । यस्मादेव-
मभिप्रायः श्वेतकेतोरत इति योजना ॥ मनश्चादेरन्नादिमयत्व-
मुपपादयितुमुत्तरपश्यमवतारयति । तमेवमिति ॥ यत्त्वं मन-

उ० दध्नः सोम्य मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्द्धः
समुदीषति तत्सर्पिर्भवति ॥ १ ॥ एवमेव खलु
सोम्यानुस्याश्रयमानस्य योऽणिमा स ऊर्द्धः समु-
दीषति तन्मनो भवति ॥ २ ॥ अपां सोम्य
पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्द्धः समुदीषति स

भा० सोम्येति होवाच पिता ष्टुणु एव यत्र दृष्टान्तं यथैतद-
पपद्यते यत्पृच्छसि ॥ ५ ॥

दध्नः सोम्य मथ्यमानस्य योऽणिमाणुभागः स ऊर्द्धः
समुदीषति मन्मूयोर्द्धं नवनीतभावेन गच्छति तत्सर्पिर्भ-
वति । यथाऽयं दृष्टान्त एवमेव खलु सोम्यानुसौदनादे-
रस्य भुज्यमानस्यौदर्येणाग्निना वायुमर्दितेन खजेनैव
मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्द्धः समुदीषति तन्मनो भवति ।
मनोऽवयवैः सह मन्मूय मन उपचिनेति इत्येतत् । तथापि
सोम्य पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्द्धः समुदीषति स
प्राणे भवत्येवमेव खलु सोम्य तोजमाऽप्यमानस्य योऽ-
णिमा स ऊर्द्धः समुदीषति सा वाग्भवत्यान्मयं हि
सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयो वागिति युक्तमित्य-

आ० आदेरन्नादिमयत्वं कथमिति पृच्छमि तदिदं यथापपाद्य तथा ते
तन्नादादिमयत्वे तस्य दृष्टान्तमुच्यमानं ष्टुगिवति योजना ॥ ५ ॥

मिर्न्माभावेऽपि सूक्ष्मभागस्य एवमेव कार्यकारणत्वे दृष्टान्त-
माह । दध्न इति ॥ दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह ।
यथेति ॥ खजे मन्मूयान्तेन मथ्यमानस्य दध्ने यथाखिमा तथा

उ० प्राणो भवति ॥ ३ ॥ तेजसः सोम्याश्रयमा-
 नस्य योऽणिमा स उद्भिः समुदीषति सा वाग्भ-
 वति ॥ ४ ॥ अन्नमयं हि सोम्य मन आपो-
 मयः प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव मा
 भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच
 ॥ ५ ॥ ६ ॥

घोऽशक्नः सोम्य पुग्घः पञ्चदशाहानि
 माशीः काममपः पित्रापामयः प्राणो न पित्रतो

भा० भिप्रायोऽतोऽग्नेजमोरस्तु एतत्सर्वमेवं । मनस्त्वन्नमय-
 मित्वाच नैकान्तेन मम निश्चयो जातो भूय एव मा भग-
 वान्मनसोऽन्नमयत्वं दृष्टान्तेन विज्ञापयत्विति । तथा
 सोम्येति होवाच पिता ॥ ६ ॥

अन्नस्य भुक्तस्य योऽणिष्ठो धातुः स मनसि शक्तिम-
 धात्वाऽन्नोपचिता मनसः शक्तिः घोऽन्नधा प्रविभज्य पुरु-
 षस्य कलात्वेन निर्दिदीक्षिता । तथा मनस्यन्नोपचितया

षा० यथोक्तस्यान्नस्य योऽणिमेति योज्यं ॥ कथं तन्ननो भवतीत्युच्यते
 प्रागपि मनसः सिद्धत्वादित्याशङ्क्याह । मनोऽवयवंरिति ॥
 मनसादेरन्नादिमयत्वमुपसंहरति । अन्नमयं हीति ॥ अतो
 भवदभिप्रायादिति यावत् ॥ एतत्सर्वमिति प्राणस्यान्नमयत्वं
 वाचस्तेजोमयत्वञ्चोच्यते । हृदयप्रदेशे प्राणादिसन्निधानाविशेषे
 कथं मनस एवान्नरसेनापचय इत्येतन्नाद्यापि समाहितमि-
 त्याह । मनस्त्विति ॥ मनसो विशेषतोऽन्नमयत्वमुपपादयितुमु-
 च्यतेत्यापयति । तथेति ६ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां मनसोऽन्नरसोपचितत्वं दर्शयितुमन्नर-

उ० विच्छेत्स्यत इति ॥ ११ ॥ सह पञ्चदशाहानि नाशाद्य
हैनमुपससाद किं ब्रवीमि भो इत्यृचः सोम्य यजु-

भा० श्रद्धा षोडशधा प्रविभक्तया संयुक्तस्तद्वान् कार्यकार-
णसङ्घातलक्षणे जीवविशिष्टः षोडशकल उच्यते । यस्यां
सत्यां द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञाता सर्वक्रि-
यासमर्थः पुरुषो भवति हीयमानायां च तस्यां सामर्थ्य-
हानिः । वक्ष्यति चान्नस्यापि द्रष्टेत्यादि । सर्वस्य कार्य-
कारणसङ्घातस्य सामर्थ्यं मनःकृतमेव । मानसेन हि
बलेन समन्ना बलिना दृश्यन्ते लाके । धानादारास्य
केचिदन्नस्य सर्वात्मकत्वात् । अतोऽन्नकृतं मानसं वीर्यं ।
षोडशकला यस्य पुरुषस्य सोऽयं षोडशकलः पुरुष एत-
च्चेत्प्रत्यचीकर्त्तुमिच्छमि पञ्चदशमञ्जलाकान्यहानि माशीर-
शनं माकार्षीः काममिच्छतोऽपः पिव चस्मान्न पिवतोऽ-
पस्ते प्राणो विच्छेदमापत्यते तस्मादापामयोऽव्विकारः
प्राण इत्यवोचाम । न हि कार्यं स्वकारणोपष्टम्भमन्तरेण-
विभ्रंशमानं स्यातुमुत्सहते न ह एवं श्रुत्वा मनसोऽन्नमयत्वं
प्रत्यचीकर्त्तुमिच्छन्पञ्चदशाहानि नाशाशनं न कृतवान् ।

आ० सज्जिततां शक्तिं कलात्वेन कल्पयति । अन्नस्येत्यादिना ॥ षोडश-
दिनावच्छेदेन षोडशधा कल्पनं द्रष्टव्यं तथापि पुरुषस्य कथं
षोडशकलवत्त्वमत आह । तथेति । तामेव प्रकृतामन्नरसकृता
शक्तिं विशिनष्टि । यस्यामिति ॥ तथा संयुक्तपुरुषः षोडशकल
इति पूर्वोक्त सम्बन्धः । अन्नरसजितं मानसशक्तिप्रयुक्तं सङ्घातस्य
सामर्थ्यमित्यत्र वाक्यशेषं प्रमाद्यति । वक्ष्यति चेति । आपो-

उ० ःषि सामानीति स होवाच न वै मा प्रतिभान्ति
भो इति ॥ २ ॥

तः होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यै-
कोऽङ्गारः खद्योतमात्रः परिशिष्टः स्यात्तेन ततो
ऽपि न बहु दहेदेवः सोम्य ते षोडशानां कला-
नामेका कलातिशिष्टा स्यात्तयेतर्हि वेदान्ानु-

भा० अथ षोडशेऽहनि ह्येनं पितरमुपममादोपगतवानुपगम्य
चोवाच किं ब्रवीमि भो इति इतर आह च्चः सोम्य यजूषि
सामान्यधोष्वेत्येवमुक्तः पित्राह । न वै मा मासृगादीनि
प्रतिभान्ति मम मनसि न दृश्यन्त इत्यर्थो हे भो भग-
वन्मित्येवमुक्तवन्नं पित्राह शृणु ॥ तत्र कारणं येन ते
तान्यृगादीनि न प्रतिभान्तीति तं होवाच यथा लोके
हे सोम्य महता महत्परिमाणस्याभ्याहितस्योपचितस्ये-
न्धनैरग्नेरेकोऽङ्गारः खद्योतमात्रः खद्योतपरिमाणः
शान्तस्य परिशिष्टोऽवशिष्टः स्याद्भवेत्तेनाङ्गारेण ततोऽपि
तत्परिमाणादोषदपि न बहू दहेदेवमेव खलु सोम्य ते
तवाप्तोपचितानां षोडशानामेका कलावयवोऽतिशिष्टाऽ-

आ० ऽलाभोऽस्यास्तीत्यपि यावदन्नं प्राप्यते भवति तावदेवास्य
द्रष्टव्यादित्यवहारः सम्भवतीत्यर्थः ॥ उक्तेऽर्थं लोकानुभवमनु-
कूलयति । सर्व्वस्येति ॥ तदेव स्पष्टयति । मानसेति ॥ किञ्च
किञ्चिन्मानसेनैव बलेन ध्यानाद्वारा दृश्यन्ते तच्च ध्यानमन्नपर-
म्परापरिनिष्यन्नमन्नस्यैव देहादिरूपेण परिणतत्वादित्याह ।
ध्यानेति ॥ एवं पातनिकां कृत्वा षोडशकलशब्दार्थमाह ।

उ० भवस्यशान ॥ ३ ॥ अथ मे विज्ञास्यसीति महा-
शाथ हैनमुपससाद तं ह यत्किञ्च पप्रच्छ सर्वं ह
ह प्रतिपेदे तं होवाच ॥ ४ ॥ यथा सोम्य महतो-
ऽभ्याहितस्यैकमङ्गारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तं
तृणैरुपसमाधाय प्राज्वलयेत् । तेन ततोऽपि

भा० वशिष्टा स्यात्तया त्वं खद्योतमात्राङ्गारतुल्यतथैतर्हीदानो
वेदान्नानुभवसि न प्रतिपद्यसे श्रुत्वा च मे मम वाचम-
याशेषं विज्ञास्यस्यशान भुङ्क्तावत्स ह तथैवाश भुक्तवान-
थानन्तरं हैनं पितरं शुश्रूषुरूपमसाद तं होपागतं पुत्रं
यत्किञ्चर्गादिषु पप्रच्छ ग्रन्थरूपमर्थजातं वा पिता स श्वेत-
केतुः सर्वं हैतत्प्रतिपेदे ऋगाद्यर्थतां ग्रन्थतश्च तं होवाच
पुनः पिता यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्येत्यादिसमानभे-
कमङ्गारं शान्तस्याग्नेः खद्योतमात्रं परिशिष्टं तत् तृणैरु-
पसमाधाय प्राज्वलयेद्वर्द्धयेत् । तेनेङ्गनाङ्गारंण
ततोऽपि पूर्वपरिमाणाद्बद्ध दहेदेवं सोम्य ते षोडशा-
नामन्नकलानां सामर्थ्यरूपाणामेका कल्पातिश्रिताऽभ-

चा० अत इति ॥ यतोऽन्नकृतं मानसं बोध्यं अतस्तदेव षोडशधा
विभज्य कला यस्येति योजना । एतच्छब्देनान्नकृतं मानसं
बोध्यं परामृश्यते विच्छेद्यते विच्छेदमापत्यते यस्मात्तस्मादपः
पिबेति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ अथां पानपरित्यागं प्राणविच्छेदे
कारणमाह । यस्मादिति ॥ प्राणस्यात्मयत्वेऽपि क्रिमित्वपां
परित्यागे तस्योच्छेकस्तत्राह । नहीति ॥ ऋगाद्यप्रतिभानं
तन्नेत्युच्यते ईषदपि न दहेत्युतो नञ् दहेदिति योजना । आहति-

उ० बहु दहेत् ॥ ५ ॥ एव० सोम्य ते षोडशानां
 कलानामेका कलातिशिष्टाभूत्साऽन्नेनोपसमा-
 हिता प्राज्वालीतयैतर्हि वेदाननुभवस्यनु-
 मय० हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजो-
 मयी वागिति तद्वास्य विजज्ञाविति विजज्ञा-
 विति ॥ ६ ॥ ७ ॥

भा० दतिशिष्टासीत्यञ्चदशाहान्यभक्तवत एकैकेनानैका कला
 चन्द्रमस इवापरपक्षे चीणातिशिष्टा कला तवास्त्रेन
 भुक्तेनोपसमाहिता वर्द्धितोपचिता प्राज्वालीत् । दैर्घ्यं
 ह्यान्दसं । प्रज्वलिता वर्द्धितेत्यर्थः । प्राज्वलीदिति
 पाठान्तरं । तदा तेनोपसमाहिता सुप्रज्वलितवतीत्यर्थः ॥
 तथा वर्द्धितयैतर्हीदानीं वेदाननुभवस्युपलभमे । एवं
 व्यावृत्त्यनुवृत्तिभ्यामन्नमयत्वं मनसः सिद्धमित्युपमं ह-
 रत्यन्नमयं हि सोम्य मन इत्यादि । यथैतन्मनसोऽन्नमयत्वं
 तव सिद्धं तथापोमयः प्राणस्तेजोमयी-वागित्येतदपि
 सिद्धमेवेत्यभिप्रायस्तदेतद्वास्य पितृभ्यः मनश्चादीना-
 मन्नादिमयत्वं विजज्ञौ विज्ञातवान् श्वेतकेतुः । द्विर-
 भ्यासस्त्रिवृत्करणप्रकरणपरिसमाप्त्यर्थः ॥ ७ ॥

भा० अतिरेकोऽन्नेनोपयोगाभावे मनसः सामर्थ्याभावः । अन्वृत्ति-
 रन्वयोऽन्नेनोपयोगे मनसः सामर्थ्यामिति भेदः । मनसोऽन्नमय-
 त्वमुपपादयितुमुपक्रान्तमापोमयः प्राण इत्यादि कथमिहाच्यते
 तथाह । यथैतदिति । विद्यासमाप्तिमन्तरेण कथं दिव्यचन-
 मिन्नाशञ्चाह । द्विरभ्यास इति ॥ ७ ॥

उ० उद्दालको हारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नान्तं

भा० यस्मिन्मनसि जीवेनात्मनानुप्रविष्टा परा देवतादर्श इव पुरुषः प्रतिबिम्बेन जलादिखिव सूर्यादयः प्रतिबिम्बैः । तन्मनोऽन्धमयं तेजोऽङ्गायाभ्यां वाक्प्राणाभ्यां सङ्गतमधिगतं । यन्मयो यत्स्थश्च जीवो मननदर्शनश्रवणादिव्यवहाराय कल्पते तदुपरमे चखं देवतारूपमेव प्रतिपद्यते । तदुक्तं श्रुत्यन्तरे । ध्यायतीव स्नेहायतीव सधीः सप्रो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमय इत्यादिस्वप्नेन शारोरमित्यादि प्राणैव प्राणे नाम भवतीत्यादि । तस्यास्य मनस्यस्य मनशाख्यां गतस्य मनोपशमद्वारेणैन्द्रियविषयेभ्यो निवृत्तस्य यस्यां देवतायां स्वात्मभूतायां यदवस्थानं तत्पुत्रायाचिख्यासुरूद्दालको ह क्लिहारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाचाक्तवान् । स्वप्नान्तं स्वप्नमधं स्वप्न इति दर्शनवृत्तेः स्वप्नस्याख्यातस्य मधं स्वप्नान्तं सुपुत्रमित्येव । अथवा स्वप्नान्तं स्वप्नसतत्त्वमित्यर्थः ॥

भा० त्रिवल्लोचनस्य मन्वान्तरप्रकरणं परिसमाप्य महाप्रकरणं सद्दिव्यमन्त्रं तत्रैवमनसा लये सुपुत्रा जीवस्य सत्त्वमपि वक्तुं मनोपशममन्त्रं मन्त्रमनुयदति । यस्मिन्मिति ॥ उपाधेः स्वरूपमन्त्रं सूचयति । तन्मन इति उपाध्यपहितकार्यकरत्वं दर्शयति । यन्मय इति । मनसा भावे जायत्वप्रथवहारसिद्धिरित्युक्ता तदभावे सुपुत्रिमवतारयति । तदुपरमे चेति ॥ आत्मनि मनोवशादेव दर्शनादिव्यवहारो नस्त्वास्तिनेत्यत्र ब्रह्मदारुणकश्रुतिं प्रमाद्यति । तदुक्तमिति ॥

उ० मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति

भा० तत्रापि अर्थात्सुपुप्तमेव भवति । स्वमपीतो भवतीति वचनात् । न ह्यन्यत्र सुपुप्तात्स्वमपीति जीवस्येच्छन्ति ब्रह्म-
विदः । तत्र ह्यादर्शापनयने पुरुषप्रतिबिम्ब आदर्शगते
यथा स्वमेव पुरुषमपीतो भवत्येवं मनश्चाद्युपरमे चैत-
न्यप्रतिबिम्बरूपेण जीवेनात्मना मनसि प्रविष्टा नामरूप-
व्याकरणाय परा देवता सा स्वमेवात्मानं प्रतिपद्यते जीव-
रूपतां मन आख्यां हित्वा । अतः सुपुप्त एव स्वप्नान्तशब्द-
वाच्य इत्यवगम्यते । यत्र तु सुप्तः स्वप्नान् पश्यति तत्स्वाप्नं
दर्शनं सुखदुःखसंयुक्तमिति पुण्यापुण्यकार्यं । पुण्यापुण्ययो-
र्हि सुखदुःखारम्भकत्वं प्रसिद्धं । पुण्यापुण्ययोश्चाविद्या-
कामोपग्रहेनैव सुखदुःखतद्दर्शनकार्यारम्भकत्वमुपपद्यते

आ० द्वितीये वाक्ये संधारित्येतदुपयुज्यते । तृतीयेतु विज्ञानमयो
मनोमय इति च पदद्वयमुपजीयते ॥ एवं भूमिकां कृत्वा समन-
न्तरवाक्यमादत्तं । तस्येति ॥ तत्पुत्रायेत्यत्र तस्यां देवतायां
तदवस्थानमिति तच्छब्दार्थः ॥ तत्रेति द्वितीयपक्षोक्तिः ।
अर्थादिति स्वप्नस्य हि कार्यस्य सतत्त्वं कारणं तच्च सुपुप्तमेव
सुपुप्ताख्यं तमोऽज्ञानं बीजं स्वप्नप्रबोधधेरित्युभयापगम-
नात् । द्वितीयव्याख्याने सुपुप्तमेवार्थवशात्फलकतीत्यर्थः । इतश्च
स्वप्नान्तशब्देन साक्षादर्थाद्वा सुपुप्तमेवाक्तमित्याह । स्वमिति ॥
नन्ववस्थान्तरेऽपि स्वमपीतो भवतीतिवचनमविच्छेदमिति
चेन्नेत्याह । नहीति ॥ तत्रापि कथं स्नापः स्यादित्याशङ्क्याह ।
तत्रेति ॥ स्वपितिनामनिर्वचनसामर्थ्यसिद्धमर्थं निगमयति ।
अत इति ॥ ननु स्वप्नान्तशब्दे बुद्धान्तशब्दवद्यदा स्वप्नमेवा-
न्याचष्टे । तदापि स्वमपीतो भवतीत्यविच्छेदं सर्वदा जीवस्य

उ० नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो

भा० नान्यथेत्यविद्याकामकर्माभिः संसारहेतुभिः संयुक्त एव स्वप्न इति न स्वमपीतो भवति ॥ अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णं हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति तद्वाऽस्मैतदतिच्छन्दा एष परम आनन्द इत्यादिश्रुतिभ्यः सुपुत्र एव स्वं देवतारूपं जीवत्वविनिर्मुक्तं दर्शयिष्यामीत्याह । स्वप्नान्तं मे मम निगदतो हे सोम्य विजानीहि विस्मष्टमवधारयेत्यर्थः । कदा स्वप्नान्तो भवतीत्युच्यते । यत्र यस्मिन्काले एतन्नाम भवति पुरुषस्य स्वप्नतः प्रसिद्धं हि लोके स्वपितीति गौणञ्चेदं नामेत्याह । यदा स्वपितोत्युच्यते पुरुषस्तदा तस्मिन्काले सता सच्छब्दवाच्यया प्रकृतया देवतया सम्पन्नो भवति सङ्गत एकोभूतो भवति मनसि प्रविष्टं मन आदि-संसर्गकृतं जीवरूपं परित्यज्य स्वं सद्रूपं चत्परमार्थमत्य-

षा० सद्रूपब्रह्मप्राप्तेस्तुल्यत्वादत आह । यत्र त्विति ॥ स्वप्रदर्शनस्य पुण्यापुण्यकार्यत्वं प्रकटयति । पुण्यापुण्योर्हर्षिति ॥ न केवलं पुण्यापुण्याभ्यामेव त्वप्ने संयुज्यते किन्त्वविद्यादिभिश्चैति न तत्र स्वाप्ययः सम्भवतीत्याह । पुण्यापुण्ययोश्चैति ॥ तर्हि स्वप्नयज्ञ सुपुत्रेऽपि स्वाप्ययः स्यात्तत्रापि कामकर्मादिसम्बन्धसम्भवादि-त्याशङ्काह । अनन्वागतमिति ॥ सति जीवरूपे कथं देवता-भावः सम्भवतीत्याशङ्काह । मनसीति ॥ तस्मादिदमस्यातः-शब्दो व्याख्यातस्तेन परामृष्टं हेतुमेव स्पष्टयति । स्वमात्मानमिति ॥ स्वपितिनामनिर्वचनफलं दर्शयति । गुणेति । सुपुत्रे

उ० भवति तस्मादेनः स्वपितीत्याचक्षते स्वः-
पीतो भवति ॥ १ ॥

भा० मपीतोऽपि गतो भवति अतस्तस्मात्स्वपितीत्येनमाचक्षते
लौकिकाः । स्वमात्मानं हि यस्मादपीतो भवति । गुणा-
नामप्रसिद्धतोऽपि स्वात्मप्राप्तिर्गम्यत इत्यभिप्रायः । कथं
पुनर्लौकिकानां प्रसिद्धा स्वात्मसम्पत्तिः ॥ जायच्छ्रम-
निमित्तोद्भवत्वात्स्वापस्येत्याहुः । जागरिते हि पुण्या-
पुण्यनिमित्तसुखदुःखाद्यनेकायामानुभवाच्छ्रान्तो भवति
ततश्चायस्त्वानां करणानामनेकव्यापारनिमित्तत्वानानां
स्वव्यापारेभ्य उपरमो भवति । श्रुतेश्च आस्यत्वेन वाक्
आस्यति चक्षुरित्येवमादि । तथा च गृहीता वाक् गृही-
तश्चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मन इत्येवमादीनि करणानि
प्राणयस्तानि प्राण एकोऽश्रान्तो देहे कुलाये यो जागर्ति
तदा जीवः श्रमापनुत्तये खं देवतारूपमात्मानं प्रतिप-
द्यते । नान्यत्र स्वरूपावस्थानाच्छ्रमापनोदः स्यादिति

भा० स्वरूपावस्थानस्य मुख्यस्यासम्भवान्मुक्तत्वेनानुत्थानप्रसङ्गात्स्वरू-
पावस्थानप्रसिद्धेर्निमित्तं वक्तव्यमिति पृच्छति । कथं पुनरिति ॥
ध्वरादिरोगयस्तस्य स्वभावस्थितौ प्रसिद्धः श्रमाभावः । सुषुप्तश्च
श्रमापनोदावस्थानं । तथाच तत्र स्वरूपस्थितिप्रसिद्धिरविरुद्धे-
त्याह । जायदिति ॥ सङ्गृहीतं समाधानं विवक्ष्यति । जाग-
रिति शीति ॥ करणानामनेकव्यापारनिमित्ता या ग्लानिर्भव-
तीत्यत्र मानमाह । श्रुतेश्चेति ॥ अनुभवसमुच्चयार्थश्चकारः ।
सुषुप्तवस्थायां करणानामुपरतौ प्रमाद्यमाह । तथाचेति ॥ सुषुप्तौ
प्राणस्यापि नागादिबहुपसंहृतत्वमाशङ्क्याह । करणानीति ॥

उ० स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्रायतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयत एवमेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वाऽ

भा० युक्ता प्रसिद्धिलौकिकानां खं ह्यपोतो भवतीति । दृश्यते हि लोके अरादिरोगग्रस्तानां तद्विनिर्मेके स्वात्मस्थानां विश्रमणं तद्वदिहापि स्यादिति युक्तं ॥ तद्यथा श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य आन्त इत्यादि-
श्रुतेस्तु । तत्रायं दृष्टान्तो यद्योक्तेऽर्थे स यथा शकुनिः पक्षी शकुनिघातकस्य हस्तगतेन सूत्रेण प्रबद्धः पाश्रितो दिशं दिशं बन्धनमोक्षार्थी सन् प्रतिदिशं पतित्वान्यत्र बन्ध-
नादायतनमाश्रयं विश्रमणायालम्बाऽप्राप्य बन्धनमेवोप-
श्रयते । एवमेव यथाऽयं दृष्टान्तः खलु हे सोम्य तन्मनस्त-
त्प्रकृतं षोडशकलमन्त्रोपचितं मनोनिर्द्धारितं तत्प्रविष्टस्त-
त्स्थसदुपलक्षितो जीवस्तन्मन इति निर्दिश्यते । मन्त्राक्रोश-

षा० अन्यथा मृतभ्रान्तिः स्यादिति भावः । जीवस्यापि वद्विद्यापारः स्यादिति चेन्नैवं करणाभावादित्याह । तदेति ॥ ननु सुषुप्ते अमा पनोदमात्रं न स्वरूपावस्थानं तत्कृते लौकिको प्रसिद्धिरित्या-
शङ्क्याह । नान्यत्रेति ॥ उक्तमर्थं लौकिकदृष्टान्तेन स्पष्टयति । दृश्यते हीति ॥

दृष्टदारण्यकश्रुत्यालोचनायामपि सुषुप्तवस्थायामवस्थादय-
जनितश्रमापोहार्यं ब्रह्मनीडप्राप्तिसंशय इत्याह । तद्यथेति ॥
तन्निति सुषुप्तवस्थाप्यते । यद्योक्तेऽर्थो हि जीवस्य ब्रह्मण्यवस्थानं
तस्मिन्निति यावत् । सशब्दे दृष्टान्तविषयः शकुनिर्बिषयो वा
अप्राप्येति शब्दः । यथा मन्त्राक्रोशनेन मन्त्रस्था देवदत्तो ऋषयते

उ० न्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते प्राणबन्ध-
नं हि सोम्य मन इति ॥ २ ॥ अशनापिपासे
मे सोम्य विजानीहोति यत्रैतत्पुरुषोऽशिशि-

भा० नवत्स मन आख्यापाधिर्जीवोऽविद्याकामकर्मापदिष्टो दिशं
दिशं सुखदुःखादिलक्षणां जायत्सप्रयोः पतित्वा गत्वानु-
भूयेत्यर्थः । अत्र सदाख्यात्वात्मन आचयतनं विश्रमणस्था-
नमलब्ध्वा प्राणमेव प्राणेन सर्वकार्यकारणाश्रयणोपल-
क्षिता प्राण इत्युच्यते सदाख्या परा देवता । प्राणस्य प्राणं
प्राणशरीरो भाव इत्यादिश्रुतेः । अतस्त्वां देवतां प्राणं
प्राणाख्यामेवोपश्रयते । प्राणो बन्धनं यस्य मनसस्तत्
प्राणबन्धनं हि यस्मात्सोम्य मनः प्राणोपलक्षितदेवताश्रयं
मन इति तदुपलक्षितो जीव इति ॥ एवं स्वपितिना-
मप्रसिद्धिदारेण यज्जीवस्य सत्यं स्वरूपं जगतो मूलं
पुत्रस्य दर्शयित्वाह । अन्नादिकार्यकारणपरं परयापि
जगतो मूलं सद्दिदर्शयिपुरशनापिपासे अशितुमिच्छा-
शना सन् यत्नेन । पातुमिच्छा पिपासा ते अशनापि-

आ० तथा तस्मनसि स्थितो जीवो लक्ष्यो भवतीत्याह । मन्नाक्रोश-
नवदिति ॥ न केवलं प्रकरणात्प्राणशब्देन परा देवता लक्ष्यते
ऽप्यत्र प्रयोगदर्शनाच्चेत्याह । प्राणस्येति ॥ प्राणशब्देन परदेवता-
लक्षणायां क्लृप्तमाह । अत इति ॥

प्राणमेवोपश्रयति विज्ञानात्मेति ॥ अत्र हेतुमाह । प्राणबन्धन-
मिति ॥ इत्तमनूद्यानन्तरवाक्यमुत्थापयति ॥ यवमिति ॥ आहाश-
नापिपासे सोम्येत्यादीति श्लेषः । किमभिप्रायः सन् पिता पुत्रं

उ० षति नामाप एव तदशितं नयन्ते तद्यथा गोमा-
योऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तदप आचक्षते
ऽशनायेति तत्रैतच्छुद्धमुत्पत्तितः १ सोम्य विजा-

भा० पासेऽशनापिपासयोः सतत्त्वं विजानीषीत्येतत् । यच्च
यस्मिन् काले एतन्नामपुरुषो भवति । किं तदग्निशिष्यशित-
तुमिच्छतीति । तदा तस्य पुरुषस्य किं निमित्तं नाम
भवतीत्याह । यत्तत्पुरुषेणाशितमन्नं कठिनं पीता आपो
नयन्ते द्रवीकृत्य रमादिभावेन विपरिणामयन्ते तदा
भुक्तमन्नं जीर्यते । अथच भवत्यस्य नामाग्निशिष्यतीति
गौषं । जीर्षे ह्यन्नेऽशितुमिच्छति सर्वो हि जन्तुः ।
तत्रापामशितनेहत्वाद्दशनाया इति नाम प्रसिद्धमित्येत-
स्मिन्नर्थे । यथा गोनायो गां नयतीति गोनायो गोपाल

षा० प्रत्येवमाहेत्याकाङ्क्षायामाह । अन्नादीति ॥ अन्नादीनि कार्याणि
कारणान्यवादीनि तेषां या परम्परा तर्थापि जगतो यत्प्रकृत्यं
मूलं तद्दर्शयितुमिच्छन् पिता पुत्रं प्रत्यग्रनेत्यादिकं वाक्यमाहे-
त्यर्थः । अशनेत्यस्य सन्नन्तत्वाभावेऽपि ऋथं तदर्था व्याख्यायते
तत्राह । अशनेति ॥ यकारस्य लोपेनास्मिन्पदोऽगं सम्प्रत्ययः
प्रत्यक्षस्तथाच तदर्थात्तरिविशेष्टेत्यर्थः । तत्राशनापिपासयोः
सतत्त्वं विज्ञापयति ॥ यत्रेति ॥ सामान्येनाक्त नाम विशेषता
ज्ञातुं पृच्छति । किन्तदिति ॥ यत्कठिनमन्नं पुरुषेणाशितं
तत्पीता आपोनयन्त इति सम्बन्धः । तदेति परिणामावस्थातिः ।
अथेत्यन्नस्य भुक्तस्य जीर्षुत्वानन्तर्यमव्यने ॥ ऋथं तदा नाम्ना
गाण्डवं तदाह । अस्मिं हीति ॥

तद्यद्येतन्न तच्छब्दार्थमाह । तत्रेति ॥ एतस्मिन्नर्थं दृष्टान्त
उच्यते इति शेषः । अशनायेति अद्यमपामाख्यानमशनाया इति

उ० नीहि नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ३ ॥ तस्य क्व मूलं
स्यादन्यत्रान्नादेवमेव खलु सोम्यान्नेन शुद्धे-

भा० इत्युच्यते। तथाश्चान्नयतीत्यशनायोऽश्रपाल इत्युच्यते। पुरु-
षनायः पुरुषान्नयतीति राजा मेनापतिर्वा। एवं तत्तदाप
आचक्षन्ते लौकिका अशनायेति विमर्जनीयलोपेन।
तत्रैवं सत्यङ्गीरसादिभावेन नीतेनाशितेनान्नेन निष्पादित-
मिदं शरीरं वटकणिकायामिव शुद्धोऽङ्कुरोत्पत्तित
उद्गतस्तमिमं शुद्धं कार्यं शरीराख्यं वटादिशुद्धवदुत्प-
तितं हे सोम्य विजानीहि। किं तत्र विज्ञेयमित्युच्यते।
शृण्वदं शुद्धवत्कार्यत्वाच्छरीरं नामूलं मूलरहितं
भविष्यतीत्युक्तं आह श्वेतकेतुः। यद्येवं समूलमिदं शरीरं
वटादिशुद्धवत्तस्यास्य शरीरस्य क्व मूलं स्याद्भवेदित्येवं
पृष्ट आह पिता। तस्य क्व मूलं स्यादन्यत्रान्नादन्नं मूलमि-
त्यभिप्रायः। कथं। अशितं ह्यन्नमद्भिर्द्रवीकृतं जाठरेणा-
ग्निना पच्यमानं रसादिभावेन परिणमते। रसाच्छोणि-
तान्नामं मांसान्मेदो मेदभोऽस्थीन्यस्थिभ्यो मज्जा मज्जा-
तः शुक्रं। तथा योषिद्भुक्तञ्चान्नं रसादिक्रमेणैवं परिणतं
लोहितं भवति। ताभ्यां शुक्रशोणिताभ्यामन्नकार्याभ्यां
संयुक्ताभ्यामन्नेनैवं प्रत्यहं भुज्यमानेनापूर्यमाण्णाभ्यां कुक्ष-

भा० हि वक्तव्यं तत्राह। विसर्जनीयेति ॥ तत्रेतत्स्य व्याख्यानं। एवं
सतीत्यपामाशतनेदत्वे सतीत्यर्थः। अङ्गिः पीताभिरिति श्रेयः।
तत्रेति शरीरनिर्देशः ॥ अन्नस्य दहमूलत्वमाकाङ्क्षापूर्वकं व्युत्पा-

उ० नापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुद्धेन तेजो मूल-
मन्विच्छ तेजसा सोम्य शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ
सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः
सत्प्रतिष्ठाः ॥ ४ ॥ अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति

भा० मिव मृत्पिण्डैः प्रत्यहमुपचीयमानोऽन्नमूलो देहशुद्धः
परिनिष्यन्न इत्यर्थः ॥ यत्तु देहशुद्धस्य मूलमन्नं निर्दिष्टं
तदपि देहवद्विनाशोत्पत्तिमत्वात्कस्माच्चिन्मूलादुत्पन्नं तं
शुद्धमेवेति कृत्वा आह । यथा देहशुद्धोऽन्नमूलः एवमेव खलु
सोम्यान्नेन शुद्धेन कार्यभूतेनापो मूलमन्नस्य शुद्धस्यान्विच्छ
प्रतिपद्यस्व । अपामपि विनाशोत्पत्तिमत्वाच्छुद्धत्वमेवेति ।
अद्भिः सोम्य शुद्धेन कार्येण कारणं तेजोमूलमन्विच्छ ।
तेजसोऽपि विनाशोत्पत्तिमत्वाच्छुद्धत्वमिति । तेजसा सोम्य
शुद्धेन मन्मूलं एकमेवाद्वितीयं परमार्थमत्यं । यस्मिन्मव
मिदं वाचारम्भणं विकारो नामधेयमनृतं रज्ज्वाभिव र्मपा-
द्विकल्पजातमध्यस्तं । अविद्यया तदस्य जगतो मूलं अतः
सन्मूलाः सत्कारणा हे सोम्येमाः न्यावरजङ्गमलक्षणाः

आ० दद्यति । कथमित्यादिना ॥ तथा पुरुषमुक्तान्नवदिति यावत् ॥
तथापि कथं सतो मूलस्य सिद्धिरत आह । यत्त्विति ॥ सतो
मूलस्य वास्तवं रूपं दर्शयति । एकमिति । तस्य सर्वकल्पना-
धिष्ठानत्वेन परिष्कामवादं व्युत्स्यति । यस्मिन्निति ॥ अध्यासे
मूलकारणमाह । अविद्ययेति ॥ प्रजाः सर्वाः सन्मूलाः सदायत-
नास्त्वैक्यमर्थं दृष्टान्तेन समर्थयते । न हीति । सत्प्रतिष्ठाः
सदायतनास्त्वैक्यनयोऽर्थभेदभावमाशङ्क्याह । अन्ते चेति ॥ प्रति-

उ० नाम तेज एव तन्पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽभू-
नायः पुरुषनाय इत्येवं तन्नेज आचष्ट उदन्येति
तत्रैतदेव शुद्धमुत्पतितः१ सोम्य विजानीहि
नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ५ ॥ तस्य क्व मूलः१

भा० सर्वाः प्रजा न केवलं सम्मूला एव। इदानीमपि स्थितिकाले
सदायतनाः सदाश्रया एव। नहि मृदमनाश्रित्य घटादेः
सत्त्वं स्थितिर्वाऽस्ति। अतो मृदत्सदायतनं यासां प्रजानां
तन्मूलत्वात्सदायतनाः प्रजाः। अन्ते च सत्प्रतिष्ठाः
सदेव प्रतिष्ठा लयः समाप्तिरवमानं परिशेषे यासान्ताः
सत्प्रतिष्ठाः। अथेदानीमपशुङ्गदानेण मतो मूलस्थानुगमः
कार्यं इत्याह। यत्र यस्मिन् काल एतन्नाम पिपामति
पातुमिच्छतीति पुरुषो भवति। अग्निशिषतीतिवदिदमपि
गौणमेव नाम भवति। द्रवीकृतस्याग्निस्तस्यास्य नेत्र्य
आपोऽस्यशुद्धं देहं क्रोदयन्त्यः शिथिलीकुर्युरब्बाङ्गत्वाद्यदि
तेजसा न शोष्यते। नितरांच तेजसा शोष्यमाणास्त्रपु
देहभावेन परिणममानासु पातुमिच्छा पुरुषस्य

आ० छाशब्दस्य लयवाचित्वादायतनशब्दस्य चाश्रयविषयत्वात्तन्न पौन-
रत्नमित्यर्थः॥ लयशब्दस्य सुषुप्तादिविषयत्वं वारयति। समा-
प्तिरिति॥ सम्यगाप्तिः समाप्तिरिति प्राप्तित्त्र विवक्षितेति शब्दां
वारयति। अवसानमिति॥

तस्याभावत्वेन तुच्छरूपत्वं निरस्यति। परिशेष इति॥ अन्ना-
त्समुद्गद्वारा सतोमूलस्याग्निमतेरनन्तरमित्यत्रशब्दार्थः। पिपा-
सतीत्येतन्नाना पुरुषो यस्मिन्काले भवतीति योजना। अथं पिपा

उ० स्यादन्यत्राह्योऽङ्घ्रिः सोम्य शुङ्गेन तेजो मूल-
मन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ
सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः

भा० जायते तदा पुरुषः पिपामति नाम तदेतदाह । तेज-
एव तत्तदा पीतमवादि शेषयेद्देहगतलोहितप्राणभावेन
नयते परिणमयति । तद्यथा गोनाय इत्यादि समान-
मेव । तत्तेज आचष्टे लोकः । उदन्येति उदकं नय-
तीत्युदनं उदन्येतीति छान्दसं । तत्रापि पूर्ववत् अपाम-
येतदेव शरीराख्यं शुङ्गं नान्यदित्येवमादि । समानमन्यत् ।
सामर्थ्यात्तेजसोऽप्येतदेव शरीराख्यं शुङ्गं । अतोऽप्युङ्गेन
देहेनापो मूलं गम्यते । अङ्घ्रिः शुङ्गेन तेजो मूलं गम्यते ।

षा० सतीत्येतन्नम पुरुषस्य गौणमित्याशङ्काह । इवांशतेति ॥ भव
त्वपां तेजसा शोष्यमाणत्वं किं तावतेत्याशङ्काह । नितराश्वेति ॥
तदा पानेच्छावस्थायामित्यर्थः ॥ तेजसा यदुदकमेतत्समुक्तं तत्र
श्रुतिमवतार्यं आचष्टे । तदेतदाहति ॥ उदकमिति वक्तव्यं कथं
मुदन्येतीत्युक्तं तत्राह । छान्दसमिति ॥ तत्रापि तेजस्यपीत्येतत् ॥
यथाऽग्रमायेति छान्दसं तथा तेजस्युदन्येतीत्यपि छान्दसमेवे-
त्याह । पूर्ववदिति ॥ अन्नद्वारा सतो मूलस्याधिगमवदन्मुदारापि
तस्याधिगतिरस्तीत्याह । अपामपीति ॥

तेजः शुङ्गद्वारापि सतो मूलस्य प्रतिपत्तिरस्तीत्याह । सामर्थ्या-
दिति ॥ त्रिदशरथवशादिति यावत् । शरीरस्य भूतत्रयकार्यत्व-
मतःशब्दार्थः ॥ यथा पूर्वमन्नशुङ्गेन देहेनाप्राण्यं मूलं गम्यते
इत्यादि व्याख्यातं तथा तेजःशुङ्गेन देहेन तेजो मूलं गम्यते
इत्यादि व्याख्येयमित्याह । पूर्ववदिति ॥ इत्तानुवादपूर्वकं यद्ये-
त्यादिवाक्यमादत्ते । एवं हीति ॥ उक्त्या रीत्या नामदशपरिस-

उ० सत्प्रतिष्ठा यथा तु खलु सोम्येमास्तिचो देवताः
पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्रिवृदेकैका भवति तदुक्तं पुर-

भा० शुक्लेन सम्मूलं गम्यते पूर्ववत् । एवं हि तेजोबन्धमयस्य
देहशुक्लस्य वाचारक्षणमात्रस्यान्नादिपरम्परया परमार्थ-
सत्यं सम्मूलमभयमसन्नासं निरायासं सम्मूलमन्विच्छेति
पुत्रं गमयित्वाऽग्निशिषति पिपासतीति नामप्रसिद्धिहा-
रेण । यदन्यदिहास्मिन् प्रकरणे तेजोबन्धानां पुरुषेषोप-
युज्यमानानां कार्यकरणसङ्घातस्य देहशुक्लस्य स्वजात्या
माङ्ग्येषोपचयकरत्वं वक्तव्यं प्राप्तं तदिहाक्तमेवेष्टव्य-
मिति पूर्वोक्तं व्यपदिशति । यथा तु खलु । येन प्रकारेण-
मास्तेजोबन्धाख्यास्त्रिस्त्रीदेवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्रिवृदे-
कैका भवति तदुक्तं पुरस्तादेव । भवत्यन्नमशितं चेधा-
विधीयत इत्यादि । तत्रैवोक्तं अन्नादीनामशितानां ये

आ० द्विदारेण यथोक्तदेहाख्यशुक्लस्यान्नादिकारणपरम्परया सदाख्यं
मूलमक्तविशेषणं सम्मूलमन्विच्छेत्युपदेशेन श्वेतकेतुं ज्ञापयित्वा
अवस्थया शरीरमेकैकभूतारब्धमित्याक्षेपे प्राप्ते यदास्मिन्प्रकरणे
तेजःप्रभृतीनामुपयुज्यमानानां स्वस्वभावानुसारेण सङ्घातस्यो-
पचयकरत्वं वक्तव्यं प्राप्तं । तदा हि सर्वशरीरेषु सर्वभूतकार्या-
पक्षभाद्यवस्थायां प्रमाणाभावाद्दृश्यमाने सङ्घाते कस्य भूतस्य
क्रियत्कार्यमित्यपेक्षायामन्नमशितमित्यादावुक्तमेव ब्रह्ममिति
पूर्वोक्तं व्यपदिशतीति योजना ॥ सतो मूलस्य अवहारसत्यत्वं
वारयति । परमायति ॥ वस्तुतो नाविद्यासम्बन्धस्त्यास्तीत्याह ।
अभयमिति ॥ अविद्याकार्यसम्बन्धोऽपि परमार्थतो न तस्यास्ती-
त्याह । असन्नासमिति ॥ उभयसम्बन्धाभावे समुखातनिखिल-
दुःखत्वेन परमानन्दत्वं तस्य सिद्धतीत्याह । निरायासमिति ॥

उ० स्तादेव भवत्यस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि
सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां

भा० मध्यमा धातवस्ते सप्तधातुकं शरीरमुपचिन्वन्तीत्युक्तं ।
मांसं भवति लोहितं भवति मज्जा भवत्यस्थि भवति
ये त्वनिष्ठा धातवो मनः प्राणं वाचं देहस्थान्तःकरण
सङ्घातमुपचिन्वन्तीति चोक्तं तन्मनो भवति स प्राणो
भवति सा वाग्भवति । सोऽयं प्राणः करणसङ्घातो देहे
विशीर्णं देहान्तरं जीवाधिष्ठितो येन क्रमेण पूर्वदेहात्प्रच्यु-
तो गच्छति तदा हास्य हे सोम्य पुरुषस्य प्रयतो म्रिय-
माणस्य वाङ्मनसि सम्पद्यते मनस्युपसंहरियते । अथ तदाङ्ग-
ज्ञातयो न वदतीति । मनःपूर्वको हि वाग्व्यापारः ।
यद्वै मनमा ध्यायति तद्वाचा वदतीति श्रुतेः । वाच्युप-
संहृतायां मनसि मननव्यापारेण केवलेन वर्तते ।
मनोऽपि यदोपसंहरियते तदा मनः प्राणे सम्पन्नं भवति
सुषुप्तकाल इव । तदा पार्श्वस्था ज्ञातयो न विजानाती-
त्याहुः । प्राणश्च तदोर्द्धोच्छामी स्वात्मन्युपसंहृतवाङ्म-

भा० पूर्वोक्तमेव व्यक्तीकरोति । तत्रैवेति ॥ किन्तुद्वयमश्रितमित्यादावुक्तं
तत्राह । अत्रादीनामिति ॥ सप्तधातुकं त्वगृह्णासि मदेमज्जास्थि-
शुक्लाख्याः सप्तधातवस्तेषां संहृतिरूपमित्यर्थः । तंजोब्रह्मका-
र्यंभूतदेहशुद्धिद्वारा सतत्त्वं निरूपितं इदानीं मरुदारंणापि
तन्निरूपयितुमारभते । सोऽयमिति । तदाहंत्वञ्च क्रमवद्गमनं
तदित्युक्तं ॥ वाग्व्यापारस्य मनसि कथं हेतुमाह । मनःपूर्व-
कोऽस्तीति ॥ प्राणसम्पत्तिर्मनसस्तदधीनत्वं मनोव्यापारनिवृत्त्य-
वस्था तदेतद्युच्यते । प्राणश्च तदेतद्विज्ञानावस्था कथ्यते । कथं

उ० देवताया स य एषोऽणिमा ॥ ६ ॥ एतदात्म्य-
मिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्रुत-

भा० करणः संवर्गविद्यायां दर्शनाद्भ्रूस्तपादादीन् विचिपन्म-
र्म्मस्थानानि निवृत्तत इवोत्सृजन् क्रमेणोपसंहृतकरण-
स्तेजसि सम्यद्यते । तदाऽऽर्जातयो न चलतीति । मृतो
नेति वा विचिकित्सन्तो देहमानभमाना उष्णश्चैपलभ-
माना देह उष्णो जीवतीति यदा तदाप्यौष्ण्यलङ्गं तेज
उपसंह्रियते । तदा तत्तेजः परस्यां देवतायां प्रशाम्यति ।
तदेवं क्रमेणोपसंह्रियते । स्वमूलं प्राप्ते च मनसि तन्म्या-
जीवोऽपि सुषुप्तकालवन्निमित्तोपसंहारादुपसंह्रियमाणः
सन् सत्याभिमन्विपूर्वकं चेदुपसंह्रियते सदेव सम्यद्यते न
पुनर्देहान्तराय सुषुप्तादिवोत्तिष्ठति ॥

यथा लोके सभये देशे वर्त्तमानः कथञ्चिदेवाभयं देशं
प्राप्तस्तदत् । इतरस्वनात्मजस्तस्मादेव मूलात्सुषुप्तादिवो-

ष्णा० प्राणस्य स्वात्मन्युपसंहृतवाह्यकरणत्वं तदाह । संवर्गविद्याया-
मिति ॥ तत्र हि प्राणः संबद्धे वागादीनीति दृष्टं अतो युक्तं
तस्य स्वात्मन्युपसंहृतकरणत्वमित्यर्थः । तेजसीति भौतिकमा-
थात्मिकं तेजा गृह्यते । जीवतीत्याऽऽरिति सम्बन्धः । सक-
रणसप्राणस्य च भृतसर्गस्य परस्यां देवतायामुक्तक्रमेणोपसंहा-
रेऽपि जीवस्य किमायातमित्याशङ्क्याह । तदेवमिति ॥ तस्यां
परस्यां देवतायामुक्तेन क्रमेण तेजस्युपसंहृते सतीति यावत् ।
समूहं मनसो मूलं भूतपञ्चकं । निमित्तोपसंहारादित्यत्र निमित्तं
मनो विवर्त्तितं ॥

सत्यम्भ्रस्य सत्याभिसन्धेनापुनरुत्थानमित्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्ट-
यति । यथेति ॥ अभायं देशं प्राप्ते न पुनः सभयं देशं गन्तुमि-

उ० केतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति
तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥ ६ ॥

भा० न्याय मृत्वा पुनर्देहजालमाविशति। यस्मान्मूलादुत्थाय देह-
माविशति जीवः ॥ स यः मदाख्य एष उक्तोऽणिमाऽणु-
भावो जगतो मूलमैतदाख्यमेतत्सदात्मा यस्य सर्वस्य तदे-
तदात्मा तस्य भाव ऐतदाख्यं। एतेन मदाख्येनात्मनात्मव-
त्त्वर्विमिदं जगत्। नान्योऽस्याख्यात्मा संसारो नान्यदतोऽस्ति
द्रष्टुं नान्यदतोऽस्ति श्रोत्रित्यादिश्रुत्यन्तरात्। येन चात्म-
नात्मवत्त्वर्विमिदं जगत्तदेव मदाख्यं कारणं सत्यं परमार्थ-
मत्। अतः स एवात्मा जगतः प्रत्यक्स्वरूपं मतत्त्वं याथाख्यं।
आत्मशब्दस्य निरूपपदस्य प्रत्यगात्मनि गवादिशब्दवन्नि-
रूढत्वात्। अतस्तत्तत्त्वममीति हे श्वेतकेतो इत्येवं प्रत्या-
यितः पुत्र आह भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु यद्भव-
दुक्तं तत्सन्दिग्धं मम। अहन्यहनि मर्वाः प्रजाः सुपुत्रो
मत्सम्यद्यन्ते इत्येतत्। ये न मत्सम्यद्य न विदुः मत्सम्यन्ना

षा० ष्कतीति शेषः। यस्त्वृताभिसन्धो यथोक्तया रीत्या न मत्सम्य-
न्नस्तत्राह। इतरन्त्विति ॥ अस्येति यथा सर्व्वं जगदुक्तमसंसारो
वेतिच्छेदः। मूलादेर्विशेषं दर्शयति। परमार्थेति ॥ कल्पितस्य
जगतः स्वरूपं प्रत्यग्भूतमतीर्त्तिकमिति शब्दा वारयति। मतत्त्व-
मिति ॥ तत्त्वेन सहितमपि सतत्त्वमित्याशङ्गाह। याथाख्य-
मिति ॥ कथमेवमर्थवत्त्वमात्मशब्दस्य लभ्यते तत्राह। आत्मशब्द-
स्येति ॥ सतो भवत्वात्मत्वं मम किं स्यादित्याशङ्गाह। अत इति ॥
सन्देहस्येदमेव विशिनष्टि। अहन्यहनीति ॥ सन्देहे हेतुमाह।
येनेति ॥ तेन सन्दिग्धमेतदिति पूर्व्वं सन्धः ॥ सन्देहश्चाहति-

३० यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्य-
यानां वृक्षाणां रसान् समवहारमेकतां रसं
गमयन्ति ॥ १ ॥ ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेऽमु-

भा० वयमिति । अतो दृष्टान्तेन मां प्रत्याचयत्वित्यर्थः । एवमु-
क्तस्तथाऽस्तु सोम्येति होवाच पिता ॥ ८ ॥

यत्पृच्छस्यहन्यहनि सत्सम्पद्य न विदुः सत्सम्पन्नाः स्म
इति तत्कस्मादित्यत्र शृणु दृष्टान्तं । यथा लोके सोम्य मधु-
कृतो मधु कुर्वन्तीति मधुकृतो मधुकरमक्षिका मधु निस्ति-
ष्ठन्ति मधु निष्पादयन्ति तत्पराः सन्तः । कथं नानात्ययानां
नानागतीनां नानादिक्काख्यानां वृक्षाणां रसान् समवहारं
समाहृत्यैकतामेकभावं मधुत्वेन रसान् गमयन्ति मधुत्व-
मापादयन्ति । ते रसा यथा मधुत्वेनैकतां गतास्तत्र
मधूनि विवेकं न लभन्ते । कथममुष्याहमाप्स्य पनसस्य
वा वृक्षस्य रसोऽस्मीति च । यथा हि लोके बहूनां चेत-
नावतां समेतानां प्राणिनां विवेकलाभो भवत्यमुष्याहं
पुत्रो नप्तास्मीति । ते च लब्धविवेकाः सन्तो न मङ्कीर्यन्ते न

प्या० स्तर्हि कथमित्यत आह । अत इति ॥ पुत्रस्य प्राप्तसन्देहापोहा-
र्थमुत्तरयत्यमुष्यापयति । एवमिति ॥ ८ ॥

यथेत्यादिदृष्टान्तमवतारयति । यत्पृच्छसीति ॥ प्रत्यहं सुषुप्ते
सर्वाः प्रजाः सत्सम्पद्य सत्सम्पन्नाः स्तो वयमिति यन्न विदुस्तद-
ज्ञानं कस्मात्कारणादिति यन्मां पृच्छसि तत्र सुषुप्तादावज्ञाने
कारणभूतं दृष्टान्तमुच्यमानं युक्तुत्वमिति योजना ॥ यथा दृष्टान्तः
स्यष्टो भवति तथोच्यत इत्याह । यद्येति ॥ पुनर्मधुपदं क्रियापदेन

उ० धाहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमाः
 सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह
 इति ॥ २ ॥ त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको
 वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गे वा दृशो वा

भा० तथेहानेकप्रकारवृक्षरसानामपि मधुरास्त्रिककटुका-
 दीनां मधुत्वेनैकतां गतानां मधुरादिभावेन विवेको
 गृह्यत इत्यभिप्रायः । यथाऽयं दृष्टान्त इत्येवमेव खलु
 सोम्येमाः सर्वाः प्रजा अहन्यहनि सति सम्पद्य सुषुप्तकाले
 मरणप्रलययोश्च न विदुर्न विजानोयुः सति सम्पद्यामह
 इति सम्पन्ना इति वा । यस्माच्चैवमात्मनः मद्रूपतामज्ञा-
 त्वैव सत्सम्पद्यन्ते । अतस्त इह लोके यत्कर्मानिमित्ताः यां
 यां जातिं प्रतिपन्ना आसुर्याघ्रादीनां व्याघ्रोऽहं सिंहोऽह-
 मित्येवं । ते तत्कर्मान्जानवाभनाङ्किताः सन्तः सत्प्रविष्टा
 अपि तद्भावेनैव पुनराभवन्ति । पुनः सत आगत्य व्याघ्रो
 वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गे वा

षा० सम्बन्धप्रदर्शनार्थं मधुलतां मधुनिष्यादकत्वमाकाङ्क्षापूर्वकं दर्श-
 यति । कथमित्यादिना ॥ नानागतीनां नानाफलानामित्येतद्-
 ह्वनां रसानां कथमेकतेत्याशङ्काह । मधुत्वेनेति ॥ तदेव स्पष्ट-
 यति ॥ मधुत्वमिति ॥ ते यथेत्यादि आचष्टे । ते रसा इति ॥
 उक्तमर्थं वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथा ह्याद्यादिना ॥
 इहिति प्रकृतदृष्टान्तेति ॥ दृष्टान्तमनुद्य दाष्टान्तिकमाह ।
 यथेति ॥ रसानामचेतनत्वेन विवेकानर्हत्वात्कथं चेतनावतामिव
 दृष्टान्तः स्यादित्याशङ्काह । यस्माच्चिति ॥ एवं यथोक्तसदृष्टा-
 न्तवशेन यावच्चेतनानामपि सुषुप्त्यादौ जाद्यास्त्रन्दिततया रस-

उ० मशको वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति ॥ ३ ॥ स य एषो
ऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा
तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥ ६ ॥

भा० दंशो वा मशको वा यद्यत्पूर्वमिह लोके भवन्ति सन्वभुव-
रित्यर्थः । तदेव पुनरागत्य भवन्ति । युगसहस्रकोऽव्यन्तरि-
ताऽपि संसारिणे जन्तोर्था पुरा भाविता वासना सा न
नशतीत्यर्थः । यथाप्रज्ञं हि सन्धवा इति श्रुत्यन्तरात् ।
ताः प्रजा यस्मिन् प्रविश्य पुनराविर्भवन्ति । ये त्वितोऽन्ते
सत्सत्यात्माभिसन्धा यमणुभावं सदात्मानं प्रविश्य नाव-
र्त्तन्ते । स य एषोऽणिमेत्यादि व्याख्यातं । यथा लोके
स्वकीये गृहे सुप्त उत्थाय यामान्तरं गतो जानाति
स्वगृहादागतोऽस्मीत्येवं सत आगतोऽस्मीति च जन्तूनां
कस्माद्विज्ञानं न भवतीति भूय एव मा भगवान् विज्ञाप-
यत्वित्युक्तस्तथा सोम्येति होवाच पिता ॥ ६ ॥

भा० तुल्यत्वात्तेषां विवेकानर्हावस्थापत्तिमात्रे प्रकृतमुदाहरणमविश-
द्भूमिति भावः । सता सम्यग्ज्ञानामपि तत्त्यादित्वाशङ्काह ।
संसारिण इति ॥ स य एषोऽणिमेत्याद्यवतारयति । ताः प्रजा
इति ॥ इतः सद्ब्रह्मानरहितेभ्यः सत्ताशादिति यावत् । यमणुभा-
वमिति यच्छब्दोऽप्याहर्त्तयः । प्रअन्तरं दृष्टान्तबलादुत्थाप-
यति । यथेति ॥ सतोऽहमागतोऽस्मीत्युक्तितस्य ज्ञानाभावं दृष्टा-
न्तेनोपपादयितुमुत्तरयत्युत्थापयति । इत्युक्त इति ॥ ६ ॥

उ० इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यन्दन्ते पश्चात्प्रतीच्यस्ताः समुद्रात्समुद्रमेवापि यन्ति समुद्र एव भवन्ति ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीयमहमस्मीति ॥ १ ॥ एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गे वा दंशो वा मशको वा सम्पद्य भवन्ति तदा भवन्ति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमे-

भा० शृणु तत्र दृष्टान्तं यथा सोम्येमा नद्यो गङ्गाद्याः पुरस्तात्पूर्वां दिशं प्रति प्राच्यः प्रागञ्चनाः स्यन्दन्ते स्वन्ति । पश्चात्प्रतीचीं दिशं प्रति मिन्ध्याद्याः प्रतीचीमञ्चन्ति गच्छन्तीति प्रतीच्यस्ताः समुद्रादम्भोनिधेर्जलधरैराचिन्नाः पुनर्वृष्टिरूपेण पतिता गङ्गादिनदीरूपिण्यः पुनः समुद्रमम्भोनिधिमेवापि यन्ति समुद्रा एव भवन्ति ता नद्यो यथा तत्र समुद्रे समुद्रात्मनैकताङ्गता न विदुर्नजानन्तीयं गङ्गाहमस्मीयं यमुनाहमस्मीतीयमहमस्मीति चैवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजा यस्मात्सति सम्यद्य न विदुस्तस्मात्सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे आगता इति वा । त इह व्याघ्र इत्यादि समानमन्यत् । दृष्टं लोके जले वीची-

भा० आगमनाबध्यपरिच्छानं तत्रेत्युक्तं ॥ प्रत्रान्तरं व्याचष्टे । दृष्टमिति ॥ विनष्टा इति लोके दृष्टमिति सम्बन्धः । जीवाणु प्रत्यङ् स्रष्टुत्ववस्थायां मरुत्प्रलययोश्च कारकभावं मच्छन्तोऽपि

उ० तदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तन्वमसि
श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापय-
त्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ १० ॥

अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्या-
ज्जीवन् स्रवेद्यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेद्योऽग्रे-
ऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेत्स एष जीवेनात्मनानुप्र-
भूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति ॥ १ ॥ यस्य

भा० तरङ्गफेनबुद्बुदादय उत्यिताः पुनस्तद्भावङ्गता विनष्टा
इति । जीवास्तु तत्कारणभावं प्रत्यहं गच्छन्तोऽपि सुषुप्ते
मरणप्रसवयोश्च न विनश्यन्तीत्येतत् । भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयतु दृष्टान्तेन । तथा सोम्येति होवाच पिता ॥ १० ॥

प्रष्टुं दृष्टान्तमस्य हे सोम्य महतोऽनेकशाखादियुक्तस्या-
स्तेत्यतः स्मितं वृचं दर्शयन्नाह । यदि कश्चिदस्य मूले-
ऽभ्याहन्यात्पर्यादिना सकृद्घातमात्रेण न श्लथ्यतीति
जीवन्नेव भवति तदा तस्य रसः स्रवेत् । तथा यो मध्येऽभ्या-
हन्याज्जीवं स्रवेत्तथा योऽग्रेऽभ्याहन्याज्जीवं स्रवेत्स एष

भा० न विनश्यन्तीति यदेतत्तदिति योजना । जीवविनाशं शङ्कमा-
नस्य प्रतिबोधनार्थमुत्तरं वाक्यमुत्थापयति । तथेति ॥ १० ॥

जीवस्य नाशाभावं वक्तुमादौ दृष्टान्तमाह । प्रष्टविति ॥ ननु
दीगद्यक्षायां वातोपहृतायां वा शाखायां प्रायोपसंहारेऽपि कुतो
जीवोपसंहारः सम्भवति तत्राह । वागिति ॥ ननु दृष्टो जीवस्य
सङ्कांति तत्रोपसंहारानुपसंहारौ वक्तव्यौ । तत्र तस्य सत्त्वन्तु कुत-
स्थमत आह । जीवेन चेति ॥ रसरूपेण वर्जयदिति सम्बन्धः ॥

उ० यदेकांशां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुथति
द्वितीयां जहात्यथ सा शुथति तृतीयां जहात्यथ
सा शुथति सर्वं जहाति सर्वः शुथत्येवमेव खलु
सोम्य विद्मीति होवाच ॥ २ ॥ जीवापेतं वाच

भा० वृक्ष इदानीं जीविनात्मनानुप्रभूतो ऽनुव्याप्तः पेपोयमानो
ऽत्यर्थं पिवन्नुदकं, भौमांश्च रसान्मूलैर्गृह्णन्मोदमानो हर्षं
प्राप्नुवंस्तिष्ठति । तस्यास्य यदेकांशां रोग्यस्तामाहतां
वा जीवो जहात्युपसंहरति शाखायां विप्रसृतमात्मांशं ।
अथ सा शुथति । वाङ्मनः प्राणकरणयामानुप्रविष्टो हि जीव
इति तदुपसंहारे उपसंह्रियते । जीवेन च प्राणयुक्तेनाशितं
पीतञ्च रसतां गतं जीववच्छरीरं वृक्षञ्च वर्द्धयद्रमरूपेण
जीवस्य सद्भावे लिङ्गं भवति ॥ अशितपीताभ्यां हि
देहे जीवस्तिष्ठति ते चाशितपीते जीवकर्मानुमारिणीति ।
तस्यैकाङ्गवैकस्यनिमित्तं कर्म यदोपस्थितं भवति तदा
जीव एकांशां जहाति शाखाया आत्मानमुपसंहरति ।
अथ तदा सा शाखा शुथति । जीवस्यतिनिमित्ता रभा
जीवकर्माक्षिप्त्वा जीवोपसंहारैः न तिष्ठति । रमापगमं च

आ० वृक्षशरीरे जीवस्य सत्त्वेऽपि किमित्येता कदाचित्तदायामंका
शाखां जहातीत्याशङ्क्याह । अशितेति ॥ जीवोपसंहारं किमिति
शाखा शुथति तत्राह । जीवस्तिष्ठतीति ॥ जीवस्य स्थितिनिमित्तं
तस्यैति विग्रहस्तथा शाखायामङ्गप्रकारेणैति यावत् ॥ यत् विशेषे-
षिकर्वनाशिकाभ्यां स्यावराणां निर्जीवत्वमचेतनत्वमुक्तं तदेव-
मिदमिति ॥ वृक्षस्येति ॥ आदिशब्दो वृद्धिमोदादिसङ्ग-

उ० किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति स य एषो
ऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा

भा० शाखाशोषमुपैति । तथा मर्त्वं वृक्षमेव यदायं जहाति तदा
सर्वोऽपि वृक्षः शुष्यति । वृक्षस्य रमस्त्रवणशोषणादिलि-
ङ्गाज्जीवलं । दृष्टान्तश्रुतेषु चेतनावन्तः स्यावरा इति ।
बौद्धकाणादमतमचेतनाः स्यावरा इत्येतदासारमिति
दर्शितं भवति । यथाऽस्मिन्मृच्छदृष्टान्ते दर्शितं जीवेन युक्तो
वृक्षोऽशुष्को रमपानादियुक्तो जीवतीत्युच्यते यदपेतञ्च
म्रियत इत्युच्यते । एवमेव खलु भोम्य विद्धीति द्वावाच ।
जीवापेतं जीववियुक्तं वाव किलेदं शरीरं म्रियते न जीवो
म्रियत इति । कार्यशेषे च सुप्तात्थितस्य ममेदं कार्यशेष-
मपरिममाप्तमिति स्मृत्वा समापनदर्शनात् । जातमाचा-
णाञ्च जन्तूनां स्तन्याभिलाषभयादिदर्शनाच्चातीतजन्मा-
न्तरानुभूतस्तनपानदुःखानुभवस्मृतिर्गम्यते । अग्निहोत्रा-
दीनां च कर्मणामर्थवत्त्वान्न जीवो म्रियत इति । स

आ० शार्धः । स एव वृक्षो जीविनात्मनानुप्रभूत इति दृष्टान्तश्रुतिः ।
श्रुतिदृष्टान्तेन विवक्षितमंशमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । यथेत्या-
दिना ॥ जीवस्य सुषुप्ते नाशाभावे हेतुन्तरमाह । कार्यशेषे
चेति ॥ तस्मिन् सति सुषुप्तो भूत्वा पुनरुत्थितस्य कार्यस्य शेषो
ऽस्ति यस्मिन्कर्मणि तदिदं ममासंज्ञाप्तमिति स्मृत्वा तस्य समाप-
नदर्शनात्न खापे जीवो नश्यतीत्यर्थः ॥ मरणकाले तन्नाशाभावे
हेतुन्तरमाह । जातमात्राणामिति ॥ आद्यश्चकारः समुच्चये
द्वितीयोऽवधारणे । जीवस्य प्रकयादावविनाशे कारणान्तर-

उ० तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्
 विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ ११ ॥
 न्ययोधफलमत आहरेतीदं भगव इति भि-
 न्धीति भिन्नं भगव इति विमत्र पश्यमीत्यण्य

भा० य एषोऽणिमेत्यादि समानं । कथं पुनरिदं पृथिव्या-
 दिनामरूपवज्जगदत्यन्तसूक्ष्मात्सद्रूपान्नामरूपरचितास्ततो
 जायते इत्येतद्दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान् विज्ञापय-
 त्विति । तथासु सोम्येति होवाच पिता ॥ ११ ॥

यद्येतत्प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छसि अतोऽस्मान्महतो न्ययोधा-
 त्फलमेकमाहरेत्युक्तस्तथा चकार । स इदं भगव उपाहृतं
 फलमिति दर्शितवन्तं प्रत्याह फलं भिन्धीति । भिन्नमित्याहे-
 तरः । तमाह पिता किमत्र पश्यमीत्युक्त आहाण्याऽणुतरा
 हवेमा धाना बीजानि पश्यामि भगव इति । आसां धाना-
 नामेकां धानामङ्ग हे वत्स भिन्धीत्युक्त आह भिन्ना भगव
 इति ॥ यदि भिन्ना धाना तस्यां भिन्नायां किं पश्यमीत्युक्त

षा० माह । अग्निहोत्रादीनामिति ॥ इतिशब्दे जीवस्य निवृत्त्योप-
 संहारार्थः ॥ यदुक्तं सन्मृताः सोम्येत्यादि तत्र चादयति । कथं
 पुनरिति ॥ विलक्षणाद्येनं कार्यकारणत्वमिति शङ्कमानं प्रति
 बोधयितुमुत्तरवाक्यमुपादत्ते । तथेति ॥ ११ ॥

खुलस्य कार्यस्य सूक्ष्मं मुख्यकारणत्वमतदित्युच्यते ॥ अस्य सोम्य
 महतो हृत्तस्येति प्रकृतं हृत्तं परास्मृति । अत इति ॥ यमंत-
 मक्षिमानं न पश्यस्येतस्यागिसे बीजस्येति सम्बन्धः । तथापीति
 अत्यन्तासूक्ष्माददर्शनेऽपीत्यर्थः । अत्यन्तं सूक्ष्मादीनादत्यन्तसूक्ष्मस्य

उ० इवेमा धाना भगव इत्यासामङ्गेकां भिन्धीति
भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति किञ्चन न
भगव इति ॥ १ ॥ तं होवाच यं वै सोम्यैतमणि-
मानं न निभालयस एतस्य वै सोम्यैषोऽणिम्न एवं
महान्यग्रेोधस्तिष्ठति ॥ २ ॥ अद्भत्स्व सोम्येति स य
एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा

भा० आह न किञ्चन पश्यामि भगव इति । तं पुत्रं होवाच वट-
धानायां भिन्नायां यं वटवीजाणिमानं हे सोम्य एतं न
निभालयमे न पश्यसि । तथाप्येतस्य वै किल सोम्य एष
महान्यग्रेोधो वीजस्याणिन्नः सृक्षस्यादृश्यमानस्य कार्य-
भूतः स्थूलशाखास्कन्धफलपलाशवांस्तिष्ठत्युत्पत्तनुत्तिष्ठ-
तीति वोच्छब्दोऽध्याहार्योऽतः अद्भत्स्व सोम्य सत एवा-
णिन्नः स्थूलं नामरूपादिमत्कार्यं जगदुत्पन्नमिति । यद्यपि
न्यायागमाभ्यां निर्द्धारितोऽर्थस्तथैवेत्यवगम्यते तथाप्यत्य-
न्तसूक्ष्मेष्वर्थेषु बाह्यविषयासक्तमनसः स्वभावप्रवृत्तस्यासत्यां
गुरुतरायां अद्भ्यायां दुरवगमत्वं स्यादित्याह अद्भत्स्वेति ।
अद्भ्यायान्तु सत्यां मनसः समाधानं बुभुक्षितेऽर्थे भवेत्ततश्च

भा० दृष्टस्योत्पत्त्युपलम्भाऽतः शब्दार्थः । सन्मूलाः सोम्येत्यादिश्रुत्या
दृश्यते त्विति न्यायेन च जगतः सत्कार्यत्वे सिद्धे अद्भ्यामन्तरेणापि
तन्निर्णयसम्भवात्किमिति श्वेतकेतुः अद्भत्स्वेति पित्रानुयुज्यते
तत्राह ॥ यद्यपीति ॥ सत्यामपि अद्भ्यायां कार्यं बाह्यविषयासक्तम-
नसोऽत्यन्तसूक्ष्मेष्वर्थेष्ववगमः स्यादित्याह आह ॥ अद्भ्यायान्त्विति ॥
मनःसमाधानवशाद्बुभुक्षितस्यार्थस्यावगतिरित्यत्र दृष्टदारण्य-

उ० तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्
 विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ १२ ॥
 लवणमेतदुदकेऽवधायथ मा प्रातरपसीदथा
 इति स ह तथा चकार तः होवाच यद्दोषा
 लवणमुदकेऽवाधा अङ्गु तदाहरेति तद्वावमृश्य

भा० तदर्थावगतिः । अन्यत्रमना अभूवमित्यादिश्रुतेः । स य
 इत्याद्युक्तार्थं । यदि तत्सज्जगता मूलं कस्मान्नोपलभ्यत
 इत्येतद्दृष्टान्तेन मामां भगवान् भूय एव विज्ञापयत्विति ।
 तथा सोम्येति होवाच पिता ॥ १२ ॥

विद्यमानमपि वस्तु नोपलभ्यते प्रकारान्तरेण तूपलभ्यत
 इति शृण्वत्र दृष्टान्तं । यदि चेममर्थं प्रत्यचीकर्तुमिच्छामि
 पिण्डरूपं लवणमेतत् घटादावुदकेऽवधाय प्रक्षिप्याथ
 मा मां श्वः प्रातरपसीदथा उपगच्छंथा इति स ह पित्रो-
 क्तमर्थं प्रत्यचीकर्तुमिच्छन् तथा चकार । तं होवाच
 परेद्युः प्रातो यत्नवणं दोषा गच्छो उदकेऽवधा निचि-

षा० कश्चुतिः संवादयति । अन्यत्रेति ॥ प्रथमतोऽनुपलभ्यमा-
 नत्वाद्वास्तीति मन्वानः शङ्कते । यदीति ॥ अनुपलभ्यमानस्यापि
 सत्त्वमाशङ्क्याह । इत्येतदिति ॥ अप्रयत्नस्यापि जगन्मूलस्या
 स्तित्वं प्रतिपादयितुमुत्तरग्रन्थमवतारयति । तथेति ॥ १२ ॥

नोपलभ्यते स्वेन प्रकारेणिति श्वः । इतीममर्थं प्रत्यचीकर्तु-
 यदीच्छसि तर्हि दृष्टान्तमत्र प्रदगियति योजना । रात्रिरथयान-
 न्यर्थमथशब्दार्थः । जगन्मूलं स्वतोऽप्रत्यक्षमपि प्रत्यक्षमप्या-
 न्तरेणेति पित्रोक्तोऽर्थस्तं प्रत्यक्षोपि कीर्षुघटादावुदके पिण्डरूपं

उ० न विवेद यथा विलीनमेवाङ्गः ॥ १ ॥ अस्याक्ता-
दाचामेति कथमिति लवणमिति मध्यादाचामेति
कथमिति लवणमित्यक्तादाचामेति कथमिति
लवणमित्यभिप्राश्यैन्दथ मोपसीदथा इति तद्

भा० प्रवानमि अङ्ग हे वत्स तदाहरेत्युक्तस्तस्मिन्नवणमाजिहीर्षुर्हं
किलावमृश्लोदके न विवेद न विज्ञातवान् । यथा तस्मिन्नवणं
विद्यमानमपि सत् अणु लीनं संश्लिष्टमभूत् यथा विलीनं
लवणं न वेत्थ तथापि तच्चक्षुषा स्पर्शनेन च पिण्डरूपं
लवणमगृह्यमाणं विद्यत एवाणु लभ्यते चोपायान्तरेणे-
त्येतत्पुत्रं प्रत्याययितुमिच्छन्नाहाङ्गाश्लोदकान्नादुपरि
गृहीत्वाऽऽचामेत्युक्त्वा पुत्रं तथाकृतवन्तमुवाच कथमितीतर
आह लवणं स्वादुत इति । तथा मध्यादुदकस्य गृहीत्वाऽऽ-
चामेति कथमिति लवणमिति । तथान्नादघोदेऽग्राङ्गुहीत्वा-
ऽऽचामेति कथमिति लवणमिति । यद्येवमभिप्रायस्य
परित्यज्यैतदुदकमाचम्याथ मोपसीदथा इति तद् तथा

षा० लवणं रात्रौ प्रक्षिप्य तदव्ययानन्तरं प्रातःकाले पितृसमीपे श्वेत-
केतुर्गतवानित्याह ॥ स हेति ॥ यथा तत्पिण्डरूपं लवणं प्रक्षेपात्
प्रागभूत्तथा न विज्ञातवानिति सम्बन्धः ॥ उदके प्रक्षिप्तं लवणं
विमृश्यापि न ज्ञायते चेदसदेव तर्हि तदित्याशङ्क्याह । विद्य-
मानमेवेति ॥ किमिति चक्षुषा स्पर्शेन वा नोपलभ्यते तत्राह ।
अस्त्विति ॥ कथं तर्हि विद्यमानत्वमवगतं तत्राह । यथेति ॥
यद्यपि पिण्डरूपं लवणमुदके क्षिप्तमवमृश्यापि चक्षुःस्पर्शनाभ्यां
न त्वं वेत्थ तथापि तच्च विद्यत एव । यतस्ताभ्यामगृह्यमाणमाद्यमपि

उ० तथा चकार तच्छ्रुत्संवर्तते तः होवाचात्र वाव
 किल सत्सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किलेति ॥२॥
 स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदः सर्वं तत्सत्यं
 स आत्मा तत्त्वमसि श्रुतवोतो इति भूय एव मा

भा० चकार लवणं परित्यज्य पितृममीष आजगामेत्यर्थः । इदं
 वचनं ब्रुवणं तत्त्वणं तस्मिन्नेवोदके यन्मया रात्रौ क्षिप्तं
 शशस्त्रित्यं संवर्तते विद्यमानमेव सत्सोम्यवर्तत इत्येवमुक्त-
 वन्तं ह उवाच पिता । यद्यदं लवणं दर्शनस्पर्शनाभ्यां पूर्वग्र-
 हीतं पुनरुदके विलीनं ताभ्यामग्रह्यमाणमपि विद्यत एवो-
 पायान्तरेण जिह्वयोपलभ्यमानत्वात् । एवमेवात्रैवास्मिन्नेव
 तेजोबन्धादिकार्यं शुद्धे देहे । वाव किलंत्याचार्यापदेशस्म-
 रणप्रदर्शनार्था । मत्तेजोबन्धादिशुद्धकारणं वटवीजाणि-
 मवद्विद्यमानमेवंन्द्रियेर्नापलभमे न निभालयसे । यथात्रै-
 वोदके दर्शनस्पर्शनाभ्यामनुपलभ्यमानं लवणं विद्यमानमेव
 जिह्वयोपलभ्यवानसि एवमेवात्रैव किल विद्यमानं मज्ज-
 गन्मूलमुपायान्तरेण लवणमिव तदुपलभ्यम इति वाक्य-

था० तत्रोपायान्तरेणापलभ्यत इत्येतमर्थं पुत्रं प्रत्याययितुमुक्तं वाक्य-
 मित्यर्थः ॥ यथाशब्दे यद्यपीत्यर्थः । तद्धेत्यादि व्याचष्ट । लवण-
 मिति ॥ संवर्तत इतीदं वचनं ब्रुवन्नन्वाजगामिति सम्बन्धः ॥ दृष्टा-
 न्तमनृद्य दार्ष्टान्तिकमाह । इत्येवमुक्तवन्तमित्यादिना ॥ सता जग-
 न्मूलस्यास्मिन्देहे सत्त्वं त्वया कथमवगतमित्यत आह । उवाचेति ॥
 अत्र वावेत्यादिनाऽत्रैव किलेत्यस्य पानवत्त्वमाशङ्क्यार्थविशेषं दर्श-
 यति । यथाशब्देत्यादिना ॥ उपायान्तरजिह्वासया एवकृति । यद्ये-

उ० भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच

॥ ३ ॥ १३ ॥

यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्याक्षमा-
नीय तं ततोऽतिजने विमृजेत्स यथा तत्र प्राङ्गा

भा० शेषः । स यं इत्यादि समानं । यद्येवं लवणमिव तदि-
न्द्रियैरनुपलभ्यमानमपि जगन्मूलं सदुपायान्तरेणोपलभ्युं
शक्यते यदुपलभ्यात्कृतार्थः स्यामनुपलभ्याच्चाकृतार्थः स्या-
महं तस्योपलभ्यौ क उपाय इत्येतद्भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयतु दृष्टान्तेन तथा सोम्येति होवाच ॥ १३ ॥

यथा लोके हे सोम्य पुरुषं यं कञ्चिद्गन्धारेभ्यो जन-
पदेभ्योऽभिनद्याचं वद्धचक्षुषमानीय द्रव्यहर्त्ता तस्कर-
स्तमभिनद्याचमेव वद्धहस्तमरण्ये ततोऽप्यतिजनेऽतिगत-
जनेऽत्यन्तविगतजने देशे विमृजेत् स तत्र दिग्भ्रमोपेतो
यथा प्राङ्गा प्रागञ्चनः प्राङ्मुखो वेत्यर्थः । तथोदङ्गा-
ऽधराङ्गा प्रत्यङ्गा प्रभायितशब्दं कुर्यादिक्रोशेत् । अभि-

षा० वमिति ॥ तर्हि तदेत्यध्याहृतस्य तस्येवादिना सम्बन्धः । सतो
मूलस्योपलभ्येऽनुपलभ्ये वा किं स्यादित्याशङ्क्याह । यदुप-
लभ्यादिति ॥ बुभुक्षितमुपायमुपदर्शयितुमुत्तरयत्यमुपादत्ते ।
तथेति ॥ १३ ॥

यथायमुपायः शक्यो ज्ञातुं तथा लोके प्रदृश्यते दृष्टान्त इत्याह ।
यथेति ॥ तमेव दृष्टान्तं व्याचष्टे । हे सोम्येति ॥ यथा दिग्भ्रमो-
पेतो यत्किञ्चिद्दिग्भ्रममुखो विक्रोशति तथा स तत्र विजने देशे
शब्दं कुर्यादिति सम्बन्धः ॥ प्राडित्यस्यार्थमाह । प्रागञ्चन इति ॥

उ० उदङ्गाधराङ्गा प्रधमायीताभिनङ्गाक्ष आनीतो
ऽभिनङ्गाक्षो विमृष्टः ॥ १ ॥ तस्य यथाभिनहनं

भा० नङ्गाक्षोऽहं गन्धारेभ्यस्तस्करेणानीतोऽभिनङ्गाक्ष एव
विमृष्ट इत्येवं विक्रोशतस्तस्य यथाभिनहनं यथा बन्धनं
प्रमुच्य मुक्ता कारुणिकः कश्चिदेतां दिग्मुत्तरतो
गन्धारा एतां दिशं व्रजेति प्रभ्रूयात् स एवं कारुणिकेन
बन्धनान्मोक्षितो ग्रामाद्ग्रामान्तरं पृच्छन्पण्डित उपदे-
शवान्मेधावी परोपदिष्टग्रामप्रवेशमार्गावधारणममर्थः
मन् गन्धारानेवोपमस्येत नेतरो मूढमतिर्देशान्तरद-
र्शनदङ्गा । यथाऽयं दृष्टान्तो वर्णितः स्वविषयेभ्यो गन्धा-
रेभ्यः पुरुषस्तस्करैरभिनङ्गाक्षोऽविवेको दिङ्गुढोऽग्नयाया-
पिपामादिमान् व्याघ्रतस्कराद्यनेकभयानर्थव्रातयुतमरण्यं
प्रविशतो दुःखार्त्ता विक्रोशन् बन्धनंभ्यो मुमुक्षुस्मिष्ठति
स कथञ्चिदिव कारुणिकेन केनचिन्मोक्षितः स्वदेशान्

आ० तस्यैव विवक्षितमर्थं कथयति । प्राङ्मुख इति ॥ वक्ष्यमाणप्रकारं
विकल्पार्थो वाशब्दः । यथा बन्धनं बन्धनमनुसृत्यति यावत् ॥
पण्डितो मेधावीति विशेषणद्वयस्य व्यवच्छेदं दर्शयति । नेतर-
इति ॥ व्याख्यातं दृष्टान्तं सोपस्कारमनवदति । यथेत्यादिना ॥
दार्ष्टान्तिकं व्याचष्टे । यवमिति ॥ आदिशब्देन वाख्याकाशा
गृह्यते । मयट्कारार्थः ॥ देहारण्यस्यनेकानर्थमदृष्टत्वं कथ-
यति वातंति ॥ शीताण्यादीत्यादिपदेन रागद्वेषादि बन्धनं ज्ञातं ।
तेनानेकेन हन्नेन जातं सुखं च तदुपेतमदं देहारण्यमित्ये-
तत् । बन्धादीत्यादिशब्दो मित्रदोत्रादिविषयः । पश्यापुण्यादी-
त्यादिपदं अविद्याकामवासनासङ्गहाथं । देहारण्यं प्रविष्टस्य

प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गन्धारा एतां दिशं
व्रजेति स ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन् पण्डितो मेधावी

भा० गान्धारानेवापन्नो निर्द्वैतः सुखभूतथा । एवमेव सतो
जगदात्मनः खरूपात्तेजोबन्नादिमयं देहारण्यं वा-
तपित्तकफरुधिरमेदोमांसास्थिमज्जाशुक्रकृमिमूत्रपुरीषव-
च्छीतोष्णाद्यनेकद्वन्दुःखवच्चेदं मोहपटाभिनद्धाचो भा-
र्यापुत्रपशुबन्ध्वादिदृष्टादृष्टानेकविषये तृष्णापाशितः
पुण्यापुण्यादिकर्मतस्करैः प्रवेशितोऽहममुष्य पुत्रो ममैते
बान्धवाः सुखहं दुःखी मूढः पण्डितो धार्मिको बन्धुमान्
जातो मृतो जीर्णः पापी कुत्रो मे मृतो धनं मे नष्टं
इह इतोऽस्मि कथं जीविष्यामि का मे गतिः किं मे
त्राणमित्येवमनेकशतसहस्रानर्थजालवानिव क्रोशन् कथञ्चि
दिव पुण्यातिशयात्परमकारुणिकं कञ्चित्सद्ब्रह्मात्मविदं
विमुक्तबन्धनं ब्रह्मिष्ठं यदाऽऽसादयति तेन च ब्रह्मविदा

आ० जन्तोर्विक्रोशनप्रकारं सकारणं सूचयति । अहमित्यादिना ॥
तस्य सदा दुःखित्वशङ्कां वारयति । कथञ्चिदिवेति ॥ आपाततो
ब्रह्मविष्वमात्रेण मुक्तबन्धनत्वासिद्धेर्विशिनष्टि । ब्रह्मिष्ठमिति ॥
यदाऽऽसादयति तदा सुखो स्यादित्यन्तरत्र सम्बन्धः । संसार-
विषयं दोषदर्शनं तस्य क्षयिष्णुत्वादिज्ञानं तस्य मार्गो विवेकः
स यस्याचार्येण दर्शितविद्यातः सदृशितसंसारविषयदोष-
दर्शनमार्गः ॥ आचार्येण साधनचतुष्टयसम्पन्नस्याधिकारिणः
संसारान्मोक्षितत्वप्रकारं दर्शयति । नासीति ॥ यद्यपि वाक्यार्थ-
ज्ञाने वाक्यमेवोपायस्तथाप्याचार्योपदेशजनिततिशयदर्श-
नात्तदुपदेशोऽवगत्यन्तवाक्यार्थज्ञाने प्रथमो हेतुवपदेशमात्रा-

उ० गन्धारानेवोपसम्पद्येतेवमेवेहाचार्यवान् पुरुषो

भा० कारुण्याद्ग्नितसंसारविषयदोषदर्शनमार्गो विरक्तः संसार-
विषयेभ्यः । नासि त्वं संसार्यमुय्य पुत्रत्वादिधर्मवान्
किन्नाहिं सद्यत्तत्त्वमसीत्यविद्यामोहपटाभिनहनान्मोक्षितो
गन्धारपुरुषवच्च स्वं मदात्मानमुपसम्पद्य सुखी निर्द्वैतः
स्यादित्येतमेवार्थमाहाचार्यवान् पुरुषो वेदेति तस्या-
स्यैवमाचार्यवतो मुक्ताविद्याभिनहनस्य तावदेव तावा-
नेव कालश्चिरं क्षेपः मदात्मस्वरूपसम्पत्तेरिति वाक्यशेषः ।
क्रियान् कालश्चिरमित्युच्यते यावन्न विमोक्ष्ये न विमोक्ष्य-
ते इत्येतत्पुरुषव्यत्ययेन । सामर्थ्यात् । येन कर्मणा प्ररीर-
मारभं तस्योपभोगेन जयाद्देहपातो यावदित्यर्थः । अथ
तदैव सत्सम्पत्त्यत इति पूर्ववत् । न हि देहमोक्षस्य सत्स-

षा० यस्य नावगत्यन्तवाक्यार्थधातुस्तस्य प्रमाणाद्यसम्भावनात्सम-
समर्था विचारो मेधाविशब्देन विहितस्तस्य प्रज्ञातिशयवति
प्रयोगादिति भावः ॥ पुरुषव्यत्यये हेतुमाह । सामर्थ्यादिति ॥
असद्युपपदं सत्युत्तमपुरुषप्रयोगानुपपत्तेर्देहादिस्थित्यनुपपत्तेर्दे-
त्यर्थः ॥ यावदित्यादिवाक्यार्थं स्पष्टयति । येनेति ॥ पूर्ववदिति
सामर्थ्यात्पुरुषव्यत्ययं लक्षयति । अथ शब्दस्य सत्सम्पत्तेर्देहमा-
क्षादानन्तर्यमर्था भविष्यतीत्याशङ्क्याह । न हीति ॥ अथ सम्पत्त्य-
इति विदेहमुक्तिमत्तामाक्षिपति । नन्विति ॥ अप्रवृत्तफलानांति-
च्छेदः । उत्पन्ने चेति चकारोऽप्यर्थः । विमतानि कर्माणि ब्रह्मसा-
नेन न क्षीयन्ते कर्मत्वात्प्रवृत्तफलकर्मवदित्यर्थः ॥ क्षीयन्ते चास्य
कर्माणि । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीत्यादि श्रुतिस्मृतिविरं धात्वात्ता-
व्यथापदिष्टतेति शङ्कते । अथेति ॥ अतिप्रमत्ताश्च श्रुतिस्मृत्योर्थाया
श्रुतार्थतेति परिहरति । तदेति ॥ ज्ञानस्यानर्थक्यमुक्त्वा पक्षान्तर-

उ० वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ

भा० अन्तेऽस्य कालभेदोऽस्ति येनाथशब्द आनन्तर्यार्थः स्यात् ।
ननु यथा मद्भिज्ज्ञानानन्तरमेव देहपातः सत्सम्पत्तिश्च न
भवति कर्मशेषवशान्तथाऽप्रवृत्तफलानि प्राग्ज्ञानोत्पत्ते-
र्जन्मान्तरमुच्चितान्यपि कर्माणि मन्तीति तत्फलोपभो-
गार्थं पतितेऽस्मिन् शरीरान्तरमारब्धयं । उत्पन्ने च ज्ञाने
यावज्जीवं विहितानि प्रतिषिद्धानि वा कर्माणि करो-
त्येवैति तत्फलोपभोगार्थञ्चावश्यं शरीरान्तरमारब्धयं
ततश्च कर्माणि ततः शरीरान्तरमिति ज्ञानानर्थक्यं ।
कर्माणां फलवत्त्वात् । अप्रवृत्तफलानि कर्माणि न ब्रह्म-
ज्ञानेन चीयन्ते ऋषीत्वात्प्रवृत्तफलकर्मावदित्युक्तं तत्र
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीति स्थितिविरोधः । अथ ज्ञानवतः
चीयन्ते कर्माणि । तदा ज्ञानप्राप्तिसमकालमेव ज्ञानस्य

भा० माह । देशान्तरेति ॥ यथा ग्रामप्राप्त्युपायोऽश्वो रथा वेति ज्ञाने
सत्यसत्यन्तराये कस्यचिदेव ग्रामप्राप्तिर्भवति न त्वन्तरायवतन्त-
ज्ज्ञानेऽपि तत्प्राप्तिर्यथा तथा समुत्पन्नज्ञानस्यापि कस्यचिदेव भो-
गेन स्वीयकर्माशयस्य भोक्तो न ज्ञानमात्रादित्यनियतफलत्वमि-
त्यर्थः ॥ कर्मत्वहेतोरप्रयोजकत्वं वदन्नन्तरमाह । न कर्मणामिति ॥
सङ्ग्रहवाक्यमेव प्रपञ्चयन्नादौ नञर्थं स्फुटयति । यदुक्तमिति ॥
तत्र हेतुमाह । विदुष इति ॥ प्रामाण्याद्देहान्तरारम्भे तद्विरो-
धप्रसङ्गादिति शेषः ॥ श्रुत्यन्तरमाश्रित्य शङ्कते । नन्विति ॥ तथा-
चानारब्धकर्मवशाद्विदुषोऽपि देहान्तरमारब्धमिति शेषः ।
तस्मान्माख्यमङ्गीकरोति । सत्यमेवमिति ॥ तर्हि विदुषोऽपि
देहान्तरमनारब्धकर्मवशादारब्धयं नेत्याह । तथापीति ॥ विशेष-
वनेवाकाङ्क्षाद्वारा विशदयति । कथमित्यादिना ॥ प्रवृत्तफलत्व-

उ० सम्पत्स्य इति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्य-
मिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेत-

भा० सत्त्वस्यत्तिहेतुत्वान्मोक्षः स्यादिति शरीरपातः स्यात् । तथा
चाचार्याभाव इत्याचार्यवान् पुरुषो वेदेति अनुपपत्तिज्ञा-
नान्मोक्षाभावप्रसङ्गश्च । देशान्तरप्राप्त्यायज्ञानवदनै-
कान्तिकफलत्वं वा ज्ञानस्य । न कर्मणां प्रवृत्ताप्रवृत्त-
फलवत्त्वविशेषोत्पत्तेः । यदुक्तमप्रवृत्तफलानां कर्मणां
भुवफलवत्त्वाद्भ्रूविदः शरीरे पतिते शरीरान्तरमारभ्य-
व्यमप्रवृत्तकर्मफलोपभोगार्थमित्येतदभत् । विदुषस्य
तावदेव चिरमिति श्रुतेः प्रामाण्यात् । ननु पुण्ये वै पुण्येन
कर्मणा भवतीत्यादिश्रुतेरपि प्रामाण्यमेव । सत्यमेवं तथापि
प्रवृत्तफलानामप्रवृत्तफलानाञ्च कर्मणां विशेषोऽस्ति कथं
यानि प्रवृत्तफलानि कर्माणि । येर्विद्वच्छरीरमारभ्यन्ते-
षामुपभोगेनैव ज्ञयः । यथारभ्यवेगस्य लक्षमुक्तेर्यादर्वेग-

षा० मेव स्पष्टयति । यैरिति ॥ उक्तमर्थं दृष्टन्तेन स्पष्टयति । यथेति ॥
लक्ष्यस्य वेद्ये भेदनं तत्त्वमकालमवेवादेरुद्धं गतिप्रयोजनं
नास्तीति न स्थितिलक्ष्यमद्विष्टं मुक्तस्य तस्यारभ्यवेगस्याप्रतिबन्धेन
तेन वेगेनासादितस्य मुक्तस्य वेगक्षयादेव स्थितिर्यथा नार्ह-
द्यार्थो देहे विद्याभावनन्तरं फलं नास्तीति न कर्माणि निवर्तन्ते
किन्तु भोगक्षयादेव तस्य लब्धवृत्तत्वादित्यर्थः ॥ प्रवृत्तफलानां
प्रवृत्तफलानां कर्मणां विशेषमाह । अन्यानि त्विति ॥ न चाप्र-
वृत्तफलानां कर्मणां प्रवृत्तयोऽप्रतिद्वन्द्वथाविधमैव पापस्य प्रायश्चि-
त्तेनेव प्रवृत्तयोपयोगादित्याह । प्रायश्चित्तेनेवेति ॥ चारभ्यफला-
तिरिक्तानां कर्मणां क्षान्तिरुक्ता श्रुतिस्मृता दर्शयति । क्षान्ति-

उ० केतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति
तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ १४ ॥

भा० क्षयादेव स्थितिर्न तु लक्ष्यवेधसमकालमेव प्रयोजनं
नास्तीति तदत् । अन्यानि त्वप्रवृत्तफलानोह प्राग्ज्ञानोत्प-
त्तेरुद्धं च कृतानि वा क्रियमाणानि वाऽतीतजन्मान्तर-
कृतानि वाऽप्रवृत्तफलानि ज्ञानेन दह्यन्ते । प्रायश्चित्ते-
नेव । ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि भस्मसात्कुरुते तथेति स्मृतेश्च ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणीति चाथर्वणे । अतो ब्रह्मविदो
जीवनादिप्रयोजनाभावेऽपि प्रवृत्तफलानां कर्मणामवश्य-
मेव पलोपभागः स्यादिति मुक्तपुवत्तस्य तावदेव चिरं
इति युक्तमेव चोक्तं यथोक्तदोषचोदानुपपत्तिः । ज्ञानो-
त्पत्तेरुद्धं च ब्रह्मविदः कर्माभावमवोचाम । ब्रह्मसंस्थो-
ऽमृतत्वमेतीत्यत्र तच्च स्मर्त्तुमर्हसि स य इत्याद्युक्तार्थं ।

आ० प्रिरित्यादिना ॥ प्रवृत्ताप्रवृत्तफलेषु कर्मसु सिद्धे विशेषे फलि-
तमाह । अत इति ॥ जीवनादित्यादिशब्देन पुत्रकलत्रादि
गृह्यते । मुक्तस्याप्रतिबन्धेद्यादेर्यावद्देगक्षयं गतिर्धैर्यव्यवहारव-
दारब्धकर्मणां फलभोगोऽवश्यमेव स्यादिति सम्बन्धः । यतस्त्वारब्ध-
कर्मणां भोगादेव क्षयस्तस्येत्यादिना यच्चिरुत्वं सत्यम्यत्तेरुक्तं
तदुक्तमेवेति कृत्वा यथोक्तस्य दोषस्य सद्यः शरीरपातादिकक्ष-
यस्साश्रानुपपत्तिरित्युपसंहरति । इतीति ॥ आद्यस्येतिशब्दस्य
तस्येत्यनेन सम्बन्धः ॥ यत्तत्त्वमपि ज्ञाने यावज्जीवविहितानि
करोत्येवेति तत्राह । ज्ञानोत्पत्तेरिति ॥ ज्ञानस्य नानर्थक्यमवि-
द्यातत्त्वार्थनिवर्त्तनेन सत्यम्यत्तिहेतुत्वान्नाप्यनैकान्तिकफलत्वमन्त-
रायाभावादित्युक्तमिदानीमर्चिरादिमार्गप्राप्त्या वाऽत्रैवाविद्या-
निवृत्तिमात्रेण वा सत्यम्यत्तिरिति सन्दिहानः शङ्कते । आचार्य-

उ० पुरुषं सोम्येतोपतापिनं ज्ञातयः पर्युपा-
सते जानासि मां जानासि मामिति तस्य यावन्न
वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः
परस्यां देवतायां तावज्जानाति ॥ १ ॥ अथ
यदास्य वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्ते-

भा० आचार्यवानिव । तद्वान् येन क्रमेण सत्यस्यद्यते तं क्रम-
दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान्विज्ञापयन्निति । तथा
सोम्येति होवाच ॥ १४ ॥

पुरुषं हे सोम्य उपतापिनं ज्वराद्युपतापवन्तं ज्ञातयो
बान्धवाः परिवार्योपासते मुमूर्षुं जानामि मां तव पितरं
पुत्रं भ्रातरञ्चेति पृच्छन्तस्तस्य मुमूर्षोर्यावन्न वाङ्मनसि
सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामि-
त्येतदुक्तार्थं । संसारिणो यो मरणक्रमः स एवायं विदुषो
ऽपि सत्यस्यत्तिक्रम इत्येतदाह परस्यां देवतायां तेजसि
सम्पन्नेऽथ न जानाति । अविदांस्तु तत उत्थाय प्राग्भा-
वितं व्याघ्रादिभावं देवमनुष्यादिभावं वा विशति ।
विदांस्तु शास्त्राचार्योपदेशजनितज्ञानदीपप्रकाशितं मद्-

आ० वानिति ॥ संशयानस्य सम्बाधनार्थमुत्तरं वाक्यमवतारयति ।
तथेति ॥ १४ ॥

नन्वेव संसारिणो मरणक्रमो ननु विदुषः सत्यस्यत्तिक्रमस्तयो-
र्विशेषस्य वक्तव्यात्वादत आह । संसारिण इति ॥ क्रमोपरमे तेजः
सहचरितभूतसूक्ष्मोपसंहारे च विशेषविज्ञानाभावः समान
एव विद्वद्विदुषोरित्यर्थः ॥ क्लृप्तं तयोर्विशेषकञ्चाह । अवि

उ० जसि तेजः परस्यां देवतायामथ न जानाति
॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं
तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति

भा० ब्रह्मात्मानं प्रविश्य नावर्त्तत इत्येष सत्सम्पत्तिक्रमः । अन्ये तु
मूर्द्धन्यया नाद्योक्त्यादित्यादिद्वारेण सङ्गच्छन्तीत्याहुस्त-
दसत् । देशकालनिमित्तफलाभिसन्धानेन गमनदर्शनात् ।
न हि सदात्मैकत्वदर्शनः सत्याभिसन्धस्य देशकालनिमित्त-
फलाद्यनृताभिसन्धिरूपपद्यते । विरोधात् । अविद्याकाम-
कर्म्मणाञ्च गमननिमित्तानां सद्भिज्ञानकृताशनविभ्रुष्टत्वा-
द्गमनानुपपत्तिरेव । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्त्विदैव सर्वं
विलीयन्ते कामा इत्याद्याद्यवर्णे । नदीसमुद्रदृष्टान्तश्रुतेश्च ।
स य इत्यादि समानं । यदि मरिय्यतो मुमुक्षुतश्च तुल्या

आ० हानिति ॥ ततस्तस्मादज्ञानात्सदात्मनः सकाशादिति यावत् ।
एकदेशमतमुत्थाप्य प्रत्याचष्टे । अन्ये त्विति ॥ भवतु विदुषोऽपि-
तदभिसन्धिपूर्वकं गमनमित्याशङ्क्याह । नह्येति ॥ आदिशब्देन
गत्यागतिर्दृश्यते ॥ सद्भिज्ञानवतो गमनायोगे हेत्वन्तरमाह ।
अविद्येति ॥ विदुषोऽविद्याकामकर्म्मणामभावे प्रामाण्यमाह ।
पर्याप्तकामस्येति ॥ ननु कामप्रविलय एवात्र श्रूयते अविद्याका-
मकर्म्मनिष्माकस्तत्राह । नदीति । यथा नदी गङ्गया न मरूपे
विहाय समुद्रं प्रविशन्ति तथा विद्वान्नामरूपे हित्वा परं पु-
ष्यमुपैतीति दृष्टान्तपूर्वको यः श्रुतेर्नामरूपवीजावस्थाविद्याया
लयो गम्यते नचाविद्याकामयोरभावे कर्म्मोपपत्तिस्तस्मात्
विदुषो गतिपूर्विका सत्सम्पत्तिरित्यर्थः । विमतः सत्सम्पन्नः
पुनरावृत्तिमर्हति सत्सम्पन्नत्वात्परमरक्षणकाले सत्सम्पन्नवद्विमतो वा
विशेषविज्ञानाभावेनात्मनिका विदुषो विज्ञानाभावत्वात्परमर-

उ० भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा
सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ १५ ॥

पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहापी-
त्स्तेयमकार्षीत्परशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य
कृती भवति तत एवानृतमात्मानं कुर्वते सोऽनु-
ताभिसन्धोऽनुतेनात्मानमन्नदीय परशुं तप्तं प्रति-

भा० सत्सम्पत्तिस्तत्र विद्वान् सत्सम्यक्त्वा नावर्त्तते आवर्त्ततेऽविद्वान्-
नित्यत्र कारणं दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान् विज्ञा-
पयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ १५ ॥

गृणु यथा सोम्य पुरुषं चौर्यकर्मणि मन्दिह्यमानं
नियद्वाय परीक्षणाय चातापि हस्तगृहीतं बद्धहस्तमान-
यन्ति राजपुरुषाः । किं कृतवानयमिति पृष्टाश्चाङ्गरपहा-
र्षिद्वनमस्यायं । ते चाङ्गः किमपहरणमात्रेण बन्धनम-
र्हति । अन्यथा दत्तेऽपि धने बन्धनप्रमङ्गादित्युक्ताः पुन-
राङ्गः स्तेयमकार्षीच्चौर्येण धनमपहार्षादिति । तेष्वेवं वदन्तु
इतरोऽपक्रुते नाहं तत्कर्त्ता इति । ते चाङ्गः मन्दिह्य
मानाः स्तेयमकार्षीत्स्वमस्य धनस्येति । तस्मिंश्चापक्रुवति

आ० कालीनविशेषविज्ञानाभाववदित्यनुमानादिदददधिदुंधारविशेषं
मन्वानः शङ्कते । यदीति ॥ तत्रान्वृताभिसन्धत्वं तादृगभिसन्धि-
मनियत्वक्षोपाधिरित्यनुमानद्वयं दृष्टवितुमुत्तरप्रत्यमुत्थापयति ।
तथेति ॥ परीक्षणाय परीक्षाद्वारेणार्थमिति यावत् ॥ १५ ॥

परशुमह्यमात्रेण बन्धने प्रतियहीतुरपि बन्धनप्रमङ्गात्
तन्मात्रं बन्धनकारकमित्याह । अन्यथेति ॥ तत एवान्वृताभिस-

उ० गृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते ॥ १ ॥ अथ यदि
तस्याकर्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स
सत्याभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्ज्ञाय परशुं तप्तं

भा० आहुः परशुमसौ तपतेति शोधयत्वात्मानमिति । स यदि
तस्य सैन्यस्य कर्त्ता भवति वहिष्वापङ्कते स एवभूतस्तत
एवानृतमन्यथा भूतं सन्तमन्यथा आत्मानं कुरुते स तथा-
नृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्ज्ञाय व्यवहितं कृत्वा परशुं
तप्तं मोहात्प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते राजपुरुषैः
खल्लतेनानृतभिसन्धिदोषेण । अथ यदि तस्य कर्मणोऽ-
कर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स तथा सैन्याक-
र्त्ततयात्मानमन्तर्ज्ञाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति सत्या-
भिसन्धः सन्न दह्यते सत्यव्यवधानादथ मुच्यते च मृषा-
भियोक्तृभ्यः । तप्तपरशुहस्ततलमयोगस्य तुल्यत्वेऽपि स्तेय-
कर्त्तकत्त्वारनृतभिसन्धो दह्यते न तु सत्याभिसन्धः ।
स यथा सत्याभिसन्धस्तप्तपरशुग्रहणकर्म्मणि सत्यव्यवहित-
हस्ततलत्वान्नादाह्येत न दह्यते इत्येतदेवं सद्रुद्ध सत्याभि-
सन्धेतरयोः शरीरपातकाले च तुल्यायां सत्सम्यक्तौ
विद्वान् सत्सम्यद्य न पुनर्व्याघ्रदेवादिदेहग्रहणायावर्त्तते

आ० न्यत्वादेवेत्यर्थः ॥ तत एवेति सैन्यस्य कर्मणोऽकर्त्तत्वादेवेत्यर्थः ॥
दृष्टान्ते विवक्षितमंशमनुवदति । तप्तेति ॥ तदनुवादपूर्वकं
दार्ष्टान्तिकमाह । स यथेति ॥ स य एषोऽग्निमेत्यादि व्याचष्टे ।
बदात्मेति ॥ त्वं तदस्येति त्वमर्थोद्देशेन तदर्थभावो विधीयते

उ० प्रतिगृह्णाति स न दत्ततेऽथ मुच्यते ॥२॥ स यथा
तत्र नादाखेतैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति तज्ज्ञास्य विज-

भा० अविद्वांसु विकारानृताभिमन्थः पुनर्याघादिभावं देवता-
दिभावं वा यथा कर्म यथा श्रुतं प्रतिपद्यते । यदात्माभि-
मन्थ्यनभिमन्थिते मोक्षबन्धने यच्च मूलं जगतो यदा-
यतनाः यत्प्रतिष्ठासु मर्त्याः प्रजाः यदात्मकसु मर्त्ये यथा-
यममृतमभयं शिवमद्वितीयं तत्सत्यं स आत्मा तत्रातस्त
त्त्वमसि हे श्वेतकेतो इत्युक्तार्थममकृदाक्यं । कः पुनरसौ
श्वेतकेतुस्त्वंग्रहार्थः । याऽहं श्वेतकेतुरुद्दालकस्य पुत्र
इति वेदात्मानमादेशं श्रुत्वा मत्वा विज्ञाय चाश्रुतममत
मविज्ञातं विज्ञातुं पितरं पप्रच्छ कथं नु भगवः स
आदेशो भवतीति । स एषोऽधिकृतः श्रोता मन्ता विज्ञाता
तेजोबन्धनमयकार्यकरणसङ्घातं प्रविष्टापरेव देवता नामरु
पथाकरणाद्यादर्शे इव पुरुषः सूर्यादिरिव जलादीं
प्रतिबिम्बरूपेण स आत्मानं कार्यकारणभ्यः प्रतिभक्तं
सद्रूपं सर्व्वात्मानं प्राक् पितुः श्रवणात्प्रविज्जो । अयेदानो

आ० तत्रेद्दिशस्य शरीरद्वयविशिष्टस्य विरोधादशरीरं ब्रह्मात्मत्वं
विधातुमशक्यमिति मन्वानसोदयति । कः पुनरिति ॥ त्वंपदेन
वाच्यस्य लक्ष्यस्य वा ब्रह्मत्वायोगत्त्वयोच्यते । नाद्योऽङ्गीकारात्
द्वितीयो शरीरद्वयविशिष्टोपलक्षितस्य श्रेयत्वाद्यध्यासास्पदस्य
त्वंपदलक्ष्यस्य ब्रह्मत्वविधाने विरोधाऽरूपरखादिति परिहरति ।
याऽहमिति ॥ विज्ञाय च वेदेति पूर्व्वेन सच्च सम्बन्धः । तस्य सतः

उ० ज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ २ ॥ ॥ १६ ॥ इति
छान्दोग्योपनिषत्सु षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

भा० पित्रा प्रतिबोधितस्तत्त्वमसीतिदृष्टान्तेर्हेतुभिश्च तत्पितृ-
रस्य ह किलोक्तं सदेवाहमस्मीति विजज्ञौ विज्ञातवान् ।
द्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थं ॥ १६ ॥

किं पुनरत्र षष्ठे वाक्यप्रमाणेन जनितं फलितमात्मनि
कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरधिकृतत्वं विज्ञाननिवृत्तिस्तस्य फलं वय-
मवोचाम । त्वंशब्दवाच्यमर्थं श्रोतुं मन्तुञ्चाधिकृतमवि-
ज्ञातविज्ञानफलार्थं । प्राक्कैतस्माद्विज्ञानादहमेवं करि-
ष्याम्यग्निहोत्रादीनि कर्माण्यहमत्राधिकृतः । एषाञ्च
कर्माणां फलमिहामुत्र च भोक्ष्ये कृतेषु वा कर्मासु कृत-
कर्त्तव्यः स्यामित्येवं कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरधिकृतोऽस्मीत्यात्मनि
यद्विज्ञानमभूत्तस्य यत्सज्जगते मूलमेकमेवाद्वितीयं
तत्त्वमसीत्यनेन वाक्येन प्रतिबुद्धस्य निवर्त्तते । विरोधात् ।

आ० सकाशादौपाधिको भेदे वस्तुतस्त्वेकमिति मत्वाह । तेजोऽवन्नम-
यमिति ॥ त्वंपदार्थं श्वेतकेतुं निर्द्धार्य तद्वासेत्यादि व्याचष्टे ।
आत्मानमिति ॥ १६ ॥

अज्ञातार्थप्रकाशनं मानफलं तस्य स्वप्रकाशे ब्रह्मणि नोपप-
त्तिरिति मन्वानस्योदयति । किं पुनरिति ॥ अत्रात्मनीति
सम्बन्धः । स्वप्रकाशे स्वप्रकाशातिशयस्य मानफलस्यासम्भवेऽप्य-
ध्यस्तत्यावृत्तिस्तत् फलं भविष्यतीत्युत्तरमाह । कर्त्तृत्वेति ॥ अत्र
तस्य अवस्थायामतस्य मननायाविज्ञातस्य विज्ञानफलसिद्धये
आधिकृतं यमर्थं त्वम्पदवाच्यमवोचाम । तस्य आत्मनि क्रियाकर्-
त्तृत्वे फलभोक्तृत्वे च यन्मिथ्यैवाधिकृतत्वविज्ञानं तन्निरुत्तिर्मान-

भा० न ह्येकस्मिन्नद्वितीय आत्मन्यथमहमस्मीति विज्ञाने ममे-
दमनेन कर्त्तव्यमिदं कृत्वाऽस्य फलं भोक्ष्य इति वा भेद-
विज्ञानमुपपद्यते । तस्मात् सत्याद्वितीयात्मविज्ञाने विकार-
रानृतजीवात्मविज्ञानं निवर्त्तत इति युक्तं ॥ ननु तत्त्व-
मसीत्यत्र त्वंशब्दवाच्येऽर्थे मद्बुद्धिरादिश्रुते । यथा आदि-
त्यमनआदिषु ब्रह्मादिवुद्धिः । यथा च लोके प्रतिमा-
दिषु विष्ण्वादिवुद्धिस्तदत् । ननु मदेव त्वमिति यदि
मदेव श्रुतकेतुः स्यात् कथमात्मानं न विजानोयात्
येन तस्मै तत्त्वमसीत्युपदिश्यते । न । अदित्यादिवाक्यवैल-
क्षणात् । आदित्या ब्रह्मेत्यादावितिशब्दव्यवधानान्न साचा-

द्या० फलमिति योजना ॥ यथाक्तं मानफलमेव प्रपक्षयति । प्राक्चेति ॥
अहमेवात्राधिकृतश्चेति चकारग्य सम्बन्धस्तस्येच्छस्येत्यर्थः ॥ विरे-
धमेव स्फोरयति । न हीति ॥ प्रमाणफलमुपसंहरति । तस्मा-
दिति ॥ तत्त्वमसीति वाक्यं मुख्यकत्वपरमिति स्वपक्षमुक्त्वा परपक्षं
शङ्कते । नन्विति ॥ आध्यात्मिकमेकत्वं सामानाधिकरण्यात्सम्बन्ध-
मिति स्वपक्षं दृष्टान्तनेत्रा सिद्धान्तं दृषयति । नन्विति ॥ श्रुत
केतोः सम्भात्रत्वे तदज्ञानायोगादभक्तदुपदेशमिच्छित्यर्थः ।
किमध्यासवाक्यसामान्यादाध्यात्मिकमेकत्वं सामानाधिकरण्यात्-
सम्बन्धं किं वा मुख्यकत्वे बाधकसङ्गावादिति विकल्प्याद्यं दृष-
यति । नेत्यादिना ॥ यथा लोके शक्तिकां रजतमिति प्रयतीत्या-
दावितिशब्दपरं सामानाधिकरण्यं न वक्तुनिष्ठं दृष्टं तथा-
ऽध्यासवाक्यानामप्यादित्या ब्रह्मेत्यादेश इत्यादीनामितिशब्दपर-
सामानाधिकरण्यवशादवक्तुनिष्ठत्वं गम्यते न तथा तत्त्वमसि-
वाक्यस्यावक्तुनिष्ठत्वमितिशब्दपरत्वाभावेन सामानाधिकर-
ण्यस्य स्वरूपपर्यवसायित्वनिश्चयादित्यर्थः । इह त्विति प्रकार-
बोक्तिः । इह प्रवेशं दर्शयित्वेत्यत्र तेजावन्नमयं सङ्घातमिच्छति
व्यपदिश्यति । जीवब्रह्मयोर्भेदयाश्चिप्रमाणविरोधान्न मुख्य

भा० ब्रह्मत्वं गम्यते। रूपादिमत्त्वाद्यादित्यादीनामाकाशमनसो-
 स्येति शब्दव्यवधानादेवाब्रह्मत्वमिह तु सत एव देहप्रवेशं
 दर्शयित्वा तत्त्वमसीति निरङ्कुशं सदात्मभावमुपदिशति ।
 ननु पराक्रमादिगुणः सिंहेऽपि त्वमितिवत्त्वमसीति
 स्यात् न मृदादिवत्सदेकमेवाद्वितीयं । सत्त्वमित्युपदे-
 शात् । न चोपचारविज्ञानात्तस्य तावदेव चिरमिति
 सत्त्वमित्तिरुपदिश्यते । मृषात्वादुपचारविज्ञानस्य । त्व-
 मिन्द्रो यम इतिवत् । नापि स्तुतिरनुपास्यत्वात्श्वेतकेतोः ।
 नापि सत्त्वैतकेतुलोपदेशेन स्तुयते । न हि राजा दाम-
 स्वमिति स्तुतः स्यात् । नापि सतः सर्व्वात्मन एकदेशनि-

ष्या० मेकत्वं किन्तु चैतन्यगुणयोगाद्गौणमिति द्वितीयं शङ्कते । नन्विति ॥
 यथा मृदादि कारणमेव घटादि कार्यं न पृथगस्ति तथा सर्व्व
 मिदमाकाशादिकार्य्यं सन्मात्रं तत्र सर्व्वप्रकारभेदरहितमेक
 रसमबाधितमित्युपदेशदर्शनान्न गौणमेकत्वमित्युत्तरमाह ।
 नेत्यादिना ॥ इतश्च नोपचरितमेकत्वमित्याह । नचेति ॥ औप-
 चारिकविज्ञानस्य मृषात्वे दृष्टान्तमाह । त्वमिति ॥ किञ्च गौण
 त्वमेकत्वं वदता स्तुत्यर्थं विधिपरत्वं वा वाक्यस्य वक्तव्यं । चाद्ये-
 ऽपि श्वेतकेतोः सतो वा वस्तुनः स्तुतिरिति विकल्प्याद्यं दूषयति ।
 नापीति ॥ उपास्यत्वात्सतः स्तुतिरिति द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति ।
 नापि सदिति ॥ इतश्च श्वेतकेतुलोपदेशेन सेतो न स्तुतिरि-
 त्याह । नापि सत इति ॥ श्वेतकेतोरुपास्यत्वेन स्तुत्यसम्भवेऽपि
 कर्त्तृत्वात्कर्मसु तत्तत्तावकात्वं वाक्यस्य युक्तमित्याशङ्क्य कर्मविध्य
 सन्नधानात्सदात्मत्वमात्रप्रतीक्षेन्नैवमित्याह । न चेति ॥ विक-
 ल्पान्तरमुक्त्वावयति । ननु सदस्मीतीति ॥ एकविज्ञानेन सर्व्व-
 विज्ञानवचनविरोधान्न दृष्टिविधिपरत्वमित्युत्तरमाह । न-
 न्विति ॥ गौणपक्षेऽपि तुल्यानुपपत्तिरित्यपरार्थः । एकविज्ञा-
 नेन सर्व्वविज्ञानश्रुतेर्न विरोधोऽस्तीति पूर्व्ववाद्याह । नेति ॥

भा० रोधो युक्तः । तत्त्वमसीति देशाधिपतिरिव यामाध्यक्षत्व-
मिति । न चान्या गतिरिह सदात्मलोपदेशादर्थान्तरभूता
सम्भवति । ननु सदस्मीति बुद्धिमात्रमिह कर्त्तव्यतया
चोद्यते नत्वज्ञातं सदस्मीति ज्ञाप्यत इति चेत् ॥ नन्वस्मिन्
पक्षेऽप्यश्रुतं श्रुतं भवतीत्याद्यनुपपन्नं । न । सदस्मीति बुद्धि-
विधेः सुत्यर्थत्वात् । नाचार्यवान् पुरुषो वेद । तस्य ताव-
देव चिरमित्युपदेशात् । यदि हि सदस्मीति बुद्धिमात्रं
कर्त्तव्यतया विधीयते नतु त्वंशब्दवाच्यस्य मद्रूपत्वमेव
तदा नाचार्यवान्वेदेति ज्ञानोपायोपदेशो वाच्यः स्यात् ।
यथाग्निहोत्रं जुहुयादित्येवमादिव्यर्थप्राप्तमेवाचार्यवत्त्व-

चा० नेदमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं दृष्टिविधिस्तुतिः कार्यकारणा-
नन्यत्वादियुक्तिभिरुपपादितत्वाद्विपक्षे चासम्भावनादिनिरास-
समर्थाचार्यवत्त्वोपदेशानर्थक्यादापदेशिकज्ञानमात्रेण विध्यनु-
ष्ठानसिद्धेर्विध्यपेक्षितं तस्य च तंनवाक्षेपादित्युत्तरमाह ।
नाचार्यवानिति ॥ तदेव विद्योति । यदि हीति ॥ आचार्यं
वत्त्वमिति नोपदिश्यत इति शेषः ॥ इतश्च नेदं वाक्यं दृष्टिविधि
परमेष्ट्यमित्याह । तस्येति ॥ सदात्मत्वसाक्षात्कारादनेऽपि
सहजदनुष्ठितपरोक्षबुद्धिमात्रान्मोक्षसम्भवाद्दिलम्बाभिधानमनर्थक
मापद्येत । यथा सहजदनुष्ठितादपि यागाद्भवति स्वर्गलब्धिश्च
च चिरमिति क्षेपकरणं मोक्षस्येति । तस्मान्नेदं दृष्टिविधि-
परमित्यर्थः ॥ किञ्च विधिवादिना प्रतीयमानेऽपि वाक्यस्या-
प्रामाण्यं विपर्ययासन्नक्षरणं वा वाच्यं तद्भयं दुर्वाच्यमित्याह ।
नचेति ॥ तत्त्वमसीत्यधिकारिणं प्रत्युक्ते सति प्रमाणाभूतेन तेन
वाक्येन जनिता सद्ब्रह्माहमिति या तस्य बुद्धिस्तां निवर्त्तयितुं
नाहं सदिति बलवती बुद्धिरत्यन्नेति न प्रक्यते वक्तुं । विवेकवतः
श्रुतवाक्यस्य तथाविधबुद्धानुत्पादात्त वाधिकारिणः श्रुतवाक्यस्य
सद्ब्रह्माहमिति बुद्धिर्नोत्यन्नेति वक्तुं प्रक्यं । अधिकारिणः प्रमिति-

भा०मिति तद्वत् । तस्य तावदेव चिरमिति चाक्षेपकरणं न
 युक्तं स्यात् । सदात्मतत्त्वे विज्ञानेऽपि सकृद्बुद्धिमात्रकरणे
 मोक्षप्रसङ्गात् । नच तत्त्वमसीत्युक्तेनाहं सदितिप्रमाण-
 वाक्यजनिता बुद्धिर्निवर्त्तयितुं शक्या नोत्पन्नेति वाक्यं
 वक्तुं । सर्व्वीपनिषदाक्यानां तत्परतयैवोपचयात् ।
 यथाग्निहोत्रादिविधिजनिताग्निहोत्रादिकर्त्तव्यताबुद्धीना-
 मतथार्थत्वमनुत्पन्नत्वं वा न शक्यते वक्तुं तद्वत् । यदुक्तं
 सदात्मा सन्नात्मानं कथं न जानीयादिति । नामौ दोषः ।
 कार्यकारणसङ्घातव्यतिरिक्तोऽहं जीवः कर्त्ता भोक्ते-
 त्यपि स्वभावतः प्राणिनां विज्ञानादर्शनात् किमु तस्य

आ० जनको वेद इति न्यायात् । नच वेदप्रत्ययो यथाज्ञाया बुद्धेर्वाधक-
 स्तस्य स्वाप्नभेदप्रत्ययवन्मिथ्यात्वानुमानादित्यर्थः ॥ इतश्च तत्त्वमसि-
 वाक्यं वस्तुपरमेवेत्याह । सर्व्वीपनिषदिति ॥ तत्त्वमसिवाक्यात्
 यथार्था बुद्धिर्नापि न भवत्येव बुद्धिरित्येतमर्थं दृष्टान्तेनाह ।
 यथंति ॥ जीवे भासमानेऽप्यनवभासमानत्वान्न स्वभावो ब्रह्म-
 त्युक्तमनूद्य द्रूषयति । यदुक्तमिति ॥ लोकायतातिरिक्तानां
 देहादतिरेको जीवस्य स्वाभाविकोऽपि नावभासते तथा ब्रह्म-
 भावोऽपि । तस्यानाद्यनिर्वाच्याज्ञानसामर्थ्यादेव नावभासित्यतः ।
 तथाच तस्मिन् भासमानेऽप्यनवभासमानत्वान्न स्वभावो ब्रह्मेत्य-
 युक्तं व्याख्यभावादित्याह । कार्य्येति ॥ देहव्यतिरिक्तात्मवादि-
 नामात्मनि भाति देहव्यतिरिक्तोऽपि भात्येवेति व्याप्तिरिति
 रित्याशङ्क्याह । कथमिति ॥ देहादिसङ्घातादतिरिक्तोऽहमित्येवं
 व्यतिरिक्तविज्ञाने सति कथं तेषां कर्त्तृत्वादिविज्ञानं सम्भवति ।
 न हि सङ्घाताभिमानविगमे तद्युच्यते । नच तन्नास्त्येव दृश्य-
 मानत्वादित्यर्थः ॥ सिद्धे दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिकमाह । तद्वदिति ॥
 देहाद्यतिरिक्तस्य सतोऽप्यप्रतिभानवत्सदात्मकस्यापि श्वेतकेतो-
 र्देहादिभ्यामाभिमानित्वात्सदात्मनि ब्रह्मणि विज्ञानं न स्यादतः

उ० ॥ ॐ ॥ अधीहि भगव इति होपाससाद मनत्कु-
मारं नारदस्त ॥ होवान्न यद्वेत्य तेन मोपसीद

भा० सदात्मविज्ञानं ॥ कथमेवं व्यतिरिक्तविज्ञाने सति तेषां
कर्तृत्वादिविज्ञानं सम्भवति । दृश्यते च । तद्वत्तस्यापि
देहादिख्यात्मबुद्धित्वान्न स्यात्सदात्मविज्ञानं । तस्माद्विका-
रानृताधिष्ठतजीवात्मत्वविज्ञाननिवर्त्तकमेवेदं वाक्यं तत्त्व-
मसीति सिद्धमिति ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाद-
शिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः
कृतौ छान्दोग्योपनिषद्विवरणे षष्ठः प्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ ६ ॥

ॐ तत्सत् ॥ परमार्थतत्त्वोपदेशप्रधानपरः षष्ठा-
ऽध्यायः सदात्मैकत्वनिर्णयपरतथैवापयुक्तः । न सतोऽर्वा-

ध्या० स्तस्त्वभावस्यापि ब्रह्मभावस्यापतिमानमज्ञानकृतमित्यर्थः ॥
वाक्यस्यार्थान्तरपरत्वाम्भवे फलितमुपसंहरति । तस्मादिति ॥
महावाक्यस्याक्त्या विधयार्थान्तरपरत्वाम्भवादिताम्येऽन्तर्भा-
सन्धिक्षतोऽयं जीवात्त्वैवं रूपं यन्मिथ्याज्ञानं तस्य गनिदा-
नस्य निवर्त्तकमेवेदं तत्त्वमसिवाक्यं न त्वभूतप्रादुर्भावफलमि-
त्येवं जीवब्रह्मणोरैक्यं सर्वोपनिषत्सारभूतं स्थितमित्यर्थः ॥
इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदा-
नन्दज्ञानकृतायां श्रीशङ्करभगवत्कृतच्छान्दोग्यभाष्यटीकायां
षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥ ॐ तत्सत् ॥

ॐ । षष्ठसप्तमयोरध्याययोः सम्यक्तं वक्तव्यमः षष्ठे कृतं
कीर्त्तयति । परमार्थति ॥ उक्तमाधिकारिणं प्रत्यबाधिततत्त्व-
बोधनं प्रधानं तत्परोऽतीतोऽध्यायः स सतो ब्रह्मणः प्रथ-
ङ्निश्चयपरत्वमैव व्याख्यात इत्यर्थः ॥ षष्ठायान्तरभूमिकामा-
रुचयति । न सत इति ॥ मध्यममधिकारिणं प्रति परम्यस्या

उ० ततस्त जुर्व्वं वक्ष्यामीति ॥ १ ॥ स होवाक्जुर्व्वेदं भग-
 वोऽध्येमि यजुर्व्वेदं सामवेदमाथर्व्वणं चतुर्थमि-
 तिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं
 देवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्म-

भा० ग्विकारलक्षणानि तत्त्वानि निर्दिष्टानीत्यतस्तानि नामा-
 दीनि प्राणान्तानि क्रमेण निर्दिश्य तद्वारेणापि भूमाख्यं
 निरतिशयं तत्त्वं निर्दिक्ष्यामीति आखाचन्द्रदर्शनवदितीमं
 मप्रमं प्रपाठकमारभते । अनिर्दिष्टेषु हि सतोऽर्वाकृत्वेषु
 सन्मात्रे च निर्दिष्टेऽन्यदप्यविज्ञातं स्यादित्याशङ्का कस्य-
 चित्स्यात्सा मा भूदिति वा तानि निर्दिदिक्षति । अथवा
 मोपानारोहणवत्स्थूलादारभ्य सूक्ष्मं सूक्ष्मतरञ्च बुद्धि-
 विषयं ज्ञापयित्वा तदतिरिक्ते स्वाराज्येऽभिषेक्ष्यामीति
 नामादीनि निर्दिदिक्षति । अथवा नामाद्युत्तरोन्तर-
 विशिष्टानि तत्त्वान्यतितराञ्च तेषामुत्कृष्टतमं भूमाख्यं

भा० ब्रह्मात्मत्वमुपदेष्टुं सप्तमप्रपाठकप्रवृत्तिरित्यर्थः । नन्वत्रापि ब्रह्मा-
 त्मत्वमेवोपदेष्टुमिष्टञ्चेत्किमिति तर्हि नामादीनि तत्त्वानि निर्दि-
 श्यन्ते तत्राह । अनिर्दिष्टेष्विति ॥ वाशब्दः शङ्कानिरासाये-
 त्यर्थः । यद्वा इथोरध्याययोरद्वितीयब्रह्मात्मविषयत्वाविशेषेऽपि
 साक्षात्पारम्पर्याभ्यामपौनरुक्त्यमुक्तं सम्प्रति नामादीनामुत्तरो-
 त्तरभूयस्वविशिष्टानां सन्मात्रविज्ञानेनाज्ञानादेकविज्ञानेन
 सर्वविज्ञानमयुक्तमित्याशङ्क्य ब्रह्मविदः सर्वज्ञत्वं स्पष्टीकर्तुमु-
 त्तरयज्ञान्तरप्रारम्भ इत्याह । निर्दिष्टेष्विति ॥ नामादिसञ्चो-
 र्त्तनस्य तात्पर्यान्तरमाह । अथवेति ॥ अथमोऽधिकारी नामा-
 दीनि ब्रह्मत्वेनेपास्य वत्फलञ्च भूमा क्रमेण साक्षाद्ब्रह्मभावं

उ० विद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सपदेव-
जनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि ॥२॥ सोऽहं भगवो
मनुविदेवास्मि नात्मवित् श्रुतं खेव मे भग-
वद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भग-

भा० तत्त्वमिति तत्सुत्यर्थं नामादीनां क्रमेणोपन्यासः । आ-
ख्यायिका तु परविद्यास्त्यर्था । कथं नारदो देवर्षिः
कृतकर्त्तव्यः सर्वविद्योऽपि मन्त्रनात्मज्ञत्वाच्छुभाच्चैव किमु
वक्तव्यमन्योऽल्पविज्जन्तुरकृतपुण्यातिशयोऽकृतार्थ इति ।
अथवा नान्यदात्मज्ञानान्त्रिरतिशयश्रेयःसाधनमस्तीत्यं-
तत्प्रदर्शनार्थं मनस्कुमारनारदाख्यायिकाऽऽरभ्यते ।
येन सर्वज्ञानसाधनशक्तिमयन्नस्यापि नारदस्य देवर्षिः
श्रेयो न बभूव येनोत्तमाभिजनविद्यावृत्तसाधनशक्ति-
सम्यत्तिनिमित्ताभिमानं हित्वा प्राकृतपुरुषवत्सनस्कुमार-
मुपमसाद श्रेयःसाधनप्राप्तयेऽतः प्रख्यापितं भवति
निरतिशयप्राप्तिसाधनत्वमात्मविद्याया इति । अधीहि
अधीष्व भगवो भगवन्निति हि किन्नापममाद । अधी-

था० प्राप्नोतीति प्रदर्शयितुमुत्तराग्र्य इत्यर्थः ॥ शाखावन्निदर्श-
नन्यायेन मध्यमस्याधिकारिणो ब्रह्मसिद्धिर्लोकारार्थं मध्यमस्या
धिकारिणो ध्यानार्थं वा नामादिसञ्ज्ञात्तन्मिथुक्तमिदान्नेमुत्त-
ममेवाधिकारिणमधिकृत्य भूमस्त्यर्थं नामादिवचनमिति मता
न्तरमाह । अथवा नमादीति ॥ अध्यायसम्बन्धमुक्त्वाऽऽख्या-
यिकासम्बन्धमाह । आख्यायिका तिति ॥ स्तुत्यर्थत्वमेव प्र-
पूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥ तथा च परविद्याया

उ० वः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारय-
त्विति तं होवाच यद्वै किञ्चित्दध्यगीषा नामे
वैतत् ॥ ३ ॥ नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः साम-

भा० हि भगव इति मन्त्रः । सनत्कुमारं योगीश्वरं ब्रह्मनिष्ठं
नारद उपसन्नवान् । तं न्यायेनोपसन्नं होवाच यदात्मवि-
षये किञ्चिद्वेत्य तेन तत्प्रस्थापनेन मामुपसीदेदमहं
जाने इति ततोऽहं भवतो विज्ञानान्ते तुभ्यमूर्ध्वं वक्ष्यामी-
त्युक्तवति स होवाच नारद ऋग्वेदं भगवोऽध्वेमि स्मरामि ।
यद्वेत्येति विज्ञानस्पष्टत्वात्तथा यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं
चतुर्थं वेदं वेदशब्दस्य प्रकृतत्वादितिहामपुराणं पञ्चमं
वेदं वेदानां भारतपञ्चमानां वेदं व्याकरणमित्यर्थः ।
व्याकरणेन हि पदादिविभागश्च ऋग्वेदादयो ज्ञायन्ते ।
पित्र्यं श्राद्धकल्पं । राशिगणितं दैवमुत्पातज्ञानं । निधिं
महाकालादिनिधिशास्त्रं । वाकोवाक्यं तर्कशास्त्रं । एकायनं
नीतिशास्त्रं । देवविद्यां निरुक्तं । ब्रह्मण ऋग्यजुःसामा-

ष्या० कृतार्थत्वात्तस्याः स्तुतिरत्र विवक्षितेति शेषः । अतीताध्याया-
दिषु सदात्मत्वविज्ञानादन्यदेव देवतोपासनं मोक्षसाधनमित्या-
शङ्क्य तन्निषेधे सदात्मविज्ञानस्यैव मोक्षसाधनं ब्रह्मीकृतमा-
ख्यायिका प्रवृत्तेति यद्वान्तरमाह । अथवेति ॥ द्वितीयमा-
ख्यायिकात्प्रपञ्चयति । येनेत्यादिना ॥ सर्वस्यापि ज्ञेयस्य
सर्वज्ञानं तस्य साधनमुत्पादनं तत्र शङ्क्या सम्पन्नो वेदवेदाङ्गा-
भिन्नत्वं तस्यापीति यावत् । अस्ति हि नारदस्योक्तमाभिजने
अन्म । ब्रह्मणो मानसपुत्रत्वादस्ति केतमकर्मविद्या अस्ति च

उ० वेद आथर्वणश्चतुर्थ इतिहासपुराणः पञ्चमो
वेदानां वेदः पित्र्यो राशिर्देवो निधिर्वीकोवा-

भा० ख्यस्य विद्या ब्रह्मविद्या शिवाकल्पकन्दश्चितयस्ताः । भूत-
विद्यां भूततन्त्रं । चत्रविद्यां धनुर्वेदं । नक्षत्रविद्यां ज्योतिषं ।
सर्पदेवजनविद्यां सर्पविद्यां गारुडं । देवजनविद्यां गन्धयुक्ति-
नृत्यगीतवाद्यशिल्पादिविज्ञानानि । एतत्सर्वं हे भगवोऽ-
धेमि । सोऽहं भगव एतत्सर्वं जानन्नपि मन्त्रविदेवास्मि
शब्दार्थमात्रविज्ञानवानेवास्मीत्यर्थः । सर्व्वी हि शब्दाऽभि-
धानमात्रमभिधानं च सर्व्वं मन्त्रेष्वन्तर्भवति । मन्त्रवि-
देवास्मि । मन्त्रवित्कर्म्मविदित्यर्थः । मन्त्रेषु कर्म्माणीति हि
वक्ष्यति नात्मविज्ञानानं वेद्मि ॥ नन्वात्मापि मन्त्रैः प्रका-
श्यत एवेति कथं मन्त्रविच्च नात्मवित् । न । अभिधानाभि-
धेयभेदस्य विकारत्वात् । नच विकार आत्मव्यतं । नन्वा-
त्मात्मशब्देनाभिधीयते । न । यतो वाचा निवर्त्तन्तं । यत्र

था० वृत्तं सदाचरणमस्ति च अवश्यानादिसाधनादिसाधनशक्तानां
धर्म्माधर्म्माधनस्य वा शरीरस्य शक्तेः सम्पत्तिश्च जन्मादयो
निमित्तमस्याभिमानस्य तं त्यक्तेति यावत् । इतिशब्दाऽध्या-
याख्यायिकयोः सम्बन्धोक्तिः समाख्यर्थः । अध्ययनेन ज्ञानं लभ्यते ॥
तथा चाधीव्व ज्ञापयेत्यर्थः । मन्त्र उपसदनस्येति शेषः । न्यायतः
समित्याखरित्यादिशब्दोक्तविधिवशादिति यावत् ॥ अथय
नवाचि पदं स्मरणपरतया कथं व्याख्यातमित्याशङ्गाह । यद-
त्येति ॥ गन्धयुक्तिः कुशुमादिसम्पादनं ॥ तर्हि सर्व्वेषु स्वत-
न्त्रत्वं कृतकत्वोऽसीत्याशङ्गाह । सोऽहमिति ॥ कथं मन्त्रवि-
दित्यस्य कर्म्मविदात व्याख्यानमित्याशङ्गाह । मन्त्रेति ॥ ब्रह्म-

उ० क्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्र-
विद्या नक्षत्रविद्या सर्पदेवजनविद्या नामैवेतन्ना-

भा० नान्यत्पश्यतीत्यादिश्रुतेः । कथं तर्ह्यात्मैवाधस्तात् आत्मे-
त्यादिशब्दा आत्मानं प्रत्याययन्ति । नृषु दोषः । देहवति
प्रत्यगात्मनि भेदविषये प्रयुज्यमानः शब्दो देहादीनामा-
त्मात्मत्वे प्रत्याख्यायमाने यत्परिशिष्टं सदवाच्यमपि प्रत्या-
ययति । यथा सराजिकायां दृश्यमानायां क्वचध्वजपता-
कादिव्यवहितेऽदृश्यमानेऽपि राजन्वेष राजा दृश्यत
इति भवति शब्दप्रयोगस्तत्र कोऽसौ राजेति राजविशेष-
निरूपणायां दृश्यमानेतरप्रत्याख्यानेऽन्यस्मिन्नदृश्यमाने-
ऽपि राजनि राजप्रतीतिर्भवेत्तदत् । तस्मात्तोऽहं मन्त्रवि-
त्कर्माविदेवास्मि कर्मा कार्यञ्च सर्व्वं विकार इति विका-
रश्च एवास्मिनात्मविन्नात्मप्रकृतिस्वरूपश्च इत्यर्थः । अत
एवोक्तमाचार्यवान् पुरुषो वेदेति । यतो वाचो निवर्त्तन्त

आ० विदेव नात्मविदित्यत्र विरोधं चोदयति । नन्विति ॥ मन्त्रवित्चेत-
त्यकाश्यात्मवित्त्वमपि स्यात्तदभावे मन्त्रवित्त्वमपि न युक्तमित्यर्थः ।
अभिधानमभिधेयमित्येवं रूपस्य भेदस्य विकारत्वेन मिथ्यात्वादा-
त्मनश्च विकारत्वानङ्गीकारान्मन्त्रप्रकाशयत्वाभावान्न विवेध इति
परिहरति । नाभिधानेति ॥ आत्मनेो विकारत्वाभावेऽप्यभिधेय-
त्वमेष्टयमिति शङ्कते । नन्विति ॥ श्रुत्यन्तरावष्टम्भेन निराचष्टे ।
नेत्यादिना ॥ आत्मशब्देनात्मनेऽभिधेयत्वाभावे वाक्यशेषादिवि-
रोधः स्यादित्याशङ्कते । कथं तर्हीति ॥ आत्मशब्देनावाच्यस्यात्मन-
स्त्वेन लक्षणाया प्रतिपत्तिसम्भवान्नेापक्रमोपसंहारविरोधोऽन्तीत्यु-
त्तरमाह । नैष दोष इति ॥ विशष्टे ऽह्यीतशब्दो विशेषणे

उ० मोपास्वेति ॥ ४ ॥ स यो नामब्रह्मेत्युपास्ते याव-
न्नाम्नो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो

भा० इत्यादिश्रुतिभ्यश्च। श्रुतमागमज्ञानमस्येव हि यस्मान्मे मम
भगवद्दृशेभ्यो युष्मत्सदृशेभ्यस्तरत्यातिक्रामति शोकं मनस्ता-
पमहत्तार्थबुद्धितामात्मविदित्यतः सोऽहमनात्मवित्वात् हे
भगवः शोचात्महत्तार्थबुद्ध्या मन्तपो सर्वदा तं मा मां
शोकस्य शोकासागरस्य पारं तं भगवांस्तारयत्वात्मज्ञानो-
दुपेन हत्तार्थबुद्धिमापादयत्वभयं गमयत्वित्यर्थः । तमेव-
मुक्तवन्तं होवाच यद्वै किञ्चित्दध्यगीष्ठा अधीतवानस्यथ-
यनेन तदर्थज्ञानमुपलक्ष्यते ज्ञातवानमीत्येतन्नामैवेतत् ।
वाचारम्भणं त्रिकारो नामधेयमिति श्रुतेः । नाम वै ऋग्वेदा
यजुर्वेद इत्यादि । नामैवेतत् । नामोपास्य ब्रह्मेति ब्रह्मबुद्ध्या।

आ० प्रत्यक्ते यत्प्रन्मात्रं परिशिष्टं तदवाच्यमपि लक्षणया बोधयती
त्यर्थः । केवलात्मविधयस्यात्मशब्दस्य तद्दर्शनमन्तरंगं विशिष्टा-
त्मदृष्टिमात्रेण कथं प्रयोगः कथं वा तत्प्रयोगेऽपि विवक्षितात्म-
धीरित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरति । यथेत्यादिना ॥ आत्मनो
मुख्यदृष्ट्या मन्त्रप्रकाशत्वाभावे फलितमाह । तस्मादिति ॥
शब्दार्थज्ञानमात्रेणात्मवित्त्वं न भवतीत्यनेनाचार्यापदेशजनित
ज्ञानवत् एवात्मवित्त्वमित्युक्तं तत्र प्रमाणमाह । अत एवेति ॥
चौपदेशिकज्ञानविधयत्वं तर्हि स्वीकृतमित्याशङ्क्याह । यत इति ॥
मा तर्हि तवात्मविद्या भृदित्याशङ्क्य शोकनिवृत्त्युपायत्वेन तद-
पेक्षां सूचयति । श्रुतमिति ॥ आत्मज्ञानोदुपेनात्मज्ञानाख्येन
ज्ञानेनेति यावत् । कथं मदीयमर्थज्ञानं सर्व्वं नाममात्रमित्या-
शङ्क्याह । वाचारम्भणमिति ॥ उक्तमुपादयति । नाम वेति ॥
तदुपसंहरति । नामैवेति ॥ केन रूपंवेदं नामादत्तमित्या-

३० नामब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो नाम्ना भूय इति
नाम्ना वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवी-
त्विति ॥ ५ ॥ १ ॥

वाग्वाव नाम्ना भूयसी वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञा-
पयति यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वीणं चतुर्थमिति-

भा० यथा प्रतिमां विष्णुबद्धोपास्ते तदत् । स चसु नामब्रह्मेत्यु-
पास्ते तस्य यत्फलं भवति तच्छृणु यावन्नाम्ना गतं यावन्नाम्ना
गोचरं । तत्र तस्मिन्नामविषयेऽस्य यथा कामचारः काम-
चरणं राज्ञ इव स्वविषये भवति । यो नामब्रह्मेत्युपास्ते
इत्युपसंहारः । किमस्ति भगवो नाम्ना वाव भूयोऽधिकतरं
यद्ब्रह्म दृश्य ईमन्यदित्यभिप्रायः । सनत्कुमार आह नाम्ना
वाव भूयोऽस्त्वेत्युक्त आह यद्यस्ति तन्मे भगवान् ब्रवी-
त्विति ॥ १ ॥

वाग्वाव। वागितीन्द्रियजिह्वामूलादिष्वष्टसु स्थानेषु स्थितं
वर्णानामभिव्यञ्जकं। वर्णंश्च नामेति नाम्ना वाग्भूयमेत्युच्यते।

आ० शङ्काह । नामेति ॥ उपास्तिप्रकारं दृष्टान्तेन स्फुटयति ।
यद्येति ॥ नाम्नि ब्रह्मदृष्टोपास्माने किं स्यादित्याह । स
यस्त्विति ॥ यो नामेत्यादिवाक्यस्य पौनश्चत्यमित्याशङ्काह । यो
नामेति ॥ १ ॥

वाग्वाव नाम्ना भूयसीत्युक्तं वाङ्नाम्ना रेकत्वाद्वाप्यव्यापकत्वा-
नुपपत्तिरित्याशङ्क्य व्याचष्टे । वागितीन्द्रियमिति ॥ जिह्वामू-
लादिष्वित्यादिशब्देनोरःकण्ठशिरोदनौसुनासिकाताजनि गृ-
ह्यन्ते । वागिन्द्रियस्य वर्णंभ्योऽभिव्यक्तेभ्यो भूयस्त्वेऽपि नामस्तु
भूयस्त्वं कुतस्त्यमित्याशङ्काह । वर्णंश्चेति ॥ तयोर्वाग्भ्यश्चकभावे

उ० हासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं
 दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्म-
 विद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेव-
 जनविद्यां दिवञ्च पृथिवीञ्च वायुञ्चाकाशञ्चापञ्च
 तेजञ्च देवाञ्च मनुष्याञ्च पशुञ्च वयांसि
 च तृणवनस्पतीञ्चूपदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकां
 धर्मञ्चाधर्मञ्च सत्यञ्चानृतञ्च साधु चासाधु च
 हृदयज्ञञ्चाहृदयज्ञञ्च यज्ञे वाङ्माभविष्यन् धर्मो ना
 धर्मो अज्ञापिष्यन् सत्यं नानृतं न साधुनासाधु न
 हृदयज्ञो नाहृदयज्ञो वागेवेतन्सर्वं विज्ञापयति
 वाचमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते
 यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथा वामचारो भवति
 यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो वाचो भूय

भा० कार्याद्धि कारणं भूयो दृष्टं लोके। यथा पुत्रात्पिता तद्वत्।
 कथं च वाङ्मासो भूयसीत्याह। वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापय-
 त्वायमृग्वेद इति। तथा यजुर्वेदमित्यादि समानं। हृदयज्ञं
 हृदयप्रियं। तद्विपरीतमहृदयज्ञं। यद्यदि वाङ्माभवि-
 ष्यद्वागभावेऽध्यापनाभावस्तदर्थं अत्रणाभावस्तच्छ्रवणाभावं
 धर्मादि न व्यज्ञापिष्यन्नविज्ञातमभविष्यदित्यर्थः। तस्मा-

आ० ऽपि कथं व्याप्यथापकत्वमित्याशङ्क्याह। कार्याद्धीति ॥ वाचो
 नासो भूयस्त्वं प्रत्यपूर्वकं प्रपञ्चयति। कथञ्चेत्यादिना ॥ इतश्च
 वाचो भूयस्त्वन्वेष्टव्यमित्याह। यद्यदीति ॥ अन्वयश्चतिरेकाभ्यां

उ० इतिवाचो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवी-
त्विति ॥ २ ॥ २ ॥

मनो वाव वाचो भूयो यथा वै द्वे वामलके द्वे
वा कोले द्वौ वाक्षो मुष्टिरनुभवत्येवं वाचञ्च नाम
च मनोऽनुभवति स यदा मनसा मनस्यति मन्त्रा-
नधीयीयेत्यथाधीते कर्माणि कुर्वीयेत्यथ कुर्वते

भा० द्वागेवैतच्छब्देच्चारणे मर्त्यं विज्ञापयत्यतो भूयमी वाङ्मा-
त्रस्तस्माद्वाचं ब्रह्मेत्युपास्य । समानमन्यत् ॥ २ ॥

मनो मनस्यनविशिष्टमन्तःकरणं वाचो भूयः । तद्धि
मनस्यनव्यापारवद्वाचं वक्तव्ये प्रेरयति । तेन वाङ्मनस्य-
न्तर्भवति । यच्च यस्मिन्नन्तर्भवति तत्तस्य व्यापकत्वात्ततो
भूयो भवति । यथा वै लोके द्वे वामलके फले द्वे वा कोले
बदरफले द्वौ वाक्षौ विभीतकफले मुष्टिरनुभवति मुष्टिस्तं
फले व्याप्नोति मुष्टौ हि तेऽन्तर्भवतः । एवं वाचञ्च नाम
चामलकादिवन्मनोऽनुभवति स यदा पुरुषो यस्मिन् काले
मनमान्तःकरणेन मनस्यति मनस्यनं विवक्षाबुद्धिः कथं
मन्त्रानधीयीयाच्चारयेयमित्येवं विवक्षां कृत्वाथाधीते तथा

आ० तस्या भूयस्त्वे सिद्धे फलितमाह । तस्मादिति ॥ स यो वाच-
मित्याद्यन्यदित्युच्यते ॥ २ ॥

मनःशब्दस्य वृत्तिमात्रविषयत्वं व्यावर्त्तयति । मन इति ॥
कथं तस्य वाचो भूयस्त्वं तदाह । तद्धीति ॥ वाचो मनस्यन्त-
र्भावेऽपि कुतो मनसक्तस्या भूयस्त्वं तत्राह । यच्चेति ॥ मनसो
वाग्मादेर्यामिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ॥ इतश्च मनसो

उ० पुत्रांश्च पशूँश्चेच्छेयेत्यथेच्छते इमञ्च लोकममु-
 ज्ञेच्छेयेत्यथेच्छते मनो ह्यात्मा मनो हि लोको
 मनो हि ब्रह्म मन उपास्वेति ॥ १ ॥ स यो
 मनो ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्मनसो गतं तत्राम्य
 यथा कामचारो भवति यो मनो ब्रह्मेत्युपा-
 स्तेऽस्ति भगवो मनसो भूय इति मनसो
 वाय भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति
 ॥ २ ॥ ३ ॥

भा० कर्माणि कुर्वीयेति चिकीर्षाबुद्धिं कृत्वाय कुरुते पुत्रांश्च
 पशूँश्चेच्छेयेति प्राप्तीच्छां कृत्वा तत्राप्युपायानुष्ठानेनाथे
 च्छते पुत्रादीन् प्राप्नोतीत्यर्थः । तथेमञ्च लोकममुञ्जापा-
 येनेच्छंयमिति तत्राप्युपायानुष्ठानेनाथेच्छते प्राप्नोति ।
 आत्मनः कर्तृत्वं भोक्तृत्वञ्च मति मनसि नान्यथेति । मनो
 ह्यात्मेत्युच्यते मनो हि लोकः । मत्थं हि मनसि लोका
 भवति तत्राप्युपायानुष्ठानञ्चेति । मनो हि लोका यस्मात्त-
 स्मान्मनो हि ब्रह्म । यत एवं तस्मान्मन उपास्विति । स यो
 मन इत्यादि ममानं ॥ ३ ॥

आ० ऽस्ति भूयस्त्वमित्याह । यदेति ॥ विवक्षाबुद्धिनां करोतीति
 शेषः । इच्छेयेतीच्छां कृत्वेति शेषः ॥ तस्यान्वयमुपपादयति ।
 आत्मन इति ॥ तस्य लोकत्वं साधयति । मत्थंवेति ॥ १ ॥

उ० सङ्कल्पो वाव मनसो भूयान्यदा वै सङ्कल्पयते
 ऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नाम्नीरयति
 नाम्नि मन्त्रा एकां भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि ॥१॥
 तानि ह वैतानि सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्पान्म-

भा० सङ्कल्पो वाव मनसो भूयान् । सङ्कल्पोऽपि मनस्यनव-
 दन्तःकरणवृत्तिः कर्त्तव्याकर्त्तव्यविषयविभागेन समर्थनं ।
 विभागेन हि समर्थते विषये चिकीर्षाबुद्धिर्मनस्यनानन्तरं
 भवति । कथं । यदा वै सङ्कल्पयते कर्त्तव्यादिविषयान्
 विभजते इदं कर्त्तुं युक्तमिति । अथ मनस्यति मन्त्रानधी-
 यीयेत्यादि । अथानन्तरं वाचमीरयति मन्त्राद्युच्चारणे ।
 ताञ्च वाचं उ नाम्नि नाम्नाच्चारणनिमित्तं विवक्षां कृत्वेर-
 यति नाम्नि नाममामान्ये मन्त्राः शब्दविशेषाः मन्त्र एकं
 भवन्त्यन्तर्भवन्तीत्यर्थः । सामान्ये हि विशेषोऽन्तर्भवति । मन्त्रेषु
 कर्माण्येकं भवन्ति । मन्त्रप्रकाशितानि कर्माणि क्रियन्ते
 नामन्त्रकर्मणि कर्म । यद्वि मन्त्रप्रकाशनेन लक्ष्यमन्त्राकं

षा० सङ्कल्पशब्दार्थमाह । सङ्कल्पोऽपीति ॥ का सान्तःकरणवृत्तिर्या
 सङ्कल्पशब्दितेत्याशङ्काह । कर्त्तव्येति ॥ द्विविधे विषये विभा-
 गेन समर्थतेऽपि कथं यथोक्तस्य सङ्कल्पस्य मनसो भूयस्त्वमि-
 त्याशङ्काह । विभागेन हीति ॥ सङ्कल्पस्य कारणत्वान्मनसस्य
 कार्यत्वादतो भूयस्त्वमित्यर्थः ॥ कार्यकारणभावं तयोराकाङ्क्षा-
 पूर्वकं व्यक्तीकरोति । कथमित्यादिना ॥ मनसः सकाशादाचो
 ऽनन्तरभावित्वे विशेषं दर्शयति । ताञ्चेति ॥ नाम्नि मन्त्राणाम-
 न्तर्भावं समर्थयति । सामान्ये हीति ॥ कथं मन्त्रेष्वनुपलब्ध-
 कर्मणामन्तर्भावस्तत्राह । मन्त्रेति ॥ कथं कर्म नामन्त्रकर्मस्ती-

उ० कानि सङ्कल्पे प्रतिष्ठितानि समकूपतां द्यावापृ-
थिवी समकल्पेतां वायुश्चाकाशञ्च समकल्पतामा-
पञ्च तेजश्च तेषां संकल्प्यै वर्षे सङ्कल्पते वर्षस्य
संकल्प्या अनु सङ्कल्पतेऽनुस्य संकल्प्यै प्राणाः

भा० मत्कर्म ब्राह्मणेनेदं कर्त्तव्यमस्मै फलनायेति विधीयते। यायु-
त्पत्तिर्ब्राह्मणेषु कर्मणा दृश्यते मापि मन्त्रेषु लक्ष्यमन्ता-
कानामेव कर्मणां स्पष्टीकरणं । न हि मन्त्राप्रकाशितं
कर्म किञ्चिद्ब्राह्मणे उत्पन्नं दृश्यते । त्रयीविहितं कर्मात्
प्रसिद्धं लोकं । त्रयीशब्दश्चर्ग्यजुःसामममाख्या । मन्त्रेषु
कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्ति चाथर्वणं । तस्माद्युक्तं मन्त्रेषु
कर्माण्येकं भवन्तीति । तानि ह वा एतानि मनत्रादीनि
सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्प्य एकोऽयनं गमनं प्रलयो येषां
तानि सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्प्यात्मकान्युत्पत्तौ सङ्कल्प्यै
प्रतिष्ठितानि स्थिता समकूपतां सङ्कल्प्यै कृतवत्याविव हि

षा० दृश्यते ब्राह्मणविहितस्यापि कर्मणा दर्शनादित्याशङ्काह ।
यद्दीति ॥ ब्राह्मणस्य मन्त्रस्याख्यानरूपत्वादतिस्पष्टमन्त्रानुपल-
म्भेऽपि कल्प्यते मन्त्रोक्तत्वमित्यर्थः ॥ एतदेव प्रपञ्चयति । याया
त्वादिना ॥ एकस्यां शाखायां यत्कर्म मन्त्रेष्वनुपलब्धं तच्छाखा-
न्तरीयं मन्त्रप्रकाशितं भविष्यति इत्यत्र हेत्वन्तरमाह । त्रयीति ॥
तथापि कथं मन्त्रप्रकाशितत्वं तत्राह । त्रयीशब्दश्चेति ॥ मन्त्रेषु
कर्माण्यन्तभवन्तीत्यत्र श्रुतेरनुमतिं कथयति । मन्त्रेष्विति ॥
तथापि कथं सङ्कल्पस्य भृशत्वमित्याशङ्काह । तान्तीति ॥ अय-
नपर्यायत्वेनोक्तगमनस्य क्रियात्वं व्यावर्त्तयति । प्रलय इति ॥

उ० सङ्कल्पने प्राणानां संकृत्यै मन्त्राः सङ्कल्पने
मन्त्राणां सङ्कृत्यै कर्माणि सङ्कल्पने कर्मणां
सङ्कृत्यै लोकः सङ्कल्पते लोकस्य सङ्कृत्यै सर्वं
सङ्कल्पते स एष सङ्कल्पः सङ्कल्पमुपास्वेति ॥ २॥

भा० द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ निश्चले लक्ष्येते ।
तथा समकल्पेतां वायुश्चाकाशश्च एतावपि मङ्कल्पं कृत-
वत्याविव । तथा समकल्पतामापश्च तेजश्च स्वेन रूपेण
निश्चलानि लक्ष्यन्ते । यतस्तेषां द्यावापृथिव्यादीनां मङ्कृत्यै
सङ्कल्पनिमित्तं वर्षं मङ्कल्पते समर्थं भवति । तथा वर्षस्य
मङ्कृत्यै सङ्कल्पनिमित्तमन्नं मङ्कल्पते । वृष्टेर्ह्यन्नं भवत्यन्नस्य
सङ्कृत्यै प्राणाः मङ्कल्पन्ते । अन्नमया हि प्राणा अन्नोपष्टम्भका
अन्नं दामेति हि श्रुतिस्तेषां मङ्कृत्यै मन्त्राः मङ्कल्पन्ते ॥
प्राणवान् हि मन्त्रानधीते नावन्तो मन्त्राणां हि मङ्कृत्यै
कर्माण्याग्निहोत्रादीनि मङ्कल्पन्तेऽनुष्ठेयमानानि मन्त्र-

षा० इतश्च सङ्कल्पस्याप्यन्ति महत्त्वमित्याह । समकल्पतामिति ॥
यतो द्यावापृथिव्यादिषु महत्त्वमपि सङ्कल्पानुवृत्तिर्दृश्यतेऽतोऽपि
तस्य महत्त्वं गम्यते न केवलं कारणात्वादेवेत्यर्थः ॥ इतश्च तस्य
महत्त्वभेवमंशुत्यमित्याह । तेषामिति । वृष्टेर्दुर्लभादिकार्यत्वात्त-
दीयसङ्कल्पस्य तन्निमित्तत्वात्पचारात्तस्य भूयस्त्वसिद्धिरित्यर्थः ।
वृष्टिवशादन्नं समर्थं भवतीत्यत्र प्रसिद्धिं प्रमाणयति । वृष्टे-
र्हीति ॥ अन्नाधीनं प्राणसामर्थ्यमित्यत्र हेतुमाह । अन्नमया हीति ॥
आपोमयः प्राण इत्युक्तत्वात्कथमन्नमयत्वमित्याशङ्क्याह । अन्ना-
पष्टम्भका इति ॥ अत्र वाजसनेयकश्रुतिं प्रमाणयति । अन्नमिति ॥

उ० स यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते सङ्कल्पान् वै स लोवा
 न्धुवान्धुवः प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽथ्यथमानान-
 यथमानोऽभिसिद्धति यावत्सङ्कल्पस्य गतं तत्रास्य
 यथा कामचारो भवति यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते

भा० प्रकाशितानि ममर्थीभवन्ति फलाय । ततो लोकाः
 फलं सङ्कल्पते । कर्मकर्ममवाधितया ममर्थी भवतीत्यर्थः ।
 लोकस्य सङ्कल्प्यै मयि जगत्सङ्कल्पते स्वरूपवैकल्याय ।
 एतद्भेदं मयि जगद्यत्फलावमानं तत्सर्वं सङ्कल्पमूलं । अस्ति
 विशिष्टः स एव सङ्कल्पः । अतः सङ्कल्पमुपास्वेत्युक्त्वा फल-
 माह तदुपासकस्य । स यः सङ्कल्पं ब्रह्मेति ब्रह्मबुद्ध्यापास्ते
 कृपान् वै धात्रास्यैमे लोकाः फलमिति कृपान् ममर्थितान्
 सङ्कल्पताम् विद्वान्धुवान् नित्यान् । अत्यन्ताधुवापेक्षया
 धुवस्य स्वयं । लोकानां ह्यधुवत्वं लोके धुवकृत्प्रियर्थिति धुवः
 मन् प्रतिष्ठितानुपकरणसम्यन्त्रानित्यर्थः । पशुपुत्रादिभिः

आ० प्राणानां मन्वाध्ययनकारणत्वं व्यत्यादयति । प्राणयानिति ॥ ततो
 मन्वप्रकाशितकर्मवशादिति यावत् । कर्मफलवशाज्जगतः सर्व-
 स्यावैक्येऽपि कथं सङ्कल्पस्य महत्त्वमित्याशङ्गाह । एतद्भेदिति ॥
 तन्महत्त्वं फलितमाह । अत इति ॥ आत्मानिरित्कानां लोकानां
 कथं नित्यत्वमत आह । अत्यन्तिति ॥ लोकानामेवं ध्रुवत्वमध्यतां कि
 मिति लोकानस्तदुच्यते तत्राह । आकिना इति ॥ कथमुपक्रमेण
 प्रतिष्ठितशब्दो भवतीत्याशङ्गाह । पशुपुत्रादिभिरिति । याव-
 त्सङ्कल्पस्येत्यादिश्रुतेः । विषयसङ्कोचं दर्शयति । आत्मन इति ॥
 सङ्कल्पस्य यावद्गोचरस्तत्रास्य कामचारो भवतीति सम्बन्धः ।
 निरङ्कुशे सङ्कल्पशब्दे का हानिरित्याशङ्गाह । उत्तरंति ॥ यदि

उ० ऽस्ति भगवः सङ्कल्पाद्भूय इति सङ्कल्पाद्वाव भूयो-
 ऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥ ४ ॥
 चित्तं वाव सङ्कल्पाद्भूयो यदा वै चेतयतेऽथ
 सङ्कल्पयतेऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु

भा० प्रतितिष्ठतीति दर्शनात्स्वयं च प्रतिष्ठित आत्मोयोप-
 करणसम्बन्धोऽव्ययमानानमित्रादिचासरहितानव्ययमानश्च
 स्वयमभिमिच्छत्यभिप्राप्नोतीत्यर्थः । यावत्सङ्कल्पस्य गतं
 सङ्कल्पगोचरः तत्रास्य यथा कामचारो भवति ।
 आत्मनः सङ्कल्पस्य न तु सर्वेषां सङ्कल्पस्येति । उत्तर-
 फलविरोधात् । यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्तेति पूर्ववत् ॥ ४ ॥

चित्तं वाव सङ्कल्प्याद्भूयोऽस्ति । चित्तं चेतयित्वं प्राप्त-
 कालानुरूपबोधवत्त्वं अतीतानागतविषयप्रयोजनरू-
 पणमामर्थञ्च तत्सङ्कल्पादपि भूयः । कथं । यदा वै
 प्राप्तं वस्त्विदमेवं प्राप्तमिति चेतयते तदा दानाय वापो-
 ह्याय वाऽथ सङ्कल्पयतेऽथ मनस्यतीत्यादि पूर्ववत् ॥

था० सङ्कल्पमात्रस्य गोचरे सङ्कल्पोपासकस्य कामचारो भवति तर्हि
 सर्वसङ्कल्पस्य विचित्रतया सर्वगोचरत्वसम्भवाद्यावच्चित्तस्य
 गतिमित्यादिना वक्ष्यमाणफलं विरुद्धे न हि सङ्कल्पोपासनादेव
 सर्वस्मिन्फले सिद्धे चित्ताद्युपासनं तत्फलं वा पृथक्कथयितुमु-
 चितं । यतो यावत्सङ्कल्पस्येत्यादि श्रुतेरुक्तसङ्कोचो युक्त इत्यर्थः ॥१॥

चित्तशब्दस्य मनःशब्देन पुनरुक्तिं परिहरति । चित्तं चेतयित-
 यमिति ॥ तस्यात्मत्वं व्यावर्त्तयति । प्राप्तिति ॥ इदं वस्त्वेवं प्राप्त-
 मिति प्राप्तकालबन्धुनो वस्त्वनुरोधां चेतनात्वात् वृत्तिविशेषस्तद्वत्त्वं
 चित्तमित्यर्थः । अतीतं भोजनवृत्तिसाधनं दृष्टं भोजनत्वात् ॥

उ० नाम्नीरयति नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु
 कर्माणि ॥ १ ॥ तानि ह वा एतानि चित्तैका-
 यनानि चित्तात्मानि चित्ते प्रतिष्ठितानि तस्मा-
 द्यद्यपि बहुविदचित्तो भवति नायमस्तीत्येवैन-
 माहुर्यदयं वेद यद्वाऽयं विद्वान्नेत्यमचित्तः स्यादि-
 त्यथ यद्यल्पविद्वितवान् भवति तस्मा एवेत
 शुश्रूषन्ते चित्तं^१ खेवेषामेकायनं चित्तमात्मा चित्तं
 प्रतिष्ठा चित्तमुपास्वेति ॥ २ ॥ स यश्चित्तं ब्रह्मेत्यु-

भा० तानि सङ्ख्यादीनि कर्मफलान्तानि चित्तैकायनानि
 चित्तात्मानि चित्तोत्पन्नानि चित्ते प्रतिष्ठितानि चित्त-
 स्थितान्यपि पूर्ववत् । किञ्च चित्तस्य माहात्म्यं । यस्मा-
 च्चित्तं सङ्ख्यादिमूलं तस्माद्यद्यपि बहुविद्वद्भ्रशास्त्रादि-
 परिज्ञानवान् सन्नचित्तो भवति प्राप्तादिचिन्तयित्त्वमाम-
 र्थ्यविरहितो भवति तं निर्पुणा लौकिका नायमस्मि विद्य-
 मानोऽप्यसत्सम एवेत्येनमाहुः । यच्चायं किञ्चिच्छास्त्रादि
 वेद श्रुतवांस्तदप्यस्यृष्टैवेति कथयन्ति । कस्मात् । यद्यथं
 विद्वान् स्यादित्यमेवमचित्तो न स्यात्तस्मादस्य श्रुतमप्य-

भा० आगामिनोऽपि तस्य तदेव प्रयोजनमिति निरूपणमामर्थ्यं चित्त-
 मिति प्रसिद्धमित्याह । अतीति ॥ यथाऽस्मिन् चित्तस्य सङ्ख्याद्व-
 १ यत्त्वं ॥ प्राप्तमपूर्वत्वं श्रुत्यादयति । कथमित्यादिना ॥ सङ्ख्यप्रकरणं
 परासृशति । पूर्ववदिति ॥ यथा सङ्ख्यस्य निमित्तत्वे सति क्तव्य-
 र्थमधिकरणत्वं युक्तं । तथा चित्तस्य विभक्तस्य सङ्ख्यादिषु निमि-
 त्तत्वेऽपि क्तव्यर्थत्वमेव तदधिकरणत्वमाह । तानीति ॥ इत्यत्र

३० पास्ते चित्तान् वै स लोकान्धुवान्धुवः प्रतिष्ठितान्
 प्रतिष्ठितोऽथ्यथमानानथ्यथमानोऽभिसिञ्चति या
 वच्चित्तस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति
 यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवश्चित्ताद्भूय इति
 चित्ताद्वाव भूयोऽस्तोति तन्मे भगवान् ब्रवी-
 त्विति ॥ ३ ॥ ५ ॥

ध्यानं वाव चित्ताद्भूयो ध्यायतीव पृथिवी
 ध्यायतीवान्तरिक्षं ध्यायतीव द्यौर्ध्यायतीवापो

भा० श्रुतमेवेत्याहुरित्यर्थः । अथवाऽल्पविदपि यदि चित्त-
 वान् भवति तस्मा एतस्मै तदुक्त्तार्थग्रहणार्थैवोतापि
 शुश्रूषन्ते श्रोतुमिच्छन्ति । तस्माच्च चित्तं ह्येवैषां सङ्कल्पा-
 दीनामेकायनमित्यादि पूर्ववत् । चित्तानुपचित्तान् बुद्धि-
 मद्गुणैः स चित्तोपासको भुवानित्यादिचोक्तार्थः ॥ ५ ॥

ध्यानं वाव चित्ताद्भूयः । ध्यानं नाम शास्त्रोक्तदेवता-
 द्यात्मनेष्वचलो भिन्नजातीयैरनन्तरितः प्रत्ययसन्तानः ।

षा० चित्तस्यास्ति वैशिष्ट्यमित्याह । किञ्चेति । यद्यपि ब्रह्मशास्त्रार्थ-
 परिज्ञानवान् तथापि यद्यचित्तो भवतीति योजना ॥ अचित्तस्या-
 सत्त्वमत्वं श्रुतवैयर्थ्येच्छेत्युक्तं प्रत्यक्षद्वारा विद्योति । कस्मादित्या-
 दिना । श्रुतमपीत्यपिशब्देन सत्त्वं गृह्यते । चित्ताभावं श्रुतादेवैय-
 र्थ्याक्त्या तद्विशिष्ट्यमादिष्टमिदानीं तद्वैशिष्ट्ये हेत्वन्तरमाह । अथ-
 वेति ॥ चित्तवत्तोक्तार्थग्रहणार्थं श्रोतुमिच्छा लोकस्य भवतीत्यत्र
 हेतुमाह । तस्मादिति ॥ ५ ॥

किं तज्ज्ञानमित्यपेक्षाधामाह । ध्यानं नामेति । अचकत्वं
 साधयति । भिन्नजातीयैरिति ॥ कथं तस्य चित्ताद्भूयस्त्वमित्या-

उ० ध्यायन्तीव पर्विता ध्यायन्तीव देवमनुष्यास्तस्माद्य
इह मनुष्याणां महतां प्राप्नुवन्ति ध्यानापादांश-
शा इवैव ते भवन्त्यथ येऽल्पाः कल्हिनः पिशुना
उपवादिनस्तेऽथ ये प्रभवो ध्यानापादांश-
शा इवैव ते भवन्ति ध्यानमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यो

भा० एकाग्रतेति यमाहुः । दृश्यते च ध्यानस्य माहात्म्यं
फलतः । कथं । यथा योगी ध्यायन्नित्यलो भवति ध्यान-
फललाभे । एवं ध्यायतीव नित्यला दृश्यते पृथिवी
ध्यायतीवान्तरिक्षमित्यादि समानमन्यत् । देवाश्च मनु-
ष्याश्च देवमनुष्या मनुष्या एव वा देवमनुष्याः शमादि-
गुणसम्पन्ना मनुष्या देवस्वरूपं न जहातीत्यर्थः । यस्मा-
देवंविशिष्टं ध्यानं तस्माद्य इह लोके मनुष्याणामेव
धनैर्विद्यया गुणैर्वा महतां महत्त्वं प्राप्नुवन्ति धनादि-
महत्त्वहेतुं लभन्त इत्यर्थः । ध्यानापादांशा इव ध्यानस्मा-
पादानमापादो ध्यानफललाभ इत्यंतत्तस्यांशाऽवयवः

भा० शब्दान्कायतादौषोपहतस्यातीतादिफलनिरूपणं सामर्थ्या
दर्शनादेकाग्रतारूपो ध्यानपदार्थश्चेतयित्वात्मस्य कारणान्ना
भूयानेवेत्यभिप्रेत्याह । एकाग्रतेति । इत्यस्ति तस्य भूयन्त्व-
मित्याह । दृश्यते चेति । फलद्वारा तस्माहात्म्यं प्रत्यपूर्वकं दृष्टा-
न्तेन स्पष्टयति । कथमित्यादिना । गौरवपरिहारार्थं पक्षान्तर-
माह । मनुष्या इवेति । मनुष्याणामेव सता कुतो देवत्वमित्या-
शङ्काह । शमादीति । ध्यानफलं नैकत्वं तस्माद्वत्सु पृथिव्यादिषु
दृष्टं तथाच तद्वैशिष्ट्यमित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । यस्मा-

उ० ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽथावज्ञानस्य गतं तत्रास्य यथा
कामचारो भवति यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति
भगवो ध्यानाद्भूय इति ध्यानाद्वाव भूयोऽस्तीति
तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ ६ ॥

भा० कला काश्चिद्भ्यानफललाभकलावन्त इवेत्यर्थः । ते भवन्ति
निश्चला इव लक्ष्यन्ते न चुद्रा इव । अथ ये पुनरन्याः
चुद्राः किञ्चिदपि धनादिमहत्त्वैकदेशमप्राप्तास्ते पूर्वाक्त-
विपरीताः कलहिनः कलहशीलाः पिशुनाः पर-
दोषाङ्गामका उपवादिनः परदोषं मामीये युक्तमेव
वदितुं शीलं येषां ते उपवादिनश्च भवन्ति । अथ ये
महत्त्वं प्राप्ता धनादिनिमित्तं तेऽन्यान् प्रति भवन्तीति
प्रभवे विद्याचार्यराज्येश्वरादयो ध्यानापादांशा इवे-
त्याद्युक्तार्थं । अतो दृश्यते ध्यानस्य महत्त्वं फलतो भूय-
श्चित्तादतस्तदुपास्तेत्याद्युक्तार्थं ॥ ६ ॥

षा० दिति ॥ धनादिभिर्महत्त्वे हेतुमुत्कृतं कर्म्मति यावद्भ्यानस्यापा-
दनमनुष्ठानं तेन तत्फललाभो लक्ष्यते तस्यांशो येषामस्ति ते तथा
ध्यानफललाभकलावत्त्वमेव स्फुटयन्ति । निश्चला इति ॥ एवका-
रार्थमाह । नेति ॥ महत्सु पुरुषेषु ध्यानफलानुवृत्तिर्दृष्टेत्यन्वय-
मुक्त्वा व्यतिरेकमाह । अथेति ॥ व्यतिरेकं दर्शयित्वाऽन्वयमुपसं-
हरति । अथ ये महत्त्वमिति ॥ महत्सु नैश्चल्यदर्शनमतःशब्दार्थः ॥
महत्त्वफलमाह । अत इति ॥ ६ ॥

उ० विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयो विज्ञानेन वा ऋग्वेदं
 विजानाति यजुर्वेदं१ सामवेदमाथर्वणं चतु-
 र्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं२
 राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां
 ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां३
 सर्पदेवजनविद्यां दिवञ्च पृथिवीञ्च वायुञ्चाका-
 शञ्चापञ्च तेजञ्च देवांश्च मनुष्यांश्च वयां४सि
 च तृणवनस्पतीञ्छ्वापदान्याकोटपतङ्गपिपीलवां
 धर्म्मञ्चाधर्म्मञ्च सत्यञ्चानृतञ्च साधु चासाधु च
 हृदयज्ञञ्चाहृदयज्ञञ्चानृतञ्च रमत्रेमञ्च लोकममुञ्च
 विज्ञानेनैव विजानाति विज्ञानमुपास्वेति ॥ १ ॥

भा० विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयः । विज्ञानं शास्त्रार्थविषयं
 ज्ञानं ध्यानं तस्य च कारणत्वाद्धानाद्भूयस्त्वं । कथं च
 तस्य भूयस्त्वमित्याह । विज्ञानेन वै ऋग्वेदं विजानाति
 अथऋग्वेद इति प्रमाणतया यस्त्वार्थज्ञानं ध्यानकारणं ।
 तथा यजुर्वेदमित्यादि । किञ्च पद्यादिस्य धर्माधर्मा
 शास्त्रमिद्वौ माध्वमाधुनी लोकतः स्मार्त्ते वा दृष्टविषयञ्च
 सर्वं विज्ञानेनैव विजानातीत्यर्थः । तस्माद्युक्तं ध्यानादि-

आ० विज्ञानस्याक्तभूयस्त्वं प्रथमपृथ्वं कं दर्शयति । कथमित्यादिना ॥
 यद्यपि प्रमाणातया तद्ज्ञानं शास्त्रार्थज्ञानपृथ्वं कं तथापि कथं तस्य
 भूयस्त्वं तत्राह । यस्येति ॥ इतश्च तस्य ध्यानाद्भूयस्त्वमित्याह ।
 किञ्चेति ॥ भूयस्त्वफलमाह ॥ अत इति ॥ विज्ञानगण्ट्यार्यभेदं

उ० स यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते विज्ञानवतो वै स
लोकान् ज्ञानवतोऽभिसिद्ध्यति यावद्विज्ञानस्य
गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो विज्ञानं
ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो विज्ञानाद्भूय इति
विज्ञानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवी-
त्विति ॥ २ ॥ ७ ॥

बलं वाव विज्ञानाद्भूयोऽपि ह शतं विज्ञानव-
तामेवो बलवानाकम्पयते स यदा बली भवत्य-
थोत्थाता भवत्युत्तिष्ठन् परिन्वरीता भवति

भा० ज्ञानस्य भूयस्त्वं । अतो विज्ञानमुपास्तेति । गृण्णुषामनफलं
विज्ञानवतः । विज्ञानं येषु लोकेषु तास्विज्ञानवतो
लोकान् ज्ञानवतस्वाभिसिद्ध्यति प्राप्नोति विज्ञानं शास्त्रा-
र्थविषयं ज्ञानमन्यविषयनैपुण्यं तदद्भिर्युक्तान् लोकान्
प्राप्नोतीत्यर्थः । यावद्विज्ञानस्येत्यादि पूर्ववत् ॥ ७ ॥

बलं वाव विज्ञानाद्भूयः । बलमित्यन्नापयोगजनितं
मनसो विज्ञेये प्रतिभानसामर्थ्यं । अनशनादृगादीनि
न वै मा प्रतिभान्ति भो इति श्रुतेः । शरीरेऽपि तदेवोत्था-
नादिसामर्थ्यं विज्ञानवतां शतमध्येकः प्राणी बलवाना-

षा० कथयति । विज्ञानमिति ॥ तथापि लोकानामचेतनानां कुतस्त-
दुभयाभयत्वमित्याशङ्क्याह । तदद्भिरिति ॥ ७ ॥

यथोक्ते बलशब्दार्थं श्वेतकेतुवाक्यं प्रमादयति । अनशनादिति ॥
कथं तर्हि शरीरसामर्थ्यं बलशब्दप्रयोगस्तत्राह । शरीरेऽपीति ॥

उ० परिचरनुपसत्ता भवत्युपसीदन्द्रष्टा भवति श्रोता
भवति मन्त्रा भवति बोद्धा भवति कर्त्ता भवति
विज्ञाता भवति बलेन वै पृथिवी तिष्ठति बले-
नान्तरिक्षं बलेन द्यौर्वलेन पर्वता बलेन देवम-
नुष्या बलेन पशवश्च वयांसि च तृणवनस्पतयः
शूपादान्याकीटपतङ्गःपिपीलिकं बलेन लोकास्ति-
ष्ठति बलमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते
यावद्बलम्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति

भा० कस्ययते यथा हस्ती । यतो मनुष्याणां शतं समुदितमपि ।
यस्मादेवमन्त्राद्युपयोगनिमित्तं बलं तस्मात्स पुरुषो यदा
बली बलेन तद्वान् भवत्यथोत्थातोत्थानस्य कर्त्तात्तिष्ठत्य
गुरूणामाचार्यस्य च परिचरिता परिचरणस्य शुश्रूषायाः
कर्त्ता भवति परिचरनुपसत्ता तेषां समीपगाऽन्तरङ्गः
प्रियो भवतीत्यर्थः । उपसीदंश्च सामीप्यं गच्छन्नेकायत-
याऽऽचार्यस्थान्यस्य चोपदेष्टुर्गुरोर्द्रष्टा भवतीत्यर्थः । तत-
स्तदुक्तस्य श्रोता भवति । तत इदमभिहक्तमं वमुपपद्यते
इत्युपपत्तितो मन्त्रा भवति मन्त्रानस्य बोद्धा भवति ।

आ० तदेवेत्यन्नेपयोगजनितमेवेत्यर्थः । न केवमं कारणत्वादेव बलं
विद्यानाङ्कयत्वं । किन्तु प्रत्यक्षं तस्य ततो भूयस्त्वमिवाह ।
विद्यानवतामिति ॥ तस्माद्बलस्य विद्यानाङ्कयत्त्वमिति शेषः । समु-
दितमपि कस्ययते तथान्यथापि प्रष्टव्यमिति सम्बन्धः । यस्मादेवं
बलस्य कारणत्वं विद्यानस्य च कार्यत्वं तस्मात्तत्तदङ्कयत्त्वमित्येत-

उ० यो बलं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो बलाद्भूय इति
बलाद्भाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवी-
त्विति ॥ ८ ॥

अन्नं वाव बलाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि दशरात्रीनी-
श्रीयाद्यद्यु ह जीवेदथवाऽद्रष्टाऽश्रोताऽभन्ताऽबोद्धा
ऽक्तीऽविज्ञाता भवत्यथाऽनुस्ययाये द्रष्टा भवति

भा० एवमेवेदमिति । तत एवं निश्चित्य तदुक्तार्थस्य कर्त्ताऽनु-
ष्ठाता भवति विज्ञाताऽनुष्ठानफलस्थानुभविता भवती-
त्यर्थः । किञ्च बलस्य माहात्म्यं बलेन वै पृथिवी तिष्ठती-
त्याद्युज्वर्थं ॥ ८ ॥

अन्नं वाव बलाद्भूयः । बलहेतुत्वात् । कथमन्नस्य बल-
हेतुत्वमित्युच्यते । यस्माद्बलकारणमन्नं तस्माद्यद्यपि कश्चि-
द्दशरात्रीर्नाश्रीयात्तोऽन्नोपयोगनिमित्तस्य बलस्य हान्या
स्रियते नचेन्म्रियते यद्यु ह जीवेत् । दृश्यन्ते हि माममप्य-
नन्नन्तो जीवन्तोऽथवा मजीवन्नप्यद्रष्टा भवति गुरोरपि
तत एवाश्रीतेत्यादि पूर्वविपरीतं सर्व्वं भवति । अथ यदा
बल्लन्यहान्यनशितो दर्शनादिक्रियास्वसमर्थः सन्नस्यथो

षा० स्मिन्नर्थं कार्यकारणभावमेतयोरुपपादयति । यस्मादित्यादिना ॥
इतश्च बलस्य भूयस्त्वमेष्टव्यमित्याह । किञ्चेति ॥ ८ ॥

अथवा यदि सोऽभुञ्जानोऽपि कथञ्चिज्जीवेत्तदा जीवन्नपि
सोऽद्रष्टेति सम्बन्धः । कथमन्नमन्नस्य जीवनमित्याशङ्क्याह । द-
श्यन्त इति ॥ अन्नोपयोगाभावे बलहानिरिति व्यतिरेकमुक्त्वा तदु-
पयोगे बलं भवतीत्यन्वयं व्याचष्टे । अथवेति ॥ अथाग्नस्यायै इत्यपि

उ० श्रोता भवति मन्ना भवति बोद्धा भवति कर्त्री
भवति विज्ञाता भवत्यन्नमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यो
ऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽन्नवतो वै स लोकान् पानवतो-
ऽभिसिञ्चति यावदन्नस्य गतं तत्रास्य यथा काम-
चारो भवति योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो-
ऽन्नाद्भूय इत्यन्नाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्
ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ ६ ॥

भा० आगमनमायोऽन्नस्य प्राप्तिरित्यर्थः सा यस्य विद्यते
सोऽन्नस्य आयी । आय इत्येतद्वर्षव्यत्ययेनेकारस्य व्यत्ययेन
ईकारान्तत्वेन । अथान्नस्यायै इत्यपि पाठे एवमेवाप्रोत्येव-
मेवार्थस्तत्र चेतुमाह । आयै इत्येदिति । ऐकारस्य
वर्षस्य व्यत्ययेन ईकारान्तत्वेनैवेत्यर्थः । इत्येतद्वर्षव्यत्य-
येन अथान्नस्यायै इत्यपि पाठे एवमेवार्थः । द्रष्टव्यादि-
कार्यश्रवणात् ॥ दृश्यते ह्यन्नापयोगे दर्शनादिसामर्थ्यं न
तदप्राप्तावतोऽन्नमुपास्तेति ॥ फलं चास्त्वतः प्रभृतास्त्वैव स
लोकान् पानवतः प्रभृतोदकांश्चास्त्वपानयोगिर्नित्यसम्बन्धा-
ल्लोकानभिसिञ्चति । समानमन्यत् ॥ ६ ॥

आ० पाठोऽस्ति तत्राग्नस्याय इत्येतदेव पदमन्नस्य प्राप्तिपरतया व्याख्ये-
यमेकारमीकारत्वेन विपरिणम्य इत्यप्रत्ययाङ्गीकारादित्याह ।
आय इत्येतदिति ॥ द्रष्टा श्रोतेत्याद्यन्नकार्यस्य श्रवणादपि
पाठान्तरमन्नप्राप्तिपरतया व्याख्येयमित्याह । द्रष्टेत्यादीति ॥
अथं तदन्नकार्यमित्याशङ्कान्वयव्यतिरेको दर्शयति । दृश्यते
इति ॥ ६ ॥

उ० आपो वा अन्नाद्भूयस्तस्माद्यदा सुवृष्टिर्न भवति
 व्याधीयन्ते प्राणा अन्नं कनीयो भविष्यतीत्यथ
 यदा सुवृष्टिर्भवत्यानन्दिनः प्राणा भवन्त्यन्नं
 बहु भविष्यतीत्याप एवेमा मूर्त्ता येयं पृथिवी
 यदक्षरिक्षं यद्गौर्यत्पर्विता यद्देवमनुष्या यत्पश-
 वश्च वयांश्सि च तृणवनस्पतयः श्रूपादान्याकी-
 टपतङ्गपिपीलकमाप एवेमा मूर्त्ता अप उपा-
 स्वेति ॥ १ ॥ स योऽपो ब्रह्मेत्युपास्त आप्नेति
 सर्वान् कामांश्स्तृप्तिमान् भवति यावदपां गतं
 तत्रास्य यथा कामचारो भवति योऽपो ब्रह्मेत्यु-

भा० आपो वाऽन्नाद्भूयसोऽन्नकारणत्वात् । यस्मादेवं तस्मा-
 द्यदा यस्मिन् काले सुवृष्टिः शस्यहिता शोभना वृष्टिर्न
 भवति तदा व्याधीयन्ते प्राणा दुःखिनो भवन्ति । किञ्चि-
 मित्तमित्याहान्नमस्मिन् संवत्सरे नः कनीयोऽल्पतरं भवि-
 ष्यतीति । अथ पुनर्यदा सुवृष्टिर्भवति तदाऽऽनन्दिनः
 सुखिनो बहुप्राणाः प्राणिनो भवन्त्यन्नं वज्र प्रभृतं भवि-
 ष्यतीति ॥ अपाभवत्वान्मूर्त्तस्थान्नस्याप एवेमा मूर्त्तामूर्त्त-
 भेदाकारपरिणता इति मूर्त्ता येयं पृथिवी यदक्षरिक्षं ।
 इत्याद्याप एवेमा मूर्त्ता अतोऽप उपास्वेति फलं । स यो

आ० अपां कारकत्वेनाग्नाद्भूयस्त्वमन्वयथितरेकाभ्यां साधयति ।
 यस्मादित्यादिना ॥ अपां सर्वजगदात्मकत्वात्तान्नाद्भूयस्त्वमुचित-
 मित्याह । अस्तुम्भवत्वादिति ॥ दधिपयःप्रभृत्याहुतिपरिब्राम-

उ० पास्तेऽस्ति भगवोऽद्भ्यो भूय इत्यद्भ्यो वाव भूयो
 ऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १० ॥

तेजो वा अद्भ्यो भूयस्तद्वा एतद्वायुमुपगृह्या-
 काशमभितपति तदाहुर्निशोचति नितपति
 वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वा
 ऽथापः सृजते तदेतदूद्गीभिश्च तिरश्चीभिश्च विद्यु-
 द्गिरह्रादाश्चरन्ति तस्मादाहुर्विद्योतते स्तनयति
 वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयि-

भा० ऽपो ब्रह्मेत्युपास्त आप्नोति स सर्वान् काम्यान्मूर्त्तिमते
 विषयानित्यर्थः । अप्सम्भवत्वाच्च तत्रैरन्भूपासनात्तृप्तिमांश्च
 भवति । समानमन्यत् ॥ १० ॥

तेजो वाऽद्भ्यो भूयः । तेजसोऽपकारणत्वात् । कथमप-
 कारणत्वमित्याह । यस्मादर्थानिस्तेजसस्त्वात्तदा एतत्तेजो-
 वायुमागृह्णावष्टभ्य स्वात्मना निश्चलीकृत्य वायुमाकाश-
 मभिव्याप्तुवत्तपति यदा तदाङ्गलौकिका निशाचति
 सन्तपति मामान्येन जगन्ति तपति देहानतो वर्षिष्यति
 वै इति । प्रसिद्धं हि लोके कारणमभ्युद्यतं दृष्टवतः
 कार्यं भविष्यतीति विज्ञानं ॥ तेज एव तत्पूर्वमात्मान-

भा० त्वादनारिच्छादेरन्मयत्वमवसेयं । अयां सर्वमृत्तात्मकत्वमुपसं-
 रति । इत्यादीति ॥ १० ॥

इतिशब्दस्तदाङ्करणेन सम्बध्यते । वैशब्दायं दर्शयति । प्रसिद्ध
 मिति । अग्नेजसोऽर्हत्तं कार्यकारणत्वं उपधीय प्रकृतमाह । तेज
 एवेति । अग्नेजसोर्विधान्तरेण कार्यकारणभावं दर्शयति ।

उ० आकाशो वाव तेजसो भूयानाकाशे वै सूर्या-
चन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निराकाशेनाह्वय-
त्याकाशेन शृणोत्याकाशेन प्रतिशृणोत्याकाशे
रमत आकाशे न रमत आकाशे जायत आका-
शमभिजायत आकाशमुपास्वेति ॥ १ ॥ स य
आकाशं ब्रह्मेत्युपास्त आकाशवतो वै स लोकान्
प्रकाशवतोऽसम्बाधानुरगायवतोऽभिसिद्ध्यति या-

भा० आकाशो वाव तेजसो भूयान् । वायुमहितस्य तेजसः
कारणत्वाद्भोक्त्रि वायुमागृह्णति तेजसा सहोक्तो वायु-
रिति पृथगिह नोक्तस्तेजसः कारणं हि लोके कार्या-
ङ्गयो वृष्टं । यथा घटादिभ्यो मृत्तयाकाशो वायुमहितस्य
तेजसः कारणमिति ततोऽपि भूयान् । कथमाकाशे वै
सूर्याचन्द्रमसावुभौ तेजोरूपौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निस्य तेजोरू-
पाणाकाशेऽन्तः । यच्च यस्यान्तर्वर्त्ति तदल्पं भूय इतरत् ।
किञ्चाकाशेनाङ्गयति चान्यमन्य आङ्गतस्तेतर आकाशेन
शृणोत्यन्योक्तञ्च शब्दमन्यः प्रतिशृणोति आकाशे रमते
कीदृशान्योन्यं सर्व्वस्तथा न रमते चाकाशे वध्वादिवियागे
आकाशे जायते न मूर्त्तेनावृष्टे । तथाकाशमभिल-

षा० वायोः सकाशादाकाशो भूयानिति वक्तव्यं कथं तेजसो भूया
नित्यन्तमत आह । वायुरिति ॥ कारणत्वेऽपि कथमाकाशस्य
वायुसहिततेजसो भूयस्त्वमित्याशङ्क्याह । कारणं हीति ॥
तेजसो वायुसहितादाकाशस्य भूयस्त्वं प्रपञ्च्यं प्रकारान्तरं
दर्शयति । कथमित्यादिना । इतश्चाकाशस्यास्ति भूयस्त्वमित्याह ।

उ० वदाकाशस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति
य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आकाशाद्भूय
इत्याकाशाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्
ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १२ ॥

स्मरो वा आकाशाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि बहव आ-
सीरन्न स्मरन्नो नैव ते कञ्चन शृणुयुर्न मन्वीरन्
विजानीरन् यदा वाव ते स्मरेयुरथ शृणुयुरथ

भा० व्याङ्कुरादि जायते न प्रतिलोमं । अत आकाशमुपास्व ।
फलं शृण्वाकाशवतो वै विस्तारयुक्तान् स विद्वान् लोकान्
प्रकाशवतः । प्रकाशाकाशयोर्नित्यसम्बन्धात्प्रकाशवतश्च
लोकानसम्बाधान् सम्बाधनं सम्बाधः सम्बाधोऽन्योन्य-
पीडा तद्द्रष्टितानसम्बाधानुसंगायवतो विकीर्णगतोन्वि-
स्तीर्णप्रचारान् लोकानभिमुञ्चति । यावदाकाशस्येत्या-
द्युक्तार्थं ॥ १२ ॥

स्मरो वा आकाशाद्भूयः । स्मरणं स्मरोऽन्तःकरणधर्मः ।
स आकाशाद्भूयानिति द्रष्टव्यं । लिङ्गव्यत्ययेन स्मर्तुः ।
स्मरणे हि सत्याकाशादिसर्व्वमर्थवत्स्मरणवतो भोग्यत्वात् ।
असति तु स्मरणे सदप्यसदेव । सत्त्वकार्याभावात् । नापि

भा० किञ्चेति ॥ तद्भूयस्त्वपलमाह । अत इति ॥ कथमाकाशोपासकस्य
प्रकाशस्यामलोकप्राप्तिरित्याशङ्क्याह । प्रकाशाकाशयोरेति ॥ १२ ॥
नपुंसकलिङ्गं अतं पुंलिङ्गत्वेन कथं थास्यातमित्याशङ्क्य पुंलि-
ङ्गोपक्रममाश्रित्याह । लिङ्गव्यत्ययेनेति ॥ कथं पुनः स्मरन्नस्याका-
शाद्भूयस्त्वमित्याशङ्क्याह । स्मरणे हीति ॥ अन्ययमुक्त्वा अतिरेकं

उ० मन्वीरन्नथ विजानीरन् स्मरेण वै पुत्रान्विजानाति स्मरेण पशून् स्मरमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते यावत्स्मरस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः स्मराद्भूय इति स्मराद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १३ ॥

भा० सत्त्वं स्मृत्यभावे शक्यमाकाशादीनामवगन्तुमित्यतः स्मरण-
श्याकाशाद्भूयस्त्वं ॥ दृश्यते हि लोके स्मरणस्य भूयस्त्वं
यस्मात्तस्माद्यद्यपि समुदिता बहव एकस्मिन्नामीरन्नरूपविशेष-
युक्ते तत्रासीना अन्योन्यभाषितमपि न स्मरन्तश्चेत्युक्तैव
ते कञ्चन शब्दं शृणुयुस्तथा न मन्वीरन्नन्वयश्चेत्स्मरेयु-
स्तदा मन्वीरन् स्मृत्यभावत्वान्न मन्वीरन् तथा न
विजानीरन् । यदा वाव ते स्मरेयुर्मन्त्रं विज्ञातव्यं श्रोत-
व्यञ्चाद्य शृणुयुरथ मन्वीरन्नथ विजानीरन् । तथा स्मरेण
वै मम पुत्रा एत इति पुत्रान्विजानाति स्मरेण पशून् ।
अतो भूयस्त्वात्स्मरणमुपास्वेति । उक्तार्थमन्यत् ॥ १३ ॥

आ० दर्शयति । असतीति ॥ आकाशादेः स्मरणाभावेऽपि सत्त्वमङ्गी-
कृत्य भोग्यत्वाभावादानर्घ्यमन्त्रं सम्प्रत्यस्मरणे सत्त्वमेव नास्ती-
त्वाद् । नापीति ॥ स्मरणस्य भूयस्त्वमनुभवानुसारं साधयति ।
दृश्यते हीति ॥ हिशब्दार्थो यस्मादित्युक्तः ॥ स्मरणाभावे अव-
द्याद्यभावं व्यतिरेकमुक्त्वा तदभावे तदभावमन्वयमाह । यदेति ॥
इतश्चास्ति स्मरणस्य भूयस्त्वमित्याह । तथेति ॥ तद्भूयस्त्वे यन्नित-
माह । अत इति ॥ १३ ॥

उ० आशा वाव स्मराद्भूयस्याशेद्धे वै स्मरो मन्त्रानधीते कर्माणि कुरुते पुत्रांश्च पशूंश्चेच्छत इमञ्च लोकममुञ्चेच्छत आशामुपास्वेति ॥ १ ॥ सु य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते आशयाऽस्य सर्वे कामाः समृध्यन्त्यमोघा हास्याशिषो भवन्ति यावदाशया गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति य आशां ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आशया भूय इत्याशया वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १४ ॥

भा० आशा वाव स्मराद्भूयसी । अप्राप्तवस्त्राकाङ्क्षा आशा दृष्ट्वा काम इति यामाहुः पर्यायैः सा च स्मरात् भूयसी । कथमाश्रया ह्यन्तःकरणस्थतया स्मरति स्मर्त्तव्यं आशा-विषयरूपं स्मरन्नसौ स्मरो भवत्यत आशेद्भू आश्रयाऽभि-वर्द्धितः स्मरभूतः स्मरन्नृगादीन्मन्वानधीतेऽधीत्य च तदर्थं ब्राह्मणेभ्यो विधीञ्च श्रुत्वा कर्माणि कुरुते तत्फलाश्रयैव पुत्रांश्च पशूंश्च कर्मफलभूतानिच्छतेऽभिवाञ्छति आश्रयैव तत्साधनान्यनुतिष्ठन् इमञ्च लोकमाशेद्भू एव स्मरन् लोकसङ्ग्रहहेतुभिरिच्छन्नमुञ्च लोकमाशेद्भू स्मरन् तत्साधनानुष्ठानेच्छते आशारसनाशुद्धं स्मराकाशा-दिनामपर्यन्तं जगच्चक्रीभूतं प्रतिप्राणि अत आशायाः स्मरादपि भूयस्त्वमित्यत आशामुपास्व ॥ यस्त्वान्नां ब्रह्मे-त्युपास्ते ष्टणु तस्य फलमाश्रया सदोपासीतवासोपास-

उ० प्राणो वा आशाया भूयान्यथा वा अरा नाभौ
समर्पिता एवमस्मिन् प्राणे सर्वेऽ समर्पितं

भा० कस्य सर्वे कामाः समृद्धान्ति समृद्धिं गच्छन्त्यमोघा
हास्याशिवः प्रार्थनाः सर्वा भवन्ति यन्प्रार्थितं सर्वं
तदवश्यं भवतीत्यर्थः । यावदाशाया गतमित्यादि
पूर्ववत् ॥ १४ ॥

नामोपक्रममाशान्तं कार्यकारणत्वेन निमित्तनैमि-
त्तिकत्वेन चोत्तरोत्तरभूयस्तथाऽवस्थितं स्मृतिनिमित्त-
सङ्गावमाशारश्नापाशैर्विपाशितं सर्वं सर्वतो विषमिव
तन्नुभिर्यस्मिन् प्राणे समर्पितं । येन च सर्वतो व्यापिना
अन्तर्वह्निर्गतेन सूत्रे मणिगणा इव सूत्रेण यथितं
विधृतञ्च । स एष प्राणो वै आशाया भूयान् । कथमस्य
भूयस्तमित्याह दृष्टान्तेन समर्थयंस्तद्भूयस्त्वं यथा वै लोके
रथचक्रस्यारा रथनाभौ समर्पिताः सम्प्राताः सम्प-
वेशिता इत्येतत् । एवमस्मिन् लिङ्गमहातरूपे प्राणे प्रजा-

षा० आशाया भूयस्त्वमाकाङ्क्षादारा व्युत्पादयति । कथमित्या-
दिना ॥ १० ॥

प्राणस्य सर्वास्पदत्वेन भूयस्त्वं कथयति । नामोपक्रममिति ॥
प्रकृतश्रुतिवशात्तदुपक्रमे यस्य जगतोऽस्ति तत्तथा पाठक्रममेवा-
श्रित्वाशा चान्ते यस्यास्ति तज्जगत्तद्येति वियञ्चः । कार्यकारणत्वं
क्वाचित्कर्मपादानोपादेयत्वं निमित्तनैमित्तिकत्वमपि क्वाचित्क-
मेव उत्तरोत्तरभूयस्तया पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्प्रामादेवत्तरोत्तरवागा-
दिभूयस्त्वेनेति यावत् ॥ स्मृतिनिमित्तः सङ्गावो यस्य तत्तथा ।
आशास्त्वैरश्नापाशैः सर्वतो विपाशितमित्यत्र दृष्टान्तमाह ।

उ० प्राणः प्राणेन याति प्राणः प्राणं ददाति प्राणाय
ददाति प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता
प्राणः स्वमा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः ॥ १ ॥
स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं

भा० त्वमि दैहके मुखे यस्मिन् परा देवता नामरूपव्याकर-
णायाऽऽदर्शादौ प्रतिबिम्बवञ्जीवेनात्मनानुप्रविष्टा । यस्य
महाराजस्येव सर्व्वाधिकारीश्वरस्य । कस्मिन्वहमुत्क्रान्ते
उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्था-
मीति स प्राणमसृजतेति श्रुतेः । यस्तु ह्यायेवानुगत ईश्वरं ।
तद्यथा रथस्थारेषु नेमिरर्पितो नाभावरा अर्पिता एव-
मेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्त्रर्पिताः प्रज्ञामात्राः
प्राणोऽर्पिताः । स एव प्राण एव प्रज्ञात्मेति कौषीतकीनां ।
अत एवमस्मिन् प्राणे सर्व्वं यद्योक्ते समर्पितं । अतः स एष

ष्या० विसर्पितेति ॥ विसर्पितेति ॥ विसर्पितेति ॥ विसर्पितेति ॥
स एष भूयानिति सम्बन्धः । सर्व्वस्य जगतः ॥ तस्मिन्नर्पितत्वमेव
दृष्टान्तद्वारा स्पष्टयति । येन चेति ॥ सर्व्वतो व्यापितेवस्यैव
स्फुटीकरगमन्तर्व्विर्गतेनेति प्राणस्याश्रयाः सत्काशाङ्गयस्वमा-
काङ्गापृथ्वकं समर्धयते । कथमित्यादिना ॥ सिद्धान्तं व्यष्टीनां
सङ्घातः समुदायस्तद्रूपे समच्छात्मनीति यावत् ॥ उपाधितदतो-
रैक्यमभिप्रेत्य किञ्चिन्नष्टि । प्रज्ञात्मनीति ॥ तस्यैवाध्यात्ममधिदै-
व्यावस्थानं सूचयति । दैविकमिति ॥ प्राणान्तरं व्यावर्त्तयति ।
मुख्य इति ॥ यद्योक्तोऽस्मिन् प्राण्ये सर्व्वं समर्पितमित्युक्तत्र सम्बन्धः ॥
प्रज्ञात्मनीति पदमात्मोपाधितं प्राणस्योक्तं तदुपपादयति । यस्मि-
न्निति ॥ तस्मिन् सर्व्वं समर्पितमिति पूर्व्ववत्सम्बन्धः । किमिति

३० वाचायर्थं वा ब्राह्मणं वा किञ्चिद्दृशमिव प्रत्याह
धिक्त्वाऽस्त्वित्येवेनमाहुःपितृहा वै त्वमसि भ्रातृ-
हा वै त्वमसि भ्रातृहा वै त्वमसि स्वमृहा वै त्वम-

भा० प्राणोऽपरतन्त्रः प्राणेन स्वशक्तैव धाति नान्यजतमम-
नादिक्रियास्वस्य सामर्थ्यमित्यर्थः । सर्व्वं क्रियाकारक-
फलभेदजातं प्राण एव न प्राणादहिर्भतमस्तीति प्रक-
रणार्थः । प्राणः प्राणं ददाति । अद्ददाति तस्त्वात्मभूत-
मेव । यस्मै ददाति तदपि प्राणायैव । अतः पित्राद्या-
ख्योऽपि प्राण एव । कथं पित्रादिशब्दानां प्रसिद्धार्थात्मरणेण
प्राणविषयत्वमिति । उच्यते । सति प्राणे पित्रादिशब्द-
प्रयोगात्तदुक्तान्तौ च प्रयोगाभावात् कथं तदित्याह ।
स यः कश्चित्पित्रादीनामन्वतमं यदि तं भृशमिव तद-

भा० चक्षुरादिषु विद्यमानेषु मुख्यस्यैव प्राणस्य परमात्मोपाधि-
कत्वमुपगतमित्याशङ्क्याह । यथेति ॥ प्राणस्येश्वरं प्रति सर्वा-
धिकारत्वे अत्यन्तरं प्रमाणयति । कस्मिन्निति ॥ ईश्वरं प्रति
प्राणस्यैवोपाधिकत्वे हेतुन्तरमाह । यन्त्विति ॥ अत्रापि पूर्वं
वदन्वयः ॥ प्राणश्चाथावदीश्वरमनन्तरं अतीत्यत्र अत्यन्तरं प्रमा-
णयति । तद्यथेति ॥ भूतमात्राः शब्दादयः प्रथित्यादयश्च विषया
प्रज्ञामात्रास्तु शब्दादिबुद्धिषु तन्त्रनकांश्चयपु चत्वर्यः । भवतु
तासां प्राणोऽर्पितत्वं तथापि कथं प्राणस्य क्रायावदीश्वरं प्रत्यन-
गतित्वात् । स एव इति ॥ क्रायावदीश्वरीनां श्रुतिरिति शंभः ।
प्राणस्य यथोक्तविशेषजन्यं शब्दश्रुतः शब्दार्थः । आख्यातं भाग
मनूद्यावन्निरुद्धमंश्रं व्याकरोति । एवमिति ॥ प्राणः प्राणं याती-
त्वस्यार्थमाह । अत इति ॥ सर्वास्तदन्वादिति यावत् ॥ प्राणः
प्राणेन यातीत्यादेः प्राणेो ह्येतेति सर्वाणि भूतानीकन्वस्य

उ० स्यात्कार्यहा वै त्वमसि ब्राह्मणहा वै त्वमसि ॥२॥
अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्राणाञ्कूलेन समासं व्यति-
सन्दहेनैवैनं ब्रूयुः पितृहासीति न मातृहासीति न

भा० ननुरूपमिव किञ्चिद्वचनं त्वंकारादियुक्तं प्रत्याह तदेनं
पार्श्वस्था आज्जर्विवेकिनो धिक्कास्तु धिगस्तु त्वामित्येवं ॥
पितृहा वै त्वं पितुर्हन्तेत्यादि । अथैनानेवोत्क्रान्तप्राणां-
स्त्यक्तदेहान् अथान्यदपि शूलेन समासं समस्य व्यतिसन्द-
हेद्वात्यस्य सन्दहेदेवमतिक्रूरमपि कर्म समासव्यत्यासा-
दिप्रकारेण दहनलक्षणं तद्देहसम्बद्धमेव कुर्वाणं नैवैनं
ब्रूयुः पितृहेत्यादि । तस्मादन्यव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते
एतत्पित्राख्योऽपि प्राण एवेति । तस्मात्प्राणो ह्येवैतानि
पित्रादीनि सर्वाणि भवन्ति चलानि स्थिराणि च । स वा

भा० तात्पर्यार्थं सङ्ग्रह्य कथयति । सर्वमिति ॥ दातुर्देयस्य सम्पदा-
नस्य च प्राणाभिन्नत्वं प्रकटयति । प्राण इति ॥ तदपीति दीय-
मानमुच्यते । स्वस्य सम्पदानस्य च प्राणाभिन्नत्वात्प्राणार्थेवेत्युक्तं
प्राणस्य सर्वात्मत्वमतःशब्दार्थः ॥ प्रसिद्धिरनतिक्रमणीयेति शङ्कते ।
कथमिति ॥ अन्यव्यतिरेकाभ्यां पित्रादिशब्दानां प्राणविष-
यत्वात् प्रसिद्धेरक्षत्वनमित्याह । उच्यत इति ॥ अन्यव्य-
तिरेकावेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥ पित्रा-
दिषु प्राणो सति पित्रादिशब्दानां प्रयुज्यमानत्वमन्यथा चाप्रयु-
ज्यमानत्वं तदित्युच्यते । त्वंकारादियुक्तमित्यादिपदेन तिरस्कार-
प्रभेदो गृह्यते । पित्रादिष्वप्रियवादिनं प्रति विवेकिनां धिक्का-
रवचने हेतुमाह । पितृहेति ॥ सति प्राणो पित्रादिषु पित्रा-
दिशब्दानां प्रयुज्यमानत्वमित्यन्ययमुक्त्वा व्यतिरेकमाह । अथै-
नानेवेति ॥ समस्य पुञ्जीकृत्य अथस्यावयवान्भिन्नजत इत्यर्थः ।

उ० भ्रातृहासीति न स्वसृहासीति नाचार्यहासीति न
ब्राह्मणहासीति ॥ ३ ॥ प्राणो खेवैतानि सर्वाणि
भवति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं

भा० एष प्राणवित् । एवं यथोक्तप्रकारेण पश्यन् फलतोऽनु-
भवन्नेवं मन्वान उपपत्तिभिस्त्रिभ्यश्चेवं विज्ञानसुप-
पत्तिभिः संयोज्यैवमेवेति निश्चयं कुर्वन्नित्यर्थः । मनन-
विज्ञानाभ्यां हि सम्भूतः शास्त्रार्थो निश्चितो दृष्टो भवेत्
अत एव पश्यन्नतिवादी भवति । नामाद्याशान्तमतीत्य
वदनशीलो भवतीत्यर्थः । ते चेद्भूयस्तं यदि एवमतिवा-
दिनं सर्वदा सर्वैः शब्दैर्नामाद्याशान्तमतीत्य वर्त्तमानं
प्राणमेव वदन्ति एवं पश्यन्नमतिवदनशीलमतिवादिनं
ब्रह्मादिस्त्वम्पर्यन्तं । तस्य हि जगतः प्राण आत्माऽऽऽ-

षा० यद्यपीत्युपक्रमादेवमपीत्येतत्तथापीत्यस्मिन्नर्थं द्रष्टव्यं । तदेवाति-
कृतं कर्म विशिनष्टि । समासेति ॥ अथयवविभङ्गनमादिश-
ब्दार्थः । तद्देहसम्बद्धमित्यत्र तच्छब्दः कूरपित्तादिविषयः । यद्यपि
त्यक्तप्राणेष्वपि देहेषु पित्तादिशब्दो दृष्टस्तथापि नासौ मुख्यः । तद्दि-
षये कूरकर्मानुष्ठानेऽपि शिष्टगर्हादृष्टेरिति भावः ॥ उक्तान्यय-
थ्यतिरेकफलमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ प्राणस्यैव पित्तादि-
सञ्चयत्वे किं स्यादित्याशङ्काह । तस्मात्प्राणो जीति ॥ प्राणस्य
भूयस्त्वमित्यं व्युत्पाद्य तद्विज्ञानफलमाह । स वा ऽति ॥ प्राणवि-
दतिवादी भवतीति सम्बन्धः ॥ अथं प्राणवित्त्वमित्येवंप्रत्यायासाह ।
यवमिति ॥ सर्वोत्पत्त्यं यथोक्तप्रकारः फलतोऽनुभवः सत्त्वपत्वन
साक्षात्कारः । तदनुदर्शनेनेव प्राणवित्त्वे सिद्धति सति किमिति
मननविज्ञाने पृथगुपन्यस्येते तथाह । मननविज्ञानाभ्यां जीति ॥
उक्तान्ययथ्यतिरेकास्त्योपपत्तिसङ्कतादात्म्यादात्म्याभावययं चाऽं

उ० विज्ञाननृतिवादी भवति तञ्चेद्भूयुरतिवाद्यसी-
त्यतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापद्भुवीत ॥ ४ ॥ १५ ॥
एष तु अतिवदति यः सत्येनातिवदति
सोऽहं | भगवः सत्येनातिवदानीति सत्यन्त्वेव

भा० मिति ब्रूवाणं यदि ब्रूयुरतिवाद्यसीति । वाढमतिवाद्यसीति
ब्रूयात् नापद्भुवीत । कस्माद्भूमावपद्भुवीत । यत्प्राणं सर्वे-
श्वरमयमस्मीत्यात्मत्वेनोपगतः ॥ १५ ॥

स एष नारदः सर्वातिशयं प्राणं स्वमात्मानं
श्रुत्वा नातःपरमस्तीत्युपरराम । न पूर्ववत्किमस्ति भगवः
प्राणाद्भूय इति पप्रच्छ । यतस्तमेवं विकारानृतब्रह्म-
विज्ञानेन परितुष्टमकृतार्थं परमार्थसत्यातिवादिनमा-
त्मानं मन्यमानं योग्यं शिष्यमित्याद्यहविशेषादिप्रत्या-
वयन्नाह भगवान्मनत्कुमारः । एष तु वा अतिवदति
यमहं वक्ष्यामि न प्राणविदतिवादी परमार्थतः । नामा-

शा० जायते तदत्र विज्ञानं विवक्ष्यते । तत्फलसाक्षात्कारं दर्शनमिति
भेदः । मननविज्ञाने विना दर्शनासम्भवेऽतःशब्दार्थः । एवं
मननादिद्वारेणेति यावत् ॥ अतिवादित्वं व्युत्पादयति । नामा-
दिति ॥ नापद्भुवीतेत्युक्तं व्यक्तिकरोति । कस्मादिति ॥ १५ ॥

यद्यस्मादर्थं विद्वानात्मत्वेन सर्वेश्वरं प्रायोऽस्मीत्युपगतवांस्त-
स्मादपद्भुवी हेत्वभावादात्मनेऽतिवादित्वं ॥ नापद्भुवीतेत्यत्र प्राणा-
न्तमुपदेशं श्रुत्वा नारदस्य तुष्णीभावे किं कारणमित्याशङ्क्याया-
माह । स एष इति । कथं तस्योपरतिरवग्रतेत्याशङ्क्याह ।
न पूर्ववदिति ॥ किमिति तर्हि प्राप्तायामुपेक्षायां स्वयमेवाचार्या
व्युत्पादयतीत्याशङ्क्याह । तमेवमिति ॥ एतस्माज्जायते प्राण

उ० विजिज्ञासितव्यमिति सत्यं भगवो विजिज्ञास
इति ॥ १ ॥ १६ ॥
यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति नाविजा-

भा० अपेक्षन्तु तस्मात्तिवादित्वं । यस्तु भूमाख्यं सर्वातिक्रान्तं
तत्र परमार्थसत्यं वेद सोऽतिवादीत्यत आह । एष तु वा
ऽतिवदति यः सत्येन परमार्थसत्यं विज्ञानवत्तयाऽति-
वदति सोऽहं त्वां प्रपन्नो भगवन्सत्येनातिवदानि । तथा
मां नियुनक्तु भगवान् यथाहं सत्येनातिवदानीत्यभिप्रायः ।
यद्येवं सत्येनातिवदितुमिच्छसि सत्यमेव तु तावद्विजिज्ञा-
सितव्यमित्यत आह नारदः । तथास्तु तर्हि सत्यं भगवो
विजिज्ञासे विशेषेण ज्ञातुमिच्छन्वतोऽहमिति ॥ १६ ॥

यदा वै सत्यं परमार्थतो विजानाति । इदं पर-
मार्थतः सत्यमिति ततोऽनृतं विकारजातं वाचारम्भणं

आ० इति अत्यन्तरात्राण्यस्य विकारत्वेनाहतत्वं । वाचारम्भणं विका-
रो नामधेयमित्युक्तं । तस्मिन्नदृते प्राणं ब्रह्मणि विज्ञानं तेनेति
यावत् ॥ परितुष्टत्वे कथमस्त्यार्थत्वमित्याशङ्क्य मिथ्याज्ञानशा-
क्तित्वादित्याह । परमार्थेति ॥ न च तस्यापेक्षाहत्वमित्याह ।
योग्यमिति ॥ मिथ्याग्रहविषंघे नास्ति प्राणान्तरमित्यभि-
मानः ॥ कथं तर्हि प्राणविदोऽतिवादित्वमुक्तं तत्राह । नामा-
दीति ॥ कस्तर्हि परमार्थतोऽतिवादीत्याशङ्क्याहुः । यस्त्विति ॥
सोऽतिवादीति ॥ यतः सनत्कृमारस्याभिप्रायोऽत एवाहंति
सोऽतिवादीति ॥ ननु नारदस्य नाद्यापि सत्यविज्ञानस्युत्पत्तं कथं सत्ये-
नातिवदानीति पृच्छति तत्राह । तथेति ॥ १६ ॥

यदा वै विजानातीत्यादिवाक्यं व्याकुर्वन्मन्तरमाह । वदेति ॥
यदि विश्वं सद्रूपादनगताद्भिन्नमसदेव स्याद्यदि त्वभिन्नं सम्भा-

उ० नन् सत्यं वदति विजानन्नेव सत्यं वदति विज्ञा-

भा० हित्वा सर्वविकारावस्थं सदैवैकं सत्यमिति तदैवाथ वदति यद्वदति । ननु विकारोऽपि सत्यमेव । नामरूपे सत्यान्ताभ्यामयं प्राणस्त्वन्नः प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति श्रुत्यन्तरात् । सत्यमुक्तं सत्यत्वं श्रुत्यन्तरे विकारस्य न तु परमार्थापेक्षमुक्तं किन्तर्हीन्द्रियविषयाविषयत्वापेक्षं सच्च त्यथेति सत्यमित्युक्तं तद्वारेण च परमार्थसत्यस्योपलब्धिर्विवक्षितेति । प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति शोक्तं । इहापि तदिष्टमेव । इह तु प्राणविषयात्परमार्थसत्यविज्ञानाभिमानाद्भ्रुत्याथ नारदं यत्सदेव सत्यं परमार्थतो भूमाख्यं तद्विज्ञापयिष्यामीत्येष विशेषतो विवक्षितोऽर्थः । नाविजानन्सत्यं वदति ॥ यस्त्वविजानन्वदति सोऽग्न्यादिशब्देनाग्न्यादीन् परमार्थसद्रूपान्मन्यमानो

भा० त्रमेव परमार्थसत्यं सिद्धेदिति परमार्थतः सत्यं यदैव विजानातोत्तर्यः ॥ विज्ञानप्रकारमभिनयति । इदमिति ॥ ततस्तदाऽन्तं विकारजातं हित्वा सदेव सत्यमिति कृत्वा यद्वदति तत्तदेव वदतीति योजना ॥ सत्यविज्ञानस्य तद्वदनं प्रति हेतुत्वद्योतनाद्योऽयशब्दः ॥ श्रुत्यन्तरावच्छम्भेन भेदाभेदवादी शङ्कते । गन्विति ॥ किं दृष्टदारण्यकश्रुत्या विकारस्य सत्यत्वमुक्तमित्येतावन्मात्रमुच्येत किं वा परमार्थसत्यत्वमिति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ द्वितीयं दूषयति । न त्विति ॥ भेदाभेदयोर्विरोधादेकोपाधावयोगादिकारस्य च रज्जुसर्पवन्मिथ्यात्वानुमानादत्यन्ताबाध्यत्वाभिप्रायेण सत्यत्वं श्रुत्यन्तरेणैवोक्तमित्यर्थः ॥ कथं तर्हि प्रायादिषु सत्यत्वमुक्तमित्याशङ्काङ्गीकारं स्फोरयति । किन्तर्हीति ॥ इन्द्रियजनितसद्रूपविषयत्वापेक्षं भूतत्रयं सदि-

उ० नन्वेव विजिज्ञासितव्यमिति विज्ञानं भगवो
विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १७ ॥

भा० वदति न तु ते रूपत्रयव्यतिरेकेण परमार्थतः सन्नि ।
तथा तान्यपि रूपाणि सद्पेक्षया नैव सन्नीत्यतो नावि-
जानन्मत्तं वदति । विजानन्नेव सत्त्वं वदति । नच तत्सत्त्व-
विज्ञानमविजिज्ञासितमप्रार्थितं ज्ञायत इत्याह । विज्ञा-
नन्वेव विजिज्ञासितव्यमिति । यद्येवं विज्ञानं भगवो

आ० लुच्यते । तदविषयत्वापेक्षं भूतद्वयं त्यदिति खवङ्गियते । तथा च
भूतपञ्चकं सच्च त्यद्येति व्युत्पाद्य सत्यमिति यथोक्तं । तथा तद्दी-
जभूतयोगानामरूपयोस्तदात्मकत्वाच्च प्राणानां सत्यत्वं यावद्धारि-
कमित्युक्तमित्यर्थः ॥ इतश्च प्राणादिषु भिद्यमानेष्वपि सत्यश्रुतिर-
विरुद्धेत्याह । तद्द्वारेणेति ॥ प्राणादीनां व्यावहारिकसत्यत्वानु-
वादद्वारेणाध्यारोपापवादन्यायेन परमार्थसत्यस्य ब्रह्मस्योऽवग-
तिर्विवक्षितेति क्त्वा तेऽपि सत्यत्वश्रुतिरविरुद्धेत्यर्थः ॥ यथो-
क्तोऽर्थो विवक्षितो बृहदारण्यकश्रुतावित्यत्र गमकमाह । प्राणा
वा इति ॥ ननु श्रुत्यन्तरे विकारस्यापि व्यावहारिकं सत्यत्वमित्थं
प्रकृते तु न तदिच्छते भुञ्ज यव सत्यत्वाङ्गीकारात् । तथा च विरो-
धतादवस्थमत आह । इहापीति ॥ यदि प्राणस्यापि व्यवहारतः
सत्यत्वमुपगतं किन्तर्हि सनत्कमारस्य विवक्षितमित्याशङ्क्याह ।
इह त्विति ॥ यदा वै जानातीत्यथ सत्त्वं वदतीति यद्याख्यातं
तदन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्फुटयद्वादी व्यतिरेकमाह । नापि जा-
नन्निति ॥ परमार्थसत्यमविजानन्नपि वदत्यग्यादीनीत्याशङ्क्याह ।
यन्त्विति ॥ तर्हि कथं सदेव परमार्थसत्यमिति वदता ऽभीष्ट-
सिद्धिरित्याशङ्क्याह । न त्विति ॥ तान्येव तर्हि रूपाणि
पृथग्विद्यन्ते तेनेत्याह । तथेति ॥ अतोऽस्य नास्ति सत्यवादित्व-
मेवेत्युपसंहरति । इत्यत इति ॥ व्यतिरेकं दर्शयित्वाऽन्वयमा-
चष्टे । विजानन्नेवेति ॥ अस्तु तर्हि सत्यविज्ञानपूर्वकमतिवा-

उ० यदा वै मनुतेऽथ विजानाति नामत्वा विजानाति मत्वेव विजानाति मतिस्त्वेव विजिज्ञासितयेति मतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १६ ॥
यदा वै श्रद्धात्यथ मनुते नाश्रद्धन्मनुते श्रद्धदेव मनुते श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितयेति श्रद्धां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १६ ॥

यदा वै निस्तिष्ठत्यथ श्रद्धाति नानिस्तिष्ठंश्च श्रद्धाति निस्तिष्ठन्नेव श्रद्धाति निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितयेति निष्ठां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २० ॥

भा० विजिज्ञास इति । एवं सत्यादीनां चोत्तरोत्तराणां करोत्यन्तानां पूर्वपूर्वहेतुत्वं व्याख्येयं ॥ १७ ॥

यदा वै मनुत इति । मतिर्मननं तर्को मन्तव्यविषय आदरः ॥ १८ ॥ आस्तिक्यबुद्धिः श्रद्धा ॥ १९ ॥

निष्ठा गुरुशुश्रूषादिस्तत्परत्वं ब्रह्मविज्ञानाय ॥ २० ॥

आ० दिव्यमित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ यद्येवं जिज्ञासाद्वारा सत्त्वविज्ञानं ज्ञेयमित्येवमित्युद्धेदित्यर्थः । सत्त्ववदनं प्रति सत्त्वविज्ञानस्य यथा कारकत्वमुक्तं तथा पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरमुत्तरे कारकत्वेन ब्रह्मव्यमित्यतिदिशति । एवमिति ॥ १७ ॥

विज्ञानकारणीभूतां मतिं व्याचष्टे । मतिरिति । मननहेतुभूतां अज्ञां व्याकरोति । अस्तीति ॥ १८ ॥ १९ ॥

अज्ञाहेतुं निष्ठां व्याचष्टे । निष्ठेति ॥ २० ॥

उ० यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति नाकृत्वा निस्तिष्ठति कृत्वैव निस्तिष्ठति कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितयेति कृतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २१ ॥

यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विजिज्ञासितयमिति सुखं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २२ ॥

भा० यदा वै करोति कृतिरिन्द्रियसंयमश्चिन्तैकाग्रता कारणञ्च । सत्यां हि तस्यां निष्ठादीनि यथोक्तानि सम्भवन्ति विज्ञानावसानानि ॥ २१ ॥

सापि कृतिर्यदा सुखं लभते सुखं निरतिशयं वक्ष्यमाणं लब्ध्वयं मयेति मनन्ते तदा भवतीत्यर्थः । यथा दृष्टफलसुखाकृतिस्तथेहापि नासुखं लब्ध्वा करोति । भविष्यदपि फलं लब्धेत्युच्यते । तत्तद्दिग्ग प्रवृत्त्युपपत्तेः । अथेदानीं कृत्यादिषूत्तरोत्तरेषु मत्सु सत्यं स्वयमेव प्रति-

ष्या० निष्ठा निदानं ॥ कृतिं विभजते । कृतिरिति ॥ कथं पुनरेतेषामुत्तरमुत्तरं पूर्वस्य पूर्वस्य कारणो भवति तथाह । सत्यं हीति ॥ २१ ॥

कृतिस्तर्हि कुतो भवतीति तथाह । सापीति ॥ यदा सुखं लभते तदा भवतीति सम्बन्धः । ननु सुखलाभस्येन्द्रियसंयमादित्यतिरेकेणाभावात्कथं सुखलाभाधीना कृतिरित्याशङ्क्याह । सुखमिति ॥ वक्ष्यमाणसुखलब्धत्वाभिमानादेव यथोक्ताकृतिः सिद्ध्यतीत्यर्थः । सुखं लब्ध्वा करोतीत्येतद्दृष्टान्तं साधयति । यथेति । दृष्टं फलं पुत्रपन्नादि तत्कान्यसुखाद्देशपूर्विकां जाते

उ० यो वै भूमा तत् सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव
सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितय इति भूमानं
भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २३ ॥

भा० भासते न तद्विज्ञानाय पृथग्यत्नः कार्यं इति प्राप्तं तत
इदमुच्यते । सुखन्वेव विजिज्ञासितव्यमित्यादि । सुखं
भगवो विजिज्ञास इत्यभिमुखीभूतायाह ॥ २२ ॥

यो वै भूमा महत् निरतिशयं बद्धितपर्यायास्तत्सुखं ।
ततोऽर्वाक्षातिशयत्वादल्पं । अतस्तस्मिन्नल्पे सुखं नास्ति ।
अल्पस्याधिकदृष्ट्याहेतुत्वात् । दृष्ट्या च दुःखवीजं । न हि
दुःखवीजं सुखं दृष्टं ज्वरादि लोके । तस्माद्युक्तं नाल्पे
सुखमस्तीति । अतो भूमैव सुखं । दृष्ट्यादिदुःखवीजत्वा-
सम्भवाद्भूतः ॥ २३ ॥

आ० क्वतिर्दृष्टा । तथात्मन्यपि सुखं लब्ध्वैव करोति नतु विना तदु-
द्देशमित्यर्थः । नन्विन्द्रियाणां मनसश्च संयमपूर्वकं सुखं भवति
तथा च कथं तल्लब्ध्वा करोतीत्युच्यते तत्राह । भविष्यदपीति ॥
उत्तरग्रन्थमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थापयति । अथेत्यादिना ॥ २० ॥

भूमेऽर्वागपि वैषयिकं सुखमस्तीत्याह । ततोऽर्वागिति ॥
कथमल्पत्वेऽपि सुखत्वं वार्यते तत्राह । अल्पस्येति ॥ दुःखरूपां
दृष्ट्यां प्रथमस्य सुखस्य हेतुत्वेऽपि कथं स्वयं सुखं न भवतीत्याश-
ङ्गाह । न हीति ॥ अल्पस्य सुखस्य दुःखान्तर्भावे सिद्धे फलित-
माह । अत इति ॥ २१ ॥

उ० यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्वि-
जानाति स भूमा अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणो-

भा० किञ्चक्षणोऽसौ भूमेत्याह । यत्र यस्मिन् भूमि तर्हि
नान्यद्द्रष्टव्यमन्येन करणेन दृष्टोऽन्यो विभक्तो दृश्याद-
न्यत्पश्यति तथा नान्यच्छृणोति । नामरूपयोरेवात्मभावा-
द्विषयभेदस्य । तद्वाचकयोरेवेह दर्शनश्रवणयोर्यद्वेषणं ।
अन्येषाम्बोपलक्षणार्थत्वेन मननन्त्वचोक्तं द्रष्टव्यं । नान्यन्म-
नुत इति । प्रायशो मननपूर्वकत्वाद्विज्ञानस्य । तथा नान्य-
द्विजानाति । एवंलक्षणो यः स भूमा । किमत्र प्रमि-
द्धान्यदर्शनाभावो भूमोच्यते नान्यत्पश्यतीत्यादिना ।
अथान्यं न पश्यत्यात्मानं पश्यतीत्येतत् । किञ्चातो यद्यन्य-
दर्शनाद्यभावमात्रमित्युच्यते तदा द्वैतसंख्यवहारविल-

षा० भूमिः सविशेषत्वं निर्विशेषत्वं वेति प्रश्नपूर्वकं निर्विशेषत्वं नि-
र्द्धारयति । किमित्यादिना ॥ नान्यच्छृणोति स भूमेति सम्बन्धः । कि-
मिति स्पर्शनादिव्यपि सत्त्वं दर्शनश्रवणयोरैव निधेयत्वं नात्र यद्दृश्या-
मित्याशङ्क्याह । नामेति ॥ अन्यत्त्वानां स्पर्शादीनामुपलक्षणार्थत्वं नात्र
द्वयोर्यद्वेषणं स्पर्शनाद्यविषयत्वस्यापि भूमि भावादित्याह । अन्यं
यामिति ॥ अत्रेति लक्षणवाक्याक्तिः ॥ तत्र हेतुमाह । प्रायश इति ॥
यस्मिन्निधेयत्वे तत्त्वविचारणायामन्योऽन्यं न पश्यति न प्रदृशोति
न मनते न विजानाति स भूमेति द्रष्टृदृश्यादिविकल्पनिधेयत्वा-
ध्यासाधिकरणत्वापलक्षितस्य विकल्पार्थविषयत्वमेव भूमिलक्षणमि-
त्युपसंहरति । एवमिति ॥ उक्तमेव लक्षणं स्फुटयितुं विवृण्वति ।
किमत्रेति ॥ लोकाप्रसिद्धदर्शनादिविषयत्वाभावमात्रं भूमि
लक्षणं तन्निधेयत्वं स्वज्ञेयत्वं वेति विमर्शात् ॥ किञ्चिन्मत्तं को नाम-
को वा दोष इति शिष्यः पृच्छति । किञ्चात इति ॥ आदमनृद्य

उ० त्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमद्य
यदल्पं तन्मर्त्यं स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित

भा० लणो भूमेत्युक्तं भवति । अथान्यदर्शनविशेषप्रतिषेधेनात्मानं
पश्यतीत्युच्यते । तदेकस्मिन्नेव क्रियाकारकफलभेदोऽभ्युप-
गतो भवेत् । यद्येवं को दोषः स्यात् । नन्वयमेव दोषः
संसारानिष्टत्तिः । क्रियाकारकफलभेदो हि संसार इति ।
आत्मैकत्व एव क्रियाकारकफलभेदः संसारविलक्षण इति
चेत् । न । आत्मनो निर्विशेषैकत्वाभ्युपगमे दर्शनादिक्रिया-
कारकफलभेदाभ्युपगमस्य शब्दमात्रत्वात् । अन्यदर्शनाद्य-
भावोक्तिपक्षेऽपि यत्रेत्यन्यन्नपश्यतीति च विशेषणोऽनर्थको
स्यातामिति चेत् । दृश्यते हि लोके । यत्र शून्ये गृहेऽन्यत्र
पश्यतीत्युक्ते स्मभादनात्मानं च न न पश्यतीति गम्यते । एव-

आ० तत्र ज्ञानं दर्शयति । यदीति ॥ अन्यस्य प्रसिद्धस्य दर्शनादेर्विष-
यत्वं भूमिं नास्तीत्येतावन्मात्रं तस्य लक्षणमित्युच्यते चेत्सर्व-
विकल्पातीतः प्रत्यगात्मा भूमेत्यस्मत्पक्षसिद्धिरित्यर्थः ॥ द्वितीयं
पक्षमनुद्य तस्मिन्देशं सूचयति । अथेत्यादिना ॥ तमेव
दोषं प्रप्रपूर्वकं स्फुटयति । यद्येवमित्यादिना ॥ सति
क्रियाकारकफलभेदे कथं संसारानिष्टत्तिस्तत्राह । क्रियेति ॥
सति भेदे क्रियादेः संसारत्वं लोके दृष्टं तद्वैकल्यादेकस्मिन्नेव
क्रियाकारकभावस्य न संसार इति चोदयति । आत्मैकत्व इति ॥
एकस्मिन्क्रियादिभेदस्यासम्भवं दर्शयन्नृत्तरमाह । नात्मन इति ॥
द्वितीयपक्षस्य दुष्टत्वे स्पष्टीकृते प्रथमपक्षस्यापि समानदुष्टत्वमिति
शिश्यः शङ्कते । अन्येति ॥ आद्यपक्षेऽपि न पश्यतीत्येतावन्नेव दर्श-
नाद्यभावाद्यत्रेत्यन्यदिति च विशेषणोऽर्थो स्यातामित्यर्थः ॥ अर्थ-
भेदेदृष्टं वचनमिच्छाशङ्क शिश्यः स्वयमेव ज्ञते । दृश्यते हीति ॥ लोके

उ० इति स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीति ॥ १ ॥

भा० मिहापीति चेत् । न । तत्त्वमसीत्येकत्वोपदेशादधिकरणा-
धिकर्तव्यभेदानुपपत्तेः । तथा मदेकमेवाद्वितीयं सत्यमि-
ति षष्ठे निर्द्धारितत्वात् । अदृश्येऽनात्मने न सन्दृश्ये तिष्ठति
रूपमस्य विज्ञातारमरे केन विज्ञानीयादित्यादिश्रुतिभ्यः
स्वात्मनि दर्शनाद्यनुपपत्तिः । यत्रेति विशेषणमनर्थकं
प्राप्तमिति चेत् । न । अविद्याकृतभेदापेक्षत्वात् । यथा सत्यै-
कत्वाद्वितीयत्वबुद्धिं प्रकृतावपेक्ष्य मदेकमेवाद्वितीयमिति
सङ्ख्याद्यनर्थमप्युच्यते । एवं भूम्न्येकस्मिन्नेव यत्रेति विशेषणं ।
अविद्यावस्यायामन्यदर्शनानुवादेन च भूम्नि । अतस्तदभाव-
त्वसङ्घर्षस्य विवक्षितत्वान्नान्यत्पश्यतीति विशेषणं । तस्मा-
त्संभारव्यवहारो भूम्नि नास्तीति समुदायार्थः । अथ यत्रा-

षा० हि यत्र शून्ये गृहे नान्यत्पश्यति तद्वदक्षीयमिति प्रयोगो दृश्यते
न च तस्य नैरर्थकामिष्टं । व्यवहाराङ्गत्वाद्यथोक्तं धनधान्याद्यदर्श-
नेऽपि स्तम्भादीन् गृहस्य न न पश्यतीति श्रुतस्य नैरर्थक्यं न गम्यते ।
किन्तु स्तम्भादीनां तस्य च दर्शनमिष्टं । तथा यत्र नान्यत्पश्यती-
त्यत्रापि विशेषणवैयर्थ्यं समाधानं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ किं विशेष-
णार्थवचनानुपपत्त्या भूम्यधिकरणाधिकर्तव्यभावः स्वात्मदर्शनं च
वाच्यमित्युच्यते किं वा श्रुतस्य गतिर्वक्तव्येति पृच्छते चेत्तत्रार्थं
दृषयति । नेत्यादिना ॥ तथा तत्त्वमसीति वदित्यर्थः । निर्द्धारित-
त्वादधिकरणाधिकर्तव्यभेदानुपपत्तिरिति शेषः ॥ यथान्यत्र पश्य-
तीति विशेषणादात्मनः स्वदर्शनं वाच्यमिति तत्राह । अदृश्य इति ॥
द्वितीयमनूद्य गतिमाह । यत्रेत्यादिना ॥ परिहारभागं दृष्टा-
न्नेन स्पष्टयति । यथेति ॥ एकस्मिन्नेव भूमि यत्रेति विशेषणमन-
र्थमपि प्रयुज्यते । प्रसिद्धानुवादेनाधिकरणादिविकल्पविधयत्-

उ० गोअशुभिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दास-

भा० विद्याविषयेऽन्योन्येनान्यत्पश्यतीति तदल्पमविद्याकालभावि
इत्यर्थः । यथा स्वप्नदृश्यं वस्तु प्राक् प्रतिबोधात्तत्काल-
भावोति तद्वत् । तत एव तन्मर्त्यं विनाशि स्वप्नवस्तुवदेव
तद्विपरीतो भूमा यस्तदमृतं । तच्छब्देऽमृतत्वपरः ।
स तर्ह्येवंलक्षणे भूमा हे भगवन् कस्मिन् प्रतिष्ठित
इत्युक्तवन्तं नारदं प्रत्याह सनत्कुमारः । खे महिम्नीति
खे आत्मीये महिम्नि माहात्म्ये विभूतौ प्रतिष्ठितो भूमा ।
यदि प्रतिष्ठामिच्छसि क्वचित् यदि वा परमार्थमेव
पृच्छस्योति न महिम्न्यपि प्रतिष्ठित इत्यवोचाम । अप्रतिष्ठि-
तोऽनाश्रितो भूमा क्वचिदपीत्यर्थः । यदि खेमहिम्नि
प्रतिष्ठो भूमा कथं तर्ह्यप्रतिष्ठ उच्यते । शृणु । गोऽश्वादि

भा० लक्षणस्य भूमे लक्षणस्य विवक्षितत्वादित्याह । एवमिति ॥
यदविद्यावस्थमन्यदृशनादि तदनुवादेन नान्यत्पश्यतीति विशेष-
णस्य भूमे न विवध्यते । दर्शनाद्यविषयत्वलक्षणस्य भूमे लक्षणस्य
विवक्षितत्वादित्याह । अविद्येति ॥ लक्षणवाक्यार्थमुपसंहरति ।
तस्मादिति ॥ दर्शनादिसकलसांसारिकव्यवहाराभावोपलक्षितं
तत्त्वं भूमेत्यर्थः ॥ अथ यत्रेत्यादिवाक्यं व्याकरोति । अथेति ॥
परिच्छिन्नस्याविद्याकालभावित्वं दृष्टान्तन विवृणोति । यथेति ॥
तत एव परिच्छिन्नत्वादिति यावत् । कथं तदमृतमिति भूमे
तच्छब्दप्रयोगस्तत्राह । तच्छब्द इति ॥ भूमेः सुखत्ववचनात्तस्य
चाक्षयं पृच्छति । स तर्हीति ॥ व्यवहारदृष्ट्या प्रप्रे वस्तुदृष्ट्या
वन्ति विकल्प्याद्यं प्रत्याह । इत्युक्तवन्मिति ॥ द्वितीयमनूद्य
निराकरोति । अदीति ॥ पूर्वोपरविरोधमाशङ्क्य परिहरति ।
यदीत्यादिना ॥ भूमेः स्वतोऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठितत्वाभावोऽत्रेत्युच्यते

उ० भार्य्यं क्षेत्राण्यायतनानीति नाहमेवं ब्रवीमि
ब्रवीमीति ह होवाचान्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित
इति ॥ २ ॥ २४ ॥

स एवाधस्तात् स उपरिष्ठात् स पश्चात् स
पुरस्तात् स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्व-

भा० इह महिमेत्याचक्षते । गावश्चाश्वान् गोऽश्वं द्वैकवङ्गावः ।
सर्वत्र गवाश्चादिमहिमेति प्रसिद्धं । तदाश्रितस्तत्प्रतिष्ठस्यैत्रो
भवति । यथा नाहमेवं स्ततोऽन्यं महिमानमाश्रितो भूमा
चैत्रवदिति । ब्रवीम्यत्र हेतुत्वेनान्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित
इति व्यवहितेन सम्बन्धः ॥ किन्त्वेवं ब्रवीमीति होवाच
स एवेत्यादि ॥ २४ ॥

कस्मात्पुनः क्वचिन्न प्रतिष्ठित इत्युच्यते । यस्मात्स एव
भूमा । अथस्तान्न तद्गतितरेकेणान्यद्विद्यतं यस्मिन् प्रतिष्ठितः
स्यात् । तथोपरिष्ठादित्यादि समानं । मति भूमाऽन्यस्मिन्
भूमा हि प्रतिष्ठितः स्यान्न तु तदस्ति । स एव तु सर्वं । अत-
स्तस्मादसौ न क्वचित्प्रतिष्ठितः । यत्र नान्यत्पश्यतोत्यधि
करणाधिकर्त्तव्यतानिर्द्देशात् एवाधस्तादिति च पराच-

या० तत्रान्यो हीत्यादिवाक्यस्य हेतुना तेन व्यवहितेनाहमेवं ब्रवीमी
त्यस्य सम्बन्धमिति योजना ॥ अयं तर्हि ब्रवीति भवानित्या-
शङ्काह । किन्त्विति ॥ २४ ॥

अवतारितमेव वाक्चं प्रत्यपूर्वकमवतार्यं याचष्टे । कस्मा
दित्यादिना । उक्तमेवार्थं अतिरेकद्वारा विदुषोति । सर्वोति ॥
अहङ्कारात्मनोपदेशस्याभिप्रायमाह । सर्वति ॥ काऽसावह-

उ० मित्यथातोऽहङ्कारादेश एवाहमेवाधस्तादहमुपरिष्ठादहं पञ्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदं सर्वमिति ॥ १ ॥ अथात आत्मादेश एव आत्मैवाधस्तादात्मोपरिष्ठादात्मा

भा० निर्देशात् । द्रष्टुर्जीवादयो भूमा स्यादित्याशङ्का कश्चिन्माभूदिति । अथातोऽनन्तरमहङ्कारेणादिश्यत इत्यहङ्कारादेशः । द्रष्टुरन्वददर्शनार्थं भूमैव निर्दिश्यन्तेऽहङ्कारेणाहमेवाधस्तादित्यादिना । अहङ्कारेण देहादिमहातोऽप्यादिश्यन्तेऽविवेकिभिरित्यतस्तदाशङ्का मा भूदिति । अथानन्तरमात्मादेश आत्मनैव केवलेन सत्स्वरूपेण शब्देनादिश्यते । आत्मैव सर्वतः सर्वमित्येवमेकमजं सर्वतोऽयामवत्पूर्वमन्यपूर्वन्यं पश्यन् स वा एष विद्वान्मननविज्ञानाभ्यामात्मगतिरात्मन्नेव रतीरमणं यस्य सोऽयमात्मारतिस्तथात्मक्रीडः । देहमात्रसाधना रतिर्वाङ्मसाधना क्रीडा । लोके स्त्रीभिः सखिभिश्च क्रीडतीति दर्शनात् । न

भा० श्वादेशादिश्यत इत्याशङ्क्य प्रयोजनानुवादपूर्वकमाह । द्रष्टुरिति ॥ अहङ्कारादेशात् पृथगात्मादेशस्य तात्पर्यमाह । अहङ्कारेणेति ॥ उक्तात्मविज्ञानवतः कृतकत्वतामाह । आत्मैवेति ॥ एकमिति सजातीयभेदराहित्यस्योक्तिः ॥ अन्यसून्यमिति विजातीयभेदसून्यत्वमुच्यते । इत्यात्मक्रीडयोरेवान्तरभेदं दर्शयति । देहमात्रेणेति । क्रीडा वाङ्मसाधनेत्यत्र लोकसम्पत्तिमाह । लोक इति । देहस्य जीविते च भोगत्यागयोश्च निमित्तं वाङ्मवस्तु तत्र सर्वत्र निरपेक्षो यदृष्ट्याकाभेदासङ्गवर्जितो विद्वान्-

उ० पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत
आत्मैवेदः सर्वमिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं
मन्यान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रोड आत्म-
मिथुन आत्मानन्दः स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु

भा० तथा विदुषः किन्तर्ह्यात्मविज्ञाननिमित्तमेवोभयं भव-
तीत्यर्थः । मिथुनं इन्द्रजनितं सुखं तदपि इन्द्रनिरपेक्षं
यस्य विदुषस्तथानन्दः शब्दादिनिमित्तः । आनन्दोऽवि-
दुषां न तथाऽस्य विदुषः किन्तर्ह्यात्मनिमित्तमेव सर्वं
सर्व्वदा सर्व्वप्रकारेण च । देहजीवितभोगादिनिमित्त-
वाह्यवस्तुनिरपेक्ष इत्यर्थः । स एवंलक्षणां विद्वान् जीव-
न्नेव स्वाराज्येऽभिषिक्तः । पतितेऽपि देहं स्वराड्भवति ।
यत एवम्भवति तत एव तस्य सर्व्वेषु लोकेषु कामचारे
भवति । प्राणादिषु पूर्व्वभूमिषु तत्रास्यति तावन्मात्रपरि-
च्छिन्नकामचारित्वमुक्तमन्यराजलं चार्थप्राप्तं मातृशय-
त्वाद्यथा प्राप्तस्वाराज्यकामचारत्वानुवादेन ततस्तत्सिद्ध-
त्तिरिहोच्यते स स्वराडित्यादिना । अथ पुनर्थऽन्यथा
ऽत उक्तदर्शनादन्यथा वैपरीत्येन यथाक्रमेण वा सम्यङ्

या० त्वाह । देहेति ॥ जीवन्मुक्तिमुक्त्वा विदेहमुक्तिं दर्शयति ।
स इति ॥ स्वाराज्यं निमित्तोक्तत्वं फलान्तर्गमाह । यत एव
मिति ॥ स्वाराज्यसर्व्वभोगकामचारयोन्मात्यर्थमाह । प्राणा
दिव्यति ॥ यावद्भ्राह्मो गतं तत्रास्य यथाकामचारा भवती
त्यादिना परिच्छिन्नं परतन्त्रं च पूर्व्वभूमिषु फलमुक्तमत्र नु पर-
मानन्दप्राप्ते तद्याहन्तिवर्णतं न नु सांपाधिकं रूपमित्यर्थः ।

उ० लोकेषु कामचारो भवति । अथ येऽन्यथातो
विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति तेषां
सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति ॥ २ ॥ २५ ॥

तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वान-
स्यैवं विजानत आत्मतः प्राण आत्मत आशा-

भा० विदुस्तेऽन्यराजानो भवन्ति । अन्यः परो राजा स्वामी
एषां तेऽन्यराजानस्ते । किञ्च क्षय्यलोकाः क्षयो लोक
एषां ते क्षय्यलोकाः । भेददर्शनस्याल्पविषयत्वादन्यच्च
तन्मार्गमित्यवोचाम । तस्माद्ये द्वैतदर्शिनस्ते क्षय्यलोकाः
स्वदर्शनानुरूप्येणैव भवन्त्यत एव तेषां सर्वेषु लोकेष्वका-
मचारो भवति ॥ २५ ॥

तस्य ह वा एतस्येत्यादि स्वाराज्यं प्राप्तस्य प्रकृतस्य
विदुष इत्यर्थः । प्राक्सदात्मविज्ञानात्स्वात्मनोऽन्यस्मात्सतः
प्राणादेर्नामात्मनोत्पत्तिप्रलयावभूतां सदात्मविज्ञाने
तु सतीदानीं स्वात्मत एव संवृत्तौ तथा सर्वोऽप्यन्यो-
व्यवहार आत्मत एव विदुषः । किञ्च तदेतन्मन्वर्थे

आ० फलप्रदर्शनद्वारेण कृत्वा विद्यामविद्विन्वाद्द्वारायितां स्तौति ।
अथेत्यादिना । ते क्षय्यलोका भवन्तीति सम्बन्धः ॥ भेददर्शनां
विनाशिफलवत्त्वे हेतुमाह । भेददर्शनस्येति ॥ परिच्छिन्नस्य
विनाशित्वं वचनं तस्मादिति पराम्यशति ॥ २५ ॥

उक्तविद्यास्तुत्यर्थमेव विदुषः खलुत्वमाह । तस्येति ॥
तथा विदुषः खलुत्वव्यवहारवदित्यर्थः । क्रीडादिरन्यो व्यवहारो
न केवलं ब्राह्मणैकमिह विद्याफलं किन्तु मन्त्रोक्तसंख्याह ।

उ० ऽऽत्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज
आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावा-
त्मतोऽनुमात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमात्मतो
ध्यानमात्मतश्चित्तमात्मतः सद्गुरूप आत्मतो मन
आत्मतो वागात्मतो नामात्मतो मन्त्रा आत्मतः
कर्माण्यात्मत एवेदं सर्वमिति ॥ १ ॥ तदेष श्लोको

भा० एष श्लोको मन्त्रोऽपि भवति । न पश्यः पश्यतीति । पश्ये
यथोक्तदर्शी विद्वानित्यर्थः । मृत्युं मरणं । रोगं ज्वरादि ।
दुःखतां दुःखभावञ्चापि न पश्यति । सर्वं ह सर्वमेव स
पश्यः पश्यत्यात्मानमेव सर्वं ततः सर्वमाप्नोति सर्वशः
सर्वप्रकारैरिति । किञ्च स विद्वान् प्राकृत्यष्टिप्रभेदादेक-
धैव भवत्येकधैव च सन् त्रिधादिभेदैरनन्तभेदप्रकारो
भवति सृष्टिकाले । पुनः संहारकाले मूलमेव स्वं पारमा-
र्थिकमेकधाभावं प्रतिपद्यते । स्वतन्त्र एवेति विद्यां फलं न
प्ररोचयन् स्तौति । अयेदानीं यथोक्ताया विद्यायाः
सम्यगवभासकारणं मुखावभासकारणस्यैवादर्शस्य विगु-

षा० किञ्चेति । तच्छब्दार्थः सप्तम्या निर्दिश्यते । स च विद्याफलरूपः ॥
न पश्य इति मन्त्रमादाय व्याचष्टे । पश्यतीत्यादिना ॥ सर्वं
माप्नोतीति पूर्वतापरिच्छेदभ्रमव्यावर्तनेन विवक्षिता न नु किमि-
कीटकादिभावोऽपुत्रसाध्यत्वप्रसङ्गादिति प्रष्टव्यं ॥ विद्याकृतं
पौष्कल्यार्थं सगुणविद्याफलमपि निर्गुणस्यैवादिप्राप्तात्वात् ॥
किञ्चेति ॥ त्रिधा तेजोबहुरूपेण । शब्दस्पर्शादिरादिष्वर्थः ।
विद्यां तत्फलं तदपेक्षितां क्लृप्तिश्चाभिधायार्हात्पुत्राविव्यादे

उ० न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नेत दुःखताः
 सर्वे ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश इति
 स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्ताधा
 नवधा चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः शतञ्च दश चैकश्च
 सहस्राणि च विंशतिराहारशुद्धौ सन्वशुद्धिः

भा० द्विकारणं साधनमुपदिश्यते आहारशुद्धौ । आह्वियत
 इत्याहारः शब्दादिविषयज्ञानं । भोक्तुर्भोगायाह्वियते
 तस्य विषयोपलम्बिलक्षणस्य विज्ञानस्य शुद्धिराहारशु
 द्धौ रागद्वेषमोहदोषैरसंस्पृष्टविषयविज्ञानमित्यर्थः । तस्या
 आहारशुद्धौ मत्यां तद्वतोरन्तःकरणस्य मत्त्वस्य शुद्धि
 र्नेर्मान्यं भवति । मत्त्वशुद्धौ च मत्यां यथावगते भ्रमा
 त्मनि भुवाऽविच्छिन्ना स्मृतिरवस्मरणं भवति । तस्याच्च
 लम्बायां स्मृतिलम्बे मति सर्वेषामविद्याकृतानर्थपाशरू
 पाणामनेकजन्मान्तरानुभवभावनाकठिनीकृतानां हृदया
 श्रयाणां ग्रन्थीनां विप्रमोक्षविशेषेण मोक्षेण विनाशा
 भवतीति । यत एतदुत्तरोत्तरं यथोक्तमाहारशुद्धिमूलं
 तस्मात्सा कार्येत्यर्थः । सर्वं शास्त्रार्थमशेषत उक्त्वाऽऽख्या

आ० स्नात्यर्थमाह । अथेति ॥ रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रिये
 स्मरन्नित्यादिस्मृतिमाश्रित्याहारशब्दं व्याकरोति । आह्वियत
 इतीति ॥ कथं तस्याह्वियमागमं तत्राह । भोक्तुरिति ॥ कीदृशी
 तस्य शुद्धिरित्याशङ्क्याह । रागिति ॥ आहारशुद्धिफलमाह ।
 तस्यामिति ॥ अन्तःकरणशुद्धिफलं कथयति । सञ्चति ॥ स्मृति
 लाभफलं दर्शयति । तस्याश्चेति ॥ भवतीत्याहारशुद्धिरपेक्ष

उ० सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्वयन्थीनां
विप्रभोक्षस्तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं
दर्शयति भगवान्सनात्कुमारस्तः॥ स्कन्द इत्या-
चक्षते तः॥ स्कन्द इत्याचक्षते ॥ २ ॥ २६ ॥ इति
सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ७ ॥

भा० यिकामुपसंहरति श्रुतिः । तस्मै मृदितकषायाय वाचोरा-
दिरिव कषायो रागद्वेषादिदोषः सत्त्वस्य रञ्जनारूपत्वात्स-
ज्ञानवैराग्याभ्यासरूपचालेन चालितो मृदितो विनाशितो
यस्य नादरस्य तस्मै योग्याय मृदितकषायाय तममोऽवि-
द्यालणात्पारं परमार्थतत्त्वं दर्शयति दर्शितवानित्यर्थः ।
कोऽसौ भगवानुत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतं गतिं
वेति विद्यामविद्याञ्च स वाचो भगवानित्येवंधर्मा मन-
त्कुमारः । तमेव सनत्कुमारं देवं स्कन्द इत्याचक्षते
कथयन्ति तद्विदः । द्विवचनमध्यायपरिममाप्त्यर्थं ॥ २६ ॥
इति श्रीगोविन्दभगवत्पूजापादशिष्यस्य परमहंसपरिब्रा-
जकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतां क्कान्दाग्यापनिषद्वि-
रणे सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ७ ॥

भा० तेति शेषः । प्रकृतवाक्यतात्यर्थमुपसंहरति । यत इति ॥
तस्मै मृदितकषायायेत्यादिवाक्यमवतार्य व्याचष्टे । सर्वमिति ॥
आमतिं गतिमायत्यर्थः । तस्य च वेणिप्रान्तः माह । तमेवेति ॥
॥ २६ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशङ्करभगवत्पूज्य-
पादशिष्यभगवदानन्दचामरुतायां क्कान्दाग्याभाष्यटीकायां सप्त-
मोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

उ० ॥ हरिः ॐ ॥ अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे
दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नक्षराकाश-

भा० ॐ परमात्मने नमः ॥ यद्यपि दिग्देशकालादिभेद-
शून्यं ब्रह्म सदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्वमिति षष्ठसप्त-
मथोरधिगतं तथापीह मन्दबुद्धीनां दिग्देशादिभेद-
वदस्त्वित्येवं भाविता बुद्धिर्न शक्यते सहसा परमार्थवि-
षयीकर्तुमित्यनधिगम्य च ब्रह्म न पुरुषार्थसिद्धिरिति
तदधिगमाय हृदयपुण्डरीकदेश उपदेष्टव्यः । यद्यपि
सत्सम्यक्प्रत्ययैकविषयं निर्गुणञ्चात्मतत्त्वं तथापि मन्द-
बुद्धीनां गुणवत्त्वस्येष्टत्वात्सत्यकामादिगुणवत्त्वञ्च वक्तव्यं ।
तथा यद्यपि ब्रह्मविदां ख्यादिविषयेभ्यः स्वयमुपरमो
भवति तथाप्यनेकजन्मविषयमेवाभ्यासजनिता विषयवि-
षया दृष्ट्या न सहसा निवर्त्तयितुं शक्यत इति ब्रह्मचर्या-
दिसाधनविशेषो विधातव्यः । तथा यद्यप्यात्मैकत्वविदां

ष्या० पूर्वस्मिन्नध्यायद्वये निर्विशेषमात्मतत्त्वमनवच्छिन्नं सदा-
दन्दैकतानमावेदितं तथा चोपनिषदारम्भे चरितार्थं किमव-
शिष्यते यदर्धमध्यायान्तरमित्याशङ्काह । यद्यपीति ॥ कर्तुमिति
तदधिगमाय विशिष्टोपदेश उपदेष्टव्य इति सम्बन्धः । मन्द-
बुद्धीनां तर्हि परमार्थवस्तुनो ब्रह्मबोधिगतिरपेक्षितेत्यर्थः । न
केवलं मन्दाधिकारिणां ब्रह्माधिगमशेषत्वेन हृदयदेश उपदेश
दृष्टोक्तं कर्त्तव्यः किन्तु पूर्वज्ञानज्ञानाद्यर्थान्तरौपदेशश्च कार्य इ-
त्याह । यद्यपीति ॥ अवशिष्टमर्थान्तरमुपदेष्टव्यमन्वाचष्टे । तथेति ॥
मन्दाधिवां ब्रह्मधीशेषत्वेन देशविशेषवद्ब्रह्मविशेषवच्च ब्रह्मचर्या-
दिसाधनविशेषो विधातव्य इति सम्बन्धः । शब्दात्तन्ब्रह्मज्ञानवतां

उ० स्तस्मिन्यदक्षस्तदन्वेष्टयं तद्वाव विजिज्ञासित-
यमिति ॥ १ ॥ तत्रेद्वयुर्यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे
दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः

भा० गन्तृगमनगन्तव्याभावाद्दिविद्यदिशेषस्थितिनिमित्तक्षये ग-
गन इव विद्युद्भूत इव वायुर्दग्धेन्धन इवाग्निः स्वात्म-
न्येव निवृत्तिस्तथापि गन्तृगमनादिवासितबुद्धीनां हृद-
यदेशगुणविशिष्टब्रह्मोपासकानां मूर्द्धन्यया नाद्या गति-
वक्तव्येत्यष्टमः प्रपाठक आरभ्यते । दिग्देशगुणगतिफल-
भेदग्रहणं हि परमार्थसत् अद्वयं ब्रह्म मन्दबुद्धीनाम-
सदिव प्रतिभाति । मन्मार्गस्यास्त्वावद्भवन्तु ततः ज्ञानैः
परमार्थसदापि याह्ययव्याभीति मन्यते श्रुतिः । अथान-
न्तरं यदिदं वक्ष्यमाणं दहरमन्यं पुण्डरीकं पुण्डरीकम-
दृशं वेग्न इव वेग्न दारपालादिमत्वात् । अस्मिन् ब्रह्मपुरे

आ० विधिं विनापि विषये वस्तुसम्भवात्किं विधिनत्याशङ्काह ।
यद्यपि ब्रह्मविदामिति ॥ तथा साधनविशोधा वक्तव्याऽवशिष्यते
तथोपासकानां गतिश्च वक्तव्येवशिष्टमर्थान्तरमाह । तथेति ॥
एकत्वदर्शनां गन्नादि सर्वभेदप्रत्ययास्तमयादविद्यादिशेषस्य
देशस्थितिनिमित्तस्य क्षयं सति स्वात्मन्येव निवृत्तिसम्भवात्कतो
गतिवक्तव्येत्याशङ्काह । यद्यप्यात्मकत्वविदामिति ॥ अविद्यादिशेष-
स्थितिनिमित्तक्षये स्वात्मन्येव निवृत्तिरित्यक्षरेण सम्बन्धः । स्वात्म-
निर्व्वाणोऽपि क्षतकल्पव्याग्रेण स्वाभाविकस्वरूपावस्थानमित्यत्र
दृष्टान्तमाह । गगन इवेति ॥ अनेकादाहयोगोपादावैश्वर्य-
सौकर्याद्यैः । उक्तमवाधायतात्पर्यं सङ्गोप्य दशयति । दिग्दे-
शेति । दिशा देशेन गुणैर्गत्या फलभेदेन च शून्यं तदवच्छिन्न-
मिति यावत् । तस्य दिगाद्यनवच्छिन्नत्वे हेतुमाह । अदय-

उ० क्लृप्तदत्र विद्यते यदन्वेष्ट्यं यद्वाव विजिज्ञासि-

भा० ब्रह्मणः परस्य पुरं । राज्ञोऽनेकप्रकृतिमद्यथा पुरं तथे-
दमनेकेन्द्रियमनोबुद्धिभिः स्वाम्यर्थकारिभिर्युक्तमिति ब्रह्म-
पुरं । पुरे च वेष्म राज्ञो यथा तथा तस्मिन् ब्रह्मपुरे
शरीरे दंहरं वेष्म ब्रह्मण उपलब्ध्यधिष्ठानमित्यर्थः ।
यथा हि विष्णोः शालग्रामः । अस्मिन् हि स्वविकार-
शुद्धे देहे नामरूपव्याकरणाय प्रविष्टं मदारब्धं ब्रह्म
जीवेनात्मनेत्युक्तं । तस्मादस्मिन् हृदयपुण्डरीके वेष्मनि
उपमं हतकरणैर्वाह्यविषविरक्तैर्विशेषतो ब्रह्मचर्यसत्यमा-
धनाभ्यां युक्तैर्वक्ष्यमाणगुणवद्भायमानैर्ब्रह्मोपलभ्यत इति
प्रकरणार्थः । दहरोऽल्पतरोऽस्मिन्दहरे वेष्मनि वेष्मनो
ऽल्पत्वान्तदन्तर्वर्तिनोऽल्पतरत्वं वेष्मनः । अन्तराकाश आ-
काशाख्यं ब्रह्म । आकाशो वै नामेति हि वक्ष्यति ।

आ० मिति ॥ तर्हि तेषां अमापोद्धार्यं परमार्थसदृश्यं ब्रह्म याच-
यितव्यं किमित्यन्यथापदिश्यते तत्राह । सन्मार्गस्था इति ॥
अध्यायतात्पर्यं सङ्केपविस्ताराभ्यां दर्शयित्वा श्रुत्यक्षराणि व्याक-
रोति । अथेत्यादिना ॥ उत्तमबुद्धीन्प्रति निर्बिशेषब्रह्मोपदेशा-
नन्तरं मन्दबुद्धीन्प्रति सविशेषमुपदिश्यते ब्रह्मेत्यर्थः ॥ तत्र
तावदुपास्यायतनं निर्दिशति । यदिदमिति ॥ हृदयपुण्डरीकस्य
वेष्मसादृश्ये हेतुमाह । द्वारपालादीति ॥ तस्य ह वा एतस्य
पक्षे देवसुषय इत्यादिश्रुतवक्तृहेतुसिद्धिः ॥ तस्याश्रय दर्शयति ।
अस्मिन्निति ॥ शरीरस्य ब्रह्मपुरत्वं दृष्टान्तेन साधयति । राज्ञ
इति ॥ तत्रोक्तवेष्मदृष्टान्तेन स्पष्टयति । पुरे चेति ॥ कथं पुनः
सर्वगतस्य निरवयवस्य ब्रह्मणो यथोक्तवेष्मनिष्ठमित्वाशङ्क्याह ।
ब्रह्मण इति ॥ ननु संसारिणो ब्रह्मातिरिक्तस्य सत्त्वर्त्तोपाजितेन

उ० तद्यमिति ॥ २ ॥ स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाश-
स्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावा-

भा० आकाश इवाशरीरत्वात्सूक्ष्मत्वसर्वगतत्वमामान्याच्च तस्मि-
न्नाकाशाख्ये यदन्तर्मध्ये तदन्वेष्टव्यं । तदाव तदेव च विशेषेण
जिज्ञासितव्यं । गुर्वाश्रयश्रवणाद्युपायैरन्विष्य च साक्षात्कर-
णीयमित्यर्थः ॥ तच्चदेवमुक्तवन्तमाचार्ये यदि ब्रूयुरन्ते-
वाग्निद्वेदयेयुः कथं यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुत्रे परिच्छिन्ने
ऽन्तर्द्वारं पुण्डरीकं वेष्म ततोऽप्यन्तराऽन्त्यतर एवाकाशः ।
पुण्डरीक एव वेष्मनि तावत्किं स्यात् किन्तोऽन्त्यतरे खे
यद्भवेदित्याहुः । दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किन्तदच विद्यते ।
न किञ्चन विद्यत इत्यभिप्रायः । यदि नाम बदरमात्रं किमपि
विद्यते किं तस्यान्वेषणेन विजिज्ञासनेन वा फलं विजिज्ञा-
सितुः स्यात् । अतो यत्तत्रान्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं वा न तत्र

आ० शरीरेण स्वामित्वसम्बन्धो न ब्रह्मणस्तदसम्बन्धित्वात्कथं तत्रो-
पगन्धिरत आह । अस्मिन् हीति ॥ ब्रह्मणो जीवात्मना स्पृष्टे
कार्ये जलाकं वत्प्रवेशे हृदयपुण्डरीकस्य ब्रह्मोपगन्धमिष्टानत्वं
पूर्वोक्तमविशद्वमित्याह । तस्मादिति ॥ अन्तगाकाशस्याऽन्त्यत-
रत्वे हेतुमाह । वेष्मन इति ॥ आकाशशब्दस्य भूताकाश-
विषयत्वं व्यावर्त्तयति । आकाशाख्यमिति ॥ कथं वाक्शब्देऽ-
प्याकाशशब्दे ब्रह्मणि वर्त्तते तत्राह । आकाश इवेति । तस्मि-
न्वदन्तस्तदाश्रयेण सङ्गान्वेष्टव्यं तस्मिन्वा स्वं महिषि यदन्त-
स्तादाकाशाख्यं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यं तस्मिन्वा हृदयपुण्डरीकाकाराङ्गुष्ठे
नभसि यदन्तराकाशाख्यं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यमिति योजना ।
दहरोऽस्मिन्नित्यादिवाक्यस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा चोद्यमत्या-
पयति । तच्चेदिति । तदेव चोद्यमाकाङ्क्षादारा विद्वेदोति ।

उ० पृथिवी अक्षरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च
सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि यत्रास्येहास्ति

भा० प्रयोजनमित्युक्तवतः ॥ स आचार्यो ब्रूयादिति श्रुतेर्वचनं
शृणुत । तत्र यद्ब्रूय पुण्डरीकान्तः खस्याल्पत्वात्तत्स्य मल्पतरं
स्यादिति । तदसत् । न हि खं पुण्डरीकवैश्वगतं पुण्डरी-
कादल्पतरं मत्वाऽवोचं दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति ।
किं तर्हि पुण्डरीकमल्पं तदनुविधायि तत्स्य मन्तःकरणं
पुण्डरीकाकाशं परिच्छिन्नं तस्मिन्विशुद्धे संहतकरणानां
योगिनां स्वच्छ इवोदके प्रतिबिम्बरूपमादर्श इव च शुद्धे
स्वच्छं विज्ञानज्योतिःस्वरूपावभामं तावन्मात्रं ब्रह्मोपल-
भ्यत इति । दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यवोचाम अन्तः-
करणोपाधिनिमित्तं । स्वतस्तु यावान्वै प्रसिद्धः परिमाणतो
ऽयमाकाशो भौतिकस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशो यस्मि-

आ० कथमित्यादिना ॥ भवतु परिच्छिन्ने शरीरे पुण्डरीकाका-
रस्य हृदयस्याल्पत्वं तदन्तर्वर्त्तिनश्चाकाशस्य ततोऽल्पतरत्वं
तथापि प्रकृते किं स्यादित्याशङ्क्याह । पुण्डरीक एवेति ॥ किं-
शब्दस्य प्रअविषयत्वं व्यावर्त्तयति । न किञ्चेति ॥ हृदयपु-
ण्डरीकान्तर्वर्त्तिनमाकाशमुपेत्याद्यं दूषयति । यदि नामेति ॥
फलानुपलभ्योऽतःशब्दार्थः । तत्रेत्यन्तर्वर्त्त्याकाशोक्तिः । शिष्या
आख्यंथतिरिक्तस्यात्राप्रस्तुतत्वात्कस्येदं नियोगवचनमित्याश-
ङ्क्याह । इति श्रुतेरिति ॥ किमाचार्यो ब्रूयादित्यपेक्षायां
वक्ष्यमाणोऽर्थं शिष्याणां मनःसमाधानमादौ प्रार्थयत इत्याह ।
शृणुतेति ॥ श्रोतव्यमेव दर्शयितुं शिष्यैरुक्तमनुवदति । तत्रेति ॥
किमाकाशस्य स्वाभाविकं दहरत्वमुपेत्य चोद्यते किंवा परो-
पाधिनिमित्तमिति विकल्प्याद्यं दूषयति । तदसदिति ॥ ततश्च

उ० यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितमिति ॥३॥
तत्रेद्भूरस्मिंश्चेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितं

भा० अन्वेष्टयं विजिज्ञासितञ्चावोचाम । नायाकाशतुल्य-
परिमाणत्वमभिप्रेत्य तावानित्युच्यते । किं तर्हि ब्रह्मणे-
ऽनुरूपस्य दृष्टान्तान्तरस्थाभावात्कथं पुनर्नाकाशसममेव
ब्रह्मेत्यवगम्यते । येनावृतं खञ्च दिवं महीञ्च । तस्माद्वा
एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । तस्मिन् खल्वचरे
गार्ग्याकाश इत्यादिश्रुतिभ्यः । किञ्चोभेऽस्मिन्वावापृथिवी
ब्रह्माकाशे बुद्ध्युपाधिविशिष्टेऽन्तरेव समाहिते सम्यगा-
हिते स्थिते । यथा वा अरा नाभावित्युक्तं हि । तथाभा-
वमिदं वायुश्चेत्यादि समानं । यथास्यात्मन आत्मोपलब्धेन
देहवतोऽस्ति विद्यत इह लोके । तथा यथात्मोपलब्धेन न
विद्यते । नष्टं भविष्यच्च नास्तीत्युच्यते । न त्वत्यन्तमेवामत् ।

आ० तस्य स्वाभाविकं दहरत्वमाश्रित्य चोद्यं निरवकाशमित्ये शेषः ॥
कथं तर्हि दहरत्वात्तिराकाशस्येत्याशङ्कात् । किन्तुर्हति ॥
तस्मिन्विशुद्धे तावन्मात्रं ब्रह्म यथोक्तविशेषणयोगेना विष-
येभ्यो विमुक्तीकृताऽन्तःकरणानामुपलभ्यत इति सम्बन्धः ॥ अन्तः-
करणस्य शुद्धत्वं दृष्टान्तमाह स्वक इति ॥ ब्रह्मणस्तस्मिन्प-
लभ्यमानत्वे प्रतिबिम्बरूपमित्युदाहरणं प्रतिपत्तिराकथयार्थं ॥
उदाहरणान्तरं ब्रह्मणा नैसर्गिकमागन्तुकञ्च व्यवधानं नास्ती-
त्युपलम्बिसिद्धार्थं विशिनष्टि । स्वच्छमिति ॥ तादृशव दहरत्व-
मादाय चोद्यत चेदनापाधिकं महत्त्वमुपलभ्य समाधिः सम्भवतीति
विकल्पान्तरं निरस्यति । स्वतस्त्विति ॥ यस्मिन्नन्यथ्यमाश्रयण
सञ्ज्ञेति शेषः । यावास्तावानिति वचनादाकाशान तुल्यपरिमा-
णत्वं ब्रह्मणोऽभिप्रेतं । तथाच ज्यायो नाकाशादित्यादि विवरद्भिम-

उ० सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामा यदै नञ्जरा वाप्नो-
ति प्रध्वंसते वा किं ततोऽतिशिथल इति ॥४॥

भा० तस्य ह्यथाकाशे समाधानानुपपत्तेः । तच्चैदेवमुक्तवन्तं ब्रूयुः
पुनरन्तेवासिनोऽस्मिंश्चेद्यथोक्ते चेद्यदि ब्रह्मपुराणपलक्षिता-
न्तराकाश इत्यर्थः । इदं सर्वं समाहितं सर्व्वाणि च भूतानि
सर्वे च कामाः । कथमाचार्येणानुक्ताः कामा अन्तेवामि-
भिरुच्यन्ते । नैष दोषो यथास्त्रेहास्ति यच्च नास्तीति । उक्तं
एव ह्याचार्येण कामाः । अपि च सर्वशब्देन चोक्ता एव
कामाः । यदा यस्मिन् काले एतच्छरीरं ब्रह्मपुराणं
अरावलिपलितादिलक्षणा वयोहानिर्वा प्राप्नोति शस्ता-
दिना वृक्षं प्रध्वंसते विस्रंसते विनश्यति किन्ततोऽ-
न्यदतिशिथ्यते । घटाश्रितचौरदधिस्त्रेहादिवहुटनाशे
देहनाशेऽपि देहाश्रयमुत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वनाशान्प्रशशती-

ष्या० त्वाशक्त्वाह । नापीति ॥ केनाभिप्रायेण तर्हि तावानित्युक्तमत
आह । किं तर्हीति ॥ न तस्य प्रतिमान्तोत्याकाशाद येन
व्याप्तं लोकोऽनुभवति तस्मिन्नक्षरे सर्व्वभृगादि समाहितमि-
त्यर्थः । कार्यकारणयोरनुल्यपरिमाणत्वप्रसिद्धे च नाकाशस-
मता ब्रह्मणोऽन्तोत्याह । तस्मादिति ॥ आधाराधयोरनुल्य-
परिमाणत्वाच्चैवमित्याह । एतस्मिन्निति ॥ इतश्चाकाशस्य न
स्वाभाविकं दहरत्वमित्याह । किञ्चित् ॥ कार्यं हि द्यावाएधि-
व्यादिकारणे समाहितं तच्च हृदयं ध्ययमित्यभिप्रेत्य बुद्ध्याधि-
विश्रुतमित्युक्तं ॥ आकाशे द्यावाएधिव्यादेः समाहितत्वे भूम-
विद्यासंवादं दर्शयति । यथा वेति ॥ न विद्यते सर्व्वं तदस्मिन्
समाहितमिति सम्बन्धः । नास्तिशब्दस्यात्यन्तसद्विषयत्वं व्यावर्त्त-
यति । नष्टमिति ॥ आश्रयनाशादात्मतनाशः स्यादिति न्यायमा-

उ० स ब्रूयान्नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य
हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन् कामाः समा-

भा० त्यभिप्रायः । एवं प्राप्ते नाशे किन्ततोऽन्यद्यथोक्ताद
तिश्रियतेऽवतिष्ठते न किञ्चनावतिष्ठत इत्यभिप्रायः ।
एवमन्तेवाभिभिश्चोदितः स आचार्या ब्रूयात् तस्मिन्-
मपनयन् । कथमस्य देहस्य जरयेतद्यथोक्तमन्तराका-
शाख्यं ब्रह्म यस्मिन् सर्वं समाहितं न जोर्यति देहवन्न
क्रियत इत्यर्थः । न चास्य वधेन शस्त्रादिघातेनैतद्हन्यते
यथाकाशं किमु ततोऽपि सूक्ष्मतरमशब्दमस्यैवं ब्रह्म
देहेन्द्रियादिदोषैर्न स्पृश्यत इत्यर्थः । कथं देहेन्द्रियादि-
दोषैर्न स्पृश्यत इत्येतस्मिन्नवसरे वक्तव्यं प्राप्तं तत्रकृत-
व्यासङ्गो माभूदिति नोच्यते । इन्द्रविरोचनाख्यायिकाया-
मुपरिष्ठाद्दद्यामो युक्तिः । एतत्कृत्यमवितथं ब्रह्मपुरं

आ० अत्र शङ्कते । तच्चेदिति ॥ यद्यस्मिन्सर्वं समाहितं ततो देहनाशे
किमवशिष्यत इति सम्बन्धः ॥ शिष्याणामधिकावापं देयमाशङ्कते ।
कथमिति ॥ शङ्कितं दोषं परिहरति । नैष देय इति ॥ सर्वं तद-
स्मिन्समाहितमित्यत्रोक्तेन सर्वं शब्देनति शेषः ॥ शिष्याणामधिका-
वापं दोषं परिहृत्य प्रकृतश्चायं विवृणोति । यदेत्यादिना ॥ आका-
शस्य शिष्यमागत्वमाशङ्काह । घटिति ॥ ततो यथोक्ताशाशादिति-
सम्बन्धः । कया पुना रीत्या न्यविधया शिष्यमतिरूपमेवति प्र-
पूर्वकं विवृणोति । कथमित्यादिना ॥ देहादिविक्रियया ब्रह्मणा
न विक्रियास्तान्येतत्कृत्यन्यायेन साधयति । न चेदिति ॥
देहादियु तादात्म्येन स्थितश्चेद्ब्रह्म दोषरसंस्पृष्टमित्यक्तमित्याश-
ङ्काह । कथमिति ॥ प्रकृतदेहस्यासना तत्र व्यासङ्गो विशेषः ।
यदि देहाददोषरसंस्पृष्टत्वं ब्रह्मणा नोच्यते चेदेतं च क्वचिदप

उ० हिता एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः

भा० ब्रह्मैव पुरं ब्रह्मपुरं शरीराख्यन्तु ब्रह्मपुरं । ब्रह्मोपलक्ष-
णार्थत्वात् । तत्त्वनृतमेव वाचारक्षणं विकारो नामधेय-
मिति श्रुतेः । तद्विकारेऽनृतेऽपि देहशुद्धे ब्रह्मोपलभ्यत
इति ब्रह्मपुरमित्युक्तं व्यावहारिकं । सत्यन्तु ब्रह्मपुरमेत-
देव ब्रह्म । सर्वव्यवहारास्पदत्वात् । अतोऽस्मिन् पुण्डरी-
कोपलक्षिते ब्रह्मपुरे सर्वे कामा ये वहिर्भवद्भिः प्रार्थन्ते
तेऽस्मिन्नेव स्वात्मानि समाहिताः । अतस्तत्राप्तुपायमेवानु-
ष्ठाता वाह्यकामविषयदृष्ट्यां त्यजतेत्यभिप्रायः । एष
आत्मा भवतां स्वरूपं । शृणुत तस्य लक्षणं । अपहत-
पाप्मा । अपहतः पाप्मा धर्माधर्माख्यो यस्य सोऽयमप-
हतपाप्मा । तथा विजरो विगतजरो विमृत्युश्च । तदुक्तं

आ० पद्यन्ते ॥ तर्हि तदविवक्षितमेव स्यादित्याशङ्क्याह । एतदिति ॥
कथं यथोक्तं ब्रह्मणः पुरमवितथं स्यादित्याशङ्क्याह । ब्रह्मैवेति ॥
सत्यशब्दसामानाधिकरण्यादुक्तसमाससिद्धिरित्यर्थः ॥ कथं तर्हि
शरीरं ब्रह्मपुरमित्युक्तमत आह । शरीराख्यन्विति ॥ नास्येत्या-
दिनेोक्तेऽर्थे हेतुमाह । इत्येति ॥ तदेव स्फुटयितुं शरीरस्य
मिथ्यात्वं सप्रमाणं दर्शयति । तत्त्विति ॥ अथ मिथ्याभूतस्य
तस्य कथं ब्रह्मपुरत्वमत आह । तद्विकार इति ॥ किञ्च व्याव-
हारिकं सत्यमिदं शरीरं तद्युक्तं तस्यान्तस्यापि ब्रह्मोपलक्ष-
धिष्ठानस्य ब्रह्मपुरत्वमित्याह । व्यावहारिकमिति ॥ ब्रह्म तु
परमार्थसत्यमतश्चतदेव सत्यमुक्तं ब्रह्मपुरमित्याह । सत्य-
न्विति ॥ ब्रह्मणः सत्यत्वेऽपि पुरत्वायोगात्कृतो ब्रह्मपुरत्वमित्या-
शङ्क्याह । सर्वव्यवहारेति ॥ दहराकाशस्यान्वयं विनाशित्वमि-

उ० सत्यसङ्कलो यथा खेवेह प्रजा अन्वाविशन्ति
यथाऽनुशासनं यं यमसमभिकामा भवन्ति यं

भा० पूर्वमेव न वधेनास्य हन्यते किमर्थं पुनरुच्यते । यद्यपि
देहसम्बन्धिभ्यां जरामृत्युभ्यां न सम्बध्यते । अन्यथापि सम्ब-
न्धस्ताभ्यां स्यादित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं विशाको विगत-
श्लोकः । श्लोको नामेष्टाद्विवियोगनिमित्तो सनमः सन्तानः ।
विजिघत्सो विगताश्चनेच्छः । अपिपामोऽपानेच्छः ॥ नन्वप-
हतपाप्मत्वेन जरादयः श्लोकान्ताः प्रतिषिद्धा एव भवन्ति ।
कारणप्रतिषेधात् । धर्माधर्माकार्या हि ते इति ।
जरादिप्रतिषेधेन वा धर्माधर्मयोः कार्याभावे विद्यमा-
नयोरप्यसत्त्वमत्वमिति पृथक् प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ।
सत्यमेवं तथापि धर्माकार्यानन्दव्यतिरेकेण स्वाभाविका-
नन्दो यथेश्वरे विज्ञानमानन्दमिति श्रुतेः । तथा धर्म-

भा० व्याशङ्कितं दोषं परिहृत्योपास्यत्वसिद्धयर्थं पातनिका करोति ।
अत इति ॥ अस्मिन् सर्वकामसमाधाने फलितमुपासनमुपदि-
शति । अतन्नादिति ॥ यथोक्तो दहराकाशे काण्डमुपासनं कर्त्तव्य-
मित्यपेक्षायामहङ्कृद्देशेत्याह । एष इति । पुनरक्तिं शङ्कते ।
तदुक्तमिति ॥ ता परिहरति । यद्यपीति ॥ अन्यथा देहसम्बन्धं
विना स्वभावतोऽपीत्यर्थः । निवृत्त्यर्थं पुनरुच्यत इति पूर्वमेव
सम्बन्धः । प्रकारान्तरेण पुनरक्तिं चोदयति । नन्वात । श्लोक-
स्यान्ताः क्लिष्टवधाय पिपासा येष्वन्ति ते श्लोकान्तास्तेषां
जरादीनामपहतपाप्मत्वेन प्रतिषिद्धत्वे हेतुत्वमाह । कार-
णेति ॥ कथं धर्माधर्मप्रतिषेधे जरादिविकारप्रतिषेधस्त-
थाह । धर्ममिति ॥ इति पृथक् प्रतिषेधोऽनर्थः स्यादिति सम्बन्धः ।
जरादिप्रतिषेधे धर्मस्यार्थवत्त्वमङ्गीकृत्य प्रतिषेधस्य नैरर्थत्वमिति-

उ० जनपदं यं क्षेत्रभागं तं तमेवोपजीवन्ति ॥५॥
तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र

भा० कार्यजरादिव्यतिरेकेणापि जरादिदुःस्वरूपं स्वाभाविकं स्यादित्याशङ्कते अतो युक्तस्तन्निवृत्तये जरादीनां धर्माधर्माभ्यां पृथक् प्रतिषेधः । जरादिग्रहणं सर्वदुःखोपलक्षणार्थं । पापनिमित्तानान्तु दुःखानामानन्त्यात्प्रत्येकं च तत्प्रतिषेधस्याशक्यत्वात्सर्वदुःखप्रतिषेधार्थं युक्तमेवापहतपाप्मत्ववचनं । सत्या अविद्ययाः कामा यस्य सोऽयं सत्यकामः । त्रितया हि संसारिणां कामाः । ईश्वरस्तु तद्विपरीतः । तथा कामहेतवः सङ्कल्पा अपि सत्या यस्य स सत्यसङ्कल्पः । सङ्कल्पः कामास्तु शुद्धसत्त्वोपाधिनिमित्ता ईश्वरस्य । चित्रगुवत् । न स्वतो नेति नेतीत्युक्तत्वात् । यथोक्तलक्षण एव वात्मा विज्ञेयः । गुह-

ष्या० तिपक्षान्तरमाह । जरादीति ॥ धर्मादेर्जरादेर्व्यानिषेधादितरनिषेधः सिद्धतोत्पत्तीकरोति । सत्यमेवमिति ॥ तर्हि किमित्यपहतपाप्मेत्युक्त्वा विजरो विमृत्युरित्याद्युच्यते तत्राह । तथापीति ॥ तथापि दुःखे प्रतिषिद्धे किमिति जरादि प्रतिषिद्धते तत्राह । जरादीति ॥ यत् कार्याभावे सत्तोरपि धर्माधर्मयोः बत्खातदन्तोरगवदकिञ्चित्करत्वादपहतपाप्मेति न पृथग्वक्तव्यमिति तत्राह । पापनिमित्तानामिति ॥ ईश्वरस्य सत्यकामत्वं साधयति । वितथा हीति ॥ यथेश्वरस्यावितथाः कामास्तथा सङ्कल्पाश्चेत्याह । तथेति ॥ अभावरूपाणां धर्माणामहेताविद्यात्मकत्वेन सम्भावितत्वेऽपि कथं भावरूपा धर्माः सम्भवेयुरित्याशङ्क्याह । सङ्कल्पा इति ॥ शुद्धसत्त्वं रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं त्रिगुणाया मायाया अङ्गभूतं तदेवोपाधिकनिमित्तं येषां ते तथा ।

उ० पुण्यजितो लोकः क्षीयते तद्य इहात्मानमननु-
विद्यत्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सत्त्वेषु

भा० भ्यःशास्त्रतस्मात्प्रवेद्यतया स्वाराज्यकामैर्न चेदिच्छाद्यते
को दोषः स्यादिति । शृणुतात्र दोषं दृष्टान्तेन । यथा
ह्येवैह लोके प्रजा अन्वाविशन्ति अनुवर्त्तन्ते यथानुशा-
सनं । यथेह प्रजा अन्वस्वामिनं मन्वमानास्तस्य स्वामिनो
यथा यथानुशासनं तथा तथास्वाविशन्ति ॥ किं यं य-
मन्तं प्रत्यन्तं जनपदं क्षेत्रभागश्चाभिकामा अर्थिन्यो
भवन्त्यात्मबुद्ध्यनुरूपं तं तमेव च प्रत्यन्तादिमुपजीव-
न्तीति । एष दृष्टान्तो स्वातन्त्र्यदोषम्व्रति पुष्पफलोप-
भोगे । तथाऽन्यो दृष्टान्तस्तत्त्वयम्व्रति तद्यथेहेत्यादिः ।
तत्तत्रेह लोके तामामेव स्वाम्यानुशासनानुवर्तिनीनां
प्रजानां सेवादिजितो लोकः पराधीनोपभागः क्षीयते
अन्तवान् भवति । अथेदानीं दार्ष्टान्तिकमुपमंश्रति ।
एवमेवामुत्राग्निहोत्रादिपुण्यजिता लोकः पराधीनोप-

षा० अस्वाभाविकानां सङ्ख्यादीनामेश्वरविशेषणत्वे दृष्टान्तमाह ।
चित्रगुर्वदिति । यथा चित्रा गावाऽस्वाभाविक्वाश्चित्रगोर्देव-
दत्तस्य विशेषणं तथा ब्रह्मणोऽपि कामादय इत्यर्थः । किमित
कामादयो ब्रह्मणि स्वाभाविका न भवन्ति । धर्मधर्मिणोरेवो-
पचारादहेतुश्रुतेरुपपत्तेरित्याशङ्क्याह । न स्वत इति । काष्ठा-
न्तरमवतारयितुं पातनिकां करोति । यथोक्तंति । ज्ञानप्रकारं
निमित्ताधिज्ञानरूपवर्त्तनं तद्दर्शनपूर्वकं दर्शयति । गुरुभ्य इति ।
धर्मपूर्वकं यथा ह्येत्यादिवाक्यमाह । न चेदिति । यथा ऽऽका-
शात्मा परिज्ञानमाप्तेति पराम्बुष्टमद्यदोष्यमर्थं यथा ह्येवैहनेन

उ० लोकेष्वकामचारो भवत्यथ य इहात्मानमनुविद्य
व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामांस्तेषांश्च सर्वेषु
लोकेषु कामचारो भवति ॥ ६ ॥ १ ॥

भा० भोगः क्षीयत एवेति । उक्तो दोष एषामिति विषयं दर्श-
यति तद्य इत्यादिना । तत्र चेष्टास्मिन् लोके ज्ञानकर्षणा-
रधिकृता योग्याः सन्त आत्मानं यथोक्तसङ्घणं शास्त्रा-
चार्यापदिष्टमनुविद्य यथोपदेशमनु स्वात्ममवेद्यताम-
कृत्वा व्रजन्ति देहादस्मात्प्रयन्ति । यत एतांश्च यथोक्तान्
सत्यान् सत्यमङ्गल्पकार्यांश्च स्वात्मस्थान् कामाननुविद्य
व्रजन्ति तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारिताऽखतन्त्रता भवति ।
यथा राजाऽनुशासनानुवर्तिनीनां प्रजानामित्यर्थः ।
अथ जेऽप्ये इह लोके आत्मानं शास्त्राचार्यापदेशमनुविद्य
स्वात्ममवेद्यतामापाद्य व्रजन्ति यथोक्तांश्च सत्यान् का-
मांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारिता भवति राज्ञ इव
सार्धभौमस्येह लोके ॥ १ ॥

प्या० दृष्टान्तेन दर्शयित्वा वाग्वार्थं कथयति । यथा ह्येवेति ॥ अममये
प्रश्रयार्थकमन्नाचष्टे । किमि दादिना ॥ उक्तदृष्टान्तेन विवक्षित-
मशमन्य दृष्टान्तान्तरस्य तात्पर्यमाह । एष इति ॥ केषामेष दोषो
भवतीत्याकाङ्क्षायामाह । उक्त इति ॥ कर्मसाध्यस्य पारतन्त्र्यं
क्षयिष्यत्वञ्च धानहीनकर्मसाध्यविषयब्रह्मोपामकानामेष दोषो
भवतीत्युत्तरवाक्यमित्यर्थः ॥ अविदुषामेवास्मात्कर्मदोषमुक्त्वा
विदुषां स्मात्कर्मफलं कथयति । अथेत्यादिना ॥ १ ॥

३० स यदि पितृलोककामो भवति सद्गुल्पादे-
 वास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन
 सम्पन्नो महीयते ॥ १ ॥ अथ यदि मातृलोककामो
 भवति सद्गुल्पादेवास्य मातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन
 मातृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ २ ॥ अथ यदि
 भ्रातृलोककामो भवति सद्गुल्पादेवास्य भ्रातरः
 समुत्तिष्ठन्ति तेन भ्रातृलोकेन सम्पन्नो महीयते
 ॥ ३ ॥ अथ यदि स्वसृलोककामो भवति सद्गुल्पा-
 देवास्य स्वसृरः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्वसृलोकेन
 सम्पन्नो महीयते ॥ ४ ॥ अथ यदि सखिलोक-
 कामो भवति सद्गुल्पादेवास्य सखायः समुत्ति-
 ष्ठन्ति तेन सखिलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ५ ॥

भा० कथं सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्युच्यते । य आत्मानं
 यथाकलक्षणं हृदि साक्षात्कृतवान् वक्ष्यमाणब्रह्मचर्यादि-
 माधनमप्यन्नः सन् तन्व्यांश्च मत्यान् कामान् मन्वन्कदेष्टः ।
 यदि पितृलोककामः पितरं जनयितारस्त एव मुख-
 हेतुत्वेन भोग्यत्वाद्भाक्ता उच्यन्ते तेषु कामा यस्य तैः
 पितृभिः सम्बन्धेच्छा यस्य सद्गुल्पादेवादेव पितरः
 समुत्तिष्ठन्ति आत्मसम्बन्धितामापद्यन्ते । शृद्धुमन्वतया
 सत्यसद्गुल्पादीश्वरस्यैव तेन पितृलोकेन भोगेन मप्यन्नः

भा० उक्तमेवार्थमः काङ्क्षापूर्वकमुपपादयति । कथमित्यादिना ।

उ० अथ यदि गन्धमाल्यलोककामो भवति सङ्कल्पा-
 देवास्य मन्धमाल्ये समुत्तिष्ठतस्तेन गन्धमाल्य-
 लोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ६ ॥ अथ यद्यन्नपान-
 लोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्यान्नपाने समु-
 त्तिष्ठतस्तेनान्नपानलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ७ ॥
 अथ यदि गीतवादित्रलोककामो भवति सङ्क-
 ल्पादेवास्य गीतवादित्रे समुत्तिष्ठतस्तेन गीत-
 वादित्रलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ८ ॥ अथ
 यदि स्त्रीलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य स्त्रियः
 समुत्तिष्ठन्ति तेन स्त्रीलोकेन सम्पन्नो महीयते
 ॥ ९ ॥ यं यमन्नमभिकामो भवति यं कामयते
 सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन सम्पन्नो
 महीयते ॥ १० ॥ २ ॥

भा० सर्वात्तरिवृत्प्राप्तस्तया मष्टद्धे महीयते पूज्यते वर्द्धते वा
 महिमानमनुभवति । समानमन्यत् । मातरो जनयिञ्चो
 ऽतोताः सुखहेतुभूताः सामर्थ्यात् ॥ न हि दुःखहेतु-
 भूतासु ग्रामशूकरादिजन्तानिमित्तासु मातृषु विशुद्ध-
 मत्त्वस्य योगिन इच्छा तत्सम्बन्धो वा युक्तः । यं यमन्नं
 प्रदेशमधिकामो भवति । यं यं कामं कामयते यथोक्त-
 र्थातिरेकेणापि सोऽस्यान्तः प्राप्नुमिष्टः । कामस्य सङ्कल्पा-

भा० सुखहेतुभूता इति कुतो विशेष्यमित्याशङ्क्याह । सामर्थ्यादिति ।

उ० त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषां
सत्यानां सतामनृतमपिधानं यो यो वस्येतः

भा० देव समुत्तिष्ठति अस्य । तेनेच्छाऽविघाततयाऽभिप्रेतार्थ-
प्राप्ता तत्सम्पन्नो महीयत इत्याद्युक्तार्थं ॥ २ ॥

यथोक्तात्मस्थानसाधनानुष्ठानं प्रति साधकानामुत्साह-
जननार्थमनुक्रोशन्त्याह । कष्टमिदं खलु वृत्तं यत्सा-
त्मस्थाः शक्यप्राप्ता अपि ते इमे सत्याः कामा अनृतापि-
धानास्तेषामात्मस्थानां स्वाश्रयाणामेव सतामनृतं वाह्य-
विषयेषु स्थान्नभोजनादिषु तृष्णा तन्निमित्तञ्च खेच्छा-
प्रचारत्वं मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वादनृतमित्युच्यते । तन्नि-
मित्तं सत्यानां कामानामप्राप्तिरित्यपिधानमिवापिधानं ।
कथमनृतापिधाननिमित्तं तेषामलाभ इत्युच्यते । यो यो
हि यस्मादस्य जन्तोः पुत्रा भ्राता वा इष्ट इतोऽस्मा-

भा० तदेव स्फुटयति । नहीति ॥ तेन ज्ञानमाहात्म्येनेतयावत् ॥ २ ॥

त इमे सत्याः कामा इत्यादेस्तात्पर्यमाह । यथोक्तेति ॥ आह
समन्तरा श्रुतिरिति शेषः ॥ तमेवाऽऽक्रोशं दर्शयति । कष्टमिति ॥
अनृतमपिधानमिवापिधानं तेषामिति सम्बन्धः । किन्तुदत्तं
तदाह । वाह्येति ॥ कथं तदपिधानमात्मस्थानां कामानामित्या-
शङ्काह । तन्निमित्तमिति ॥ उक्तमर्थमाकाङ्क्षापुर्व्वकमुक्तं
वाच्यमवतार्योपपादयति । कथमित्यादिना । तं हृदयाकाशं
आत्मनि सक्तमपि द्रष्टुमिच्छन्नापि यस्मान्न लभते तस्मात्तदनुता-
पिधानं निमित्तं कृत्वा तदलाभो भवतीति योजना । इतश्च तेषा-
मलाभे निमित्तमनृतापिधानमेवेत्याह । अथ पुनरिति । यथो-
क्तेन विधिनेत्युपास्तप्रकारोक्तिः ॥ आत्मस्थानां कामानामनृ-
तापिधानत्वमुक्तं निगमयति । अनेति । यस्मादविद्विद्विरत्नभ्या

उ० प्रेति न तमिह दर्शनाय लभते ॥११॥ अथ ये चा-
स्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन् लभते सर्वे ।

भा० क्लोकात्प्रेति प्रगच्छति म्रियते तमिच्छं पुत्रं भ्रातरं वा
स्वहृदयाकाशे विद्यमानमपीह पुनर्दर्शनायेच्छन्नपि न
लभते । अथ पुनर्ये चास्य विदुषो जन्तोर्जीवा जीवन्तीह
पुत्रा भ्रात्राद्वयो ये च प्रेता मृता दृष्टाः सम्बन्धिना
यच्चान्यदिह लोके वस्तान्नपानादि वा वस्त्रिच्छन् लभते
तत्सर्वमत्र हृदयाकाशाख्ये ब्रह्मणि गत्वा यथोक्तेन
विधिना त्रिन्दते लभते । अत्रास्मिन्कार्दाकाशे हि यस्माद-
स्येते यथोक्ताः सत्याः कामा वर्त्तन्तेऽनृतापिधानाः ॥
कथमिव । तदन्यायमित्युच्यते । तत्तत्र यथा हिरण्यमेव
पुनर्यहणाय निधातृभिर्निधीयत इति निधिस्तं हिरण्य-
निधिं निहितं भूमेरधस्तान्निचितमचेत्रज्ञा निधिं शास्त्रै-

भा० विद्विष्यन् लभ्याः कामाः सुव्याधारे जगन्मूलकारणे ब्रह्मणि
स्वात्मभूते वर्त्तन्ते तस्मात्ते भवन्त्यनृतापिधानाः । सत्यामविद्याया-
मनुपलम्भात् । प्रथमने चोपलम्भादित्यर्थः । यदुक्तं ब्रह्मणि स्वात्मनि
कामाः सन्तोऽपि नोपलभ्यन्त इत्यन्यायमिति तत्र दृष्टान्तं प्रत्र-
पूर्वकमुत्थाप्य व्याचष्टे । कथमिवेत्यादिना ॥ तत्र स्वायत्तस्या-
प्यप्राप्ता दृष्टान्तो निर्दिश्यत इति शेषः । दार्ष्टान्तिकं व्याक-
रोति । एवमेवेति ॥ अनाभप्रकारमभिनयति । एवोऽह-
मिति ॥ तत्र हेतुमाह । अनृतेनेति । यथोक्तेन मिथ्याज्ञानश-
ब्दितानाद्यनिर्व्व्याज्ञानकृतेन दृष्ट्याप्रभेदेन तन्निमित्तेनेच्छा-
प्रचारेत्वेत्यर्थः । तस्मात्प्रजानां स्वात्मभूतब्रह्मलोकालाभ इति
शेषः । स्वरूपादनृतेनाहृतत्वमेव स्फोरयति । अविद्यादीति ।
प्रकृतमात्रोद्गमपसंहरति । अत इति । अनुकोशद्वारा यथो-

उ० तदत्र गत्वा विन्दतेऽत्र स्वयैते सत्याः कामा
अनृतापिधानास्तद्यथापि हिरण्यनिधिं निहि-
तमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुरे-

भा० निधिं चैत्रमजानन्तस्ते निधेरुपर्युपरि सञ्चरन्तोऽपि निधिं
न विन्देयुः शक्यवेदनमपि । एवमेव इमा अविद्या-
वत्यः सर्वा इमाः प्रजा यथोक्तं हृदयाकाशाख्यं ब्रह्म-
लोकं ब्रह्मैव लोकसुमहरहः प्रत्यहं गच्छन्त्योऽपि सुषुप्त-
काले न विन्दन्ति न लभन्ते एषोऽहं ब्रह्मलोकभाव-
मापन्नोऽस्यद्येति । अनृतेन हि यथोक्तेन हि यस्मान्न-
त्यूढा हताः स्वात्मस्वरूपात् अविद्यादिदौर्बैर्बहिरप-
हृष्टा इत्यर्थः । अतः कष्टमिदं वर्तते जन्तूनां यत्स्वायं-
न्तमपि ब्रह्म न लभ्यत इत्यभिप्रायः । स वा एष आत्माप-
हृतपाप्मेति प्रकृतो वैशब्देन तं स्मारयति । एष विवचिन

भा० क्लृप्ताध्यायानुष्ठाने प्रयत्नस्य कर्तव्यताक्ता । सम्प्रति नामादाविव
हृदये ब्रह्मदृष्ट्यारोपमात्रमिति शब्दां वारयितुमनन्तरवाक्य-
भवतार्थं व्याकरोति । स वा इत्यादिना ॥ कथमात्मा यथाक्तो
हृदयेऽस्तीति गम्यते तत्राह । तस्येति ॥ यथाक्तावगतिफलमाह ।
अहरहरिति । एवंविदिति विशेषणमभ्युपगमः शब्दते ।
नन्विति ॥ अनैवविदोऽपि सुषुप्तिकाले ब्रह्मप्राप्तिसम्भोक्तोति ।
वाप्नोवेति ॥ तर्हि किमित्येवंविदिति विशेषणमित्याशङ्काह ।
तथापीति ॥ विददविदुषोऽन्विष्टमेवं दृष्टान्तेन स्पष्टयति ।
यथापीति ॥ तं तदस्तीत्याचार्य्यं प्रतिवाधितो विद्वान् सदेव
भवत्यन्वयविद्वानस्मीति देहादिकमेव जानन्न सदेव भवतीति
योजना । देहपातेऽपीत्यपिशब्देन जीवदवस्था दृष्टान्तिता ।
सम्प्रसादस्य विदुषो यन्मुक्तान्त्वयं गुडं ब्रह्म तन्नादाभ्योपदेशे-

उ० वमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्म-
लोकां न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूदाः ॥२॥ स वा
एष आत्मा हृदि तम्यैतदेव निरुक्तः हृद्य-

भा० अहम्मा हृदि हृदयपुण्डरीके आकाशशब्देनाभिहितः ।
तस्यैतस्य हृदयस्यैतदेव निरुक्तं निर्वचनं नान्यत् । हृद्य-
यमात्मा वर्त्तत इति यस्मात्तस्माद्भृदयनामनिर्वचनप्रमि-
द्यापि स्वहृदये आत्मैत्यवगन्तव्यमित्यभिप्रायः । अह-
रहर्वै प्रत्यहमेवंवित् हृद्ययमात्मेति जानन् स्वर्गं लोक
हाईं ब्रह्मैति प्रतिपद्यते । नन्वेवंविदपि सुषुप्तिकाले मता-
मास्य तदा सम्पन्न इत्युक्तत्वात् । वाढमेवं तथाप्यस्ति
विशेषः । यथा जानन्नजानंश्च सर्वो जन्तुः सद्ब्रह्मैव तथापि
तत्त्वमसीति प्रतिबोधितो विद्वान् सदेव नान्योऽस्मीति
जानन् सदेव भवति । एवमेव विद्वानविद्वांश्च सुषुप्तौ

आ० नोपास्यं स्तोतुं सम्मसादशब्दार्थं कथयति । सुषुप्तेति ॥ सम्यक्-
प्रसीदतीति सम्मसादो विद्वानिति शेषः । स्वाभाविकमेवात्मनः
स्वार्थ्यं कथं सुषुप्ते प्रसीदतीति शिष्यते । तत्राह । जाग्रदिति ॥
जहातीति सुषुप्तः पुरुषः सम्मसाद इति विशेषः । व्युत्प-
त्तिबोधेन सम्मसादशब्दः सौषुप्तसर्वजीवसाधारणस्तत्त्वमेव
सम्मसाद इति सन्निहितविदित्यरामशस्तत्राह । सम्मसाद-
शब्द इति ॥ तस्य सौषुप्तसर्वजीवसाधारणत्वेऽपि प्रक्रमवशा-
द्विद्वानेवैव प्रकृतः सम्मसाद इति व्यपदिश्यते । यथा सन्निहि-
तार्थो यत्नविशेषादेव इतिशब्दवशादुच्यते तथेहापीत्यर्थः ।
य एष एवंवित्प्रकृतः सम्मसादः स विद्वानिति यावत् । विवेका-
नन्तर्यमथशब्दार्थः ॥ समुत्थानशब्दस्य मुख्यार्थत्वं वारयति ।
नत्विति । देहादुत्थितस्यापि स्तेन रूपेणाभिनिष्पत्तिर्भविष्यती-

३० मिति तस्माद्दृश्यमहरहवी एवंवित्स्वर्गं लोका-
मेति ॥ ३ ॥ अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरा-
त्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणा-

भा० यद्यपि सत्सम्पद्यते तथाप्येवंविदेव स्वर्गं लोकमेतौत्युच्यते ।
देहपातेऽपि विद्याफलस्यावशम्भावित्वादित्येष विशेषः ।
सुषुप्तकाले स्वेनात्मना सता सम्यक् सन् मस्यक् प्रमोदतीति
जाग्रत्सुषुप्तयोर्विषयेन्द्रियसंयोगजातं कालुष्यं जहातीति ।
सम्प्रसादशब्दो यद्यपि सर्वजन्तूनां साधारणस्तथाप्येवं-
वित्स्वर्गं लोकमेतीति प्रकृतत्वादेव सम्प्रसाद इति मन्त्रि-
हितवत् । यत्रविशेषात् सोऽथेदं शरीरं हिला ऽस्माच्छरी-
रात्समुत्थाय शरीरात्मभावनां परित्यज्येत्यर्थः न त्वामना-
दिवत्समुत्थायेति इह युक्तं । स्वेन रूपेणैति विशेषणात् ।
न ह्यन्यत् उत्थाय स्वरूपं सम्यक्तव्यं । स्वरूपमेव हि तत्र
भवति । प्रतिपत्तव्यं चेत्स्यात्परं परमात्मलक्षणं विज्ञापि-

भा० त्वाशङ्काह । न हीति ॥ कुतोऽयं स्वरूपेऽभिनियत्तिप्रयोग-
स्तत्राह । प्राप्तिमिति ॥ एतच्छब्दः सम्यग्ज्ञानविषयः । अनात्मस्वरू-
पप्रतिपत्तिभ्रान्तिनिवृत्त्यपेक्षया स्वरूपसम्यक्त्वरूपचरितव्यर्थः ॥
किन्तत्स्वरूपमिति तदाह । अशरीरता हीति ॥ यथा मिथ्या-
रूप्यतादाढ्यनिवृत्तौ स्वाभाविकेनारूप्यात्मना युक्तिरवतिष्ठति ।
तथा शरीरतादाढ्यभ्रान्तिनिवृत्तौ तदभावापन्नमितं अचकं
स्वरूपमेवावस्थितं भवतीत्यर्थः । एष आत्मैति होवाचैतन्मेष-
शब्दार्थमाह । यत्त्वमिति ॥ काऽसावुक्तिरन्त्याकाङ्गायामाह ।
स ब्रूयादिति ॥ न केवलमात्मत्वमेव प्रकृतम्य ज्ञातव्यं किन्तु
रूपान्तरत्वमस्तीत्याह । किञ्चित् ॥ अविनाशित्वे हेतुमाह ।

उ० भिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचंतदमृतमभय-
मेतद्भ्रूलेति तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्य-
मिति ॥४॥ तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि

भा० स्वभावं ज्योतीरूपं सम्यद्य स्वास्थ्यमुपगम्येति । एतत्स्वेनात्मी-
येन रूपेणाभिनिष्पद्यते प्रागेतस्याः स्वरूपसम्यक्तेः । अवि-
द्यया देहमेवापरं रूपमात्मत्वेनोपगत इति तदपेक्षयेदमु-
च्यते स्वेन रूपेणेति । अशरीरता ह्यात्मनः स्वरूपं
यत्त्वं परं ज्योतिःस्वरूपमापद्यते सम्प्रसाद एष आत्मेति
होवाच । स ब्रूयादिति यः श्रुत्या नियुक्तोऽन्नेवाग्निभ्यः ।
किञ्चैतदमृतमविनाशि । भूमा धो वै माभूदमृतमि-
त्युक्तमत एवाभयं भूम्नो द्वितीयाभावादत एव ब्रह्मेति ।
तस्य ह वै एतस्य ब्रह्मणो नामाभिधानं । किन्तत्सत्य-
मिति । तत्सत्यं ह्यवितथं । तत्सत्यं स आत्मेति ह्युक्तं ।
अथ किमर्थमिदं नाम पुनः पुनरुच्यते तदुपासनविधि-

षा० भूमेति । तथापि कथमविनाशित्वं तत्राह । या वा इति ॥
इतिशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्यथोक्तलक्षणं ब्रह्म तस्मादुपासना-
मर्हतीत्यर्थः ॥ उपास्यस्यास्य ब्रह्मणो नाम निर्दिशति । तस्येति ॥
उक्तस्य पुनरुक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्य परिहरति । किमर्थमित्या-
दिना ॥ उपास्यस्तत्त्वर्थं नामोक्ता तादर्थ्येनैव नामाक्षराणि
प्रक्षीति । तागीति ॥ ताति जानीत्वपेक्षायामाह । एतानीति ।
कथं तकार इत्युच्यते । इकारस्यापि तत्र भावादित्याशङ्क्याह ।
इकार इति । तत्र हेतुमाह । ऋक्षेनेति । दीर्घमोकारमुद्दिश्य
ऋक्षं पुनरनुबद्धं विवक्षितत्वमेव नामाक्षरेषु तस्य सूचयतो-
त्यर्थं । अबाबामक्षराबाबान्तरभेदं दर्शयति । तेवामिति ।

उ० सतीयमिति तद्यत्सतदमृतमथ यङि तन्मन्थमथ
यद्यक्नेनेभे यच्छति यदनेनेभे यच्छति तस्माद्य-
महरहवी एवंविस्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥ ३ ॥

भा० स्वत्यर्थं । तानि ह वा एतानि ब्रह्मणो नामाक्षराणि
त्रीष्टेतानि सतीयमिति सकारस्तकारो यमिति च । इका-
रस्तकारे उच्चारणार्थाऽनुबन्धः । ह्रस्वेनैवाक्षरेण पुनः
प्रतिनिर्देशात्तेषां । तत्तत्र यत्सत्सकारस्तदमृतं सद्ब्रह्म ।
अमृतवाचकत्वादमृत एव सकारस्तकारान्नो निर्दिष्टः ।
अथ यत्तकारस्तन्मन्थं । अथ यद्यमचरं तेनाक्षरेणामृतं
मन्थीत्ये पूर्वं उभे अक्षरे यच्छति यमयति नियमयति
वशीकरोति आत्मनेत्यर्थः । यद्यस्मादनेन यमित्येतेनेभे
यच्छति । तस्माद्यमादौ संयत इव हि एतेन यमा
लक्ष्यते । ब्रह्मनामाक्षरस्यापि इदममृतत्वादिधर्मवत्त्वं
महाभाग्यं । किमुत नामवत इत्युपास्यत्वाय सृयते ब्रह्म-

षा० निर्द्वारणे षष्ठी ॥ वसुविभागानन्तर्यमथशब्दार्थः । तकारस्याक्ष-
रसामान्यान्मन्थत्वं । कथमक्षरेऽपूर्वमिति त्वक्षरेण प्रयोक्ता निय-
मयतीत्याकाङ्क्षायां नियमनश्चाभाष्येनेत्याह । आत्मनेति । यमि-
त्वक्षरस्य नियमनश्चाभाष्यमेव साधयति । यद्यस्मादिति । तस्य
सत्त्वभावत्वे अनुभवमनुसङ्गजयति । संयत इवेति । यमे
वमित्वक्षरेणेत्यर्थः । तस्य पूर्वमभ्यासुपरिष्ठाद्भावित्वं तन्नियामकत्वं
हेतुरिति मत्वाह । एतेनेति । लक्ष्यतेऽपूर्वं यक्षरे इति श्रवः ॥
ब्रह्मणः सत्वमिति नाम तस्य यन्निर्वचनं ज्ञातं तस्य प्रयोजनमाह ।
ब्रह्मेति । यत्तवात्सत्यमेवंवित्यदं व्याकरोति । एवमिति ॥

उ० अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोका-
नामसम्भेदाय नैतेऽ सेतुमहोरात्रे तरतो न
जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतं

भा० नामनिर्वचनेनैवं नामवतो वेत्ता एवंवित् । अहरहर्वा
एवंवित्स्वर्गं लोकमेतीत्युक्तार्थं ॥ ३ ॥

अथ य आत्मेति । उक्तलक्षणो यः सम्प्रसादस्तस्य
स्वरूपं वक्ष्यमाणैरुक्तैरनुक्तैश्च गुणैः पुनःस्त्वयते । ब्रह्म-
चर्यसाधनसम्बन्धार्थं । य एष यथोक्तलक्षण आत्मा स सेतु-
रिव सेतुः । विधृतिर्विधरणः । अनेन हि सर्व्वं जगद्व-
र्णाश्रमादिक्रियाकारकफलादिभेदनियमैः कर्तुरनुरूपं
विदधता विधृतं । अप्रियमाणं हीश्वरेणेदं विश्वं विनश्येत्
यतस्तस्मात्स सेतुर्विधृतिः । किमर्थं स सेतुरित्याह ।
एषां भूरादीनां लोकानां कर्तृकर्म्मफलाश्रयाणाम-
सम्भेदायाऽविदारणायाऽविनाशायेत्येतत् । किंविशिष्ट-
श्चासौ सेतुरित्याह । नैनं सेतुमात्मानमहोरात्रे सर्व्वस्य
जनिमतः परिच्छेदके सति नैतं तरतः । यथाऽन्ये, संसा-

ष्या० वाक्यन्तु न व्याख्येयं प्रागेव व्याख्यातत्वादित्याह । अहरिति ॥ ३ ॥

वाक्यान्तरमादत्ते । अथेति ॥ तस्य तात्पर्य्यमाह । उक्तलक्षण
इति ॥ प्रकारान्तरेण स्तुतिप्रारम्भार्थं वाक्यस्योऽप्यशब्दः ॥
क्षिमिति स्तुतिरित्यपेक्षायां स्तुत्ये ब्रह्मण्याभारे ब्रह्मचर्य्याख्यस्य
साधनस्य सम्बन्धविधानार्थमित्याह । ब्रह्मचर्य्येति ॥ यथा ऋदा-
दिमयः सेतुर्व्यवस्थाहेतुरस्येदं क्षेमिति । तथायमपि व्यवस्था-
हेतुरित्याह । सेतुरिवेति ॥ सेतुत्वं साधयति । विधृतिरिति ॥

उ० सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्तेऽपहतपाप्मा लेष
ब्रह्मलोकास्तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वीऽन्धः मनु-

भा० रिणः कालेनाहोरात्रादिलक्षणेन परिच्छेद्या न तथायं
कालपरिच्छेद्य इत्यभिप्रायः । यस्मादर्वाग्वत्सरोऽहोभिः
परिवर्त्तत इति श्रुत्यन्तरात् । अत एवैनं न जरा तरति
न प्राप्नोति । न तथा मृत्युर्नतु भोको न सुकृतं न दुष्कृतं ।
सुकृतदुष्कृते धर्माधर्मा । प्राप्तिरत्र तरणशब्देनाभिप्रेतो
नातिक्रमणं । कारणं ह्यात्मा । न शक्यं हि कारणाति-
क्रमणं कर्तुं कार्येण । अहोरात्रादि च सर्व्वं मतः कार्य्यं ।
अन्येन ह्यन्यस्य प्राप्तिरतिक्रमणं वा क्रियेत । नतु तत्रैव
तस्य । न हि घटेन मृत्प्राप्यतेऽतिक्रम्यते वा । यद्यपि
पूर्व्वं य आत्मापहतपाप्मेत्यादिना पाप्मादिप्रतिषेध उक्त
एव तथापीहायं विशेषो न तरतीति प्राप्तिविषयत्वं

आ० विधारकत्वमुपपादयति । अनेनेति ॥ वर्णाश्रमादीत्यादिशब्दे
वयोऽवस्थाविषयः । फलादीत्यादिशब्दस्तु तदवान्तरजातीयवि-
षयः कर्त्तृरूपक्रियादिभेदविषयनिर्धमः सवर्णादि व्यवस्थापयता
परमेश्वरेण सर्व्वं जगद्विद्यतमिति सम्बन्धः ॥ अन्ययमर्थेनात्मैव
व्यतिरेकमुखेनाह । अप्रियमाणा हीति ॥ उक्तमेवार्थं प्रत्यपूर्व्वकं
विशदयति । किमर्थमित्यादिना ॥ नतमिति प्रतीकग्रहणं
यत्तद्वाच्ये । सेतुरित्यादिना ॥ तदेव वैधर्म्यदृष्टान्तं न स्पष्टयति ।
यद्येत्यादिना ॥ परमात्मनो न कालपरिच्छेद्यत्वाद्यत्राद्यवंगश्रुतिं
प्रमादयति । यस्मादिति ॥ तरतीति तरतंगतिक्रमणार्था
नात्मनि सम्भवतीत्यत्र हेतुमाह । कारणं हीति । कार्य्यस्य कारणा
तिक्रमणं माभूदहोरात्रादेन्वात्मातिक्रमणं किं न स्यादित्याश-

नन्धो भवति विद्धः सन्नविद्धो भवत्युपतापी
सन्ननुपतापी भवति तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वी-

भा० प्रतिषिध्यते । तत्राविशेषणजराद्यभावमात्रमुक्तं । अहो-
रात्राद्या उक्ता अनुक्तास्थान्ये सर्वे पाप्मान उच्यन्तेऽतो
ऽस्मदात्मनः सेतोर्निवर्त्तन्तेऽप्राप्यैवेत्यर्थः । अपहृतपाप्मा
द्वेष ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक उक्तः । यस्माच्च पापकर्मा-
न्भादिशरीरवतः स्यान्नत्वशरीरस्य तस्माद्दे एतमात्मानं
सेतुं तीर्त्वा प्राप्यानन्धो भवति । देहवत्त्वे पूर्वमन्धोऽपि सन् ।
तथा विद्धः सन्देहवत्त्वे देहवियोगे सेतुं प्राप्याविद्धो
भवति तथोपतापी रोगाद्युपतापवान् सन्ननुपतापी भवति ।
किञ्च यस्माद्दहोरात्रे न स्तः सेतो तस्माद्वा एतं सेतुं
तीर्त्वा प्राप्य नक्तमपि तमोरूपं रात्रिरपि सर्वमहरेवा-
भिनिष्पद्यते । विज्ञप्यात्मज्योतिःस्वरूपमहरिवाहः सदै-

भा० ज्ञाह । अहोरात्रादिति चेति ॥ तरतेरतिक्रमणार्थत्वमङ्गीक-
त्यापि निषेधे हेतुमाह । अन्येनेति ॥ तरतिवाक्यस्यापहृतपाप्मा-
वाक्येन पौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहरति । यद्यपीति ॥ विशेषणाना-
मानन्त्यात्यन्तकं प्रतिषेधवचनासम्भवमभिप्रेत्याह । अहोरा-
त्राद्या इति ॥ पाप्मकार्यमात्मानमप्राप्यैव तन्निरुक्तौ हेतुमाह ।
अपहृतेति ॥ यथोक्तसेतुप्राप्तौ फणितमाह । यस्मादिति ॥ स्वाभा-
विकस्थानधर्मत्वमित्याशङ्क्याह । देहवत्त्वं इति ॥ विद्धो दुःखादि-
सम्बन्धी ॥ इतश्चात्मसेतो रस्ति महाभागधेयत्वमित्याह । किञ्चेति ॥
कथं सर्वमपि तमोरूपमहरेव विदुषः स्यान्नहि विद्ययापि
विबुद्धोऽर्थः सिद्धतीत्याशङ्क्याह । विज्ञप्तीति ॥ तत्र हेतुमाह ।
सन्नदिति ॥ ब्रह्मकक्ष्योऽवेद्यो लोकः स्वप्नाश्रयिदेवतानो यतो-

उ० पि नक्तमहरेवाभिनिष्पद्यते सकृद्भिभातो ह्येष
 ब्रह्मलोकः ॥ २ ॥ तद्य एवेतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्ये-
 णानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषां सर्वेषु
 लोकेषु कामचारो भवति ॥ ३ ॥ ४ ॥

भा० करूपं विदुषः सम्यक्त इत्यर्थः । मकृद्भिभातः सदा
 विभातः सदैकरूपः स्वेन रूपेणैव ब्रह्मलोकः । तत्रैवं सत्ये-
 यथोक्तं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येण स्त्रीत्रिपयत्पणात्यागेन
 शास्ताचार्यापदेशमनुविन्दन्ति स्वात्ममवेशतामापाद-
 यन्ति एतेषामेव ब्रह्मचर्यमाधनवतां ब्रह्मविदामेष ब्रह्म-
 लोकः । नान्येषां स्त्रीत्रिपयसम्यर्कजातदृष्टानां ब्रह्मवि-
 दामपीत्यर्थः । तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारे भवतीत्यु-
 क्तार्थः । तस्मात्परममेतत्साधनं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मविदामित्य-
 भिप्रायः ॥ ४ ॥

चा० ऽत्र तिष्ठते ऽतस्तद्रूपत्वाद्दिदुषो यथोक्तं रूपत्वमविशद्भमित्यर्थः ॥
 विद्याफले यथोक्तरीत्या व्यवस्थिते सत्येनत्पन्नं विश्वावचनेन केषां
 सिद्ध्यतांत्याशङ्गाह । तत्रेति ॥ ब्रह्मचर्यवतां विद्यादारा
 ब्रह्माख्यो लोकः फलतीत्यर्थः ॥ तेषामेवैत्येवकार्योतिनमर्थमाह ।
 नान्येषामिति ॥ ब्रह्मविदामपीति वाङ्मात्रब्रह्मवित्त्वमर्थतः ।
 तेषां ब्रह्मचर्यवतां ब्रह्मविदामिति यावत् ॥ ब्रह्मचर्यमाधन-
 वतामेव ब्रह्मवित्त्वेन ब्रह्माख्यो लोको भवतीति स्थिते फलित-
 माह । तस्मादिति ॥ साधनं ब्रह्मविद्यायामिति शेषः ब्रह्मवि-
 दामिति भाविनीं वृत्तिमाश्रित्याह ॥ ४ ॥

उ० अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्म-
चर्येण ह्येव यो ज्ञाता तं विन्दतेऽथ यदिष्ट-
मित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवेषु-

भा० य आत्मा म सेतुत्वादिगुणैस्तत्सत्त्वाप्रये ज्ञानसह-
कारिमाधनान्तरं ब्रह्मचर्याख्यं विधातव्यमित्याह । यज्ञा-
दिभिः तत् स्तौति कर्त्तव्यार्थं । अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते
ल्लोके परमपुरुषार्थमाधनं कथयन्ति शिष्टास्तद्ब्रह्मचर्य-
मेव । यज्ञस्यापि यत्फलं तद्ब्रह्मचर्यंवाङ्गभतेऽतो यज्ञोऽपि
ब्रह्मचर्यमेवेति प्रतिपत्तव्यं । कथं ब्रह्मचर्यं यज्ञ इत्याह ।
ब्रह्मचर्येणैव हि यस्माद्यो ज्ञाता म तं ब्रह्मलोकं यज्ञ-
स्यापि पारम्येण फलभूतं विन्दते लभते ततो यज्ञोऽपि
ब्रह्मचर्यमेवेति । यो ज्ञातेत्यचरानुवृत्तेर्यज्ञो ब्रह्मचर्यमेव ।
अथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । कथं ब्रह्मच-
र्येणैव माधनेन तमीश्वरमिष्टा पूजयित्वा अथ वैषणा-
मात्मविषयां कृत्वा तमात्मानमनुविन्दते । एषणादीष्ट-

भा० अथ यथोक्तपरमात्मप्राप्तिसाधने ज्ञाने सहकारिब्रह्मचर्यं
प्राग्भवेत् ॥ तथाच कृतं ब्रह्मचर्यंविषयेगोत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्याह ।
य आत्मेति ॥ शमाद्यपेक्षया अन्तरशब्दः । उक्तमपि ब्रह्मचर्यं
विधातुमनन्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ किमिति तर्हि तस्य स्तुति-
रित्याशङ्क्य तस्या विधिप्रशस्तं दर्शयति । यज्ञादिभिश्चेति ॥
श्रुतिराज्ञात्तरं वाक्यमित्युक्तं तदादाय व्याकरोति । अथेत्या-
दिना ॥ ब्रह्मचर्यंस्वीकर्त्वा विधित्सितत्वे तदीयस्तुतिप्रारम्भा-
र्थोऽयंशब्दः ॥ यज्ञस्य ब्रह्मचर्येऽन्तर्भावं साधयति । यज्ञस्या-
पीति ॥ उक्तमेवाधमाकाङ्क्षादारा समर्थयति । कथमित्यादिना ॥

उ० त्मानमनुविन्दते ॥ १ ॥ अथ यत्सन्नायणमित्याच-
क्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव सत आत्मन-
स्त्वाणं विन्दतेऽथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्य-

भा० मपि ब्रह्मचर्यमेव । अथ यत्सन्नायणमित्याचक्षते ब्रह्मच-
र्यमेव तत्तथा । मतः परम्भादात्मज्ञ आत्मानस्त्वाणं रक्षणं
ब्रह्मचर्यमाधनेन विन्दते अतः सन्नायणशब्दमपि ब्रह्मच-
र्यमेव तत् । अथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्म-
चर्येणैव माधनेन युक्तः सन्नात्मानं शास्त्राचार्याभ्यामनुविद्य
पश्यान्मनुते ध्यायति अतो मौनशब्दमपि ब्रह्मचर्यमेव । अथ
यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । यमात्मानं
ब्रह्मचर्येणानुविन्दते स एष हि आत्मा ब्रह्मचर्यमाधन-
वतो न नश्यति तस्मादानाशकायनमपि ब्रह्मचर्यमेव । अथ
यदग्न्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । अग्न्यायनशब्दो-
त्पत्त्यर्थो ब्रह्मचर्यवतोऽयनाग्न्यायनं ब्रह्मचर्यं । याज्ञाना-
द्यज्ञः । ऋषणादियं । मतस्त्वाणात्सन्नायणं । मननात्मानं ।
अनाशनादानाशकायनं । अग्न्यायनमनाग्न्यायनं ।

भा० पारम्पर्येण चित्तशुद्धिदारेणैवार्थः । न केवलं फलदारा यज्ञा
ब्रह्मचर्येऽन्तर्भवति । किन्तु यकारश्चकारसंत्पशादप्येत्याह । या
श्चतेति ॥ इष्टस्य ब्रह्मवर्थात्तर्भावमाकाङ्क्षादाया रक्षारयति ।
कथमित्यादिना ॥ पूजयित्वा तमात्मानमनुविन्दते इति सम्बन्धः ॥
ब्रह्मचर्येणात्मविषयव्यवस्था निष्पाद्यते । इष्टेनापि तदेव सम्पाद्यते ।
तस्मादेवमादुभयसादृश्यरूपादिष्टमपि यज्ञवद्ब्रह्मचर्यमेवेत्याह ।
व्यवस्थादीति ॥ बह्वयजमानकं वेदिकं कर्म सन्नायणं । तथा यज्ञ-
वेदिष्टवचेत्यर्थः ॥ कथं सन्नायणं ब्रह्मचर्येऽन्तर्भवतीत्याशङ्कते ।

उ० मेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवात्मानमनुविद्य मनुते ॥२॥
अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव त-
देष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दतेऽथ

भा० इत्यादिभिर्महद्भिः पुरुषार्थसाधनेः स्तुतत्वाद्ब्रह्मचर्यं परमं
ज्ञानमहकारिकारणं साधनमित्यतो ब्रह्मविदा यत्नतो
रक्षणीयमित्यर्थः। तत्तत्र हि ब्रह्मलोके अरश्च ह वै प्रमिद्धो
णश्चार्णवो समुद्रौ। समुद्रावपामेव सरसी तृतीयस्यां। भुव-
मन्तरिक्षञ्चापेक्ष्य तृतीया द्यौस्तस्यां तृतीयस्थामितोऽस्मा-
सोकादारभ्य गण्यमानायां दिवि। तत्तत्रैव चैवं इराऽन्नं
तन्नाथ ऐरो मण्डस्तेन पूर्णमैरं मदीयं तदुपयोगिनां मद-
करं हर्षोत्पादकं सरः। तत्रैव चाश्वत्थो वृक्षः मोमोऽमृतं
तस्मिन्सर्वोऽमृतस्रवमिति वा। तत्रैव च ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्य-
साधनरहितैर्ब्रह्मचर्यसाधनवद्भ्याऽन्यैर्न जीयत इत्यपराजिता
नाम पूः पुरी ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य। ब्रह्मणा च प्रभुणा
विशेषेण मितं निर्मितं तच्च हिरण्यमयं सौवर्षं प्रभुविनिर्मितं
मण्डपमिति वाक्यशेषः। तत्तत्र ब्रह्मलोके ऐतावर्णवा-

चा० सत इति ॥ उपवासपरायणत्वमनाशकायनं तत्कथं ब्रह्मचर्येण-
न्तर्भवतात्याशङ्काच्च। यमात्मानमिति ॥ अरण्यायनमरण्यावास-
स्तत्कथं ब्रह्मचर्यन्तर्भूतमित्याशङ्काच्च। अरण्याशब्दयोरिति ॥
विसृष्टेयोक्तमर्थं संक्षिप्याच्च। यो ज्ञानादित्यादिना ॥ यो ब्रह्म-
चर्येणात्मनो ज्ञानादात्मानं विन्दते स ब्रह्मलोकं लभते। तस्मा-
द्यज्ञो ब्रह्मचर्यमिति योजना। आदिशब्देन स्वस्य परमपुरुषा-
र्यसाधनत्वं गृह्यते। ब्रह्मचर्यस्य स्तुतत्वात्तद्विषयं विधिमुक्त्वा
तत्सहस्रतन्निवासाध्यकत्वं कथयति। तत्तत्र हीति ॥ ब्रह्मचर्य-

उ० यदरण्यायनमित्यावक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदरञ्च

भा० वरण्याख्यावक्तौ ब्रह्मचर्येण साधनेनानुविन्दन्ति ये तेषा-
 मेष यो व्याख्यातो ब्रह्मलोकस्तेषाञ्च ब्रह्मचर्यसाधनवतां
 ब्रह्मविदां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति नान्येषाम-
 ब्रह्मचर्यपराणां बाह्यविषयासक्तबुद्धीनां कदापीत्यर्थः ।
 नन्वत्र त्वमिन्द्रस्त्वं यमस्त्वं वरुण इत्यादिभिर्द्यथा कश्चित्
 स्त्रयते महार्थः । एवमिष्टादिभिः शब्देर्न स्त्रीविषयवह्णा-
 निवृत्तिमात्रं स्तुत्यर्हं किन्तर्हि ज्ञानस्य मोक्षसाधन-
 त्वात्तदेवेष्टादिभिः स्त्रयत इति केचित् । न स्याद्वि
 बाह्यविषयवह्णापहतचित्तानां प्रत्यगात्मविवेकविज्ञाना-
 नुपपत्तेः । पराञ्चि खानि व्यहणत्सयम्भूस्तस्मात्पराञ्-
 पश्यति नान्तरात्मचित्यादिश्रुतिस्मृतिश्रुतेभ्यः । ज्ञान-

था० स्यात्प्रत्यसाधनत्वान्महतो स्तुतिरयुक्ता । तद्ब्रह्मचर्येण ज्ञानमप-
 लभ्य तदेव स्तुयत इति मतमस्यापयति । नन्वनेति ॥ तस्य च-
 साधनत्वमसिद्धं । दुरनुष्ठेयत्वात् । तदुतिरेकेण ज्ञानासम्भवात्
 त्पुत्रमाह । नेत्यादिना ॥ विषयापहृतचित्तानां नराणां
 विवेकासम्भवे प्रमाणमाह । पराञ्चति ॥ ध्यायतां विषयानि
 त्याद्या स्मृतिरत्र विवक्षिता ॥ ब्रह्मचर्यस्यासमाधनत्वं नि-
 फलितमाह । ज्ञानेति ॥ ब्रह्मनाकप्राप्तिसाधनस्य ब्रह्मचर्यस्य
 यक्षादिभिः स्तुतत्वात्तेषामपि तत्प्राप्तिसाधनत्वं श्रुत्यादिभि
 प्रेतमिति शब्दे । नन्विति ॥ किन्तेषां पराधार्थसाधनत्वं प्रकृत-
 श्रुत्या प्रतीतं किंवा ब्रह्मनाकसाधनत्वमिति विकल्प्याद्यमङ्गाक-
 रोति । सत्यमिति ॥ न द्वितीया काक्यभद्रप्रसङ्गादित्याह ।
 न त्विति ॥ कथं तर्हि यक्षादिब्रह्मचर्यस्तुतिस्तत्राह । किन्त-
 र्हीति ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति ॥ त्वमिन्द्रस्त्वं

उ० ह वै ण्यश्चाष्वौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामिता दिवि

भा० सहकारिकारणं स्थादिविषयदृष्टानिदृष्टिसाधनं विधा-
 तव्यमेवेति युक्तैव तत्स्रुतिः । ननु च यज्ञादिभिः स्तुतं
 ब्रह्मचर्यमिति यज्ञादीनां पुरुषार्थसाधनत्वं गम्यते । मत्वं
 गम्यते । नत्वह ब्रह्मलोकं प्रति यज्ञादीनां साधनत्वमभि-
 प्रेत्य यज्ञादिभिर्ब्रह्मचर्यं स्तूयते किन्तुर्चिं तेषां प्रसिद्ध-
 पुरुषार्थसाधनत्वमपेक्ष्य यथेन्द्रियादिभ्यो राजा न तु
 यत्रेन्द्रादीनां व्यापारस्तत्रैव राज्ञ इति तदत् । य इमे
 अर्षवादयो ब्राह्मणलौकिकाः सङ्कल्पजाश्च पित्रादयो भो-
 गास्ते किं पार्थिवा आप्याश्व । यथेह लोके दृश्यन्ते तद-
 दर्शनवदृत्तपूः स्वर्णमण्डपानि आहोस्विन्मानमप्रत्ययमात्रा-
 णीति । किञ्चातो यदि पार्थिवा आप्याश्व म्यूलाः स्यु-

व्या० विष्णुरित्यादिना विप्रादिभ्यो राजा स्तूयते तथापि न तस्येन्द्रादि-
 व्यपारे निरङ्कुशं कर्तृत्वमस्तीति यथेष्ट्यते तथा यज्ञादिभिर्ब्रह्म-
 चर्यमयं स्तुतस्यापि नास्ति तुल्यफलत्वमित्यर्थः ॥ ब्रह्मलोकस्थान्प-
 दार्थाभिर्गणितुं विचारमवतारयन्नादौ तद्विषयमाह । य इम
 इति ॥ तत्रैकं पक्षमत्याप्य दृष्टान्तेन तदुत्थितप्रकारमाह । ते
 किमिति ॥ पदान्तरं स्वप्रदृष्टान्तवशादर्शयति ॥ आहोस्विदिति ॥
 क्स्मिन्पक्षे को लाभः को वा दोषः ॥ दोषदर्शनान्मानसत्वेन
 सौध्मे च पुराणानुग्रहसम्भवात्तेन मानसा एवेत्याह । यदीति ॥
 न केवलं तेषां स्थौल्ये सत्यभेदस्मिन्नित्यादिश्रुत्या पुराणसूत्रा-
 च विरोधः किन्त्वशोकं सन्तापवर्जितमहिमं शीतस्पर्शशून्यं ब्रह्म-
 लोकमुपयन्तीत्याद्याश्च श्रुतयो ब्रह्मलोकं निरूपयन्त्यस्तत्रत्याना-
 मर्थानां स्थौल्ये विरुद्धेरन् । स्थूलानां पदार्थानां तत्र सत्त्वे
 शीतस्पर्शादेरवर्जनीयत्वादित्याह । अशोकमिति ॥ ब्राह्मणौकिक-

उ० तदैरमदीयं सरस्तदश्रुत्यः सोमसवनस्तदप-

भा० हृद्याकाशे समाधानानुपपत्तिः । पुराणे च मनोमयानि
ब्रह्मलोके शरीरादीनीति वाक्यं विरुद्धेति । अगोकमहिम-
मित्याद्याश्च श्रुतयः । ननु समुद्राः सरितः सरांसि
वाप्यः कूपा यज्ञा वेदा मन्वाद्यश्च भूर्त्तिमन्नो ब्रह्माण-
मुपतिष्ठन्त इति मानसत्वे विरुद्धेति पुराणस्यतिः । न
मूर्त्तिमत्त्वे प्रमिद्धरूपाणामेव तत्र गमनानुपपत्तेः । तस्मा-
त्प्रमिद्धमूर्त्तिव्यतिरेकेण सागरादीनां मूर्त्त्यन्तरं सागरा-
दिभी रूपान्तरब्रह्मलोकगन्तृत्वं कल्पनीयं । तुल्यायाश्च
कल्पनायां यथा प्रमिद्धा एव मानस्य आकारवत्यां
मूर्त्तयो युक्ताः कल्पयितुं मानसदेहानुरूप्यमस्वन्धाप-

षा० कपदार्थानां मानसत्वेन पुराणस्मृत्यन्तरविरोधः शंसते ।
नन्विति ॥ किं दृश्यमानरूपेण समुद्रादीनां ब्रह्मलोकगमनं
स्मृत्यर्थः किं वा स्वरूपान्तरेणेति विकल्प्याद्यं दृश्यति । न
मूर्त्तिमत्त्वं इति ॥ उभयत्रानुपपत्त्यप्रसङ्गादित्यर्थः । प्रथमपत्ता-
योगे द्वितीयं पक्षं परिशिष्टमाचष्टे । तस्मादिति ॥ अन्तर्द्वितीयो
विकल्पः का ने हानिरित्याशङ्क्य ब्रह्मलोके गानमनं देहेन
मानसानामेव सागरादीनां मानसरूपेण सह सम्बन्धापपत्ते
मानसा एव मूर्त्तयस्तेषां ब्रह्मलोकस्थाः कल्पयितुं युक्ता इत्याह ।
तुल्यायाश्चेति ॥ तर्हि मनोरथकल्पितवदति पञ्चनवाङ्गाग्या
ग्याकारत्वं सागरादीनां न स्यादित्याशङ्क्याह । दृष्टादीति ॥
स्वप्नतुल्यत्वे मिथ्यात्वप्रसक्तिरिति शङ्कते । नन्विति ॥ प्रसङ्ग-
एतन्माशङ्क्य श्रुतिविरोधमाह । त इम इति ॥ ये स्वप्ने दृष्टान्तं न
सन्ति न तु दृष्टा इति दर्शनं बाध्यते तथा च स्वप्नप्रवेदनस्य
सत्यत्वमिष्टं तथैव ब्राह्मलोकिकानां पदार्थानां मानसस्येति
दृष्टान्तं विष्टेति । मानसा इति ॥ जागरितं संविदतिरस्ताः

उ० राजिता पूर्ब्रलणः प्रभुविमितः हिरण्मयं ३॥

भा० पत्तेः । दृष्टा हि मानस एवाकारवत्यः पुंस्त्वाद्या मूर्त्तयः
स्वप्ने । ननु ता अनृता एव । त इमे सत्याः कामा
इति श्रुतिस्तथा मति विरुद्धेत । न । मानसप्रत्ययस्य
सत्त्वोपपत्तेः । मानसा हि प्रत्ययाः स्त्रीपुरुषाद्याकाराः
स्वप्ने दृश्यन्ते । ननु जाग्रदासनारूपाः स्वप्नदृश्या न
तु तत्र स्यादयः स्वप्ने विद्यन्ते । अत्यल्पमिदमुच्यते ।
जाग्रद्विषया अपि मानसप्रत्ययाभिनिर्द्यता एव सदीक्षा-
भिनिर्द्यततेजोबन्धमयत्वाज्जाग्रद्विषयाणां । सङ्कल्पमूला हि
श्लोका इति चोक्तं । समरूपतां द्यावापृथिवी इत्यत्र सर्व-
श्रुतिषु च प्रत्यगात्मन उत्पत्तिः प्रलयश्च तत्रैव स्थितिश्च

आ० सन्ति पदार्थान्तदासनारूपास्ते स्वप्ने भान्ति न तु संविदात्मकं
तेषामिति शङ्कते । नन्विति ॥ जागरितस्यापि संविद्विचर्त्त-
त्वात्त एवगन्ति सत्त्वमित्युत्तरमाह । अत्यल्पमिति ॥ भूमविद्या-
लोचनायामपि जाग्रद्विषयाणां संविद्विचर्त्तत्वं सेत्स्यतीत्याह ।
सङ्कल्पमूला हीति ॥ इतश्च जाग्रद्विषयाणां संविद्विचर्त्तत्वमि-
त्याह । सर्वश्रुतिषु चेति ॥ ननु कुलालो घटं चिकीर्षुर्मनसि
सङ्कल्पितमाकारं वह्निर्निष्क्रीर्षीते तत्र सङ्कल्पो बाह्याकारस्य
निमित्तं सङ्कल्पश्च पूर्वानुभूतसजातीयगोचरः पूर्वानुभूतेऽपि
पूर्वतरसङ्कल्पनिमित्तनैमित्तिकभावः सर्वस्य संविद्विचर्त्तत्वे
कथमुपपद्यते तत्राह । तस्मादिति ॥ यस्मात्ततः सर्वस्येक्षणां
पूर्वकल्पीयसदृशगोचरं पूर्वकल्पीया ततः पूर्वतररेक्षणाभिनिष्ठा
इति । संविदेवेत्यं स्वाविद्यया निवर्त्तते निरवयवस्य सन्ना-
त्रस्य खारस्येक्षणाद्यनुपपत्तेस्तस्मात्सर्वस्य संविद्विचर्त्तत्वेऽपि
निमित्तनैमित्तिकभावोऽयमनिर्वाच्यो न विरुध्यत इत्यर्थः ॥ अथ
सङ्कल्पाद्यायाः संविदोऽनिर्वाच्यस्यन्दनकाले ये विषया बाह्य-

उ० तद्य एवेतावरं च ण्यश्राषीवो ब्रह्मलोके ब्रह्म-

भा० यथा वा श्ररो नाभावित्यादिनोच्यते । तस्मान्मानसानां
वाङ्मानां च विषयाणामितरेतरकार्यकारणत्वमित्यत एव
बीजाङ्कुरवत् । यद्यपि वाङ्मा एव मानसाः मानमा एव च
वाङ्मा नामृतत्वं तेषां कदाचिदपि स्वात्मनि भवति ।
ननु स्वप्ने दृष्टाः प्रतिबुद्धस्थानृताभवन्ति विषयाः ।
सत्यमेव । जाग्रद्वेधापेक्षन्तु तदनृतत्वं न स्वतः । तथा
स्वप्नवेधापेक्षञ्च जाग्रदृष्टविषयानृतत्वं न स्वतः । विशेष-
षाकारमात्रन्तु सर्वेषां मिथ्याप्रत्ययनिमित्तमिति । वाचा-
रम्भणं विकारो नामधेयमनृतं चीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥

षा० तथा भासन्तेऽतश्च कदाचिदपि संविदतिरेकेण सत्त्वानङ्गी-
काराद्यन्तासत्त्वकक्षयमनृतत्वमापद्यते । तथा च व्यवहारभङ्गप्र-
सङ्गस्तथाह । यद्यपीति ॥ तथापि नादृतत्वमित्यथाहारः ।
अध्यस्तस्याधिष्ठानमेव स्वात्मा । तस्मिन् कदाचिदप्यन्ततासत्त्वं
तादात्म्येनैव स्फुरणादतो न व्यवहारभङ्गप्रसङ्ग इति भावः ।
कदाचिदपि नादृतत्वमिति वदता प्रतीतिकालात्कालान्तरेऽपि
विषयाणां नासत्त्वमित्युक्तं तत्रानुभवविरोधं शङ्कते । नन्विति ॥
स्वप्नदृष्टानां समीहितमेव कालान्तरे मिथ्यात्वमित्यङ्गीकरोति ॥
सत्यमिति ॥ तर्हि तेषामसत्त्वमेव स्वीकृतमित्याशङ्क्याह । जाग्र-
दिति ॥ तथापि जाग्रद्वेधेनाविषयीकरणादसत्त्वं स्वप्नदृष्टाना-
मेष्टव्यमित्याशङ्क्याह । तथेति ॥ यदि जाग्रद्वेधेनाविषयीकर-
णमापेक्षासत्त्वं स्वप्नदृष्टानां पदार्थानामिदं तर्हि जाग्रद्विषया-
णामपि स्वप्नवेधेनाविषयीकरणादसत्त्वप्रसङ्गः । तत्र कदाचिदपि
संविदि विषयाणामन्यन्तासत्त्वमित्यर्थः ॥ कथं तर्हि वाच्यार-
म्भश्रुतिरित्याशङ्क्याह । विशेषेति ॥ त्रयाणां रूपाणां सत्त्वत्वे
विशेषाकारमात्रं मिथ्येत्युक्तमयुक्तं । तेष्वपि विशेषाकारस्य सत्त्वा-

उ० चर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषां
सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ४ ॥ ५ ॥

भा० तान्यपि आकारविशेषतोऽनृतं । स्वतः सन्मात्ररूपतया
सत्यं । प्राक्प्रदात्मप्रतिबोधात्स्वविषयेऽपि सर्वं सत्यमेव
स्वप्नदृशा इवेति न कश्चिद्विरोधः । तस्मान्मानसा एव
ब्राह्मलौकिका अरण्यादयः सङ्कल्पजाश्च पित्रादयः
कामाः । वाह्यविषयभोगवदशुद्धिरहितत्वाच्छुद्धमन्त्र-
सङ्कल्पजन्मा इति निरतिशयमुखाः सत्याश्चेश्वराणां भव-
न्तीत्यर्थः । सत्सत्यात्मप्रतिबोधेऽपि रज्ज्वामिव कल्पिताः
सर्पादयः सदात्मस्वरूपमेव प्रतिपद्यन्त इति सदात्मना
सत्या एव भवन्ति ॥ ५ ॥

षा० दिव्याशङ्काश्च । तान्यपीति ॥ कथं तर्हि तेषु सत्यपदं प्रयुक्तमि-
त्याशङ्काश्च । स्वत इति ॥ तर्हि तत्सत्यमित्येतावत्प्रयोक्तव्यं
किमिति त्रीणि रूपाण्येव सत्यमित्युक्तं तत्राह । प्रागिति ॥
प्रकृतमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ प्रथमपक्षवद्वितीयपक्षे दोषा-
भावादिति यावत् । यद्यैहिकविषयबद्धाङ्गलौकिका अपि
विषया विचार्यमाणाः सत्यान्तर्हि कस्तत्र विशेषो येनैतत्परि-
त्यागेन सत्कामिनां विद्याविधानं तत्राह । वाह्येति ॥ जन्या
ब्रह्मलोके विषया इति शेषः ॥ प्रकृतायाः फलश्रुतेरित्यध्याहारः ।
अनु तेषामविद्यादशायामर्थक्रियाकारित्वरूपसत्यत्वसम्भवेऽपि
कुतो विद्यावस्थायां सत्यत्वमित्याशङ्काश्च । सत्सत्येति । यथा
रज्ज्वां कल्पितसर्पादयो रज्जुतत्त्वबोधे तदात्मतामेवापाद्यन्ते
विवेचनात् । तथा सर्वेऽपि विषया विद्यावस्थायामन्वयव्यतिरे-
काभ्यां परिहारायासन्मात्रत्वमेव प्राप्नुवन्तीति तत्सत्यत्वम-
वितर्जमित्यर्थः ॥ ५ ॥

उ० अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्या-
ग्निमुस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहित-
स्येत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गल एष शुक्ल एष

भा० यस्तु हृदयपुण्डरीकगतं यथोक्तगुणविशिष्टं ब्रह्म ब्रह्म-
चर्यादि साधनसम्पन्नः त्यक्तवाह्यविषयानृतदण्डः सनुपास्ते
तस्येयं मूर्द्धन्या नाड्या गतिर्वक्तव्येति खण्ड आरभ्यते ॥ अथ
या एता वक्ष्यमाणा हृदयस्य पुण्डरीकाकारस्य ब्रह्मो-
पामनस्थानस्य सम्बन्धिन्यो नाड्यो हृदयमांसपिण्डात्सर्व्वतो
विनिःसृता आदित्यमण्डलादिव रश्मयस्ताश्चेताः पिङ्ग-
लस्य वर्ष्वविशेषविशिष्टस्याणिन्नः सृज्जगत्स्य रमेन पूर्णा-
स्तदाकारा एव तिष्ठन्ति वर्त्तन्ता इत्यर्थः । तथा शुक्लस्य
नीलस्य पीतस्य लोहितस्य च रमस्य पूर्ण इति सर्व्वत्रा-
ध्याहार्यं । मौरेण तेजसा पिप्ताख्येन पाकाभिनिर्दृत्तं न

आ० सगुणविद्याफलस्वरूपमित्यनुपपाद्य तत्रापयं गतिर्वक्तव्येति
नाडीखण्डमवतारयति । यस्त्विति ॥ यथोक्तो गुणः सत्यकाम-
त्वादित्यः । ब्रह्मचर्यादीत्यादिशब्दः श्रमदमादिसङ्कल्पार्थः । तमे
वादिशब्दार्थं स्पष्टयति । त्यक्तेति ॥ अधिकांशः सफलोपा-
स्तिविध्यनन्तर्यमथशब्दार्थः । रसेनाज्ञेति श्रयः । तदाकांश
इति तच्छब्दोऽन्नरसविषयः । शुक्लस्येत्यादिषु पञ्चवत । अता-
विति शब्दोऽध्याहारद्योतनार्थः ॥ कथं पुनरन्नस्य पिङ्गलादि
विशेषो वस्तुविशेषः सिद्धतीत्याशङ्क्याह । सांख्येति । वातपि
प्ताख्यं सौरं तेजः । तेन पाकोऽश्रितस्य च जायते । तेनाभिनिर्दृ-
त्तेनाख्येन कफेन सम्पर्कात्तदेव पिप्ताख्यं सौरकंजो भवति पिङ्गलं ।
तेन सम्पर्कात्प्रसस्य नाडीनाञ्च जायते पिङ्गलत्वमित्यर्थः ॥ तदेव

उ० नील एष पीत एष लोहितः ॥ ११ ॥ तद्यथा महा-
पथ आतत उभौ यामौ गच्छतीमञ्चामुञ्चैवमेवेता
आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमञ्चा-

भा० कफेनाश्वेन सम्पर्कात्पिङ्गलं भवति सौरं तेजः पित्ताख्यं ॥
तदेव वातभूयस्त्वानीलं भवति । तदेव च कफभूयस्त्वा-
च्छुक्रं । कफेन समतायां पित्तं । शोणितबाहुल्येन
लोहितं । वैद्यकादा वर्षविशेषा अन्वेष्टव्याः । कथं भव-
न्तीति श्रुतिस्त्राहादित्यमम्बन्धादेव तत्तेजसो नाडी-
खनुगतस्यैते वर्षविशेषा इति । कथमसौ वाऽऽदित्यः
पिङ्गलो वर्षत एष आदित्यः प्रुक्तोऽप्येष नील एष पीत
एष लोहित आदित्य एव । तस्याध्यात्मनाडीभिः कथं
सम्बन्ध इत्यत्र दृष्टान्तमाह । तत्तत्र यथा लोके महान्
विस्तीर्णः पन्था महापथ आततो व्याप्त उभौ यामौ

षा० च पित्ताख्यं सौरर्त्तजो यथोक्तपाक्वाभिनिर्दत्तेन प्रभूतेन वातेन
सम्बन्धात्तद्भूयस्त्वाद्भवति नीलं तेन च सम्पर्काद्ग्नरसस्य नाडी-
नाश्च जायते नैल्यमित्याह । तदेवेति ॥ प्रकृतमेव पित्ताख्यं
सौरर्त्तजो यथोक्तपाक्वशादभिनिर्दत्तकफस्य स्वसम्बन्धिने
भूयस्त्वाद्भवति शुक्रं तेन च सम्पर्काद्ग्नरसस्य नाडीनाश्च शोणितं
भवतीत्याह । तदेव चेति ॥ उक्तपाक्वाभिनिर्दत्तेन कफेन तद-
भिनिर्दत्तस्यैव वातस्य समतायां तदेव तेजसात्सम्बन्धि पीतं
जायते । तत्सम्बन्धात्ग्नरसस्य च नाडीनाश्च पीतत्वं भवतीत्याह ।
कफेनेति ॥ यदा तु यथोक्तपाक्वाभिनिर्दत्तं शोणितम्बन्धनं
भवति तदा तस्य नाडीनाश्च लोहितत्वं भवतीत्याह । शोणितेति ॥
पश्चान्तरमाह । वैद्यकादेति ॥ अन्वेष्टव्यप्रकारमाह । कथ-

उ० मुञ्चामुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते ता आमु नाडीषु
 सृष्ट्वा आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्ना-
 दित्ये सृष्ट्वाः ॥ २ ॥ तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः

भा० गच्छतीमञ्च सन्निहितममुञ्च विप्रकृष्टं दूरस्थमेव ।
 यथा लोके दृष्टान्तो महापथ उभौ यामौ प्रविष्टः ।
 एवमेवैता आदित्या महापथा यथा गच्छन्ति तथोभ-
 यत्रादित्यस्य रश्मयः उभौ लोकावमुञ्चादित्यमण्डल-
 मिमञ्च पुरुषं गच्छन्त्युभयत्र प्रविष्टाः । यथा महा-
 पथः । कथममुष्मादादित्यमण्डलात्प्रतायन्ते मन्तता
 भवन्ति । ता अध्यात्ममासु पिङ्गलादिवर्णासु यथो-
 क्तासु नाडीषु सृष्ट्वा गताः प्रविष्टा इत्यर्थः । आभ्यो
 नाडीभ्यः प्रतायन्ते प्रवृत्ताः मन्तानभूताः सत्यसंऽमुष्मिन्
 रश्मीनामुभयस्त्रिङ्गलात्ते इत्युच्यन्ते । तत्तत्र एवंमति
 यत्र यस्मिन् काले एतत्त्वप्रमथो जीवः सुप्ता भवति

पा० मिति ॥ नाभेरूर्ध्वं हृदयादधस्तादागार्यमाचलते । तदूर्ध्वं तेजः
 कौरं पित्तमित्युच्यते । तच्चान्नरसस्य धात्वन्तरसङ्कारिवशाद्गमं
 विशेषे कारणमाशयगतं पीतं रक्तं रसरङ्गनादित्यादिवच-
 नादित्यर्थः । कथं तर्हि पिङ्गलस्येत्याद्या अतिरित्याशङ्काश्च ।
 अतिरिति ॥ उक्तमर्थमाकाङ्क्षायां स्फोरयति । कथमित्या-
 दिना ॥ आदित्यस्य पिङ्गल्यादयो वर्णविशेषाः शास्त्रप्रामाण्यादेव
 प्रकृत्याः ॥ आदित्यस्य तेजसो नाडीष्वनुगतस्य पिङ्गल्यादयो
 वर्णविशेषा भवन्त्यात्कं तदेव प्रश्नद्वारा दृष्टान्तावयुष्मेन
 स्पष्टयति । तस्येत्यादिना ॥ उभयत्रादित्यमण्डले पुरुषे चेश्वर्यः ।
 तत्र पूर्वोक्तमेव दृष्टान्तमनुवदति । यथेति ॥ उभौ यामौ
 महापथा यथा गच्छन्ति तथोभयत्रादित्यस्य रश्मयः प्रविष्टा

उ० स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सृष्टो भवति
तन्न कश्चन पाप्मा स्पृशति तेजसा हि तदा
सम्पन्नो भवति ॥३॥ अथ यत्रैतदबलिमानं नीतो

भा० स्वापस्य द्विप्रकारत्वादिशेषणं समस्त इति । उपसंहृत-
सर्व्वकरणवृत्तिरित्येतत् । अतो वाह्यविषयसम्यर्कजनित-
कालुष्याभावात्सम्यक्प्रसन्नः सम्यन्नो भवति । अत एव
स्वप्नविषयाकाराभासं मानसं स्वप्नप्रत्ययं न विजानाति
नानुभवतीत्यर्थः । यदैवं सुप्तो भवति आसु सौरतेजः-
पूर्णासु यथोक्तासु नाडीषु तदा सृष्टः प्रविष्टो नाडी-
भिर्द्वारभूताभिर्हृदयाकाशं गतो भवतीत्यर्थः । न
ह्यन्यत्र सत्सम्पत्तेः स्वप्नदर्शनमस्तीति सामर्थ्यान्नाडी-
ध्विति सप्तमी तृतीयया परिणम्यते । तं सता सम्यन्नं न
कश्चन न कश्चिदपि धर्माधर्मरूपः पाप्मा स्पृशतीति स्वरू-

ष्या० इत्यर्थः ॥ तमेव प्रवेशं प्रश्नद्वारा प्रकटयति । कथमित्या-
दिना ॥ कथं नाडीनां पिङ्गलादिवर्ष्वल्पमित्याशङ्क्य सौरैक
तेजसेत्यादिनोक्तं स्मारयति । यथोक्तास्त्विति ॥ अमुष्णिनादित्ये
सृष्टा इति सम्बन्धः । कथं स्त्रीलिङ्गेन निर्दिष्टानां रश्मीनां
पुंलिङ्गेन निर्देशस्तत्राह । रश्मीनामिति ॥ नाडीस्वरूपमुक्त्वा
विज्ञानात्मनः स्तोपाधिकरणत्वेन ताः स्तोतुमादौ स्थापं प्रकौति ।
तत्तत्रेति ॥ सप्तम्यर्थमेव स्फुटयति । एवं सतीति ॥ नाडीस्वरूपे
पूर्व्वोक्तरात्या निरूपिते सतीत्यर्थः । एतत्स्वप्नमिति क्रियाविशे-
षणं ॥ समस्तविशेषणस्यार्थवत्त्वमाह । स्वापस्येति ॥ दर्शनवृत्ति-
वर्द्धदर्शनवृत्तिश्चेति द्विप्रकारं स्वापस्येष्टं । तत्र दर्शनवृत्तेः स्वापस्य
आवृणयर्थं समस्त इति विशेषणं । तस्य सम्बिच्छितमर्थमाह ।

उ० भवति तमभित आसीना आहुर्जीनासि मां जानासि मामिति स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो भवति तावज्जानाति ॥४॥ अथ यत्रैतदस्माच्छ-

भा० पावस्थितत्वात्तदात्मनः । देहेन्द्रियविशिष्टं हि सुखदुःखकार्यप्रदानेन पाप्मा स्पृशतीति । नतु मत्सम्बन्धं स्वरूपपावस्यं कश्चिदपि पाप्मा स्पृशुमुत्सहते । अविषयत्वात् । अन्यो ह्यन्यस्य विषयो भवति न त्वन्यत्वं केनचित्कृतश्चिदपि मत्सम्बन्धस्य । स्वरूपप्रचयवनं त्वात्मनो जायत्सुप्रावर्त्या प्रति गमनं । बाह्यविषयप्रतिबोधोऽविद्याकामकर्मावोजस्य ब्रह्मविद्याज्जताशादाहनिमित्तमित्यवोचाम षष्ठ एव तदिहापि प्रत्येतव्यं । यदैवं सुप्तः सौरेण तेजसा हि नाद्यन्तर्गतेन ईर्ष्वतः सम्पन्नो व्याप्तो भवति । अतो विशेषेण चक्षुरादिनाडीद्वारैर्बाह्यविषयभोगायाऽप्रसृतानि करणान्यस्य

आ० उपसंहृतेति ॥ विशेषणान्तरमुत्थाप्य आकरोति । अत इति ॥ उपसंहृतसर्वकारणत्वादिति यावत् । उक्तं विशेषणद्वयमुपजीव्य स्वप्नित्यादि व्याचष्टे ॥ अत इति ॥ नाडीषु प्रविष्टा भवतीति यदुक्तं तदयुक्तं । य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् श्रुत इत्यङ्गीकारादित्याशङ्क्याह । नाडीभिरिति ॥ नाडीष्विति श्रुता सप्तमी । कथं नाडीभिरिति तृतीया आस्थापनं तत्राह । न हीति । तदेतदिति सुषुप्तवस्थोच्यते । तस्यामवस्थायां कर्माभावे कथं पुनरुत्थानमित्याशङ्क्याह । देहेति । सुखदुःखानुभवाभावात्पाप्मासंस्पर्शोऽत्र विवक्षितो न तु कर्माभावादित्यर्थः । अविषयत्वं साधयति । अन्यो हीति । सुषुप्तेः स्वरूपपावस्यस्य कथं प्रचयवनमित्याशङ्क्याह । स्वरूपेति ।

उ० रीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्द्धमाक्रमते स
ओमिति वा होद्वामीयते स यावत्क्षिप्येन्मन-
स्तावदादित्यं गच्छत्येतद्वै खलु लोकद्वारं वि-

भा० तदा भवन्ति । तस्मादयं करणानां निरोधात्त्वात्मन्येवाव-
स्थितः स्वप्नं न विजानातीति युक्तं ॥ तच्चैवं सत्यथ यत्र
यस्मिन् काले बलिमानमबलभावं देहस्य रोगादिनिमित्तं
जरादिनिमित्तं वा कृशीभावमेतन्नयनं नीतः प्रापितो देव-
दत्तो मुमूर्षुर्यदा भवतीत्यर्थः । तमभितः सर्व्वतो वेष्टयित्वा-
ऽऽसीना ज्ञातय आऊर्जानासि मां तव पुत्रं । जानासि मां
पितरं वेत्यादि । स मुमूर्षुर्यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो-
ऽनिर्गतो भवति तावत्पुत्रादीन् जानाति । अथ यत्र यदै-
तत्क्रियाविशेषणमित्यस्माच्छरीरादुत्क्रामति । अथ तदैतै-
रेव यथोक्ता रश्मिभिरूर्द्धमाक्रमते यथा कर्माजितं लोकं ।

षा० अविद्याकामकर्मणां वीजमनाद्यज्ञानं तस्य ब्रह्मविद्याख्येनाग्निना
न स्वापे दाहस्तन्नमित्तं सुषुप्तस्य पुनः स्वरूपप्रथवनमिति
सम्बन्धस्तदेव व्याचष्ट । जाग्रदिति ॥ कीटकप्रथवनमित्यपेक्षा-
यामाह । वाह्यंति ॥ एतच्च सति सम्यग् न विदुरित्यादावु-
दितमित्याह । इत्यवोचामिति ॥ तेजसा हीति पाप्मास्यर्थं
ऋतो हेतुस्तं हेतुं व्याचष्टे । यदैति ॥ तद्यापत्तिकार्य्यमाह ।
अत इति ॥ कार्य्यकरणसंस्पर्शाभावफलं दर्शयति । तस्मादिति ॥
नाडीरेवं कृत्वा ताभिरूर्द्धगमनं प्रदर्शयितुं मरुत्कार्णं प्रपञ्च-
यति ॥ तत्रेति ॥ तस्यैवार्थमाह । एवं सतीति । नाडीनामुक्त-
रीत्या प्राशस्ते सतीत्यर्थः । ताभिरूर्द्धगमनप्रदर्शनप्रारम्भार्था-
ऽप्यब्रह्मः । रोगादीन्वादिपदमात्रमुक्तसर्व्वनिमित्तसंशयार्थं

उ० दुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषां ॥ ५ ॥

भा० प्रेत्य विद्वान् । इतरस्तु विद्वान्यथोक्तसाधनसम्पन्नः स
 ॐ इत्योङ्कारेणात्मानं ध्यायन् यथापूर्वं वा ङ । एवं
 ऊङ्गोङ्गं वा विद्वांसेदितरस्तीर्यङ्गेत्यभिप्रायः । मीयते
 प्रमीयते गच्छतीत्यर्थः । स विद्वानुत्क्रमिष्यन्वावत्स्येन्मनो
 यावता कालेन मनसो क्षयः स्यात्तावता कालेनादित्यं
 गच्छति प्राप्नोति क्षिप्रं गच्छतीत्यर्थो न तु तावतैव काले-
 नति विवक्षितं । किमर्थमादित्यं गच्छतीत्युच्यते । एतद्दे
 खलु प्रसिद्धं ब्रह्मलोकस्य द्वारं य आदित्यस्येन द्वार-
 भूतेन ब्रह्मलोकं गच्छति विद्वान् । अतो विदुषां प्रपदनं
 प्रपद्यन्ते ब्रह्मलोकमनेन द्वारेणति प्रपदनं । निरोधनं
 निरोधोऽस्मादादित्यादविदुषां भवतीति निरोधः ।

षा० जरदीत्यादिपदं तु नैसर्गिकसर्व्वानिमित्तद्योतनार्थमिति भेदः ।
 एतन्नयनमिति क्रियाविशेषणं । प्रारब्धकर्मावसानार्थःऽथशब्दः ।
 एतदिति क्रियाविशेषणमेतदुत्क्रमणं यथा स्यात्तद्येत्यर्थः । यथा
 क्ताभिर्नाडीषु प्रवृत्तःभिरादित्यमग्न्यादागताभिरात यावत् ।
 कर्मणा जितं वशीकृतं स्वात्मसम्बन्धितामापादितं लोकमनतिक्रम्य
 तं प्रेत्य विद्वान् केवलकर्मवान् गच्छतीत्यर्थः ॥ दृष्टविद्यावता
 गतिं दर्शयति । इतरन्विति । यथासाधनं दृष्टविद्यानं तत्र
 सम्पन्नो विशिष्ट इत्यर्थः । स ध्यानमूर्च्छतीत्युक्तस्य सम्बन्धः ।
 यथा पूर्वं स्वप्नावस्थायामिव मरणावस्थायामपीत्यर्थः । वा ह्यति
 निपातद्वयस्यावधारणरूपमर्थं कथयति । एवेति ॥ उच्छब्दाथ-
 माह । ऊङ्गनिर्गति । वाङ्मन्त्रेन द्योतितं विकल्पं दर्शयति ।
 विद्वांसेदिति । यदि विद्वान् प्रमीयते तदाङ्गमेव गच्छति ।
 यदि त्वविद्वान् प्रमायते तदा तिस्यमेव गच्छति विभागः ।

उ० तदेष श्लोकः शतश्रेका च हृदयस्य नात्रस्तासां
मूर्द्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्द्धमायन्मृतत्वमेति
विष्वङ्कुन्या उत्त्रामणे भवन्त्युत्त्रामणे भवन्ति ॥
६ ॥ ६ ॥

भा० सौरेण तेजसा देहे एव निरुद्धाः मन्तो मूर्द्धन्या नाद्या
नेत्क्रामन्त एवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

विष्वङ्कुन्या इति श्लोकादेतस्मिन्यथोक्तेऽर्थे एष श्लोको
मन्त्रो भवति । शतश्रेका शैकोत्तरशतं नाद्यो हृदयस्य
मांसपिण्डभूतस्य मन्त्रिन्यः प्रधानतो भवन्ति । आनन्या-
दंहे नाडीनां तामामेका मूर्द्धानमभिनिःसृता विनिर्गता
तयोर्द्धमायन् गच्छन्मृतत्वममृतभावमेति विष्वङ्गानागत-
यस्तिर्यग्भ्रमर्पिण्य ऊर्द्धगाश्चान्या नाद्यो भवन्ति संसार
गमनद्वारभूता न त्वमृतत्वाय किं तर्ह्युत्क्रमणे एवा-
त्क्रान्त्यर्थमेव भवन्तीत्यर्थः । द्विरभ्यासः प्रकरणसमा-
प्त्यर्थः ॥ ६ ॥

आ० विदुषस्त्यक्तदेहस्यादित्यप्राप्तावत्यन्तशब्दं दर्शयितुमनन्तरवाक्य-
मादत्तं किं ग्यादित्यत आह । अत इति ॥ अविदुषामपि तर्हि
प्राप्तानामादित्यं ततो निरुद्धानां पुनर्ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्याश-
ङ्गाह । सौरेणेति ॥ ५ ॥

देहे निरुद्धानां मूर्द्धन्याया नाद्या नेत्क्रमन्तमविदुषामित्यत्र
लिङ्गं दर्शयति । विष्वङ्कुत ॥ यथोक्तार्था नाडीविभागलक्षणाः
प्रधानान्त इति विशेषणतात्पर्यमाह । आनन्यादिति ॥ प्रकरणं
नाडीविषयं दहरविद्याविषयं वा ॥ ६ ॥

उ० य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्वि-
शोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यस-
ङ्कल्पः सोऽन्वेष्ट्यः स विजिज्ञासितयः स सर्वाऽश्च
लोकानाप्नोति । सर्वाऽश्च यामान्यस्तमात्मानम-

भा० अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्ममुत्थाय परं
ज्योतीरूपं सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्यद्यत एष आत्मेति
हावाचेतदस्तुमभयमेतद्ब्रुञ्जेत्युक्तं । तत्र कोऽसौ सम्प्र-
सादः कथं वा तस्याधिगमः । यथा भोऽस्माच्छरीरा-
त्ममुत्थाय परं ज्योतीरूपं सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्यद्यते ।
येन लक्षणेनाभिनिष्यद्यते स किंलक्षण आत्मा । सम्प्र-
सादस्य च देहमन्वन्धीनि रूपाणि ततो यदन्यत्कथं स्वरूपं
इत्येतेऽर्था वक्तव्या इत्युत्तरे ग्रन्थ आरभ्यते । आख्यायिका
तु विद्याग्रहणसम्प्रदानविधिप्रदर्शनार्था विद्यास्तुत्यर्था
च । राजमेवितं पानीयमिति वत् ॥ य आत्माऽपहतपाप्मा

भा० दहरविद्यायामपाप्मस्त्वर्थमहात्मनूवदति । अथेति ॥ विवे-
कानन्तर्यमथशब्दार्था व्याख्यातः । शरीरात्ममुत्थानं तस्मि-
न्नहंममाभिमानत्यागः । स्वरूपं विगिनच्छि । एष इति ॥
उक्तिकर्तृत्वमाचार्यस्य दर्शनमेव ॥ प्राणो वा सम्प्रसादो विद्या-
नात्मा वेति संशयात्तुच्छति । तत्रेति ॥ प्रकृतं वाक्यं मत्प्रर्थः ।
तस्य च सम्प्रसादस्य परमात्मविषय ज्ञानं केनापायेन भव-
तीति प्रश्नान्तरमाह कथं वेति ॥ किन्तस्य परमात्माधिगम-
नेत्याशङ्क्याह । यथेति ॥ तथा तस्याधिगमः कथमिति सम्बन्धः ।
अभिनिष्यद्यमानरूपस्यात्मा सविशेषो निर्विशेषो वेति प्रश्नान्तरं
करोति । येनेति ॥ आत्मज्ञो हि मन्विदानन्दकतानाद्यर्था-

उ० नुविद्य विजानानीति ह प्रजापतिरूवाच ॥ १ ॥
तद्भोभये देवासुरा अनुबुबुधिरे ते होचुर्हन्त तमा-
त्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विथ सर्वाँश्च
लोकानाप्राप्ति सर्वाँश्च कामानिन्द्रो हव देवा-

भा० विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपुंसः मत्यकामः
मत्यमङ्गल्यः । यस्योपामनायोपलब्ध्यर्थं हृदयपुण्ड-
रीकर्मभिहितं । यस्मिन् कामाः समाहिताः मत्या अनृ-
तापिधाना यदुपामनमहभावि ब्रह्मचर्यं साधनमुक्तं ।
उपामनफलभूतकामप्रतिपत्तये च मूर्द्धन्या नाद्या गति-
रभिहिता । सोऽन्वेष्टव्यः शास्ताचार्योपदेशैर्ज्ञातव्यः स
विशेषेण ज्ञातुमेष्टव्यो विजिज्ञासितव्यः स्वसंवेद्यतामा-
पादयितव्यः । किन्तस्यान्वेषणाद्विजिज्ञामनाच्च स्यादि-
त्युच्यते स मर्त्यांश्च लोकानाप्राप्ति मर्त्यांश्च कामान् यस्त-
मात्मानं यथोक्तेन प्रकारेण शास्ताचार्योपदेशेनान्वेष्य

आ० क्तराणि रूपाणि दृश्यमानानि शरीरसम्बन्धप्रयुक्तानि । तथा च
ततः शरीरादुपाधेर्यदन्यत्तस्य स्वरूपं तत्कथं सर्वप्रमाणाऽ
प्रतिपन्नमस्तीति प्रश्नान्तरमाह । सम्प्रसादस्य चेति ॥ एतेषां
प्रश्नानामुत्तरग्रन्थमवतारयति । इत्येत इति ॥ प्रजापते-
रिन्द्रविरोचनयोश्च सम्वादरूपा याऽत्राख्याधिका दृश्यते सा
किमर्थेत्याशङ्गाह । आख्यायिका त्विति ॥ शिष्यस्य विद्याग्रहणे
गुरोस्तस्याः सम्यक्प्रदाने च यो विधिः अङ्गानुत्पादिप्रकारस्त-
त्प्रदर्शनार्थेति यावत् । यद्वा विद्यायाः ग्रहणं स्वीकरणं यत्र
सम्प्रदाने तद्दानपात्रे शिष्ये दृश्यते तस्य विधिर्ब्रह्मचर्यादिकल्प-
दर्शनार्थत्वर्थः ॥ आख्यायिकायास्तात्पर्यान्तरमाह । विद्येति ।

उ० नामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां तौ हासंवि-
दानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजगमतुः
॥ २ ॥ तौ ह द्वात्रिंशत् वषाणि ब्रह्मचर्यमू-

भा० विजानाति । संवेद्यतामापादयति तस्यैतत्सर्वलोकका-
मावाप्तिः । सर्वात्मताफलं भवतीति ह किल प्रजापतिरु-
वाच । अन्वेष्टव्यो विजिज्ञामितव्य इति चेप नियमवि-
धिरेव नापूर्वविधिः । एवमन्वेष्टव्यो विजिज्ञामितव्य
इत्यर्थः । दृष्टार्थत्वादन्येषणविजिज्ञामनयोः । दृष्टार्थत्वञ्च
दर्शयिष्यति नाहमत्र भाग्यं पश्यामीत्यनेनामकृत् । पर-
रूपेण च देहादिधर्मैरवगम्यमानस्यात्मनः स्वरूपाधि-
गमे विपरीताधिगमनिवृत्तिर्दृष्टं फलं । इति नियमार्थ-
तेवास्य विधेर्युक्ता न तन्निर्वाहनादीनामिवापूर्वविधित्वमिह
सम्भवति । तद्भाभय इत्याद्याख्यायिकाप्रधानमुक्तं ॥
तद्ध किल प्रजापतेर्वचनमुभयं देवासुराः । देवाद्या-
सुराश्च देवासुरा अनु परस्परगतं स्वकर्णगाचरापन्न-

भा० प्रजापतिना प्रोक्ता देवैरसुरैश्च प्रार्थिता इन्द्रविगोचनाभ्यां
देवासुराधिपतिभ्यामायासेन महता प्रेषिता देवराजेन च
कथयित्वात्मा । तस्मान्महाह्वयं विद्येति तस्याः स्तुत्यार्थाऽऽत्ययिकं
त्वर्थः । महद्भिरुपासितस्य महार्हत्वं दृष्टान्तमाह । राजसवित-
मिति ॥ यन्मायोपाधि सविशेषं चेतन्यं तदेव निरुपाधि निर्वि-
शेषमिति । सविशेषनिर्विशेषयोरभेदाभिप्रायेण प्रजापतिवाक्यं
व्याकृतुमादत्ते । य आत्मोति ॥ तत्र सोऽन्वेष्टव्य इति वाक्ये
सशब्दार्थमाह । यस्येति ॥ उपासनमपि किमर्थमित्यपेक्षाया-
माह । उपकथयित्वेति ॥ तस्यैतत्कथमिति सत्यन्तः । कथं

उ० षतुस्तो ह प्रजापतिरुवाच किमिच्छन्नात्रवास्त-
मिति तौ होचतुर्य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो
विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्य-

भा० मनुबुबुधिरुऽनुबुद्धवन्तः । ते चैतत्प्रजापतिवचो बुध्वा किम-
कुर्वन्नित्युच्यते । ते होचुरुक्तवन्तोऽन्योन्यं देवाः स्वपरिषद्य-
सुराश्च । हन्त यद्यनुमतिर्भवतां प्रजापतिनोक्तन्तमात्मान-
मन्विच्छामोऽन्वेषणं कुर्मां यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च
लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानित्युक्त्वा इन्द्र एव राजैव
स्वयं देवानामितरान्देवांश्च भोगपरिच्छेदञ्च सर्वं
स्थापयित्वा शरीरनात्रैव प्रजापतिं प्रत्यभिप्रवव्राज
प्रगतवान् । तथा विरोचनोऽसुराणां विनयेन गुरवोऽभि-
गन्तव्या इत्येतद्दर्शयति । त्रेलोक्यराज्याच्च गुरुतरा
विद्महेति । यतो देवासुरराजौ महार्हभोगार्हा मन्तौ
तौ तथा गुरुमभुपगतवन्तौ । तौ ह किलामविदाना-
वेवान्योन्यं भविदमविकुर्वाणां विद्याफलं प्रत्यन्यान्यमीर्षां

भा० निर्गुणविद्यायाः सर्वलोककामावाप्तिः फलमित्याशङ्काह ।
सत्त्वात्मतेति ॥ परिच्छेदभ्रमयावृत्त्या पूर्वसंस्कारपेयावस्थितिरि-
त्यर्थः ॥ प्रजापतिवाक्कात्प्रतीयमानविधिस्वरूपमाह । अन्वेष्य
इति ॥ श्वकारथावर्त्यं दर्शयति । नापूर्वविधिरिति ॥ शब्दा-
देव विद्योदये तदुत्पत्त्यर्थोऽपूर्वविधिरग्निहोत्रादिविधिवन्न
सम्भवतीत्यर्थः । कथमिह नियमविधिरपि स्यादवघातविधिव-
दित्याशङ्काह । श्वमिति ॥ मित्याञ्चानसंस्कारप्रावल्यादना-
त्माभिनवेशस्य पक्षे प्राप्ते शास्त्राचार्याभ्यामात्मानं प्रविश्यैव
कार्यमिति नियम इत्यर्थः । इत्येव नियमविधिरेव नापूर्वविधि-

उ० कामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टयः स विजिज्ञासि-
तयः स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्

भा० दर्शयन्तौ समित्पाणौ समिद्धारहस्यौ प्रजापतिमकाश-
माजगत्पुरागतवन्तौ । तौ ह गत्वा द्वात्रिंशत् वर्षाणि
शुश्रूषापरौ भूत्वा ब्रह्मचर्यमूषतुरुषितवन्तौ । अभि-
प्रायज्ञः प्रजापतिस्त्वाववाच किमिच्छन्तौ प्रयोजन-
मभिप्रेत्येच्छन्ताववास्तमुषितवन्तौ युवामितीत्युक्तौ तौ
होचतुः । य आत्मेत्यादि भगवतो वचो वेदयन्ते शिष्टा
अतस्तमात्मानं ज्ञातुमिच्छन्ताववास्वेति । यद्यपि
प्राक्प्रजापतेः समीपागमनादन्योन्यमीर्षायुक्तावभृतां
तथापि विद्याप्राप्तिप्रयोजनगौरवात्प्रकारागदेषमोर्षेर्षादि-

भा० रित्वाह । दृष्टार्थत्वादिति ॥ अन्वेषणमिज्जासनाभ्यां साधन-
मुक्तं । तस्य च विद्यादाराऽविद्यानिष्ठात्तदृष्टमेव फलमन्वय-
यतिरेकाभ्यां तद्वैतुलावगमात्तथा च तत्र नापूर्व्यायधरवका-
शोऽस्तीत्यर्थः ॥ तयोदृष्टफलवत्त्वे वाक्यशेषमनुकूलार्थतः । दृष्टा-
र्थत्वञ्चेति ॥ कथमसद्व्ययत्तन पर्याप्तं इति वर्तमानापरशेनान्ये
यादेदृष्टफलतेत्याशङ्क्य देहातिशक्तात्मनादिनां वाक्यत्वज्ञाना-
दनमानाच्च मनस्यत्यादिभ्रमनिवृत्तिप्रान्द्वेगंयमित्यभिप्रेत्याह ।
पररूपेणेति ॥ अन्वेषणादेदृष्टफलत्वं फलितमाह । इति निय-
मार्थतेति ॥ अपूर्वविधित्वं तद्विषयत्वमिति यावत् । इहो-
त्थान्वेषणादेरुक्तिरिति चेत् । तद्वदन्वेषणादेरुत्थान्ताप्राग्यभावस्याह-
त्वादित्यर्थः ॥ इदानीमाग्याधिकं आग्यानुमाग्याधिकं नु
विद्याय ह्यसम्पदानविधेः प्रदर्शनार्थत्वादिनेनाहं स्माग्यति ।
तद्धेति ॥ अतारित्वाग्याधिककाराणि याचये । तद्धेत्यादिना ।
किमितीन्द्रविरोचनां विद्यार्थिनावपि परिक्रमं परित्यज्य शरी-

उ० यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति भगवतो
वचो वेदयन्ने तमिच्छन्नाववास्तमिति ॥३॥ तौ ह

भा० दोषावेव भूत्वोषतुर्ब्रह्मचर्यं प्रजापतौ । तेनेदं प्रख्या-
पितमात्मविद्यागौरवं तावेवं तपस्विनौ शुद्धावकल्पौ
योग्यादुपलक्ष्य प्रजापतिरूवाचाह । य एषोऽचिणि पुरुषो
निवृत्तचक्षुर्भिर्म्हृदितकषाद्यैर्दृश्यते योगिभिर्द्रष्टा । एष
आत्माऽपहतपाप्मादिगुणो यमवोचं पुराऽहं यद्विज्ञाना-
त्सर्व्लोककामावाप्तिरेतदमृतं भूमाख्यं । अत एवाभय-
मत एव ब्रह्म वृद्धतममित्यथैतत्प्रजापतिनोक्तं । अचिणि
पुरुषो दृश्यत इति वचः श्रुत्वा क्वायारूपं पुरुषं जगृहतः
शृष्टीत्वा च दृढीकरणाय प्रजापतिं पृष्टवन्तौ । अथ

आ० रमात्रेण प्रजापतिं प्रगतवन्तौ तत्राह । विनयेनेति ॥ तयो-
रुक्तप्रगतिवशादेव दर्शितमर्थान्तरं कथयति । त्रैलोक्येति ॥
विद्येति दर्शयतीति पूर्व्वेण सम्बन्धः ॥ तस्या गुरुतरत्वे हेतुमाह ।
यत इति ॥ सन्निदं मैत्रेयं तमात्मानं ज्ञातुमिच्छन्नाववास्व इति
वक्तव्येऽप्यवास्तमिति प्रजापतिवचोऽनुकर्षणमात्रमिति द्रष्टव्यं ।
अथ इन्द्रविरोचनयोर्भिद्या वैरिणोः कथमेकत्रावस्थानं चिरमा-
सीदित्वाशङ्काह । यद्यपीति ॥ देवासुरराजयोः स्वभावतो
वैरियोरपि विद्यार्थित्वेन चिरमेकत्र ब्रह्मचर्यवासेन सूचितमर्थं
दर्शयति । तेनेति ॥ शुद्धकल्पसां प्रक्षान्तदोषाविति यावत् ।
पुरुषो द्रष्टेति सम्बन्धः ॥ अस्मदादिभिस्तत्र द्रष्टा दृष्टो नास्ती-
त्याशङ्काह । निवृत्तेति ॥ इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्ये हेतु-
माह । स्मृदितेति ॥ योगिभिः समाधिनिष्ठैरन्तर्दृष्टिभिरिति
यावत् । य आत्मेत्यादिनास्त्वेनास्त्यैकवाच्यतां दर्शयति । एष इति ।
भूमविद्यया चास्त्यैकवाच्यत्वं सूचयति । भूमाख्यमिति ॥ इति

उ० प्रजापतिरुवाच य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत
एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्यथ

भा० योऽयं ह भगवोऽप्यु परिख्यायते परि समन्ताञ्चायते ।
यश्चायमादर्श आत्मनः प्रतिबिम्बाकारः परिख्यायते ।
खङ्गादौ च कतम एष एषां भगवद्भिरुक्तः किंकि एव
सर्व्वेच्छिति ॥ एवं पृष्टः प्रजापतिरुवाच । एष उ एव यश्च-
क्षुषि द्रष्टा मयोक्त इति । एतन्मनसि क्वैपु सर्व्वेषु मध्येषु
परिख्यायत इति होवाच ॥ ननु कथं युक्तं शिष्यया-
विपरीतग्रहणमनुज्ञातं प्रजापतेर्विगतदोषस्याचार्य्यस्य मतः ।
सत्यमेवं नानुज्ञातं । तथाप्यात्मन्यध्यागेपितपाण्ड-
त्यमहत्त्वबोद्धृत्वा होन्द्रविरोचनां तथैव च प्रार्थितां लाकं ।
तौ यदि प्रजापतिना भूटौ युवां विपरीतग्राहणा

द्या० शब्दो वाक्यसमाख्यर्थः । उक्तेऽर्थे वाक्यं पातयति । अथ योऽ-
यमिति ॥ प्रथार्थाऽयशब्दः । इतिशब्दः समाख्यर्थः । यश्च
क्षुरूपवन्नितो द्रष्टा एष एव मयाक्ताऽपहतपाप्मत्वादिधर्ममया
नात्मा युवाभ्यां पुनरन्यथा गृहीतमिति निपातेन सचयमुक्तवा-
च्यप्रजापतिरुवाच । यवमिति ॥ प्रजापतिश्चेदेवमुक्तवान् कथं
तर्हि तयोर्विमुख्यं न निवृत्तमित्याशङ्काच्च । एतदिति ॥ यथा
क्त्वचोरूपं वन्त्विति यावत् ॥ यत्प्रजापतिना मनसि निहितं
तत्प्रकटीकर्तुं चादयति । नन्विति ॥ शिष्टशिष्यगतं विपरी-
तग्रहणमाचार्य्यानुज्ञातुमयुक्तमित्याशङ्क्य प्रजापतेर्मभिप्राय-
माच्च । सत्यमेवमिति ॥ कथं तर्हि तयोर्विपरीतग्रहण-
मपनेतव्यमित्याशङ्काच्च । गृहीतामिति ॥ तावद्विपरीतमिति
शेषः । चकारेण क्रियापदमनुक्तव्यते । यद्यदाचरति श्रेष्ठ इति

उ० योऽयं भगवोऽसु परिख्यायते यथायमादर्शं
 कतम एष इत्येष उ एवैषु सर्वेषुतेषु परि-
 ख्यायत इति होवाच ॥ ४ ॥ ७ ॥

भा० वित्यक्तौ स्यातां ततस्तयोश्चित्तदुःखं स्यात्तज्जनिताच्च
 चित्तावमादात्पुनः प्रअश्रवणग्रहणावधारणं प्रत्युत्साह-
 विघातः स्यादतो रचणीयौ शिष्याविति मन्यते प्रजा-
 पतिः । गृहीतां तावत्तदुद्गारावदृष्टान्तेनापनेष्यामीति
 च । ननु न युक्तमेष उ एवेत्यनृतं वक्तुं । न चानृत-
 मुक्तं । कथमात्मनोक्तोऽक्षिपुरुषो मनसि सन्निहिततरः
 शिष्यगृहीताच्छायात्मनः सर्वेषाञ्जाभ्यन्तरः सर्वान्तर
 इति श्रुतेः । तमेवावोचदेष उ एवेत्यतो नानृतमुक्तं
 प्रजापतिना । तथा च तयोर्विपरीतग्रहणनिवृत्त्यर्थं
 ह्याह ॥ ७ ॥

था० न्यायेन सर्वेषां म्घानादित्वं स्यादिति शङ्कते । नन्विति ॥ प्रजाप-
 त्याभप्रायमेव प्रकटयन्नतिप्रसङ्गं परिहर्तुं तदीयमन्तवादित्वं
 दृषयति । न चेति ॥ तदेवाकाङ्क्षापूर्वकं स्फुटयति । कथमित्या-
 दिना ॥ शिष्याभ्यां गृहीतो योऽयमात्मा ततः सकाशादात्मना
 स्नेनैव प्रजापतिनोक्तो योऽस्यस्यपलक्षितो द्रष्टा स मनसि प्रजा-
 पतेः सन्निहिततरोऽतः स एव च तेनोक्त इत्यर्थः । इतश्च द्रष्टा
 प्रजापतेर्मनसि सन्निहिततर इत्याह । सर्वेषाञ्चेति ॥ प्रजा-
 पतेर्मनसि द्रष्टुः सन्निहितत्वेऽपि कथं तस्य न म्घावादित्वमत
 ष्याह । तमेवेति ॥ इतश्च प्रजापतेर्न म्घावादित्वमित्याह ।
 तथा चेति ॥ ७ ॥

उ० उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे प्रब्रूतमिति तौ होदशरावेऽवेक्षाञ्चक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति तौ होचतुः सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्याव

भा० उदशरावे उदकपूर्णे शरावादावात्मानमवेक्ष्यानन्तरं यत्तत्राऽऽत्मानं पश्यन्तौ न विजानीथस्तन्मे मम प्रब्रूतमाचक्षीयाथामित्युक्तौ तौ ह तथैवादशरावेऽवेक्षाञ्चक्रातेऽवेक्षणञ्चक्रतुस्तथा कृतवन्तौ । तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति ननु तन्मे प्रब्रूतमित्युक्ताभ्यामुदशरावेऽवेक्षणं कृत्वा प्रजापतये न निवेदितमिदमावाभ्यां न विदितमित्यनिवेदिते चाज्ञानहेता ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति । तत्र कोऽभिप्राय इति । उच्यते । नैव तयोरिदमावथोरविदितमित्याशङ्का माभूच्छायात्मनात्मप्रत्यया निश्चित एवामीत् । येन वक्ष्यति तौ ह शान्तहृदयौ प्रवव्रजतुरिति । न ह्यनिश्चितेऽभिप्रेतार्थे प्रशान्तहृदयत्वमुपपद्यते । तेन नाचतुरिदमावाभ्यामविदित

था० आत्मानमुदशरावेऽवेक्ष्यन्तं तत्रात्मानं पश्यन्तौ तावन्तानं यदात्मनो न विजानीथा युवां तन्मे प्रब्रूतमिति सम्बन्धः ॥ प्रजापतिवचनमुपक्रमानुक्रमं न भवतीति शङ्कते । नन्विति ॥ उपक्रममतिक्रम्य ब्रुवाणस्य प्रजापतेरभिप्रायमाह । उच्यते इति ॥ तत्र प्रथममिन्द्रविरोचनाभ्यामिदमविदितमिति प्रजापतिं प्रत्यवचने कारणमाह । नन्विति ॥ क्लृप्तात्मनि क्लृप्तायां तद्धेता शरीरे चन्द्रविरोचनयोर्यथाक्रममात्मधोरित्यं निश्चिता प्रवृत्ते-

उ० आलोमभ्य आनखेभ्यः प्रतिरूपमिति ॥ १ ॥ तौ ह
प्रजापतिरूवाच साध्वलङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृ-
तौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षेथामिति तौ ह साध्वल-
ङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षा-

भा० मिति । विपरीतग्राहिणौ च शिष्यावनुपेक्षणीयाविति
स्वयमेव पप्रच्छ किं पश्याथ इति । विपरीतनिश्चयाप-
नयाय च वक्ष्यति साध्वलङ्कृतावित्येवमादि । तौ होचतुः ।
यथैवावां हे भगवो लोमनखादिमन्तौ स्तः । एवमेवेदं
लोमनखादिमहितमावयोः प्रतिरूपमुदशरावे पश्याव
इति । तौ ह पुनः प्रजापतिरूवाच । क्वायात्मनिश्चयापन-
याय साध्वलङ्कृतौ यथा स्वग्रहे सुवसनौ महार्हवस्त्रप-
रिधानौ परिष्कृतौ क्विन्नलोमनखौ च भूत्वोदशरावे
पुनरीक्षेथार्थामितीह च नादिदेश यदज्ञातं तन्मे प्रब्रूत-
मिति । कथं पुनरनेन साध्वलङ्कारादि क्लोदशरावा-
वेक्षणेन तयोश्क्वायात्मग्रहोऽपनीतः स्यात् । साध्वलङ्का-
रसुवसनादीनामागन्तुकानां क्वायाकरत्वमुदशरावे यथा

षा० त्वर्थः । तयोस्तत्रात्मप्रत्ययस्य निश्चितत्वे गमकमाह । येनेति ॥
प्रब्रूजनेऽपि शान्तहृदययोस्तयोः सत्यप्रत्ययस्य कथं निश्चितत्व-
मित्याशङ्क्याह । न हीति । तेन विपरीतग्राहिण्येनेति यावत् ।
उक्तमगृहीत्वा विपरीतं गृहीतवन्तौ तर्हि प्रजापतिनोपेक्षणीयौ
कुबुद्धित्वादिवाशङ्क्य प्राजापत्यमभिप्रायमाह । विपरीतग्रा-
हिणो धेति ॥ कथमिदं प्रजापतेरभिमतमित्यधिगतमत व्याह ।
विपरीतेति ॥ प्राजापत्ये प्रप्रे देवासुरराजयोर्निपरीतग्रहणम-

उ० अत्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति
॥२॥ तौ होचतुर्यथैवेदमावां भगवः साध्वलङ्कृतौ
मुवसन्तौ परिष्कृतौ स्व एवमेवेमौ भगवः साध्व-

भा० शरीरसम्बन्धानामेवमेवं शरीरस्यापि ह्यायाकरत्वं पूर्वं
बभूवेति गम्यते । शरीरैकदेशानाञ्च लोमनखादीनां
नित्यत्वेनाभिप्रेतानामखण्डितानां ह्यायाकरत्वं पूर्वमा-
मीत् । छिन्नेषु च नैव लोमनखह्याया दृश्यतेऽतो लोम-
नखादिवच्छरीरस्यागमापायित्वं सिद्धमिति । उदश-
रावादौ दृश्यमानस्य तन्निमित्तस्य च देहस्यानात्मत्वं सिद्धं ।
उदशरावादौ ह्यायाकरत्वाद्देहमम्बुदालङ्कागदिवत् ।
न केवलमंतावदेतेन यावत्किञ्चिदात्मीयत्वाभिमतं मुख-
दुःखरागद्वेषमोहादि च । कादाचित्कत्वान्नखलांमार्द्ध-
वदनात्मेति प्रत्येतयं । एवमशेषमिथ्याग्रहापनयनिमित्तं
साध्वलङ्कारादिदृष्टान्तं प्रजापतिनाक्ते श्रुत्वा तथा
कृतवतोरपि ह्यायात्मविपरीतग्रहं नापजगाम यस्मा-

स्या० नुवदति । ता ह्येति ॥ तदपनयनप्रकारं नु चयति । ता ह्यपुनरिति ॥
ह्यायायां तद्धेतो च देहे तयोरात्मनिश्चयो यस्मिन् निरामयेति
यावत् । इह चति पर्यायेक्तिः । नादिदेश तत्पराजनाभायादि-
त्यर्थः ॥ उक्तादाहरणेन ह्यायायां देहे चिन्द्रविरोचनयोरात्मप्र-
त्ययो नापनीतो भवतीति शङ्कते । कथमिति ॥ ह्यायायात्त्वा-
दशस्य चागन्तुत्वादानात्मत्वमत्र विवक्षितमित्युत्तरमाह । साध्व-
लङ्कारेति ॥ पूर्वमुदकादिसम्बन्धावस्थायामिति यावत् । यमि-
चारित्वाच्च ह्यायात्त्वात्तयोरेयानात्मत्वमित्याह । शरीरैकदे-
शानामिति ॥ उपपत्तभ्यां सिद्धमर्थं निगमयति । इत्युदशरावा-

उ० लङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृतावित्येष आत्मेति
 हेवाचेतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तौ ह शान्तहृदयौ
 प्रवव्रजतुः ॥ ३ ॥ तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरवाच

भा० तस्मात्स्वदोषेणैव केनचित्प्रतिबद्धविवेकविज्ञानाविन्द्र-
 विरोचनावभूतामिति गम्यते । तौ पूर्ववदेव दृढनिश्चयौ
 पप्रच्छ किं पश्यथ इति । तौ तथैव प्रतिपन्नौ यथेवेद-
 मिति पूर्ववद्यथा माध्वलङ्कारादिविशिष्टावांवां स्व एव-
 मंत्रमौ ह्यायात्मानाविति सुतरां विपरीतनिश्चयौ बभूव-
 तुः । यस्यात्मनो लक्षणं य आत्माऽपहतपाप्मेत्युक्त्वा पुन-
 स्तद्विशेषमन्विष्यमाणयोर्य एषोऽचिणि पुरुषो दृश्यत
 इति मात्तादात्मनि निर्दिष्टे तद्विपरीतग्रहापनयायादश-
 रावे माध्वलङ्कारदृष्टान्तेऽप्यभिहितमात्मस्वरूपबोधाद्वि-
 परीतग्रहा नापगतः । अतः स्वदोषेण केनचित्प्रतिबद्धविवे-
 कविज्ञानमामर्थ्याविति मत्वा यथाभिप्रेतमेवात्मानं मनसि
 निधाय एष आत्मेति हेवाचेतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति

आ० दाविति । न केवलं ह्यायातत्कारणयोरेवानात्मत्वं किन्तूक्तन्या-
 येनाहङ्कारादीनां तद्वर्माणाश्चात्मीयत्वं प्रत्युक्तमिति प्रसङ्गा-
 दितिदिशति । न केवलमिति । आत्मत्वाभिमतमहङ्कारादिति
 शेषः । मोहादावात्मीयत्वाभिमतमित्यथाह्याह्यं ॥ एतेनेति
 सूचितमेव हेतुं दर्शयति । जादाचित्कत्वादिति ॥ अनात्मे
 त्वनात्मत्वमनात्मीयत्वोपलक्षणार्थं ॥ तर्हि तयोर्थोपात्तरीत्या
 विपरीतग्रहास्यापगतत्वात्किमुक्त्वा प्रजातिवाक्येनेत्याश-
 ङ्गाह । एवमिति ॥ तथेवेत्यस्य व्याख्यानं पूर्ववदिति ॥
 यथेवेदमिति प्रतीकग्रहणं तद्वाचये । यथेति ॥ आवां स्व इती-

उ० अनुपलभ्यात्मानमननुविद्य ब्रजतो यत एतदुप-
निषदो भवियन्ति देवा वाऽसुरा वा ते पराभवि-
यन्तीति स ह शान्तहृदय एव विरोवनोऽसुरान्

भा० प्रजापतिः । पूर्ववत् । न तु तदभिप्रेतमात्मानं । य
आत्मेत्याद्यात्मलक्षणश्रवणेनाक्षिपुरुषश्रुत्या चादशगावा-
द्युपपत्त्या च संसृता तावत् मद्बचनं मत्त्वं पुनः पुनः
स्मरतः प्रतिबन्धक्षयाच्च स्वयमेवात्मविषये विवेको भवि-
यतीति मन्वानः पुनर्ब्रह्मचर्यादेशे च तथाश्चित्तदुःखा-
त्यन्तिं परिजिहीर्षन् कृतार्थबुद्धितया गच्छन्तावप्युपेक्षि-
तवान्प्रजापतिः । तौ हेन्द्रविरोचनौ शान्तहृदयो तुष्ट-
हृदयो कृतार्थबुद्धीव प्रवब्रजतुरित्यर्थः । ननु ग्रम एव
ग्रमश्चेत्तयोर्जातो विपरीतग्रहे विगताऽभविष्यत् प्रव-
ब्रजतुर्गतवन्तौ एवं तयोर्गतयोर्गिन्द्रविरोचनयो राज्ञा-
र्भोगामक्तयोर्यथाक्तविस्मरणं स्यादित्याशङ्काप्रत्यक्षं प्रत्यक्ष-
वचनेन तयोश्चित्तदुःखं परिजिहीर्षन्तौ दृग्ं गच्छन्ताव-

व्या० दमदाहरणं यथैवेति सम्बन्धः । अदिवाक्चाद्दशगाववाक्या
त्याध्वकङ्कारवाक्याच्च क्रायातद्धेतोरन्यतरं स्यात्कालमभ्यासा-
दिति अमातिशयः सुराभिव्यक्तः ॥ प्रजापतिवाक्यमस्याप-
यति । यस्येत्यादिना ॥ वाक्याग्यानमतिदिशति । पूर्ववदिति ॥
एषशब्देन तयोर्भिप्रेतमेवात्मानं क्रायाग्यं देहाग्यं च परासृष्टं
प्रजापतिरनुमेदितवानित्याशङ्काह । नित्यनि ॥ तौ ह शान्त-
हृदयावित्यादिवाक्यं तात्पर्यमाह । आत्मत्यादिति ॥ संसृता
तावद्भवतामिति शेषः । संस्कृतयोरपि तयोरात्मविषये कथं
विवेको भविष्यतीत्याशङ्काह । मद्बचनमिति ॥ उपेक्षायां कार-

उ० जगाम तेभ्यो हैतामुपनिषदं प्रोवाचात्मैवेह
महय्य आत्मा परिचर्य्य आत्मानमेवेह महय-
न्नात्मानं परिचरनुभौ लोकाववाप्नोतीमञ्चामु-

भा० न्वीक्ष्य य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिवचनवदेतदप्यनयोः
श्रवणगोचरत्वमेथ्यतीति मलोवाच प्रजापतिमनुपलभ्य
यथोक्तनक्षणमात्मानमननुविद्य स्वात्मप्रत्यक्षञ्चाकृत्वा विप-
रीतनिश्चयो च भूलेन्द्रविरोचनावेतौ प्रव्रजतो गच्छेयातां।
अतो यतरे देवा वाऽसुरा वा किं विभेषितेनैतदुपनिषद
आभ्यां या गृहीताऽऽत्मविद्या मेयमुपनिषदेषां देवानाम-
सुराणां वा त एतदुपनिषद एवं विज्ञाना एतन्निश्चया
भविष्यन्तीत्यर्थः । ते किं पराभविष्यन्ति अथोमार्गा-
त्पराभूता वहिर्भूता विनष्टा भविष्यन्तीत्यर्थः । स्वगृहं
गच्छतोः सुरासुरराजयोर्धोऽसुरराजः स ह शान्तद्व-
दय एव मन् विराचनोऽसुराञ्जगाम । गत्वा च तेभ्यो
ऽसुरेभ्यः शरीरात्मबुद्धिर्योपनिषत्तामेतामुपनिषदं प्रो-

षा० शान्तरमाह । पुनरिति ॥ किमिति शान्तद्वदयत्वं तुष्टद्वदयत्वेन
आख्यायते द्वदयगतः शम एव किं न विवक्ष्यते तत्राह । नत्विति ॥
यदि प्रजापतिस्तावुपेक्षितवान् किमिति तर्हि तां ह्यात्मोच्छे-
त्यादिवाक्यमित्याशङ्क्याह । राज्ञोरिति ॥ प्रजापतिश्चावेति
सम्बन्धः । तर्हि किमिति तावाह्वय नोक्तवानित्याशङ्क्याह ।
प्रत्यक्षवचनेनेति ॥ कर्तृत्वेन सम्बन्धार्थमुक्तमेव पुनरनुवदति ।
य आत्मेति । किमसावूचिवानित्यपेक्षायामाह । अनुपल-
भ्येति ॥ यथोक्तं प्रजापतिवाक्यं श्रुत्वापि गच्छतोऽरिन्द्रविरच-
नयोर्विरोचनगतमवान्तरविभेषमाह । स्रष्टुमिति ॥ पित्रा-

उ० त्रेति ॥ ४ ॥ तस्मादप्यद्येहाददानमश्रद्धानमय-
जमानमाहुरासुरो वतेत्यसुराणां ष्षेषोपनि-
षत्प्रेतस्य शरीरं भिक्षया वसनेनालङ्कारेणेति
संशुक्वन्त्येते न ह्यमुं लोकं जैयन्तो मन्यन्ते
॥ ५ ॥ ६ ॥

भा० वाचोक्तवान् । देहभात्रमेवात्मा पित्रोक्त इति । तस्मा-
दात्मैव देह इह लोके मह्यः पूजनीयस्तथा परिचर्यः
परिचरणीयस्तथात्मानमेवेह लोके देहं महयन् परि-
चरंश्चेभौ लोकाववाप्नोतीमश्चामुच्च । इहलोकपरलो-
कयोरेव मर्त्ये लोकाः कामाश्चान्तर्भवन्तीति राज्ञाऽभि-
प्रायः ॥ तस्मान्तत्सम्प्रदायोऽद्याप्यनुवर्त्तत इतीह लोक
अददानं दानमकुर्वाणमत्रिभागशीलं । अश्रद्धानं सत्का-
र्येषु श्रद्धारहितं यथाशक्ति । अथजमानमयजनस्वभाव-
माहुः । आसुराऽसुरः खल्वयं यत एवं स्वभावां वतेति
खिद्यमाना आहुः श्रियाः । असुराणां हि यस्मादश्रद्-
धानतादिलक्षणेऽपनिषत् । तयोपनिषदा संस्कृताः मन्तः
प्रेतस्य शरीरं कुणपं भिक्षया गन्धमात्मानादिलक्षणया

व्या० तयोक्तत्वेऽपि किमस्माभिलक्ष्य कर्त्तव्यमित्याशङ्काह । तस्मा-
दिति ॥ तथा पूजनीयत्ववदिति यावत् ॥ तथापि प्रार्थिता
सर्वलोककामावाप्तिरसिद्धेत्याशङ्काह । इहलोकं इति । विदो-
चनसम्प्रदायस्थानवच्छिन्नत्वं दर्शयति । तस्मादिति ॥ देहात्म-
वादस्यासुरत्वादिति यावत् । तत्सम्प्रदायस्त्वेषां विवाचनप्रभृती-
नामसुराणां सम्प्रदायो देहात्मत्वोपदेशः । किमित्यात्मत्वादिर

उ० अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श यथैव
खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्वलङ्कृते साध्वलङ्कृतो
भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृतः
एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्रामे स्रामः

भा० वसनेन वस्त्रादिप्रकारेणालङ्कारादिकरणेन ध्वजपता-
कादिकरणेनेत्येवं संस्कुर्वन्त्येतेन कुणपं संस्कारेणामुं प्रेत्य
प्रतिपत्तयं लोकं जेयन्तो मन्यन्ते ॥ ८ ॥

अथ ह किलेन्द्रोऽप्राप्यैव देवान् । दैव्याऽक्रौत्यादि-
मम्यदा युक्तत्वाद्गुरोर्वचनं पुनः पुनः स्मरन्नेव गच्छन्ने-
तदक्ष्यमाणं भयं स्वात्मग्रहणनिमित्तं ददर्श दृष्टवान् ।
उदशरावदृष्टान्तेन प्रजापतिना यदर्था न्याय उक्तस्त-
देकदेशे मघवतः प्रत्यभाद्बुद्धौ । येन क्वायात्मग्रहणे
दोषं ददर्श । कथं । यथैव खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्व-

आ० हितमासुरमाऊरित्यपेक्षायामाह । असुराणां हीति ॥ प्रकृतो-
पनिधत्कार्यं कथयति । तथेति ॥ ८ ॥

एवं विरोचनगतं विशेषं दर्शयित्वा देवराजगामिन विशेष-
माह । अथेत्यादिना ॥ इयोस्तुल्यत्वेऽपि प्राजापत्यवाकाश्रवणे
देवराजस्यैव कथं पथि तदनुसन्धानवृत्तमित्याशङ्काह ।
देव्येति ॥ स्मरणफलमाह । स्मरन्नेवेति ॥ प्रजापतिवचनं स्मरते
ऽपि कथमिन्द्रस्य क्वायात्मग्रहणे दोषदर्शनमित्याशङ्काह । उद-
शरावेति ॥ यदर्था देहादेरनात्मत्वज्ञापनायेति यावत् । कादा-
चित्कत्वव्यभिचारित्वादिन्यायः । तदेकदेशे व्यभिचारिणे
नात्मत्वं । न्यायैकदेशदृष्टिफलमाचष्टे । येनेति ॥ दोषदर्शनमेवा-
काङ्क्षाद्वारा स्फोरयति । कथमित्यादिना ॥ उदाहृते वाक्ये

उ० परिवृक्के परिवृवणोऽस्यैव शरीरस्य नाशम-
न्वेष नश्यति नाऽहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥
स समित्पाणिः पुनरेयाय तं ह प्रजापतिर-

भा० लङ्कते क्वायात्मापि साध्वलङ्कतो भवति सुवसने च
सुवसनः परिष्कृते परिष्कृतः । यथा नखरोमादिदेहा-
वयवापगमे क्वायात्मापि परिष्कृतो भवति । नखरो-
मादिरहितो भवति । एवमेवायं क्वायात्मार्यास्मिञ्क-
रीरे नखलोमादिभिर्देहावयवत्वस्य तुल्यत्वादन्ये चक्षु-
षोऽपगमेऽन्यो भवति स्नाभे स्नामः किलैकनेत्रस्तस्यान्व-
त्वेन गतत्वाच्चक्षुर्नामिका वा यस्य मदा स्रवति स स्नामः ।
परिवृक्कणश्चक्षुस्त्रहस्तश्चक्षुस्त्रपादे वा । स्नामे परिवृक्के
देहे क्वायात्मापि तथा भवति । तथाऽस्य देहस्य नाशमन्वेष
नश्यति । अतो नाहमत्रास्मिंश्क्वायात्मदर्शनं देहात्म-
दर्शने वा भोग्यं फलं पश्यामीति । एवं दापं देहे क्वाया-

प्या० विवर्त्तितमर्थं कथयति । यथेति ॥ परिष्कृता भवतीत्येतद्वा
च्ये । नखेति ॥ एवमेव देहस्य नखाद्यपगमे क्वायात्मनोऽपि
तदपगमवदित्यर्थः । शरीरेऽस्मिन्नन्ये सति क्वायात्माप्यन्यो भव-
तीति सम्बन्धः । किमिति देहस्यान्ये क्वायात्मनस्तदर्थमित्या-
शङ्काह । नखरोमादिभिरिति । ते स चक्षुर्मादीनां तुल्यत्वा-
देहावयवत्वस्य देहे नखाद्यभावं क्वायात्मापि तदभावाद्यपग-
मादेहे चक्षुराद्यभावंऽपि क्वायात्मापि तदभावात् यत्त इत्यर्थः ॥
स्नामश्चक्षुस्यापुनरुक्तमर्थं कथयति । स्नामः किलेति ॥ पदार्थं
मुक्त्वा वाक्यार्थमाह । स्नाम इति ॥ पारतन्त्र्यादनात्मत्वं
क्वायात्मा दर्शयित्वा तत्रैव ह्येत्वन्तरेमाह । तथेति ॥ विभाग-

उ० वाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्रात्राजीः सार्द्धं विरो-
चनेन किमिच्छन् पुनरागम इति स होवाच
यथैव खल्वयं भगवोऽस्मिंश्चररीरे साध्वलङ्कृते

भा० त्मदर्शने चाध्यवस्य समित्पाणिर्ब्रह्मचर्यं वसुं पुनरेयाय ।
तं ह प्रजापतिरुवाच । मघवन् यच्छान्तहृदयः प्रात्राजीः
प्रगतवानमि विरोचनेन सार्द्धं किमिच्छन् पुनरागम
इति । विज्ञानन्नपि पुनः पप्रच्छ इन्द्राभिप्रायाभि-
व्यक्तये । यदेत्य तेन मोपमीदेति यद्वत्तथा च स्वाभि-
प्रायं प्रकटमकरोत् । यथैव खल्वयमित्याद्येवमेवेति
चात्समोदत्प्रजापतिः । ननु तुल्योऽतिपुरुषश्रवणे देह-
च्छायामिन्द्रोऽग्रहीदात्मैति देहमेव तु विरोचनस्तत्किन्नि-
मित्तं तत्र मन्यते । यथेन्द्रस्यादशरावादिप्रजापतिवचनं
स्मरतो देवानप्राप्तस्वेवाचार्याक्तबुद्ध्या क्वायात्मग्रहणं
तत्र दोषप्रदर्शनञ्चाभूत् न तथा विरोचनस्य किन्तर्हि

आ० त्वादियुक्तिदर्शनफलमुपसंहरति । अत इति ॥ दोषं दृष्ट्वा
यथोक्तरीत्या किं कृतवानित्यपेक्षायामाह । इत्येवमिति ॥
सर्वज्ञो हि प्रजापतिरिन्द्राभिप्रायं जानन्नेव किमर्थं प्राकृत-
वत्पृच्छतीत्याशङ्काह । विज्ञानन्नपीति ॥ आचार्यस्य ज्ञान-
वर्तोऽपि शिष्यां प्रत्यभिप्रायं विशेषेण ज्ञातुं प्रश्नोपपत्तौ दृष्टा-
न्तमाह । यदेत्येति ॥ तथाच प्रजापतिप्रश्नानुरोधेनेति यावत् ।
इन्द्रविषयः स्वशब्दः ॥ शिष्ययोः श्रवणसाम्येऽपि प्रतिपत्तिवैषम्ये
निमित्तं पृच्छति । नन्विति ॥ आचार्यमतोपन्यासद्वारा परिहृ-
रति । तत्रेति ॥ तत्र प्रतिपत्तिविशेषे दृष्टान्तेन निमित्तविशेषं
दर्शयति । यथेति ॥ आचार्योक्तबुद्ध्या तात्पर्येण प्रजापतिना

उ० साध्वलङ्कृतो भवति सुवसने सुवसनः परि-
ष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति
स्रामे स्रामः परिवृक्त्रणे परिवृक्त्रणोऽस्यैव
शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाऽहमत्र भोग्यं

भा० देह एव लात्मदर्शनं । नापि तत्र दोषदर्शनं बभूव । तद-
देव विद्याग्रहणमामर्थ्यं प्रतिबन्धदोषादल्पत्वबहुलापेक्ष-
मिन्द्रविरोचनयोश्चायात्मदेहयोर्ग्रहणं । इन्द्रोऽल्पदोष-
त्वाद्दृश्यत इति श्रुत्यर्थमेव अद्धानतया जयाहेतरश्चा-
यात्मनिमित्तं देहं हिला श्रुत्यर्थं लक्षणया जयाह प्रजा-
पतिनोक्तोऽयमिति दोषभूयस्त्वात् । यथा किल नीला-
नीलयोरादर्शं वृश्मानयोर्वासमोयन्नीलं तन्महाह-
मिति कायानिमित्तं वाम एवाच्यते न काया तद्विरो-

ष्या० कायात्मवोक्त इति भ्रान्त्येत्यर्थः । विरोचनस्येन्द्रवच्छायात्मग्रह-
णमाचार्य्याक्तब्रह्मा माभृदित्याह । न तथेति ॥ कथं तर्हि तस्यात्म-
दर्शनमित्याशङ्क्याह । देह एवेति ॥ आचार्य्यात्मा देह एवाक्त
इति ब्रह्मा तत्रैव विरोचनस्यात्मत्वज्ञानमासीदित्यर्थः । इन्द्रस्य
कायात्मग्रहणे देवानप्राप्तस्यैव मार्गमध्ये दोषदर्शनवद्विरोचन-
स्यासुरानप्राप्तस्याध्वनि देहात्मदर्शनं दोषप्रदर्शनञ्च न प्रवृत्तमि-
त्याह । नापीति ॥ दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह । तद्वदेवेति ॥
विद्याग्रहणापायिकस्य सामर्थ्यस्य प्रतिबन्धभूता या रागादिदोष-
स्तदन्यत्वापेक्षमिन्द्रस्य कायायामात्मग्रहणमित्युक्तं व्यक्तीकराति ।
इन्द्र इति ॥ यद्येकदोषभृयस्त्वापेक्षं गृह्यता विरोचनस्याभिप्रायं
दृष्टान्तेन दर्शयति । यद्यथादिना ॥ उक्तमर्थं दृष्टदाशयकश्रुत्यवष्ट-
म्भेन स्पष्टयति । खचित्तेति ॥ देवान्मनुष्यान्सुरांश्च प्रजापतिना
दकारोपदेशसाधारण्येन कृतं तथा तदीयश्रवणे तुन्येऽपि तदर्थं

उ० पश्यामीति ॥२॥ एवमेवैष मघवन्निति होवाचै-
तन्त्वेव ते भूयोऽनुयाख्यास्यामि वसाऽपराणि
द्वात्रिंशत् वषीणीति स हापराणि द्वात्रिंशत्
वषीण्युवास तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ ६ ॥

भा० चनाभिप्रायः । स्वचित्तगुणदोषवशादेव हिशब्दार्थाव-
धारणं तुल्येऽपि श्रवणे ख्यापितं । दाम्यत दत्त दयध्व-
मिति दकारमात्रश्रवणाच्छ्रुत्यन्तरे निमित्तान्यपि तदनु-
गुणान्वेव महकारिणि भवन्ति । एवमेवैष मघवन् सम्यग्-
त्वयावगतं न ह्यायात्मेत्युवाच प्रजापतिर्या मथाक्त आत्मा
प्रकृत एतमेवमात्मानन्तु ते भूयः पूर्वं व्याख्यातमथनु-
याख्यास्यामि । यस्मात्सकृद्वाख्यातं दोषरहितानामवधा-
रणविषयप्राप्तमपि नागृहीतमतः क्वचिद्दोषेण प्रति-

षा० विशेषावधारणं स्वचित्तगुणदोषवशादेव दृष्टदारण्यके ख्यापितं
तथेहापीत्यर्थः । तत्र वा कथं तुल्येऽपि श्रवणेऽर्थविशेषबुद्धिस्त-
त्राह । दाम्यतेति ॥ अदान्ता हि वयं स्वभावतस्तेन दाम्यतेत्यस्मान्प्रति
पितोक्तवानिति देवानां मतिराविरासीत् । स्वभावतो लुब्धा
वयं तेन दत्तेत्यस्मान्प्रत्युक्तवानितिति मनुष्याणां बुद्धिरासीत् ।
क्रूरा हि वयं स्वभावतस्तेन दयध्वमित्यस्मान्प्रजापतिः स्वचित्त-
वानित्यसुराणां प्रतिपत्तिर्विभूव । तदेवं दकारमात्रश्रवणादात्म-
चित्तानुरोधेन विचित्रा तेषां मनीषा प्रवृत्ता तथेन्द्रविरो-
चनयोरपि भविष्यतीत्यर्थः ॥ अथेन्द्रविरोचनयोर्युक्तिदर्शना-
विशेषादर्थप्रतिपत्तेरप्यविशेषः स्यादिति चेन्नेत्याह । निमित्त-
त्तान्यपीति ॥ युक्तिदर्शनान्यपि स्वचित्तगुणदोषान्पत्वबद्धत्वा-
पेक्षाण्यस्तथोस्तदपेक्षं प्रतिपत्तिवैयर्थ्यमविरुद्धमित्यर्थः । इन्द्रा-
भिप्रायं बुद्ध्या प्रजापतिरनुमादितवानित्युक्तिमिदानोमनुमेदि-

उ० य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति
 होवाचैतदमृतमभयमेतद्भूमेति स ह शान्तहृदयः
 प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श तद्यद्य-
 पीद ॥ शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि
 स्याममस्यामो न वेपोऽस्य दोषेण दुयति ॥ ११ ॥
 न वधेनास्य हन्यते नाम्य स्याम्येण स्यामो घृन्ति
 त्वेवेनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि

भा० बद्धग्रहणमामर्थस्त्वमतस्तत्पणीयं वमापराणि दान्निशतं
 वर्षाणीत्युक्त्वा तथोपितवते क्षपितदोषाय तस्मै होवाच ॥६॥

य आत्माऽपहतपाप्मादिनक्षणे य एषोऽक्षिणीत्या-
 दिना व्याख्यात एष सः । कोऽसौ । यः स्वप्ने महिमानः
 न्यादिभिः पूज्यमानश्चरत्यनेकविधान् स्वप्नभागाननु-
 भवतीत्यर्थः । एष आत्मैति होवाचेत्यादि समानं । महैव-
 मुक्त इन्द्रः शान्तहृदयः प्रवव्राज । स हाप्राप्यैव देवान्
 पूर्ववदस्मिन्नथात्मनि भयं ददर्श । कथं तदिदं शरीरं
 यद्यप्यन्धं भवति स्वप्नात्मा योऽनन्धः स भवति । यदि

आ० तवाक्यं व्याकरोति । एवमेवेति ॥ इन्द्राभिप्रायविषय एष
 शब्दः ॥ अन्याख्यास्यामांस्तु श्रुत्वा आत्माकाममुपगतमिन्द्रं
 प्रत्याहः यस्मादिति ॥ पूर्ववच्छायात्मदर्शनवदित्यर्थः ॥ अस्मि-
 न्नप्यात्मनीति स्वप्नदर्शित्यर्थः ॥ ६ ॥

कायात्मनः शरीरानुविधायित्ववन्न स्वप्नदर्शनविधायित्वं ॥
 तथाच कथं पूर्ववदोषदर्शनमित्याशङ्क्य परिहृयति । कथमि-
 त्यादिना । साम्येण चक्षुरादिगतानवरतसंनिभाननविषयत्वे-

उ० रोदिति व नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ स
समित्पाणिः पुनरेयाय तच्छ ह प्रजापतिरुवाच
मघवन्यच्छान्तहृदयः प्रात्राजीः किमिच्छन्पुनरा-
गम इति स होवाच तद्यद्यपीदं भगवः शरीरमन्धं
भवत्यनन्धः स भवति यदि स्राममस्रामो नैवे-
पोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ ३ ॥ न वधेनास्य हन्यते
नाऽभ्य स्राम्येण स्रामो घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादय-

भा० स्राममिदं शरीरमस्रामस्य स भवति नैवैष स्वप्नात्मा
ऽस्य देहस्य दोषेण दुष्यति नाप्यस्य वधेन स हन्यते
ह्यायात्मवत् । न चाऽस्य स्राम्येण स्रामः स्वप्नात्मा भवति ।
यदध्यायादावागममात्रेणोपन्यस्तं नास्य जरयैतज्जीर्य-
तीत्यादि । तदिह न्यायेनोपपादयितुमुपन्यस्तं । न तावदयं
ह्यायात्मवद्देहदोषयुक्तः किन्तु घ्नन्ति त्वेवैनमेवशब्द इवार्थं
घ्नन्ति वैनं केचनेति द्रष्टव्यं । न तु घ्नन्त्येवेत्युत्तरेषु सर्व-
व्यवशब्ददर्शनात् । नाऽस्य वधेन हन्यत इति विशेषणात्
घ्नन्ति त्वेवेति चेन्नैवं । प्रजापतिं प्रमाणीकुर्वतोऽनृतवा-

ष्या० नेति यावत् । देहदोषेणात्मनो न दोषो भवतीति प्रागेवोक्तं
तस्मिन्मर्धमिह पुनरुच्यतेऽत आह । यदध्यायादाविति । न्यायो
ऽन्वयव्यतिरेकाख्यः एतद्देहाभिमाने हि सखेव देहधर्मस्य संयु-
ज्यत इव द्रष्टा स्वप्ने त्वेतद्देहाभिमानाभावात् तेन संयुज्यत-
इत्याह । तदिहैति ॥ स्वप्नद्रष्टा चेद्देहदोषेण न युज्यते कथं
तर्हि तस्मिन्लोषदर्शनमिच्छाशक्त्वाह । न तावदिति ॥ किमि-
त्येवकारो यथाश्रुते न व्याख्यायते तत्राह । नत्विति । इतिशब्दो

उ० स्त्रीयाऽप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाऽहमत्र
भोग्यं पश्यामीत्येवमेवैष मघवन्निति होवाचैत-

भा० दिवापादनानुपपत्तेः । एतदमृतमित्येतन्नजापतिवचनं
कथं मृषा कुर्यादिन्द्रस्तं प्रमाणीकुर्वन् । ननु ह्यायापुरुषे
प्रजापतिनोक्तेऽस्य शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यतीति दोष-
मदधान्येहापि स्यात् । नैवं । कस्माद्य ह्येषोऽर्चिणि पुरुषो
दृश्यते इति न ह्यायात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते मघ-
वान् । कथमपहतपाप्मादिलक्षणे पृष्टे यदि ह्यायात्मा प्रजा-
पतिनोक्त इति मन्यते तदा कथं प्रजापतिं प्रमाणीकृत्य
पुनः श्रवणाय समित्याणिर्गच्छेत जगाम च । तस्मान्न
ह्यायात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते । तथा च व्याख्यातं ।
द्रष्टाऽर्चिणि दृश्यत इति । तथा विच्छादयन्तीव विद्रावय-
न्तीव तथा च पुत्रादिमरणनिमित्तमप्रियवेत्तेव भवति ।
अपि च स्वयमपि रोदितीव । नन्वप्रियं वेत्तेव कथं वेत्ते-

व्या० द्रष्टव्यमित्यनेन सम्बध्यते । देहस्य वधेन नायं हन्यत इति विशेष-
धणात्कृतो वधः सप्रदृशा नियमतो विवक्षितः ॥ कस्मादेव-
शब्दे न यथाश्रुत एवेति शङ्कते । नास्यति ॥ किमयं प्रजापतिमाप्त-
मनामं वा मन्यते । यद्यनामं बुध्यते न तर्हि तं प्रत्युपगतिरिन्द्रस्य
विद्याग्रहणार्थं सम्भवतीति मत्वाऽऽह । नैवमिति ॥ विकल्पान्त-
रमाह । प्रजापतिमिति ॥ न स्मृतो हननं सप्रदृशा विवक्षि-
तमिन्द्रस्येति शेषः ॥ उक्तमेव स्फोरयति । एतर्दिति ॥ दृष्टान्तेन
शङ्कते । नन्विति ॥ दृष्टान्तं विघटयति । नैवमिति ॥ तद्विघ-
टनप्रकारं प्रप्रपूर्वकं प्रकटयति । कस्मादित्यादिना ॥ एतदेवा-
काङ्क्षापूर्वकं प्रपञ्चयति । कथमित्यादिना ॥ अथेन्द्रो दृश्यत

उ० न्त्वेव ते भूयोऽनुब्याख्यास्यामि वसाऽपराणि
 डात्रिंशत् वर्षाणीति स हाऽपराणि द्वात्रिंशत्
 वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ ४ ॥ १० ॥

भा० वेत्युच्यते । न । अमृताभयत्वचनानुपपत्तेः । ध्यायतीवेति
 च श्रुत्यन्तरात् । ननु प्रत्यक्षविरोध इति चेत् । न । शरी-
 रात्मत्वप्रत्यक्षवद्भ्रान्तिमन्त्रवात् । तिष्ठतु तावदप्रियवेत्तेव
 न वेति नाहमत्र भोग्यं पश्यामि । स्वप्नात्मज्ञानेऽपि इदं
 फलं नोपलभ्यत इत्यभिप्रायः । एवमेवैष तवाभिप्रायेणेति
 वाक्यशेषः । आत्मनोऽमृताभयगुणवत्त्वस्याभिप्रेतत्वात्
 द्विरुक्तमपि न्यायतो मया यथावन्नावधारयति । तस्मा-
 त्पूर्ववदस्याद्यापि प्रतिबन्धकारणमस्तीति मन्वानस्तत्स-

भा० इति श्रुत्यर्थं गृहीत्वा क्वायात्मानमेव गृहीतवानित्युक्तं कथमि-
 दानीमन्यथोच्यते तत्राह । तथेति ॥ यथेदं वाक्यमन्युपलक्षित-
 द्रष्टृपरं तथा प्रागेव व्याख्यातं न तु स्वप्नद्रष्टरि क्वायात्मनीव
 स्पष्टा विनाशदृष्टिरित्यर्थः । यथावदुपगम्य स्वप्नद्रष्टारं
 भ्रन्तीव तथेति यावत् ॥ इवशब्दमाक्षिपति । नन्विति ॥ वेत्तुं
 विकारश्चेदमृतत्वं न स्यान्मृदादिवद्दिनाशत्वप्रसङ्गात्तस्मादिव-
 शब्दे युक्त इत्युत्तरमाह । उच्यते इति ॥ अहं वेदतीति
 विक्रियाश्रयत्वप्रत्यक्षविरोधादिवशब्दे न युक्त इति शङ्कते ।
 नन्विति ॥ अध्यासादपि प्रत्यक्षोपपत्तेर्न विकारित्वं सिद्धतीति
 परिहरति । नेत्यादिना ॥ नाहमित्यादि वाक्यमवतारयति ।
 तिष्ठत्विति ॥ न वेत्यप्रियवेत्तेव भवतीत्यर्थः ॥ इदं सर्वज्ञाक-
 ञ्जामावाप्तिशब्दां विधेये ब्रह्मभावे नाध्यास्तिकमप्यप्रियवेत्त-
 त्वादिकमस्ति । तत्पुनर्हृद्देशेऽप्यागतमतस्त्वदभिप्रायेणाप्रियवेत्तेव
 स्वप्नद्रष्टा ॥ न तु मदभिप्रायेणेति विप्रिनष्टि । तवेति ॥ तत्र
 हेतुमाह । आत्मन इति । वसापराणीत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह ।

उ० तद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न
विजानात्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमे-
तद्भ्रमेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव
देवानेतद्भयं ददर्श नाह खल्वयमेव ११ सम्प्रत्या-
त्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि
भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र
भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥ स समित्पाणिः

भा० पणाय वसापराणि द्वात्रिंशत् वर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्यादि-
देश प्रजापतिः । तथोषितवते चर्चितकल्मषाथाह ॥ १० ॥

पूर्ववदेतन्वेव त इत्याद्युक्त्वा तद्यचैतत्सुप्त इत्यादि
व्याख्यातं वाक्यं । अत्रिणि यो द्रष्टा स्वप्ने च महीयमान-
श्चरति स एषः सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजाना-
त्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्भ्रमेति स्वाभिप्रेत-
मेव मघवान् । तत्रापि दोषं ददर्श । कथं नाह नैव सुप्त-
स्याऽप्यात्मा खल्वयं सम्प्रति सम्यग्दानोच्चात्मानं जानाति
नैवं जानाति । कथमयमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि
चेति । यथा जाग्रति स्वप्ने वा । अतो विनाशमेवति

भा० द्विब्रह्ममीति ॥ तथा प्रजापतिवाक्यानुसारेणैति यावत् ॥ १० ॥

यथापूर्वमेतन्वेव त इत्याद्युक्त्वा य एव स्वप्ने महीयमान
इत्याद्युक्त्वा तद्येहाप्येतन्वेवेत्युक्त्वा तद्यचैतदित्याह । विश्रय्याधि-
कारिणे प्रजापतिरिति याजना ॥ व्याख्यातस्यैव वाक्यार्थे
सङ्घिष्य दर्शयति । अत्रिणीति ॥ तत्रापि सुप्तदर्शनंऽपीत्यर्थः ॥
तदेव दोषदर्शनं प्रश्नद्वारा स्फोरयति । कथमित्यादिना ॥

उ० पुनरेयाय तं ह प्रजापतिरुवाच मघवन्य-
 च्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमिवेह्यन्पुनरागम
 इति स होवाच नाह खल्वयं भगव एव
 सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवे-
 मानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाह-
 मत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ एवमेवैष
 मघवन्निति होवाच एतन्त्वेव ते भूयोऽनुया-

भा० नाशमेवेति पूर्ववत्तद्द्रष्टव्यं । अपीतोऽतिगतो भवति विनष्ट
 इव भवतीत्यभिप्रायः । ज्ञाने हि सति ज्ञातुः सङ्गावो
 गम्यते नाऽसति ज्ञाने । न च सुपुत्रस्य ज्ञानं दृश्यतेऽतो
 विनष्ट इवेत्यभिप्रायः । न तु विनाशमेवात्मनो मन्यते
 ऽमृताभयवचनस्य प्रामाण्यमिच्छन् पूर्ववदेवमेवेत्युक्त्वा यो
 मयोक्तस्त्रिभिः पर्यायैस्तमेवैतं नो एवान्यत्रैतस्मादात्म-
 नोऽन्नं कञ्चन किन्तर्हि एतमेव व्याख्यास्यामि । खल्पस्तु
 दोषस्तवावशिष्टस्तत्क्षपणाय दसाऽपराण्यन्यानि पञ्चवर्षा-
 णीत्युक्तः स तथा चकार । तस्मै मृदितकषायदिदोषाय
 स्थानत्रयदोषसम्बन्धरहितमात्मनः स्वरूपमपहतपाप्मत्वा-
 दिलक्षणं मघवते तस्मै होवाच । तान्येकशतं वर्षाणि

षा० स्वात्मानं न जानातीत्युक्तमेवाक्त्वादारोखाभिनयति । कथमिति ॥
 तत्र वैधर्म्यं दृष्टान्तमाह । यथेति ॥ स्वपरविवेकाभावे दोषमाह ।
 अत इति ॥ भ्रन्तीत्येवेत्यत्रोक्तं लक्षयति । पूर्ववदिति ॥ कुतो
 ज्ञानाभावाभावे विनष्टत्वमित्याशङ्क्योक्तमभिप्रायं स्पष्टयति ।

उ० ख्यास्यामि नो हवान्यत्रैतस्माद्दसाऽपराणि पञ्च
वर्षाणीति सहापराणि पञ्च वर्षाण्युवास तान्ये-
कशतं सम्पेदुरेतत्तद्यदादुरेकशतं ह वै
वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास तस्मै
होवाच ॥ ३ ॥ ११ ॥

मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरमात्रं मृत्युना

भा० सम्पेदुः सम्पन्नानि बभूवुः । यदाङ्गुलीके शिष्टा एकशतं
ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवामेति । तदे-
द्वात्रिंशत्तमित्यादिना दर्शितमित्याख्यायिकातोऽपस्तम्ब
श्रुत्योच्यते । एवन्तु किलैतदिन्द्रत्वादपि गुरुतरमि-
न्द्रेणापि महता यत्नैकोत्तरवर्षशतकृतायामेन प्राप्त-
मात्मज्ञानमतो नातःपरं पुरुषार्थान्तरमस्तीत्यात्मज्ञानं
स्तीति ॥ ११ ॥

मघवन्मर्त्यं वै मरणधर्मादिं शरीरं । यन्नन्यमेऽद्याधा-
रादिलक्षणः सम्प्रसादलक्षण आत्मा मर्धाक्तो विनाश-
मेवापीतो भवतीति । प्रष्टुं तत्र कारणं । यदिदं शरीरं

आ० ज्ञाने ह्येति ॥ एवका यथाश्रुत एव किं न स्यादित्याशङ्काह ।
न त्विति ॥ पूर्ववद्ब्रह्मचर्यादिशाभावं हेतुमाह । अन्यत्त्विति ॥
आख्यायिकातोऽपस्तम्ब इतिरस्मभ्यं किमर्थमित्यनुपदिशतीत्या-
शङ्काह । एवन्त्विति ॥ ११ ॥

कार्यकारणपरिवेष्टिता विश्वतेजसावुक्ता । कारणमात्रबद्धस्य
प्राक्तो व्याख्यातः ॥ सम्प्रत्यशरीरन्तरीयमुपदेष्टुं सशरीरतां नि-
न्दति । मघवन्निति ॥ शरीरवदात्मनादि विनाशित्वमवस्थाविशेषे

उ० तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानभात्ते वै

भा० वै यत्पश्यसि तदेतन्मर्त्यं विनाशि । तच्चात्तं मृत्युना यत्नं
सन्ततमेव । कदाचिदेव म्रियत इति मर्त्यमित्युक्तेन तथा
सन्नासो भवति यथा यत्नमेव सदा व्याप्तमेव मृत्युनेत्युक्ते
इति वैराग्यार्थं विशेष इत्युच्यते । आत्तं मृत्युनेति । कथं
नाम देहाभिमानतो विरक्तः सन्निवर्त्तत इति । शरीर-
मित्यत्र सहेन्द्रियमनोभिरुच्यते । तच्छरीरमस्य सम्प्रसा-
दस्य त्रिस्थानतया गम्यमानस्यामृतस्य मरणादिदेहेन्द्रि-
यमनोधर्मावर्जितस्येत्येतत् । अमृतस्येत्यनेनेवाशरीरत्वे सिद्धे
पुनरशरीरस्येति वचनं वाय्वादिवत्सावयवत्वमूर्त्तिमत्त्वे
मा भूतामित्यात्मनो भोगाधिष्ठानं । आत्मनो वा
सत ईचितुस्तेजोऽवन्नादिक्रमेणोत्पन्नमधिष्ठानं । जीव-
रूपेण प्रविश्य सदेवाधितिष्ठत्यस्मिन्निति वाधिष्ठानं । यस्ये-
दमोदृशं नित्यमेव मृत्युयत्नं धर्माधर्मजनितत्वात्प्रिया-
प्रियवदधिष्ठानं तदधिष्ठितस्तद्दान् सशरीरो भवति ।

आ० दर्शितमित्याशङ्काह । यन्मन्यस इति ॥ सशरीरो विशेषविज्ञान-
वान् भवत्यशरीरस्य तु विशेषविज्ञानाभावादिनाश्रम्भो न
पुनरसौ वस्तुतो विनश्यति स्वेन रूपेणाभिनिय्यद्यत इति सम्प्र-
सादस्याविनाशित्ववचनादित्यभिप्रेत्य कारणमेव स्पष्टयन्नक्ष-
राणि व्याचष्टे । यदिदमित्यादिना ॥ ननु मर्त्यमित्येतावतेव
मृत्युव्याप्तत्वे शरीरस्य सिद्धे मित्यात्तं मृत्युनेति पुनरुच्यते
तत्राह । कदाचिदेवेति ॥ वैराग्यार्थं विशेषवचनमित्युक्तं
यत्तदेव वैराग्यं किमर्थमित्याशङ्काह । कथमिति ॥ निवर्त्तने
विशेषवचनं फलवदिति शेषः ॥ तदस्येत्यत्र तच्छब्दार्थमाह ।

उ० सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न वै सशरी-

भा० अशरीरस्वभावस्यात्मनस्तदेवाऽहं शरीरं शरीरमेव चाह-
मित्यविवेकादात्मभावः सशरीरत्वमत एव सशरीरः
सन्नात्तो युस्तः प्रियाप्रियाभ्यां । प्रसिद्धमेतत्तस्य च न वै
सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोर्वाह्यविषयसंयोगवियोग-
योर्निमित्तयोर्वाह्यविषयसंयोगवियोगौ ममेति मन्यमा-
नस्यापहृतिर्विनाश उच्छेदः सन्नतिरूपयोर्नास्तीति । तं
पुनर्देहाभिमानादशरीरस्वरूपविज्ञानेन निवर्त्तता विवे-
कज्ञानमशरीरं सन्नं प्रियाऽप्रिये न स्पृशतः । स्पृशः
प्रत्येकं सम्बध्यत इति । प्रियं न स्पृशत्यप्रियं न स्पृशतीति
वाक्यद्वयं भवति । न स्नेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह सम्भाषेतेति
यद्वत् । धर्माधर्मकार्यं हिताहिते यतोऽशरीरता तु
स्वरूपमिति । तत्र धर्माधर्मयोरसम्भवात्तत्कार्यभावा
दूरत एवेत्यतो न प्रियाप्रिये स्पृशतः । ननु यदि प्रियम-

आ० शरीरमित्यत्रेति । मघवन्नित्यादिवाक्यं सप्तम्यर्थः । त्रिस्थानतया
जाग्रत्सुषुप्तिस्थानत्रयसम्बन्धित्वेनेति यावत् । अमृतत्वं घटुर्भि-
वर्जितत्वमशरीरत्वं स्वाभाविकसावयत्वादिराहित्यं आत्मनोऽधि-
ष्ठानमित्यत्र भोग्येतिपेक्षितपृथ्वं कृतं भोगायतनं शरीरमिति विशेष-
यथार्थमुक्त्वा तस्यैवार्थान्तरमाह । आत्मनो वेति ॥ अधिष्ठानं जन-
यितुस्तस्योपलब्धेरधिकरणमिति यावत् ॥ अधिष्ठानशब्दग्यार्था-
न्तरमाह । जीवरूपेणेति ॥ उत्तरवाक्यस्यं सशरीरशब्दं व्याचष्टे ।
यस्येति ॥ इदंशं मर्त्यात्वादिविशेषणवदित्यर्थः । तद्यथोक्तं शरी-
रमधिष्ठितमनेनेति श्रुत्या तदधिष्ठितसादृश्यः पुरुष इत्यर्थः ॥
तस्यैव सम्बिद्धितमर्थमाह । तद्वानिति ॥ उक्तोऽर्थं विशेष्यं

उ० रस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं

भा० यशरीरं न स्पृशतीति यन्मघवतोक्तं सुषुप्तस्थो विनाश-
मेवापीतो भवतीति तदेवेहाप्यापन्नं । नैष दोषो धर्मा-
धर्मकार्ययोः शरीरसम्बन्धिनोः प्रियाप्रिययोः प्रतिषेधस्य
विवक्षितत्वात् । अशरीरं न प्रियाप्रिये स्पृशत इत्यादि-
श्रुतिः । आगमापायिनोर्हि स्पर्शशब्दे दृष्टो यथा शीत-
स्पर्श उष्णस्पर्श इति । न तन्नेरुष्णप्रकाशयोः स्वभावभूत-
योरग्निना स्पर्श इति भवति । तथाग्नेः सवितुर्वोष्णप्रका-
शवत्स्वरूपभूतसानन्दस्य प्रियस्यापि नेह प्रतिषेधो विज्ञा-
नमानन्दमानन्दो ब्रह्मेति श्रुतिभ्यः । इहापि भूमैव
सुखमित्युक्तत्वात् । ननु भूम्नः प्रियस्यैकत्वेऽभवेद्यत्वात् ।
स्वरूपेणैव वा नित्यसंवेद्यत्वान्निर्विशेषतेति नेन्द्रस्य तद्विद्यं ।
नाह खल्वयं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो
एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति । नाहमत्र

आ० पातयति । सशरीर इति ॥ अशरीरस्य कथं सशरीरत्वमित्या-
शङ्काह । अशरीरेति ॥ अविवेकतः सशरीरो भवतीति पूर्व्वेण
सम्बन्धः । यतः सशरीरोऽतएव प्रियाऽप्रियाभ्यामात्तो वै पुरुष
इति योजना ॥ वैशब्दार्थमाह । प्रसिद्धमिति ॥ एतच्छब्दार्थ-
मेवोत्तरवाक्यव्याख्यानं स्फोरयति । सशरीरस्येति ॥ तौ
समेति मन्यमानस्य सतः स्वस्य तयोः सन्ततिरूपयोरपहति-
र्नास्तीति सम्बन्धः । प्रियाप्रिययोः स्वारस्येन विनाशोऽस्ति क्षि-
कत्वादित्याशङ्क्य सन्ततिरूपयोरित्युक्तं । इतिशब्दे वाक्यसमा-
यर्थः ॥ अशस्य देहसम्बन्धद्वारा संसारित्वमुक्त्वा तस्यैव विद्या-
वतो देहनिवृत्तिद्वारेण मुक्तिं दर्शयति । तं पुनरिति ॥ मुक्ते

उ० वाव सक्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ॥ १ ॥

भा० भोग्यं पश्यामीत्युक्तत्वात् । तद्धीन्द्रखेष्टं यद्भूतानि चात्मान
 च जानाति । न चाप्रियं किञ्चिद्वेत्ति । स सर्वांसु लोका-
 नाप्नोति सर्वांसु कामान् येन ज्ञानेन । सत्यमेतदिष्ट-
 मिन्द्रखेमनि भूतानि मत्तोऽन्यानि लोकाः कामाश्च सर्वे
 मत्तोऽन्नेऽहमेषां स्वामीति । न त्वेतदिन्द्रस्य हितं । हित-
 छेन्द्रस्य प्रजापतिना वक्तव्यं । व्योमवदशरीरात्मतया
 सर्वभूतलोककामात्मत्वोपगमेन या प्राप्तिस्तद्धितमिन्द्राय
 वक्तव्यमिति प्रजापतिनाऽभिप्रेतं । न तु राज्ञो राज्या-
 त्तिवदन्यत्वेन । तत्रैवं सति कं केन विजानीयादात्मैकत्वे
 इमानि भूतान्यमहमस्मीति । नन्वस्मिन्न्यत्त्वे स्तोभिर्वा

आ० पुंसि प्रियाप्रिययोर्मित्तयोरस्पर्शोऽप्येकस्य स्पर्शः स्यादित्या-
 शङ्काह । स्पृशिरिति ॥ प्रत्येकसम्बन्धमभिनयति । प्रियमिति ॥
 समस्ततया अतस्तानेकस्य प्रत्येकं क्रियासम्बन्धे दृष्टान्तमाह ।
 नेति ॥ प्रियाप्रिययोर्मुक्तात्मन्यसंस्पर्शं पातनिकापूर्वकं कैमुति-
 कन्यायेन दर्शयति । धर्माधर्ममिति ॥ तत्रैत्यशरीराख्यं स्वरूप-
 मच्यते ॥ प्रियस्पर्शाभावं श्रुत्वा मोक्षस्यापुमर्थत्वं शङ्कते ।
 नत्विति ॥ इहापीति मुक्ता गृह्यते । स्वाभाविकप्रियाप्रियप्रतिषे-
 धदेवात्रापुमर्थत्वं मुक्तेरित्युत्तरमाह । नैष दोष इति ॥ प्रतिषेध-
 मेवाभिनयति । अशरीरमिति ॥ कादाचित्कयोरेव प्रियाप्रिययो-
 रेव निनेष इत्यत्र नियामकमाह । आगमापायिनोरिति ॥
 कादाचित्कत्वे स्पर्शशब्दवद्ग स्वात्मन्येतच्छब्दोऽस्तीत्याह । न त्विति ॥
 आत्मनि तर्हि कादाचित्कमेव प्रियमिति तन्मात्रप्रतिषेधात्तद-
 वस्थमपुमर्थत्वमित्याशङ्काह । सवितुरिति ॥ भूमविद्यालाघ-
 नायामपि सुखमात्रस्यात्मनि न प्रतिषेधोऽस्तीत्याह । इहापीति ॥
 तथापि विषयविषयीभावेन भेदाभावात्तदवस्थमपुमर्थत्व-

भा० यानैर्वा स यदि पितृलोककामः स एकधा भवतीत्याद्यै-
 श्वर्यश्रुतयोऽनुपपन्नाः । न सर्वात्मनः सर्वफलसम्बन्धो-
 पपत्तेरविरोधात् । मृद इव सर्वघटकरककुण्डाद्याग्निः ।
 ननु सर्वात्मत्वे दुःखसम्बन्धोऽपि स्यादिति चेन्न । दुःखस्या-
 प्यात्मत्वोपगमादविरोधः । आत्मन्यविद्याकल्पनानिमि-
 त्तानि दुःखानि रज्ज्वामिव सर्पादिकल्पनानिमित्तानि ।
 सा चाविद्या शरीरात्मैकत्वस्वरूपदर्शनेन दुःखनिमित्तो-
 च्छिन्नैति दुःखसम्बन्धाशङ्का न सम्भवति । शुद्धमत्त्व-
 सङ्कल्पनिमित्तानान्तु कामानामीश्वरदेहसम्बन्धः सर्व-
 भूतेषु मानमानां पर एव सर्वसत्त्वोपाधिद्वारेण भोक्तैति
 सर्वाविद्याकृतसंयवहाराणां पर एवात्मास्यदं नान्योस्तीति

व्या० मिति शङ्कते । नन्विति ॥ भेदे न पुमर्थत्वयोगो केवलव्यति-
 रेक्यभावात्सुखात्तात्कारन्तु पुरुषार्थः ॥ स चाभेदेपि भिद्यते
 इत्याशङ्काह । स्वरूपेणेति ॥ आत्मनि विशेषज्ञानराहित्य-
 मिन्द्रस्य नेष्टमित्यत्र हेतुमाह । नाहेति ॥ किन्तर्हि इन्द्रस्येष्ट-
 मित्याशङ्काह । तद्धीति ॥ येन ज्ञानेनाप्नोति तदिष्टमिन्द्रस्येति
 पूर्व्वण सम्बन्धः । किमिदं विशेषविज्ञानमिन्द्रस्येष्टमित्युच्यते
 किंवा हितमिति विद्यस्यते तत्रायमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥
 द्वितीयं दूषयति । न त्विति ॥ द्वितीयाद्ये भयं भवतीत्यादिश्रुतेरि-
 त्यर्थः ॥ तथापीष्टमेवेन्द्राय प्रजापतिनापदेष्टमित्याशङ्काह ।
 हितश्चेति ॥ किन्तर्हि तस्य हितमिति चेत्तदाह । व्यामवदिति ॥
 वक्तव्यमिति सम्बन्धः ॥ हितमेव न त्वनिष्टमिति स्थिते फलितमाह ।
 तत्रेति ॥ सर्वेषां भूतानां लोकानां कामानाश्चात्मा सच्चिदानन्दमात्रं,
 तद्रूपत्वं चेन्मुक्तस्येथ्यते कथं तर्हि तस्मैश्वर्यश्रुतयो निर्बन्धन्तीति
 चोदयति । नन्विति ॥ सगुणविद्यावतां यदंश्वर्यं तन्निर्गुणविद्या-
 स्तुत्यर्थं सञ्जीर्यते ॥ ब्रह्मीभूतस्य मुक्तस्य सगुणविद्याया अपि

भा० वेदान्तसिद्धान्तः । य एषोऽच्छिणि पुरुषो दृश्यत इति
 छायापुरुष एव प्रजापतिनोक्तः स्वप्नसुषुप्तयोश्चान्य एव ।
 न परोऽपहतपाप्मत्वादिलक्षणे विरोधादिति केचि-
 न्नान्यन्ते । छायाद्यात्मनाञ्चोपदेशे प्रयोजनमाचक्षते ।
 आदावेवोच्यमाने किल दुर्विज्ञेयत्वात्परस्यात्मनोऽत्यन्त-
 वाह्यविषयामक्तचेतमोऽत्यन्तसूक्ष्मवस्तुश्रवणे व्यामोहो मा-
 भूदिति । यथा किल द्वितीयायां सूक्ष्मं चन्द्रं दिदर्श-
 यिषुर्वृक्षं कञ्चित्प्रत्यक्षमादौ दर्शयति । पश्यामुमेष चन्द्र
 इति । ततोऽप्यन्यं गिरिमूर्द्धानं चन्द्रममीपस्यमेष चन्द्र
 इति । ततोऽमौ चन्द्रं पशति । एवमेतद्य एषोऽच्छिणीत्या-
 द्युक्तं प्रजापतिना त्रिभिः पर्यायैर्न पर इति । चतुर्थं तु
 पर्याये देहान्मर्त्यात्ममत्यायाऽशरीरतामापन्नो ज्यातिः-

आ० प्रत्यग्भूतत्वात्फलस्य तत्रोपचरितुं युक्तत्वादिति परिहरति ।
 नेत्यादिना ॥ सर्व्वात्मत्वे निन्दापि प्राप्नोतीति शङ्कते । नन्विति ॥
 दुःखस्य दुःखत्वाभाववत्तस्यात्मा विद्वानपि दुःखो भविष्यतीति
 समाधत्ते । न दुःखस्येति ॥ तर्हि दुःखिनामात्मा मूक्त इति दुःखो
 स्यात्तत्राह । आत्मनोति ॥ न तावदात्मनः स्वभावतो दुःखित्वं
 किन्त्वाविद्यकं । सा च मूक्तस्य दग्धत्वादप्रसक्तिरित्यर्थः । तर्हि
 विद्यया दग्धायामविद्यायां तदध्यारोपितमंश्वर्थमपि ईश्वरस्य
 सगुणविद्याफलभूतं तद्दग्धमेवेति कथं सत्वर्थमिह तदपदेश-
 सिद्धिरित्याशङ्काह । युद्धेति ॥ युद्धं सत्त्वं रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं
 तस्मान्मायैकदेशाज्जाताः सङ्गन्या निमित्तानि येषां कामानामे-
 श्वर्थभेदानां ते तयोक्तास्तेषां सर्वेषु भूतेषु विषयेषु मनोमात्रे-
 षे श्वराभिधानरूपेण सिद्धानामीश्वराख्येन स्वभावेनाभिमन्वन्त्या
 मायावस्थायां सिद्धतीत्यर्थः । ननु जीवानामेवाविद्यातत्त्वा-
 र्थसम्बन्धो नेश्वरस्येति चेन्नत्याह । पर एवेति ॥ चतुर्थ्यपि

भा० स्वरूपं । यस्मिन्नुत्तमपुरुषे स्यादिभिर्जगन् क्रोडवम-
माणो भवति स उत्तमपुरुषः पर उक्त इति चाहुः ।
सत्यं रमणीया तावदियं व्याख्या श्रोतुं । न त्वर्थोऽस्य गन्थ-
स्यैवं सम्भवति । कथमक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्युपन्यस्य
श्रित्याभ्यां क्वायात्मनि गृहीते तयोस्तद्विपरीतग्रहणं मत्वा
तदपनयायोदशरावोपन्यासः । किं पश्यथ इति च प्रश्नः ।
साध्वलङ्कारोपदेशानर्थकः स्यात् । यदि क्वायात्मैव प्रजा-
पतिनाऽक्षिणि दृश्यत इत्युपदिष्टः । किञ्च यदि वा तेन स्वय-
मुपदिष्टग्रहणस्याप्यपनयनकारणं वक्तव्यं स्यात् । स्वप्नसुपु-
ष्तात्मग्रहणयोरपि तदपनयनकारणं च स्वयं ब्रूयात् । न
चोक्तं तेन मन्यामहे । नाक्षिणि क्वायात्मा प्रजापतिनोप-
दिष्टः । किञ्चान्यदक्षिणि द्रष्टा चेद्दृश्यत इति उपदिष्टः

आ० पर्यायेषु त्वमर्थानुवादेन तस्य तदर्थत्वं विधेयमिति स्वाभि-
प्रायेण प्रजापतिवाक्यं व्याख्यातं ॥ सम्मति स्वयूथमतमुत्थाप-
यति । य एव इति ॥ प्रथमपर्यायस्य क्वायात्मवद्वितीयपर्याय-
योऽपि विज्ञानात्मविषयत्वमित्याह । स्वप्नेति ॥ अन्य एव पर-
स्मादुक्त इति सम्बन्धः ॥ चतुर्थपर्यायवत्पर्यायत्रयेऽपि परमा-
त्मैव कस्मान्नोच्यते । तत्राह । न पर इति ॥ अपहृतपाप्मात्वादेरव-
स्थावत्त्वस्य च मिथो विरोधो हेत्वर्थः । नन्वन्तिमे पर्याये पर-
स्योपदेशो युज्यते । तज्ज्ञानस्य मुक्तिफलत्वात्त्विति पृथ्वेषु पर्या-
येषु क्वायादयो निर्दिश्यन्ते तत्फलाभावादत आह । क्वायाद्या-
त्मनाच्चेति ॥ तत्र प्रथमं क्वायात्मनोपदेशस्य प्रयोजनमाह ।
आदावेवेति ॥ परस्यातिसृष्ट्यात्वेन दुर्विज्ञेयत्वात्तस्मिन्नेवादानु-
ष्यमाने सति तस्यापि सृष्ट्यास्य अवशेऽपि श्रोतुरनात्मनिष्ठस्य
क्लिप्त आनोहः स्यात्स माभूदिति एवम्क्वायात्मोपदेशः कृत इति
सम्बन्धः । स्वप्नसुषुप्तयोर्विज्ञानात्मोपदेशस्य प्रयोजनं दर्शयन्मुक्त-

भा० खान्तत इदं युक्तं । एतन्त्वेव त इत्युक्त्वा खप्नेऽपि द्रष्टुरेवो-
पदेशः । खप्ने न द्रष्टेऽपदिष्ट इति चेन्नापि रोदितोवा-
प्रियवेत्तेवेत्युपदेशात् । न च द्रष्टुरन्यः कश्चित्खप्ने महि-
मानश्चरति । अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति न्यायतः
श्रुत्यन्तरे सिद्धत्वात् । यद्यपि खप्ने सधीर्भवति तथापि न
धीः खप्नभोगोपलब्धिं प्रति करणत्वं भजते । किन्तर्हि
पटच्चित्रवज्जायद्वामनाश्रया दृश्यैव धीर्भवतीति । न द्रष्टुः
स्वयं ज्योतिष्टुवाधः स्यात् । किञ्चान्यत् । जायत्खप्नेयो-
भूतानि चात्मानं च जानातीमानि भूतान्ययमहमस्मीति
प्राप्तौ सत्यां प्रतिषेधो युक्तः स्यान्नाह खल्वयमित्यादि ।
तथा चेतनस्यैवाविद्यानिमित्तयोः सन्नरीरत्वे सति

भा० मर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यद्येत्वादिना ॥ इतिशब्दस्तिङ्गा
सम्बन्धते ॥ पर्यायान्तरस्य तात्पर्यमाह । चतुर्थं त्विति ॥ मरण-
धर्मज्ञादेहात्पथगभूत्वा ज्योतिःस्वरूपमशरीरत्वं प्राप्ते यद्यपि
चतुर्थं पर्याये कथ्यते तथापि कथमसौ परमात्मा स्यादित्याश-
ङ्गाह । यस्मिन्निति ॥ स सम्यसादेो यो विद्वान् कर्तृत्वेन विव-
क्षितः किमिदं व्याख्यानं शब्दानुसारि किंवाऽर्थानुसारीति
विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ द्वितीयं दृष्टयति । न त्विति ॥
असम्भवमेवाकाङ्क्षादारा स्फुटयति । कथमित्वादिना ॥ यद्यद्ये
पर्याये ज्ञायात्मोपदिश्यते तर्हान्नविरोचनयोः सम्यग्दर्शित्वादि-
परीतयद्वापोहार्थं प्रजापतेरायासो वृथा स्यात् । तेन नेदं
व्याख्यानमर्थानुसारीत्यर्थः ॥ इतश्च नाद्यं पर्याये ज्ञायात्मोपदे-
शोऽस्तीत्याह । किञ्चेति ॥ प्रजापतिनोपदिष्टस्यापि ज्ञायात्मनो
यद्द्वयं न न्यस्यतीत्याशङ्क्य हेतुत्वरं स्पष्टयति । यदीति ॥
तेन ज्ञायात्मोपदिष्टत्वापनयकारणवचनेनेति यावत् । तेन तत्र-
जापतिनेत्येकशब्दो योज्यः ॥ इतश्च प्रथमे पर्याये त्रुष्ट-

भा० प्रियाप्रिययोरपहतिर्नास्तीत्युक्त्वा तस्यैवाशरीरस्य सतो ऽविद्यायां सत्यां सशरीरत्वे प्राप्तयोः प्रतिषेधो युक्तोऽशरीरं वाव सन्नं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति । एकश्चात्मा स्वप्रबुद्धान्तयोर्महामत्स्यवदसङ्गः सञ्चरतीति श्रुत्यन्तरे सिद्धं । यद्येकं सम्प्रसादः शरीरात्ममुत्थाय यस्मिन् स्त्यादिभीरममाणो भवति सोऽन्यः सम्प्रसादादधिकरण-निर्दिष्ट उत्तमः पुरुष इति । तदप्यसत् । चतुर्थेऽपि पर्याये एतन्वेव त इति वचनात् । यदि ततोऽन्योऽभिप्रेतः स्यात्पूर्ववदेतन्वेव त इति न ब्रूयान्मृषा प्रजापतिः । किञ्चान्यन्तेजोबन्नादीनां स्रष्टुः सतः स्वविकारदेहे शुद्धे प्रवेशं दर्शयित्वा प्रविष्टाय पुनस्तत्त्वममोत्युपदेशो मृषा

आ० रेवोपदेशो न क्रायापुरुषस्येत्याह । किञ्चान्यदिति ॥ एतच्छ-
ब्देन सन्निहितांवलम्बिना क्रायात्मानमनुष्ठाय स्वप्ने द्रयुरु-
पदेशः प्रजापतेर्मृषावादित्वं प्रसज्येत । तथा च प्रथमेऽपि
पर्याये द्रयुवोपदिष्ट इत्यर्थः ॥ स्वप्नावस्थाविशिष्टस्य स्थाना-
न्तरे बाध्यत्वान्न तत्र द्रयुरुपदेशोऽस्तीति शङ्कते । स्वप्न इति ॥
अनुभवानुसारिणोत्तरमाह । नेत्यादिना ॥ किञ्च प्रकाश-
कारणानामुपरमे यः प्रकाशः स नैसर्गिक इति न्यायेन
प्रतीचः स्वयं ज्योतिर्द्रं दृष्टदारण्यके स्वप्नावस्थामाश्रित्वात्तं
ततश्च तत्र द्रयुरुपदेशः सिद्धतीत्याह । न चेति ॥ सूर्यादी-
नामुपरमे यः प्रकाशो दृश्यमानः स नैसर्गिक इत्युक्तं । स्वप्ने
ऽप्यन्तःकरणस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याह । यद्यपीति ॥ करणत्वा-
भावे हेतुं पृच्छति । किन्तर्हीति ॥ नीलपीतादिजायद्वासना-
भिर्विवर्त्तमानाः साक्षिणो वेद्यतामापद्यन्ते । तथाच पटे
चित्रवद्विचित्रवासनामयचेतसः साक्षिगन्धत्वान्न स्वप्नापलब्धौ
करणं भवतीति तद्द्रष्टुः स्वयं ज्योतिर्द्रं न्यायसिद्धमित्याह ।

भा० प्रसज्येत । तस्मिंस्त्वं स्यादिभी रन्ता भविष्यतीति युक्त उप-
 देशोऽभविष्यद्यदि सम्प्रसादादन्य उक्तमः पुरुषो भवेत् ।
 तथा भूम्यहमेवेत्यादिश्यात्मैवेदं सर्वमिति नोपसमह-
 रिष्यद्यदि भूमा जीवादन्तोऽभविष्यत् । नान्योऽतोऽस्ति
 द्रष्टेत्यादिश्रुत्यन्तराच्च । सर्वश्रुतिषु च परस्मिन्नात्मशब्द-
 प्रयोगे नाभविष्यत्प्रत्यगात्मा चेत्सर्वजन्तूनां पर आत्मा
 न भवेत् । तस्मादेक एवात्मा प्रकरणी सिद्धः । न चात्मनः
 संसारित्वं । अविद्याध्यस्तत्वादात्मनि संसारस्य । न हि रज्जु-
 शुक्तिकागगनादिषु सर्परजतमल्लादीनि मिथ्याज्ञानाध्य-

षा० पठेति ॥ प्राप्तिक्रमं हित्वा द्रष्टृवोपदिष्टः ॥ स्वप्नावस्थायामि-
 त्यत्र ह्येतन्तरमाह । किञ्चेति ॥ तथाच जाग्रदवस्थायामिव
 स्वप्नेऽपि द्रष्टृवोपदिष्ट इति शेषः ॥ इतश्च द्रष्टृवोपदेशः
 स्वप्नप्रदशायामित्याह । प्राप्ताविति ॥ न केवलमक्तसांपुत्तो
 निषेधे निषेधप्राप्तिसापेक्षत्वादवस्थाद्वये द्रष्टृरुपदेशमाकाङ्क्षति
 किन्तु तुरीयगते निषेधेऽपि निषेध्यमाकाङ्क्षन्नवस्थाद्वये
 द्रष्टृरुपदेशमाकाङ्क्षतीत्याह । तथा चेति ॥ निषेध्यस्य प्राप्तिसापे-
 क्षत्वात्प्रकृतस्यैव द्रष्टृरविद्यानिदाने सशरीरत्वे तन्निमित्तयोः
 स्थानद्वयगतयोर्न प्रियाप्रिययोरुपहृतिरस्तीति न ह वै सशरीर-
 स्येत्यादिनोक्तसशरीरत्वे प्राप्तयोः प्रियाप्रिययोरन्तर्म्यवावस्थान्त्रया-
 तीतस्य सत्यां विद्यायामशरीरमित्यादिना प्रतिषेधे युक्त इति
 योजना ॥ स्वप्ने द्रष्टृरुपदेशं ह्येतन्तरमाह । एकश्चेति ॥ चतुर्थपर्या-
 यस्य सांपुत्तादर्थान्तरविषयत्वमक्तमनुभाष्य दृषयति । यच्चात्मि-
 त्यादिना ॥ तदेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति । यदिति ॥ अतिक्र-
 रणाधेयभावेन भेदः सत्यां नास्तीत्यत्र ह्येतन्तरमाह । किञ्चान्य-
 दिति ॥ जीवपरयोर्भेदस्य यद्युपपाठकविरोधवत् सप्तमप्रपाठ-
 कविरोधोऽपि स्यादित्याह । तथेति ॥ अहदारण्यकश्रुत्यालोच-
 नायामपि जीवेश्वरभेदो न सम्भवतीत्याह । नान्य इति ॥ इतश्च

भा० स्नानि तेषां भवन्तीति । एतेन सशरीरस्य प्रियाप्रिययो-
रपहतिर्नास्तीति व्याख्यातं । यच्च स्थितमप्रियवेत्तैवेति ना
प्रियावेत्तैवेति सिद्धं । एवञ्च सति सर्वपर्यायेऽप्येतदमृत-
मभयमेतद्ब्रह्मेति प्रजापतेर्वचनं । यदि वा प्रजापति-
च्छ्दरूपायाः श्रुतेर्वचनं सत्यमेव भवेत् । न च तत्कु-
तर्कबुद्ध्या मृषाकर्तुं युक्तं । ततो गुरुरस्य प्रमाणान्तर-
स्थानुपपत्तेः । ननु प्रत्यक्षं दुःखाद्यप्रियवेत्तृत्वमथभिचा-
र्यनुभूयत इति चेन्न । जरादिरहितो जीर्षोऽहं जातोऽह-
मायुष्मान् गौरः कृशो मृत इत्यादिप्रत्यक्षानुभववत्त-

आ० जीवपरयोर्भेदो नास्तीत्याह । सर्वश्रुतिस्थितिः ॥ श्रौतमर्थमुप-
संहरति । तस्मादिति ॥ आत्मैक्ये परस्यैव संसारित्वं सर्वदेहेषु
स्यादिति चेन्नेत्याह ॥ न चेति ॥ आरोग्यपितसंसारित्वं वस्तुतो
नात्मन्यन्तयेतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न हीति ॥ मिथ्या च तद-
ज्ञानश्चेति मिथ्याज्ञानं । तेनाध्यस्तान्यविद्यमानान्येव विद्यमानव-
त्प्रतीतिमापादितानीति यावत् । न ह वै सशरीरस्येत्यादि वदता
वास्तवत्वं प्रियाप्रियसम्बन्धस्य त्रिविधमिति शब्दामुक्त्यायाति-
देशेन निरस्यति । एतेनेति ॥ आत्मनि संसारस्य प्रसक्तिर्नेति
यावत् । यावदध्यासभावित्वं प्रियाप्रिययोरपहत्यभावो न वास्त-
वत्वं शरीरसम्बन्धस्यैव प्रियाप्रियमूलस्य दुर्निरूपत्वादित्यर्थः ॥
सप्रदृष्टा खल्वप्रियवेत्तैव भवति न त्वप्रियवेत्तैवेति यत्पूर्वञ्च
स्थितं तत्सिद्धं चाभान्तरमाह । एवञ्चेति ॥ प्रजापतेर्वचनं सत्यं
भवेदिति सम्बन्धः । अपौरुषेयां श्रुतेः कुतः प्रजापतेर्वचनं
सावकाशमित्याशङ्क्याह । यदि वेति ॥ सुखादयः साश्रयाः गुण-
त्वाद्गुणादिवदित्यनुमानात्तदाश्रयः परिशेषादात्मा भविष्यतीति
वैशेषिकादितर्कविरोधादसत्यं श्रुतेर्वचनमित्याशङ्क्याह । न चेति ॥
सुखादीनामुपाधिधर्मत्वेन सिद्धसाध्यत्वात्प्राप्ति श्रौतवचसो
वाचकमित्यर्थः । प्रत्यक्षमिति ब्रह्मते । नत्विति ॥ तस्याभासत्वात्

भा० दुपपत्तेः । सर्वमप्येतत्सत्यमिति चेदस्यैवेतदेवं दुरव-
 गमं येन देवराजोऽप्युद्वरावादिदर्शिता विनाशयुक्तिरपि
 मुमोहैवात्र विनाशमेवापीतो भवतीति । तथा विरोचनो
 महाप्राज्ञः प्राजापत्योऽपि देहमात्रात्मदर्शनो बभूव ।
 तथेन्द्रस्यात्मविनाशभयसागरे एव वैनाशिकाः न्यमञ्जन् ।
 तथा साङ्ख्याः द्रष्टारं देहादिव्यतिरिक्तमवगम्यापि
 त्यक्तागमप्रमाणत्वात् मृत्युविषय एवान्यत्वदर्शने तस्युः ।
 तथाऽन्ये काणादादिदर्शनाः कषायरक्तमिव चारादिभि-
 र्वस्तं नवभिरात्मगुणैर्युक्तात्मद्रव्यं विशोधयितुं प्रवृत्ताः ।
 तथाऽन्ये कर्मिणो वाङ्मयविषयापहतचेतसो वेदप्रमाणा
 अपि परमार्थसत्यमात्मैकत्वं विनाशमिवेन्द्रवन्मन्यमाना
 घटोयन्त्रवदारोहावरोहप्रकारैरनिशं बभ्रुमन्ति । कि-
 मन्ये क्षुद्रजन्तवो विवेकहीनाः स्वभावत एव वह्निर्विष-
 चापहतचेतसः । तस्मादिदं त्यक्तसर्ववाङ्मोषणैः अनन्यश-

आ० बाधकत्वमिति परिहरति । नेत्यादिना ॥ दृष्टान्तोऽपि सम्प्रति-
 पन्नो न भवतीति शङ्कते । सर्वमिति ॥ जरादेः सत्यवचनं त्वदी-
 यमेवमस्यैवेत्यङ्गीकरोति । अस्यैवेति ॥ अङ्गीकारे हेतुमाह ।
 दुरवगममिति ॥ अधिकारिणः प्रमितिजनको वेद इति न्यायात्ता-
 दृशानामनधिकारिणां दुर्ज्ञानमात्मतत्त्वं । अतोऽस्यैव जरादिसत्य-
 त्ववचनं । न तावता वस्तुत्तरित्वर्थः । दुरवगमत्वे निष्प्रमाह ।
 येनेति ॥ अचेत्यात्मतत्त्वोक्तिः ॥ तस्य दुर्ज्ञानत्वे निष्प्रान्तरमाह ।
 तथेति ॥ वैनाशिकम्यान्तिरप्यात्मनो दुर्ज्ञानत्वं गमयतीत्याह । तथे-
 न्द्रस्येति ॥ साङ्ख्याम्यान्तिरपि दुर्ज्ञानत्वमात्मनो चापयतीत्याह । तथा
 साङ्ख्या इति ॥ तार्किकम्यान्तिरपि तस्य दुर्यहत्वे गमकमाह । तथाच
 इति ॥ बुद्धिसुखदुःखेष्वादेवप्रयत्नधर्माधर्मभावना नवात्मगुणा

उ० अशरीरो वायुरभ्रं विद्युत् स्तनयित्पुरशरीराण्ये-
तानि तद्यथैतान्यमुष्मादाकाशात्समुत्थाय परं

भा० रणैः परमहंसपरिब्राजकैरत्याश्रमिभिर्वेदान्तज्ञानपरै-
रेव वेदनीयं पूज्यतमैः । प्राजापत्यक्षेमं सम्प्रदायमनुसर-
न्निरुपनिबद्धं प्रकरणचतुष्टयेन । तथाऽनुशासन्यद्यापि ते
एव नान्य इति । तत्राशरीरस्य सम्प्रसादस्याविद्यया
शरीरेणाविशेषतां सशरीरतामेव सम्प्राप्तस्य शरीरात्स-
मुत्थाय स्वेन रूपेण यथाऽभिनिव्यक्तिसंस्था वक्तव्येति
दृष्टान्त उच्यते । अशरीरो वायुरविद्यमानं शिरःपाष्ठा-
दिमच्छरीरमस्येत्यशरीरः । किञ्चाभ्रं विद्युत्स्तनयित्पु-
रित्येतानि चाशरीराणि । तत्तत्रैवं सति वर्षादिप्रयोजना-
वसाने यथा । अमुष्मादिति भूमिष्ठा श्रुतिर्द्युलोकसम्बन्धि-
नमाकाशदेशं व्यपदिशति । एतानि यथोक्तान्याकाशसमान-

ष्या० मीमांसकभ्रान्तिः ॥ तस्य दुर्यहत्वे गमकमित्याह । तथान्य इति ॥
यदा परीक्षकात्कामपीडयो भ्रान्तिरात्मनो दुरवगमत्वं गमयति
तदा विचारविधुरायां जौक्तिकानां भ्रान्तिसत्र प्रमादयितव्ये-
त्याह । किमन्य इति ॥ अन्ये च बभूवमन्तोति किं वक्तव्यमिति
सम्बन्धः । यदि जौक्तिकानां परीक्षकायां चेदमात्मतत्त्वं
दुर्ज्ञानं प्रतिज्ञायते तेषां तर्हि इदं सुज्ञानमित्याशङ्क्याह ।
तस्मादिति । एषवास्त्रिवात्मतत्त्वेऽपि तेषामौदासीन्यं वारयति ।
अनन्यशरयैरिति । तेषां कुटीचरादिभावं व्यासेधति ।
परमहंसेति । कर्मनिष्ठानामात्ममानतीत्य नैष्कर्म्यप्राधान्येन
वर्त्तमानत्वं दर्शयति । अत्याश्रमिभिरिति । अनन्यशरयै-
रित्युक्तं अतस्ति । वेदान्तेति । पूज्यतमैरिति निजानुवादसोवा-
जात्सवेदनोपायं प्राज्ञानमुपदिशति । प्राजापत्यक्षेति । ज्ञान-

उ० ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते ॥२॥
एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं

भा० रूपतामापन्नानि स्त्रेण वाय्वादिरूपेणागृह्यमाणानि आ-
काशाख्यताङ्गतानि । यथा सम्प्रसादोऽविद्यावस्त्रायां
शरीरात्मभावमेवापन्नस्त्रानि च तथा भूतानि अमुष्माद्यु-
ल्लोकसम्बन्धिन आकाशदेशात्समुत्तिष्ठन्ति वर्षणादिप्रयो-
जनाभिनिर्दृत्तये । कथं त्रिगिरापाये सावित्रं परं ज्योतिः
प्रकृतं यैन्नकमुपसम्पद्य सावित्रमभितापं प्राप्येत्यर्थः ।
आदित्याभितापेन पृथग्भावमापादिताः सन्तः स्त्रेण स्त्रेण
रूपेण पुरोवातादिना वायुरूपेण क्षिमितभावं हिला
ऽभ्रमपि पर्वतहस्तादिरूपेण । विद्युदपि स्त्रेण ज्योतिर्लता-
दिचपलरूपेण । सानयित्पुरपि स्त्रेण गर्जिताग्निरूपेणेत्येवं
प्राकृतागमे स्त्रेण स्त्रेण रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते । यथाऽयं

आ० कथं तुरीयश्वेतद्विषयं प्रकरणचतुष्टयं । यथोक्ताधिकारिकमेवा-
त्मवेदनमित्यत्र विज्ञानतरमाह । तथेति । अशरीरमित्यादि-
वाक्याख्यानेपसंहारार्थमितिपदं सशरीरस्य पन्थो मुक्ति-
रशरीरस्येति स्थिते किमर्थमशरीरो वायुरित्यादिवाक्यामित्या-
शङ्काह । अत्रेत्यादिना । कथं वायोरशरीरत्वं तदाह ।
अविद्यमानमिति । एवं सति वाय्वादीनामशरीरत्वे कतोति
यावत् । आकाशस्य सर्वत्रैकरूपत्वादमुष्मादिति कुतो व्यपदे-
शश्चिद्विरिक्ताशङ्काह । अमुष्मादिवीति । यथोक्ताशरीरात्
वाय्वादोनि तेषामाकाशत्वापत्तौ दृष्टान्तमाह । यथेति ।
तथा वाय्वादीनि स्त्रेण रूपेणागृह्यमाणान्त्वदत्रायामाकाशाख्यतां
ऋषीतीति सम्बन्धः । तानि च वाय्वादीनि तथाभूतान्याकाशात्मात्मत्वं
प्राप्तानीत्येवम् । वर्षादिप्रकृतमित्यत्रार्थं वाय्वादीनामाकाशदेशात्

उ० ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स
उत्तमः पूरुषः स तत्र पर्येति जक्षन्त्रीउत्तममाणः

भा० दृष्टान्तो वाय्वादीनामाकाशादिसाम्यगमनवदविद्यया
संसारवस्थायां शरीरसाम्यमापन्नोऽहममुष्य पुत्रो
जातो जीर्णो मरिष्य इत्येवम्प्रकारं । प्रजापतिनेव मघवान्
यथोक्तेन क्रमेण नासि त्वं देहेन्द्रियादिधर्मा तत्त्वमसीति
प्रतिबोधितः सन् स एष सम्प्रसादो जीवोऽस्माच्छरीरात्
आकाशादिव वाय्वादयः समुत्थाय देहादिवैलक्षण्यमा-
त्मनो रूपमवगम्य देहात्मभावनां हिलेत्येतत्स्वेन रूपेण
सदात्मनैवाभिनिष्पद्यत इति व्याख्यातं पुरस्तात् । स येन
स्वेन रूपेण सम्प्रसादोऽभिनिष्पद्यते प्राक् प्रतिबोधात्
तद्भ्रान्तिनिमित्तात्सर्पो भवति यथा रज्जुः । पश्चात्कृतप्रका-
शाद्ज्वात्मना स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । अत एवञ्च स उ-

आ० समुत्थानमक्तमाकाङ्गादारेण स्फुटयति । कथमित्यादिना ॥ स्वेन
स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्त इति सम्बन्धः । तत्र वायोरभ्यस्य
विद्युत्क्षनयिलोश्च स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिप्रकारं विदुषोति ।
पुरोवातादीति ॥ स्तिमितभावं हित्वा वायुरिति शेषः ॥ दृष्टा-
न्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । यथेति ॥ वाय्वादीनामित्यस्मा-
त्पुरस्तात्तथेत्वाद्वाहर्त्तयं । तत्रादिशब्देनाभ्यविद्युत्क्षनयिलो
ऽहन्ते । आकाशादित्यादिपदमन्नादिकारणसङ्गुहार्थं । शरीर-
साम्यमेव विशिनष्टि । अहमिति । प्रतिबोधने दृष्टान्तमाह ।
प्रजापतिनेति । यथोक्तेन क्रमेण पर्यायचतुष्टयोपदिष्टप्रका-
रेणेति यावत् । मघवात्प्रतिबोधित इति सम्बन्धः । दार्ष्टा-
न्तिके प्रतिबोधनप्रकारं दर्शयति । नासीति ॥ शरीरादिदुषः
समुत्थाने दृष्टान्तमाह । आकाशादिवेति । समुत्थानं विभ-

उ० त्रींभिवी यानैवी ज्ञातिभिवी नोपजनं स्मर-

भा० उत्तमपुरुषः । उत्तमश्चासौ पुरुषश्चेत्युत्तमपुरुषः स एवोत्तमपुरुषः । अचिखप्रपुरुषौ व्यक्ताव्यक्तस्य सुषुप्तः समस्तः सम्यक्सन्धोऽशरीरस्य स्वेन रूपेणेति । एषामेव स्वेन रूपेणावस्थितः क्षराक्षरौ व्याकृताऽव्याकृतावपेक्ष्योत्तमपुरुषकृतनिर्वचनो ह्ययं गीतासु स सम्यसादः स्वेन रूपेण तत्र स्वात्मनि स्वस्थतया सर्वात्मभूतः पर्येति कश्चिदिन्द्रियात्माना जचद्भ्रमन् भक्षयन् वा भक्ष्यानुच्चावचानीप्सितान् कश्चिन्मनोमानत्रैः सरूपादेव समुत्पितैर्ब्राह्मणैर्लौकिकैर्वा क्रीडन् स्थादिभि रममाणस्य मनसैव नोपजनं स्मरन् स्तोत्रं सयोरन्योन्योपगमेन जायत इत्युपजनमात्मभावेन वात्मसामीप्येन जायत इत्युपजनमिदं शरीरं तत्र स्मरन् । तत्स्मरणे हि दुःखमेव स्यात् । दुःखा-

भा० जने । देहादीति ॥ पुनरक्तिं परिहरति । इति व्याख्यातमिति ॥ उत्तरनाकस्थं सप्रब्दं व्याचष्टे । स येनेति । स उत्तमः पुरुष इति समन्वः ॥ सम्यसादस्य स्वेन रूपेणाभिनव्यतिं दृष्टान्तं स्पष्टयति । प्रागित्यादिना ॥ उक्तदृष्टान्तानुसारेणाविद्यादशायां शरीरात्मत्वमापन्नो जीवो विद्यया प्रकाशितमज्ञसतत्त्वः स्वेन रूपेणाभिनव्यन्नो भवतीति दार्ष्टान्तिकमाह । एवञ्चेति । पुरुषस्थोत्तमत्वविशेषं पुरुषान्तरव्यच्छेदार्थमित्यभिप्रेत्य पुरुषभेदं दर्शयति । अतीति । इति चत्वारः पुरुषा इति शेषः । तत्र पूर्वेषां त्रयाणां व्यवच्छेदं गुरीयस्य नूत्तमपुरुषत्वमित्याह । यथासिति । यद्योत्तमपुरुषे भगवत्सम्पत्तिं सङ्गिरते । क्षरेति । इतिभौ पुरुषौ बोधे क्षरत्वाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि क्रूढस्योऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषश्चान्यः परमात्मोऽनुदाहृतः ।

उ० निद्रां शरीरं स यथा प्रयोग्य आवरणे युक्त

भा० त्मकलाप्तस्य । नन्वनुभूतं चेन्न स्मरेदसर्वज्ञत्वमुक्तं स्यात् ।
 नैव दोषो येन मिथ्याज्ञानादिना जनितं तच्च मिथ्याज्ञा-
 नादि विद्ययोच्छेदितमतस्तच्चानुभूतमेवेति न तदस्मरणे
 सर्वज्ञत्वहानिः । न ह्युक्तानेन पक्षगृहीतेन वा यदनुभूतं
 तदुक्तादाद्यपगमेऽपि स्मर्यं स्यात्तथेहापि संसारिभिर-
 विद्यादोषवह्निर्यदनुभूयते तत्सर्वात्मानमशरीरं न स्पृशति ।
 अविद्यादिनिमित्ताभावात् । ये त्वच्छिन्नदोषैर्द्वन्द्वितकषा-
 र्शैर्मानसाः सत्याः कामा अनृतापिधाना अनुभूयन्ते
 विद्याभिव्यञ्जत्वात् त एवमुक्तेन सर्वात्मभूतेन सम्बन्धतो
 इत्यात्मज्ञानस्य तथे निर्दिश्यन्तेऽतः साध्ये तद्विनिर्गच्छे ।
 य एते ब्रह्मलोक इति । यत्र कचन भवन्तोऽपि ब्रह्मल्लोके
 स्थिते लोके भवन्तीति सर्वात्मत्वाद्ब्रह्मण उच्यन्ते । ननु कथ-
 मेकः सन्नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानातीति

आ० वेो जोकचयमाविश्य विभक्त्यय ईश्वरः । यस्मात्स्मरमती-
 तोऽहमकारदपि चोत्तमः । आतोऽस्मिंल्लोके वेदे च प्रथितः
 मुदधोत्तम इति हि स भगवानुचिबान् । स तत्रेत्वादि वाचये ।
 स सम्प्रसाद इति ॥ कश्चिदिति स्वर्गजोकोक्तिः । कश्चिन्ननोमा-
 चैरित्तत्र कश्चिदिति ब्रह्मलोको गृह्यते । गोपजनमिति प्रतीकं
 गृहीत्वा वाकरोति । स्त्रीपुंसबोरिति । तन्न स्मरन्पर्येतीति
 सम्बन्धः । यथोक्तदेहस्मृतौ कानुपपत्तिरित्याद्यह्मणः ।
 तस्कारबे होति । विदुषो मुक्तस्यानुभूतदेहास्कारबे इत्यन्मा-
 न्प्रकृते । नन्विति । असर्वज्ञत्वदोषं विराकरोति । नैव
 दोष इति । अनुभूतार्थस्मृतौ हि सर्वज्ञ इति । न च इती-

उ० एवमेवायमस्मिञ्छरीरे प्राणो युक्तः ॥ ३ ॥

भा० च भूमा कामाश्च ब्राह्मलौकिकान् पश्यन्मत इति च विवद्वं । यथैको यस्मिन्नेव क्षणे पश्यति स तस्मिन्नेव क्षणे न पश्यति चेति । नैष दोषः । श्रुत्यन्तरे परिहृतत्वाद्द्रष्टुर्दृष्टे-
रविपरिहोपात्पश्यन्नेव भवति । द्रष्टुरन्यत्वेन कामानाम-
भावाच्च पश्यति चेति । यद्यपि सुषुप्ते तदुक्तं । मुक्तस्यापि
सर्वैकत्वात्समानो द्वितीयाभावः । केन कं पश्येदिति
चोक्तमेव । अशरीरस्वरूपोऽपहतपाप्मादिसक्षणः सन् कथ-
मेव पुरुषोऽक्षिणि दृश्यत इत्युक्तः प्रजापतिना । तत्र यथा
ऽसावक्षिणि साक्षाद्दृश्यते तद्वक्तव्यमितीदमारभ्यते । तत्र
को हेतुरक्षिणि दर्शन इत्याह सकृष्टान्तः । यथाप्रयोगः
प्रयोग्यपरो वा सन्नब्धः । प्रयुज्यत इति प्रयोग्योऽप्यो वली-
वर्हो वा । यथा लोके आचरत्यनेनेत्याचरको रथोऽनो

आ० राद्यनुभूतं तस्याविद्याकामकर्ममूलस्याज्ञानमात्रत्वात्तस्य च
सकार्यस्य ज्ञानोदयमात्रेण नष्टत्वात्प्रागपि शरीरादेरनुभववि-
द्योतवर्तित्वानुपपत्तेरित्यर्थः । शरीरादिपृथक् सम्प्रदानेना-
विषयीकृतमपि सद्भूतानुभूतमेवेति विदुषामपि अतन्मिति
चेन्नेत्याह । न हीति । मूर्ते पुरुषे शरीरादयो न सम्बन्धो
चेत्तर्हि तत्र कामाः सम्बन्धेरन्निव्याहृत्वाह । यैलिति ।
किमिति सर्वैरेते कामा नानुभूयेरन्निव्याहृत्वाह । अष्टता-
पिधाना इति । इतच्च विदुषामेव तदभिधत्तिरित्याह ।
विद्येति । किमिति निगुञ्जविद्याप्रकारे विदुषि सत्त्वकाम-
सम्बन्धवचनं तथाह । इत्यात्मज्ञानेति । आत्मविद्याकामार्थं
विदुषि कामसम्बन्धवचनं मनसैतान् कामान्यद्भ्रान्तिवच विद्येव-
अवबन्मपि युक्तमित्याह । अत इति । इन्निवादिषु भवता

उ० अथ यत्रैतदाकाशमनुविषणं चक्षुः स चाक्षुषः

भा० वा तस्मिन्नाचरणे युक्तस्तदाकर्षणाय । एवमस्मिंश्चररीरे
 रथस्थानीये प्राणः पञ्चवृत्तिः इन्द्रियमनोबुद्धिसंयुक्तः
 प्रज्ञात्मा विज्ञानक्रियाशक्तिद्वयसंमूर्च्छितात्मा युक्तः स्वक-
 र्माफसोपभोगनिमित्तं नियुक्तः । कस्मिन्म्वहमुत्क्रान्तो
 भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीती-
 श्वरेण राज्ञा इव सर्व्वाधिकारी दर्शनश्रवणचेष्टाव्या-
 पारेऽधिकृतः । तस्यैव तु मात्रैकदेशश्चक्षुरिन्द्रियं रूपोप-
 लब्धिद्वारभूतं । अथ यत्र कृष्णतारोपलक्षितमाकाशं
 देहश्चिद्रमनुविषयमनुसक्तमनुगतं तत्र स प्रकृतोऽग्ररीर
 आत्मा चक्षुषि भवतीति चाक्षुषश्चक्षुषि भव इति चाक्षु-
 षस्तस्य दर्शनाय रूपोपलब्धये चक्षुः करणं यस्य तत् ।
 देहादिभिः संघतत्वात्परस्य द्रष्टुरर्थं सोऽत्र चक्षुषि दर्श-

आ० कामानां कुतो ब्रह्मलोकभावित्वमित्याशङ्काह । यत्रेति ॥
 मनसैतान् कामानित्यादिवाक्यं स्तुत्यर्थमपि प्रधानवाक्यविरुद्ध-
 त्वात्प्राण्यमिति शङ्कते । नन्विति ॥ वाक्ययोर्मिथो विरोधे दृष्टा-
 न्तमाह । यथेति ॥ यद्वैतज्ञ पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो
 विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति । ततोऽन्यदिभक्तं यत्-
 श्येदिति दृष्टदारण्यकश्रुतिमाश्रित्य विरोधं धुनोते । नैव दोष
 इति । अथ यथेत्तं वाक्यं सुषुप्तमधिकृत्य प्रकृतं कथं मुक्तवि-
 श्रये तयोदाहृतमत आह । यद्यपीति । सुषुप्तस्य मोक्षदृष्टान्त-
 त्वात्प्रकृतस्य च दार्ष्टान्तिकेऽनुगमाद्युक्तं सुषुप्ते तत्त्वबन्धो
 मुक्ते सिद्ध्यतीत्यर्थः । किञ्च मुक्तमेवाधिकृत्य यत्र तस्य सर्व्वात्मै-
 वाभूदित्यादि तत्रैवोक्तमित्याह । केनेति । प्रकृतार्थवादस्या-
 क्षितवाक्यस्य च मिथो विरोधं शङ्कते । अग्ररीरेति । दृश्यत

उ० पुरुषो दर्शनाय वसुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति
स आत्मा गन्धाय घ्राणमथ यो वेदेदमभिव्याह-

भा० नेन लिङ्गेन दृश्यते परोऽशरीरोऽसंहतः ॥ अक्षिणि
दृश्यत इति प्रजापतिनोक्तं सर्वेन्द्रियदारोपलक्षणार्थं ।
सर्वविषयोपलम्भा हि स एवेति । स्फुटोपलम्भिहेतुत्वा-
त्क्षिणीति विशेषवचनं सर्वश्रुतिषु । अहमदर्शमिति
तत्सत्यं सम्भवतीति च श्रुतेः । अद्यापि योऽस्मिन्देहे वेद
कथमिदं सुगन्धि दुर्गन्धि वा जिघ्राणीति अस्य गन्धं विजा-
नीयामिति स आत्मा । तस्य गन्धाय गन्धविज्ञानाय
घ्राणं । अथ यो वेदेदं वचनमभिव्याहाराणीति वदिव्यामीति
स आत्माऽभिव्याहरणक्रियासिद्धये करणं वागिन्द्रियं ।
अथ यो वेदेदं शृण्वतीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रं ।

आ० इत्यस्य पदस्य चाक्षुषदर्शने रूढत्वादशरीरस्य तदयोग्यत्वा-
दशरीरात्मोक्तिर्दृश्यत इति श्रुतिर्विबुद्धेत्यर्थः ॥ आत्मत्वाभूत-
त्वादिब्रह्मविषयानेकश्रुतिङ्गविरोधाद्दृश्यत इत्येकस्याः श्रुते-
र्ज्ञानमात्रविषयवान्तरविरोधोऽस्तीत्यभिप्रेत्यानन्तरं वाक्यमुत्था-
पयति । तत्रेति ॥ चाक्षुषदर्शनाविषयत्वे सति चाक्षुषो दर्शने
नो हेतुरित्यपेक्षायां किङ्कहेतुकं तावद्दर्शनं सम्भवतीति मत्वा
दृष्टान्तमाह श्रुतिः । स दृष्टान्तो यथा भवति तथोच्यत-
इत्याह । तत्रेति ॥ तमेव दृष्टान्तमनूद्य व्याचष्टे । यथेत्यादिना ॥
अथाहारराहित्यसिद्धार्थं पदान्तरमाह । प्रयोग्येति ॥ एव-
मित्यनेन द्वितीयो यथाशब्दः शरीरस्य रचयमानोयत्वं शरीरं
रचमेव त्विति श्रुत्यन्तरान्मन्वथं । तस्मिन्नुक्तशरीरे ईश्वरेण स्वक-
र्मांशकोपभोगनिमित्तं प्रायो रचित्वेन नियुक्त इति सम्भवः ॥
प्रायोप्रायं व्यावर्तयति । पञ्चदशतिरिति । बुद्धिन्तु सारार्थं

उ० राणीति स आत्माऽभिव्याहाराय वागथ यो
वेदेदं शृण्वानीति स आत्मा श्रवणाय श्रेत्रं
॥ ४ ॥ अथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा

भा० अथ यो वेदेदं मन्वानीति मननव्यापारमिन्द्रियसंप्रयुक्तं
केवलं मन्वानीति वेद स आत्मा । यो वेद स आत्मोत्थिवं
सर्वत्र प्रयोगाद्देदनमस्य स्वरूपमित्यवगम्यते । यथा यः
पुरस्तात्प्रकाशयति स आदित्यो यो दक्षिणतो यः
पश्चाद्य उत्तरतो य ऊर्ध्वं प्रकाशयति स आदित्य इत्युक्ते
प्रकाशस्वरूपः स इति गम्यते । दर्शनादिक्रियानिर्वृत्त्यर्थानि
तु चक्षुरादिकरणानि । इदञ्चास्यात्मनः सामर्थ्यादवग-
म्यते । आत्मनः सत्तामात्र एव ज्ञानकर्तृत्वं तु व्यापृततया ।

षा० विद्धि मनःप्रग्रहमेव च ॥ इन्द्रियाणि ह्यन्याऽऽरितिश्रुत्यन्तर-
माश्रित्याह । इन्द्रियेति ॥ आत्मानं रश्मिं विद्धीति श्रुतेः प्राणस्य
रश्मित्वमित्याशङ्क्य तस्य तदुपाधिर्यस्तदभेदाङ्गीकारान्मैवमि-
त्याह । प्रज्ञात्मेति ॥ तस्याध्यात्मसन्तानद्वयविश्लेषत्वेन स्फुरितं
स्वरूपं दर्शयति । विज्ञानेति ॥ ईश्वरस्य यथोक्तप्राणोपाधि-
द्वारा भोक्तात्वादिसंसारित्वमित्यत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति ।
कस्मिन्निति ॥ प्रतिष्ठास्यामीति ईदृश्या स प्राणमष्टजतेत्यदि-
श्रुतिरिति शेषः ॥ तथाच यथा राज्ञा सर्वोपाधिकारित्वेन
सेनाध्यक्षः सन्धिविग्रहादौ नियुज्यते तथेश्वरेण सर्वचेष्टा-
न्तराधिकृतः स्वकार्यदर्शनादिव्यापारनिमित्तं नियुक्तो भवती-
त्याह । राज्ञेति ॥ प्राणः खलिलक्षणेन चेतनेन नियुज्यते प्रयो-
ग्यत्वाद्वादिदिविद्यनुमानाद्देहसंज्ञतात्प्राणादतिरिक्तोऽसंज्ञतश्चे-
तनः सिद्धतीति समुदायार्थः । चक्षुरादिचेष्टा चेतननिमित्ता
चेष्टात्प्राणादिचेष्टावदिति ॥ अनुमानान्तरं सूचयति । तस्यैवेति ॥
प्रकृतप्राणविषयसत्त्वब्धः । माभेत्वेतस्य व्याख्यानमेकदेश इति

उ० मनोऽस्य देवं चक्षुः स वा एष एतेन देवेन
चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते ॥५॥ य

भा० यथा सवितुः सत्तामात्र एव प्रकाशनकर्तृत्वं न तु व्यापृत-
तयेति तद्वत् । मनोऽस्यात्मनो देवमप्राकृतमितरेन्द्रियै-
रसाधारणं । चक्षुश्चष्टे पश्यत्यनेनेति चक्षुः । वर्त्तमानकाल-
विषयाणि चेन्द्रियाण्यतोऽद्वैवानि तानि । मनस्तु त्रिकाल-
विषयोपलम्बिकरणं मृदितदोषश्च सूक्ष्मव्यवहितादि
सर्वोपलम्बिकरणञ्चेति देवश्चक्षुरुच्यते । स वै मुक्तः स्वरूपा-
पन्नोऽविद्याकृतदेहेन्द्रियमनोवियुक्तः सर्वात्मभावमापन्नः
सन्नेयं व्योमवदिशुद्धः सर्वेश्वरो मनउपाधिः सन् एतेनै-
वेश्वरेण मनसैतान् कामान् सवित्प्रकाशवन्नित्यप्रततेन

भा० प्राक्संवादे चक्षुरादीनां प्राग्पारतन्त्र्यप्रतीतेस्तदेकदेशत्वं
तेषामिति द्रष्टव्यं । शरीराद्यतिरिक्तमात्मानं सम्भाव्य तस्योपा-
धिकं द्रष्टृत्वमाचष्टे । अथेति ॥ अतिरिक्तात्मसम्भावनात्मन्त्य-
मथशब्दार्थः । यत्र तत्रेति सप्तमीभ्यां संसारदर्शाच्यते । अनुगतं
चक्षुरिति सम्बन्धः ॥ दर्शनाय चक्षुरित्यस्यार्थे समर्थयते ।
यस्येति ॥ यस्य परस्य द्रष्टृत्वं करणं चक्षुरिति स यश्चक्षुषा
लिङ्गेन दृश्यते इति सम्बन्धः ॥ परार्थं चक्षुषा हेतुमाह । देहादिभि-
रिति । यत्संज्ञितं तत्त्वविलक्षणश्रेयं दृष्टं । यथा शयनासनादि ।
तथा तदपि चक्षुर्देहादिभिः संज्ञितत्वाद्यस्य विलक्षणस्य श्रेयभूतं
सोऽत्र दर्शनेन लिङ्गेन दृश्यते । विमतं मात्रार्थं धर्मत्वाद्गुपादिच-
दित्यनुमानादित्यर्थः ॥ दृश्यते इत्यस्याविवक्षार्थमुक्त्वाऽऽक्षिणीत्यस्य
विवक्षितमर्थमाह । आक्षिणीति ॥ यथाऽऽक्षिहारा रूपोपलब्ध्या
तथा परस्तत्तदिन्द्रियद्वारा तत्तद्दिव्योपलब्ध्या पर एवेति कृत्वा
युक्तमिदमपलब्धमिति साधयति । सर्वविषयेति । सर्वेन्द्रियै-
रुपलब्ध्यात्मविश्रुतं चेत्यर्थं तर्हि सर्वोक्तपि श्रुतिषु चक्षुषे-

उ० एते ब्रह्मलोके तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते
तस्मात्तेषां सर्वे च लोका आत्ताः सर्वे च
कामाः स सर्वाश्च लोकानाप्राप्ति सर्वाश्च

भा० दर्शनेन पश्यन् रमते । कान् कामानिति विशिनष्टि । य एते
ब्रह्मणि लोके हिरण्यनिधिवद्ब्रह्मविषयासङ्गानृतेनापि-
क्षिताः सङ्कल्पमात्रलभ्यास्तानित्यर्थः । यस्माद्देव इन्द्राय
प्रजापतिनोक्त आत्मा । ततः श्रुत्वा तमात्मानमद्यत्वेऽपि
देवा उपासते । तदुपासनाच्च तेषां सर्वे च लोका आत्ताः
प्राप्ताः सर्वे च कामाः । यदर्थं हीन्द्र एव शतं वर्षाणि
प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास तत्फलं प्राप्तं देवैरित्यभिप्रायः ॥
तद्युक्तं देवानां महाभाग्यत्वान्न त्विदानीं मनुष्याणामत्यल्प-

षा० वास्योपदिश्यते तत्राह । स्फुटेति ॥ चक्षुषः स्फुटोपलब्धौ
हेतुत्वे श्रुतिं सम्पादयति ॥ अहमिति ॥ यत्रादर्शमिति चक्षुषः
प्रत्ययस्तदस्तु सत्यं स्फुटोपलम्भादिति द्वयोर्विवदमानयोर्दृष्ट-
मित्यर्थः । य एषोऽक्षिणीत्यत्र सर्वेन्द्रियद्वारोपलब्ध्या विव-
क्षित इत्युक्तं व्यक्तीकरोति । अथापीति । चक्षुषि स्फुटोपलम्भे-
ऽपीति यावत् । योऽस्मिन्देहे येन केनापीन्द्रियेण । कं यं चिद्विषयं
वेद स आत्मेति सम्बन्धः । उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति ।
कथमित्यादिना ॥ जिघ्र्यातीति यो वेदेत्युक्तमेव सङ्गुपति ।
अस्येति ॥ इन्द्रियैर्ब्राह्मादिभिरसंस्पृष्टं तत्तद्द्वारेणानिष्यन्न-
मिति यावत् । केवलं मनोमात्रजनितमित्येतन्मन्वानि सम्पादया-
नीत्यर्थः ॥ यो वेदेत्यत्र प्रत्ययार्थभूतं कर्तृत्वं सापेक्षत्वान्मिथ्या-
प्रकृत्यर्थं रूपन्तु संविन्मात्रमनपेक्षतया सत्यमात्मस्वरूपमि-
त्याह । यो वेदेति । आत्मा संवेदनस्वभावश्चेत्तत्तत्संसार्यादेव
विषयविशिष्टसम्भवाच्चक्षुरादिवैयर्थ्यं स्यादित्याशङ्क्याह । दर्शना-
दीति ॥ अन्तःकरणरूपत्वेदर्शनादिक्रिया । सा चात्मनः संवि-

उ० कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य जानातीति ह
प्रजापतिरूवाच प्रजापतिरूवाच ॥ ६ ॥ १२ ॥

भा० जीवितत्वान्मन्दतरप्रज्ञत्वाच्च सम्भवतीति प्राप्ते इदमुच्यते ।
य सर्वांसु लोकानाप्नोति सर्वांसु कामानिदानोक्तनो
ऽपि । कोऽसाविन्द्रादिवद्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति
इ सामान्येन किल प्रजापतिरूवाच । अतः सर्वेषामा-
त्मज्ञानं तत्फलप्राप्तिश्च तुल्यैव भवतीत्यर्थः । द्विर्वचनं
समाप्त्यर्थं ॥ १२ ॥

आ० देकरसस्यासङ्गोदासीनस्य विषयसंसर्गभ्रमहेतुस्तन्निष्पत्त्यर्थानि
चक्षुरादीनि भवन्ति सार्थकानीत्यर्थः ॥ तेषामुक्तरीत्या सार्थ-
कत्वे गमकमाह । इदञ्चेति । करणानामक्तं सार्थकत्वं प्रकृतस्य
संविन्मात्रस्यासङ्गत्वादेव स्वतो विषयसम्बन्धानुपपत्त्या तत्सम्बन्ध-
भ्रान्तिकारणान्तःकरणवृत्तिवशेषापेक्षया निर्धारितमित्यर्थः ॥
आत्मनः संविन्मात्रस्यभावत्वे कथं कर्तव्यपदेश इत्याशङ्क्याह ।
आत्मन इति ॥ य एषोऽक्षिणीत्यादि वाक्यं प्रपञ्चितं सम्प्रति
स तत्रेत्यादि फलवाक्यं प्रपञ्चयितुमिन्द्रियान्तरेभ्यां मनसो वैल-
क्षण्यं दर्शयति । मनोऽस्येति ॥ तस्य चक्षुर्गुणो कुतो देवत्व-
मित्याशङ्क्याह । वर्त्तमानेति ॥ आगन्तुकदेशराष्ट्रियं मृदित-
देशत्वं सर्वेश्वरो व्यज्यते । यस्मिन्विशुद्धे मनसि तन्मनः सर्वेश्वरं
तदुपाधिरस्येति तथोक्तः । ईश्वरेण तदभिव्यक्तमेतत्तदविद्या-
दिप्रतिबन्धकस्याभावान्मनसा नित्यं प्रततं दर्शनं नित्याभिव्यक्त-
स्वरूपं चैतन्यं तेन पश्यन्तीति योजना ॥ तं वा यत्तमि-
त्यादि व्याचष्टे । यस्मादिति ॥ पदार्थमज्ञा वाक्यार्थमाह । यदर्थं
ज्ञाति ॥ सर्वांश्वेत्यादिवाक्यमाशङ्कोत्तरत्वेनोक्त्याप्य व्याचष्टे । तद्यु-
क्तमित्यादिना ॥ यथोक्तं यत्तं तच्छब्दार्थः । प्रकरयन्निर्वि-
शेषवत्प्राक्कालेकत्वज्ञानविषयं दृष्टप्रकरणं विद्याप्रकरणे उपा-
स्यन्त्यर्थं प्रसङ्गादुक्तं तत्प्रकरणपरिसमाप्त्यर्थं ॥ १२ ॥

उ० श्यामाच्छ्वलं प्रपद्ये श्वलाच्छ्यामं प्रपद्ये
अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहो
मुखात्प्रमुच्य धृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्म-
लोकमभिसम्भवामीत्यभिसम्भवामीति ॥ १ ॥ १३ ॥

भा० श्यामाच्छ्वलं प्रपद्ये इत्यादिमन्त्रान्नायः पावनो जया-
र्थं च ध्यानार्थं वा । श्यामो गम्भीरो वर्षः श्याम इव श्यामो
हार्दं ब्रह्मा अत्यन्तदुरवगाह्यत्वात्तद्दार्दं ब्रह्म ज्ञात्वा ध्यानेन
तस्माच्छ्यामाच्छ्वलमिव श्वलोऽरण्याद्यनेककाममिश्रत्वा-
द्ब्रह्मलोकस्य शावर्त्यं तं ब्रह्मलोकं श्वलं प्रपद्ये मनसा ।
शरीरपाताद्दोर्द्धं गच्छेयं । यस्मादहं श्वलाद्ब्रह्मलोकान्ना-
मरूपव्याकरणाच्छ्यामं प्रपद्ये हार्दं ब्रह्मभावं प्रपन्नोऽस्मी-
त्यभिप्रायः । अतस्तमेव प्रकृतिस्वरूपमात्मानं श्वलं प्रपद्ये
इत्यर्थः । कथं श्वलं ब्रह्मलोकं प्रपद्ये इत्युच्यते । अश्व इव
स्वानि लोमानि विधूय कम्पनेन अमं पांश्यादि च
रोमतोऽपनीय यथा निर्मलो भवत्येवं हार्दं ब्रह्मज्ञानेन
विधूय पापं धर्माधर्माख्यं चन्द्र इव च मुखाद्वाङ्मयस्तस्त-
स्माद्वाहोर्मुखात्प्रमुच्य भास्वरो भवति यथैवं धृत्वा प्रहाय

आ० कृताया दहरविद्यायाः शेषभूतं जपविधानार्थमारभते ।
श्यामादिति ॥ अत्यन्तं दुरवगाह्यत्वाञ्ज्ञानज्ञानानामिति शेषः ।
कथं जीवतो ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्याशङ्क्याह । मनसोति । न तर्हि
मुख्या तत्प्राप्तिरित्याशङ्क्याह । शरीरेति । विपरीतपाठं हेतुत्वे-
नेति व्याचष्टे । यस्मादिति । हेतुः प्रतिपद्यया योज्यते । अत इति ।
इष्टान्तमाकाङ्क्षापूर्वकमवतार्य व्याचष्टे । कथमितिदिना ।

उ० आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्व्विहिता ते
यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा प्रजापतेः सभां

भा० शरीरं सर्वानर्थाश्रयमिहैव ध्यानेन कृतात्मा कृतकृत्यः
सन्नकृतं नित्यं ब्रह्मलोकमभिसम्भवामीति । दिवंचनं मन्त्र-
परिसमाप्त्यर्थं ॥ १२ ॥

आकाशो वै इत्यादि ब्रह्मणो लक्षणनिर्देशार्थं । आधा-
नायाकाशो वै नाम श्रुतिषु प्रसिद्ध आत्मा । आकाश इवा-
शरीरत्वात्सूक्ष्मत्वाच्च स आकाशो नाम । नामरूपयोः
स्वात्मस्य योर्जगदीजभूतयोः सलिलस्येव फेनसंस्थानीययो-
र्निर्व्विहिता निर्व्विहा व्याकर्त्ता । ते नामरूपे यदन्तरा
यस्य ब्रह्मणोऽन्तरा मध्ये वर्त्तते तयोर्वा नामरूपयोर-
न्तरा मध्ये यन्नामरूपाभ्यामस्पृष्टं । यदि तद्ब्रह्म नामरू-
पविलक्षणं नामरूपाभ्यामस्पृष्टं तथापि तयोर्निर्व्विहादेवं-
लक्षणं ब्रह्मेत्यर्थः । इदमेव मैत्रेयीब्राह्मणोक्तं चिन्मात्रा-
नुगमात्सर्व्वत्र चित्सुरूपतैवेति गम्यते एकवाक्यतया

भा० शरीरस्य व्याज्यत्वे हेतुमाह । सर्व्वानर्थति ॥ इतिशब्दा ध्यान-
समाप्त्यर्थः ॥ १३ ॥

दृश्योऽस्मिन्नन्तराकाश इति लक्षणनिर्देशमा प्रकृतोपयोगं
दर्शयति । आधानायति ॥ सर्व्वानर्थं च वंसनि भूतान्याका-
शादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रकृतं यन्ति । आकाशा स्त्रैवभ्यो
ज्यायानित्याद्याः श्रुतयः । आकाशशब्देनात्मनः श्रुतिषु प्रसिद्धत्वे
हेतुमाह । आकाश इवेति । ते यदन्तरैव्यत्र ते इति परं
प्रथमादिवचनानां श्रुतीनां व्याख्याय द्वितीयादिवचनानां षष्ठ-
यमादाय आचष्टे । तयोर्व्वेति । यदन्तरैवेति समस्तं परं पूर्व्वं च

उ० वेषम प्रपद्ये यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो
राज्ञां यशो विशां यशोऽहमनुप्रापत्सि स हाहं

भा० ऽऽत्मा । कथं तदवगम्यत इत्याह स आत्मा । आत्मा हि
नाम सर्वजन्तूनां प्रत्यक्चेतनः स्वसंवेद्यः प्रसिद्धस्तेनैव
स्वरूपेणोक्तीय अशरीरो व्योमवत्सर्वगत आत्मा ब्रह्मेत्य-
वगन्तव्यं । तथात्मा ब्रह्मावृतममरणधर्मा । अत ऊर्ध्वं मन्त्रः ।
प्रजापतिश्चतुर्मुखस्तस्य सभां वेष्य प्रभुविमतं वेष्य प्रपद्ये
गच्छेयं । किञ्च यशोऽहं यशो नामात्माहं भवामि ब्राह्म-
णानां । ब्राह्मणा एव हि विशेषतस्तनुपासते । अतस्तेषां
यशो भवामि । तथा राज्ञां विशाञ्च । तेऽप्यधिकृता एवेति
तेषामप्यात्मा भवामि । तद्यशोऽहमनुप्रापत्सि प्राप्स्यामि
प्राप्नुमिच्छामि । स हाहं यज्ञसामात्मनां देहेन्द्रियमनोबु-
द्धिलक्षणानां यज्ञसामात्मा । किमर्थमहमेवं प्रपद्ये इत्यु-
च्यते । श्वेतं वर्षतः पद्मवदरसमं रोहितं । तथाऽदत्कं दन्त-

आ० आख्यातमधुना तु अस्तं व्याहृतं तदेव व्याकरत्वं सङ्गिपति ।
नामरूपाभ्यामिति ॥ श्लामस्युष्ट्रैक्यं तन्निर्वाहकमित्याशङ्क्याह ।
नामरूपाभ्यामस्युष्ट्रमिति ॥ मायावशादिति शेषः । आत्मत्वेऽपि
कथं करतकामलकवद्भ्रमणोऽपरोक्षत्वमत आह । आत्मा हीति ॥
तेन स्वसंवेदनत्वेनेति यावत् । कुतो देहद्वयोपहतस्यात्मनः स्वसं-
वेद्यत्वं तत्राह । अशरीर इति ॥ परिच्छिन्नस्याशरीरत्वमयुक्तमि-
त्याशङ्क्याह । व्योमवदिति । ब्रह्मैव प्रत्यक्षभूतमिति पद्यमवगत-
मित्याशङ्क्याह । आत्मेति । अनात्मत्वं चेदब्रह्मत्वप्रसङ्गात्प्रत्यक्षभूतं
ब्रह्म ब्रह्मत्वमित्यर्थः । उपास्यस्वरूपं दर्शयित्वा तदुपासकस्य प्रार्थ-
नामन्त्रमुत्पाप्य व्याकरोति । अत ऊर्ध्वमिति । प्रथमतो ब्राह्मण-

उ० यशसां यशः श्वेतमदत्कमदत्कं श्वेतं लिन्दु-
माभिगां लिन्दुमाभिगां ॥ १ ॥ १४ ॥

तद्वैतद्रुमा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्म-
नवे मनुः प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्देमधीत्य

भा० रहितमप्यदत्कं भवति तजोबलवीर्यविज्ञानधर्माणामप-
हन्तृ विनाशयिचित्येतत् । तत्सेविनां स्त्रीव्यञ्जनं यदेव
लक्षणं श्वेतं लिन्दु पिच्छलं तं माभिगां माभिगच्छेयं ।
द्विर्वचनमत्यन्तानर्थहेतुत्वप्रदर्शनार्थं ॥ १४ ॥

तद्वैतदात्मज्ञानं शोपकरणमोमित्येतदक्षरमित्याद्यैः
सहोपासनेस्तदाचकेन गन्धेनाष्टाध्यायलक्षणेन सह ब्रह्मा
हिरण्यगर्भः परमेश्वरो वा तद्वारेण प्रजापतये कथ्यपायो-
वाच । असावपि मनवे स्वपुत्राय । मनुः प्रजाभ्यः । इत्येवं श्रु-
त्यर्थसम्प्रदायपरम्परयाऽऽगतमुनिषुद्विज्ञानमद्यापि विद-
त्स्ववगम्यते । यथेह षष्ठाक्षध्यायत्रये प्रकाशितात्मविद्या
सफलाऽवगम्यते तथा कर्माणां न कश्चनार्थ इति प्राप्ते तदा-
नर्थक्यप्राप्तिपरिजिहीर्षयेद् कर्माणां विद्वद्भिरनुष्ठेयमानस्य

भा० यज्ञे हेतुमाह । ब्राह्मण्य एवेति । विश्वं निर्विश्वं । स्त्रीव्यञ्जन-
मिति । शोनिशब्दितं प्रजननेन्द्रियमित्यर्थः । अथं ब्रह्मचरिणो
भवेत्तदाह । तत्सेविनामिति ॥ तदाभिगमनं नाम गभंवासा-
सस्यातिशयेनानर्थहेतुत्वं आपयितुं दिव्यं चनमित्यर्थः ॥ १० ॥

उक्तविज्ञानस्योत्पत्तिस्तत्तद्ग्राह्यां श्रुदस्यन्ननादिपारम्पर्यागतत्वं
दर्शयति । तद्वैतदिति । शोपकरणमुपकरणैः प्रमादिभिः
सहितमिति यावत् । तद्वारेण हिरण्यगर्भं हारेणेत्यर्थः । विद्या-

उ० यथा विधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य
कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिका-

भा० विशिष्टफलवत्त्वेनार्थवत्त्वमुच्यते । आचार्यकुलाद्देदमधीत्य
सहार्थतोऽध्ययनं कृत्वा यथा विधानं यथा श्रुत्युक्तैर्निय-
मैर्युक्तः सन्नित्यर्थः । सर्वस्यापि विधेः स्मृत्युक्तस्योपकुर्वा-
णकं प्रति कर्त्तव्यत्वे गुरुशुश्रूषायाः प्राधान्यप्रदर्शनार्थ-
माह । गुरोः कर्म यत्कर्त्तव्यं तत्कृत्वा कर्मगून्यो योऽति-
श्रिष्टः कालस्तेन कालेन वेदमधीत्येत्यर्थः । एवं हि
नियमवताधीतो वेदः कर्मज्ञानफलप्राप्तये भवति नान्य-
थेत्यभिप्रायः । अभिसमावृत्य धर्मजिज्ञासां समापयित्वा
गुरुकुलान्निवृत्य न्यायतो दारानाहृत्य कुटुम्बे स्थित्वा
गार्हस्थ्ये विहिते कर्मणि तिष्ठन्नित्यर्थः । तत्रापि गार्ह-
स्थ्यविहितानां कर्मणां स्वाध्यायस्य प्राधान्यप्रदर्शनार्थमु-
च्यते । शुचौ विविक्ते अमेधादिरहिते देशे यथावदा-
सीनः स्वाध्यायमधीयानो नित्यनैमित्तिकं कर्माधिकञ्च
यथा शक्तितो ऋगाद्यभ्यासञ्च कुर्वन् धार्मिकान् पुत्रान्

षा० प्रकारं समाप्याविद्धदनुष्ठितस्य कर्मणः साफल्यमविद्वत्सन्तो-
षार्थं कथयति । यथेत्यादिना ॥ इहेति प्रकृतोपनिषदुक्तिः ॥
प्राङ्मुखत्वपवित्रपाणित्वादयो नियमाः ॥ भिक्षाशनस्नानाचम-
नादिर्विधिः । किमित्येष नियमोऽध्ययने कथ्यते तत्राह । एवं
हीति ॥ तत्रापीति सप्तम्या यथोक्तोऽधिकारी गृहीतः ॥ एत-
त्सर्वं स्वयं कुर्वन् ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यत इति सम्बन्धः । एवं
वर्त्तन्नित्यस्य व्याख्यानमेवं यथोक्तेन प्रकारेण कुर्वन्निति ।

उ० न्विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्या-
हिः सन्तस्त्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं
वर्त्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च

भा० शिष्यांश्च धर्मयुक्तान् विदधद्भार्मिकत्वेन तांश्चियमयज्ञा-
त्मनि खल्वदधे हार्दं ब्रह्मणि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्योप-
संहृत्य सर्वेन्द्रियग्रहणात्कर्माणि च सन्न्यासार्हिसमयन् हिंसां
परपीडामकुर्वन् सर्वभूतानि स्यावरजङ्गमानि भूतान्य-
पीडयन्नित्यर्थः ॥ भिक्षानिमित्तमटनादिनापि परपीडा
स्यादित्यत आह । अन्यत्र तीर्थेभ्यः । तीर्थं नाम शास्त्रानुज्ञा-
विषयस्ततोऽन्यत्रेत्यर्थः । सर्वश्रमिणां चैतत्प्रमाणं । तीर्थ-
भ्योऽन्यत्रार्हिसमेवेत्यन्ते वर्णयन्ति । कुटुम्बे एवेतत्सर्वं कुर्वन्
स खल्वधिकृतो यावदायुषं यावज्जीवमवं ययोक्तेन प्रका-
रेणैवं वर्त्तयन् ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते देहान्ते । न च
पुनरावर्त्तते । शरीरग्रहणाय पुनरावृत्तेः प्राप्तायाः प्रति-
षेधात् । अर्चिरादिना मार्गेण कार्यब्रह्मलोकमभिसम्पद्य
यावद्ब्रह्मलोकस्थितिस्त्वावत्तत्रैव तिष्ठति प्राकृतो नावर्त्तत

आ० अप्राप्तप्रतिषेधाशङ्कां वारयति । पुनरावृत्तेरिति ॥ चन्द्रलोका-
दिव ब्रह्मलोकं प्राप्ता पुनरावृत्तिसंभवा न चेत्यादिप्रतिषेधा-
न्नाप्राप्तप्रतिषेधप्रसक्तिरित्यर्थः । अपुनरावृत्तिवाक्यस्यान्यत्रादि-
व्याकरोति । अर्चिरादिनेति ॥ प्रागिति महाप्रलयत्पूर्वकान्
लोकस्थितो ब्रह्मलोकं प्राप्तिरिति । विद्यदादिजगज्जातं जातमप्रा-
प्तं यतः । तदस्मि नामरूपादिविरहि ब्रह्म निर्भयं ॥ १ ॥ नम-
स्त्वन्मसन्दोहसरसीरुहभानवे । गुरुवे परपदोपध्यान्मध्वं

उ० पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते ॥ १ ॥ १५ ॥ इति
अष्टमः प्रपाठकः ॥ ६ ॥ छान्दोग्योपनिषत्स-
म्पूर्णा ॥ ॐ तत्सत् ॥

भा० इत्यर्थः । द्विरभ्यास उपनिषद्विद्यापरिसमाप्त्यर्थः ॥ १५ ॥
इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिब्रा-
जकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये
अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥ छान्दोग्योपनिषद्भाष्यं
समाप्तं ॥ ॐ तत्सत् ॥

षा० पटीयसे ॥ २ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धा-
नन्दपूज्यपादशिष्यश्रीभगवदानन्दज्ञानगिरिकृतायां छान्दोग्यभा-
ष्यटीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ छान्दोग्योपनिषद्भाष्यटीका
समाप्ता ॥ समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥ ॐ तत्सत् ॥
